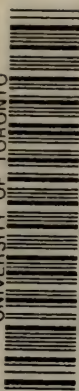

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00076393 8

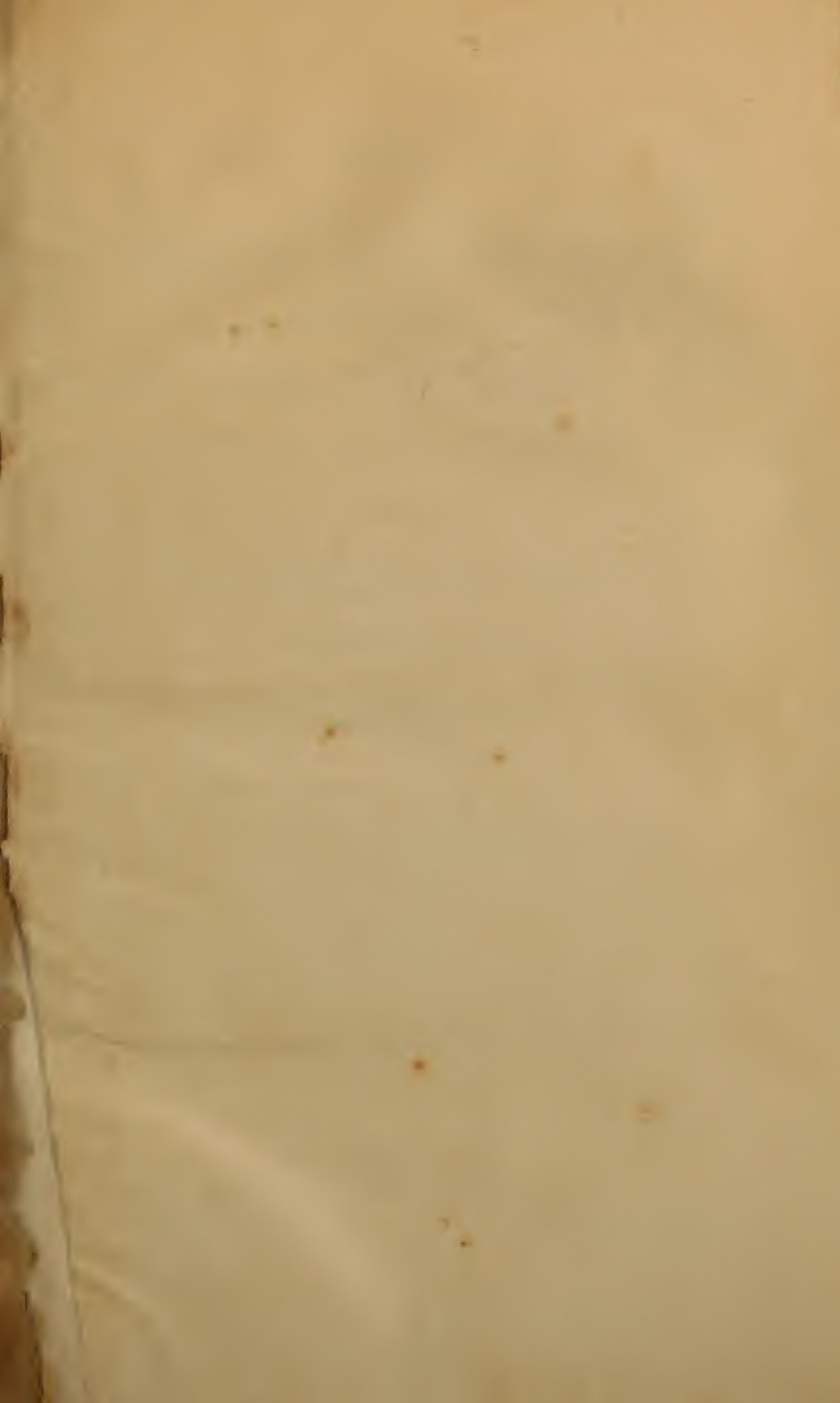

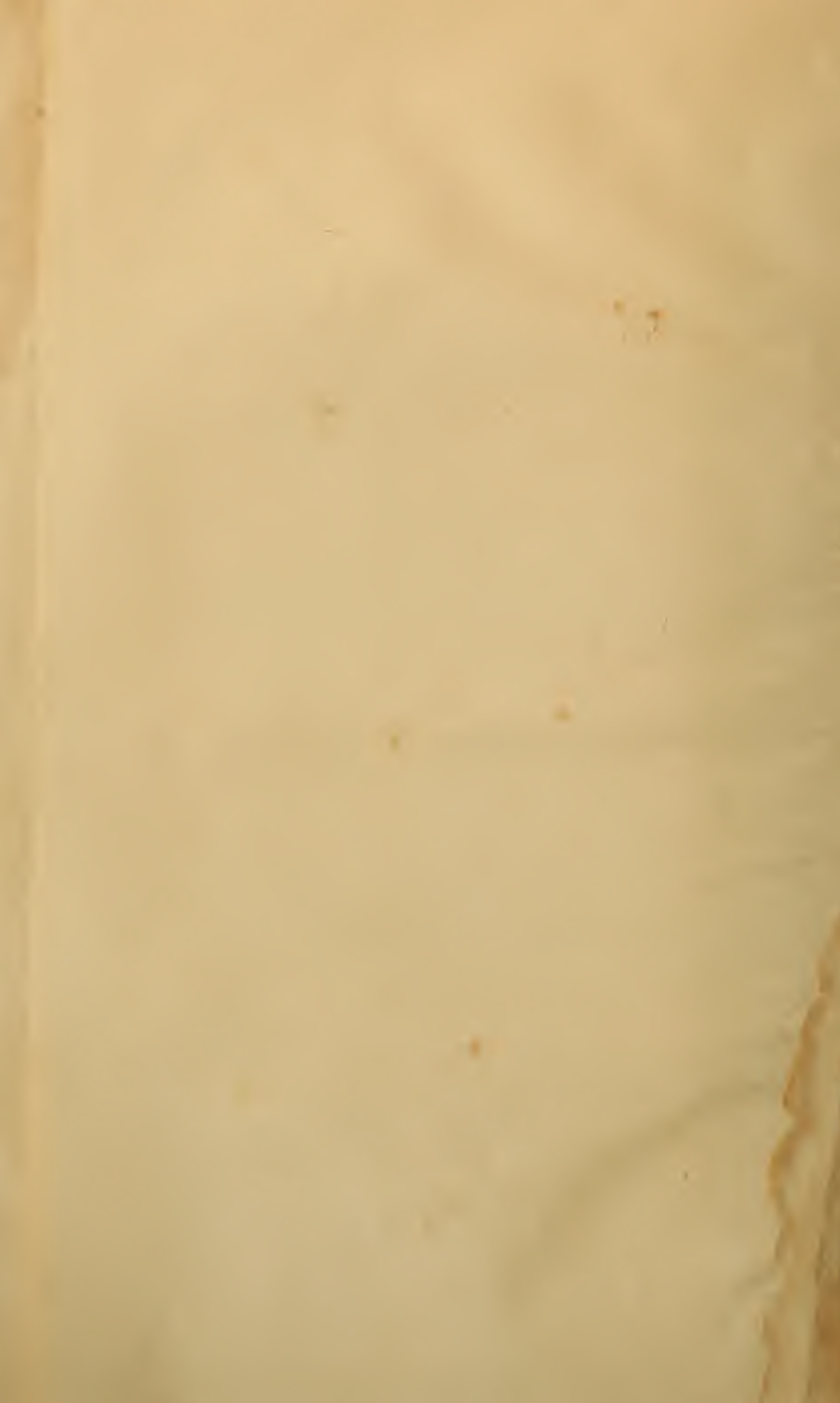
UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

WILLIAM H. DONNER
COLLECTION

*purchased from
a gift by*

THE DONNER CANADIAN
FOUNDATION

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 186, 194, 195, 198, 199, 200 and 201.

THE APHORISMS OF THE VEDĀNTA,

By BĀDARĀYANA,

WITH

THE COMMENTARY OF S'ANKARA ĀCHĀRYA AND
THE GLOSS OF GOVINDA ĀNANDA.

EDITED BY PAṆḌITA RĀMA NĀRĀYAṆA VIDYĀRATNA.

VOL. II.

ADHYĀYA II. PAḌA III.—ADHYĀYA IV.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1863.

B

132

V3 B2

1863

V.2.

ॐ परमात्मने नमः ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतय उपल-
भ्यन्ते । केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न । तथा केचि-
द्वायोरोत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न । एवं जीवस्य प्राणानाञ्च ।
एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यन्तरेषूपलक्ष्यते ।
विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितं तद्वत् स्वपक्षस्या-
पि विप्रतिषेधादेवानपेक्षितत्वमाशङ्क्येतेत्यतः सर्ववेदान्तगतसृष्टि-
श्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपञ्च आरभ्यते । तदर्थनिर्मलत्वे च
फलं यथोक्ताशङ्कानिवृत्तिरेव, तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

वियदादिविधातारं सीतास्याजमधुव्रतं ।

नित्यचिद्विश्वकर्त्रात्माभिन्नं सर्वेश्वरं भजे ॥ १ ॥

जीवस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गेनाकाशस्याप्युत्पत्त्यसम्भवमाशङ्क्य परिहरन्ना-
दावेकदेशिमतमाह । न वियदश्रुतेः । वियत्प्राणपादयोरर्थं सङ्क्षि-
पन् पूर्वपादेन सङ्गतिमाह । वेदान्तेष्विति । भिन्नोपक्रमत्वमेवाह ।
केचिदित्यादिना । भूतभोक्तृश्रुतीनां मिथोविरोधशङ्कानिरासो विय-
त्पादार्थः । लिङ्गशरीरश्रुतीनां तन्निरासः प्राणपादार्थः । यथा मिथो-
विरोधात् पूर्वापरविरोधाच्च परपक्षा उपेक्ष्याः तथा श्रुतिपक्षो-
ऽपि उपेक्ष्य इति शङ्कोत्याने पादद्वयस्यारम्भात् पूर्वपादेन दृष्टान्त-
सङ्गतिरिति समुदायार्थः । आकाशवाय्वोरुत्पत्तिमामनन्ति तैत्तिरी-

चिन्त्यते किमस्याकाशस्योत्पत्तिरस्युत नास्तीति । तत्र तावत्
प्रतिपद्यते । न विद्यदश्रुतेरिति । न खल्वाकाशमुत्पद्यते । क-
स्मात् अश्रुतेः, न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति । छान्दोग्ये
हि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' इति सच्छब्दवाच्यं
ब्रह्म प्रकृत्य 'तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत' इति च पञ्चानां महाभू-
तानां मध्यमं तेज आदिं कृत्वा त्रयाणां तेजोऽबन्नानामुत्प-
त्तिः प्राच्यते । अतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ
न चात्र अतिरस्याकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादिनी तस्मान्नाकाशस्यो-
त्पत्तिरिति ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पचान्तरपरिग्रहे । मा नामाकाशस्य छान्दोग्येऽ-
भूदुत्पत्तिः अत्यन्तरे त्वस्ति । तैत्तिरीयकाः समामनन्ति

यकाः, नामनन्ति छन्दोगाः, जीवस्य प्राणानाञ्चोत्पत्तिं सर्व एत आ-
त्मनो व्युच्चरन्तीति वाजिनः, एतस्माज्जायते प्राण इत्याद्यवशिष्टाश्चा-
मनन्ति । नन्वेवमाकाशपूर्विका क्वचित् सृष्टिः क्वचित्तेज पूर्विकेति
क्रमविरोधः । आदिपदात् 'स इमांस्तोक्तानसृजतेत्यक्रमः' क्वचित् सप्त
प्राणाः क्वचिदष्टावित्यादिसङ्ख्याद्वारकश्च विरोधो ग्राह्यः, प्रपञ्चः पाद-
द्वयं, तथा च पादद्वयस्य श्रुतीनां मियोविरोधनिरासार्थत्वाच्चुति-
शास्त्राध्यायसङ्गतयः सिद्धाः । अत्राकाशस्योत्पत्त्यनुपपत्तिश्रुत्योर्मिथो-
विरोधोऽस्ति न वेति वाक्यभेदैकवाक्यत्वाभ्यां सन्देहे यद्युत्पत्तिस्तदा
वाक्यभेदेन विरोधादप्रामाण्यं अनयोः श्रुत्योरिति पूर्वपक्षयिष्यन्
आदावनुत्पत्तिपक्षमेकदशो गृह्णातीत्याह तत्र तावदिति ॥

उत्पत्तिश्रुतिर्मुख्या नास्तीति गृह्णाभिमत्यः सम्प्रति पूर्वपक्षयति सू-
त्रकारः । अस्ति त्विति । एकवाक्यत्वेन प्रामाण्यसम्भवे किमिति श्रुत्यो-

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति प्रकृत्य ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मनः
 आकाशः सम्भूतः’ इति । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः क्वचित्तेजः-
 प्रमुखा सृष्टिः क्वचिदाकाशप्रमुखेति । नन्वेकवाक्यताऽनयोः श्रु-
 त्योर्युक्ता । सत्यं सा युक्ता न तु सावगन्तुं शक्यते, कुतः तत्तेजो-
 ऽसृजतेति सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन सम्बन्धानुपपत्तेः ‘त-
 त्तेजोऽसृजत तदाकाशमसृजत’ इति । ननु सकृच्छ्रुतस्यापि कर्तुः
 कर्तव्यद्वयेन सम्बन्धो दृश्यते *यथा स सूपं पक्त्वादनं पचतीति ।
 एवं तदाकाशं सृष्ट्वा तत्तेजोऽसृजतेति योजयिष्यामः । नैवं
 युज्यते, प्रथमजत्वं हि क्वान्दोग्ये तेजसोऽवगम्यते, तैत्तिरीयके
 चाकाशस्य, न चोभयोः प्रथमजत्वं सम्भवति । एतेनेतरश्रुत्य-
 न्तरविरोधोऽपि व्याख्यातः । ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
 सम्भूतः’ इत्यत्रापि तस्मात् आकाशः सम्भूतस्तस्मात्तेजः सम्भूत-
 मिति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य सम्भवनस्य च वियत्तेजोभ्यां यु-

रप्रामाण्यमिति शङ्कते । नन्वेकवाक्यतेति । एकवाक्यत्वासम्भवादप्रामाण्यं
 युक्तमित्याह । सत्यमित्यादिना । एकस्य युगपत् कार्यद्वयासम्बन्धेऽपि
 क्रमेण सम्बन्धसम्भवादेकवाक्यतेति मुख्यसिद्धान्ती शङ्कते । ननु सकृ-
 दिति । अप्रामाण्यवादी दूषयति । नैवमिति । क्रमो न युज्यते द्वयोः
 श्रुतप्राथम्यभङ्गापत्तेरित्यर्थः । एकस्माद्विदलबीजादलद्वयवदस्तूभयं
 प्रथममित्यत आह । न चेति । वायोरग्निरिति क्रमश्रुतिभङ्गादिति
 शेषः । क्वान्दोग्यश्रुतेस्तित्तिरिश्रुतिविरुद्धार्थत्वमुक्त्वा तित्तिरिश्रुतेस्तद्वि-
 रुद्धार्थत्वमाह । एतेनेति । एतत्पदार्थमाह । तस्मादिति । क्वान्दोग्ये
 श्रुतं तेजसः प्राथम्यं अत्र दुर्योज्यमित्यर्थः । किञ्च सत्पदार्थः आत्मा
 क्वान्दोग्ये तेजस उपादानं श्रूयते अत्र तु वायुरिति नैकवाक्यते-

* यथेति वर्ध० का० पु० नास्ति ।

गपत् सम्बन्धानुपपत्तेः, वायोरग्निरिति च पृथगास्त्वानात् ।
अस्मिन् विप्रतिषेधे कश्चिदाह ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

नास्ति विद्यदुत्पत्तिः अश्रुतेरेव । या त्वितरा विद्यदुत्पत्ति-
त्तिवादिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी भवितुमर्हति । कस्मात्
असम्भवात् । न ह्याकाशस्योत्पत्तिः सम्भावयितुं शक्या श्रीमत्-
कणभुगभिप्रायानुसारिषु जीवत्सु । ते हि कारणसामग्र्यसम्भ-
वादाकाशस्योत्पत्तिं वारयन्ति । समवाय्यसमवायिनिमित्तका-
रणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानं समुत्पद्यते । द्रव्यस्य चैकजाती-
यकमनेकञ्च द्रव्यं समवायिकारणं भवति । न चाकाशस्यैकजाती-
यकमनेकञ्च द्रव्यमारम्भकमस्ति यस्मिन् समवायिकारणे सति
असमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाश उत्पद्येत । तदभावात्तु

त्याह । वायोरिति । एवं श्रुत्योर्विरोधादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते
स एव विद्यदनुत्पत्तिवादी स्वमतेन प्रामाण्यं ब्रूत इत्याह । अस्मिन्निति ॥

एवमध्यायसमाप्तेरधिकरणेषु प्रथमं विरोधात् श्रुत्यप्रामाण्य-
मिति पूर्वपक्षफलं तत एकदेशिसिद्धान्तः पञ्चान्मुख्यसिद्धान्ते श्रुती-
नामविरोधेनैकवाक्यतया ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति फलं क्रम-
स्येत्यवगन्तव्यं तत्र श्रुत्योर्विरोधे सत्यध्ययनविध्युपात्तयोरप्रामाण्या-
योगाद्विद्यदुत्पत्त्यसम्भवरूपतर्कानुगृहीतकान्दोषश्रुतिर्मुख्यार्था इतरा
गौणीत्यविरोध इत्येकदेशिमतं विवृणोति । नास्तीत्यादिना । आका-
शा नेत्यद्यते सामग्रीशून्यत्वादात्मवत्, न चाविद्याब्रह्मणोः सत्त्वाद्धेतु-
सिद्धिः विजातीयत्वेनानयोरारम्भकत्वायोगादसंयुक्तत्वाच्च संयोग एव

तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतनेवाकाशस्य भवति ।
 उत्पत्तिमताच्च तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भा-
 व्यते प्रागुत्पत्तेः *आकाशादिकार्यं न बभूव पश्चाच्च भवतीति ।
 आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यते ।
 किं हि प्रागुत्पत्तेरनवकाशमशुषिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यते
 ऽध्यवसातुं । पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विभुत्वादिलक्षणादाकाश-
 स्याजत्वसिद्धिः । तस्माद् यथा लोके आकाशं कुरु आकाशो
 जात इत्येवंजातीयको गौणः प्रयोगो भवति, यथा च घटा-
 काशः करकाकाशो गृहाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैवंजातीयको
 भेदव्यपदेशो भवति । वेदेऽपि 'आरण्यानाकाशेष्वालभेरन्'
 इत्येवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या ॥

हि द्रव्यस्यासमवायिकारणमतः समवाय्यसमवायिनोरभावान्न हेत्व-
 सिद्धिरित्यर्थः । प्रागभावशून्यत्वाच्चात्मवदाकाशो नात्यद्यते इत्याह ।
 उत्पत्तिमताच्चेति । प्रकाशश्चाक्षुषानुभवः आदिपदात्तमोर्ध्वसंपाकयो-
 र्ग्रहणं । मूर्तद्रव्याश्रयत्वं ह्याकाशस्य कार्यं, तच्च प्रलयेऽप्यस्ति परमाण्वा-
 श्रयत्वात् अतो न प्रागभाव इत्यर्थः । प्रागभावासत्त्वं स्फुटयति । किं
 हीति । स्थूलाश्रयोऽवकाशः सूक्ष्माश्रयः क्षिद्रमण्वाश्रयः सुषिरमिति
 भेदः । किञ्चात्मवदाकाशो न जायते विभुत्वादस्पर्शद्रव्यत्वाच्चेत्याह ।
 पृथिव्यादीति । तस्मादुक्ततर्कबलाद्गौणी द्रष्टव्येत्यन्वयः । भेदोक्तेर्गौणत्वे
 वैदिकोदाहरणमाह । वेदेऽप्यारण्यानिति । आकाशेष्विति भेदव्यप-
 देशो गौण इति सम्बन्धः ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

शब्दः खल्वप्याकाशस्याजत्वं ख्यापयति । यत आह 'वायु-
श्चान्तरिक्षश्चैतदमृतम्' इति न ह्यमृतस्योत्पत्तिरूपपद्यते । 'आ-
काशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति च । आकाशेन ब्रह्मसर्वगतत्वनित्य-
त्वाभ्यां धर्माभ्यामुपनिमान आकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति,
न च तादृशस्योत्पत्तिरूपपद्यते । स यथानन्तोऽयमाकाश एव-
मनन्त आत्मा वेदितव्य इति चोदाहरणं, आकाशशरीरं
ब्रह्म आकाश आत्मेति च । न ह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मण-
स्तेन विशेषणं सम्भवति नीलेनेवोत्पलस्य । तस्मान्नित्यमेवाका-
शेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रं । स्यादेतत् कथं पुनरेकस्य सम्भूत-
शब्दस्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्यस्मिन्-
धिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वं सम्भवति आ-

न केवलं तर्कादाकाशस्यानुत्पत्तिः किन्तु श्रुतितोऽपीत्याह सूत्रकारः ।
शब्दाच्चेति । नित्यभावस्यानादित्वादिति भावः । आत्मेति च शब्द इहो-
दाहरणमित्यन्वयः । आकाशः शरीरमस्येति बज्रब्रीहिणात्यन्तसाम्यमा-
नात् ब्रह्मवदाकाशस्यानादित्वमित्यर्थः ॥

पदोत्तरमिति । शङ्कोत्तरमिति यावत् । तान्येव शङ्कापदानि पठति ।
स्यादेतदिति । अधिकारे प्रकरणे, यथैकस्मिन् ब्रह्मप्रकरणे अन्नं ब्रह्मा-
नन्दो ब्रह्मेति वाक्ययोर्ब्रह्मशब्दस्यान्ते गौणत्वमानन्दे मुख्यता तथैकवा-

काशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते । स्याच्चैकस्यापि सन्नूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगो ब्रह्म-
शब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व
तपो ब्रह्म' इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयोगः आनन्दे
च मुख्यः, यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या
प्रयुज्यते अज्ञप्ता तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ
नभसः 'एकमेवाद्वितीयम्' द्वितीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते । ननु नभ-
सा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति कथञ्च ब्रह्मणि विदिते
सर्वं विदितं स्यादिति । तदुच्यते । एकमेवेति तावत् स्वका-
र्यापेक्षयोपपद्यते । यथा लोके कश्चित् कुम्भकारकुले पूर्वे-
द्युर्मृदण्डचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि
प्रसारितानुपलभ्य ब्रूयात् मृदेवैकाकिनी पूर्वद्युरासीदिति ।
स च तयावधारणया मृत्कार्यजातमेव पूर्वद्युर्नासीदित्यभि-
प्रेयात् न दण्डचक्रादि तद्वत् । अद्वितीयश्रुतिरधिष्ठात्रन्तरं
वारयति यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते
नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठातास्तीति । न च नभसाऽपि
द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते । लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि

कस्यस्यैकस्याऽपि सन्नूतशब्दस्य गुणमुख्यार्थभेदो योग्यताबलादित्याह ।
स्याच्चेति । उदाहरणान्तरमाह । यथा चेति । अभेदोपचारो भक्तिः ।
मुख्यसिद्धान्त्याक्षिपति । कथं पुनरिति । स एवाक्षेपद्वयं स्पष्टयति ।
नन्विति । अद्वितीयत्वश्रुतिबाधः सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाबाधश्चेत्यर्थः ।
प्रथमाक्षेपं दृष्टान्तेन परिहरति । एकमेवेति । कार्यरूपद्वितीय-

नानात्वं, न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति । चीरो-
दकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्त्तत्वादिधर्मसामान्यात् । सर्ग-
काले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति
तेनान्यत्वमवसीयते । तथाचाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यो-
ऽपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अत एव च ब्रह्म-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः । अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमान-
माकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्त-
देशकालमेवाकाशं भवति इत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्येण च
विज्ञातेन सह विज्ञातमेवाकाशं भवति । यथा चीरपूर्णे घटे
कतिचिदब्बिन्दवः प्रचिप्ताः सन्तः चीरग्रहणेनैव गृहीता
भवन्ति । न हि चीरग्रहणादब्बिन्दुग्रहणं परिशिष्यते । एवं
ब्रह्मणा तत्कार्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वात् गृहीतमेव ब्रह्म-
ग्रहणेन नभो भवति तस्माद्भातं नभसः सम्भवश्रवणमित्येवं
प्राप्त इदमाह ॥

शून्यत्वं प्रागवस्थायामवधारणश्रुत्यर्थः । कुले गृहे, अमत्राणि घटादीनि
पात्राणि । एकमेवेत्यवधारणव्यावर्त्यं कार्यमिति व्याख्याया द्वितीयपद-
व्यावर्त्यमाह । अद्वितीयश्रुतिरिति । आकाशस्य द्वितीयत्वमङ्गीकृत्याद्वि-
तीयादिपदसङ्कोचः कृतस्तदपि नास्तीत्याह । न च नभसापीति । धर्म-
साम्ये ब्रह्मनभसोः कथं भेदस्तत्राह । सर्गकाले त्विति । धर्मसाम्याद-
द्वितीयत्वोपचार इत्यर्थे श्रुतिमाह । तथा चाकाशेति । द्वितीयमा-
क्षेपं परिहरति । अत एवेति । अभेदोपचारादेवेत्यर्थः । नभसो
ब्रह्मतत्कार्याभ्यामभिन्नदेशकालत्वाच्च तज्ज्ञाने ज्ञानमित्याह । अपि
चेति ॥

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

‘येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति’ ‘आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्’ इति ‘कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ इति न काचन *सद्विधिर्धा विद्यास्तीति चैवंरूपा प्रति वेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते । तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्रह्यणः स्यात् । व्यतिरेके हि सति एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतीक्षा हीयेत । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्माद्रह्यण उत्पद्येत । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा हि येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति प्रतिज्ञाय

एवमाकाशस्यानुत्पत्तौ सर्वश्रुतीनामविरोध इत्येकदेशिसिद्धान्तः प्राप्तः, तं मुख्यसिद्धान्ती दूषयति । प्रतिज्ञेति । अहानिरबाधः सामयजुरार्थवर्णशाखाभेदज्ञानशब्दार्था इति शब्दाः । न काचनेति । आत्मभिन्नं ज्ञेयं नास्तीत्यर्थः । ननु सर्वस्य ब्रह्माव्यतिरेकात् प्रतिज्ञाया अहानिरित्यस्तु तथापि जीवादिबदनुत्पन्नस्याऽपि नभसो ब्रह्मणि कल्पितत्वेनाव्यतिरेकात् प्रतिज्ञासिद्धिः किं न स्यात् किमुत्पत्त्येत्यत आह । शब्देभ्यश्चेति । अव्यतिरेक एव न्यायस्तेनेत्यर्थः । अयं भावः जीवस्य तावदात्मत्वात् ब्रह्माव्यतिरेकः अज्ञानतत्सम्बन्धयोः कल्पितत्वेनाव्यतिरेकः स्वतन्त्राज्ञानायोगादज्ञानान्यजडद्रव्यस्य तु कार्यत्वेनैवाव्यतिरेकसिद्धिस्तस्याकार्यत्वे प्रधानवत् स्वातन्त्र्यादव्यतिरेकायोगात् । तथाज्जन्यायविदः ‘नित्यद्रव्याणि स्वतन्त्राणि भिन्नान्यनाश्रितानि’ इति, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्धये आकाशस्य कार्यत्वेनैवाव्यतिरेको वाच्य इति

* सद्विधिर्धेति वर्ध० का० ।

मृदादिदृष्टान्तैः कार्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा सम-
र्थते तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः 'सदेव सोम्येदमग्र आसी-
देकमेवाद्वितीयं तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत' इति, एवं कार्यजातं
ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्'
इत्यारभ्याप्रपाठकसमाप्तेः, तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्यं स्यात् न
ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञाहानिः
स्यात्, न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्तुं । तथा च
प्रति वेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां
ज्ञापयन्ति 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्'
इत्येवमादयः, तस्मात् ज्वलनादिवदेव गगणमप्युत्पद्यते ।
यदुक्तं अश्रुतेर्न वियदुत्पद्यते इति तदयुक्तं वियदुत्पत्ति-
विषयश्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ-
काशः सम्भूतः' इति, सत्यं दर्शितं, विरुद्धन्तु 'तत्तेजोऽसृ-
जत' इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण नैकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनां भवति,
एकवाक्यत्वमविरुद्धानामिह तु विरोध उक्तः । सकृच्छ्रुतस्य

दृष्टान्तस्यैषा र्वात्म्यशब्दानाह । तथा हीति । तेन तेन दृष्टान्ते-
नेति यजुषि दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तेनाथर्वणे ऊर्णनाभ्यादिदृष्टान्तेनेत्यर्थः ।
यजुषि प्रतिज्ञासाधका इदं सर्वमिति शब्दाः आथर्वणे ब्रह्मैवेद-
मिति शब्दा इति भागः । एवमाकाशोत्पत्तिकथनादेकदेशिमते दू-
षिते श्रुत्यप्रामाण्यवादिनोक्तं स्मारयति । सत्यं दर्शितमिति । मुख्य-
सिद्धान्त्याह । नैकेति । तत्तेजोऽसृजतेति सकृच्छ्रुतस्य सद्युराकाश-
तेजोभ्यां युगपत् सम्बन्धे तित्तिरिक्कमबाधात् क्रमेणाकाशं सृष्ट्वा तेजो
ऽसृजतेति सम्बन्धे तेजःप्राथम्यभङ्गप्रसङ्गादस्तुनि विकल्पासम्भवेन तयोः

स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसम्बन्धासम्भवात् द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवादिक-
 ल्पासम्भवाच्चेति । नैष दोषः । तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्व-
 श्रवणात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः
 वायोरग्निः' इति । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुं, शक्या
 परिणेतुं क्वान्दोग्यश्रुतिः तदा आकाशं वायुञ्च स्रष्टुं तत्तेजो-
 ऽसृजतेति । न हीयं श्रुतिः तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तर-
 प्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति । एकस्य वाक्यस्य
 व्यापारद्वयासम्भवात् । स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत्
 इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्ही-

शाखाभेदेन प्राथम्यवस्थाया अयोगान्नैकवाक्यतेति प्राप्ते मुख्य एष
 दूषयति । नैष दोष इति । अप्रामाण्यकल्पनाद्वरं अपौरुषेयश्रुती-
 नामेकवाक्यत्वेन प्रामाण्यकल्पनं तच्चैकवाक्यत्वं बलवच्छ्रुत्या दुर्बलश्रुतेः
 कल्प्यं, बलवती च तित्तिरिश्रुतिः प्रकृतिपञ्चम्या पौर्वापर्याख्यक्रमस्य
 श्रुतत्वात्, क्वान्दोग्यश्रुतिस्तु दुर्बला । तेजःप्राथम्यश्रुत्यभावात् तेजःसर्ग-
 मात्रन्तु श्रुतं तृतीयत्वेन परिणयेयमित्येकवाक्यतेत्यर्थः । यदुक्तं एकदेशि-
 ना क्वान्दोग्यश्रुत्याकाशोत्पत्तिर्वा यत इति तन्निरस्तं । किञ्च सा श्रुतिः
 किं तेजोजन्मपरा तत्तेजोजन्म विद्यदनुत्पत्तिश्चेत्युभयपरा, आद्ये न
 तद्वारणमित्याह । न हीति । अविरोधादित्यर्थः । न द्वितीयः श्रुत्यन्तर-
 विरोधेनोभयपरत्वकल्पनायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्चेत्याह । एकस्येति । न-
 न्वेकस्य स्रष्टुरनेकार्थसम्बन्धवद्वाक्यस्याप्यनेकार्थता किं न स्यादित्यत
 आह । स्रष्टा त्विति । एकस्य कर्तुरनेकार्थसम्बन्धो दृष्टः । न त्वेकस्य
 वाक्यस्य नानार्थत्वं दृष्टं नानार्थकप्रयोगे तु पय आनयेत्यादावावृत्त्या
 वाक्यभेद एव । आनयनस्य जलक्षीराभ्यां पृथक्सम्बन्धादित्यर्थः ।
 फलितमाह । इत्येकेति । एकस्य शब्दस्यावृत्तिं विनाऽनेकार्थत्वं नास्ति
 ददसृजतेति शब्दस्य क्वान्दोग्य उपसंहृताकाशादिसम्बन्धार्थमाह

तस्या । न चास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यदयसम्बन्धोऽभि-
 प्रेयते, श्रुत्यन्तरवशेन स्रष्टव्यान्तरोपसंग्रहात् । यथा च 'सर्वं
 खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य
 ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं
 वारयति । एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरविहितं
 नभःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति । ननु समविधाना-
 र्थमेतद्वाक्यं 'तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति श्रुतेर्नैतत्
 स्रष्टृवाक्यं, न तस्मादेतत्प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममनुरोद्धुमर्हति,
 तत्तेजोऽसृजतेत्येतत्स्रष्टृवाक्यं तस्मादत्र यथा श्रुतिक्रमो ग्रही-
 तव्य इति, नेत्युच्यते । न हि तेजःप्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यन्तर-
 प्रसिद्धो विद्यत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति पदार्थधर्मत्वात् क्र-

त्तिदोषः स्यादित्यत आह । न चेति । क्वान्दोग्यस्य तेजोजन्म आका-
 शादिजन्मपूर्वकं तेजोजन्यत्वात् तित्तिरिस्थितेजोजन्मवदित्याकाशा-
 दिजन्मोपसंहारि तदाकाशमसृजतेति वाक्यान्तरस्यैव कल्पनान्नाह-
 त्तिदोष इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरस्यः क्रमः श्रुत्यन्तरे ग्राह्य इत्यत्र दृष्टा-
 न्तमाह । यथा चेति । स्रष्टुः तात्पर्यातात्पर्याभ्यां दृष्टान्तश्रुतिवैषम्यं
 शङ्कते । नन्वित्यादिना । तेजःप्राथम्यस्वीकारे आकाशसर्गो धर्मो तद्धर्म-
 प्राथम्यं चेति द्वयं श्रुतं बाधनीयमिति गौरवमाकाशप्राथम्यत्वार्थिक-
 तेजःसर्गप्राथम्यमात्रबाध इति लाघवमिति मत्वाह । नेत्युच्यत इति ।
 किञ्च प्रधानधर्मित्यागाद्वरं गुणभूतस्य तेजःप्राथम्यस्य धर्मस्य त्याग-
 इत्याह । न हीति । किञ्च किं स्रष्टृपरश्रुतिसिद्धत्वात् तेजःप्राथम्यं
 गृह्यते उत प्रथमस्थाने तेजसः स्वर्गश्रुत्याऽर्थात् प्राथम्यभानान्नाद्य-
 इत्याह । अपि चेति । द्वितीयमनूद्य दृषयति । अर्थात्त्विति । यदुक्तं
 वस्तुनि विकल्पासम्भवादुभयोः प्राथम्यं शाखाभेदेन व्यवस्थितं न भवति

मस्य । अपि च तत्तेजोऽसृजतेति नात्र क्रमस्य वाचकः कश्चि-
 च्छब्दोऽस्ति अर्थात् क्रमो गम्यते, स च वायोरग्निरित्यनेन श्रुत्य-
 न्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते । विकल्पसमुच्चयौ तु वियत्तेजसोः
 प्रथमजत्वविषयावसम्भवानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ, तस्मान्नास्ति
 श्रुत्योर्विप्रतिषेधः । अपि च छान्दोग्ये 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति'
 इत्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमान्नातमपि
 वियदुत्पत्तावुपसङ्ख्यातव्यं किमङ्ग पुनस्तैत्तिरीयके समान्नातं
 नभो न संगृह्यते । यच्चोक्तमाकाशस्य सर्वेणानन्यदेशत्वाद्ब्रह्मणा
 तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्भवति, अतो न प्रतिज्ञा हीयते न
 चैकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिकोपो भवति क्षीरोदकवद्ब्रह्मनभसो-
 रव्यतिरेकोपपत्तेरिति । अत्रोच्यते । न क्षीरोदकन्यायेनैक-
 विज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यं । मृदादिदृष्टान्तप्रणयनाद्धि प्रकृ-
 तिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते । क्षीरो-
 दकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न सम्यग्विज्ञानं स्यात् ।
 न हि क्षीरज्ञानगृहीतस्योदकस्य सम्यग्विज्ञानगृहीतत्वमस्ति ।

नाप्युभययोर्द्विदलाङ्कुरवत् समुच्चयोत्पत्त्या प्राथम्यं वायोरग्निरिति
 क्रमबाधापातादिति । तदिति तदिष्टमेवेत्याह । विकल्पेति । न के-
 वलं श्रुतिदेव्योरविरोधः सौहार्दञ्चास्तीत्याह । अपि चेति । विय-
 दुपसंग्राह्यमित्यन्वयः । वियदनुत्पत्तिवादिनोऽक्रममनूद्य प्रतिज्ञाया
 अद्वितीयश्रुतेश्च मुख्यार्थतात्पर्यावगमान्न गौणार्थतेति दूषयति । यच्चो-
 क्तमित्यादिना । प्रकृतिविकारन्यायः तदनन्यत्वन्यायः, उदकं क्षीर-
 स्थमपि क्षीरज्ञानान्न गृह्यते भेदादिति भावः । मास्तु सम्यक्-
 ज्ञानं श्रुतेर्भ्रान्तिमूलत्वसम्भवादित्याशङ्क्यापौरुषेयत्वान्नैवमित्याह । न च

न च वेदस्य पुरुषाणामिव मायालीकवञ्चनादिभिरर्थावधारण-
मुपपद्यते । सावधारणा चेयमेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिः क्षी-
रोदकन्यायेन नीयमाना पीड्येत । न च स्वकार्यापेक्षयेदं
वस्त्वेकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकाद्वितीयतावधारणञ्चेति न्याय्यं ।
मृदादिष्वपि हि तत्सम्भवात् न तदपूर्ववदुपन्यसितव्यं भवति
'श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत
तमादेशमप्राचो येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यादिना । तस्मादशेष-
वस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपन्यस्यत
इति द्रष्टव्यं । यत्पुनरेतदुक्तमसम्भवाद्गौणी गगणस्योत्पत्तिश्रुति-
रिति तत्र ब्रूमः ॥ ६ ॥

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तु शब्दोऽसम्भवाशङ्काया व्यावृत्त्यर्थः । न खल्वाकाशोत्पत्ता-
वसम्भवाशङ्का कर्तव्या, यतो यावत् किञ्चिद्विकारजातं दृश्यते

वदस्येति । माया भ्रान्तिः तथाऽलीकं मिथ्याभाषणं तेन वञ्चनमयथा-
र्थबोधनं आदिपदादिप्रलिप्ताप्रमादकरणापाटवानि गृह्यन्ते । प्रति-
ज्ञामुख्यत्वमभिधायाद्वितीयश्रुतिमुख्यज्ञानमाह । सावधारणेति । सर्व-
द्वतनिषेधपरेत्यर्थः । उभयगौणत्वेऽद्भुतवदुपन्यासो मृदादिदृष्टान्तैस्त-
त्साधनं च स्यादिति दोषान्तरमाह । न चेत्यादिना । कार्यमेव वस्त्वे-
कदेश आकाशो नात्यद्यते सामग्रीशून्यत्वादित्यत्राकाशो विकारः विभ-
क्तत्वाद्घटादिवदिति सत्यतिपक्षमाह । यत्पुनरित्यादिना ।

यो विभक्तः स विकार इत्यन्वयमुक्त्वा यस्वविकारः स न विभक्तः
यथात्मेति व्यतिरेक्याप्तिमाह । न त्वविकृतमिति । दिगादिषु व्यभि-

घटघटिकोदञ्चनादि वा कटककेयूरकुण्डलादि वा सूचीना-
 राचनिस्त्रिंशादि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते, न त्व-
 विकृतं किञ्चित् कुतश्चिदिभक्तमुपलभ्यते । विभागश्चाकाशस्य
 पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते, तस्मात् सोऽपि विकारो भवितुमर्हति ।
 एतेन दिक्कालमनःपरमाणादीनां कार्यत्वं व्याख्यातं । न-
 न्वात्माप्याकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटा-
 दिवत् प्राप्नोति, न आत्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः ।
 यदि ह्यात्मापि विकारः स्यात् तस्मात् परमन्यन्न श्रुतमित्या-
 काशादि सर्वं कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात्, तथा च
 शून्यवादः प्रसज्येत । आत्मत्वादेवात्मनो निराकरणशङ्कानुपप-

चारमाशङ्क्य पक्षसमत्वान्मैवमित्याह । एतेनेति । विभक्तत्वेनेत्यर्थः ।
 आत्मनि व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति । धर्मिसमानसत्ताकविभागस्य
 हेतुत्वात् परमार्थात्मनि विभागस्य कल्पितत्वेन भिन्नसत्ताकत्वान्न
 व्यभिचार इत्याह । नेति । अत्र चाज्ञानान्यद्रव्यत्वं विशेषणं
 अतो नाज्ञानतत्सम्बन्धादौ व्यभिचारः । नन्वात्मा कार्यः विभक्तत्वात्
 वस्तुत्वाद्वा घटवदित्याभासतुल्यमिदं अनुमानमित्याशङ्क्यात्मनः पर-
 मकारणत्वेन श्रुतस्य कार्यत्वे शून्यताप्रसङ्ग इति बाधकसत्त्वात् तस्या-
 भासत्वं नात्र किञ्चिद्बाधकमस्ति प्रत्युत आकाशस्याकार्यत्वे नित्या-
 नेकद्रव्यकल्पना श्रौतप्रतिज्ञाहान्यादयो बाधकाः सन्तीति नाभासतु-
 ल्यतेत्याह । आत्मन इति । दुष्टप्रसङ्ग इति वदन्तं प्रत्याह । आत्म-
 त्वादिति । आत्माभावः केनचित् ज्ञायते न वा, आद्ये यो ज्ञाता स
 परिशिष्यत इति न शून्यता, द्वितीयेऽपि न शून्यता मानाभावादित्य-
 र्थः । किञ्च यद्धि कार्यं सत्तास्फुर्त्यैरन्यापेक्षं तन्निराकार्यमात्मा
 त्वकार्यो निरपेक्षत्वान्न बाधयोग्य इत्याह । न ह्यात्मेत्यादिना । कस्य
 चित्कारणस्यागन्तुकः कार्यो न हि सत्ता स्फुर्त्यैरन्या यत्त्वादित्य-

न्तिः। न ह्यात्माऽऽगन्तुकः कस्यचित् स्वयं सिद्धत्वात्। न ह्यात्मा-
 ऽऽत्मनः प्रमाणमपेक्ष्य सिध्यति। तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणा-
 न्यसिद्धप्रमेयसिद्धये उपादीयन्ते। न ह्याकाशादयः पदार्थाः
 प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयं सिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते। आत्मा
 तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात्
 सिध्यति। न चेदृशस्य निराकरणं सम्भवति। आगन्तुकं हि
 वस्तु निराक्रियते न स्वरूपं। य एव हि निराकर्ता तदेव तस्य
 स्वरूपं। न ह्यग्नेरौष्ण्यं अग्निना निराक्रियते, तथाहमेवेदानों जा-
 नामि वर्तमानं वस्त्वहमेवातीतमतीततरञ्चाज्ञासिषमहमेवाना-
 गतमनागततरञ्च ज्ञास्यामीत्यतीतानागतवर्तमानभावेनान्यथा

त्यक्षरार्थः। तत्र स्फुर्तेरनन्यायत्तत्वं विवृणोति। न हीति। तदुक्तं
 सुरेश्वराचार्यैः ॥

“प्रमाता च प्रमाणञ्च प्रमेयं प्रमितिस्तथा।

यस्य प्रसादात् सिध्यन्ति तत्सिद्धौ किमपेक्ष्यते” ॥ इति ॥

तथा श्रुतिराह ‘पुरुषः स्वयं ज्योतिस्तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति
 च। नन्वात्मनः स्वतः सिद्धौ प्रमाणवैयर्थ्यं तत्राह। तस्येति। ननु प्रमेय-
 स्यापि स्वप्रकाशत्वं किं न स्यादित्यत आह। न हीति। अतो न
 प्रमाणवैयर्थ्यमिति भावः। आत्माऽपि मानाधीनसिद्धिकः किं न
 स्यादित्यत आह। आत्मा त्विति। अयमर्थः निश्चितसत्ताकं हि ज्ञानं
 प्रमेयसत्तानिश्चायकं गेहे घटो दृष्टो न वेति ज्ञानसंशयेन दृष्टः
 इति व्यतिरेकनिश्चये चार्थस्वरूपानिश्चयात् ज्ञानसत्तानिश्चयश्च न
 स्वतः कार्यस्य स्वप्रकाशत्वायोगान्नापि ज्ञानान्तरादनवस्थानादतः सा-
 क्षिणैव ज्ञानसत्तानिश्चयो वाच्यः। तत्र साक्षिणश्चेत् ज्ञानाधीनसत्ता-
 निश्चयः अन्योन्याश्रयः स्यादतः सर्वसाधकत्वादात्मा स्वतः सिद्ध इति।

भवत्यपि ज्ञातये न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति सर्वदा वर्तमान-
 स्वभावत्वात्, तथा भस्मीभवत्यपि देहे नात्मन उच्छेदो वर्त-
 मानस्वभावत्वादन्यथास्वभावत्वं वा न सम्भावयितुं शक्यं। एव-
 मप्रत्याख्येयस्वभावत्वादेवाकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वञ्चाकाशस्य।
 यत्तूक्तं समानजातीयमनेककारणद्रव्यं व्योम्नो नास्तीति तत्
 प्रत्युच्यते, न तावत् समानजातीयमेवारभते न भिन्नजातीय-
 मिति नियमोऽस्ति। न हि तन्तूनां तत्संयोगानाञ्च समान-
 जातीयत्वमस्ति द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमात्। न च निमित्तकारणा-
 नामपि तुरीवेमादीनां समानजातीयत्वनियमोऽस्ति। स्यादे-
 तत् समवाधिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न

स्वप्रकाशस्यापि बाधः किं न स्यादित्यत आह। न चेति। जडं हि
 परायत्तप्रकाशत्वादागन्तुकं बाधयोग्यं न प्रकाशात्मस्वरूपं, तस्य सर्व-
 बाधसाक्षिस्वरूपस्य निराकर्तृन्तराभावात् स्वस्य च स्वनिराकर्तृ-
 त्वायोगात्। न हि सुनिपुणेनापि स्वाभावो द्रष्टुं शक्यत इत्यर्थः।
 एवं स्वतः स्फूर्तित्वादात्माऽबाध्यः इत्युक्त्वा स्वतःसत्ताकत्वाच्च न बाध्य
 इत्याह। तथाहमेवेति। ज्ञानज्ञेययोः सत्ताव्यभिचारेऽपि ज्ञातुः
 सदैकरूपत्वान्न सत्ताव्यभिचार इत्यर्थः। मास्तु जीवतो ज्ञातुरन्य-
 थाभावः न्तस्य तु स्यादित्यत आह। तथेति। उच्छेदो विनाशो-
 ऽन्यथास्वभावत्वं मिथ्यात्वं वा सम्भावयितुमपि न शक्यं, अहमस्मीत्यनु-
 भवसिद्धसत्स्वभावस्य बाधकाभावादित्यर्थः। एवमात्मनः शून्यत्व-
 निरासेन शून्यताप्रसङ्गस्यानियुत्वं उक्तं, ततश्चात्मनः कार्यत्वानुमानं
 आभास इत्याह। एवमिति। अकार्यात्मनः सिद्धौ तस्याविद्यास-
 हितस्योपादानस्यादृष्टादिनिमित्तस्य च सत्त्वादाकाशानुत्पत्तिहेतोः सा-
 मग्रीशून्यत्वस्य स्वरूपासिद्धेरुक्तसत्प्रतिपक्षबाधाच्चाकाशस्य कार्यत्वं
 निरवद्यमित्याह। कार्यत्वञ्चेति। आत्माविद्ययोर्विजातीयत्वान्नाका-

कारणान्तरविषय इति, तदप्यनैकान्तिकं । सूत्रगोबालैर्ह्यनेक-
जातीयैरेका रज्जुः सृज्यमाना दृश्यते । तथा सूत्रैरूर्णादिभिश्च
विचित्रान् कम्बलान् वितन्वते । सत्त्वद्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समान-
जातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यं सर्वस्य सर्वेण समानजा-
तीयकत्वात्, नाप्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमोऽस्ति । अणु-
मनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात् । एकैको हि परमाणुः मन-
श्चाद्यं स्वकर्मारभते न द्रव्यान्तरैः संहत्येत्यभ्युपगम्यते । द्रव्यारम्भे
एवानेकारम्भकत्वनियम इति चेन्न, परिणामाभ्युपगमात् ।
भवेदेष नियमो यदि संयोगसच्चिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्थारम्भक-
मभ्युपगम्येत । तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं
कार्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च कचिदनेकं परिणमते मृद्धोजा-

शारम्भकत्वमित्युक्तमनूद्य निरस्यति । यत्त्वित्यादिना । किं कारण-
मात्रस्य साजात्यनियमः उत समवायिनः तत्राद्यं निरस्य द्वितीयं
शङ्कते । स्यादेतदिति । किं समवायितावच्छेदकधर्मेण साजात्यं उत
सत्तादिना, नाद्य इत्याह । तदपीति । न च रज्ज्वादि न द्रव्यान्तर-
मिति वाच्यं, पटादेरपि तथात्वापाताद्वितीयोऽस्मदियः, आत्माविद्य-
योर्वस्तुत्वेन साजात्यादित्याह । सत्त्वेति । उपादानस्य साजात्यनियमं
निरस्य संयुक्तानेकत्वनियमाद्वितीयस्यासङ्गस्याप्यात्मन उपादानत्व-
सिद्धये निरस्यति । नापीत्यादिना । किमारम्भकमात्रस्यायं नियमः
उत द्रव्यारम्भकस्य नाद्य इत्याह । अग्निति । द्यणुकस्य ज्ञानस्य चास-
मवायिकारणसंयोगजनकमाद्यं कर्म, यद्यप्यदृष्टवदात्मसंयुक्ते अणु-
मनसो आद्यकर्मारम्भके तथापि कर्मसमवायिन एकत्वादनैकत्वनिय-
मभङ्ग इत्याह । एकैको हीति । द्रव्यान्तरैः समवायिभिरित्यर्थः ।
द्वितीयमुत्थाप्यारम्भवादानङ्गीकारेण दूषयति । द्रव्येत्यादिना । न त्व-

द्यङ्कुरादिभावेन कचिदेकं परिणमते क्षीरादिदध्यादिभावेन ।
 नेश्वरशासनमस्यनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति, अतः श्रुति-
 प्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिक्रमेण जग-
 ज्जातमिति निश्चीयते । तथाचोक्तं 'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न
 क्षीरवद्धि' [शा० सू० २।१।२४] इति । यच्चोक्तमाकाशस्योत्पत्तौ
 न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति, तदयुक्तं,
 येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभःस्वरूप-
 वदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति
 गम्यते । यथाच ब्रह्म न स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्व-
 भाववत् 'अस्थूलमनखित्यादिश्रुतिभ्यः, एवमाकाशस्वभावेनापि
 न स्वभाववदनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते, तस्मात् प्रागुत्पत्ते-
 रनाकाश*मच्छिद्रमिति स्थितं । यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्या-

भ्युपगम्यते तस्मान्नैव नियम इति शेषः । यत्तु क्षीरपरमाणुषु रसान्त-
 रोत्पत्तौ तैरव दधारम्भ इति तन्न, क्षीरनाशे मानाभावात् रसवद्-
 भ्रोऽप्येकद्रव्यारभ्यत्वसम्भवाच्च द्रव्यगुणसङ्केतस्य पौरुषेयस्य श्रुत्यर्थनिर्ण-
 याहेतुत्वादिति भावः । लोके कर्तुः सहायदर्शनात् असहायाद्ब्रह्मणः
 कथं स्वर्ग इति तत्राह । तथा चोक्तमिति । प्रागभावशून्यत्वं हेतुरप्य-
 सिद्ध इत्याह । यच्चोक्तमित्यादिना । शब्दाश्रयत्वं विशेषः शब्दादिमा-
 नाकाशः प्रलये नास्ति 'नासीद्रजो नो व्योम' इति श्रुतेः । नन्वाकाशा-
 भावे काठिन्यं स्यादिति चेत्, सुशिद्धितोऽयं नैयायिकतनयः । न ह्या-
 काशाभावस्तद्धर्मो वा काठिन्यं किन्तु मूर्तद्रव्यविशेषः तत्संयोगविशे-
 षो वा काठिन्यं, तच्च प्रलये नास्तीति भावः । 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इति
 श्रुतेरग्नौष्णवद्ब्रह्मस्वभावस्याकाशस्य सति ब्रह्मणि कथमभावस्तत्राह ।
 यथा चेति । विभुत्वादाकाशसमं ब्रह्मेति श्रुत्यर्थः । विभुत्वात्स्पर्श-

* अनाकाशलमुचितमिति वर्ध० का० ।

दाकाशस्याजलमिति, तदप्यसत्, श्रुतिविरोधे सत्युत्पत्त्यसम्भावानुमानस्याभासलोपपत्तेः, उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात्, अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिवदित्यादि*प्रयोगसम्भवाच्च । आत्मनानैकान्तिकमिति चेत् न, तस्योपनिषदं प्रत्यनित्यगुणाश्रयत्वमिद्धेः । विभुत्वादीनाञ्चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । यच्चोक्तमेतच्छब्दाच्चेति तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद्वियत्यमृता दिवौकस इतिवद्द्रष्टव्याः । उत्पत्तिप्रलययोरूपपादितत्वात् 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इत्यपि प्रसिद्धमहत्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते, निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमत्वाय यथेष्टुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वाद्योच्यते

द्रव्यत्वनिरवयवत्वलिङ्गानां विभक्तत्वादिलिङ्गसहितागमबाधमाह । यदपीत्यादिना । धर्मविकाराभावे गुणनाशो न स्यादिति तर्कार्थमनित्यपदं गुणाश्रयत्वमेव हेतुः, तच्च स्वसमानसत्ताकगुणवत्त्वमतो निर्गुणात्मनि न व्यभिचारः । भूतत्वमादिशब्दार्थः । स्वरूपासिद्धिमप्याह । विभुत्वादीनाच्चेति । सर्वमूर्तसंयोगः परिमाणविशेषो वा विभुत्वं निर्गुणात्मनि दृष्टान्तेनास्ति संयोगस्य सावयवत्वनियतस्याजत्वसाध्यविरुद्धता च, स्वरूपोपचयरूपं तु विभुत्वमात्माकाशयोर्न समं, 'ज्यायानाकाशाद्' इति श्रुतेः । क्वचिदाकाशसाम्यन्तु ब्रह्मणो यत्किञ्चित्सर्वमम्बन्धेन व्यपदिश्यते असत्तत्वेन वा पञ्चीकरणादस्पर्शत्वमसिद्धं कार्यद्रव्यत्वान्निरवयवत्वमप्यसिद्धं, द्रव्यत्वजातिश्चात्मन्यसिद्धेत्यर्थः । नित्य इत्यंशेन साम्यं न विवक्षितं । ननु स यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मेति श्रुतिर्नित्यत्वेनैव साम्यं ब्रूते नेत्याह । एतेनेति । आकाशस्य कार्यत्वेनानित्यत्वादित्यर्थः । श्रुतिस्वापेक्षिकाऽऽनन्त्यद्वारा मुख्याऽऽनन्त्यं बाधयतीति भावः । न्यूनत्वाच्चाकाशस्य न मुख्यापमानत्वमित्याह । ज्या-

नेषु तु ल्यगतिवाच्यं तद्वत् । एतेनानन्तत्वोपमानश्रुतिर्याख्याता ।
 ज्यायानाकाशादित्यादिश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः *सकाशात् आकाश-
 स्योनपरिमाणत्वसिद्धिः न तस्य प्रतिमास्तीति च ब्रह्मणोऽनु-
 पमानत्वं दर्शयति, अतोऽन्यदार्त्तम्' इति च ब्रह्मणोऽन्येषामा-
 काशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति । तपसि ब्रह्मशब्दवत् आकाशस्य
 जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतं,
 तस्माद्ब्रह्मकार्यं विद्यदिति सिद्धं ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अतिदेशोऽयं एतेन विद्यव्याख्यानं मातरिश्वापि विद्यदा-
 श्रयो वायुर्याख्यातः । तत्राप्येते यथायोगं पक्षा रचयितव्याः । न
 वायुरुत्पद्यते, क्वान्दोगानामुत्पत्तिप्रकरणेऽनाम्नानादित्येकः पक्षः,
 अस्ति तु तैत्तिरीयाणामुत्पत्तिप्रकरणे आम्नानं 'आकाशा-

यानिति । मुख्योपमानासत्त्वे श्रुतिर्न तस्येति तस्मादाकाशस्योपमान-
 मात्रेण नित्यत्वं नास्तीति भावः । अनित्यत्वेनासत्त्वे श्रुतिमाह । अतोऽ-
 न्यदिति । यत्तु एकस्यैव सम्भूतशब्दस्य गौणत्वं मुख्यत्वञ्चेति तन्न, आ-
 काशोऽपि तस्य मुख्यत्वसम्भवादित्याह । तपसीति । बलवत्तित्तिरिश्रुत्या
 क्वान्दोग्यश्रुतेर्नयनादेकवाक्यतया खयिरि ब्रह्मात्मनि समन्वय इत्युप-
 संहरति । तस्मादिति ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । अतिदेशत्वान्न पृथक् सङ्गत्याद्यपेक्षा,
 तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतेः । आकाशाद्वायुरिति श्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति
 एकवाक्यभावाभावाभ्यां संशये गौणपक्षपूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षानतिदि-

द्वायुरिति पचान्तरं । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधे सति गौणी वायो-
रुत्पत्तिश्रुतिः असम्भवादित्यपरोऽभिप्रायः, असम्भवश्च दर्शितः ।
'सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः' इत्यस्तमयप्रतिषेधादमृतत्वा-
दिश्रवणाच्च प्रतिज्ञानुपरोधाद्यावद्विकारश्च विभागाभ्युपगमा-
दुत्पद्यते वायुरिति सिद्धान्तः । अस्तमयप्रतिषेधो अपरवि-
द्याविषय आपेक्षिकः, अग्न्यादीनामिव वायोरस्तमयाभावात् ।
कृतं प्रतिविधानञ्चामृतत्वादिश्रवणं । ननु वायोरकाशस्य च
तुल्ययोरुत्पत्तिप्रकरणे श्रवणाश्रवणयोरेकमेवाधिकरणमुभयवि-
षयमस्तु किमतिदेशेनासति विशेषे इति, उच्यते, सत्यमेवमेतत्,
तथापि मन्दधियां शब्दमात्रकृताशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयमतिदेशः

श्रुति । तत्रापीत्यादिना । पूर्वत्र ह्याकाशानन्तर्यं तेजसः स्थापितं तत्र
वायुतेजसोस्तुल्यवदानन्तर्यं वायोरग्निरिति क्रमश्रुतिबाधात् पौर्वापर्यं
तेजः प्राथम्यभङ्गान्नैकवाक्यतेति पूर्वपक्षे गौणविद्याभिप्रायमाह । तत-
श्चेति । अस्तमयप्रतिषेधो मुख्योत्पत्त्यसम्भवे लिङ्गं, वायुश्चान्तरिक्षं चैत-
दमृतमिति । तस्यैव लिङ्गस्याभ्यासः वायुरेव व्यष्टिः समष्टिश्चेति सर्वा-
त्मत्वलिङ्गान्तरमादिपदार्थः । तथा संवर्गविद्यायां वायुर्ह्येवैतान् स-
र्वानग्न्यादीन् संहरतीति शब्दमात्रेणैश्वर्यश्रवणं लिङ्गान्तरं ग्राह्यं ।
एतैर्लिङ्गैर्वायुरनाद्यनन्त इति प्रतीतेरुत्पत्तिर्गौणीत्यविरोधः । श्रुत्यो-
रिति प्राप्ते प्रतिपिपादयिषितप्रतिज्ञाश्रुतेर्बलीयस्त्वात् तत्साधकानां तत्र
तत्र वायूत्पत्तिवाक्यानां भूयस्त्वादुक्तविभक्तत्वादिलिङ्गानुग्रहाच्च मुख्यैव
वायोरुत्पत्तिः, तथाचाकाशं वायुश्च दृष्ट्वा तेजोऽसृजतेति श्रुत्योरेक-
वाक्यतया ब्रह्मणि समन्वयः । लिङ्गानि तूपास्यवायुस्तावकत्वादा-
पेक्षिकतया व्याख्येयानीति मुख्यसिद्धान्तमाह । प्रतिज्ञेत्यादिना ।
कृतं प्रतिविधानं आपेक्षिकत्वेन समाधानं यस्य तत्तथा । अधिकर-
णारम्भमाक्षिप्योक्तामधिकाशङ्कामाह । नन्वित्यादिना । वायुर्ह्येवै-

क्रियते । संवर्गविद्यादिषु ह्युपास्यतया वायोर्महाभागत्वश्रव-
णात्, अस्त्रमयप्रतिषेधादिभ्यश्च भवति नित्यत्वाशङ्का कस्य-
चिदिति ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

वियत्पवनयोरसम्भाव्यमानजन्मनोरप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्म-
णोऽपि भवेत् कुतश्चिदुत्पत्तिरिति स्यात् कस्यचिन्मतिः ।
तथा विकारेभ्य एवाकाशादिभ्य उत्तरेषां विकाराणामुत्प-
त्तिमुपश्रुत्याकाशस्यापि विकारादेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति
कश्चिन्मन्येत, तामाशङ्कामपनेतुमिदं सूत्रं । असम्भवस्त्विति । न
खलु ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदन्यतः सम्भव उत्पत्तिराश-
ङ्कितव्या, कस्मात् अनुपपत्तेः, सन्मात्रं हि ब्रह्म न तस्य सन्मा-

तान् सर्वान् संवृक्ते इत्यादिशब्दमात्रं शङ्कामूलं नार्थ इति द्योतनार्थं
मात्रपदं । तामेव शङ्कामाह । संवर्गेति । व्यष्टिसमष्ट्युपास्तिर्वायुं दिशां
वत्स वेदेत्युपास्तिश्चादिशब्दार्थः ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । 'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं न चास्य क-
श्चिज्जनिता' इत्यादि ब्रह्मानादित्वश्रुतीनां त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख
इत्युत्पत्तिश्रुत्या विरोधोऽस्ति नेवेत्येकवाक्यभावाभावाभ्यां सन्देहे अस्ति
विरोध इति पूर्वपक्षे यथा वाय्वादेरमृतत्वादिकमुत्पत्तिश्रुतिबलादापे-
क्षिकं तथा ब्रह्मानादित्वं आपेक्षिकमिति दृष्टान्तसङ्गत्या एकदेशिपक्षं
प्रापयति । वियदिति । ब्रह्म कुतश्चिज्जायते कारणत्वादाकाशवदिति
अनुमानानुग्रहाज्जन्मश्रुतिर्वलीयसीत्याह । तथेति । न चानादिकार-
णभावेनानवस्था बीजाङ्कुरवदनादित्योपपत्तेः । तथा च दीपादीपवद्भू-

चादेवोत्पत्तिः सम्भवति, असत्यतिशये प्रकृतिविकारभावानुप-
पत्तेः । नापि सद्विशेषात् दृष्टविपर्ययात् सामान्याद्विशेषा उत्प-
द्यमाना दृश्यन्ते । मृदादेर्घटादयो न तु विशेषेभ्यः सामान्यं
नाप्यसतो निरात्मकत्वात्, कथं 'असतः सज्जायेत' इति चात्तेप-
श्रवणात् 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न
चाधिपः' इति च ब्रह्मणो जनयितारं वारयति । वियत्पवनयोः
पुनरुत्पत्तिः प्रदर्शिता न तु ब्रह्मणः साऽस्तीति वैषम्यं । न च
विकारेभ्यो विकारान्तरोत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि विकारत्वं
भवितुमर्हतीति मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । या मूल-
प्रकृतिरभ्युपगम्यते तदेव च नो ब्रह्मेत्यविरोधः ॥

क्षान्तराद्रक्षान्तरोत्पत्तिः, उत्पत्तिश्रुत्या चानादित्वश्रुतिर्नयेत्यनाद्यनन्त-
ब्रह्मसमन्वयसिद्धिरिति प्राप्ते मुख्यसिद्धान्तमाह । तामिति । ब्रह्म
न जायते कारणशून्यत्वाद्भ्रविषाणवद्यतिरेकेन घटवच्चेत्यनुमाना-
नुग्रहादिपक्षे चाकारणकार्यवादप्रसङ्गाद्ब्रह्मानादित्वश्रुतयो बलीयस्य
इति कारणत्वलिङ्गबाधाज्जन्मश्रुतिः कार्यभेदेन व्याख्येयेत्यनाद्यनन्त-
ब्रह्मसमन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्तफलं । न च हेत्वसिद्धिः कारणस्या-
निरूपणात् । तथा हि किं सन्मात्रस्य ब्रह्मणः सन्मात्रमेव सामान्यं
कारणं सद्विशेषो वा असद्वा न चेधापीत्याह । सन्मात्रं हीत्यादिना ।
दीपस्तु दीपान्तरे निमित्तमित्यनुदाहरणं । वियत्पवनयोर्ब्रह्मणश्च विभ-
क्तत्वाविभक्तत्वाभ्यां कारणभावाभावाभ्याञ्च वैषम्यं । कारणत्वलिङ्गस्या-
प्रामाणिकानवस्था । तर्केणापि बाधमाह । न च विकारेभ्य इत्या-
दिना । कारणस्यानभ्युपगमे यदृच्छावादप्रसङ्गः, अनादिकारणान-
भ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गः, तदभ्युपगमे ब्रह्मवादप्रसङ्गः, कारणान्तरस्य
प्रधानादेर्निरासादिति भावः ॥

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥१०॥

छान्दोग्ये सन्मूलत्वं तेजसः आवितं, तैत्तिरीयके तु वायु-
मूलत्वं, तत्र तेजोयोनिं प्रति श्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावत्
ब्रह्मयोनि तेजः इति । कुतः, सदेवेत्युपक्रम्य तत्तेजोऽसृजतेत्युपदे-
शात्, सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मप्रभवत्वे सर्वस्य सम्भवात्,
तज्जलानिति चाविशेषश्रुतेः, एतस्माज्जायते प्राण इति चोप-
क्रम्य श्रुत्यन्तरे सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात्, तैत्तिरीयके
च 'स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च' इत्यविशेषश्रवणात्।
तस्माद्वायोरग्निरिति क्रमोपदेशो द्रष्टव्यः, वायोरनन्तरमग्निः
सम्भूत इति, एवं प्राप्ते उच्यते । तेजोऽतो मातरिश्चनो जायत
इति । कस्मात् तथाह्याह 'वायोरग्निः' इति । अव्यवहिते हि तेज-
सो ब्रह्मजत्वे सत्यसति वायुजत्वे वायोरग्निरितीयं श्रुतिः कदर्थिता

तेजोऽतस्तथाह्याह । 'तत्तेजोऽसृजत' इति 'वायोरग्निः' इति च श्रु-
त्यैर्विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे सामान्यात् सामान्योत्पत्त्यसम्भवेऽपि ब्र-
ह्मवाक्योः सामान्ययोस्तेजोरूपविशेषोपादानत्वसम्भवात्तुल्यबलतयास्ति
विरोध इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः सर्वत्राध्यायसमाप्तेरेकवाक्यत्वा-
सम्भवासम्भवौ संशयबीजं । पूर्वपक्षे श्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यं फलं
सिद्धान्ते प्रामाण्यमित्युक्तं न विस्मर्तव्यं । एवं पूर्वपक्षे कार्यमात्रस्य विवर्त-
त्वात् कल्पितस्य वायोस्तेजःकल्पनाधिष्ठानत्वायोगात् ब्रह्मैव तेजस उपा-
दानं सर्वकार्याणां ब्रह्मैवोपादानमित्यर्थं श्रुतीनां भूयस्याच्च तदनु-
रोधाद्वायोरिति क्रमार्था पञ्चमीत्यविरोध इत्येकदेशिसिद्धान्तं प्राप-
यति । प्राप्तं तावद्ब्रह्मयोनि तेज इत्यादिना । श्रुतीनां विरोधमात्रोपन्या-
सेन पूर्वपक्षः अपसिद्धान्तेनाविरोधान् तावदेकदेशिपक्ष इति ज्ञेयं ।
तदुभयमपि मुख्यसिद्धान्तापेक्षया पूर्वपक्षत्वेन व्यवह्रियते । सिद्धान्त-

स्यात् । ननु क्रमार्थेषा भविष्यतीत्युक्तं नेति ब्रूमः । 'तस्माद्वा एत-
स्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इति पुरस्तात् सम्भवति अपादान-
स्यात्मनः पञ्चमीनिर्देशात्, तस्यैव च सम्भवतेरिहाधिकारात्
परस्तादपि तदधिकारे पृथिव्या ओषधयः इत्यपादाने पञ्चमी-
दर्शनाद्वायोरग्निरित्यपादानपञ्चम्येवैषेति गम्यते । अपि च वायो-
ऊर्ध्वमग्निः सम्भूत इति कल्प्य उपपदार्थयोगः, क्लृप्तस्तु कार-
कार्ययोगः वायोरग्निः सम्भूत इति । तस्मादेषा श्रुतिर्वायुयो-
नित्वं तेजसोऽवगमयति । नन्वितरापि श्रुतिर्ब्रह्मयोनित्वं तेजसोऽ-
वगमयति तत्तेजोऽसृजतेति । न तस्याः पारम्पर्यजत्वेऽप्यविरोधात् ।
यदापि ह्याकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा वायुभावापन्नं ब्रह्म तेजोऽसृजतेति

यति । एवं प्राप्त इति । कदर्थिता बाधितार्थेति यावत् । वायोस्तेजः-
प्रकृतित्वं पञ्चमीश्रुत्या निर्धारितं, न च कल्पितस्योपादानत्वासम्भवः,
अधिष्ठानत्वासम्भवेऽपि सृष्टादिवत्परिणामित्वसम्भवात्, सतस्तु ब्रह्मणः
ह्यान्दोग्ये खट्वत्मात्रं श्रुतं नोपादानत्वं । न च बद्ध स्यामिति कार्या-
भेदेक्षणलिङ्गादुपादानत्वसिद्धिर्लिङ्गात् श्रुतेर्बलीयस्त्वेन श्रुत्यविरोधेन
लिङ्गस्य नैयत्वात् । नयनञ्चेत्यं वायोर्ब्रह्मानन्त्यत्वाद्वायुजस्यापि तेजसो
ब्रह्मप्रकृतिकत्वमविरुद्धमिति सिद्धान्तग्रन्थाशयः । इहाधिकारादिति
वायोरग्निः सम्भूत इति वाक्ये सम्बन्धादित्यर्थः । तदधिकारे सम्भूत्य-
धिकारे निरपेक्षकारकविभक्तेरुपपदसापेक्षविभक्त्यपेक्षया प्रबलत्वाच्च
न क्रमार्था पञ्चमीत्याह । अपि चेति । ऊर्ध्वमनन्तरमिति चोपपदं
विना पञ्चमीमात्रात् क्रमो न भातीति कल्प्य उपपदार्थप्रयोगः प्रकृत्या-
र्थोपादानकारकान्तु निरपेक्षपञ्चम्या भाति विशेषतोऽत्र प्रकरणाद-
पादानार्थत्वं पञ्चम्याः क्लृप्तं* सति विरोधे बाध्यमिति स्थितिरित्यर्थः ।
पारम्पर्यजत्वमेवाह । यदापीति । तस्या धेनोः श्रुतं तप्तं क्षीरं साक्षात्

कल्प्यते तदापि ब्रह्मजत्वं तेजसो न विरुध्यते, यथा तस्याः
 श्रुतं तस्या दधि तस्या आमिचेत्यादि । दर्शयति च ब्रह्मणो विका-
 रात्मनावस्थानं 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति । तथा चेश्वरस्मरणं
 भवति । बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह इत्याद्यनुक्रम्य 'भवन्ति भावा भूतानां
 मत्त एव पृथग्विधाः' इति । यद्यपि बुद्ध्यादयः स्वकारणेभ्यः
 प्रत्यक्षं भवन्तो दृश्यन्ते तथापि सर्वस्य भावजातस्य साक्षात्
 प्रनाद्या वा ईश्वरवंशत्वात् । एतेनाक्रमसृष्टिवादिन्यः श्रुतयो
 व्याख्याताः तासां सर्वथोपपत्तेः क्रमवत्सृष्टिवादिनीनान्वन्य-
 थानुपपत्तेः प्रतिज्ञापि सदंशत्वमात्रमपेक्षते नाव्यवहितजन्यत्व-
 मित्यविरोधः ॥

आपः ॥ ११ ॥

अतस्तथाह्याद्येत्यनुवर्तते । आपोऽतस्तेजसो जायन्ते, कस्मात्

कार्यं दध्यादिकन्तु पारम्पर्यजमित्यर्थः । दध्नि संसृष्टं कठिनक्षीरमामि-
 क्षा । ब्रह्मणो वायुभावे मानमाह । दर्शयति चेति । पारम्पर्यजस्यापि
 तज्जत्वथपदेशे स्मृतिमाह । तथा चेति । अन्तःकरणादिभ्यो जायमान-
 बुद्ध्यादीनां मत्त एवेत्यवधारणं कथमित्याशङ्क्याह । यद्यपीत्यादिना ।
 प्रनाद्या परम्परया ईश्वरवंशत्वात् तज्जत्वात् परमकारणान्तरनिरा-
 सार्थं अवधारणं युक्तमिति शेषः । एतत्पदार्थमाह । तासामिति ।
 तज्जलानित्याद्युक्तश्रुतीनां साक्षात् प्रनाद्या वा ब्रह्मजत्वमात्रेणोपपत्ते-
 रित्यर्थः । अक्रमश्रुतीनां बलवत्क्रमश्रुत्यनुसारेणैकवाक्यत्वाद्वियद्वायु-
 द्वारा तेजःकारणे ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धं ॥

आपः । अतिदेशोऽयं तथा ह्याद्यवर्णने मुण्डकग्रन्थे 'एतस्माज्जायते
 प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्न्यातिरापः पृथिवी विश्वस्य धा-

तथाह्याह 'तदऽपोऽसृजत' इति 'अग्नेरापः' इति च । सति वचने नास्ति संशयः । तेजसस्तु सृष्टिं व्याख्याय पृथिव्या व्याख्यास्यन्नपोऽन्तरयामीत्याप इति सूत्रयाम्बभूव ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

‘ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्यामः प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त’ इति श्रूयते । तत्र संशयः । किमनेनान्नशब्देन ब्रीहियवाद्यभ्यव्यवहार्यं वैदनाद्युच्यते किं वा पृथिवीति । तत्र प्राप्तं तावत् ब्रीहियवाद्योदनादि वा परिग्रहीतव्यमिति, तत्र ह्यन्नशब्दः प्रसिद्धो लोके वाक्यशेषोपेतमर्थमुपोद्वलयति, तस्माद्यत्र कचन वर्षति

रिणी’ इति मन्त्रे अपां ब्रह्मजत्वं श्रुतं । अग्नेराप इति श्रुत्या तस्य विरोधाऽस्ति न वेति सन्देहे तुल्यत्वादस्ति विरोध इति पूर्वपक्षे अपामग्निदाह्यत्वेन विरोधादग्निजत्वासम्भवात् क्रमार्था पञ्चमीत्यविरोध इत्यधिकाशङ्कयामुक्ततेजोन्यायमतिदिश्य व्याचष्टे । अत इति । प्रत्यक्षविरोधे कथमपामग्निजत्वनिर्णयस्तत्राह । सति वचन इति । त्रिरुत्कृतयोरग्नेजसोर्विरोधेऽप्यग्नेराप इति वचनादतीन्द्रिययोस्तयोर्नास्ति विरोध इति निर्णीयत इत्यर्थः । न केवलं श्रुत्यविरोधज्ञानायायमतिदेशः किन्तु पञ्चभूतोत्पत्तिक्रमनिर्णयार्थञ्चेत्याह । तेजसस्त्विति । तस्मात्तेजोभावापन्ने ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वय इति सिद्धं ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यो विधयमुक्त्वान्नशब्दमहाभूतप्रकरणाभ्यां संशयमाह । ता इति । अभ्यवहार्यं भक्ष्यं, अत्र श्रुतौ यद्यन्नमोदनादिकं तदा अद्भ्यः पृथिवीति श्रुत्या विरोधः, यदि पृथिवी तदा न विरोध इति फलं बोध्यं । अप्पृथिव्योः कार्यकारणभावादधिकरणसङ्गतिः । अन्नश्रुतिरपि भवत्वलिङ्गाभ्यां पूर्वपक्षः । तदेव तत्रैवेति श्रुत्यर्थः । तथाच कचिदन्नं कचिदद्भ्यः पृथिवी ततोऽन्नमिति विरोधान्नैकवाक्यतेति

तदेव भूचिष्ठमन्नं भवतीति ब्रूहिद्यवाद्येव हि सति वर्षणे बद्धं भवति न पृथिवीति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । पृथिव्येवेयमन्नशब्देनाज्ञो जायमाना विवक्ष्यत इति । कस्मात् अधिकारात् रूपात् शब्दान्तराच्च । अधिकारस्तावत् तत्तेजोऽसृजत, तदपोऽसृजतेति च महाभूतविषयो वर्तते । तत्र क्रमप्राप्तां पृथिवीं महाभूतं विलङ्घ्य ना- कस्माद्व्रीह्यादिपरिग्रहे न्याय्यः, तथा रूपमपि वाक्यशेषे पृथिव्यनुगुणं दृश्यते यत्कृष्णं तदन्नस्येति । न ह्योदनादेरभ्यवहार्यस्य कृष्णत्वनियमोऽस्ति नापि व्रीह्यादीनां । ननु पृथिव्या अपि नैव कृष्णत्वनियमोऽस्ति, पयःपाण्डुरस्याङ्गाररोहितस्य च क्षेत्रस्य दर्शनात् । नायं दोषो बाहुल्यापेक्षत्वात् । भूचिष्ठं हि पृथिव्याः कृष्णं रूपं न तथा श्वेतरोहिते । पौराणिका अपि पृथिवीच्छायां शर्वरीमुपदिशन्ति, सा च कृष्णाभामेत्यतः कृष्णं रूपं पृथिव्या इति

प्राप्ते सिद्धान्तयति । एवं प्राप्त इति । अधिकारः प्रकरणं, रूपं लिङ्गं पयः क्षीरं तद्वत् पाण्डुरं श्वेतं, अङ्गारवत् रोहितं रक्तं । शब्दान्तरशब्दितं स्थानं व्याचष्टे । श्रुत्यन्तरमपीति । *अथवानन्तर्यं पृथिव्याः स्थानं श्रुत्यन्तरसिद्धान्तेनाप्यन्नस्य पृथिवीत्वमित्यर्थः । तत्तत्र सृष्टिकाले यदपांशुरः यो मण्डवद्धनोभाव आसीत् स एव समहन्यत कठिनः सङ्घातोऽभूत् सा अपां कठिना परिणतिः पृथिव्यभवदिति श्रुत्यर्थः । व्रीह्याद्यन्नसर्गः कस्मिन् स्थाने इति विवक्षायामाह । पृथिव्यास्त्विति । पञ्चमीयं पृथिव्यभवत्वलिङ्गसहितान्नश्रुतेः कथं प्रकरणलिङ्गस्थानैर्बाध इत्याशङ्क्याह । वाक्यशेषोऽपीति । प्रबलदुर्बलप्रमाणसन्निपाते बहूनां दुर्बलानामत्यन्तबाधाद्वरं प्रबलप्रमाणस्याल्पबाधेन कथञ्चिन्नयनमिति न्यायेन श्रुतिलिङ्गयोरन्नमात्रनिष्ठत्वं बाधित्वान्नान्नात्मकपृथिवीनिष्ठत्वं नीयते ताभ्यामन्नमात्रग्रहे प्रकाशादीनां पृथिवीमात्रविषयाणा-

स्त्वियते । श्रुत्यन्तरमपि समानाधिकारमद्भ्यः पृथिवीति भवति
तद्यदपां शर आसीत् तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति च ।
पृथिव्यास्तु ब्रीह्यादेरुत्पत्तिं दर्शयति पृथिव्या ओषधयः ओ-
षधीभ्योऽन्नमिति च । एवमधिकारादिषु पृथिव्याः प्रतिपादकेषु
सत्सु कुतो ब्रीह्यादिप्रतिपत्तिः । प्रसिद्धिरप्यधिकारादिभिरेव
वाध्यते । वाक्यशेषोऽपि पार्थिवत्वादन्नाद्यस्य तद्वारेण पृथिव्या
एवाद्भ्यः प्रभवत्वं सूचयतीति द्रष्टव्यं, तस्मात् पृथिवीयमन्न-
शब्देति ॥

तदभिधानादेव तु तस्मिन्नात् सः ॥ १३ ॥

किमिमानि विद्यदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान्
सृजन्ति आहोस्वित् परमेश्वर एव तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽ-
भिधायंस्त्वं तं विकारं सृजतीति सन्देहे सति प्राप्तं तावत् स्वयमेव
सृजन्तीति । कुतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादि स्वातन्त्र्य-

मत्यन्तबाधापत्तेरिति भावः । अन्नस्य दृष्टिजत्वोक्तिद्वारा पृथिव्या
अन्नजन्यत्वं सूच्यते । पृथिव्यजा पृथिवीत्वादन्नवदित्यनुमानादित्यक्त-
रार्थः । एवं तित्तिरिश्रुत्यनुसारेण कन्दोऽग्न्युतेर्नयनादविरुद्धो भूत-
दृष्टिश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धं ॥

सम्पत्तिं तानि भूतान्याश्रित्याश्रयाश्रयिभावसङ्गत्या तेषां स्वातन्त्र्य-
माशङ्क्य निषधति । तदभिधानादेव तु तस्मिन्नात् सः । उक्तभूता-
न्याश्रित्य संशयपूर्वपक्षौ दर्शयति । किमिमानोऽन्यादिना । संशयबीजा-
नुक्तौ पूर्वोत्तरपक्षयुक्तयोर्बीजमिति ज्ञेयं । नन्वत्र भूतानां किं स्वात-
न्त्र्येणोपादानत्वमाशङ्क्यते कर्तृत्वं वा, नाद्यः, वचनानुपपत्तेरित्यादिन्या-
यविरोधादिति शङ्कते । नन्विति । न द्वितीयः अचेतनत्वादिति भावः ।

श्रवणात् । नन्वचेतनानां स्वतन्त्राणां प्रवृत्तिः प्रतिषिद्धा, नैष दोषः, तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति च भूतानामपि चेतनत्व-
श्रवणादित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । स्वयमेव परमेश्वरः तेन तेना-
त्मनावतिष्ठमानोऽभिधायंस्तं तं विकारं सृजतीति । कुतस्सुलि-
ङ्गात् । तथा हि शास्त्रं यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिव्या अन्तरो यं
पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमचती-
त्येवंजातीयकं साध्यक्षाणामेव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा

यथा मनुष्यादिशब्दैस्तत्तद्देहाभिमानिनो जीवा उच्यन्ते तथाका-
शाद्यायुरित्यादिश्रुतौ आकाशादिशब्दैस्तत्तद्भूताभिमानिदेवता उच्य-
न्ते, तासां स्वकार्ये वाय्वादौ कर्तृत्वसम्भवान्निरपेक्षनिमित्तत्वं पञ्च-
म्यर्थः । एवं तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतौ स्वयमिति विशेषणाद्ब्रह्म-
योऽन्यानपेक्षं सर्वकर्तृत्वं श्रुतं । तथा च मिथोनिरपेक्षेश्वरभूतकर्तृत्व-
श्रुत्योर्विरोधान्न ब्रह्मणि समन्वय इति सफलं पूर्वपक्षमाह । नैष
दोष इति । भूतानां तदभिमानिदेवतानामित्यर्थः । यथा आकाशादि-
भावापन्नब्रह्मणः सर्वोपादानत्वं तथा तदभिमानिदेवताजीवभावमाप-
न्नब्रह्मणः कर्तृत्वमिति परम्परया ईश्वरकर्तृत्वश्रुत्यविरोधः । स्वयमिति
विशेषणं ईश्वरान्तरनिरासार्थं न जीवभावापेक्षानिरासार्थमित्येक-
देशिसिद्धान्त ऊहनीयः । मुख्यसिद्धान्तमाह । एवं प्राप्त इति । आका-
शादिशब्दैर्न देवतालक्षणा मुख्यार्थे बाधकाभावात्, पञ्चम्यश्च प्रकृतित्वा-
र्यास्तत्र रूढतरत्वात्, तथा चाचेतनानां भूतानां कर्तृत्वमेव नास्ति, कुतः
ईश्वरानपेक्षकर्तृत्वं यद्यपि देवतानां कर्तृत्वं सम्भवति तथापीश्वरनि-
यम्यत्वश्रवणाच्चेतनानामपि न स्वातन्त्र्यं किमु वाच्यमचेतनानां भूतानां
न स्वातन्त्र्यमिति मत्वात्तं । तस्मिङ्गादिति । तत्तदचेतनात्मनावस्थितस्य
ब्रह्मणः उपादानत्वेऽपि जीवव्यावृत्तेश्वरत्वाकारेणैव साक्षात् सर्वकर्तृत्वं
न जीवत्वद्वारा तस्य सर्वनियन्तृत्वास्मिङ्गादित्यर्थः । प्रकरणाच्च साक्षात्

‘मोऽकामयत वज्रं स्यां प्रजायेय’ इति प्रस्तुत्य ‘सच्च त्यच्चाभवत् तदात्मानं स्वयमकुरुत’ इति तस्यैव सर्वात्मभावं दर्शयति । यत्चीक्षणश्रवणमप्तेजमोस्तत् परमेश्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यं ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इतीच्छित्रन्तरप्रतिषेधात् प्रकृतत्वाच्च सत ईक्षितुः तदैक्षत वज्रं स्यां प्रजायेयेत्यत्र ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः, अथेदानीमप्ययं क्रमश्चिन्त्यते किमनियतेन क्रमेणाप्यय उतोत्पत्तिक्रमेणाथ वा तद्विपरीते-
नेति । त्रयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां ब्रह्मायत्ताः श्रू-
यन्ते, ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति

सर्वकर्तृत्वमित्याह । तथेति । पूर्वोक्तमनूद्य निरस्यति । यत्त्विति । परमेश्वरस्यान्तर्यामिभावेनावेशः सम्बन्धः । तद्वशाद्भूतेष्चीक्षणश्रवणं नैतावता तेषां चेतनत्वं स्वातन्त्र्यं वेत्यर्थः । अनेन तदभिध्यानादिति पदं व्याख्यातं, इत्थं सूत्रयोजना । स ईश्वरस्तत्तदात्मना स्थितोऽपि साक्षादेव सर्वकर्ता तस्यान्तर्यामित्वलिङ्गाज्जीवत्वद्वारा कर्तृत्वं नाम जी-
वस्यैव कर्तृत्वमित्यन्तर्यामिणः कर्तृत्वासिद्धेरन्तर्यामित्वायोगात् तद-
भिध्यानादोश्वरेक्षणादेव भूतेषु श्रुतेक्ष्णोपपत्तेश्चेति तत्तेज ऐक्षतेति श्रुत ईक्षिता परमात्मैवेत्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रकरणञ्चाह । नान्य इति । त-
स्मादोश्वरपदार्थलोपप्रसङ्गेनेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्याभावात्नेश्वरकर्तृत्वश्रुते-
र्भूतश्रुत्या विरोध इति सिद्धं ॥

विपर्ययेण तु । यद्यप्यत्र श्रुतिविरोधो न परिह्रियत इत्यसङ्गतिस्त-
थाप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते लयक्रमो बुद्धिस्थो विचार्यत इति प्रासङ्गिका-
देव पादाववान्तरसङ्गतिमिति मत्वाह । भूतनामिति । अत्रोत्पत्तिक्रमा-
द्विपरीतक्रमनिर्णयात् सिद्धान्ते भूतानां प्रातिलोभ्येन लयध्यानपूर्वकं

यत्प्रयन्यभिसंविशन्ति' इति, तत्रानियमोऽविशेषादिति प्राप्तं, अथ-
 वोत्पत्तेः क्रमस्य श्रुतत्वात् प्रलयस्याऽपि क्रमाकाङ्क्षिणः स एव
 क्रमः स्यादित्येवं प्राप्तं ततो ब्रूमः विपर्ययेण तु प्रलयक्रमोऽत
 उत्पत्तिक्रमाद्भाविष्यतीति, तथा हि लोके दृश्यते येन क्रमेण
 सोपानमारूढस्ततो विपरीतक्रमेणावरोहतीति, अपि च दृश्यते
 मृदो जातं घटशरावाद्यप्यथकाले मृद्भावनमप्येति, अद्भ्यश्च जातं
 हिमकरकाद्यभावनमप्येतीति । अतश्चोपपद्यत एतद्यत् पृथिव्यद्भ्यो-
 जाता सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तावपोऽपीयात्, आपश्च तेजसो
 जाताः सत्यस्तेज अपीयुः, एवं क्रमेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं चानन्तर-
 मनन्तरतरं कारणमपीत्यसर्वं कार्यजातं परमकारणं परम-
 सूक्ष्मञ्च ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यं । नहि स्वकारणव्यतिक्रमेण
 कारणकारणे कार्याप्ययो न्याय्यः । स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्य-
 येणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र दर्शितः,

प्रत्यग्रब्रह्मणि मनःसमाधानं फलं, पूर्वपक्षे तु कारणनाशे सति कार्य-
 नाश इति सर्वलयाधारब्रह्मासिद्धेरुक्तसमाध्यसिद्धिरिति भेदः । सति
 भूतानां लये क्रमचिन्ता स एव नास्तीति केचित्तान् प्रत्याह । त्रयो-
 ऽपीति । अनियम इत्यनास्थयोक्तं श्रौतस्य प्रलयस्य क्रमाकाङ्क्षायां
 श्रौत उत्पत्तिक्रम एव ग्राह्यः, श्रौतत्वेनान्तरङ्गत्वादित्येव पूर्वपक्षः,
 सति कारणे कार्यं नश्यतीति लोके दृश्यते । तथा च श्रौतोऽप्युत्पत्तिक्र-
 मो लयेन गृह्यते किन्तु लौकिकक्रम एव गृह्यते श्रुतेर्लोकदृष्टपदार्थ-
 बोधाधीनत्वेन श्रौतादपि लौकिकस्यान्तरङ्गत्वाद्योग्यत्वाच्च, कारणमेव
 हि कार्यस्य रूपमिति तदनन्यत्वन्यायेन स्थापितं । न हि स्वरूपनाशे
 कार्यस्य क्षणमपि स्थितिर्युक्ता, तस्माद्योग्य उत्पत्तिक्रमो लयस्य न ग्राह्यः

‘जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते’ ॥

इत्येवमादौ । उत्पत्तिक्रमस्तत्पत्तावेव श्रुतत्वात् नाप्यये भवि-
तुमर्हति, नचासावयोग्यत्वादप्ययेनाकाङ्क्ष्यते, न हि कार्ये
धियमाणे कारणस्याप्ययो युक्तः कारणाप्यये कार्यस्यावस्था-
नानुपपत्तेः । कार्याप्यये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं मृदादिव्येवं
दृष्टत्वात् ॥

अन्तरा विज्ञानमनसो क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्ना-
विशेषात् ॥ १५ ॥

भूतानामुत्पत्तिप्रलयावनुलोमप्रतिलोमक्रमाभ्यां भवत इ-
त्युक्तं, आत्मादिरुत्पत्तिः प्रलयस्यात्मान्त इत्यप्युक्तं, सेन्द्रियस्य तु
मनसो बुद्धेश्च सद्भावः प्रसिद्धः श्रुतिस्येत्योः । ‘बुद्धिस्तु सारथिं

लौकिकक्रमावरोधेन निराकाङ्क्षत्वादिति सिद्धान्तयति । ततो ब्रूम
इत्यादिना । क्रमेण परम्परया सर्वकार्यलयाधारत्वं ब्रह्मणः किमित्या-
श्रीयते साक्षादेव तत् किं न स्यादित्यत आह । न हि स्वकारणव्य-
तिक्रमेणेति । घटनाशे मृदनुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । ‘वायुश्च लीयते
याम्नि तच्चायत्तं प्रलीयते’ इति स्मृतिशेषः आदिपदार्थः । योग्यताधीनं
सम्बन्ध इति न्यायादयोग्यक्रमबाध इति सिद्धं ॥

अन्तराविशेषात् । उक्तभूतोत्पत्तिलयक्रममुपजीय स किं करणो-
त्पत्तिक्रमेण विरुध्यते न वेति करणानामभौतिकत्वभौतिकत्वाभ्यां
सन्देहे वृत्तानुवादपूर्वकपूर्वपक्षमाह । भूतानामित्यादिना । करणान्येव
न सन्तीति वदन्तं प्रत्याह । सेन्द्रियस्येति । ‘मनस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः
परतस्तु सः । आद्यादीनीन्द्रियान्यन्ये’ इति स्मृतिर्द्रष्टव्या । अन्यपराः

विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुः' इत्यादिलिङ्गे-
भ्यः । तयोरपि कस्मिंश्चिदन्तराले क्रमेणोत्पत्तिप्रलयावुपसंग्राह्यौ,
सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वाभ्युपगमात् । अपि चाथर्वणे उत्पत्ति-
प्रकरणे भूतानामात्मनश्चान्तराले करणान्यनुक्रम्यन्ते 'एतस्मा-
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्यातिरापः पृथिवी
विश्वस्य धारिणी' इति, तस्मात् पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमभङ्ग-
प्रसङ्गो भूतानाभिति चेन्न, अविशेषात् । यदि तावद्भौतिका-
नि करणानि ततो भूतोत्पत्तिप्रलयाभ्यामेवैषामुत्पत्तिप्रलयौ
भवत इति नैतयोः क्रमान्तरं मृग्यं । भवति च भौतिकत्वे लिङ्गं

शब्दाः लिङ्गानीत्युच्यन्ते । करणानां क्रमाकाङ्क्षामाह । तयोरिति । आ-
काङ्क्षायां श्रुतिसिद्धः क्रमो ग्राह्य इत्याह । अपि चेति । विज्ञायतेऽने-
नेति विज्ञानं सेन्द्रिया बुद्धिः । आत्मनो भूतानां चान्तरा मध्ये तस्मि-
न्नात् स्थितिवाक्यात् 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः' इत्यादिरूपाद्विज्ञा-
नमनसी अनुक्रम्यते । तथा च करणक्रमेण पूर्वोक्ते क्रमभङ्ग इति शङ्का-
सूत्रार्थः । न च करणानां भौतिकत्वाद्भूतानन्तर्यमिति वाच्यं, तेषां भौ-
तिकत्वे मानाभावात् । तथा चात्मनः प्रथममाकाशस्य जन्म पञ्चादायो-
रित्युपक्रमस्यात्मनः करणानि ततो भूतानीति क्रमेण विरोध इति
तित्तिर्यथर्वश्रुत्योर्विरोधान्न ब्रह्मणि समन्वय इति पूर्वपक्षफलं सि-
द्धान्तयति । नेति । 'आत्मन आकाशः' इत्यादि तित्तिरिश्रुतौ पञ्चम्याः
कार्यकारणभावेनार्थतः क्रमो भवति न तस्याथर्वणपाठेन बाधः अर्थ-
क्रमविरोधिक्रमविशेषस्याश्रुतेः पाठक्रमस्यार्थक्रमधीशेषस्य शेषिबाध-
कत्वायोगादिति श्रुत्यर्थक्रमाविरोधेन पाठस्य नेयत्वाद्भूतानन्तर्यं कर-
णानामित्यर्थः । किञ्च भौतिकत्वात् तेषां तदानन्तर्यमित्याह । यदीति ।
न च प्राणस्याधिकारत्वायोगादन्नमयमित्यादि मयटो न विकारार्थतेति

करणानां, 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इत्येवं जातीयकं । व्यपदेशोऽपि क्वचिद्भूतानां करणानाञ्च ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन नेतव्यः । अथ त्वभौतिकानि करणानि तथापि भूतोत्पत्तिक्रमो न करणैर्विश्लेष्यते, प्रथमं करणान्युत्पद्यन्ते चरमं भूतानि प्रथमं वा भूतानि उत्पद्यन्ते चरमं करणानीति । आद्यवर्णे तु सामान्नाय क्रममात्रं करणानां भूतानाञ्च न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते । तथान्यत्रापि पृथगेव भूतक्रमात् करणक्रम आह्वयते 'प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् स आत्मानमैव त स मनोऽसृजत तन्नन एवासीत् तदा-

वाचं करणानां विभक्तत्वेन कार्यतया कारणाकाङ्क्षायामन्नमयमित्यादि-
श्रुतेराकाङ्क्षितोक्त्यर्थमसति बाधके मयटो विकारार्थताया युक्तत्वात् ।
प्राचुर्यार्थत्वे त्वनाकाङ्क्षितोक्तिप्रसङ्गाच्छ्रुत्यैव तेजोऽब्रह्मप्राणने वाक्प्राणम-
नसां यद्विस्तदभावे तन्नाश इति विकारत्वस्य दर्शितत्वान्न विवादा-
वसरः । यदा स्थूलभूताधीना तेषां यद्विर्विकारो मयडर्थः श्रूयमाणो
भौतिकत्वे लिङ्गं प्राणेन्द्रियमनांसि भौतिकानि भूताधानयद्विमत्त्वा-
देहवदिति भावः । ननु तेषां भौतिकत्वे कथमाद्यवर्णे पृथक्जन्मकथनं
भूतजन्मोक्त्यैव तज्जन्मसिद्धेरित्यत आह । व्यपदेशोऽपीति । प्रौढवादेन
तेषामभौतिकत्वमुपेत्यापि श्रुत्यविरोधमाह । अथ त्विति । करणानां
भूतानाञ्च पूर्वापरत्वे मानाभावात् नोक्तभूतक्रमभङ्गः । न चाद्यवर्ण-
वाक्यं मानं पाठमात्रत्वादित्यर्थः । तर्हि कथं क्रमनिर्णयस्तत्राह । तथेति ।
इदंस्थूल उत्पत्तेः प्राक् प्रजापतिः सूत्रात्मासीत् । ननु लिङ्गदेहस्य
मनोघटितत्वात् प्रजापतेश्च लिङ्गसमष्टिरूपत्वात् कथं प्रजापतिस्त्वेष्टान-
न्तरं मनःसृष्टिरिति विचारणीयं । अथ सूक्ष्मभूतात्मकप्रजापतिसर्गः
प्रथम ततो मनयादिसर्गः इति क्रमो भवतीति भावः । एवञ्च भूत-

त्मानमैक्षत तद्वाचमसृजत' इत्यादिना । तस्मान्नास्ति भूतोत्पत्तिक्रमस्य भङ्गः ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाव-
भावित्वात् ॥ १६ ॥

स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलया जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवंजातीयकालौकिकव्यपदेशाज्जातकर्मादिसंस्कारविधाना-
च्चेति स्यात् कस्यचिद्भ्रान्तिः, तामपनुदामः, न जीवस्यो-
त्पत्तिप्रलया स्तः शास्त्रफलसम्बन्धोपपत्तेः । शरीरानुविना-
शिनो हि जीवे शरीरान्तरगतेष्टानिष्टाप्राप्तिपरिहारार्थो
विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्यातां । श्रूयते च 'जीवापेतं वाव कि-
लेदं म्रियते न जीवो म्रियते' इति । ननु लौकिको जन्ममरण-
व्यपदेशो जीवस्य दर्शितः सत्तां दर्शितः, भाक्तस्त्वेष जीवस्य
जन्ममरणव्यपदेशः, किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त

करणोत्पत्तिश्रुत्योरविरोधात् ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्त-
फलं गमयति । तस्मादिति ॥

चराचरभावित्वात् । एवं तावत् तत्पदवाच्यकारणनिर्णयाय
भूतश्रुतीनां विरोधो निरस्त इदानीमापादसमाप्तेस्त्वंपदार्थशुद्धौ जी-
वश्रुतीनां विरोधो निरस्यते इह जीवो न जायते म्रियते इत्यादि-
श्रुतेः जातेष्टिआद्यशास्त्रेण विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे विरोधो-
ऽस्तीति प्राप्ते लौकिकजन्मादिव्यपदेशसहाय्याज्जातेष्ट्यादिशास्त्रेण जी-
वाजलादिश्रुतिबाध इति पूर्वपक्षयति । स्त इति । तथा च करणोत्पत्ति-
क्रमेण भूतक्रमस्य बाधाभावेऽपि जीवोत्पत्तिक्रमेण बाधः स्यादिति प्र-
त्युदाहरणसङ्गतिः । पूर्वपक्षे जीवब्रह्मैक्यासिद्धिः सिद्धान्ते तस्मिन्निहित

इति, उच्यते । चराचरव्यपाश्रयः । स्यावरजङ्गमशरीरविष-
यौ जन्ममरणशब्दौ, स्यावरजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च
म्रियन्ते चातस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ तत्स्थे
जीवात्मन्युपचर्यते । तद्भावभावित्वात् । शरीरप्रादुर्भावतिरोभा-
वयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतः नासतोः । नहि शरीरस-
म्बन्धादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केनचिदुपलक्ष्यते । 'स वा अयं
पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन् म्रिय-
माणः' इति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव जन्ममरणशब्दौ
दर्शयति । जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव द्रष्टव्यं,
अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य । जीवस्य परस्मादात्मनः उत्पत्तिर्वि-
यदादीनामिवास्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति ।
देहाश्रयौ तावज्जीवस्य स्थूलावुत्तिप्रलयौ न स्तः इत्येतदनेन
सूत्रेणावोचत् ॥

भेदः । चेतनजन्माद्युद्देशेन चेतनस्य तस्य जन्मान्तरीयफलसाधनं जा-
तकर्मादि संस्कारो विधीयते तथा चोद्देश्यविधेययोर्मिथोविरोधे सति
विधेयाविरोधेनोद्देश्यं नेयमिति न्यायात् जन्मादिकं देहोपाधिकं न
स्वत इति सिद्धान्तयति । तामित्यादिना । जीवापेतं जीवेन त्यक्तं इदं
शरीरं जन्मादिव्यपदेशश्चराचरदेहविषयो मुख्यः जीवे तु भाक्तो गौणः
चोपाधिकजन्मादिविषयः स्यादुपाधिजन्माभावे भावादसत्यभावादिति
सूत्रार्थः । जीवस्योपाधिकजन्ममृत्योः श्रुतिमप्याह । स वा इति । जाय-
मानपदार्थमाह । शरीरमिति । म्रियमाणत्वं व्याचष्टे । उत्क्रामन्निति ।
ननूत्तरत्र जीवस्य जन्मादि निरस्यते अत्रापि तन्निरासे पुनरुक्तिरि-
त्याशङ्क्याह । जीवस्येति । तदेवं जातेष्ट्यादिशास्त्रस्योपाधिकजन्मादिवि-
षयत्वान्न जीवनाद्यजन्यत्वश्रुतिविरोध इति सिद्धं ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

अस्यात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षः कर्मफलसम्बन्धी, स किं व्योमादिवदुत्पद्यते ब्रह्मण आहोस्त्रिद्रह्यवदेव नोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विषयः कासुचिच्छ्रुतिष्वग्निविस्फुलिङ्गादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः परस्मात् ब्रह्मण उत्पत्तिरान्नायते, कासुचित्तविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते नचोत्पत्तिरान्नायत इति । तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव इति, कुतः प्रतिज्ञानुपरोधात् । ‘एकस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितम्’ इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत, तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत । न चाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं, लक्षणभेदात् । अपहृतपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः, विभागाच्चास्य विकारत्वसिद्धिः । यावान् हि आकाशादिः प्रविभक्तः स सर्वा विकारः, तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधिगता जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखभाक् प्रति शरीरं विभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसरे उत्पत्तिर्भवितुमर्हति ।

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । ‘अग्नेर्विस्फुलिङ्गवदेतस्मात् परमात्मनः सर्वे जीवात्मानो व्युच्चरन्ति’ इत्यादिजीवोत्पत्तिश्रुतीनां ‘स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः अज आत्मा’ इत्याद्यनुत्पत्तिश्रुतीनाञ्च मिथोविरोधात् संशये माभूतां देहजन्मनाश्रयोर्जीवजन्मनाश्रौ, देहान्तरभोग्यस्वर्गादिहेतुविध्याद्यसम्भवात् । कल्पाद्यन्तयोर्नभस इव जीवस्य तौ किं न स्यातां तत्-

अपि च 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इति प्राणादेर्भोग्यजातस्य सृष्टिं शिष्टा सर्वे एते आत्मानो व्युच्चरन्तीति भोक्तृणामात्मनां पृथक् सृष्टिं शास्ति । 'यथा सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति स्वरूपास्तथाचरादिविधाः सेन्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति' इति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावुच्येते सरूपवचनात् । जीवात्मानो हि परमात्मना सरूपा भवन्ति चैतन्ययोगात् । न च क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं वारयितुमर्हति, श्रुत्यन्तरगतस्यापि अविहङ्गस्याधिकस्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्तव्यत्वात् । प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति विकारभावापत्त्यैव व्याख्यातव्या 'तदात्मानं स्वयमकुर्वत्' इत्यादिवत् तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, नात्मा जीव उत्पद्यत इति । कस्मादश्रुतेः, न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयःसु प्रदेशेषु । ननु क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तं, सत्यमुक्तं उत्पत्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति वदामः । कस्मात् नित्यत्वाच्च ताभ्यः । चण्डादजत्वादिभ्यश्च । नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते, तथाजलमविकारित्वमविकृततत्त्वैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मता चेति । न चैवंरूपस्योत्पत्तिरूपप-

सम्भवादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह । तत्र प्राप्तं तावदिति । फलं पूर्ववत्, उपरोधो बाधः । नन्वविकृतब्रह्मैवात्र प्रविष्टं जीवो न तत्त्वान्तरमिति प्रतिज्ञासिद्धिरुक्ताह । न चेति । जीवः परस्माद्भिन्नः विरुद्धधर्मवत्त्वाद्भिन्नस्याविकारत्वे प्रतिज्ञाबाध इति तर्कापेतविभक्तत्वलिङ्गानुगृहीतोत्पत्तिश्रुतेर्बलीयस्त्वात् प्रवेशश्रुतिर्जीवरूपविकारात्मना प्रतिष्ठित

द्यते, ताः काः श्रुतयः, 'न जीवो म्रियते' 'स वा एष महानज
आत्माऽजरो*ऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'न जायते म्रियते वा विप-
श्चित्' 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' 'तत् सृष्ट्वा तदेवा-
नुप्राविशत्' 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणि' 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः' 'तत्त्वमसि' 'अहं
ब्रह्मास्मि' 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्येवमाद्या नित्यत्व-
वादिन्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नन्ति । ननु प्रविभक्तत्वाद्वि-
कारो विकारत्वाच्चोत्पद्यते इत्युक्तं, अत्रोच्यते, नास्य प्रविभागः
स्वतोऽस्ति, 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूता-
न्तरात्मा' इति श्रुतेः, बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रति-
भानमाकाशस्येव घटादिसम्बन्धनिमित्तं । तथाच शास्त्रं 'स वा

ईश्वर इति व्याख्येयमिति समुदायार्थः, स्वरूपा इति दृष्टान्तश्रुतेर्भावो
जीव इति निश्चीयते । ननु आत्मन आकाशः सम्भूत इत्यादौ जीव-
स्योत्पत्त्यश्रवणादनुत्पत्तिस्तत्राह । न चेति । एवं विकारत्वे सति
विकारप्रपञ्चात्मना स्वात्मानमकुरुतेति वद्विकारजीवात्मना प्रवेश इत्य-
र्थः । अजत्वादिति श्रुतिः कल्पमध्ये जीवस्यानुत्पत्त्यादिविषया तत्त्वम-
सीति श्रुतिश्च मृद्घट इत्यभेदवाक्यव्याख्येयेति प्राप्ते सिद्धान्त-
यति । एवमिति । धर्मिवत् सत्यो विभागो हेतुरौपाधिको वा नाद्यः
असिद्धेरित्याह । अत्रोच्यते नास्येति । द्वितीये जीवस्य न स्वतो विका-
रत्वसिद्धिः अप्रयोजकत्वादित्याह । बुद्ध्यादाविति । औपाधिकभेदे
मानमाह । तथा चेति । मयटो विकारार्थत्वमाशङ्क्याह । तन्मय-
त्वञ्चेति । जाल्मः कामजडः स्त्रीपरतन्त्रः । स्त्रीमय इतिवज्जीवस्य
स्वरूपाज्ञानाद्बुद्ध्यादिपरतन्त्रत्वेन भेदकर्तृत्वादिभाक्तात् प्राचुर्यार्थम-
यट्प्रयोग इत्यर्थः । लिङ्गं निरस्य तदनुग्राह्यश्रुतेर्गतिमाह । यद-

* अमरोऽमृत इति वर्ध० का० ।

अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्र-
मयः' इत्येवमादि ब्रह्मण एवाविकृतस्य सतोऽस्यैकस्यानेकबुद्ध्या-
दिमयत्वं दर्शयति । तन्मयत्वञ्चास्य तद्विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या
तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जात्मा इत्यादिवद्द्रष्टव्यं । यदपि क-
चिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदप्यत एवोपाधिसम्बन्धान्नेतव्यं, उ-
पाधुत्पत्त्यौ चास्योत्पत्तिस्तत्प्रलये च प्रलय इति । तथा च दर्श-
यति 'प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्य-
ति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति । तथोपाधिप्रलय एवायं नात्मप्रलय
इत्येतदपि, अत्रैव 'मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वा *अहमिमं
विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति, 'न
वा अरे अहं मोऽहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्ति-

पीति । जीवस्योपाधिकजन्मनाशयोः श्रुतिमाह । तथेति । एतेभ्यो
देहात्मना परिणतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय जनिता तान्येव लीयमानान्यनु-
पश्चाद्विनश्यति प्रेत्यैपाधिकमरणानन्तरं सज्ज्ञा नास्तीत्यर्थः । ननु
प्रज्ञानघनः सज्ज्ञा नास्तीति च विरुद्धमित्यत आह । तथेति । उपा-
धिलयादिशेषज्ञानाभावः । एवं सज्ज्ञाभावो नात्मस्वरूपविज्ञानाभाव
इत्युत्तरं प्रतिपादयति श्रुतिरित्यन्वयः । अत्रैवात्मविज्ञानघने प्रेत्य स-
ज्ज्ञा नास्तीत्युक्त्या मां मोहान्तं मोहमध्यं भ्रान्तिमापीपददपोदितवानि-
ममर्थं न जानामि ब्रूहि त्वदुक्तेरर्थमिति मैत्रियोप्रश्नार्थः । मुनिराह ।
न वा इति । मोहकरं वाक्यमुच्छित्तिः पूर्वावस्थानाशे धर्माऽस्येत्युच्छि-
त्तिधर्मा परिणामी, तस्मादविनाशीत्यर्थः, तर्हि न प्रेत्य सज्ज्ञेति कथ-
मुक्तं तत्राह । मात्रेति । मात्राभिर्विषयैरसंसर्गात् तथोक्तमित्यर्थः । वि-
म्बप्रतिविम्बयोरिव विरुद्धधर्मभेदोऽध्यस्त इत्यत्र हेतुमाह । अत ऊर्ध्व-
मिति । जीवस्य विकारित्वे मुक्त्ययोगात् तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डार्थ-

धर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' इति । प्रतिज्ञानुपरोधोऽप्यवि-
कृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् । लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपा-
धिनिमित्त एव । अत ऊर्ध्वं विमोक्षाद्यैव ब्रूहीति च प्रकृतस्यैव
विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानानेन परमात्मभाव-
प्रतिपादनात् । तस्मान्नैवात्मोत्पद्यते प्रविलीयते वेति ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

स किं काणभुजानामिवागन्तुकचैतन्यः स्वतोऽचेतनः आ-
होस्वित् साह्यानामिव नित्यचैतन्यस्वरूप एवेति वादिवि-
प्रतिपत्तेः संशयः । किं तावत् प्राप्तं आगन्तुकमात्मनश्चैतन्यमा-
त्मनःसंयोगजमग्निघटसंयोगजरोहितादिगुणवदिति प्राप्तं ।
नित्यचैतन्यत्वे हि *सुप्तमूर्च्छितग्रहाविष्टानामपि चैतन्यं स्यात्,
ते पृष्टाः सन्तो न किञ्चिद्व्यमचेतयामहीति जल्पन्ति । स्वस्था-

मिति वक्तव्यं, तथा च फलवत्प्रधानवाक्यापेक्षितजीवनित्यत्वश्रुतीनां
बलवत्त्वादुत्पत्त्यादिकमध्यस्तमनुवदन्युत्पत्त्यादिश्रुतय इत्यविरोध इति
सिद्धम् ॥

ज्ञोऽत एव । 'आत्मैव स्यात् ज्योतिः' इत्याद्यात्मस्वप्रकाशत्वश्रुतीनां 'पश्यं-
श्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रम्' इत्यनित्यज्ञानवत्त्वश्रुतिभिर्विरोधोऽत्र निरस्यते
अस्य लोकस्य चक्षुर्द्रष्टा श्रोत्रं श्रोतेत्यर्थः । प्रागुक्तजीवानुत्पत्तिहेतुमा-
दाय स्वप्रकाशत्वसाधनाद्धेतुसाध्यभावः सङ्गतिः । अनुत्पत्तौ हि स्वप्रकाशं
ब्रह्मैवोपहितं जीव इति जीवस्य स्वप्रकाशता सिध्यति । न चैवं
गतार्थता अनुत्पन्नस्याऽपि जीवस्य स्वप्रकाशत्वे ज्ञानसाधनवैयर्थ्यमिति
तर्कसहितानित्यज्ञानश्रुतिबलेन स्वप्रकाशत्वश्रुतेर्बाध्यतया ब्रह्मण्यत्व-
शङ्कायां तदैक्ययोग्यतायै स्वप्रकाशत्वस्यात्र साधनात्, तथा च पूर्वपक्षे
जीवस्य ब्रह्मैक्यायोग्यता सिद्धान्ते तद्योग्यतेत्यापादसमाप्तेः फलं अव-

* सुपुत्रेत्यादि वर्थ० का० ।

स चेतयमाना दृश्यन्ते, अतः कादाचित्कचैतन्यत्वादागन्तुक-
चैतन्य आत्मेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । ज्ञः, नित्यचैतन्योऽयमा-
त्मा, अत एव यस्मादेव नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधि-
सम्पर्काज्जीवभावेनावतिष्ठते । परस्य हि ब्रह्मणः चैतन्यस्व-
रूपत्वमात्मातं 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'
'अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इत्यादिषु श्रुतिषु ।
तदेव चेत् परं ब्रह्म जीवस्तस्माज्जीवस्याऽपि नित्यचैतन्यस्व-
रूपत्वमग्नौष्ण्यप्रकाशवदिति गम्यते । विज्ञानमयप्रक्रियायाञ्च
श्रुतयो भवन्ति 'असुप्तः सुप्तानभिचाकशीति' इत्यत्र 'अयं पुरु-
षः स्वयंज्योतिर्भवति' 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते'

गन्तव्यं । इष्टापत्तिं निराचष्टे । ते पृष्टा इति । साधनाधीनज्ञानत्वान्न
स्वप्रकाशो जीवो व्यतिरेकेनेश्वरवदित्याह । अतः कादाचित्केति । यथा-
श्रुते भाष्ये हेतोः साध्याविशेष इति मन्तव्यं अतो जीवस्य स्वप्रकाशत्व-
श्रुतिर्बाध्येति प्राप्ते सिद्धान्तयति । एवमिति । चेच्छब्दो निश्चयार्थः । न
केवलं स्वप्रकाशब्रह्माभेदाज्जीवस्य स्वप्रकाशता किन्तु श्रुतितोऽपीत्याह ।
विज्ञानमयेति । योऽयं विज्ञानमय इति प्रकरणमित्यर्थः । असुप्तः स्वयं
भासमान एवात्मा सुप्तान् लुप्तव्यापारान् वागादीनभिलक्ष्य चाक-
शीति सुप्तार्थान् पश्यतीति यावत् । अत्र स्वप्ने विज्ञातुर्बुद्धिसत्त्वस्य
साक्षिणो विज्ञातेर्विनाशो नास्तीत्यर्थः । घ्राणादिजन्यगन्धादिज्ञानानुस-
न्धानसिद्धये आत्मनो ज्ञानरूपत्वं वाच्यमिति श्रुत्यन्तरेणाह । अथेति ।
आत्मनो नित्यचिद्रूपत्वेऽपि स्वतोऽसङ्गतया गन्धाद्यसम्बन्धात् तत्सम्बन्ध-
घटनात्मकवृत्त्यर्थानि ज्ञानसाधनानि इति न तेषां वैयर्थ्यमित्याह । न
गन्धेति । परिच्छेदो वृत्तिः गन्धाय तद्गोचरान्तःकरणवृत्त्यये इत्यर्थः ।
सुप्ताद्यवस्थास्वात्मसत्त्वेऽपि चैतन्याभावान्नात्मा चिद्रूप इत्युक्तं दूषयति ।
यत्त्विति । तत् तदा सुप्तौ न पश्यतीति यत् तत्पश्यन्नेवालुप्तज्ञान एव

इत्येवं रूपाः । अथ 'यो वेदेदं जिघ्राणि' इति 'स आत्मा' इति च सर्वैः करणद्वारैरिदं वेदेदं वेदेति विज्ञानेनानुसन्धानात् तद्रूपत्वसिद्धिः, नित्यस्वरूपचैतन्यत्वे घ्राणाद्यानर्थक्यमिति चेन्न, गन्धादिविषयविशेषपरिच्छेदार्थत्वात् । तथा हि दर्शयति गन्धाय घ्राणमित्यादि । यत् तु *सुप्तादयो न चेतयन्त इति तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽभिहितः । सुषुप्तं प्रकृत्य 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत्' इत्यादिना । एतदुक्तं भवति विषयाभावादियमचेतयमानता न चैतन्याभावादिति । यथा वियदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रकाशाभावादनभिव्यक्तिर्न स्वरूपाभावात् तद्वत् । वैशेषिकादितर्कश्च श्रुतिविरोधे आभासोभवति तस्मान्नित्यचैतन्यस्वरूप एवात्मेति निश्चिनुमः ॥

सन्न पश्यतीत्यत्र हेतुः । नहीति । नाशायोग्यत्वादित्यर्थः । किमिति न पश्यतीत्यत्र आह । न त्विति । वृत्तेः साधनाधीनत्वेत्तया स्वरूपज्ञानस्य साधनाधीनत्वं हेतुरसिद्ध इत्युक्तं, साधनवैयर्थ्यतर्कोऽपि निरस्तः, शृण्वन्नित्याद्यनित्यज्ञानश्रुतीनां वृत्तिविषयत्वं व्याख्यातं, आत्मा न ज्ञानं द्रव्यत्वादित्यादितर्काश्चागमबाधिताः फलवत्प्रधानवाक्यापेक्षितस्वप्रकाशत्वागमस्य बलवत्त्वात् । किञ्च निरवयवात्मनो मनःसंयोगायोगान्नानित्यज्ञानगुणता समवायाभावाच्च न स्वसमवेतज्ञानवेद्यता कर्मकर्तृत्वविरोधाच्च । किञ्च ज्ञानत्वस्यैकवृत्तित्वे लाघवादात्मैव ज्ञानं वृत्तेश्च मनःपरिमाणत्वश्रुत्या कामः संकल्प इत्याद्यया जडत्वान्नास्माकं ज्ञानद्वैविध्यगौरवमित्यनवद्यमात्मनः स्वप्रकाशत्वमिति सिद्धं ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ॥ १६ ॥

इदानीन्तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्थते, किमणु-
परिमाण उत मध्यमपरिमाण आहोस्त्रिन्महत्परिमाण इति ।
ननु नात्मात्पद्यते नित्यचैतन्यश्चायमित्युक्तं, अतश्च पर ए-
वात्मा जीव इत्यापतति, परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमाम्नातं, तत्र
कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति, उच्यते सत्यमेतत्,
उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं प्रापयन्ति,
स्वशब्देन चास्य कचिदणुपरिमाणत्वमाम्नायते, तस्य सर्वस्याना-
कुललोपपादनायायमारम्भः । तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रान्तिगत्या-
गतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नोऽणुपरिमाणो जीव इति, उत्क्रा-
न्तिस्त्वावत् 'स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रा-
मति' इति । गतिरपि, 'ये वै के चास्मास्त्रैकात् प्रयन्ति चन्द्रमस-
मेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति, आगतिरपि 'तस्मास्त्रैकात् पुनरेत्य-
स्मै लोकाय कर्मणः' इति, आसामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात्

स्वप्रकाशत्वादात्मस्वरूपादीषद्विषयं परिमाणमेवाश्रिताश्रयत्वेना-
न्तर्बहिर्भावेनैवासङ्गत्या विचारयति । उत्क्रान्तिगत्यागतीनां । विष-
यसंशयौ दर्शयति । इदानीमिति । नात्माश्रुतेरित्यादिना गतार्थत्व-
मस्याशङ्क्यात्माणुत्वश्रुतीनां महत्त्वश्रुतीनाञ्च विरोधकथनार्थमस्याधि-
करणस्यारम्भ इत्याह । नन्वित्यादिना । न केवलं श्रुतोत्क्रान्त्याद्य-
नुपपत्त्याऽऽत्मनोऽणुत्वं किन्वेषोऽणुरात्मेति श्रुत्यापीत्याह । स्वशब्देनेति ।
पूर्वपक्षे जीवस्याणुत्वात् ब्रह्मैक्यसिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति मत्वा
सूत्रं व्याकुर्वन् पूर्वपक्षमाह । तत्र प्राप्तमित्यादिना । श्रुतेरणुरिति

परिच्छिन्नस्तावज्जीव इति प्राप्नोति, न हि विभोश्चलनमव-
कल्पत इति । सति च परिच्छेदे शारीरपरिमाणत्वस्यार्हतपरी-
क्षायां निरस्तत्वादणुरात्मेति गम्यते ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवद्देह-
स्वाम्यनिवृत्त्या कर्मक्षयेणावकल्पेत, उत्तरे तु गत्यागती नाच-
लतः सम्भवतः, स्वात्मना हि तयोः सम्बन्धो भवति, गमेः कर्तृ-
स्यक्रियात्वात् । अमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागती अणुत्व एव
सम्भवतः । सत्योश्च गत्यागत्योः उत्क्रान्तिरप्यपसृप्तिरेव देहादिति
प्रतीयते, न ह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्यातां देहप्रदेशाना-
ञ्चोत्क्रान्तावपादानत्ववचनाच्चक्षुष्टो वा मूर्ध्ना वान्येभ्यो वा शरी-

उत्तरसूत्रादाकृष्य सूत्रं पूरितं, उत्क्रान्तिः श्रूयत इति शेषः । स मुमूर्षुः
जीव एतैर्बुद्ध्यादिभिस्तस्माच्चन्द्रलोकादिमं लोकं प्रति कर्म कर्तुमाया-
तीत्यर्थः ॥

उत्क्रान्तिरात्मनो देहान्निर्गमो न भवति येनाणुत्वं स्यात् किन्तु स्वा-
मित्वनिवृत्तिरिति केचित् । तदङ्गीकृत्याप्यणुत्वमावश्यकमित्याह । स्वा-
त्मनेति । उत्क्रान्तेरुत्तरयोर्गत्यागतयोः स्वात्मना कर्त्तृ सम्बन्धादणुत्वमिति
सूत्रयोजना, पाकानाश्रयस्य पक्षत्ववद्गत्यनाश्रयस्याऽपि गन्तृत्वोक्तिः किं
न स्यादित्यत आह । गमेरिति । गमनस्य कर्तरि संयोगविभाग-
रूपातिशयहेतुत्वात् कर्त्तृश्रितत्वं लोकसिद्धमित्यर्थः । जीवोऽणुरमध्य-
परिमाणत्वे सति गतिमत्त्वात् परमाणुवदित्याह । अमध्यमेति ।
अङ्गीकारं त्यजति । सत्योश्चेति । न स्वाम्यनिवृत्तिमात्रं उत्क्रान्तिरि-
त्यर्थः । देहान्निर्गम एवोत्क्रान्तिरित्यत्र लिङ्गान्तरमाह । देहप्रदेशा-

रदेशेभ्य इति । स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदय-
मेवान्ववक्रामति शुक्रमादाय पुनरेति स्थानमिति चान्तरेऽपि
शरीरे शारीरस्य गत्यागती भवतस्तस्मादप्यस्याणुत्वसिद्धिः ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

अथापि स्थानाणुरयमात्मा, कस्मादतच्छ्रुतेः अणुत्वविपरी-
तपरिमाणश्रवणादित्यर्थः । 'स वा एष महानज आत्मा, योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेषु, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः, सत्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्म' इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्येते-
ति चेन्नैष दोषः । कस्मादितराधिकारात् । परस्य हि आत्मनः
प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तरश्रुतिः, परस्यैवात्मनः प्राधान्येन
वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, विरजः पर आकाशादित्येवं-
विधाच्च परस्यैवात्मनः तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु 'योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेषु' इति शारीर एव महत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रति-

नामिति । अपादानत्वं अवधित्वं अन्येभ्यो वा मुखादिभ्य एष आत्मा
निष्क्रामतीति शेषः । किञ्च देहमध्येऽपि जीवस्य गत्यागतिश्रुते-
रणुत्वमित्याह । स इति । इन्द्रियाणि गृह्णन् स्वापादौ हृदयं स
जीवो गच्छति शुक्रं प्रकाशकं इन्द्रियग्राममादाय पुनर्जागरितस्थान-
मागच्छतीत्यर्थः ॥

इतराधिकाराद्ब्रह्मप्रकरणात् । ननु महत्त्वश्रुतेः कथं परप्रकरणस्थत्व-
मित्यत आह । परस्यैवेति । या वेदान्तश्रुतिः सा परप्रकरणस्थेत्युत्स-
र्गात् तस्यास्तत्स्थत्वं ब्रह्मारभ्याधीतत्वाच्चेत्याह । विरज इति । नि-
र्दोष इत्यर्थः । विज्ञानमयश्रुत्या प्रकरणं बाध्यमिति शङ्कते । नन्विति ।

निर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वेष निर्देशो वामदेववद्द्रष्टव्यः, त-
स्मात् प्राज्ञविषयत्वात् परिमाणान्तरश्रवणस्य न जीवस्याणुत्वं
विरुध्यते ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्याच्च ॥ २२ ॥

इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते,
'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश'
इति, प्राणसम्बन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते ।
*तथा चोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति 'बालाग्रशतभागस्य
शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेयः' इति 'आराग्र-
मात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' इति चोन्मानान्तरं । नन्वाणुत्वे सत्येकदे-
शस्यस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते, दृश्यते च जाह्नवीद्वदनि-
मग्नानां सर्वाङ्गशैत्योपलब्धिर्निर्दाघसमये च सकलशरीरपरिता-
पोपलब्धिरित्यत उत्तरं पठति ॥

अणोर्जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदाङ्गीकाराच्चास्तीयाभेददृष्ट्या महत्त्वा-
क्तिर्यथा वामदेवस्याहं मनुरिति सर्वात्मत्वोक्तिरित्यविरोधमाह ।
शास्त्रेति ॥

एवमुक्त्रान्त्यादिश्रुत्याणुत्वमनुमितं, तत्र श्रुतिमप्याह । स्वशब्देति ।
बालाग्रादुद्धृतः शततमो भागस्तस्मादप्युद्धृतः शततमो भागो जीव
इति उद्धृत्य मानमुन्मानमत्यन्ताल्पत्वमित्यर्थः । बालः केशः, तोत्रप्रो-
तायः श्लाकाग्रमारोग्यं, तस्मादुद्धृता मात्रा मानं यस्य स जीवस्तथा ॥

* तद्योन्मानमिति वर्ध० का० ।

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथाहि हरिचन्दनविन्दुः शरीरैकदेशसम्बन्धोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोति, एवमात्मापि देहैकदेशस्थ-
सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति, त्वक्सम्बन्धाच्चास्य सकल-
शरीरगता वेदना न विरुध्यते, त्वगात्मनोर्हि सम्बन्धः कृत्स्नायां
त्वचि वर्तते, त्वक् च कृत्स्नशरीरव्यापिनोति ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपग- माद्बुद्धिं हि ॥ २४ ॥

अत्राह यदुक्तमविरोधश्चन्दनवदिति तदयुक्तं, दृष्टान्तदा-
ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वात्, सिद्धे ह्यात्मनो देहैकदेशस्थत्वे चन्दन-
दृष्टान्तो भवति, प्रत्यक्षन्तु चन्दनस्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थ-
त्वं सकलदेहाह्लादनं च आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं
प्रत्यक्षं नैकदेशवर्तित्वं । अनुमेयन्तु तदिति चदष्ट्युच्येत, न चा-
त्रानुमानं सम्भवति । किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगि-
न्द्रियस्येव सकलदेहव्यापिनः सतः किं वा विभोर्नभस इव आ-

आत्मसंयुक्तायास्त्वचो देहव्यापिस्पर्शोपलब्धिकरणस्य महिम्नाऽऽत्म-
नोव्यापिकार्यकारित्वमविरुद्धं । त्वगात्मनोरिति सम्बन्धस्य त्वगवय-
विनिष्ठत्वादवयविनश्चैकत्वादात्मसंयोगस्य कृत्स्नत्वङ्निष्ठतेत्यर्थः ॥

सिद्धे हीति । न तु सिद्धमित्यतुल्यतेत्यर्थः । विशेष एव वैशेष्यं, चन्द-
नविन्दोरल्पत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् त्वगव्याप्यव्यापिकार्यकारित्वकल्पना युक्ता,
जीवस्य त्वगुत्वे सन्देहाद्यापिकार्यदृष्ट्या व्यापित्वकल्पनमेव युक्तं । व्या-

होस्त्रिचन्दनविन्दोरिवाणोरेकदेशस्थस्येति संशयानिवृत्तेरिति । अत्रोच्यते नायं दोषः । कस्मात् अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोऽपि चन्दनस्येव देहैकदेशवृत्तित्वमवस्थितिवैशेष्यं कथमिति उच्यते । हृदि हि । एष आत्मा पचते वेदान्तेषु ‘हृदि ह्येष आत्मा’ ‘स वा एष आत्मा’ ‘हृदि कतम आत्मा’ इति ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्यातिः पुरुषः’ इत्याद्युपदेशेभ्यः । तस्मादृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्याद्युक्तमेवैतदविरोधश्चन्दनवदिति ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

चैतन्यगुणव्याप्तेर्वाणोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापिकार्यं न विरुध्यते । यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्त्तिनामपि प्रभाऽपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्यं करोति तद्वत् । स्यात् कदाचिच्चन्दनस्य सावयवत्वात् सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहे आह्लादचित्त्वं न त्वणोर्जीव-

पिकार्याश्रयो व्यापीत्युत्सर्गादिति सूत्रशङ्काभागार्थः । आत्माल्पव्यापिकार्यकारित्वाच्चन्दनविन्दुवदित्यनुमानमयुक्तं, त्वगादौ व्यभिचारादित्याह । न चात्रानुमानमिति । पूर्वोक्तश्रुतिभिर्जीवस्याणुत्वनिश्चयाद्दृष्टित्वश्रुतिभिरेकदेशस्थत्वनिश्चयाच्च न दृष्टान्तवैषम्यमिति परिहारभागार्थमाह । अत्रोच्यत इति ॥

आत्मवत्तद्धर्मज्ञानस्याप्यणुत्वं स्वतः, कादाचित्कान्तु देहपरिमाणत्वमित्युक्ता स्वत एव व्यापित्वमिति मतान्तरमाह । गुणादेति । वाणव्येन चन्दनदृष्टान्तापरितोषः सूचितस्तमाह । स्यादिति । उत्तरसूत्र-

स्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलं देहं विप्रसर्पेदित्याशङ्क्य गुणाद्वा
लोकवदित्युक्तं, कथं पुनर्गुणो गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तत, नहि
पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तमानो दृश्यते ।
प्रदीपप्रभावद्भवेदिति चेन्न, तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् ।
निविडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः, प्रविरलावयवन्तु तेजो-
द्रव्यमेव प्रभेति अत उत्तरं पठति ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गुणस्याऽपि सतो गन्धस्य गन्धवद्द्रव्यव्यतिरेकेण
वृत्तिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गन्धवत्सु गन्धोपलब्धेः,
एवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति,
अतश्चानैकान्तिकमेतद्गुणत्वाद्रूपादिवत् आश्रयविश्लेषानुपपत्ति-
रिति गुणस्यैव सतो गन्धस्याश्रयविश्लेषदर्शनात्, गन्धस्याऽपि
सहैवाश्रयेण विश्लेष इति चेन्न, यस्मान्मूलद्रव्यादिविश्लेषस्तस्य

व्यावर्त्यं शङ्कते । कथमिति । ज्ञानं न गुणिव्यतिरिक्तदेशव्यापि
गुणत्वाद्व्यपवत्, न च प्रभायां व्यभिचारस्तस्या अपि द्रव्यत्वादिति प्राप्ते
गन्धव्यभिचारमाह । अत उत्तरमिति ॥

गुणस्य द्रव्यव्यतिरेक आश्रयविश्लेषः । ननु विश्लिष्टावयवानामल्पत्वा-
द्द्रव्यक्षयो न भातीत्यत आह । अक्षीयमाणमपीति । अपिरवधारणे,
पूर्वावस्थालिङ्गेनाक्षीयमाणमेव तद्द्रव्यमनुमीयत इत्यर्थः । विमतं अ-
विश्लिष्टावयवं पूर्वावस्थातो गुरुत्वाद्यपचयहीनत्वात् सम्मतवदिति
भावः । शङ्कते । स्यादेतदिति । विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणं, अवय-
वान्तराणां प्रवेशादित्यपि द्रष्टव्यं । विशेषोऽवयवानां विश्लेषप्रवेशरूपः

क्षयप्रसङ्गात् । अक्षीयमाणमपि तत्पूर्वावस्थातो गम्यते, अन्यथा तत्पूर्वावस्थैर्गुरुत्वादिभिर्हीयेत । स्यादेतत् गन्धाश्रयाणां विस्लिष्टा-
नामवयवानामल्पत्वात् सन्नपि विस्लेषो नोपलक्ष्यते, सूक्ष्मा हि गन्धपरमाणवः सर्वतो विप्रसृता गन्धबुद्धिमुत्पादयन्ति नासि-
कापुटमनुप्रविशन्त इति चेत्, न अतीन्द्रियत्वात् परमाणूनां, स्फुटगन्धोपलब्धेश्च नागकेशरादिषु । न च लोके प्रतीतिर्गन्धव-
द्द्रव्यमाघ्रातं इति, गन्ध एवाघ्रात इति तु लौकिकाः प्रतीयन्ति ।
रूपादिष्वश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्युक्त आश्रयव्यतिरेक
इति चेत्, न प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः, तस्माद्यद्यथा लोके
दृष्टं तत् तथैवानुमन्तव्यं निरूपकैर्नान्यथा । न हि रसो गुणो
जिह्वयोपलभ्यत इति अतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्वयैवो-
पलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव

सन्नपि न ज्ञायते, तथा च गुरुत्वापचयो न भवतीति हेतोरन्यथा-
सिद्धिरिति शङ्कार्थः । आगच्छन्तोऽवयवाः परमाणवस्तसरेणवो वा,
नाद्यस्तद्रूपवद्गन्धस्याप्यनुपलब्धिप्रसङ्गादिति परिहरति । नेति ।
द्वितीयं प्रत्याह । स्फुटेति । असरेणुगन्धश्चेत् स्फुटो न स्यादित्यर्थः ।
अतो गन्धस्य पुष्पादिस्थस्यैव गुणव्यतिरेको वाच्य इति भावः । गन्धो न
गुणविस्लिष्टः गुणत्वात् रूपवदिति शङ्कते । रूपेति । विस्लेषस्य प्रत्यक्ष-
त्वाद्धात इत्याह । नेति ॥

आत्मनश्चैतन्यगुणेनैव देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह सूत्रकारः । तथा
च दर्शयतीति । तद्व्याचष्टे । हृदयेति ॥

‘आलोमभ्य आनखागेभ्यः’ इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीर-
व्यापित्वं दर्शयति ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

‘प्रज्ञया शरीरं समारुह्य’ इति चात्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभा-
वेन पृथगुपदेशात् चैतन्यगुणेनैवास्य शरीरव्यापिताऽवगम्यते,
तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाचेति च कर्तुः शरीरात्
पृथग्विज्ञानस्योपदेशः, एतमेवाभिप्रायमुपोद्धलयति, तस्मादणु-
रात्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्यणुरात्मेति, उत्पत्त्यश्र-
वणात्, परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् तादात्म्योपदेशाच्च
परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तं । परमेव चेद्ब्रह्म जीवः तस्माद्यावत्
परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति, परस्य च ब्रह्मणो विभु-
त्वमाप्नातं, तस्माद्विभुर्जीवः । तथा च ‘स वा एष महानज

तत्रैव श्रुत्यन्तरार्थं सूत्रं । पृथगिति । विज्ञानमिन्द्रियाणां ज्ञान-
शक्तिं विज्ञानेन चैतन्यगुणेनादाय शेत इत्यर्थः । एतं चैतन्यगुणाव्याप्ति-
गाचरमभिप्रायं ॥

तत्रात्माणुत्वविभुत्वश्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यप्राप्तावणुत्वं जीवस्य
विभुत्वमीश्वरस्येत्यविरोध इत्येकदेशिपक्षो दर्शितस्त्वं दूषयन् सि-
द्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । तुशब्द इत्यादिना । तस्माद् ब्रह्माभिन्नत्वात्
विभुर्जीवः ब्रह्मवदित्यनुमानानुगृहीते श्रुतिस्मृती आह । तथा च

आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्येवंजातीयका जीववि-
षया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्ति । न
चाणोजीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते । त्वक्सम्बन्धात्
स्यादिति चेत्, न, त्वक्कण्टकतोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना
प्रसज्येत, त्वक्कण्टकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते, त्वक्
च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति पादतल एव तु कण्टकतुन्ना वेदनां
प्रतिलभन्ते । न चाणोर्गुणव्याप्तिरूपपद्यते गुणस्य गुणिदेशत्वात्,
गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत । प्रदीपप्रभा-
याश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातं, गन्धोऽपि गुणत्वाभ्युपगमात् सा-
श्रय एव सञ्चरितुमर्हति, अन्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा

स वा एष इति । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरित्याद्याः स्मार्तवादाः ।
एतेन जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानेऽणुत्वाभावधीस्तस्यां तदित्यन्योन्याश्रय
इति निरस्तं । प्रधानमहद्वाक्यानुगुणश्रुतिस्मृतिभिरणुत्वाभावनिश्च-
यानन्तरमभेदज्ञानात् प्रधानवाक्यविरोधे गुणभूताणुत्वश्रुतीनामौ-
प्राधिकाणुत्वविषयकल्पनादगुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायादिति भावः ।
किञ्च सर्वदेहव्यापिशैथान्यभवान्यथानुपपत्त्याऽणुत्वविषयत्वेन कथ-
ञ्चिदर्थवादा नेयाः लौकिकन्यायादपि तेषां दूर्बलत्वादिति न्याया-
दिति मत्वाह । न चाणोरिति । शङ्कते । त्वगिति । यद्येवात्मसम्ब-
न्धस्य त्वग्याप्त्या देहव्यापिनी वेदना स्यात् तर्ह्यतिप्रसङ्ग इति
दूषयति । नेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं निरस्यति । पादतल एवेति । तस्मा-
दल्पमहतोः संयोगो न महद्वापी कण्टकसंयोगस्य देहव्याप्यदर्श-
नात्, तथा च आरात्मसंयोगस्त्वगेकदेशस्य एवेति देहव्यापिवेदना-
नुपपत्तिः । न च सिद्धान्ते त्वगात्मसम्बन्धस्य व्यापित्वात् कण्टकसम्बन्धे
देहव्यापिवेदनाप्रसङ्ग इति वाच्यं । यावती विषयसम्बन्धा त्वक् ताव-

चोक्तं भगवता द्वैपायनेन 'उपलभ्याप्तु चेद्वन्धं केचिद्भूयुरनैपु-
 णाः । पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुञ्च संश्रितमिति । यदि
 चैतन्यं जीवस्य समस्तशरीरं व्याप्नुयान्नाणुर्जीवः स्यात्, चैतन्यमेव
 ह्यस्य स्वरूपमग्निरिवौष्ण्यप्रकाशौ, नात्र गुणगुणिविभागो विद्यत
 इति । शरीरपरिमाणत्वञ्च प्रत्याख्यातं, पारिशेष्याद्विभुर्जीवः ।
 कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इत्यत आह । तद्गुणसारत्वात् तु
 तद्व्यपदेश इति । तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं
 इत्येवमादयस्तद्गुणाः सारः प्रधानं च स्यात्मानः संसारित्वे सम्भ-
 वति स तद्गुणसारस्तस्य भावस्तद्गुणसारत्वं । न हि बुद्धेर्गुणैर्वि-
 ना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं
 हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वमकर्तुरभोक्तृत्वासंसारिणा

द्यात्यात्मसम्बन्धस्तावद्यापिवेदनाहेतुरिति नियमात् । न चैवं विषय-
 त्वक्सम्बन्ध एव तद्वेतुरस्तु किमात्मव्याप्येति वाच्यं । वेदना हि सुखं
 दुःखं तदनुभवश्च, न चैषां व्यापकानां कार्याणामल्पमुपादानं सम्भ-
 वति कार्यस्योपादानाद्विश्लेषानुपपत्तेः । न चैषां व्यापकत्वमसिद्धं सूर्य
 तप्तस्य गङ्गानिमग्नस्य सर्वाङ्गव्यापिदुःखसुखानुभवस्य दुरपहृतत्वात् ।
 यदुक्तं गुणस्यापि गुणिविश्लेषो गन्धवदिति तन्नेत्याह । न चाणोरिति ।
 गन्धो नाश्रयाद्विश्लिष्टः गुणत्वाद्गुणवदित्यत्रागममाह । तथा चोक्त-
 मिति । न च प्रत्यक्षबाधः गन्धस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि निराश्रयत्वस्याप्रत्य-
 क्षत्वान्महतां चसरेणूनामनुद्भूतस्पर्शानामुद्भूतगन्धानामागमनात् स्फु-
 टगन्धोपलम्भसम्भवः, अवयवान्तरप्रवेशान्न सहसा मूलद्रव्यद्वय इति
 भावः । पूर्वं चैतन्यस्य गुणत्वमुपेत्य तद्यात्या गुण्यात्माणुत्वं निरस्तं, सम्प्रति
 तस्य गुणत्वमसिद्धमित्याह । यदि चैतन्यमिति । उत्सूत्रं सूत्रं विना वि-
 भुत्वं प्रसाध्याणुत्वाद्युक्तेर्गतिप्रदर्शनार्थं सूत्रं व्याचष्टे । कथमित्यादिना ।

नित्यमुक्तस्य सत आत्मनस्तस्मात् तद्गुणसारत्वादुद्धिपरिमाणे-
नास्य परिमाणव्यपदेशः, तदुक्तान्यादिभिश्चास्योक्तान्यादिव्य-
पदेशो न स्वतः, तथा च,

“बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते” ॥

इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्यमाह । तच्चैवमेव
समञ्जसं स्यात् यद्यौपचारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत् पारमार्थिक-
ज्ञानन्त्यं । न ह्युभयं मुख्यमवकल्पेत । न चानन्त्यमौपचारिकमिति
शक्यं विज्ञातुं सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिषित-
त्वात्* तथेतरस्मिन्नप्युन्माने बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ‘आराग्रमात्रो
ह्यवरोऽपि दृष्टः’ इति बुद्धिगुणसम्बन्धेनैव आराग्रमात्रतां शास्ति
न स्वेनैवात्मना । ‘एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः’ इत्यत्राऽपि
न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनवगा-

अन्तरा विज्ञानमनसी हृदि हीति च प्रकृता बुद्धिर्योग्यत्वात् तच्छ-
ब्देन परामृश्यते । बुद्धिगुणानामात्मन्यध्यासादणुत्वादुक्तिर्न स्वतः
चानन्त्यश्रुतिविरोधादित्याह । तथा चेति ! अकार्यकारणद्रव्यसमा-
नाधिकरणतया तत्त्वमसीति वाक्यस्य सोऽयमिति वाक्यवदण्डा-
भेदार्थत्वादानन्त्यं सत्यमणुत्वमध्यस्तमित्यर्थः । उक्तञ्चैतदङ्गुष्ठाधिकरणे
‘प्रतिपाद्यविरुद्धमुद्देश्यगतविशेषणमविवक्षितं’ इति बालाग्रवाक्यमा-
राग्रवाक्यञ्चेत्युन्मानद्वयमुक्तं तत्राद्यं निरस्य द्वितीयं निरस्यति । तथे-
तरस्मिन्नपीति । बुद्धेर्गुणनिमित्तेनात्मन्यध्यस्तो गुणो भवति तेनात्मगुणे-
नाध्यस्तेनैव आराग्रपरिमाणोऽपकृष्टश्च जीवो दृष्टः स्वतस्त्वनन्त एवेत्यर्थः ।

* तथोत्तरस्मिन्निति वर्ध० का० ।

ह्यत्वेन ज्ञानप्रसादावगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात्, जीवस्याऽपि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः, तस्माद्बुद्धिर्ज्ञानत्वाभिप्रायमिदमणु-
 त्ववचनमुपाध्यभिप्रायं वा द्रष्टव्यं । तथा प्राज्ञया शरीरं समारु-
 ह्येत्येवंजातीयकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्धौवोपाधिभूतया जीवः
 शरीरं समारुह्येत्येवं योजयितव्यं व्यपदेशमात्रं वा शिलापुत्रकस्य
 शरीरमित्यादिवत् । न ह्यत्र गुणगुणिविभागो विद्यत इत्युक्तं ।
 हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव तदायतनत्वात् । तथोक्तान्या-
 दीनामप्युपाध्यायत्ततां दर्शयति 'कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो
 भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' इति, 'स प्रा-
 णमसृजत' इति । उत्क्रान्त्यभावे हि गत्यागत्योरप्यभावो विज्ञा-
 यते, न ह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्यातां । एवमुपाधि-
 गुणसारत्वाज्जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशः प्राज्ञवत्, यथा प्राज्ञस्य
 परमात्मनः सगुणेषूपसनेषूपधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादिव्यप-
 देशोऽणीयान् ब्रीहैर्वा यवाद्वा मनोमयः प्राणशरीरः सर्व-
 गन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इत्येवंप्रकारस्तद्वत् ।

‘न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसा-
 देन विरुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः’ इत्युक्ता एषो-
 ऽणुरात्मेत्युक्तः पर एव यदि जीवः तथाप्यध्यस्ताणुत्वं अणुशब्दार्थ
 इत्याह । जीवस्यापीति । यदुक्तं पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवात्मनो
 देहव्याप्तिरिति तत्राह । तथा प्राज्ञयेति । बुद्धिप्राज्ञयेत्यर्थः । यदि
 चैतन्यं प्राज्ञा तदा भेदोपचार इत्याह । व्यपदेशमात्रं वेति । ननु
 चैतन्यं गुण इति भेदो मुखोऽस्तु नेत्याह । न ह्यत्रेति । निर्गुणत्वश्रुते-

स्यादेतद् यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कल्प्येत
ततो बुद्ध्यात्मनोर्भिन्नयोः संयोगावसानमवश्यं भावीत्यतो
बुद्धिवियोगे सत्यात्मनो विभक्तस्यानालक्ष्यत्वादसत्त्वमसंसारित्वं
वा प्रसज्येतेत्यत उत्तरं पठति ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

नेयमनन्तरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशङ्कनीया, कस्मात् यावदा-
त्मभावित्वात् । बुद्धिसंयोगस्य यावदयमात्मा संसारी भवति
यावदस्य सम्यग्दर्शनेन संसारित्वं न निवर्तते तावदस्य बुद्ध्या
संयोगो न शाम्यति । यावदेव चायं बुद्ध्युपाधिमन्वन्तस्त्वावदेवास्य
जीवस्य जीवत्वं संसारित्वञ्च, परमार्थतस्तु न जीवो नाम बुद्ध्युपा-
धिपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति । न हि नित्यमुक्तस्वरूपात्
सर्वज्ञादीश्वरादन्यश्चेतनधातुर्दितीयो वेदान्तार्थनिरूपणायामु-
पलभ्यते 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता' 'नान्य-
दतोऽस्ति द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ विज्ञातृ' 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि'

रित्यर्थः । अन्यदपि पूर्वाक्तं बुद्ध्याद्युपाधिकमित्याह । हृदयेत्यादिना ।
सौत्रं दृष्टान्तं विवृणोति । यथेति । असत्त्वमित्यापाततः असंसा-
रित्वमापाद्यं । शेषं सुबोधं ।

ननु स्वतः संसारित्वमस्तु किं बुद्ध्युपाधिनेत्यत आह । यावदेव चा-
यमिति । समानो बुद्धितादात्म्यापन्नः सन् विज्ञानं ब्रह्म तन्मयो
विकारोऽणुरित्यर्थः किं न स्यादित्यत आह । प्रदेशान्तर इति ।
विज्ञानमयो बुद्धिप्रचुर इत्यर्थः । केन समान इत्याकाङ्क्षायामिति

इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । कथं पुनरवगम्यते यावदात्मभावी बुद्धिसं-
योग इति तद्दर्शनादित्याह । तथा हि शास्त्रं दर्शयति 'योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्यातिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ
लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि । तत्र
विज्ञानमय इति बुद्धिमय इत्येतदुक्तं भवति । प्रदेशान्तरे
'विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इति
विज्ञानस्य मनश्चादिभिः सह पाठात् बुद्धिमयत्वञ्च तद्गुण-
सारत्वमेवाभिप्रेयते, यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्तः इति
स्त्रीवागादिप्रधानोऽभिधीयते तद्वत् । स समानः सन्नुभौ
लोकावनुसञ्चरति इति च लोकान्तरगमनेऽप्यवियोगं बुद्ध्या-
देर्दर्शयति, केन समानस्तथैव बुद्ध्या इति गम्यते सन्निधा-
नाच्च । तच्च दर्शयति 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति, एतदुक्तं
भवति नायं स्वतो ध्यायति नापि चलति ध्यायन्त्यां बुद्धौ
ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीवेति । अपि च मिथ्याज्ञानपुरः-
सरोऽयमात्मनो बुद्ध्युपाधिसम्बन्धः, न च मिथ्याज्ञानस्य सम्य-
ग्ज्ञानादन्यत्र निवृत्तिरस्तीत्यतो यावत् ब्रह्मात्मतानवबोध-
स्त्वावदयं बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्धो न शान्यति । दर्शयति च,

शेषः । श्रुतिबलाद्बुद्धेर्यावत्संसार्यात्मभावित्वमुक्तं सति मूले कार्यस्य
वियोगासम्भवाच्चेति युक्त्याप्याह । अपि च मिथ्येति । सम्यग्ज्ञाना-
देव बुद्ध्यादिसम्बन्धध्वंस इत्यत्र श्रुतिमाह । दर्शयतीति । मृत्युम-
त्येतीत्यन्वयः । आदित्यवर्णं स्वप्रकाशं । तमसः परस्तादज्ञानास्पृष्टमि-

‘वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ इति । ननु सुषुप्तप्रलययोर्न शक्यते बुद्धिसम्बन्धः आत्मनोऽभ्युपगन्तुं ‘सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति’ इति वचनात् कृत्स्नविकारप्रलयाभ्युपगमाच्च तत्कथं यावदात्मभावित्वं बुद्धि-सम्बन्धस्येत्यत्रोच्यते ॥

पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

यथा लोके पुंस्त्वादीनि बीजात्मना विद्यमानान्येव बाल्यादिष्वनुपलभ्यमानानि अविद्यमानवदभिप्रेयमाणानि चैव-नादिष्वविर्भवन्ति, नाविद्यमानान्युत्पद्यन्ते षण्डादीनामपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्, एवमयमपि बुद्धिसम्बन्धः शक्त्वात्मना विद्यमान एव सुषुप्तप्रलययोः पुनः प्रबोधप्रसवयोरविर्भवति । एवं ह्येतद्युज्यते, न ह्याकस्मिकी कस्यचिदुत्पत्तिः सम्भवति अतिप्रसङ्गात् । दर्शयति च सुषुप्तादुत्थानमविद्यात्मकबीजसंज्ञावकारितं सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति

त्यर्थः । यावदात्मभावित्वस्यासिद्धिं शङ्कते । नन्विति । सुषुप्तौ बुद्धि-सत्त्वे ब्रह्मसम्पत्तिर्न स्यात् प्रलये तत्सत्त्वे प्रलयव्याहतिरित्यर्थः ॥

स्थूलसूक्ष्मात्मना बुद्धेर्यावदात्मभावित्वमस्ति इत्याह । पुंस्त्वेति । पुंस्त्वं रेतः, आदिपदेन भ्रमश्चादिग्रहः, अस्य बुद्धिसम्बन्धस्येत्यर्थः । स्वापे बीजात्मना सतो बुद्ध्यादेः प्रबोधेऽभिव्यक्तिरित्यत्र श्रुतिमाह ।

‘त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा’ इत्यादिना । तस्मात् सिद्धमेत-
द्यावदात्मभावी बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्ध इति ॥

नित्योपलब्धनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

तच्चात्मन उपाधिभूतमन्तःकरणं मनो बुद्धिर्विज्ञानं चि-
त्तमिति चानेकधा तत्र तत्राभिलष्यते । क्वचिच्च वृत्तिविभा-
गेन संशयादिवृत्तिकं मन इत्युच्यते, निश्चयादिवृत्तिकं बुद्धि-
रिति । तच्चैवभूतमन्तःकरणमवश्यमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यं । अन्य-
था ह्यनभ्युपगम्यमाने तस्मिन्नित्योपलब्धनुपलब्धिप्रसङ्गः स्यात्
आत्मेन्द्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानां सन्निधाने सति नि-

दर्शयतीति । न विदुरित्यविद्यात्मकबोजसद्भावोक्तिः । ते व्याघ्रादयः
पुनराभवन्ति इत्यभियुक्तिनिर्देशः ॥

बुद्धिसद्भावे मानमाह सूत्रकारः । नित्येति । मनसा ह्येव पश्यति,
बुद्धिश्च न विचेष्टति, विज्ञानं यच्च तनुते, चेतसा वेदितव्यः, चित्तञ्च
चेतयितव्यञ्चेति तत्र तत्र श्रुतिषु मनश्चादिपदवाच्यं तावद्बुद्धि-
द्रव्यं प्रसिद्धमित्यर्थः । कथमेकस्यानेकोक्तिस्तत्राह । क्वचिच्चेति । गर्व-
वृत्तिकोऽहङ्कारो विज्ञानं चित्प्रधानं स्मृतिप्रधानं वा चित्तमित्यपि
द्रष्टव्यं । यद्यपि साक्षिप्रत्यक्षसिद्धमन्तःकरणं श्रुत्यनूदितञ्च तथापि
प्रत्यक्षश्रुत्योर्विवदमानं प्रति व्यासङ्गानुपपत्त्या तत्साधयति । तच्चेत्या-
दिना । सूत्रं योजयति । अन्यथेति । पञ्चेन्द्रियाणां पञ्चविधयसम्बन्धे
सति नित्यं युगपत् पञ्चोपलब्धयः स्युः, मनोऽतिरिक्तसामग्र्याः सत्त्वात्
यदि सत्यामपि सामग्र्यां उपलब्ध्यभावस्तर्हि सदैवानुपलब्धिप्रस-
ङ्गादित्यर्थः । अतः कादाचित्कोपलब्धिनियामकं मन एष्टव्यमिति

त्यमेवोपलब्धिः प्रसज्येत । अथ सत्यपि हेतुसमवधाने फलाभाव-
स्ततोऽपि नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत, न चैवं दृश्यते । अथ वान्य-
तरस्यात्मन इन्द्रियस्य वा शक्तिप्रतिबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । न चा-
त्मनः शक्तिप्रतिबन्धः सम्भवति अविक्रियत्वात्, नापीन्द्रियस्य, न
हि तस्य पूर्वोत्तरयोः चणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्य ततोऽकस्माच्छ-
क्तिः प्रतिबध्येत, तस्मात् यस्यावधानानवधानाभ्यामुपलब्ध्यनु-
पलब्धी भवतस्तन्मनः । तथा च श्रुतिः, 'अन्यत्रमना अभूवं नाद-
र्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम्' इति 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा
शृणोति' इति च । कामादयश्चास्य वृत्तय इति दर्शयति 'कामः

भावः । ननु सत्यपि काराग्निसंयोगे दाहकादाचित्कत्ववदुपलब्धि-
कादाचित्कत्वमस्तु किं मनसेत्याशङ्क्यान्यतरनियमो वेत्येतद्याचष्टे । अ-
थवेति । सत्यां सामग्र्यां नित्योपलब्धिर्वाङ्गीकार्या अन्यतरस्य का-
रणस्य केनचिच्छक्तिप्रतिबन्धनियमो वाङ्गीकार्यः, यथा मणिनाऽग्नि-
शक्तिप्रतिबन्ध इति वाकारार्थः । अस्तु प्रतिबन्ध इत्यत आह । न
चेति । न चेन्द्रियस्यैवास्तु शक्तिप्रतिबन्धकत्वं प्रतिबन्धकाभावात्, न च
दृष्टसामग्र्यां सत्यां अदृष्टं प्रतिबन्धकमिति युक्तं अतिप्रसङ्गात् ।
न च व्यासङ्गः प्रतिबन्धकमनोऽसत्त्वे तस्यासम्भवात्, तथा हि रसा-
दीनां सद्दोषलब्धिप्राप्तौ रसबुभुत्सारूपो व्यासङ्गो रूपाद्युपलब्धिप्रति-
बन्धको वाच्यः, स च गुणत्वाद्रूपवद्गुण्याश्रयः, तत्रात्मनोऽसङ्गनिर्गुणा-
कूटस्थस्य गुणित्वायोगान्मन एव गुणित्वेनैष्टयमिति व्यासङ्गानुपपत्त्या
मनःसिद्धिः । एतदभिप्रेत्योपसंहरति । तस्मादिति । अवधानं बुभु-
त्सा, न चानिच्छतोऽपि दुर्गन्धाद्युपलम्भान्न बुभुत्सोपलब्धिर्नियामिकेति
वाच्यं, अनेकविषयसन्निधौ क्वचिदेव तस्यानियामकत्वाङ्गीकारात् । येषां
मते पुनरिच्छादीनामात्मधर्मत्वं तेषां मनो दुर्लभमिति मन्तव्यं । इच्छा-

सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरिरित्ये-
तत्सर्वं मन एव' इति, तस्माद्युक्तमेतत् तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेश
इति ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते । कर्ता
चायं जीवः स्यात्, कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात् । एवञ्च यजेत
जुहुयात् दद्यादित्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति, अन्यथा तद-
नर्थकं स्यात् । तद्धि कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमुपदिशति, न चा-

दिधर्मिणैवात्मना व्यासङ्गोपपत्तेः । सम्प्रति व्यासङ्गस्य मानसत्वे श्रुति-
माह । तथा चेति । न केवलं व्यासङ्गात्मनः सिद्धिः किन्तु कामाद्या-
श्रयत्वेनापीत्याह । कामादयश्चेति । बुद्धेः प्रामाणिकत्वात्किंफलमाह ।
तस्मादिति ॥

एवमात्मन्यणुत्वाध्यासोक्त्या स्वाभाविकं महत्त्वं स्थापितं सम्प्रति
ततो वह्निं कर्तृत्वं साधयति । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । स नित्य-
चिद्रूपो महानात्मा कर्ता न वेत्यसङ्गत्वश्रुतीनां विध्यादिश्रुतीनाञ्च
विप्रतिपत्त्या संशये बुद्धिकर्तृत्वेनैव विध्यादिशास्त्रोपपत्तेरकर्तात्मेति
साङ्ख्यपक्षप्राप्तौ सिद्धान्तयन्नेव तद्गुणसारत्वात्तयात्मनि कर्तृत्वाध्या-
सस्याऽपि सिद्धत्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्य साङ्ख्यपक्षनिरासार्थमा-
त्मनि कर्तृत्वाध्यासप्रपञ्चनान्न पुनरुक्तिरित्याह । तद्गुणेति । अधि-
कारः प्रसङ्गः, वस्तुतोऽसङ्गत्वमविद्यातः, कर्तृत्वमित्यसङ्गत्वकर्तृत्वश्रु-
तीनां अविरोधाक्तेः कर्तृत्वविचारमात्मकाधिकरणत्रयस्य पादसङ्गतिः,
श्रुतीनां मिथोविरोधाविरोधौ पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं, यदात्र पूर्वपक्षे
बन्धाभावाच्छास्त्रवैधर्म्यं फलं सिद्धान्ते कर्तृत्वादिसम्बन्धसत्त्वाच्छास्त्रा-
र्थवत्तेति भेदः । ननु बुद्धिकर्तृत्वेन शास्त्रार्थवत्ताऽन्तु किं जीवकर्तृ-

सति कर्तृत्वे तदुपपद्यते तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति, 'एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इति ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्ध्ये स्थाने विहारमुपदिशति 'स ईयते मृतो यत्र कामम्' इति 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति च ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं सङ्कीर्तयति 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति 'प्राणान् गृहीत्वा' इति च ॥

त्वेन तत्राह । तद्धि कर्तुः सत इति । मयेदं कर्तव्यमिति बोधसमर्थस्य चेतनस्यैव कर्तृत्वं वाच्यं न त्वचेतनाया बुद्धेः । किञ्च भोक्तुरात्मन एव कर्तृता वाच्या शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायादिति भावः । सन्ध्यं स्थानं स्वप्नः अमृतः स आत्मा यथेष्टमीयते गच्छतीति ॥

विहारोपदेशात् । आत्मा कर्ता प्राणानां मध्येऽपि ज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानसमर्थमिन्द्रियजातं आदाय शृते इति प्राणान् गृहीत्वा परिवर्तत इति ॥

उपादानकर्तृत्वमात्मनः, अकर्तृत्वे उपादानानुपपत्तेरिति भावः । विज्ञानशब्दो जीवस्य निर्देशो न चेत् तदा प्रथमानिर्देशादिपर्ययः करणद्योतिवृत्तीयया निर्देशः स्यात्, तस्मादिह श्रुतौ तनुत इत्याख्यातेन कर्तृवाचिना विज्ञानपदस्य सामानाधिकरण्यनिर्देशात् क्रियायामात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इति सूत्रभाष्ययोरर्थः ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिशति शास्त्रं 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च' इति । ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यते इति नेत्युच्यते जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेर्न चेज्जीवस्य स्यान्निर्देशविपर्ययः स्याद्विज्ञानेनेत्येवं निरदे-
क्ष्यत् । तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणवि-
भक्तिनिर्देशो दृश्यते 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञान-
मादाय' इति । इह तु विज्ञानं यज्ञं तनुत इति कर्तृसामाना-
धिकरणनिर्देशाद्बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्य-
दोषः । अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स्यात् स स्वतन्त्रः
सन् प्रियं हितञ्चैवात्मनो नियमेन सम्पादयेन्न विपरीतं, विप-
रीतमपि तु सम्पादयन्नपलभ्यते, न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी
प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यत इत्यत उत्तरं पठति ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टञ्चो-
पलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टञ्च सम्पादयिष्यति, उपलब्धा-

सूत्रान्तरमवतारयति । अत्राहेति । जीवः स्वतन्त्रश्चेदिष्टमेव कुर्या-
दस्वतन्त्रश्चेन्न कर्ता स्वतन्त्रः कर्त्तेति न्यायादित्यर्थः ॥

सत्यपि स्वातन्त्र्ये कारकवैचित्र्यादनियता प्रवृत्तिरिति सूत्रेण परि-

वष्यस्वातन्त्र्यं उपलब्धिहेतुपादानोपलम्भादिति चेत्, न विष-
यप्रकल्पनामात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतूनां । उपलब्धौ त्वन-
न्यापेक्षत्वमात्मनश्चैतन्ययोगात् । अपि चार्थक्रियायामपि ना-
त्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् ।
न च सहायापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्तते । भवति ह्येधोदकाद्य-
पेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वं, सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रिया-
यामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति ।
यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात् ततः शक्ति-
विपर्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येत ।

हरति । यथेति । दृष्टान्तासम्प्रतिपत्त्या शङ्कते । उपलब्धावपीति ।
चक्षुरादीनां चैतन्येन विषयसम्बन्धार्थत्वात् स्वसम्बन्धोपलब्धौ चा-
त्मनश्चैतन्यस्वभावत्वेन स्वातन्त्र्यात् दृष्टान्तसिद्धिरित्याह । नेति । न-
न्वात्मा विषयसम्बन्धाय करणान्यपेक्षते चेत् कथं स्वतन्त्र इत्याशङ्क्याह ।
अपि चेति । स्वातन्त्र्यं नाम न स्वान्यानपेक्षत्वं ईश्वरस्यापि प्राणिकर्मा-
पेक्षत्वेनास्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । किन्तु स्वैतरकारकप्रयोक्तृत्वे सति का-
रकाप्रेर्यत्वं स्वातन्त्र्यं इति न स्वतन्त्र्योऽपि जीवः इष्टसाधनत्व-
भ्रान्त्यानिष्टसाधनमप्यनुतिष्ठतीत्यनियता प्रवृत्तिः । स्वातन्त्र्यं चेत्यविरु-
द्धमित्यर्थः ॥

जीवस्य कर्तृत्वे हेतुन्तरार्थं सूत्रं । शक्तीति । बुद्धेः करणशक्तिविप-
रीता कर्तृशक्तिः स्यादित्यर्थः । ततः किं तत्राह । सत्याच्च बुद्धेरिति ।

सत्याच्च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युप-
गन्तव्यं, अहङ्कारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात्, अहं
गच्छाम्यहं आगच्छाम्यहं भुञ्जेऽहं पिबामीति च । तस्याश्च
कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारिण्याः सर्वार्थकारि करणमन्यत्
कल्पयितव्यं, शक्तोऽपि हि सन् कर्ता करणमुपादाय क्रियासु
प्रवर्तमानो दृश्यते । ततश्च सञ्ज्ञामात्रे विसंवादः स्यात् न वस्तु-
भेदः कश्चित्, करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात् ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरूपदि-
ष्टो वेदान्तेषु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः श्रोमित्येवं
ध्यायय आत्मानम्' इत्येवंलक्षणः सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वे नोप-
पद्येत तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥

यथा च तत्तोभयथा ॥ ४० ॥

एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य

योऽहंधीगम्यः स कर्ता स एव जीवो यत् तदपेक्षितं करणं तन्मन इति
जीवकर्तृत्वसिद्धिरिति भावः ॥

ज्ञानसाधनविध्यन्यथानुपपत्त्याप्यात्मनः कर्तृत्वं वाच्यमित्याह ।
समाधीति । मुक्तिफलभोक्तुरेव तदुपायसमाधिकर्तृत्वं युक्तं अन्य-
थात्मनोऽकर्तृत्वे बुद्धेरपि अभोक्तृत्वाः कर्तृत्वायोगात् समाध्यभावप्रसङ्ग
इत्यर्थः ॥

यथा च तत्तोभयथा । उक्तमात्मनः कर्तृत्वमुपजीव्य संशयपूर्वपक्षा-

प्रदर्शितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चि-
 न्यते । तत्र तैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिः हेतुभिः स्वाभाविकं
 कर्तृत्वं अपवादहेत्वभावादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, न स्वाभाविकं क-
 र्तृत्वमात्मनः सम्भवत्यनिर्माद्यप्रसङ्गात् कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो
 न कर्तृत्वान्निर्माद्यः सम्भवति अग्नेरिवौष्ण्यान्न च कर्तृत्वादन-
 र्मुक्तस्याऽस्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात् । ननु
 स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्यपरिहारात् पुरुषार्थः
 सेत्स्यति, तत्परिहारश्च निमित्तपरिहाराद्यथाग्नेर्दहनशक्ति-
 युक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्दहनकार्याभावस्तद्वन्न निमित्ताना-
 मपि शक्तिलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भ-
 वात् । ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति न साधनाय-
 त्तस्यानित्यत्वात् । अपि च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादना-
 न्मोक्षसिद्धिः *अभिहिता तादृगात्मप्रतिपादनञ्च न स्वाभाविके

वाह । एवं तावदित्यादिना । साङ्गानिरासेनात्मनः कर्तृत्वे साधिते
 बाधकाभावात् तत्सत्यमिति मीमांसकादिपक्षः प्राप्तः । न चासङ्ग-
 त्वागमेन बाधः अहं कर्त्तव्यनुभवसहितकर्तृत्वश्रुतिबलेन तस्यागमस्य
 स्तावकत्वादिति प्राप्ते उत्सूत्रमेव सिद्धान्तयति । न स्वाभाविक-
 मिति । यदुक्तं बाधकाभावादिति तदसिद्धमित्याह । अनिर्माद्य
 इति । ननु कर्तृत्वं नाम क्रियाशक्तिर्मुक्तावप्यस्ति तत्रापि शक्तिका-
 र्यस्य क्रियारूपशक्यस्याभावान्मुक्तेः पुरुषार्थत्वं सिद्धिरिति शङ्कते ।
 ननु स्थितायामिति । सत्यां शक्तौ कथं कार्यपरिहारस्तत्राह । तत्
 परिहारश्चेति । मुक्तौ शक्तिसत्त्वे कार्यमपि स्यात् शक्यभावे शक्य-

कर्तृत्वेऽवकल्पते, तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकं । तथा च श्रुतिः ‘ध्यायतीव लेलायतीव’ इति । “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याज्जर्मनीषिणः” इति चोपाधिसंयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । न हि विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता वा विद्यते, ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यादिश्रवणात्, पर एव तर्हि संसारी कर्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादन्यश्चेच्चितिमान् जीवो बुद्ध्यादिसङ्घातव्यतिरिक्तो न स्यान्नाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्तृभोक्तृत्वयोः । तथा च शास्त्रं ‘यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर

योगात् । अस्ति हि पलयेऽपि कार्यं युनरुद्रवयोग्यं सूक्ष्मं शक्यं, तथा च शक्त्या धर्मादिनिमित्तैः सहितकार्याक्षेपान्मुक्तिलोप इति परिहरति । न निमित्तानामपीति । सनिमित्तस्य कार्यस्य शक्त्या शक्यत्वेन सम्बन्धान्निमित्तानामपि परम्परया शक्तिसम्बन्धत्वमुक्तं मन्तव्यं सम्बन्धेनेत्यर्थः । यद्वा शक्तिर्लक्षणमाक्षेपकं यस्य कार्यस्य तेन कार्येण यः सम्बन्धस्तेनेति अधिकरणे तृतीया । ननु नरस्य कर्मणा देवत्ववच्छास्त्रबलात् कर्तुरेवाकर्तृतासिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति । ज्ञानादकर्तृत्वाख्यमोक्षश्चेत् कर्तृत्वमाविद्यकं स्याद्यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकं । यदि कर्मणा मोक्षस्तत्राह । नेति । आत्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमभ्युपगम्यानिर्मेदो उक्तः सम्प्रत्यसङ्गनिर्विकारत्वानेकश्रुतिव्याकोपात् तत्तत्स्वाभाविकमित्याह । अपि चेति । नचाभ्यस्तानेकश्रुतीनां स्तावकत्वकल्पनं न युक्तं, न चाहं कर्तेत्यनुभवो विरुध्यते तस्य सत्यमियोदासीनकर्तृत्वावगाहिनोऽध्यासत्वेनाप्युपपत्तेरित्यर्थः । कर्तृत्वसाध्यस्तत्वे श्रुतिमाह । तथा चेति । विद्वदनुभवबाधितञ्च कर्तृत्वमित्याह । न हीति । बुद्ध्यादिसङ्घाताद्यतिरिक्तो यदि परस्मादन्यश्चेतनो न स्यात् तदा पर एव संसारी प्रसज्येत तच्चानियं परस्य

इतरं पश्यति' इत्यविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्या-
वस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति । यत्र त्वस्य 'सर्वमा-
त्मैवाभूत्तत् केन कम्पश्येत्' इति तथा स्वप्नजागरितयोरात्मन
उपाधिसम्पर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाकाशे विपरिपततः आवयित्वा
तदभावं सुषुप्ते प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तस्य आवयति 'तदा
अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तरम्' इत्यारभ्य
'एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक
एषोऽस्य परम आनन्दः' इत्युपसंहारात् । तदेतदाहाचार्यः ।
'यथा च तत्तोभयथा' इति त्वर्थे चायं चः पठितः । नैवं मन्तव्यं
स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमग्नेरिवौष्ण्यमिति । यथा तु तच्चा
लोके वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवति, स एव खगृहं
प्राप्तः विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो *निवृत्तो निर्व्यापारः सुखी
भवति, एवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसंयुक्त आत्मा स्वप्नजागरि-
तावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति, स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं
परं प्रविश्य विमुक्तकार्यकरणसङ्घातोऽकर्ता सुखी भवति, सम्प्र-

नित्यमुक्तत्वव्याघातादिति शङ्कते । पर एवेति । न वयं शुद्धस्य चि-
द्धातोः परस्य बन्धं वदामः किन्तु तस्यैवाविद्याबुद्ध्यादिप्रतिविम्बि-
तस्याविद्यया भिन्नस्य जीवत्वं प्राप्तस्य बन्धमोक्षाविति ब्रूमः । कल्पित-
भेदोऽपि लोके विम्बप्रतिविम्बयोर्धर्मव्यपस्थापको दृष्ट इति परिहरति ।
नाविद्येति । अविद्योपहिते बन्धो न शुद्धात्मनीत्यत्र श्रुतिमाह । तथा
चेति । कर्तृत्वस्य बुद्ध्यापाध्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छ्रुतेऽस्य न स्वा-
भाविकत्वमित्याह । तथा स्वप्नेति । आत्मैव काम्यते आनन्दत्वादि-

सादावस्थायां तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयात्मेव केवलो निर्वृतः सुखी भवति । तच्चदृष्टान्तश्चैतावतांशेन द्रष्टव्यः, तच्चा हि विशिष्टेषु तच्छणादिव्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्ता भवति स्वशरीरेण त्वकर्तैव, एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्ता भवति स्वात्मना त्वकर्तैवेति न त्वात्मनस्तच्छण इवावयवाः सन्ति यैर्हस्तादिभिरिव वास्यादीनि तच्चा मनआदीनि करणान्यात्मोपाददीत न्यस्येद्वा । यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति तत्र विधिशास्त्रं तावद्यथा प्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मलोपदेशादित्यवोचाम, तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते । 'कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इत्येवंजातीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथा प्राप्तमेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति । एतेन विद्या-

त्यात्मकामं स्वरूपं स्वातिरिक्तकाग्यासत्त्वादकामं आत्मकामत्वादकामत्वाच्चाप्तकामं विशोक्तवाचेत्याह । शोकेति । शोकान्तरं दुःखास्पृष्टमित्यर्थः । तस्यैव सुषुप्तात्मरूपस्य परमपुरुषार्थमाह । एष इति । गतिः प्राप्यं सम्पदैश्वर्यं लोको भोग्यसुखच्चैतस्मादन्यत्रास्तीत्यर्थः । आत्मा स्वतोऽकर्ता बुद्ध्याद्युपाधिना तु कर्तेत्युभयधाभाव उक्तस्तत्रार्थे सूत्रं योजयति । तदेतदाहेत्यादिना । संप्रसादः सुषुप्तिः । यथा स्फटिकस्य लौहित्यं कुसुमाद्युपाधिकं तथात्मनः कर्तृत्वं बुद्ध्याद्युपाधिकं अन्य-

रोपादाने परिहृते, तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । ननु सन्ध्ये स्थाने प्रसुप्तेषु करणेषु स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृत्वमावहति, तथोपादानेऽपि 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्यैवात्मनः कर्तृत्वङ्गमयत इति । अत्रोच्यते, न तावत् सन्ध्ये स्थानेऽत्यन्तमात्मनः करणविरमणमस्ति 'सधीः स्वप्नो भूत्वा इमं लोकमतिक्रामति' इति, तत्रापि धीसम्बन्धश्रवणात् । तथा च स्मरन्ति,

‘इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि ।

मेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनम्’ ॥ इति ।

‘कामादयश्च मनसो वृत्तयः’ इति श्रुतिः, ताश्च स्वप्ने

यतिरेकाभ्यां सिद्धं । न च तौ बुद्धेरात्मकर्तृत्वे करणत्वविषयौ नोपादानत्वविषयाविति युक्तं, करणत्वात् कार्यान्वय्यपादानत्वस्यान्तरङ्गतया चित्सम्बलितबुद्धेस्ताभ्यामुपादानत्वस्यैव सिद्धेः, एवं बुद्ध्यभेदेनाध्यस्तचिदहङ्कारस्य कर्तृत्वोपादानत्वे महावाक्यसम्मतिसञ्चेति भावः । ननु तच्चा स्वहस्तादिना वास्यादिप्रेरणशक्तत्वात् स्वतः कर्ता आत्मा तु निरवयवत्वादशक्त इति दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्योपाधिककर्तृत्वांशेन विवक्षितेन साम्यमाह । तत्तदृष्टान्तसञ्चेति । शास्त्रेणानूद्यमानं कर्तृत्वं स्वाभाविकमेव किं न स्यादित्यत आह । न च स्वाभाविकमिति । उपाध्यभावकाले श्रुतं कर्तृत्वं स्वाभाविकमेवेति शङ्कते । ननु सन्ध्य इति । किञ्च करणैर्विशिष्टस्य कर्तृत्वे तेषां कर्तृन्तर्भावात्तेष्वपि कर्तृविभक्तिः स्यात् न चैवमस्ति, ततः केवलात्मनः कर्तृत्वमित्याह । तथेति । स्वप्नविहारे तावदुपाध्यभावोऽसिद्ध इत्याह । न तावत् सन्ध्य इति । विहारस्य मिथ्यात्वात् तत्कर्तृत्वमपि मिथ्येत्याह । विहारोऽपीति । जघत् भुञ्जान इव । करणविशिष्टस्य कर्तृ-

दृश्यन्ते, तस्मात् समना एव स्वप्ने विहरति, विहारोऽपि च तत्रत्यो वासनामय एव न तु पारमार्थिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिरिवकारानुबद्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति 'उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जत्तदूतेवाऽपि भयानि पश्यन्' इति । लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयन्ति आरुचमिव गिरिगृङ्गमद्राक्षमिव वनराजिमिति । तथोपादाने यद्यपि करणेषु कर्मकरण-विभक्तिनिर्देशः तथापि तत्संयुक्तसैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यं, केवले कर्तृत्वसम्भवस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेकप्रका-रा विवक्षा योधा युध्यन्ते योधै राजा युध्यत इति । अपि

त्वे करणेषु कर्तृविभक्तिः स्यात् न करणविभक्तिरित्युक्तं प्रत्याह । भवति च लोक इति । कर्तृष्वपि करणविभक्तिर्न विरुध्यते दृष्टत्वात्, अस्ति च कर्तृप्रयोगः, विज्ञानं यच्च तनुत इत्यादाविति भावः । उपादा-नस्य सकर्तृकत्वमङ्गीकृत्य केवलात्मनः कर्तृत्वं निरस्तं इदानीं तस्या-क्रियत्वात् तत्कर्त्रपेक्षेत्याह । अपि चेति । पूर्वं विज्ञानं जीव इत्य-ङ्गीकृत्य जीवस्य कर्तृत्वे तनुत इति श्रुतिरुक्ता, सम्प्रति तथा श्रुत्या-ऽनुपहितात्मनः कर्तृत्वमिति प्राप्तौ विज्ञानं बुद्धिरेव तस्या एवात्र कर्तृत्वमुच्यते । तदुपहितात्मनः कर्तृत्वसिद्धयः इत्यभिप्रेत्याह । यत्त्विति । योऽयं विज्ञानमय इत्यादिश्रुतिषु विज्ञानशब्दस्य बुद्धौ प्रसिद्ध-त्वादत्र च मनोमयकोशानन्तरं पठितत्वात् अङ्गादिलिङ्गाच्च बुद्धि-रेव विज्ञानमित्यर्थः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह । विज्ञानं देवा इति । महद्यत्त्वं प्रथमजं इत्यादिश्रुतौ हिरण्यगर्भब्रह्मात्मकबुद्धेर्ज्येष्ठत्वाक्तेः अत्र देवैरिन्द्रियैरुपास्यमानं ज्येष्ठं ब्रह्मविज्ञानं बुद्धिरेवेत्यर्थः । यत्त्वं पूज्यं । किञ्च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य बुद्धिकार्यत्वाक्तेः अत्रापि यज्ञकर्तृ विज्ञानं बुद्धिरित्याह । स एष इति । चित्तेन ध्यात्वा वाचा मन्त्रोक्त्या यज्ञो

चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते न स्वा-
तन्त्र्यं कस्यचिदबुद्धिपूर्वकस्याऽपि स्वापेक्षकरणव्यापारोपरमस्य
दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितो 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति
स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वा-
न्मनोऽनन्तरपाठाच्च, तस्य अद्वैव शिर इति च विज्ञानमय-
स्यात्मनः अद्धाद्यवयवत्वमङ्गीर्तनात् अद्धादीनाञ्च बुद्धिध-
र्मत्वप्रसिद्धेः 'विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते' इति च
वाक्यशेषात् ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमजत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् 'स
एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः' इति च श्रुत्यन्तरे

जायते ततश्चित्तस्य वाचः पूर्वोत्तरभावो यज्ञ इत्यर्थः । यच्चोक्तं
बुद्धेः कर्तृत्वे शक्तिवैपरीत्यप्रसङ्ग इति तन्न, विस्मियन्ते तण्डुलाः, ज्वल-
न्ति काष्ठानि, बिभर्ति स्थाजीति स्वस्वव्यापारेषु सर्वकारकाणां कर्तृत्व-
स्वीकारादित्याह । न चेति । तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वे करणत्ववार्ता
तेषु न स्यादित्यत आह । उपलब्धीति । यथा काष्ठानां स्वव्यापारे
कर्तृत्वेऽपि प्राकापेक्षया करणत्वं तथा बुद्ध्यादीनां अध्यवसायसङ्क-
ल्पादिक्रियाकर्तृत्वेऽप्युपलब्ध्यपेक्षया करणत्वमित्यर्थः । ननु तर्ह्युपलब्धिः
कस्य व्यापार इत्याह । सा चेति । तर्हि तस्यामात्मा केवलः कर्ता
स्यात् यस्य यो व्यापारः स तस्य कर्तेति स्थितिरित्यत आह । न चेति ।
उपलब्धेः निवृत्त्ये बुद्ध्यादीनां कथं करणत्वमुक्तमिति चेत्, उच्यते
अखण्डसाक्षिचैतन्यं बुद्धिरुत्तिभिर्भिन्नं सद्विषयावच्छिन्नत्वेन जायते,
तथा च विषयावच्छिन्नचैतन्यस्योपलब्धौ बुद्ध्यादीनां करणत्वं बुद्ध्या-
द्युपहितात्मनः कर्तृत्वं न केवलस्य, न च बुद्धेरेव तत्कर्तृत्वं चैतन्यस्य
व्यापारत्वायोगादिति भावः । यच्चोक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे स एवाहंघी-
गम्यो जीव इति तस्य करणान्तरं कल्पनीयं तथा च नाममात्रे विवाद
इति तत्र कवलात्मनः कर्तृत्वमुक्तमिति भ्रान्तिं निरस्यति । अहङ्का-

यज्ञस्य रागबुद्धिसाध्यत्वावधारणात् । न च बुद्धेः शक्तिवि-
पर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्वकारकाणा-
मेव स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावित्वात् । उपलब्ध्यपेक्षन्वेषां
करणानां करणत्वं, सा चात्मनः । न च तस्यामप्यस्य कर्तृत्व-
मस्ति नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् । अहङ्कारपूर्वकमपि कर्तृत्वं
नोपलब्धिर्भवितुमर्हति अहङ्कारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । न चैवं
सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः, बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् ।
समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः, यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वं
उपादाय समाधिविधानात्, तस्मात् कर्तृत्वमप्यात्मन उपा-
धिनिमित्तमेवेति स्थितं ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिवन्धनं कर्तृत्वं जीवस्याभि-
हितं तत् किमनपेक्षेश्वरं भवति आहोस्वित् ईश्वरापेक्ष-

रेति । साह्यनिरासार्थं बुद्ध्यभेदेनाध्यस्तचिदात्मकाहङ्कारगतं कर्तृत्वं
यदुक्तं तदहंधीगम्यस्य बुद्धिविशिष्टात्मन एव न केवलस्य साक्षिणो
भवितुमर्हति, दृश्यधर्मस्य साक्षिस्वभावत्वायोगात् । एवं विशिष्टा-
त्मनः कर्तृत्वे विशेषणीभूताया जड़बुद्धेरेव कारणत्वापपत्तेर्न करणान्तर-
कल्पनाप्रसङ्गः । अध्यासं विना केवलबुद्धिकर्तृत्ववादिनस्तु करणान्तर-
प्रसङ्गो दुर्वार इत्यर्थः । एवं शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतूनामात्मनः कर्तृत्वमात्र-
साधकत्वेऽपि स्वाभाविककर्तृत्वसाधनसामर्थ्याभावादध्यस्तमेव कर्तृत्वं
विद्यादिकर्तृत्वश्रुतीनामुपजीयं । तस्मादसङ्गत्वविद्यादिकर्तृत्वश्रुतीना-
मविरोध इति सिद्धं ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः । यथा स्फटिको लोहित्याध्यासे लोहितद्रव्यं करणं

मिति भवति विचारणा । तत्र प्राप्तं तावन्नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्वे इति । कस्मादपेक्षाप्रयोजनाभावात् । अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारकान्तरसामग्रीसम्पन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वरः करिष्यति । न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियासु अनडुहादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति । क्लेशात्मकेन च कर्तृत्वेन जन्तून् संसृजत ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्येत । विषमफलञ्चैषां कर्तृत्वं विदधतो वैषम्यं । ननु वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वादित्युक्तं । सत्यमुक्तं सति लीश्वरस्य सापेक्षत्वसम्भवे, सापेक्षत्वञ्च नेश्वरस्य सम्भवति सतोर्जन्तूनां धर्माधर्मयोस्तयोश्च सद्भावः सति जीवस्य कर्तृत्वे तदेव चेत् कर्तृत्वं ईश्वरापेक्षं स्यात् किं विषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्येत । अकृता-

तेनायं स्फटिको लोहित इत्यनुभवात् तथा कामादिपरिणामिबुद्धि-रात्मनि कर्तृत्वाद्यध्यासे करणमित्युक्तं तदध्यस्तं कर्तृत्वमुपजीव्य जीवस्य कारकसम्पन्नत्वादीश्वरस्य कारयित्वश्रुतेश्च संशयमाह । यदिदमिति । अत्रैष ह्येवेत्यादिश्रुतीनां कर्तृत्वस्वातन्त्र्यद्योतकविध्यादिश्रुतिभिर्विरोधसमाधानात् पादसङ्गतिः । कर्ममीमांसकमतेन पूर्वपक्षयति । तत्रेत्यादिना । बुद्ध्यादिकारकसम्पत्तावीश्वरव्यतिरेके कर्तृत्वव्यतिरेकानुपलब्धेर्नेश्वरः प्रयोजकः । किञ्च प्रयोजकत्वे नैर्घृण्यादिप्रसङ्ग इत्याह । क्लेशात्मकेन चेति । दत्तोत्तरमिदं चोद्यमिति शङ्कते । नन्विति । पूर्वं जीवस्य धर्माधर्मवत्त्वं सिद्धवत्कृत्य तत्सापेक्षत्वात् विषमजगत्कर्तृत्वमविरुद्धमित्युक्तं सम्प्रति ईश्वराधीनत्वे जीवस्य कर्तृत्वे सिद्धे धर्माधर्मवत्त्वसिद्धिः तद्वत् तत्सिद्धौ तत्सापेक्षकारयित्वसिद्धिः ईश्वरस्य कारयित्वत्वे सिद्धे जीवस्य कर्तृत्वसिद्धिरिति चक्रकापत्तेः कर्मसापेक्षत्वं न सम्भवतीत्युच्यत इत्याह । सत्यमिति ।

भ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत । तस्मात् स्वत एव जीवस्य कर्तृत्व-
मिति । एतां प्राप्तिं तु शब्देन व्यावर्त्य प्रतिजानीते । परादिति ।
अविद्यावस्थायां कार्यकरणसङ्घाताविवेकदर्शिना जीवस्याविद्या-
तिमिरान्धस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात् सर्वभूताधि-
वासात् साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरान्तदनुज्ञया कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्ष-
णस्य संसारस्य सिद्धिस्तदनुग्रहहेतुकेनैव च विज्ञानेन मोक्ष-
सिद्धिर्भवितुमर्हति । कुतस्तच्छ्रुतेः । यद्यपि रागादिदोषप्रयुक्तः
सामग्रीसम्पन्नश्च जीवः, यद्यपि च लोके कृष्यादिषु कर्मसु
नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं, तथापि सर्वास्वेव प्रवृत्तिषु ईश्वरो
हेतुर्कर्तेति श्रुतेरवसीयते । तथा हि श्रुतिर्भवति 'एष ह्येव साधु
कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष ह्येवा-
साधु कर्म कारयति तं यमघो निनीषते' इति 'य आत्मनि
तिष्ठन् आत्मानमन्तरो यमयति' इति चैवंजातीयका । नन्वेव-
मीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां अकृताभ्याग-
मश्च जीवस्येति, नेत्युच्यते ॥

अस्तु कर्मानपेक्षस्य प्रवर्तकत्वं तत्राह । अकृतेति । अनपेक्षस्य प्रव-
र्तकत्वे धर्मवतो नरान् दुःखेनाधर्मवतः सुखेन योजयेत्, कारुणिकत्वे वा
सर्वे सुखेन एकरूपाः स्युरिति जगद्वैचित्र्यं विध्यादिशास्त्रञ्च न
स्यात् । तस्माद्विध्यादिशास्त्रार्थवत्त्वाय रागद्वेषापन्नं स्वत एव जीवस्य
कर्तृत्वं वाच्यं, तथा च कारयितृत्वश्रुतिविरोधः । ईश्वरस्ताविका वा
सा श्रुतिरिति प्राप्ते सिद्धान्तयति । एतामिति । यथा चन्दनादि-
सामग्र्यां सत्यां धर्मयतिरेके सुखयतिरेकग्रहाभावेऽपि 'पुण्यो वै पुण्येन
कर्मणा भवति' इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यादेव धर्मस्य हेतुत्वसिद्धिः, एव-
मीश्वरस्याऽपि शास्त्रबलान्न कारयितृत्वसिद्धिरिति भावः ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

तुशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः । कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणः तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति, ततश्चैते *चोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते । जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्तत्फलानि विषमं विभजते पर्जन्यवदीश्वरो निमित्तत्वमात्रेण । यथा लोके नानाविधानां गुच्छगुल्मादीनां व्रीहियवादीनां चाऽसाधारणेभ्यः स्वस्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं निमित्तं भवति पर्जन्यः, न ह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते नाप्यसत्सु स्वस्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते । ननु कृतप्रयत्नापेक्षत्वमेव जीवस्य परायत्ते कर्तृत्वे नोपपद्यते । नैष दोषः, परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीवः, कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति । अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति पूर्वतरञ्च प्रयत्न-

धर्माधर्माभ्यामेव फलवैषम्यसिद्धेरलमीश्वरेणेत्याशङ्क्य बीजेरेवाङ्कुरवैषम्यसिद्धेः पर्जन्यवैयर्थ्यं स्यात् । यदि विशेषहेतूनां साधारणहेत्वपेक्षत्वान्न वैयर्थ्यं तर्हि ईश्वरस्याऽपि साधारणहेतुत्वान्न वैयर्थ्यमित्याह । पर्जन्यवदिति । दृष्टान्तं विवृणोति । यथेति । अतिदीर्घवल्लीग्रन्थयो गुच्छाः पुष्पस्तवका वा, गुल्मास्तु ऋक्षवत्य इति भेदः । किमीश्वरस्य कारयितृत्वे जीवस्य कर्तृत्वं न स्यात् इत्यापाद्यते उत चक्रकापत्तिर्वा नाद्य इत्याह । नैष दोष इति । अध्यापकाधीनस्य वटोर्मुखाध्ययनकर्तृत्वदर्शनादिति भावः । चक्रकं निरस्यति । अपि चेति । अनवद्यं जीवस्य कर्तृत्वं ईश्वरस्य कारयितृत्वञ्चेति शेषः ।

मपेक्ष्य पूर्वमकारयदित्यनादित्वात् संसारस्थानवद्यं । कथं पुन-
रवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति । विहितप्रतिषिद्धा-
वैयर्थ्यादिभ्य इत्याह । एवं हि स्वर्गकामो यजेत, ब्राह्मणो न
हन्तव्य इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं
भवति, अन्यथा तदनर्थकं स्यात्, ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयो-
र्नियुज्येत अत्यन्तपरतन्त्रत्वात् जीवस्य । तथा विहितकारिण-
मप्यनर्थेन संसृजेत् प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थेन, ततश्च प्रामाण्यं
वेदस्यास्त्वमियात् । ईश्वरस्य चात्यन्तानपेक्षत्वे लौकिकस्याऽपि
पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं, तथा देशकालनिमित्तानां पूर्वाक्तदोष-
प्रसङ्गश्चेत्येवंजातीयकं दोषजातमादिरहणेन दर्शयति ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्व-
मधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः, स च सम्बद्ध-

ईश्वरस्य सापेक्षत्वे विधादिशास्त्रप्रमाणान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति ।
कथमित्यादिना । एवं सापेक्षत्वे सत्यवैयर्थ्यं भवति अन्यथानपेक्षत्वे
वैयर्थ्यं प्रपञ्चयति । ईश्वर इति । तयोः स्थाने स एव नियुज्येत
इत्यभिप्रेक्ष्येत तयोः कार्यं स एव कुर्यादिति यावत् । तथा च जी-
वस्य निरपेक्षेश्वरपरतन्त्रत्वाद्विधादिशास्त्रमकिञ्चित्करमनर्थकं स्यात्
इति सम्बन्धः । आदिशब्दार्थमाह । तथेति । पुरुषकारः प्रयत्नः ।
पूर्वाक्तदोषोऽकृताभ्यागमादिः, तस्मात् कर्मसापेक्षेश्वरस्य कारयित्वा-
देव ह्येवेत्यादिश्रुतेर्विधादिश्रुत्यविरोध इति सिद्धं ॥

अंशः 'एको नित्यः स्वप्रकाशो नागुरकर्ता जीव' इति श्लोधिततत्त्वं-

योरेव लोके दृष्टः, यथा स्वामिभृत्ययोर्यथावाऽग्निस्फुलिङ्गयोः ।
ततश्च जीवेश्वरयोरप्युपकार्योपकारकभावाभ्युपगमात् किं स्वा-
मिभृत्यवत् सम्बन्धः आहोस्वित् विस्फुलिङ्गवदित्यस्यां विचि-
कित्सायामनियमो वा प्राप्नोति, अथवा स्वामिभृत्यप्रकारेणैवे-
शित्रीशितव्यभावस्य प्रसिद्धत्वात् तद्विध एव सम्बन्ध इति प्रा-
प्नोति । अतो ब्रवीति अंश इति । जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति
यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गः । अंश इवांशः, न हि निरवयवस्य मुखोऽंशः
सम्भवति । कस्मात् पुनर्निरवयवत्वात् स एव न भवति नानाव्यप-
देशात् । 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' एतमेव विदित्वा मुनि-
र्भवति 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति' इति चैवंजा-
तीयको भेदनिर्देशो नास्ति भेदे युज्यते । ननु चायं नानाव्यप-
देशः सुतरां स्वामिभृत्यसारूप्ये युज्यत इति, अत आह, अन्यथा
चापीति । न च नानाव्यपदेशादेव केवलादंशत्वप्रतिपत्तिः किं
तर्ह्यन्यथा चापि व्यपदेशो भवत्यनानात्वस्य प्रतिपादकः । तथा

पदार्थस्यात्र ब्रह्मैक्यसाधनेन भेदाभेदश्रुतीनां विरोधसमाधानात् पाद-
सङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्रत्यगभिन्नब्रह्मासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः ।
पूर्वाक्तोपकार्योपकारकभावान्निमित्तं जीवांशयोः सम्बन्धं विषयीकृत्य
द्विविधदृष्टान्तदर्शनात् संशयमाह । ततश्चेति । प्रसिद्धस्वस्वामित्व-
सम्बन्धसम्भवाद्यः कश्चित् सम्बन्ध इत्यनियमो न युक्त इत्यरुचेराह ।
अथ वेति । अनेन य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिप्रसिद्धभेदकोटि-
दर्शिता । एवं तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिसिद्धा भेदकोटिर्द्रष्टव्या, तथा च
भेदाभेदश्रुतीनां समबलत्वाद्विरोधे सति सम्बन्धानिश्चयात् सम्बन्धा-

हि एके शाखिनो दाशकितवादिभावं ब्रह्मण आमनन्ति 'आथ-
 र्वणिका ब्रह्मसूक्ते ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मे कितवा उत' इत्या-
 दिना । दाशा य एते कैवर्ता प्रसिद्धाः ये चामी दाशाः स्वामि-
 न्यात्मानमुपक्षिपन्ति ये चान्ये कितवा द्यूतवृत्तास्ते सर्वे ब्रह्मैवेति
 हीनजन्तूदाहरणेन सर्वेषामेव नामरूपद्वयकार्यकरणसङ्घातप्र-
 विष्टानां जीवानां ब्रह्मत्वमाह । तथा अन्यत्रापि ब्रह्मप्रक्रियाया-
 मेव अयमर्थः प्रपद्यते 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा
 कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वद्धसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः'
 इति, "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्
 यदास्ते" इति च । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतिभ्य-
 आस्यार्थस्य सिद्धिः । चैतन्यज्ञाविशिष्टं जीवेश्वरचोर्ययाऽग्नि-
 त्रिस्तुलिङ्गचोरौष्ण्यं । अतो भेदाभेदावगमाभ्यामंशत्वावगमः ।
 कुतश्चांशत्वावगमः ॥

पेक्षस्य पूर्वाक्तोपकार्योपकारकभावस्यासिद्धिरित्याक्षेपात् सङ्गतिः ।
 लोकसिद्धान्तर्यात्मकभेदानुवादित्वेन भेदश्रुतीनां दुर्बलत्वादज्ञातफ-
 लवदभेदश्रुत्यनुसारेण प्रकल्पितभेदनिबन्धनोऽंशंशिभावः सम्बन्ध इति
 सिद्धान्तयति । अत इत्यादिना । अग्नेः सांशत्वेऽपि निष्कलेश्वरस्य
 कथं सांशत्वमत आह । अंश इवेति । जीव इत्यनुषङ्गः । भेद एव
 चेत् स्वस्वामिभावो युक्तो नांशंशिभाव इति शङ्कते । ननु चेति । अभे-
 दस्याऽपि सत्त्वादंशंशिभाव इत्याह । अत इति । वद्धसि गच्छसि,
 यदास्ते यो नामरूपे निर्माय प्रविश्य व्यवहरन् वर्तते तं विद्वानमृतो
 भवतीति श्रुत्यर्थः । श्रुतिसिद्धाभेदे युक्तिमाह । चैतन्यचेति । जीवो
 ब्रह्मैव चेतनत्वाद्ब्रह्मवदित्यर्थः ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

मन्त्रवर्णश्चैतमर्थमवगमयति 'तावानस्य महिमा ततो ज्या-
यांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवि'
इति । अत्र भूतशब्देन जीवप्रधानानि स्यावरजङ्गमानि निर्दि-
शति 'अहिंसन् सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति प्रयोगात् ।
अंशः पादो भाग इत्यनर्थान्तरं, तस्मादप्यंशत्वावगमः । कुत-
स्यांशत्वावगमः ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ईश्वरगीतास्यपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते 'ममैवांशो
जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इति । तस्मादप्यंशत्वावगमः ।
यत्तूक्तं स्वामिभृत्यादिष्वेवेशिचोशितव्यभावो लोके प्रसिद्ध इति ।
यद्यप्येषा लोके प्रसिद्धिस्तथापि शास्त्रात्त्वंशांशित्वमीशिचोशि-

अस्य सहस्रशीर्षपुरुषस्य तावान् पप्रक्षौ महिमा विभूतिः पुरुषस्त-
स्मात् प्रपक्षौ ज्यायान्महत्तरः । भूतानि देहिना जीवा इत्यत्र नियाम-
कमाह । अहिंसन्निति । तीर्थानि शास्त्रोक्तकर्माणि, तेभ्योऽन्यत्र सर्व-
प्राणिहिंसामकुर्वन् ब्रह्मलोकमाप्नोतीत्यर्थः । अत्र भूतशब्दस्य प्राणिषु
प्रयोगात् सूत्रोक्तमन्त्रेऽपि तथेति भावः । भूतानां पादत्वेऽपि अंशत्वं
कुतस्तत्राह । अंशः पाद इति ॥

जीवस्य पुरुषसूक्तमन्त्रोक्तभगवदंशत्वे भगवद्गीतामुदाहरति सूत्र-
कारः । अपि चेति । अत्यन्तभिन्ने ईशिचोशितव्यभावप्रसिद्धेः ईशि-
तव्यजीवस्य कथमीश्वरांशत्वमित्याशङ्क्य कल्पितभेदेनापीशितव्यत्वा-
पपत्तेः अनन्यथासिद्धाभेदशास्त्रबलादंशत्वमित्याह । यत्त्वित्यादिना ।
औपाधिके ईश्वरस्य नियन्तृत्वे जीव एव तन्नियन्ता किं न स्यादि-

तव्यभावश्च निश्चीयते । निरतिशयोपाधिसम्पन्नश्चेश्वरो निही-
नोपाधिसम्पन्नान् जीवान् प्रशास्तीति न किञ्चिद्विप्रतिषि-
ध्यते । अत्राह ननु जीवेश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीयेन संसार-
दुःखोपभोगेनांशिन ईश्वरस्याऽपि दुःखित्वं स्यात्, यथा लोके
हस्तपादाद्यन्यतमङ्गतेन दुःखेनाङ्गिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं
तद्वत् । ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात्, अतोऽवरं
पूर्वावस्थः संसार एवास्त्विति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः स्या-
दिति । अत्रोच्यते ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति नैवं पर ईश्वरोऽनु-
भवति इति प्रतिजानीमहे । जीवो ह्यविद्यावेशवशाद्देहाद्या-
त्मभावमिव गत्वा तल्लतेन दुःखेन दुःख्यहमिति अविद्या-
कृतं दुःखोपभोगमभिमन्यते नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्मभावो

त्यत आह । निरतिशयेति । नितरां हीनः शरीराद्युपाधिः, अज्ञा-
निकोपाधितारतम्यादीशेषितयव्यवस्था, न वस्तुतः । तदुक्तं सुरेश्वरा-
चार्यैः “ईशेषितयसम्बन्धः प्रत्यगज्ञानहेतुजः । सम्यग्ज्ञाने तमोऽध्वस्ता-
वोऽश्वराणामपीश्वरः” इति । उत्तरसूत्रमवतारयति । अत्राहेति । ईश्वरः
स्वांशदुःखैर्दुःखी अंशित्वात् देवदत्तवदित्यर्थः । ततः किं तत्राह । तत-
श्चेति । ज्ञानात् सर्वांशदुःखसमष्टिप्राप्त्यपेक्षया संसारोऽवरं तत्र स्व-
दुःखमात्रानुभवादित्यर्थः ॥

नैवं पर इति प्रतिज्ञां विभजते । यथा जीव इति । देवदत्तदृष्टान्ते
भ्रान्तिकामकर्मरूपदुःखसामग्रीमत्त्वमुपाधिः तदभावान्नेश्वरस्य दुःखित्व-
प्राप्तिः । उक्तञ्चैतदभेदेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बयोर्धर्मव्यवस्थेति भावः । दुःखस्य

दुःखाभिमानो वास्ति । जीवस्याऽपि अविद्याकृतनामरूपनि-
 र्दत्तदेहेन्द्रियाद्युपाध्यविवेकभ्रमनिमित्त एव दुःखाभिमानो
 न तु पारमार्थिकोऽस्ति । यथा च खदेहगतं दाहच्छे-
 दादिनिमित्तं दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यानुभवति तथा पुत्त-
 मित्रादिगोचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यैवानुभवत्यहमेव
 पुत्तोऽहमेव मित्रमित्येवं स्नेहवशेन पुत्तमित्रादिष्वभिनिविश-
 मानः । ततश्च निश्चितमेतदवगम्यते मिथ्याभिमानभ्रमनि-
 मित्त एव दुःखानुभव इति । व्यतिरेकदर्शनाच्चैवमवगम्यते ।
 तथा हि पुत्तमित्रादिमत्सु बल्लूपविष्टेषु तत्सम्बन्धाभिमा-
 निष्वितरेषु च पुत्तो मृतो मित्रं मृतमित्येवमाद्युद्घोषिते ये-
 षामेव पुत्तमित्रादिसत्त्वाभिमानस्तेषामेव तन्निमित्तं दुःखमुत्प-
 द्यते नाभिमानहीनानां परिब्राजकानां । अतश्च लौकिकस्या-
 ऽपि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वं दृष्टं किमुत विषयशून्यादात्मनो-
 ऽन्यद्वस्त्वन्तरमपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति । तस्मान्नास्ति
 सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । प्रकाशादिवदिति निदर्शनेोपन्यासः ।
 यथा प्रकाशः सौर्धश्चान्द्रमसो वा वियज्ञाप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्या-
 द्युपाधिसम्बन्धात् तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तत्तद्भा-

भ्रान्तिकृतत्वं प्रपञ्चयति । जीवस्यापीत्यादिना । भ्रान्तौ सत्यां दुःखमि-
 त्यन्वयमुक्त्वा भ्रान्त्यभावे दुःखाभावः । दर्शनाच्च भ्रान्तिकृतं दुःखमिति
 निश्चीयत इत्याह । व्यतिरेकेति । इतरेष्वभिमानशून्येष्वित्यर्थः ।
 जीवस्याऽपि सम्यग्ज्ञाने दुःखाभावो दृष्टः किमु वाचं नित्यसर्वज्ञेश्व-
 रस्येत्याह । अतश्चेति । एवमंशित्वे हेतोः सोपाधित्वमुक्त्वा योऽंशी स

वमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थतस्तद्भावं प्रतिपद्यते,
 यथा चाकाशो घटादिषु गच्छत्सु गच्छन्निव विभाव्यमानोऽपि
 न परमार्थतो गच्छति, यथा चोदशरावादिकम्पनात् तद्गते
 सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमानेऽपि न तद्वान् सूर्यः कम्पते, एवमविद्या-
 प्रत्युपस्थापिते बुद्ध्याद्युपाधुपहिते जीवास्थेऽंशे दुःखायमानेऽपि
 न तद्वानीश्वरो दुःखायते । जीवस्याऽपि दुःखप्राप्तिरविद्यानिमि-
 त्तैवेत्युक्तं । तथाचाविद्यानिमित्तजीवभावव्युदासेन ब्रह्मभावमेव
 जीवस्य प्रतिपादयन्ति वेदान्ताः 'तत्त्वमसि' इत्येवमादयः,
 तस्मान्नास्ति जैवेन दुःखेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसङ्गः ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयः यथा जैवेन दुःखेन न परमात्मा
 दुःखायते इति ।

“तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।

न लिप्यते फलैश्चाऽपि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

कर्मात्मत्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ।

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः” ॥ इति ।

वस्तुतः स्वांशधर्मवानिति व्याप्तिस्थलत्रये व्यभिचारयति । प्रकाशादिव-
 दिति । वस्तुतः स्वांशदुःखित्वसाध्यस्य देवदत्तदृष्टान्ते वैकल्यमप्याह ।
 जीवस्येति । कल्पितदुःखित्वसाध्यन्तु भ्रान्त्याद्यभावादीश्वरे नास्तीत्युक्तं,
 किञ्च जीवस्येश्वरस्य वा वस्तुतो दुःखित्वानुमानं न युक्तं आगमबाधा-
 दित्याह । तथा चेति । दुःखित्वे तद्भावोपदेशो न स्यादित्यर्थः ॥

स्मृत्याप्यनुमानं बाध्यमित्याह । स्मरन्ति चेति । सूत्रं व्याचष्टे । स्मर-
 न्तीति । तत्र जीवपरयोर्मध्ये कर्मात्मा कर्माश्रयो जीवः । दशेन्द्रियाणि

च शब्दात् समामनन्ति चेति वाक्यशेषः । 'तद्योरन्यः पिप्पलं स्वा-
 द्दत्त्यनश्नन्नगोऽभिचाकशि' इति 'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न
 लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति च । अत्राह यदि तर्हि एक एव
 सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा स्यात् कथमनुज्ञापरिहारौ स्यातां
 लौकिकौ वैदिकौ वेति । ननु चांशो जीव ईश्वरस्येत्युक्तं त-
 ज्ज्ञेदाच्चानुज्ञापरिहारौ तदाश्रयावयवतिलोकावपपद्येते किमत्र
 चोद्यते इति । उच्यते नैतदेवं, अनंशत्वमपि हि जीवस्याभेदवा-
 दित्यः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'नान्यो-
 ऽतोऽस्ति द्रष्टा' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति'
 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवंजातोयिकाः । ननु भेदाभेदाव-
 गमाभ्यामंशत्वं सिध्यतीत्युक्तं । स्यादेतदेवं यद्युभावपि भेदाभेदौ
 प्रतिपिपादयिषितौ स्यातां, अभेद एव तत्र प्रतिपिपादयिषितः,
 ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ पुरुषार्थसिद्धेः । स्वभावप्राप्तस्तु भेदोऽनू-
 द्यते । न च निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्योऽंशो जीवः सम्भवतीत्युक्तं,

पञ्च प्राणाः मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशसङ्ख्याको राशिर्लिङ्गं । सूत्रे चशब्दः
 श्रुतिसमुच्चयार्थ इत्याह । चशब्दादिति । यथाऽऽदित्यः प्रकाश्यरोवैर्न
 लिप्यते तथेत्यर्थः । यतो बाह्योऽसङ्गः तस्मात् न लिप्यते, एवमंशित्वकृत-
 मीश्वरे दोषं निरस्यांश इत्युक्तं जीवस्यांशत्वं देहाद्युपाधिकमिति
 स्फुटयितुमत्यन्तस्वरूपैक्यमादायाक्षिपति । अत्राहेत्यादिना । कथं तर्हि
 इत्यन्वयः । तज्ज्ञेदादंशभेदात् । निरवयवब्रह्मणो मुख्यांशेन सम्भव-
 तीति वदता सिद्धान्तिना भेदो नास्तीत्युक्तं भवति, भेदाभावे चांशा-
 शित्वाभावादनुज्ञादिभेदाव्यवहारानुपपत्तिरित्याक्षेपाभिप्रायः । न वयं
 भेदस्यासत्त्वं नरशृङ्गवत् ब्रूमः, किन्तु मिथ्यात्वं वदामः । तथा च

तस्मात् पर एव एकः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा जीवभावे-
नावस्थित इत्यतो वक्तव्यानुज्ञापरिहारोपपत्तिः, तां ब्रूमः ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

अतौ भार्यामुपेयादित्यनुज्ञा, गुर्वङ्गनां नोपगच्छेदिति
परिहारः, तथाऽग्नीषोमीयं पशुं सञ्जपयेदित्यनुज्ञा, मा हिं-
स्यात् सर्वा भूतानीति परिहारः । एवं लोकेऽपि मित्रमुपसेवित-
व्यमित्यनुज्ञा, शत्रुः परिहर्तव्य इति परिहारः, एवम्प्रकाराव-
नुज्ञापरिहारावेकत्वेऽप्यात्मनो देहसम्बन्धात् स्यातां । देहैः सम्ब-
न्धो देहसम्बन्धः । कः पुनर्देहे सम्बन्धः । देहादिरयं सङ्घातोऽह-
मेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः । दृष्टा च सा सर्वप्राणिनां
अहं गच्छाम्यहमागच्छामि अहमन्धोऽहमनन्धोऽहं मूढोऽह-
ममूढ इत्येवमात्मिका । न ह्यस्याः सम्यग्दर्शनादन्यन्निवारक-
मस्ति । प्राक् तु सम्यग्दर्शनात् प्रततैषा भ्रान्तिः *सर्वजन्तूनां ।
तदेवमविद्यानिमित्तदेहाद्युपाधिसम्बन्धकृतादिशेषादैकात्म्याभ्यु-
पगमेऽपि अनुज्ञापरिहाराववकल्येते, सम्यग्दर्शिनस्तर्ह्यनुज्ञा-
परिहारानर्थक्यं प्राप्तं न तस्य कृतार्थत्वान्नियोज्यत्वानुपपत्तेः ।

देहाद्युपाधिभेदेनांशजीवानामावृक्षबोधात् कल्पितभेदाद्देदव्यवहा-
रोपपत्तिरिति सूत्रेण समाधत्ते । तामित्यादिना ॥

ननु भ्रान्तेः कुतश्चित्तवृत्तौ व्यवहारविच्छेदः स्यादित्यत आह ।
न ह्यस्या इत्यादिना । प्रतता सन्तता, विशेषो भेदः, अनियोज्यत्वा-
द्वृक्षविदः । शास्त्रानर्थक्यमियमित्याह । न तस्येति । नियोगविषय-

हेयोपादेययोर्हि नियोज्यो नियोक्तव्यः स्यात्, आत्मनस्त्वतिरिक्तं
 हेयमुपादेयं वा वस्त्वपश्यन् कथं नियुज्येत, न चात्माऽऽत्मन्येव
 नियोज्यः स्यात् । शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव नियोज्यत्वमिति
 चेन्न तत्संहतत्वाभिमानात् । सत्यं व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्यत्वं
 तथापि व्योमादिव देहाद्यसंहतत्वमपश्यत एवात्मनो नियोज्य-
 त्वाभिमानः । न हि देहाद्यसंहतत्वदर्शिनः * कस्यचिदपि नियोगो
 दृष्टः किमुतैकात्म्यदर्शिनः । न च नियोगाभावात् सम्यग्दर्शिनो
 यथेष्टचेष्टाप्रसङ्गः, सर्वत्राभिमानस्यैव प्रवर्तकत्वात्, अभिमानाभा-
 वाच्च सम्यग्दर्शिनः, तस्माद्देहसम्बन्धादेवानुज्ञापरिहारौ ज्योति-
 रादिवत् । यथा ज्योतिष एकत्वेऽपि अग्निः क्रव्यात् परिह्रियते
 नेतरः, यथा च प्रकाश एकस्यापि सवितुरमेध्यप्रदेशसम्बन्धः
 परिह्रियते नेतरः शुचिभूमिष्ठः, तथा भौमाः प्रदेशा वज्र-

द्वैताभावादात्मन्यसाध्ये नियोगानुपपत्तेर्न ब्रह्मविन्नियोज्य इत्यर्थः । न-
 न्वामुष्मिकफलहेतुके कर्मणि देहभिन्नात्मविवेकिन एवाधिकारी वान्यः,
 तथा च ब्रह्मविन्नियोज्यः विवेकित्वात् कर्माधिकारिवदिति शङ्कते ।
 शरीरव्यतिरेकेति । परोक्षविवेकस्यापरोक्षममाविरोधित्वात् कर्मिणो
 देहाभेदभ्रमोऽस्ति, तथा च भ्रम उपाधिरिति परिहरति । नेत्यादिना ।
 यथा व्योम देहाद्भिन्नं तद्वदहमित्यपश्यतः भ्रान्तस्येत्यर्थः । ब्रह्मविन्नि-
 योज्यः अभ्रान्तत्वात् सुषुप्तवदित्याह । न हीति । देहादिष्वसंहतत्व-
 दर्शिनः संहतत्वदर्शनशून्यस्य भेदभ्रान्तिरहितस्य सुषुप्तस्येति यावत् ।
 अज्ञस्याऽपि भ्रान्त्यभावकाले नियोज्यत्वं न दृष्टं किमु वाच्यमात्मविद
 इत्यर्थः । अनियोज्यत्वे बाधकमाशङ्क्य परिहरति । न चेति । विषय-
 वैराग्यस्य ज्ञानार्थमभ्यस्तस्य ज्ञानान्तरमनुवृत्त्या विषयेषु प्रवर्तकरा-
 मनिवृत्तेर्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । यदुक्तं भगवता 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा
 निवर्तते' इति । एवमनुज्ञादिप्रसङ्गेनानियोज्यत्वं विदुष उक्त्वा प्रकृत-

* कस्यिदपीति वर्ध० ।

वैदूर्यादयः उपादीयन्ते, भौमा अपि सन्तो नरकलेवरादयः
परिह्रियन्ते, तथा मूत्रपुरीषं गवां पवित्रतया परिगृह्यते, तदेव
जात्यन्तरे परिवर्ज्यते तद्वत् ॥

असन्तेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

स्यातां नामानुज्ञापरिहारावेकस्याप्यात्मनो देहविशेषयो-
गात् । यस्त्वयं कर्मफलसम्बन्धः स चैकात्म्याभ्युपगमे व्यतिकीर्येत
स्वाम्येकत्वादिति चेत्, नैतदेवं, असन्ततेः । न हि कर्तुर्भोक्तृश्चा-
त्मनः सन्ततिः सर्वैः शरीरैः सम्बन्धोऽस्ति । उपाधितन्त्रो हि
जीव इत्युक्तं, उपाध्यसन्तानाच्च नास्ति जीवसन्तानः, ततश्च
कर्मव्यतिकरः फलव्यतिकरो वा न भविष्यति ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

आभास एव चैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्
प्रतिपत्तव्यः, न स एव साक्षान्नापि वस्त्वन्तरं । अतश्च यथा

मुपसंहरति । तस्मादिति । एकस्याप्युपाधिभेदात् अनुज्ञापरिहारयो
र्दृष्टान्तमाह । ज्योतिरिति । क्रयं मांसमत्तीति क्रयादशुचिः प्रसशा-
नाग्निरित्यर्थः ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । स्यातामित्यादिना । यद्यपि स्थूल-
देहसम्बन्धादुपादानपरित्यागौ स्यातां तथाप्यन्यकृतकर्मफलमितरे-
णापि भुज्येतेति कर्मफलव्यतिकरः साङ्कर्यं स्यादिह विशिष्टस्य स्व-
र्गादिभोगायोगेनाविशिष्टात्मन एकस्यैव भोक्तृत्वात् । तस्मात् स्वर्गी
नरको चेति व्यवस्थसिद्धये आत्मस्वरूपभेदो वाच्य इति शङ्कार्थः ।
भवेत्तदा साङ्कर्यं यद्यनुपहित्वात्मन एव भोक्तृत्वं स्यान्न त्वेतदस्ति । तद्गु-
णसारत्वादित्यत्र मोक्षस्यापि, बुद्ध्युपहितस्यैव कर्तृत्वादिसंस्थापनात्, तथा
च बुद्धेः परदेहासम्बन्धात् तदुपहितजीवस्य नास्ति परदेहसम्बन्ध
इति बुद्धिभेदेन भोक्तृभेदान्न कर्मादिसाङ्कर्यमिति समाधानार्थः ॥

नैकस्मिन् जलसूर्यके कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते, एवं
नैकस्मिन् जीवे कर्मफलसम्बन्धिनि जीवान्तरस्य तत्सम्बन्धः,
एवमव्यतिकर एव कर्मफलयोः आभासस्य चाविद्याकृतत्वात्
तदाश्रयस्य संसारस्याविद्याकृतत्वोपपत्तिरिति तद्व्युदासेन च
पारमार्थिकस्य *ब्रह्मात्मभावस्योपदेशोपपत्तिः । येषान्तु बहव
आत्मानस्ते च सर्वे सर्वगतास्तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति । कथं
बहवो विभवश्चात्मानश्चैतन्यमात्रस्वरूपा निर्गुणा निरतिशयाश्च
तदर्थं साधारणं प्रधानं तन्निमित्तैषां भागापवर्गसिद्धिरिति
साह्याः । सति बहुत्वे विभुत्वे च घटकुड्यादिप्रमानाः द्रव्यमात्र-

अंशेत्याद्यसूत्रे जीवस्यांशत्वं घटाकाण्डस्यैवोपाध्यवच्छेदबुद्ध्याक्तं स-
म्पति एवकारेणावच्छेदपक्षारुचिं सूचयन् रूपं रूपं प्रतिरूपो
बभूवेत्यादिश्रुतिसिद्धं प्रतिबिम्बपक्षमुपन्यस्यति भगवान् सूत्रकारः ।
आभास एव चेति । स परमात्मैवानुपहितो जीवो न भवति
उपाध्यनुभवात् नापि ततो भिन्नः, स एष इह प्रविष्ट इत्याद्य-
भेदश्रुतिस्मृतिविरोधात्, तस्मादविद्यातत्कार्यबुद्ध्यादिप्रतिबिम्ब एव
जीव इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे बुद्धिप्रतिबिम्बभेदात् स्वर्गीं नरकीत्यादि-
व्यवस्था जीवस्याविद्यकत्वाद्विद्यया मोक्षश्चेत्युपपद्यत इत्याह । अतस्ते-
त्यादिना । यस्त्वयं भास्करस्य प्रलापः प्रतिबिम्बस्य नोपाधिसंख्यतया
कल्पितत्वं किन्तु स्वरूपेणैव, अतः कल्पितप्रतिबिम्बस्य मुक्तौ स्थित्यो-
गात् न जीवत्वं इति स सिद्धान्तरहस्याज्ञानकृत इत्युपेक्षनीयः । यदि
दर्पणे मुखं श्रुक्तौ रजतवत् कल्पितं स्यात् तदा नेदं रजतमिति स्वरू-
पबाधवन्नेदं मुखमिति बाध्यं स्यात्, अतो नास्ति दर्पणे मुखमिति सं-
सर्गमात्रबाधान्मदीयं मुखमेवेदमित्यबाधितमुखाभेदानुभवात् संख्य-
त्वेनैव कल्पितत्वं प्रवेशवाक्यैश्चाविकृतब्रह्मण एव प्रतिबिम्बभावाख्य-
प्रवेशोक्तेर्न स्वरूपकल्पना, पराक्रान्तं चात्र दर्पणटीकायामाचार्यैरित्यु-

* ब्रह्मभावस्येति वर्धः ।

स्वरूपाः स्वतोऽचेतना आत्मानस्तदुपकरणानि चाणूनि मनांसि
अचेतनानि तत्रात्मद्रव्याणां मनोद्रव्याणां च संयोगान्न वे-
च्छादयो वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यन्ते, ते चाव्यतिकरेण
प्रत्येकमात्मसु समवयन्ति, स संसारस्तेषां नवानामात्मगुणा-
नामत्यन्तानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः । तत्र साङ्ख्यानं ता-
वच्चैतन्यस्वरूपत्वात् सर्वात्मनां सन्निधानाद्यविशेषाच्च एकस्य
सुखदुःखसम्बन्धे सर्वेषां सुखदुःखसम्बन्धः प्राप्नोति । स्यादेतत्
प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैवल्यार्थत्वात् व्यवस्था भविष्यति । अन्यथा
हि स्वविभूतिस्थापनार्था प्रधानप्रवृत्तिः स्यात्, तथा चानि-
र्मेक्षः प्रसज्येतेति । नैतत्सारं । न ह्यभिलषितसिद्धिनिव-
न्धना व्यवस्था शक्या विज्ञातुं, उपपत्त्या तु कयाचित्
व्यवस्थोच्चेतासत्यां पुनरुपपत्तौ कामं माभूदभिलषितं पुरुष-
कैवल्यं, प्राप्नोति तु व्यवस्थाहेत्वभावाद्भूतिकरः, काणादाना-

परम्यते । एवं स्वमते स्वरूपैक्येऽप्युपहितजीवभेदादसाङ्कर्यमुक्तं, सम्प्रति
सूत्रे चकारसूचितं परेषां साङ्कर्यं वक्तुमुपक्रमते । येषामित्यादिना ।
बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावना नवात्मविशेषगुणाः, सन्नि-
धानादित्यादिपदादौदासीन्यमुक्तं । साङ्ख्यः स्वाभिप्रायं शङ्कते । स्यादेत-
दिति । सर्वेषां पुंसां प्रकृतिसान्निध्याद्यविशेषेऽपि प्रकृतिरेव प्रति-
पुरुषं नियमेन भोगापवर्गाथं प्रवर्तते, तथा चोद्देश्यपुरुषार्थनियता
प्रधानप्रवृत्तिरिति भोगादिव्यवस्था, अन्यथा नियमप्रवृत्त्यनङ्गीकारे
स्वमाहात्म्यस्थापनार्था प्रधानस्य प्रवृत्तिरित्युद्देश्यविधातः स्यादित्यर्थः ।
जडप्रधानस्योद्देश्यविवेकाभावात् पुरुषार्थस्याप्यनागतस्याचेतनस्यानि-
यामकत्वान्न व्यवस्था मानयुक्तिशून्यत्वादित्याह । नैतदिति । यो हि
नियामकाभावेनोद्देश्यविधातमापादयति तं प्रति तस्यैवापादनमिष्ट-
मिति भावः । तार्किकमतेऽपि भोगादिसाङ्कर्यमित्याह । काणादाना-

मपि यदैकेनात्मना मनः संयुज्यते तदात्मान्तरैरपि नान्तरी-
यकः संयोगः स्यात् सन्निधानाद्यविशेषात्, ततश्च हेत्वविशेषात्
फलाविशेष इत्येकस्यात्मनः सुखदुःखसंयोगे सर्वात्मनामेव
समानसुखदुःखत्वं प्रसज्येत । स्यादेतत् *अदृष्टनिमित्तो निय-
मो भविष्यतीति, नेत्याह ॥

अदृष्टनियमात् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मवात्मसु † आकाशवत् सर्वगतेषु प्रतिशरीरं बाह्या-
भ्यान्तराविशेषेण सन्निहितेषु मनोवाक्कायैर्धर्माधर्मलक्षणं
अदृष्टमुपार्ज्यते । साङ्ख्यानं तावत्तदनात्मसमवायिप्रधानवर्ति-
प्रधानसाधारणान्न प्रत्यात्मं सुखदुःखोपभोगस्य नियामकमु-
पपद्यते । काणादानामपि पूर्ववत् साधारणेन आत्ममनः-
संयोगेन निर्वर्तितस्यादृष्टस्यापि, असौवात्मनः इदमदृष्टमिति
नियमे हेत्वभावादेष एव दोषः । स्यादेतत् अहमिदं फलं
प्राप्नुवानोदं परिहराणि इत्थं प्रयते इत्थं करवाणीत्येवंविधा
अभिसन्ध्यादयः प्रत्यात्मं प्रवर्तमाना अदृष्टस्यात्मनां च स्वस्वा-
मिभावं नियंस्यन्तीति, नेत्याह ॥

मिति । हेतुर्मनःसंयोगः, फलं सुखादि, यदात्मादृष्टकृतो यो मनः-
संयोगः स तदात्मन एव सुखादिहेतुरिति व्यवस्थां शङ्कते । स्यादेत-
दिति । सूत्रेण परिहरति । नेत्याहेति ॥

पूर्ववत् मनःसंयोगवत्, अदृष्टस्याऽपि सर्वात्मसाधारणत्वात् न व्यव-
स्थेत्यर्थः । रागादिनियमात् तज्जादृष्टनियम इत्याशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं
गृह्णाति । स्यादेतदित्यादिना ॥

* अदृष्टनियत इति वर्ध० ।

† आकाशवदिति वर्ध० नास्ति ।

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवं ॥ ५२ ॥

अभिसन्ध्यादीनामपि साधारणेनैवात्मनःसंयोगेन सर्वात्म-
सन्निधौ क्रियमाणानां नियमहेतुत्वानुपपत्तेरुक्तदोषानुषङ्ग एव ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

अथोच्येत विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरप्रतिष्ठेन मनसा संयोगः
शरीरावच्छिन्ने एवात्मप्रदेशे भविष्यति, अतः प्रदेशकृता व्यव-
स्थाऽभिसन्ध्यादीनामदृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति । तदपि
नोपपद्यते, कस्मात् अन्तर्भावात् । विभुत्वाविशेषाद्धि सर्व एवा-
त्मनः सर्वशरीरेष्वन्तर्भवन्ति । तत्र न वैशेषिकैः शरीराव-
च्छिन्नोऽप्यात्मनः प्रदेशः कल्पयितुं शक्यः । कल्प्यमानोऽप्ययं
निष्प्रदेशस्यात्मनः प्रदेशः काल्पनिकत्वादेव न पारमार्थिकं
कार्यं नियन्तुं शक्नोति । शरीरमपि सर्वात्मसन्निधावुत्पद्यमान-
मस्यैवात्मनो नेतरेषामिति न नियन्तुं शक्यं । प्रदेशविशेषाभ्युप-

अनियमः उक्तदोषः, आत्मान्तरप्रदेशस्य परदेहे अन्तर्भावात्
व्यवस्थेति शङ्कार्थः ॥

किं मनसा संयुक्तात्मैवात्मनः प्रदेशः उत कल्पितः । आद्ये
सर्वात्मनां सर्वदेहेषु अन्तर्भाव इति व्यवस्था । द्वितीयं दूषयति ।
तत्र न वैशेषिकैरिति । सर्वात्मसान्निध्ये सति कस्यचिदेव प्रदेशः
कल्पयितुमशक्यः नियामकाभावादित्यर्थः । प्रदेशकल्पनामङ्गीकृ-
त्याह । कल्प्येति । कार्यमभिसन्ध्यादिकं यस्यात्मनो यच्छरीरं तत्र
तस्यैव भोग इति व्यवस्थामाशङ्क्याह । शरीरमपीति । प्रदेश-
पक्षे दोषान्तरमाह । प्रदेशेति । यस्मिन्नात्मप्रदेशेऽदृष्टोत्पत्तिः स
किं चलः स्थिरो वा, नाद्यः अचलेऽग्निन्यंशस्य चलनविभागयोरस-
म्भवादनात्मवादापाताच्च । द्वितीये तस्मिन्नेव प्रदेशे परस्याऽपि भोगद-
र्शनाददृष्टमस्तीत्येकेनापि शरीरेण द्वयोरैवात्मनोर्भोगप्रसङ्गः । यद्यात्म-

गमेऽपि च द्वयोरात्मनोः समानसुखदुःखभाजोः कदाचिदे-
केनैव तावच्छरीरेणोपभोगसिद्धिः स्यात्, समानप्रदेशस्यापि
द्वयोरात्मनोरदृष्टस्य सम्भवात्। तथा हि देवदत्तो यस्मिन्
प्रदेशे सुखदुःखमन्वभूत् तस्मात् प्रदेशादपक्रान्ते तच्छरीरे
यज्ञदत्तशरीरे च तं देशमनुप्राप्ते तस्यापीतरेण समानः
सुखदुःखानुभवो दृश्यते स न स्यात् यदि देवदत्तयज्ञदत्त-
योः समानप्रदेशमदृष्टं न स्यात्, स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसङ्गश्च प्रदे-
शवादिनः स्यात्, ब्राह्मणादिशरीरप्रदेशेष्वदृष्टनिष्पत्तेः प्रदे-
शान्तरवर्तित्वाच्च। स्वर्गाद्युपभोगस्य सर्वगतत्वानुपपत्तिश्च बह्वना-
मात्मनां दृष्टान्ताभावात्। वद तावत् त्वं के बहवः समानप्रदे-

भेदात् प्रदेशयोर्भेदः तदापि तयोरेकदेहान्तर्भावाद्भोगसाङ्कर्यं तदवस्थं
सावयवात्मवादप्रसङ्गश्च। किञ्च यत्र यत्रात्मनः प्रदेशे शरीरादिसंयो-
गाददृष्टमुत्पन्नं तत्तन्नैवाचलप्रदेशे स्थितमिति स्वर्गादिशरीरावच्छि-
न्नात्मन्यदृष्टाभावात् भोगो न स्यात्, अतः प्रदेशभेदो न व्यवस्थापकः।
यत्तु अत्रोत्पन्नमदृष्टं स्वाश्रये यत्र क्वचित् भोगहेतुरिति स्वर्गादिभोग-
सिद्धिरिति, तन्न भोगशरीरात् दूरस्थादृष्टे मानाभावादिति भावः।
यदपि केचिदाहुः मनस एकत्वेऽप्यात्मनां भेदेन संयोगव्यक्तीनां
भेदात् कयाचित् संयोगव्यक्त्या कस्मिंश्चिदेवात्मन्यदृष्टादिकमित्यसाङ्कर्य-
मिति, तन्न संयोगव्यक्तीनां वैजात्याभावेन सर्वासामेवैकदेहान्तः सर्वा-
त्मखदृष्टहेतुत्वापत्तेः, तथाच सर्वात्मनां एकस्मिन् देहे भोक्तृत्वं दुर्वारं।
किञ्च बह्वनां विभुत्वमङ्गीकृत्य साङ्कर्यमुक्तं सम्पत्ति कर्तृणां विभुत्वम-
सिद्धमहमिहैवास्मि इत्यल्पत्वानुभवात् मानाभावाच्चेत्याह। सर्वगत-
त्वानुपपत्तिश्चेति। किञ्च बह्वनां विभुत्वे समानदेशत्वं वाच्यं तच्चायुक्तं
अदृष्टत्वादित्याह। वदेति। ननु रूपरसादीनामेकघटस्थत्वं दृष्टमिति
चेत् नायमस्तत्सम्मतो दृष्टान्तः। रूपस्य तेजोमात्रत्वाद्रसस्य जलमात्र-
त्वात् गन्धस्य पृथिवीमात्रत्वात् इत्येवं तत्तद्गुणस्य स्वस्वधर्म्यंशेनाभेदात्

शास्त्रेति । रूपादय इति चेत् न, तेषामपि धर्म्यंशेनाभेदा-
लक्षणभेदाच्च न तु बह्वनामात्मनां लक्षणभेदोऽस्ति अन्य-
विशेषवशाद्भेदोपपत्तिरिति चेत् न, भेदकल्पनाया अन्यवि-
शेषकल्पनायाश्चेतरेतराश्रयत्वात्, आकाशादीनामपि विभुत्वं
ब्रह्मवादिनोऽसिद्धं कार्यत्वाभ्युपगमात्, तस्मादात्मैकत्वपक्ष एव
सर्वदोषाभाव इति सिद्धं ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतौ
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ * ॥

तज्जन्मादिधर्म्यतिरिक्तपटाभावात् । किञ्चात्मनां ब्रह्मत्वमप्यसिद्धं, आ-
त्मत्वरूपलक्षणस्याभेदात्, तथा च देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मनो न भिन्नः
आत्मत्वाद्यज्ञदत्तात्मवत् । अत्र वैशेषिकः शङ्कते । अन्यविशेषेति ।
नित्यद्रव्यमात्रवृत्तयो विशेषास्ते च स्वयं स्वाश्रयव्यावर्तका एव न स्वेषां
व्यावर्तकमपेक्षन्ते इत्यन्या उच्यन्ते । तथा च विशेषरूपलक्षणभेदात्
भवत्यात्मभेद इत्यर्थः । न तावदात्मन्यनात्मनः सकाशाद्भेदज्ञानार्था
विशेषकल्पना आत्मत्वादेवानात्मभेदसिद्धेः । नाप्यात्मनां मिथो भेद-
ज्ञानार्थं तत्कल्पना, आत्मभेदस्याद्याप्यसिद्धेः । न च विशेषभेदकल्पना-
देवात्मभेदकल्पना युक्ता आत्मभेदज्ञप्तावात्मसु विशेषभेदसिद्धिस्तत्सि-
द्धौ तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादिति परिहारार्थः । यस्तु बह्वनां विभुत्वे
आकाशदिक्कालदृष्टान्त इति सोऽप्यसम्मत इत्याह । आकाशादीना-
मिति । विभुत्वस्यैकवृत्तित्वे लाघवान्न विभुभेदः । यथैकस्मिन्नाकाशे
भेरीबीणादिभेदेन तारमन्दादिशब्दव्यवस्था एवमेकस्मिन्नप्यात्मनि
बुद्ध्युपाधिभेदेन सुखादिव्यवस्थोपपत्तेरात्मभेदेऽपि व्यवस्थानुपपत्ते-
रुक्तत्वान्मुधा भेदकल्पनेत्युपसंहरति । तस्मादिति । एवम्भूतभोक्तृ-
श्रुतीनां विरोधाभावात् ब्रह्मण्यद्वये समन्वय इति सिद्धं ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पाद-
कृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ * ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

वियदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः तृतीयेन पादेन परिहृतः,
चतुर्थेनेदानीं प्राणविषयः परिह्रियते । तत्र तावत् 'तत्तेजो
ऽसृजत' इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इति
चैवमादिषूत्पत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्तिर्नान्नायते । क्वचि-
च्चानुत्पत्तिरेवैषामान्नायते 'असद्वा इदमग्र आसीत् तदाङ्गः
किं तदसदासीदित्यूषयो वाव तेऽग्रे सदासीत् तदाङ्गः के ते
ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः' इत्यत्र प्रागुत्पत्तेः प्राणानां

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

पूर्वाधिकरणे कर्तुः स्वरूपं विचार्य तदुपकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं
साधयति । तथा प्राणाः । भूतभोक्तृविचारानन्तरं भौतिकप्राणवि-
चार इति हेतुहेतुमद्भावं पादयोः सङ्गतिमाह । वियदादीति । तमेव
विप्रतिषेधमाह । तत्रेत्यादिना । यद्यपि प्राणानामनुत्पत्तौ एकविज्ञान-
प्रतिज्ञानुपपत्तेर्वियदधिकरणन्यायात्तत्त्वामुत्पत्तिः सिध्यति तथापि प्र-
लये प्राणसद्भावश्रुतेः गतिकथनार्थमेतदधिकरणमित्यपौनरुक्त्यं । अत्र
प्राणाः विषयाः । ते किमुत्पद्यन्ते न वेति श्रुतीनां विप्रतिपत्त्या संशये
तासां समबलत्वादर्निर्णय इत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षफलं, तत्र गौणवा-
दिसमाधानमाह । अथ वेति । प्राणानां प्रलये सद्भावश्रुतेर्निरवका-
शत्वेन बलीयस्त्वादुत्पत्तिश्रुतिर्जीवोत्पत्तिश्रुतिर्वद्वौणीत्यविरोध इत्यर्थः ।

सङ्गावश्रवणात् । अन्यत्र तु प्राणानामप्युत्पत्तिः पद्यते 'यथाग्नेः
क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः'
इति 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति 'सप्त
प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' इति 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं
वायुर्जीतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नं' इति चैवमादिप्रदेशेषु ।
तत्र तत्र श्रुतिविप्रतिषेधादन्यतरनिर्धारणकारणानिरूपणाच्चा-
प्रतिपत्तिः प्राप्नोति, अथवा प्रागुत्पत्तेः सङ्गावश्रवणाद् गौणी
प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति प्राप्नोति, अत इदं पठति । तथा
प्राणा इति । कथं पुनरत्र तथेत्यचरानुलोम्यं, प्रकृतोपमा-
नाभावात् । सर्वगतात्मवज्रत्ववादिदूषणमतीतानन्तरपादान्ते
प्रकृतं तत्तावन्नोपमानं सम्भवति, सादृश्याभावात् । सादृश्ये

अप्रमाणपक्षवद्गौणपक्षोऽपि मुख्यसिद्धान्तिनः पूर्वपक्ष एवेति ज्ञाप-
नार्थमथवेत्युक्तं । मुख्यसिद्धान्त्याह । अत इति । तथाशब्दमाह-
यति । कथमिति । आनुलोम्यं सामञ्जस्यमित्यर्थः । साम्यं स्फुटयति,
यथा दृष्टोति । दूषणवत् प्राणा इत्यनुचितं । यद्यप्यदृष्टवत् प्राणा
अप्यनियता इति सूत्रमन्वेति तथापि पुनरुक्तं जीववत् प्राणा नो-
त्पद्यन्त इति सूत्रार्थश्चेदपसिद्धान्त इत्याक्षेपार्थः । समाधत्ते । न उदा-
हरणेति । दृष्टान्ता दार्यान्तिकसन्निहितो वाच्य इत्यङ्गीकृत्यैकवाक्य-
स्थत्वेन सान्निध्यमुक्तं, सम्प्रति नायं नियमः । जैमिनिना भगवता
व्यवहृताव्यवहितदृष्टान्तन्याश्रितत्वादित्याह । अथ वेति । अस्ति
तृतीयाध्यायेऽश्वप्रतिग्रहेष्वधिकरणं, तस्येदं विषयवाक्यं, "यावतोऽश्वान्
प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेद्" इत्येतदुत्तराधिक-
रणे क्रियं वारुणाष्टिर्दातुस्तु प्रतिग्रहातुरिति विषये प्रतिगृह्णी-
यादिति श्रुतेः प्रतिग्रहोतुरित्याशङ्क्य प्रजापतिर्वारुणायाश्चमनयदि-

हि सत्युपमानं स्यात्, यथा सिंहस्तथा बलवर्मेति । अदृष्टसा-
म्यप्रतिपादनार्थमिति चक्षुचेत, यथा अदृष्टस्य सर्वात्मसन्नि-
धावुत्पद्यमानस्यानियतत्वं, एवं प्राणानामपि सर्वात्मनः प्र-
त्यनियतत्वमिति, तदपि देहानियमेनैवोक्तत्वात् पुनरुक्तं
भवेत् । न च जीवेन प्राणा उपमीयेरन्, सिद्धान्तविरोधात् ।
जीवस्य ह्यनुत्पत्तिराख्याता प्राणानां त्वत्पत्तिराचिख्यासिता ।
तस्मात् तथेत्यसम्बन्धमेतत् प्रतिभाति । न, उदाहरणोपात्ते-
नाप्युपमानेन सम्बन्धोपपत्तेः । अत्र प्राणोत्पत्तिवादिवाक्य-
जातमुदाहरणं 'एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतानि च व्युच्चरन्त्येवंजातीयकं । तत्र यथा
लोकादयः परस्माद्ब्रह्मण उत्पद्यन्ते तथा प्राणा* अपोत्यर्थः ।

त्युपक्रमे दातृकीर्तनात् लिङ्गादश्वदातुरेवेति स्थास्यति, अतः प्रति-
गृह्णीयादित्यस्य पदस्याऽश्वान् यः प्रतिग्राहयेदित्यर्थः । दद्यादिति या-
वत् । योऽश्वदाता स वारुणीमिष्टिं कुर्यादिति वाक्यार्थे स्थिते चिन्ता,
अश्वदाननिमित्तेयमिष्टिः किं लौकिकेऽश्वदाने वैदिके वेति । तत्र 'न
केशरिणो ददाति' इति निषिद्धलौकिकाश्वदाने दोषसम्भवात् तन्नि-
रासार्थेयमिष्टिरिति . दोषात्त्विष्टिलौकिके स्यादिति सूत्रेण प्राप्ते
सिद्धान्तः । 'अत्र हि वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति'
इति दातुर्दोषं सङ्कीर्त्येष्टिर्विहिता । वरुणशब्दो जलोदराख्यरोग
रूढः । न च लौकिकेऽश्वदानेऽयं रोगो भवति इति प्रसिद्धं । नचा-
नेनैव वाक्येन प्रसिद्धिः । दाने दोषस्तन्निरासार्था चेष्टिरित्यर्थभेदे वा-
क्यभेदात् । न च वृणोति इति व्युत्पत्त्या वरुणशब्दो निषेधाति-
क्रमकृतदोषानुवादक इति युक्तं, रूढियागापातात् । तत्त्यागे च वैदि-

* प्राणदय इति वर्ध० का० ।

‘तथा एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्या-
तिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी’ इत्येवमादिष्वपि खादिवत्
प्राणानामुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यं । अथवा पानव्यापच्च तद्वदि-
त्येवमादिषु व्यवहितोपमानसम्बन्धस्याप्याश्रितत्वात् यथाती-
तानन्तरपादाद्युक्ता वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः स-
मधिगतास्तथा प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति यो-
जयितव्यं । कः पुनः प्राणानां विकारत्वे हेतुः, श्रुतत्वमेव ।
ननु केषुचित् प्रदेशेषु न प्राणानामुत्पत्तिः श्रुयत इत्युक्तं,
तद्युक्तं, प्रदेशान्तरेषु श्रवणात् । न हि कचिदश्रवणमन्यत्र
श्रुतं निवारयितुमुत्सहते, तस्माच्छ्रुतत्वाविशेषादाकाशादिवत्
प्राणा अपि उत्पद्यन्त इति सूक्तं ॥

केऽपि दानेऽश्वत्यागजन्यदुःखं प्रागुक्तव्युत्पत्त्या शक्नोत्यनुवदितुं, तस्मात्
प्राप्तानुवादार्थवादोऽयमिति यच्चसम्बन्धिन्यश्वदाने इयमिष्टिरित्येवं वि-
चार्योक्तं । पानव्यापच्च तद्वदिति । सोमपाने क्रियमाणे व्यापदमनं यदि
स्यात् तदा एतं सौमेन्द्रं श्यामाकञ्चरं निर्वपेदिति श्रूयते । तत्राऽश्व-
प्रतिग्रहेऽधिकरणपूर्वपक्षन्यायो बज्रसूत्रव्यवहितस्तद्वदिति परा-
मृश्यते, तद्वह्नौकिके धातुसाम्यार्थं पीतसोमस्य वमनेऽयं चरुः स्यादमन-
निमित्तेन्द्रियशोषाख्यदोषस्य दृष्टस्येन्द्रियेण वीर्येण बाध्यते, यः सोमं
वमतीत्यनुवादादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थः । वैदिके तु सोमपाने शेष-
प्रतिपत्तेर्जातत्वादमनेऽपि न दोष इति प्राप्ते सिद्धान्तः । लोके वमन-
क्षतेन्द्रियशोषस्य धातुसाम्यकरत्वेन गुणत्वान्न दोषता, वेदे तु मा मे
वाङ्नाभिमतिगा इति सम्यग्जरणार्थमन्वलिङ्गादमने कर्मवैगुण्यात्
तस्य दोषता । तस्माद्वैदिकसोमवमने सौमेन्द्रश्चरुरिति स्थितमित्येव-
मादिषु सूत्रेष्वित्यर्थः ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणात् गौणी प्राणानामु-
त्पत्तिरिति तद्व्याह । गौण्यसम्भवादिति । गौण्या असम्भवे
गौण्यसम्भवः । न हि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी सम्भवति,
प्रतिज्ञादानिप्रसङ्गात् । 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं वि-
ज्ञातं भवति' इति ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्सा-
धनायेदमाम्नायते 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादि । सा च
प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतः ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृति-
व्यतिरेकेण विकाराभावात् सिध्यति, गौण्यान्तु प्राणानामुत्प-
त्तिश्रुतौ प्रतिज्ञेयं हीयेत । तथा च प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति
'पुरुष एवेदं विश्वं* तपो ब्रह्म परामृतं' इति, 'ब्रह्मैवेदं विश्व-

ननु प्रतिज्ञाऽपि गौणी किं न स्यात् इत्यत आह । तथा च
प्रतिज्ञातार्थमिति । उपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिपिपादयिषिता द्वि-
तीयत्वप्रतिज्ञानुरोधेन प्राणोत्पत्तिर्मुख्यैवेति भावः । मुण्डकवत् श्रुत्य-
न्तरेऽपि प्रतिज्ञादर्शनात् सा मुख्येत्याह । तथेति । एषा प्रतिज्ञा प्रा-
णोत्पत्तिमुख्यत्वे हेतुत्वेन द्रष्टव्येत्यर्थः । इदानीं प्रलये प्राणसत्त्वश्रुतेर्गतिं
प्रश्नपूर्वकमाह । कथमित्यादिना । नेदं वाक्यं महाप्रलये परमका-
रणस्य ब्रह्मणः प्राणवत्त्वपरं किन्त्ववान्तरप्रलये हिरण्यगर्भाख्यावा-
न्तरप्रकृतिरूपप्राणसद्भावपरमित्यर्थः । ननु हिरण्यगर्भरूपविका-
रस्य सत्त्वे कथं तदा विकारासत्त्वकथनं तत्राह । स्वविकारेति । स्वस्य
कार्यब्रह्मणो यत् कार्यं स्थूलं तस्योत्पत्तिरित्यर्थः । ननु यथाश्रुति महा-
प्रलये प्राणसद्भावरूपं लिङ्गं प्राणानुत्पत्तिसाधकं किमित्यवान्तरप्र-

मिदं वरिष्ठं' इति च । तथा 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन अवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं' इत्येवंजातीयकासु श्रुतिषु एषैव प्रतिज्ञा योजयितव्या । कथं पुनः प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सङ्गाव-
 श्रवणं, नैतन्मूलप्रकृतिविषयं, 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यच-
 रात् परतः परः' इति मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहित-
 त्वावधारणात् । अवान्तरप्रकृतिविषयन्तेतत् स्वविकारापेक्षं प्रा-
 गुत्पत्तेः प्राणानां सङ्गावावधारणमिति द्रष्टव्यं, व्याकृतविष-
 याणामपि भूयसीनामवस्थानां श्रुतिस्मृत्योः प्रकृतिविकारभाव-
 प्रसिद्धेः । विषयधिकरणे हि गौण्यसम्भवादिति पूर्वपक्षसूत्र-
 त्वात् गौणी जन्मश्रुतिरसम्भवादिति व्याख्यातं । प्रतिज्ञाहान्या
 च तत्र सिद्धान्तोऽभिहितः । इह तु सिद्धान्तसूत्रत्वात् गौ-
 ण्या जन्मश्रुतेरसम्भवादिति व्याख्यातं । तदनुरोधेन त्विहापि
 गौणी जन्मश्रुतिरसम्भवादिति व्याचक्षाणैः प्रतिज्ञाहानिरूपेक्षि-
 ता स्यात् ॥

लयपरतया नीयत इति चेत्, एतस्माज्जायते प्राण इत्यादि प्रबलजन्म-
 श्रुतिबलादिति वदामः । ननु विकारस्य ब्रह्मणः कथं प्रकृतित्वमित्यत
 आह । व्याकृतेति । 'हिरण्यगर्भः समवर्ततामे' इत्यादिश्रुतौ 'आदिकर्ता
 स भूतानां' इत्यादि स्मृतौ च विकारात्मनामपि मूलकारणावस्थारूपाणां
 ब्रह्मविराडादीनां प्रकृतिविकारभावेन प्रसिद्धिरस्ति । पूर्वापेक्षया
 विकारस्याप्युत्तरत्वादप्रकृतित्वमित्यर्थः । केचिद्विषयधिकरणानुरोधे-
 नेदं सूत्रं व्याचक्षते तान् दूषयति । विषयदिति ।

तस्य जायत इति पदस्याकाशादिषु मुख्यस्य पाठापेक्षया प्राचीनेषु
 प्राणेषु श्रुतेर्मुख्यं जन्मेति सूत्रयोजना । तत्सामान्यादिति । तेनाका-
 शादिजन्मना सामान्यमेकशब्दोक्तत्वं तस्मादित्यर्थः । एकस्मिन् वाक्ये

तत् प्राक् श्रुतेः ॥ ३ ॥

इतश्चाकाशादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव जन्मश्रुतिः,
यज्जायत इत्येकं जन्मवाचि पदं प्राणेषु प्राक् श्रुतं सदुत्त-
रेष्वाकाशादिष्वनुवर्तते, 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यत्रा-
काशादिषु मुख्यं जन्मेति प्रतिष्ठापितं, तत् सामान्यात् प्राणे-
ष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति । न ह्येकस्मिन् प्रकरणे एक-
स्मिन् वाक्ये एकः शब्दः सकृदुच्चरितो वज्रभिः सम्बध्यमानः
क्वचिन्मुख्यः क्वचिद्गौण इत्यध्यवसातुं शक्यं, वैरूप्यप्रस-
ङ्गात् । तथा 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां' इत्यत्रापि प्राणेषु
श्रुतः सृजतिः परेष्वपि उत्पत्तिमत्सु श्रद्धादिष्वनुषज्यते ।
यत्रापि पश्चाच्छ्रुतः उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वैः सम्बध्यते
तत्राप्येष एव न्यायः, यथा सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्तीत्ययमन्ते
पठितो व्युच्चरन्तिशब्दः पूर्वैरपि प्राणादिभिः सम्बध्यते ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

यद्यपि 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येतस्मिन् प्रकरणे प्राणानामुत्पत्ति-
र्न पश्यते तेजोऽवन्नानामेव त्रयाणां भूतानां उत्पत्तिश्रवणात्,

एकस्य शब्दस्य क्वचिन्मुख्यत्वं क्वचित् गौणत्वमिति वैरूप्यं न युक्तमिति
न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति । यत्रापि पश्चाच्छ्रुत इति ॥

यच्चेत्तं क्वान्देग्येऽपि प्राणानामुत्पत्तिर्न श्रूयत इति । तत्राह ।
तत्पूर्वकत्वाद्वाच इति । अत्र सूत्रे वाक्पदं प्राणमनसोरुपलक्षणं ।

तथापि ब्रह्मप्रकृतिकतेजोऽबन्नपूर्वकत्वाभिधानादाक्प्राणमनसां तत्सामान्याच्च सर्वेषामेव प्राणानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं भवति । तथा ह्यस्मिन्नेव प्रकरणे तेजोऽबन्नपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामान्नायते 'अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्' इति । तत्र यदि तावन्मुख्यमेवैषामन्नादिमयत्वं ततो वर्तत एव* ब्रह्मप्रभवत्वं अथ भाक्तं तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां अवणात् 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति चोपक्रमात् ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' इति चोपसंहारात् श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेऽपि ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चनार्थमेव मनआदीनामन्नादिमयत्ववचनमिति गम्यते । तस्मादपि प्राणानां ब्रह्मविकारत्वसिद्धिः ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः,

वाक्प्राणमनसां तेजोऽबन्नपूर्वकत्वेऽश्रवणमसिद्धमिति योजना । तैर्वागादिभिश्चक्षुरादीनां सामान्यं करणत्वं तत्सामान्यादित्यर्थः । अत्र मयद्विकारे मुख्य इति पक्षे वर्तत एव प्राणानां ब्रह्मकार्यत्वं तेजोऽबन्नानां ब्रह्मविकारत्वात् । यदि प्राणस्य वायोर्जलविकारत्वाद्योगात् तदधीनस्थितिकत्वमात्रेण भाक्तस्तथापि प्राणानां विकारत्वे भूताधीनस्थितिकत्वं लिङ्गं मयटोक्तमिति सिद्धं ब्रह्मकार्यत्वं 'स प्राणमसृजत' इत्यादिश्रुत्यन्तरे स्पष्टं, ब्रह्मकार्यत्वेऽपि । तस्मात् प्राणानामुत्पत्तिश्रुतीनां सद्भावश्रुत्यविरोधात् कारणे ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धं । लिङ्गशरीरविचारात्मकाधिकरणानां लिङ्गात् तत्त्वपदार्थभेदधीः फलमिति द्रष्टव्यं ॥

एवं जन्मलब्धसत्ताकानां प्राणानामुपजीव्योपजीवकत्वसङ्गत्या सङ्ख्यां निर्णेतुं श्रुतीनां विरोधात् सशये पूर्वपक्षयति । सप्तगतेर्विशेषित-

सङ्ख्याविषय इदानीं परिह्रियते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टाद-
 द्यति । सम्प्रति तु कतीतरे प्राणा इति सम्प्रधारयति । श्रुति-
 विप्रतिपत्तेश्चात्र विषयः । क्वचित् सप्त प्राणाः सङ्कीर्त्यन्ते “सप्त
 प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” इति । क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन
 सङ्कीर्त्यन्ते, “अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः” इति, क्वचिन्नव “सप्त
 वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ” इति । क्वचिद्दश “नव वै पुरुषे
 प्राणा नाभिर्दशमी” इति । क्वचिदेकादश “दशमे पुरुषे प्राणा
 आत्मैकादश” इति । क्वचिद्द्वादश “सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकाय-
 तनम्” इत्यत्र । क्वचित्तयोदश “चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च” इत्यत्र । एवं
 हि विप्रतिपन्नाः प्राण्येयत्तां प्रति श्रुतयः, किं तावत् प्राप्तं सप्तैव
 प्राणा इति । कुतः गतेः, यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते “सप्त प्राणाः
 प्रभवन्ति तस्मात्” इत्येवंविधासु श्रुतिषु । विशेषिताश्चैते “सप्त
 वै शीर्षण्याः प्राणाः” इत्यत्र । ननु “गुहाशया निहिताः

त्वाच्च । विषयः संशयः । इन्द्रियाण्यत्र विषयः । पञ्च धोन्द्रियाणि वाङ्मन-
 स्चेति सप्त प्राणास्त एव हस्तेन सह्यैः । ग्रहत्वं बन्धकत्वं गृह्णन्ति बध्ना-
 न्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां बन्धकत्वं विषयाधीनमित्यतिग्रहाः ग्रहा-
 नतिक्रान्ता विषया इत्यर्थः । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषौ द्वे घ्राणे वाक् चेति सप्त
 शीर्षिण्य भवाः प्राणा द्वाववाञ्चौ पायूपस्थौ चेति नव, ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि
 दशमे पुरुषे देहे प्राणाः आत्मा मन एकादशप्राण इति सिद्धान्तको-
 टिरुक्ता एत एव हृदयाख्यया बुद्ध्या सह द्वादश । अहङ्कारेण सह
 त्रयोदश, श्रुतितः सप्तत्वावगतेर्ये शीर्षण्याः सप्त ते प्राणा इति शीर्षण्यो-
 द्देशेन प्राणत्वविशेषणाच्च शीर्षण्यानां प्राणत्वशब्दता, इन्द्रियत्वपरिसङ्ख्य-
 या सप्तैव प्राणा इति सूत्रयोजना । सप्तत्वं वीष्ठाविरुद्धमिति शङ्कते ।

सप्त सप्त” इति वीष्मा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान् प्राणान् गमयतीति । नैष दोषः, पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीष्मा प्रति पुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति, न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वष्टत्वादिकापि सङ्ख्या प्राणेषूदाहृता कथं सप्तैव स्युः । सत्यमुदाहृता विरोधात्त्वन्त्यतमा सङ्ख्याध्यवसातया, तत्र श्लोक-कल्पनोपरोधात् सप्तसङ्ख्याध्यवसानं वृत्तिभेदापेक्षञ्च सङ्ख्या-न्तरश्रवणमिति गम्यते । अत्रोच्यते ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवं ॥ ६ ॥

हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते, “हस्तो वै ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतः, हस्ताभ्यां हि कर्म करोति” इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । स्थिते च सप्तत्वातिरेके सप्तत्वमन्तर्भावा-च्छक्यते सम्भावयितुं । हीनाधिकसङ्ख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका सङ्ख्या संग्राह्या भवति, तस्यां *हीनान्तर्भवति, न तु ही-

नन्विति । गुह्यायां हृदये शेरत इति गुह्याश्रयाः । स्वस्थानेषु निहिताः निक्षिप्ता इत्यर्थः । चित्तेन चतुर्दशत्वं मन्तव्यं । पूर्वपक्षो परिहरति । नैष दोष इति । सिद्धान्तिनाप्येकादशसु मनोवृत्तिभेदान्निश्चयात्मिका बुद्धिः गर्वात्मकोऽहङ्कारः, स्मरणात्मकं चित्तं इति द्वादशादिसङ्ख्यान-र्भावनीया । ततो वरं प्राथमिकसप्तत्वेऽन्तर्भावः लाघवादिति प्राप्ते सिद्धान्तयति । अत्रेति ॥

आदानेन कर्मणा गृहीतः सम्बद्धः । सम्बन्धमेवाह । हस्ताभ्या-मिति । अतोऽधिकसङ्ख्यायाः न्यूनायामन्तर्भावायोगात् सप्तैव प्राणाः स्युर्लाघवानुरोधादित्येवं न मन्तव्यमित्यन्वयः । तर्हि कतीन्द्रियाणी-

नायामधिका, अतश्च नैवं मन्तव्यं श्लोककल्पनानुरोधात् सप्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसङ्ख्यानुरोधात्त्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः “दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश” इति । आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात् । ननु एकादशत्वादप्यधिके द्वादशत्रयोदशत्वे उदाहृते । सत्यमुदाहृते न त्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थं अधिकं करणं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्तिं मन एकमनेक-वृत्तिकं तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते “मनो बुद्धिर-हङ्कारश्चित्तञ्च” इति । तथाच श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृ-त्तीरनुक्रम्याह “एतत् सर्वं मन एव” इति । अपि च सप्तैव शी-र्षणान् प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः स्थानभेदाद्धोते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते, “द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी

त्याकङ्क्षायामाह । उत्तरेति । श्रुतीनां मिथो विरोधे सति मानान्तरा-नुगृहीता श्रुतिर्वलीयसीति न्यायेन कार्यलिङ्गानुमानानुगृहीतैकादश-प्राणश्रुत्यनुसारेणान्याः श्रुतयो नेया इत्यभिसन्ध्यायाह । सत्यमिति । एकादशकार्यलिङ्गान्याह । शब्देति । त्रयः कालास्त्रैकाल्यं, तद्विष-या वृत्तिर्यस्य तत् त्रैकाल्यवृत्तिः । इन्द्रियान्तराणां वर्तमानमात्रग्राहि-त्वादतीतादिज्ञानाय मनोऽङ्गीकार्यमित्यर्थः । विशेषितत्वादित्युक्तं नि-रस्यति । अपि च सप्तेति । न च तावतामिति । आदानादीनां श्रोत्रा-

द्वे नासिके एका वाक्” इति । न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा “नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी” इत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण ‘नाभिर्दशमी’ इति वचनात् । न हि नाभिर्नाम कश्चित् प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति, मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति, नाभिरपि एकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्दशमीत्युच्यते । क्वचिदुपासनार्थं कतिचित् प्राणा गण्यन्ते, क्वचित् प्रदर्शनार्थं । तदेवं विचित्रे प्राणेष्वन्तान्त्राने सति क्व किं परमान्नानमिति विवेक्तव्यं । कार्यजातवशात्तेकादशत्वान्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितं । इयमपरा सूत्रद्वययोजना । सप्तैव प्राणाः स्युः यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति” इत्यत्र । ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पश्यते कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति, विशेषितत्वादित्याह । सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयः त्वक्पर्यन्ता विशेषे-

दिभ्योऽत्यन्तवैजात्यादित्यर्थः । तेषां तद्वृत्तित्वे बधिरादीनामादानादि न स्यादिति भावः । कथं तर्हि किञ्चे प्राणशब्दः इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह । मुख्यस्य त्विति । सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्युपासनार्थं । अष्टौ ग्रहा इति श्रुतिस्तूपलक्षणार्था । पायूपस्थपादानामपि बन्धकत्वाविशेषादिति विवेक्तव्यं । नन्विदं सूत्रव्याख्यानमसङ्गतं पञ्चधीन्द्रियवाङ्मनसां सप्तत्वावगतिः शरीर्यणानाश्चतुर्णां विशेषितत्वमिति हेतोर्वैयधिकरण्यादुक्तपरिसङ्ख्यादोषाच्चेत्युच्येराह । इयमपरेति । इन्द्रि-

षिताः इह प्रकृताः, स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्थावर्त्तते
 अथारूपज्ञो भवति एकोभवति न पश्यतीत्याहु रित्येवमा-
 दिनानुक्रमेण । प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति । यथा सर्वे
 ब्राह्मणा भोजिता इति ये निमन्त्रिताः प्रकृता ब्राह्म-
 णास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये, एवमिहापि ये प्रकृताः
 सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्य इति । नन्वत्र विज्ञान-
 मष्टममनुक्रान्तं कथं सप्तानामेवानुक्रमणं, नैष दोषः । मनो-
 विज्ञानयोस्तत्त्वाभेदाद्वृत्तिभेदेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः । तस्मात् सप्तैव
 प्राणा इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः
 प्राणाः प्रतीयन्ते “हस्तो वै ग्रहः” इत्यादिश्रुतिषु । ग्रहत्वञ्च बन्ध-
 नभावो गृह्यते, बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति ।
 स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते शरीरान्तरेष्वपि
 तुल्यत्वाद्बन्धनस्य । तस्माच्छरीरान्तरसञ्चारोदं ग्रहसंज्ञकं ब-
 न्धनमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा च स्मृतिः “पुरुषं कृतेन लिङ्गेन
 प्राणाद्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य
 तेन च” इति । प्राङ्मोक्षाद्ग्रहसंज्ञकेनानेन बन्धनेनावियोगं

याणि कतीति सन्देहे पूर्वपक्षसूत्रं योजयति । सप्तेति । तं जीवा-
 त्मानं ये प्राणाः सह गच्छन्ति तेषामेव भोगहेतुत्वादिन्द्रियत्वमित्यर्थः ।
 विपन्नावस्थायां एष चाक्षुषश्चक्षुषि स्थितोऽनुग्राहकसूर्यांशरूपः पुरुषः
 पराङ् पर्थावर्त्तते बहिर्देशात् स्वांशिनं सूर्यं प्रतिगच्छति । अथ
 तदानोमयं मुमूर्धुरूपज्ञो भवति देवांशे देवं प्रविष्टे लिङ्गांशश्चक्षुर्हृद-
 ये मनसैकीभवति तदायं न पश्यतीति पार्श्वस्था आहु रित्यर्थः ।
 आदिपदान्न जिघ्रति न वदति न रसयते न शृणोति न मनुते न स्पृ-

दर्शयति । आद्यर्वणे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे “चतुश्च द्रष्टव्यञ्च” इत्यत्र तुल्यबद्धस्तादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यनुक्रामति “हस्तौ चादातव्यञ्च उपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च पायुश्च विसर्जयितव्यञ्च पादौ च गन्तव्यञ्च” इति । तथा “दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति” इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं दर्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन सम्वध्यमानोऽशेषान् प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्वेव व्यवस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छब्दस्य च बलीयस्त्वात् । सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इत्यत्रापि सर्वेषामेव अवनिवर्त्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं सर्वशब्दसामर्थ्यात् । सर्वभोजनासम्भवात् तु तत्र निमन्त्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता, इह तु न किञ्चित् सर्वशब्दार्थसङ्कोचकारणमस्ति, तस्मात् सर्वशब्देनात्राशेषाणां प्राणानां परिग्रहप्रदर्शनार्थं सप्तानामनुक्रमणमित्यनवद्यं । तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धं ॥

श्रुति न विजानातीति गृह्यते । सप्तानामेव जीवेन सह गतिरित्यसिद्धं । ग्रहत्वश्रुत्या हस्तादीनामपि गतिप्रतीतेरिति सिद्धान्तयति । एवमित्यादिना । हस्तादिबन्धस्यामोक्षात् सहगतौ स्मृतिमाह । पुर्य्युकेनेति । प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मापञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं च्यन्तःकरणचतुष्टयमविद्या कामकर्म चेति पुर्य्युकमात्मनो ज्ञापकत्वात्सिद्धं सति सम्भवे सर्वश्रुतिसङ्कोचो न युक्त इत्याह । सर्वशब्दोऽपीति । तस्मात् सङ्ख्याश्रुतीनामविरोधादेकादशेन्द्रियकारणे ब्रह्मणि समन्दय इति सिद्धं ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चिनोति । अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वञ्चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, हृत्स्नदेहव्यापि *कार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् । सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत् स्युः मरणकाले शरीरान्निर्गच्छन्तो विलादहिरिवोपलभेरन् म्रियमाणस्य पार्श्वस्थैः । परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत् स्युः उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात्, तद्गुणसारत्वञ्च जीवस्य न सिध्येत् । सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत्, न, वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः । यदेव त्वपलब्धिमाधनं वृत्तिः अन्यद्वा तस्यैव नः करणत्वं, तेन संज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका, तस्मात् सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्चैते प्राणा इत्यध्यवस्यामः ॥

अणवश्च । 'प्राणाः सर्वे तन्ता इति श्रुतेः' इन्द्रियाणां विभुत्वात् तेषामुत्क्रान्तिरसिद्धा किन्तु तत्तद्देहे तेषामभिव्यक्तिरूपाः प्रादेशिक्यो वृत्तयः सन्ति न तासामुत्क्रान्तादिरिति साङ्ख्यानानामाक्षेपस्तत्सङ्गत्या प्राणाः किंपरिमाणा इति सन्देहे सिद्धान्तयति । अधुनेत्यादिना । उत्पत्तिसङ्ख्याननिर्णयानन्तरं परिमाणं निरूप्यत इत्यर्थः । अनुद्भूतरूपस्पर्शत्वं सूक्ष्मत्वं, परिच्छेदोऽल्पत्वं, बुद्ध्यादीनां विभुत्वे तदुपाधिकमात्मनोऽगुत्वादिकं न सिध्येदित्युक्तन्यायविरोधमाह । तद्गुणसारत्वमिति । उक्ताक्षेपमनूय निरस्यति । सर्वगतानामिति । आनन्त्यश्रुतेरुपासनार्थत्वान्नोत्क्रान्त्यादिश्रुतीनां तया विरोध इति सिद्धं ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

मुख्यश्च प्राणः इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्यतिदिशति । नन्वविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाख्यातं, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति, सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेणापि प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात्, 'स प्राणममृतं' इत्यादिश्रवणेभ्यश्च । किमर्थः पुनरतिदेशः, अधिकाशङ्कावारणार्थः । नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मन्त्रवर्णे भवति, 'न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अहं आसीत् प्रकेतः आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्भान्यन्न परं किञ्च नास' इति । आनीदिति प्राणकर्मापादानात् प्रागुत्पत्तेः सन्तमिव प्राणं सूचयति । तस्मात् अजः प्राण इति जायते कस्यचिन्नतिः, तामतिदेशेनापनुदति । आनीच्छब्देऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति । अवातमिति विशेषणात्, "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात्

श्रेष्ठश्च । अतिदेशत्वान्न सङ्कत्याद्यपेक्षा तथा प्राणा इत्युक्तन्यायोऽत्रातिदिश्यते । ननु प्राणो जायते न वेति संशयाभावादतिदेशो न युक्त इत्याक्षिपति । किमर्थ इति । निश्चितमहाप्रलये प्राणसद्भावश्रुत्याऽधिकाशङ्कामाह । नासदासीये हीति । नासदासीदित्यारम्भाधीत इत्यर्थः । तर्हि तदा प्रलयकाले मृत्युर्मारको मृत्युमत्कार्यं वा नासीदमृतञ्च देवभोग्यं नासीत् रात्र्याः प्रकेतश्चिह्नरूपश्चन्द्रः अहः प्रकेतः सूर्यश्च नास्तां, स्वधया सहेत्यन्वयः, पिबभ्यो देयमन्नं स्वधा । यद्वा खेन धृता माया स्वधा तथा सह तदेकं ब्रह्मा नीदानीदिति परमार्थः । अत्रानीदिति तच्चेष्टां हतवदिति पूर्वपक्षार्थः । तस्माद् ब्रह्मणः

कारणसङ्गावप्रदर्शनार्थ एवायमानीच्छब्द इति । अष्ट इति च मुख्यं प्राणमभिदधाति, “प्राणो वाव ज्येष्ठः अष्टश्च” इति श्रुतिनिर्देशात् । ज्येष्ठश्च प्राणः, शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभात्, न चेत् तस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्यात् योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत न सम्भवेद्वा, ओत्रादीनान्तु कर्णशृङ्गुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभान्न ज्येष्ठत्वं । अष्टश्च प्राणः गुणाधिक्यात्, “न वै शक्यामस्वदृते जीवितुम्” इति श्रुतेश्च ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते । तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेर्वायुः प्राण इति, एवं हि श्रूयते, ‘यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः’ इति । अथवा तन्त्वान्तरीयाभिप्रायात् सम-

परः परमुत्कृष्टमन्यच्च किमपि न बभूवेत्यर्थः । परिहारः सुबोधः । ननु अष्टशब्दस्य प्राणे प्रसिद्धभावात् कथं सूत्रमिति तत्राह । अष्ट इति चेति । श्रुतिं व्यावष्टे । ज्येष्ठश्च प्राण इत्यादिना । पूयेत पूयं भवेत् । न सम्भवेद्गर्भो न भवेदित्यर्थः । वागादिजीवनहेतुत्वं प्राणस्य गुणः । एवमानीच्छुत्यधिरोधात् प्राणोत्पत्तिश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धं ॥

इन्द्रियाणि विचार्य तद्व्यापारात् प्राणं पृथक् कर्तुमुत्पत्तिरिति दिष्टा, संप्रत्युत्पन्नप्राणस्वरूपं पृथक् करोति । न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । मुख्यः प्राणः किं वायुमात्रं उत करणानां साधारणव्या-

स्तुकरणवृत्तिः प्राण इति इति प्राप्तं, एवं हि तन्त्वान्तरीया
 आचक्षते । 'सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च' इति ।
 अत्रोच्यते । न वायुः प्राणः नापि करणव्यापारः । कुतः पृथ-
 गुपदेशात् । वायोस्तावत् प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति, 'प्राण
 एव ब्रह्माणश्चतुर्थः पादः, स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति
 च' इति । नहि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्यते तथा करण-
 वृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्र
 तत्र पृथक् प्राणस्यानुक्रमणात् वृत्तिवृत्तिमतोश्चाभेदात् । नहि
 करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत । तथा 'एत-
 स्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुः' इत्येवमाद-
 योऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशा अनुसर्त्तव्याः । न
 च समस्तानां करणानामेका वृत्तिः सम्भवति, प्रत्येकमेकैक-
 वृत्तित्वात्, समुदायस्य चाकारकत्वात् । ननु पञ्जरचालनन्या-
 येन एतद्भविष्यति यथैकपञ्जरवर्त्तिनः एकादश पक्षिणः प्र-
 त्येकं प्रतिनियतव्यापाराः सन्तः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयन्ति
 एवमेकशरीरवर्त्तिनः एकादश प्राणाः प्रत्येकं नियतवृत्तयः
 सन्तः सम्भूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिलिखन्ति इति । नेत्युच्यते

पारः आहोस्वित्तत्त्वान्तरमिति वायुप्राणयोर्भेदाभेदश्रुतीनां मिथो
 विरोधात् । संशये पूर्वपक्षमाह । तत्रेति । द्वितीयं सांख्यपूर्व-
 पक्षमाह । अथवेति । सिद्धान्तत्वेन सूत्रमादत्ते । अत्रोच्यत इति ।
 मनोरूपब्रह्मणो वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रैश्चतुर्ग्यात्त्वं श्रुतावुक्तं, तत्र प्राणो
 वायुनाधिदैविकेन भात्यभिव्यज्यते अभिव्यक्तः संस्तपति कार्यक्षमो

युक्तं । तत्र प्रत्येकवर्त्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्जरचालनानु-
रूपैरेवोपेताः पक्षिणः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयेयुरिति तथा
दृष्टत्वात् । इह तु अवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः प्राणा न
सम्भूय प्राण्युरिति युक्तं, प्रमाणाभावात् अत्यन्तविजातीय-
त्वाच्च अवणादिभ्यः प्राणनस्य । तथा प्राणस्य श्रेष्ठताद्युद्घोषणं
गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां न करणवृत्तिमात्रे
प्राणेऽवकल्पते, तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः । कथं तर्हीयं
श्रुतिः, 'यः प्राणः स वायुः' इति, उच्यते । वायुरेवायमध्यात्म-
मापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते
न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रं, अतश्चोभे अपि भेदाभेद-
श्रुती न विरुध्येते । स्यादेतत्, प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन्
शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति, श्रेष्ठत्वात् गुणभावोपगमाच्च तं
प्रति वागादीनामिन्द्रियाणां । तथा हि अनेकविधा विभूतिः
प्राणस्य आच्यते । 'सुप्तेषु वागादिषु प्राण एवैको जागर्त्ति

भवतीत्यर्थः । श्रुतिषु तत्र तत्र प्राणस्य वागादीनाञ्च मिथः संवाद-
लिङ्गेन पृथगुत्पत्तिलिङ्गेन चेन्द्रियतदभिन्नव्यापारेभ्योऽपि भिन्नत्व-
मित्याह । तथेति । प्राणस्येन्द्रियवृत्तित्वं श्रुत्या निरस्य युक्त्यापि
निरस्यति । न च समस्तानामिति । या चक्षुःसाध्या वृत्तिः सैव न
ओत्रादिसाध्या करणानां प्रत्येकमेकैकरूपग्रहादिवृत्तावेव हेतुत्वात् ।
न च समुदायस्य वृत्तिः सम्भवति तस्यासत्त्वादित्यर्थः । प्रमाणाभा-
वादिति ओत्रादीनामेकप्राणनाख्यवृत्त्यनुकूलपरिस्पन्देषु मानाभावात्
अवणादीनामपरिस्पन्दत्वेन विजातीयत्वात् परिस्पन्दरूपप्राणनानु-
कूलत्वादवान्तरव्यापाराभावान्न समस्तकरणवृत्तिः प्राण इत्यर्थः । किञ्च
प्राणस्य वृत्तित्वे वागादीनामेव प्राधान्यं वाच्यं नैतदस्तीत्याह । तथा

प्राण एवैको मृत्युनाऽनाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृङ्क्ते
प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रान् इति । तस्मात्
प्राणस्यापि जीववत् स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, तं परिहरति ॥

चक्षुरादिवत् तत्सहशिष्यादिभ्यः ॥ १० ॥

तुशब्दः प्राणस्य स्वातन्त्र्यं व्यावर्त्तयति । यथा चक्षुरादी-
नि राजप्रकृतिवत् जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न
स्वतन्त्राणि तथा मुखोऽपि प्राणो राजमन्त्रिवत् जीवस्य सर्वा-
र्थत्वेन उपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुतः तत्सहशिष्यादिभ्यः
तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते, प्राणसंवादादिषु समान-
धर्माणाञ्च सहशासनं युक्तं बृहद्रथन्तरादिवत् । आदि-
शब्देन संहतत्वाचेतनत्वादीन् प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिराकरणहे-
तुन् दर्शयति । स्यादेतत् यदि चक्षुरादिवत् प्राणस्य जीवं

प्राणस्येति । यथा मृदो घटो न वस्वन्तरं नापि मृण्मात्रं तद्विकार-
त्वात् तथा वायोर्विकारः प्राण इत्यभेदश्रुतेर्गतिमाह । उच्यत इति ।
देहं प्राप्तः पञ्चावस्थो विकारात्मना स्थितो वायुरेव प्राण इत्यर्थः ।
प्राणस्य करणवृत्तित्वाभावे जीववत् भोक्तृत्वं स्यादिति शङ्कते । स्या-
देतदिति ॥

प्राणो न भोक्ता भोगोपकरणत्वात् चक्षुरादिवदिति सूत्रार्थमाह ।
तुशब्द इत्यादिना । यथा बृहद्रथन्तरयोः सर्वत्र सहप्रयुज्यमानत्वेन
सामत्वेन वा साम्यात् सहपाठस्तथा करणैः सहोपकरणत्वेन साम्यात्
प्राणस्य पाठ इति न हेत्वसिद्धिरित्यर्थः । किञ्च प्राणो न भोक्ता सा-

प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत विषयान्तरं रूपादिवत् प्रसज्येत
रूपालोचनाद्याभिर्वृत्तिभिर्यथा चक्षुरादीनां स्वं जीवं प्रति
करणभावो भवति । अपि चैकादशैव कार्यजातानि रूपालो-
चनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः न
तु द्वादशमपरं कार्यजातमवगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः
प्रतिज्ञायत इति । अत उत्तरं पठति ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः, अकरणत्वात् प्राणस्य ।
नहि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपग-
म्यते । न चास्यैतावता कार्याभाव एव । कस्मात्, तथा हि श्रुतिः
प्राणान्तरेष्वसम्भाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति ।
प्राणसंवादादिषु “अथ ह प्राणा अहंश्रेयसे व्यूदिरे” इत्युप-
क्रम्य ‘यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते
स वः श्रेष्ठः’ इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्ति-

वयवत्वाज्जडत्वाद्भौतिकत्वाच्च देहवत् । ननु यद्भोगोपकरणं तत् सवि-
षयं दृष्टं यथा चक्षुरादिकं, प्राणस्य तु निर्विषयत्वादसाधारणका-
र्याभावाच्च नोपकरणत्वमिति शङ्कते । स्यादेतदिति ॥

उक्त्याप्तेः शरीरे व्यभिचाराद्देहेन्द्रियधारणोत्क्रान्त्याद्यसाधारण-
कार्यसत्त्वाच्च निर्विषयस्यापि प्राणस्य शरीरवद्भोगोपकरणत्वमक्षतं
न तु चक्षुरादिवत् ज्ञानकर्मकरणत्वमस्ति येन सविषयत्वं स्यादिति
परिहरति । न तावदित्यादिना । अहंश्रेयसे स्वस्य श्रेष्ठतानिमित्तं,

मात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयित्वा प्राणोच्चिक्रमिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरपातप्रसङ्गञ्च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति 'तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति च । एतमेवार्थं श्रुतिराह । "प्राणेन रत्नवरं कुलायं" इति च सुप्तेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति । 'यस्मात् कस्माच्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति तेन यदश्रान्ति यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवति' इति च प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति । 'कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत' इति प्राणनिमित्ते एव जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

इतश्चास्ति मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं यत्कारणं पञ्चवृत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु 'प्राणोऽपानो व्यान उदानः स-

यूदिरे विवादं चक्रिरे । तद्वृत्तिमात्रहीनमिति मूकादिभावेन स्थितमित्यर्थः । अवरं नीचं, कुलायं देहाख्यं गृहं, प्राणेन रत्नज्जीवः स्वपितीत्यर्थः । तदेव तदानीमेव, तेन प्राणेन यदश्रान्ति जीवः तेन प्राणकृताशनेनेति यावत् । एवंश्रुतेः प्राणस्यासाधारणं कार्यमस्तीत्युक्तं ॥

तत्रैव हेत्वन्तरार्थं सूत्रं व्याचष्टे । इतश्चेत्यादिना । वृत्तिरवस्था ।

मानः' इति । वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः । 'प्राणः प्राग्वृत्ति-
 रुच्छासादिकर्मा, अपानोऽवाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा, व्यानः
 तयोः सन्धौ वर्त्तमानो वीर्यवत् कर्महेतुः, उदानः ऊर्ध्व-
 वृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः, समानः समं सर्वेष्वङ्गेषु योऽनुरसान-
 यति' इति । एवं पञ्चवृत्तिः प्राणः मनोवत् यथा मनसः पञ्च-
 वृत्तयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः । श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादि-
 विषयाः मनसः पञ्च वृत्तयः प्रसिद्धाः । न तु कामः सङ्कल्प
 इत्याद्याः परिपठिताः परिगृह्येरन्, पञ्चसङ्ख्यातिरेकात् । नन्व-
 त्रापि श्रोत्रादिनिरपेक्षा भूतभविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो
 वृत्तिरस्तीति समानः पञ्चसङ्ख्यातिरेकः । एवं तर्हि परमतम-
 प्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा
 मनसः पञ्च वृत्तयः परिगृह्यन्ते प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रा-
 स्मृतयो नाम । बलवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शन-
 मिति द्रष्टव्यं । जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वान्मनो-
 वदिति योजयितव्यं ॥

अग्निमथ्यनादिकं वीर्यवत् कर्म । कामादिवृत्तिवज्ज्ञानेऽपि पञ्चत्व-
 नियमो नास्तीत्यरुचिं स्वयमेवोद्भाव्य पक्षान्तरं गृह्णाति । नन्वत्रापीत्या-
 दिना । प्रमाणं प्रमितिः । विपर्ययो भ्रमः । शृणुविषाणादिज्ञानं विक-
 ल्यः । तामसी वृत्तिर्निद्रा । स्मृतिः प्रसिद्धा । भ्रमनिद्रयोरविद्यावृत्ति-
 त्वान्न मनोवृत्तित्वमित्यरुच्या स्वमतमाह । बलवृत्तिः । सूत्रस्यार्था-
 न्तरमाह । जीवेति । तदेवं प्राणवायोर्भेदाभेदश्रुत्योरविरोध इति
 सिद्धं ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

अणुश्चाद्यं मुख्यः प्राणः प्रत्येतद्यः इतरः प्राणवत् । अणुत्व-
 ज्ञेहापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, पञ्चभिर्वृत्तिभिः
 कृत्स्नशरीरव्यापित्वात् । सूक्ष्मः प्राण उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनानुपल-
 भ्यमानत्वात्, परिच्छिन्नश्चेत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः । ननु वि-
 भुत्वमपि प्राणस्य समान्नायते, “समः सुषिणा समो मशकेन समो
 नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण” इत्येवमादिषु
 प्रदेशेषु । तदुच्यते, आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण
 प्राणात्मना एतद्विभुत्वमान्नायते नाध्यात्मिकेन । अपि च समः
 सुषिणेत्यादिना साम्यवचनेन प्रतिप्राणिवर्त्तिनः प्राणस्य परि-
 च्छेद एव प्रदर्श्यते तस्माददोषः ॥

एवं मुख्यप्राणस्योत्पत्तिं स्वरूपञ्चोक्त्वा परिमाणसन्देहेऽणुत्वमुपदि-
 शति । अणुश्चेति । अधिकाशङ्कामाह । ननु विभुत्वमपीति । सुषि-
 र्मशकादपि सूक्ष्मो जन्तुः पुत्तिकेत्युच्यते । नागो हस्तो । प्राण उत्क्रा-
 मतीति श्रुत्याल्पत्वं प्राणस्य भाति, समोऽनेन सर्वेणेति श्रुत्या विभुत्व-
 मिति विरोधे आध्यात्मिकप्राणस्याल्पत्वमाधिदैविकस्य विभुत्वमिति
 विषयभेदाच्छ्रुत्योरविरोधः इति समाधत्ते । तदुच्यत इति । किञ्चो-
 पक्रमे प्राणस्य सुष्यादिससत्वेनाल्पत्वाक्तेः सम एभिस्त्रिभिर्लोकैरिति
 विराड्देहसाम्यं । समोऽनेनेति सूत्रात्मत्वमिति विषयव्यवस्था सुस्थे-
 त्याह । अपि चेति । अणवश्चेत्यत्र सर्वेऽनन्ता इति इन्द्रियानन्त्य-
 मुपासनार्थमिति समाहितं, अत्र तु प्राणविभुत्वमाधिदैविकमिति
 समाधानान्तरोक्तेरपौनरुक्त्यं । अन्ये तु प्रसङ्गात्तत्र सांख्याक्षेपो निरस्तः
 अत्र तु श्रुतिविरोधो निरस्त इत्यपौनरुक्त्यमाहुः । पूर्वं प्राणस्याध्या-
 त्मिकाधिदैविकविभागेनाप्यणुत्वविभुत्वव्यवस्थोक्ता ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् ॥ १४ ॥

ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्मै स्वस्मै कार्याय प्रभवन्ति आहोस्विदेवताधिष्ठाताः प्रभवन्तीति विचार्यते । तत्र प्राप्तं तावद्यथा स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति । अपि च देवताधिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गात् शरीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत, अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिरिति, एवं प्राप्त इदमुच्यते । ज्योतिराद्यधिष्ठानन्त्विति । तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । ज्योतिरादिभिरग्न्याद्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादिकरणजातं स्वकार्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजानीते । हेतुञ्च व्याचष्टे । तदामननादिति । तथा ह्यामनन्ति अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादि । अग्नेश्चायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च देवतात्मनाऽधिष्ठा-

तत्प्रसङ्गेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकाधीनत्वमाह । ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् । ‘वाचा हि नामान्यभिवदति चक्षुषारूपाणि पश्यति’ इति तृतीयाश्रुत्याऽन्वयव्यतिरेकवत्या वागादीनां निरपेक्षसाधनत्वेक्तिविरोधादग्निर्वाग्भूत्वेत्यादिश्रुतिस्तेषामचेतनाग्न्याद्युपादानकत्वपरा न तु तेषामधिष्ठातृदेवतापरा । न च स्वकार्यशक्तानामपि वागादीनामचेतनत्वादधिष्ठात्रपेक्षा न विरुध्यत इति वाच्यं, जीवस्याधिष्ठातृत्वात् । किञ्च देवतानामधिष्ठातृत्वे जीववद्भोक्तृत्वमस्मिन् देहे स्यात्, तथा चैकत्रानेकभोक्तृणां विरोधात् दुर्बलस्य जीवस्य भोक्तृत्वं न स्यादिति पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तयति । एवं प्राप्त इत्यादिना । अग्निर्वाग्भूत्वादित्यञ्चक्षुर्भूत्वेति च तद्भावोऽग्न्यादिदेवताधिष्ठेयत्वरूप एव सम्यग्यो न तदुपादानकत्वरूपो दूरस्थादित्य-

तत्त्वमङ्गीकृत्योच्यते । नहि देवतासम्बन्धं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्विशेषः सम्बन्धो दृश्यते । तथा 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' इत्येवमाद्यपि योजयितव्यं । तथान्यत्रापि 'वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च' इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिज्योतिष्टुवचनेनैतमेवार्थं द्रढयति । 'स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवदिति च' एवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेनैतमेवार्थं द्योतयति । सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवतविभागेन वागाद्यग्न्याद्यनुक्रमणमनयैव प्रत्यासत्त्या भवति । स्मृतावपि ।

‘वागध्यात्ममिति प्राहुः ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।

वक्तव्यमधिभूतन्तु वक्तृस्तत्राधिदैवतम्' ॥

इत्यादिना वागादीनामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं प्रदर्शितं । यदुक्तं स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्त्ते-

मण्डजादेर्मुखस्य चक्षुराद्युपादानत्वासम्भवादित्याह । अग्नेस्त्रायमिति । वायुः प्राणाधिष्ठाता भूत्वा नासापुटे प्राविशदिति व्याख्येयमित्याह । तथेति । भाति दीप्यते, तपति स्वकार्यं करोतीत्यर्थः । एतस्मिन्नधिष्ठात्रधिष्ठेयत्वरूपार्थं लिङ्गान्तरमाह । स वै वाचमिति । स प्राणो वाचं प्रथमामुद्गीयकर्मणि प्रधानामन्तादिपाप्मरूपं मृत्युमतीत्यावहन्मृत्युना मुक्तां कृत्वा अग्निदेवतात्मत्वं प्रापितवानित्यर्थः । किञ्चामृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः चक्षुरादित्यमित्यादिश्रुतिरप्यधिष्ठात्रधिष्ठेयत्वे सम्बन्धं द्योतयतीत्याह । सर्वत्रेति । ननु शकटादीनां बलीवर्हादिप्रेरितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा, क्षीरादीनान्वनधिष्ठितानामपि दध्यादिप्रवृत्तिर्दृश्यते, तथा चोभययासम्भवे कथं निश्चयस्तत्राह ।

रन्निति, तदयुक्तं । शक्तानामपि शकटादीनामनडुहाद्यधि-
ष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभययोपपत्तौ चागमाद्देवताधि-
ष्ठितत्वमेव निश्चीयते । यदयुक्तं देवतानामेवाधिष्ठात्रीणां
भोक्तृत्वप्रसङ्गे न शारीरस्य जीवस्येति तत् परिह्रियते ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्य-
करणसङ्घातस्वामिना शारीरेणैवैषां प्राणानां सम्बन्धः श्रुते-
रवगम्यते । तथा हि श्रुतिः ‘अथ यत्रैतदाकाशमनुप्रविषणं
चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणी-
ति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्’ इत्येवंजातीयका शारीरेणैव
प्राणानां सम्बन्धं आवयति । अपि चानेकत्वात् प्रतिकरणमधि-
ष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमस्मिन् शरीरेऽवकल्पते । एको
ह्ययमस्मिन् शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसन्धानादिसम्भवादव-
गम्यते ॥

उभययोपपत्तौ चेति । उक्तदोषान्तरनिरासाय सूत्रमवतारयति ।
यदपीति ॥

शारीरेणैवेति । भोक्तेति शेषः । सम्बन्धो भोक्तृभोग्यभावः । अथ
देहे प्राणप्रवेशानन्तरं यत्र गोलके एतच्छिद्रमनुप्रविष्टं चक्षु-
रिन्द्रियं तत्र चक्षुष्यभिमानो स आत्मा चाक्षुषः तस्य रूपदर्शनाय
चक्षुः । यद्यप्यात्मा करणान्यपेक्षते तथापि ज्ञेयज्ञानतदाश्रयाह-
ङ्कारं यो वेद स आत्मा चिद्रूप एव, करणानि तु गन्धादिप्रवृत्तये-
ऽपेक्ष्यन्ते न चैतन्यायेति श्रुत्यर्थः । किञ्च योऽहं रूपमद्राक्षं स एवाहं
पश्यामीति प्रतिसन्धानादेकः शारीर एव भोक्ता न बहवो देवा
इत्याह । अपि चेति ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य च शारीरस्यास्मिन् शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्य-
पापोपलेपसम्भवात् सुखदुःखोपभोगसम्भवाच्च न देवतानां ।
ता हि परस्मिन्नैश्वर्ये पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिंश्चरीरे
भोक्तृत्वं प्रतिलभ्युमर्हन्ति । श्रुतिश्च भवति 'पुण्यमेवामुं गच्छति
न ह वै देवान् पापं गच्छति' इति शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां
सम्बन्धः । उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात् । 'तमुत्क्रामन्तं
प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति'
इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात् सतीष्वपि करणानां नियन्त्रीषु देव-
तासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति, करणपक्षस्यैव हि देवता
न भोक्तृत्वपक्षेति ॥

कदाचिद्देवानामन्नभोक्तृत्वं कदाचिज्जीवस्येत्यनियमोऽस्त्वित्याशङ्क्य
स्वकर्म्मार्जिते देहे जीवस्य भोक्तृत्वनियमान्नैवमित्याह सूत्रकारः । तस्य
चेति । उत्क्रमणादिषु जीवस्य प्राणायामविचारान्तस्यैव प्राणस्वामि-
त्वं, देवतानान्तु परस्वामिकरणसारथिवदधिष्ठातृत्वमात्रमिति व्या-
ख्यानतरमाह । शारीरेणैव च नित्य इति । यथा प्रदीपादिः करणो-
पकारकतया करणपक्षस्यान्तर्गतस्तथा देवाः करणोपकारिण एव न
भोक्तार इत्यर्थः । जीवस्यादृष्टद्वारा करणाधिष्ठातृत्वाद्रथस्वामिवद्भो-
क्तृत्वं, देवानान्तु करणोपकाराभिन्नतया सारथिवदधिष्ठातृत्वमिति
न जीवेनान्यथासिद्धिः । देवानामधिष्ठातृत्वेनास्मिन् देहे भोक्तृत्वा-
नुमानन्तु न ह वै देवान् पापं गच्छतीत्युक्तश्रुतिबाधितं, तस्माच्चक्षुषा
हि रूपाणि पश्यतीति श्रुतेः साधनत्वमात्रबोधित्वादग्निर्वाग्भूत्वेत्याद्य-
धिष्ठातृदेवतापेक्षाबोधकश्रुतिभिरविरोध इति सिद्ध ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

मुख्यश्चैक इतरे चैकादश प्राणा अनूत्क्रान्ताः, तत्रेदमपरं सन्दिह्यते किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहो-
स्वित् तत्त्वान्तराणीति । किन्तावत् प्राप्तं मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा
इति । कुतः श्रुतेः । तथा हि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान्
सन्निधाय मुख्यात्मतामितरेषां ख्यापयति 'हन्तास्यैव सर्वे रूप-
मसामेति तत्र तस्यैव सर्वे रूपमभवन्' इति । प्राणैकश-
ब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः, इतरथा ह्यन्याय्यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य
प्रसज्येत एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र वा लाक्षणिकत्वमापद्येत ।
तस्माद् यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः एवं वागाद्या
अथेकादशेत्येवं प्राप्ते द्रूमः । तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादी-
नीति । कुतः, व्यपदेशभेदात् । कोऽयं व्यपदेशभेदः, ते प्रकृ-
ताः प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वाऽवशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते ।

सखिन्द्रियेषु तदधिष्ठातृदेवताचिन्ता तान्येव प्राणवृत्तिव्यतिरेकेण
न सन्तीत्याक्षेपं प्रत्याह । त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ।
प्राणादिन्द्रियाणां भेदाभेदश्रुतिभ्यां संशयं वदन् पूर्वपक्षयति । मुख्य-
स्येत्यादिना । हन्त इदानीमस्यैव मुख्यप्राणस्य सर्वे वयं स्वरूपं भवा-
मेति सङ्कल्प्यते वागादयस्तथाऽभवन्नित्यभेदश्रुत्यर्थः । ते प्राणादभिन्नाः
प्राणपदवाच्यत्वात् प्राणवदित्याह । प्राणेति । ते प्राणाः श्रेष्ठादन्यत्रान्य
इति प्रतिज्ञार्थत्वेन पदत्रयं व्याचष्टे । तत्त्वान्तराण्येवेति । तद्व्यपदेशा-
दित्यत्र तच्छब्दः प्रतिज्ञातान्यत्वं परामृशति । प्राणा इन्द्रियाणीति । अप-
र्यायशब्दाभ्यामन्यत्वेति हेतूपपादनार्थत्वेन पुनस्तानि सूत्रपदानि
योजयति । क इत्यादिना । सूत्रस्य विश्वतोमुखत्वाद्बुभयार्थत्वमलङ्कार
एव न दूषणं, एतेन प्रतिज्ञाध्याहारः तच्छब्दस्याप्रकृतभेदपराम-

श्रुतावेवं व्यपदेशभेददर्शनात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इत्येवंजातीयकेषु श्रुतिप्रदेशेषु पृथक् प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् चेन्द्रियाणि । ननु मनसोऽप्येवं सति वर्जनम् *इन्द्रियत्वेन प्राणवत् स्यात् 'मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति पृथक् व्यपदेशभेददर्शनात् । सत्यमेतत्, स्मृतौ तु एकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत् संगृह्यते, प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति । व्यपदेशभेदश्चायं †तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते । तत्त्वैकत्वे तु 'स एवैकः सन् प्राण इन्द्रियव्यवदेशं लभते न लभते च' इति विप्रतिषिद्धं, तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे । कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते । 'ते ह वाचमूचुः'

र्शित्वञ्चेति दोषद्वयमपास्तं । शब्दभेदादस्तुभेदसाधनेऽतिप्रसङ्गं शङ्कते । नन्विति । प्राणवन्मनसोऽपि इन्द्रियेभ्यो भेदः स्यादित्यर्थः । अपर्यायसंज्ञाभेदात् स्वतन्त्रसंज्ञिवस्तुभेद इत्युत्सर्गः । स च मनःषष्ठानीन्द्रियाणीत्यादिस्मृतिबाधान्मनस्यपोद्यते, प्राणे तु बाधकाभावादुत्सर्गसिद्धिरिति समाधत्ते । सत्यमित्यादिना । मन इन्द्रियाणि चेति भेदोक्तिर्गोबलीवर्दन्यायेन नेया । रुद्धान्ते मनसः प्रथमोपादानत्वादात्मवदनिन्द्रियत्वमिष्टं ततो नोत्सर्गबाध इति केचित् । किञ्चित्स्माज्जायते प्राण मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति पृथक्जन्मव्यपदेशात् स्वतन्त्रवस्तुभेद इत्याह । व्यपदेशभेदश्चायमिति । एकस्मिन् वाक्ये प्राण इन्द्रियशब्दमैक्याल्लभते पुनरुक्तिभयान्न लभते चेति व्याख्यात इत्यर्थः ॥

एवं भेदेनापर्यायसंज्ञाभ्यामुक्तेः पृथक्जन्मोक्तेश्चेति तद्व्यपदेशादिति

* इन्द्रियत्वे इति वर्ध० का० ।

† तत्त्वभेदे सतीति वर्ध० का० ।

इत्युपक्रम्य वागादीनसुरपामविध्वस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य वागा-
दिप्रकरणं, 'अथ हेममामन्यं प्राणमूचुः' इत्यसुरविध्वंसिनो
मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमात्, तथा 'मनो वाचं प्राणं तान्मा-
त्मनेऽकुरुत' इत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतय उदाहर्त्तव्याः ।
तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे । कुतश्च तत्त्वान्तरभूता
मुख्यादितरे ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १८ ॥

वैलक्षण्यञ्च भवति मुख्यप्राणस्येतेषाञ्च सुप्तेषु वागादिषु मुख्य
एको जागर्त्ति स एव चैको मृत्युनाऽनाप्तः । आप्तास्त्वितरे तस्यैव
प्राणस्यावस्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपातनहेतुत्वं नेन्द्रियाणां
विषयालोचनहेतुत्वेन्द्रियाणां न प्राणस्येत्येवंजातीयको भूयान्
लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणां । तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः ।
यदुक्तं 'तत्र तस्यैव सर्वे रूपमभवं' इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रि-
याणीति, तदुक्तं । तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतिः ।

हेतुर्याख्यातः । भेदश्रुतेरिति सूत्रेण प्रकरणभेदो हेतुरुक्त इति न
पौनरुक्त्यं । ते देवाः शास्त्रीयेन्द्रियमनोवृत्तिरूपाः असुराणां पाप-
वृत्तिरूपाणां जयार्थमुद्गीयकर्माणि प्रथमं व्यापृतां वाचमूचुस्तन्न
उद्गायासुरनाशार्थमिति तथास्त्वित्यङ्गीकृत्योद्गायन्तीं वाचमवृतादि-
दोषेण विध्वंसितवन्तोऽसुरा इत्येवं क्रमेण सर्वेखिन्द्रियेषु पापग्रस्तेषु
पञ्चादयेति प्रकरणं विच्छिद्य प्रसिद्धमास्ये भवमामन्यं मुख्यं प्राणमूचु-
स्तन्न उद्गायेति तेन प्राणेनोद्गाता निर्विषयतया सङ्गदोषशून्येनासुरा
नया इत्यसुराणां विध्वंसिनो मुख्यप्राणस्योक्तेर्भेदसिद्धिरित्याह । ते
हेति । तानि त्रीण्यन्यान्यात्मने स्वार्थं प्रजापतिः कृतवानित्यर्थः ॥

विरुद्धधर्मवत्त्वाच्च । भेद इत्याह । वैलक्षण्यञ्चेति । मृत्युरासङ्गदो-
षः । वारद्वे धृतवत, त्यर्थः । बलभिर्भेदलिङ्गैर्विरोधाद्वागादीनां प्राण-

तथा हि 'वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दधे' इति वागादीनीन्द्रिया-
ण्यनुक्रम्य 'तानि मृत्युः श्रमो भूलोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्'
इति च श्रमरूपेण मृत्युना यस्तत्वं वागादीनामभिधाय 'अथेम-
मेव नाप्नोत् योऽयं मध्यमः प्राणः' इति पृथक्प्राणं मृत्युनानभि-
भूतमनुक्रामति। 'अयं वै नः श्रेष्ठः' इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति ।
तस्मात्तदविरोधेन वागादिषु परिस्यन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं
तद्रूपभवनं वागादीनामिति मन्तव्यं न तु तादात्म्यं । अतएव
प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । तथा च श्रुतिः 'तत्र
तस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः' इति
मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्य इन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं
दर्शयति । तस्मात्तत्त्वान्तराणि प्राणाद्वागादीन्द्रियाणीति ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

सत्प्रक्रियायां तेजोऽवन्नानां *सृष्टिमभिधायेपदिश्यते । 'मेयं
देवतैश्चत हन्ताहमिमास्त्रिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानु-

रूपभवनं प्राणाधीनस्थितिकत्वरूपं व्याख्येयं । एतदेव प्राणशब्दस्ये-
न्द्रियेषु लक्षणाबीजं श्रुतौ तस्मादेत एतेनाख्यायन्त इति परामृष्टमिति
न भेदाभेदश्रुत्योर्विरोध इति सिद्धं ॥

उत्पत्तिरुत्पादनेति च कार्यकर्त्रोर्वापारौ प्रसिद्धौ, तत्र जगदुत्प-
त्तिश्रुतिविरोधः च्यतीतेन पादद्वयेन निरस्तः, सम्प्रत्युत्पादानश्रुति-
विरोधो निरस्यते । तत्रापि सूक्ष्मभूतोत्पादनं पारमेश्वरमेवेति श्रुति-
व्यविप्रतिपन्नं, स्थूलभूतोत्पादने त्वस्ति श्रुतिविप्रतिपत्तिरिति तन्निरा-
सार्थमाह । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् । नामरूप-

प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकै-
कां करवाणीति । तत्र संशयः किं जीवकर्तृकमिदं नामरूप-
व्याकरणमाहोस्वित् परमेश्वरकर्तृकमिति । तत्र प्राप्तं तावत्
जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति । कुतः, अनेन जीवेना-
त्मनेति विशेषणात् । यथा लोके चारेणाहं परमैक्यमनुप्र-
विश्य सङ्कलयामीत्येवंजातीयके प्रयोगे चारकर्तृकमेव *सत्सैन्य-
सङ्कलनं हेतुकर्तृत्वाद्राजात्मन्यधारोपयति सङ्कलयामीत्युत्तम-
पुरुषप्रयोगेण, एवं जीवकर्तृकमेव सन्नामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृ-
कत्वाद्देवतात्मन्यधारोपयति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण ।
अपि च डित्यडवित्यादिषु नामसु घटशरावादिषु च रूपेषु
जीवस्यैव व्याकर्तृत्वं दृष्टं, तस्माज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याक-
रणमित्येवं प्राप्तेऽभिधत्ते । संज्ञामूर्तिऋषिस्तु त्रिवृतकुर्वत इति ।

भेदात् करणभिन्नः प्राण इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेन स्थूलनामरूपकृप्तिः किं-
कर्तृकेति चिन्त्यत इत्यवान्तरसङ्गतिः । प्रक्रिया प्रकरणं । ईक्षणमेवाह ।
हन्तेत्यादिना । हन्त इदानीं देवताः सूक्ष्मा अनुप्रविश्येति सम्बन्धः ।
तासां तिसृणां देवतानामेकैकां देवतां तेजोऽब्रह्मात्मना आत्मिकां करि-
ष्यामीति श्रुतिः पञ्चीकरणोपलक्षणार्था । क्वान्दोग्येऽप्याकाशवाय्वोरुप-
संहारस्योक्तत्वात् । एवं स्थूलीकृतेषु भूतेषु प्राणिनां व्यवहारः से-
त्स्यतीति परदेवतायास्तत्प्रयत्नः । जीवेनेतिपदस्य व्याकरवाणीत्यनेन
सम्बन्धसम्भवासम्भवाभ्यां संशयमाह । तत्रेति । पूर्वपक्षे जीवस्यैव
भौतिकखट्वृत्ताद्भक्षणः सर्वखट्वृत्तासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति
फलं । जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीतिप्रधानक्रियापदेन सम्बन्ध इति
पूर्वपक्षमाह । तत्र प्राप्तमिति । परदेवताया अकर्तृत्वे कथमुत्तम-
पुरुषप्रयोग इत्याशङ्क्य प्रयोजकत्वात् कर्तृत्वोपचार इत्याह । यथा

* परमैक्येति वर्ध० का० ।

तुशब्देन पक्षं व्यावर्तयति । संज्ञामूर्तिऋप्तिरिति नामरूपव्या-
 क्रियेत्येतत् त्रिवृत्कुर्वत इति परमेश्वरं लक्षयति, त्रिवृत्करणे
 तस्य निरपवादकर्तृत्वनिर्देशात् । येयं संज्ञाऋप्तिर्मूर्तिऋप्ति-
 श्चाग्निरादित्यश्चन्द्रमा विद्युदिति तथा कुशकाशपलाशादिषु
 पशुमृगमनुष्यादिषु च प्रत्याकृति प्रतिव्यक्ति चानेकप्रकारा
 मा खलु परमेश्वरस्यैव तेजोऽवन्नानां निर्मातुः कृतिर्भवितुम-
 र्हति । कुतः उपदेशात् । तथा हि सेयं देवतेत्युपक्रम्य व्याक-
 रवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण परस्यैव ब्रह्मणा व्याकर्तृत्वमिहो-
 पदिश्यते । ननु जीवनेति विशेषणाज्जीवकर्तृकत्वं व्याकरण-
 स्याध्यवसितुं नैतदेवं जीवनेत्येतदनुप्रविश्येत्यनेन सम्बध्यते आ-
 नन्तर्यान्न व्याकरवाणीत्यनेन । तेन हि सम्बन्धे व्याकरवाणीत्ययं
 देवताविषय उत्तमपुरुष औपचारिकः कल्प्येत । न च गिरि-
 नदीसमुद्रादिषु नानाविधेषु नामरूपेषु अनीश्वरस्य जीवस्य

लोक इति । सिद्धान्तयति । तुशब्देनेत्यादिना । प्रत्याकृति प्रतिजा-
 तीत्यर्थः । अनेन स्थूलसर्गे जीवस्यासामर्थ्यं द्योतितं । तथा च पदा-
 न्वयस्य पदार्थयोग्यतार्थानत्वाज्जीवरूपेण प्रविश्याहमेव व्याकरवाणी-
 त्यन्वयः न तु जीवेन व्याकरवाणीति । ननु तर्हि प्रवेशक्रिया जीव-
 कर्तृका व्याकरणमीश्वरकर्तृकमिति कर्तृभेदात् क्त्वाप्रत्ययो न स्या-
 दित्यत आह । न च जीवो नामेति । वस्तुतस्तु सूर्यो जले प्रविष्ट इति
 प्रतिविम्बभावाख्यप्रवेशे सूर्यस्यैव कर्तृत्वप्रयोगाज्जीवात्मना प्रवेशेऽपी-
 श्वर एव कर्तेति क्त्वाश्रुतिर्युक्तेति बोध्यं । नन्वभेदश्चेज्जीव एव व्याकर्ता
 किं न स्यादित्याशङ्क्य कल्पनया भिन्नस्य तस्याशक्यत्वाच्छ्रुतिविरोधाच्च
 मैवमित्याह । परमेश्वर इति । प्रत्येकं महाभूतसर्गस्य प्रागुक्तत्वा-

व्याकरणसामर्थ्यमस्ति, येष्वपि चास्ति सामर्थ्यन्तेष्वपि परमेश्वरा-
यत्तमेव तत् । न च जीवो नाम परमेश्वरादत्यन्तभिन्नश्चर-
इव राज्ञः, आत्मेति विशेषणात्, उपाधिमात्रनिबन्धनत्वाच्च
जीवभावस्य । तेन तत्कृतमपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वर-
कृतमेव भवति । परमेश्वर एव च नामरूपयोर्याकर्तृति
सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः । 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्नि-
र्वहिता' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात् परमेश्वरस्यैव त्रिवृत्कुर्वतः
कर्म नामरूपव्याकरणं, त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदमिह नामरूप-
व्याकरणं विवक्ष्यते । प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोऽब-
न्नात्पत्तिवचनेनैवोक्तत्वात्, तच्च त्रिवृत्करणमग्न्यादित्यचन्द्रवि-
द्युत्सु श्रुतिर्दर्शयति 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य' इत्यादिना । तत्राग्निरितीदं
रूपं व्याक्रियते । सति च रूपव्याकरणे विषयप्रतिलम्भा-
दग्निरितीदं नाम व्याक्रियते । एवमेवादित्यचन्द्रविद्युत्सुपि

दिह व्याकरणवाक्ये यत्पूर्वकस्थूलभौतिकसर्ग उच्यते इति पाठय-
त्ययेन सूचितं श्रुत्यर्थमाह । त्रिवृत्करणपूर्वकमिति । ईश्वरकृतं आत्म-
त्वमिति क्व दृष्टमित्यत आह । तच्चेति । इदानीं नामरूपव्याकरणे
क्रममाह । तत्राग्निरिति । यद्यप्यतः प्रभवादित्यत्र वेदशब्दपूर्वि-
काऽर्थसृष्टिरुक्ता तथाप्यथक्तात् स्मृताच्छब्दादर्थसृष्टौ सत्यां स्फुटनाम-
सन्धाभिव्यक्तिरत्रोक्तेर्विरोधः । नन्वग्न्यादीनां तैजसानामेव श्रु-
तावुदाहरणात् भूजलयोस्त्यात्मकत्वं न विवक्षितमित्यत आह । अ-
नन चेति । उपक्रमे तासां मध्य इति शेषः । यत्कपालरूपादिकं
कृष्णत्वादिविशेषाकारेणाविज्ञातमिव भवति तदेवतानां समुदय-

द्रष्टव्यं । अनेन चाग्न्याद्युदाहरणेन भौमात्मसत्तैजसेषु त्रिष्वपि
द्रव्येष्वविशेषेण त्रिवृत्करणमुक्तं भवति, उपक्रमोपसंहारयोः
साधारणत्वात् । तथा हि अविशेषेणैवोपक्रमः ‘इमास्त्रिस्तो
देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति’ इति । अविशेषेणैव चोपसंहा-
रः ‘यदु रोहितमिवाभूत्’ इति तेजसस्तद्रूपमित्येवमादिः ‘यद-
विज्ञातमिवाभूत्’ इत्येतासामेव देवतानां समास इत्येवमन्तः ।
तासां तिसृणां देवतानां वह्निस्त्रिवृत्कृतानां सतीनामध्यात्म-
मपरं त्रिवृत्करणमुक्तं ‘इमास्त्रिस्तो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृ-
त्त्रिवृदेकैका भवति’ इति । तदिदानीमाचार्यो यथाश्रुत्यैवोप-
दर्शयत्याशङ्कितं कञ्चित् दोषं परिहरिष्यन् ॥

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपयुज्यमानाया मांसादि
कार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते । तथा हि श्रुतिः ‘अन्नमशितं
त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुत्रीषं भवति
यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः’ इति । त्रिवृत्कृता भू-
मिरेवैषा ब्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यत इत्यभिप्रायः । तस्याश्च

रूपमित्यर्थः । बाह्यं त्रिवृत्करणमुक्ताध्यात्मिकमपरं पूर्वाक्तलक्षणं
वदन् उत्तरसूत्रमवतारयति । तासामित्यादिना । पुरुषशरीरं प्रा-
प्यैकैका त्रिवृद्भवति कर्मत्रयात्मना भवतीत्यर्थः । उत्तरसूत्रेण शङ्कितं
दोषं निरसितुमादौ शङ्काविषयमाध्यात्मिकत्रिवृत्करणं दर्शयतीति
भाष्यार्थः ॥

स्थविष्ठं रूपं पुरोषभावेन वह्निर्निर्गच्छति, मध्यममध्यात्मं मांसं वर्धयति, अणिष्ठन्तु मनः । एवमितरयोरग्नेजसोऽर्थथा-
शब्दं कार्यमवगन्तव्यं 'मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यं अस्थि मज्जा वाक् तेजसः' इति । अत्राह यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकं अविशेषश्रुतेः 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकाम-
करोत्' इति, किं कृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः, 'इदं तेज इमा आप इदमन्नं' इति । तथा 'अध्यात्ममिदमन्नन्तस्याग्निस्तस्य कार्यं मांसादि इदमपां पीतानां कार्यं लोहितादि इदं तेजसो-
ऽग्निस्तस्य कार्यमस्थ्यादि' इति । अत्रोच्यते ॥

वैशेष्यात्त तदादस्तदादः ॥ २२ ॥

तुशब्देन चोदितं दोषमपनुदति । विशेषस्य भावो वैशेष्यं, भूयस्त्वमिति यावत् । सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित् कस्यचित् भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलक्ष्यते 'अग्नेस्तेजोभूयस्त्वमुदकस्याभूयस्त्वं पृथिव्या अन्नभूयस्त्वं' इति । व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थञ्चेदं त्रिवृत्करणं । व्यवहारस्य त्रिवृत्कृतरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूत-
त्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्येत् । तस्मात् सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशे-

नन्वन्नमयं मांसादि कथं भौममित्यत आह । त्रिवृत्कृता भूमिरेवेति । प्राणस्य वायोरपकार्यत्वं औपचारिकं द्रष्टव्यं ॥

एवं विषयमुक्त्वा दोषं शङ्कते । अत्राहेति । तदुत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । तुशब्दनेति । स्वभागाधिक्यं वैशेष्यं किमर्थं कृतमित्यत

आदेश तेजोऽवन्नविशेषवादे भूतभौतिकविषय उपपद्यते ।
तद्वादस्तद्वाद इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥

इति श्रीमच्छारीकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतौ
द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ० ॥

अध्यायश्च समाप्तः ।

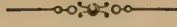
आह । व्यवहारप्रसिद्धार्थमिति । एवं स्मृतिन्यायमतान्तरश्रुतिभिर-
विरोधो ब्रह्मणि वेदान्ततात्पर्यस्येति सिद्धं ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमद्भोविन्दानन्दभगवत्-
पादकृतौ शारीकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ * ॥

अध्यायश्च समाप्तः ॥

~~~~~

ॐ परमात्मने नमः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्न-
निरूपणाभ्यां ॥ १ ॥

द्वितीयेऽध्याये स्मृतिन्यायविरोधो वेदान्तविहिते ब्रह्मदर्शने
परिहृतः, परपक्षाणाञ्चानपेक्षत्वं प्रपञ्चितं, श्रुतिविप्रतिषेधश्च
परिहृतः, तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकर-
णानि ब्रह्मणो जायन्त इत्युक्तं । अथेदानीमुपकरणोपहितस्य
जीवस्य संसारगतिप्रकारस्तदवस्थान्तराणि ब्रह्मसत्त्वं विद्या-
भेदाभेदौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ सम्यग्दर्शनात् पुरुषा-
र्थसिद्धिः सम्यग्दर्शनोपायविधिप्रभेदो मुक्तिफलानियमश्चेत्येत-

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

यं हि वैराग्यसम्पन्नास्तत्त्वमर्थविवेकिनः ॥

लभन्ते साधनैर्दान्तास्तं सीतानायकं भजे ॥ १ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां । वृत्तमनुद्य
तृतीयाध्यायार्थमाह । द्वितीय इत्यादिना । अविरुद्धे वेदान्तार्थे 'तज्-
ज्ञानसाधनचिन्तावसर इत्यनयोर्हेतुहेतुमद्भावः । लिङ्गोपाधिसिद्धौ
तदुपहितजीवसंसारचिन्तेति पादयोरपि तद्भावसङ्गतिः । अत्र प्रथ-
मपादे वैराग्यं । द्वितीये स्वप्नाद्यवस्थोक्ता त्वंपदार्थो ब्रह्मतत्त्वञ्चोच्यते ।
तृतीये वाक्यार्थस्तदर्थमुपासनाश्च विचार्यन्ते । चतुर्थ्यपादार्थमाह । स-
म्यग्दर्शनादिति । दर्शनोपायाः सन्न्यासादयः । मुक्तिरूपफलस्य स्वर्ग-

दर्थजातं ततोयेऽध्याये निरूपयिष्यते प्रसङ्गागतञ्च किमप्यन्यत् ।
 तत्र प्रथमे तावत् पादे पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्र-
 भेदः प्रदर्श्यते, वैराग्यहेतोस्तस्माज्जुगुप्सेतेति चान्ते *अवणात् ।
 जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्को विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा-
 परिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतं ।
 'अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति' इत्येवमादेः 'अन्यन्नवतरं क-
 ल्याणतरं रूपं कुरुते' इत्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्याच्छब्दात्,
 धर्माधर्मफलोपभोगसम्भवाच्च । स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसम्परि-
 ख्यक्तो गच्छति आहोस्वित् सम्परिख्यक्त इति चिन्त्यते । किन्तावत्
 प्राप्तं असम्परिख्यक्त इति । कुतः, करणोपादानवद्भूतोपादा-
 नस्याश्रुतत्वात् । 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः' इत्यत्र
 तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं सङ्कीर्तयति, वाक्यशेषे
 चक्षुरादिसङ्कीर्तनात् । नैवंभूतमात्रोपादानसङ्कीर्तनमस्ति सु-
 लभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः, यत्रैष देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्ति

वत्तारतम्यनियमाभावः एकरूपमिति यावत् । प्रसङ्गागतं देहात्म-
 दूषणं । पञ्चसु द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्स्त्रिग्नित्वध्यानं पञ्चाग्निविद्या ।
 यस्मात् कर्मणा गत्यागतिरूपोऽनर्थस्तस्मात् कर्मफले जुगुप्सां धारणा-
 विरक्तिं कुर्वीतेति पञ्चाग्निविद्योपसंहारे अवणाद्वैराग्यार्थं प्रद-
 र्श्यते इत्यन्वयः । शास्त्रादिसूत्रे नित्यानित्यविवेककृतं वैराग्यमुक्तं इह
 तद्दार्ढ्यं गत्यागतिक्लेशभावनाकृतं तदुच्यत इत्यपौनरुक्तं । अधिकरणवि-
 घयमाह । जीव इति । अविद्या प्रसिद्धा । विद्येति पाठे उपासना ग्राह्या ।
 कर्म धर्माधर्माख्यं, पूर्वप्रज्ञा जन्मान्तरसंस्कारः । अथ मरणकाले प्राणा
 हृदये जीवेनैकीभवन्तीत्यर्थः । रूपं शरीरं, पञ्चीकृतभूतभागाः उत्तर-

ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनं, तस्मादसंपरिष्वक्तो यातीत्येवं
 प्राप्ते पठत्याचार्यः । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त इति ।
 तदन्तरप्रतिपत्तौ देहात् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः
 सम्परिष्वक्तो रंहति गच्छतीत्यवगन्तव्यं । कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्यां ।
 तथाहि प्रश्नः 'वेत्य यथा पञ्चम्यामाज्जतावापः पुरुषवचसो भव-
 न्ति' इति । निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु
 पञ्चस्रग्निषु अद्वाप्तोमवृक्षन्तरेतोरूपाः पञ्चाज्जतीर्दर्शयित्वा 'इति
 तु पञ्चम्यामाज्जतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति । तस्माद-
 द्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रजतीति गम्यते । नन्वन्या श्रुतिः
 'जलौकावत् पूर्वदेहं न मुञ्चति यावन्न देहान्तरमाक्रमतीति

देहपरिणामिनो भूतसूक्ष्माः । वेदान्तार्थज्ञानसाधनविचारत्वात् सर्वा-
 धिकरणानां, श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः वैराग्यफलकत्वादेतत्पादसङ्गतिः ।
 पूर्वाधिकरणे व्यवहारार्थं पञ्चीकरणमुक्तं स व्यवहारोऽत्र निरूप्यत
 इति फलफलिभावोऽवान्तरसङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे निराश्रयप्राणगत्य-
 भावात् न वैराग्यं सिध्यति, सूत्राश्रयप्राणगतैर्वैराग्यमिति फलभेदः ।
 तेजोमात्राश्चक्षुरादयः, पश्यति जिघ्रतीति वाक्यशेषात् । आपः पञ्चस्र-
 ग्निषु ज्ञताः पञ्चम्यामाज्जतौ ज्ञतायां यथा पुरुषशब्दवाच्याः पुरुषात्मना
 परिणमन्ते तथा किं त्वं वेत्येति श्वेतकेतुं प्रति राज्ञः प्रवाहणस्य प्रश्नः,
 तस्य चोत्तराज्ञाने तत्पितरं प्रति राज्ञो 'वाचासौ वाव लोको गौत-
 माग्निस्तत्र अद्वात्या आपः आज्जतिः पर्जन्याग्नौ सोमरूपा इह खल्व-
 ग्निहीत्रे अद्वाया ज्ञता, दध्याख्या हि रूपा आपो यजमानसंलग्नाः
 स्वर्गं लोकं प्राप्य सोमाख्यदिव्यदेहात्मना स्थिताः कर्मान्ते ज्ञताः पर्जन्ये
 भूयन्ते ततो वृष्टिरूपाः पृथिव्यां अन्नरूपाः पुरुषे रेतोरूपाः यो-
 धिति ज्ञताः आपः पुरुषशब्दवाच्या भवन्ति' इति निरूपणं कृतं । नन्वे-

दर्शयति, इति । तद्यथा तृणजलायुकेति, तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तयदेहविषयभावनादीर्घभावमात्रं जलूकयोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श्रुत्यक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः प्रकल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशात् वृत्तिलाभस्तत्र भवति केवलस्यैव वात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र तत्र भवति इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीव एव वोत्सृत्य देहादेहान्तरं प्रतिपद्यते शुक् इव वृक्षाद् वृक्षान्तरमित्येवमाद्याः ताः सर्वा एवानादर्तव्याः, श्रुतिविरोधात् । ननूदाहताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरङ्घ्रिः सम्परिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोति, अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात्, तत्र

तदेहं त्यक्त्वाऽङ्घ्रिः सह गतस्य पञ्चादेहान्तरप्राप्तिरित्युक्तं । यथा तृणजलायुका तृणान्तरं गृहीत्वा पूर्वतृणं त्यजति तथा जीवो देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुतिविरोधादिति शङ्कते । नन्वेत्येति । इहैव कर्मायत्तभाविदेहं देवोऽहमित्यादिभावनया गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुत्यर्थः, अतो न विरोधः, इति समाधत्ते । तत्रापीति । भावनाया दीर्घभावो भाविदेहविषयत्वं । घटाकाशवदुपहितो जीवः सूक्ष्मोपाधिगत्या लोकान्तरं गच्छतीति पञ्चमिश्र-त्युक्तः प्रकारस्तद्विरोधादन्याः कल्पनाः अनाहर्तव्या इत्यन्वयः । साङ्ख्य-कल्पनामाह । व्यापिनामिति । सुगतकल्पनामाह । केवलस्येति । निर्विकल्पकज्ञानसन्तानरूपस्यात्मनो देहान्तरे शब्दादिसविकल्पज्ञानाख्यवृत्तिलाभो भवतीत्यर्थः । कारणादकल्पनामाह । मन इति । देहान्तरं प्रति मनोमात्रं गच्छति, इन्द्रियाणि तु भूतान्येवारभ्यन्ते ।

कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूतसृक्षैः सम्परिष्वक्तो
रंहतीत्यत उत्तरं पठति ॥

व्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुशब्देन चेदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति । आत्मिका ह्यापः
त्रिवृत्करणश्रुतेः । तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्त्रितरदपि भूतद्व-
यमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति । आत्मकस्य देहस्तथाणामपि तेजो-
ऽवन्नानां तस्मिन् कार्योपलब्धेः, पुनश्च आत्मकस्त्रिधातुकत्वात्
त्रिभिर्वातपित्तस्लेष्माभिः । न भूतान्तराणि स प्रत्याख्याय केवला-
भिरङ्गिरारम्भं शक्यते । तस्मात् भूयस्त्वापेक्षोऽयमापः पुरुषव-
चस इति प्रश्नप्रतिवचनयोरपशब्दो न केवल्यापेक्षः, सर्वदेहेषु
हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो धातु-
र्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते, नैष दोषः, इतरापेक्षयाऽपां बाहुल्यं
भविष्यति । दृश्यते च शुक्रशोणितलचरणेऽपि देहबीजे द्रववा-
हुल्यं । कर्म च निमित्तकारणं, देहान्तरारम्भे कर्माणि चाग्नि-
होत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्य*व्ययाश्रयाणि । कर्म-
समवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मिभिर्युलोकाख्ये-

दिगम्बरकल्पनामाह । जीव इति । ननु पाकस्वेदगन्धरूपकार्यत्रयो-
पलब्धेस्त्यात्मको देह इत्ययुक्तं ॥

प्राणावकाशयोरप्युपलब्ध्या देहस्य पञ्चभूतात्मत्वादित्यस्या व्याख्या-
न्तरमाह । पुनश्चेति । देहधारकत्वाद्वातवो वातादयस्त्रिधातुत्वान्या-
त्मक इत्यन्वयः । देहस्य केवलान्नत्वे वातं पित्तञ्च वायव्यं तैजसं न

* व्ययाश्रयाणीति वर्ध० का० ।

ऽग्नौ ह्ययन्त इति वक्ष्यति, तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः ।
बाहुल्याच्चापशब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामु-
पादानमिति निरवद्यं ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते । ‘तमुत्क्रान्तं
प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति’
इत्यादिश्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिराश्रयमन्तरेण न सम्भ-
वतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्तानां तदाश्रयभूतानामपामपि भूता-
न्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते । न हि निराश्रयाः प्राणाः
क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा, जीवतोऽदर्शनात् ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

स्यादेतत्, नैव प्राणा देहान्तरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छ-
न्ति, अग्न्यादिगतिश्रुतेः । तथाहि श्रुतिः मरणकाले वागादयः
प्राणाः अग्न्यादीन् देवान् गच्छन्तीति दर्शयति ‘यत्रास्य
पुरुषस्य मृतस्याऽग्निं वागप्येति वातं प्राणः’ इत्यादिनेति चेन्न,

स्यातामिति भावः । पृथिवीतरभृतापेक्षया बाहुल्यं । किञ्च देहनिमि-
त्तानां कर्मणामपूर्वबाहुल्यात्ताभिर्भूतान्तराण्युपलक्ष्यन्त इत्याह । कर्म
चेत्यादिना ॥

उक्ताश्च प्राणा देहबीजपञ्चभूताश्रयाः प्राणत्वाज्जीवदेहस्य प्राण-
वदित्याह । प्राणगतेऽस्येति ॥

प्राणानां गतिरसिद्धेत्याशङ्क्य निषेधति । अग्न्यादीति । अदर्शना-
दोषधिवनस्पतिगमनस्येति शेषः । लोमान्यपि यन्तीत्यर्थः । प्राणानाम-

भाक्तत्वात् । वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्गौणी लोमसु केशेषु
चादर्शनात् । 'आषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशाः' इति हि
तत्रान्नायते । न हि लोमानि केशाश्चात्सुतौषधीर्वनस्पतींश्च
गच्छन्तीति सम्भवति । न च जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्याने
गमनमवकल्पते, नापि प्राणैर्विना देहान्तर उपभोग उपपद्यते,
विस्पष्टञ्च प्राणानां सह जीवेन गमनमन्यत्र आवितं, अतो
वागाद्यधिष्ठात्रीणां अग्न्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां
मरणकाल उपकारनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽग्न्यादीन्
गच्छन्तीत्युपचर्यते ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥५॥

स्यादेतत्, कथं पुनः पञ्चम्यामाहुतौ आपः पुरुषवचसो
भवन्तीत्येतन्निर्द्धारयितुं पार्यते यावता नैव प्रथमेऽग्नावपां श्रव-
णमस्ति । इह हि द्युलोकप्रभृतयः पञ्चाग्नयः पञ्चानामाहुती-
नामाधारत्वेनाधीताः, तेषाञ्च प्रमुखे 'असौ वाव लोको गौत-
माग्निः' इत्युपन्यस्य तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहति' इति
श्रद्धा हौम्यद्रव्यत्वेनावेदिताः, न तत्रापि हौम्यद्रव्यतया श्रुताः ।
यदि नाम पर्जन्यादिषु उत्तरेषु चतुर्व्यघ्न्येषु हौम्यद्रव्यता

ग्न्यादिषु लयस्य मुख्यत्वे जीवस्य गतिभोगयोरयोगात् सर्वे प्राणा चनू-
त्क्रामन्तीति विस्पष्टश्रुतेर्लोमादिगौणफलपाठाच्च गौणत्वमित्यर्थः ॥

भूतान्तरयुक्तानामपाङ्गतिमुक्त्वा पुरुषवचस्त्वं तासामाक्षिप्य समा-
धत्ते । प्रथम इति । ननु प्रथमपदं व्यर्थं उत्तराग्निष्वप्यपामश्रवणा-

परिकल्प्येत परिकल्पतां नाम, तेषु होतव्यतयोपात्तानां सोमा-
दीनामव्वज्जललोपपत्तेः । प्रथमे त्वमौ श्रुतां अद्भ्यां परित्यज्या-
श्रुता आपः परिकल्प्यन्त इति साहसमेतत् । अद्भ्या च नाम
प्रत्ययविशेषः प्रसिद्धिसामर्थ्यात् । तस्मादयुक्तः पञ्चम्यामाज्जतौ
अपां पुरुषभाव इति चेन्नैष दोषः । हि यतस्तत्रापि प्रथमे-
ऽमौ ता एवापः अद्भाशब्देनाभिप्रेयन्ते । कुतः, उपपत्तेः ।
एवं ह्यादिमध्यावसानसंज्ञानादनाकुलमेतदेकवाक्यमुपपद्यते,
इतरथा पुनः पञ्चम्यामाज्जतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रति-
वचनावसरे प्रथमाज्जतिस्थाने यद्यनपो होम्यद्रव्यं अद्भ्यां नामा-
वतारयेत् ततोऽन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यता
न स्यादिति तु पञ्चम्यामाज्जतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति
चोपसंहरन्नेतदेव दर्शयति । अद्भाकार्यञ्च सोमवृश्चादि स्थूली-
भवदव्वज्जलं लक्ष्यते । सा च अद्भाया अग्ने युक्तिः । कारणा-

दित्याशङ्क्य सोमवृश्चान्तरे तासामगतत्वादुत्तर एतासां अवणमस्ति ।
न प्रथम इत्याह । यदि नामेति । पञ्चाग्निष्वपामाज्जतित्वे सिद्धे
तासां पञ्चम्यामाज्जतौ पुरुषवचस्त्वं भवेन्न तत्सिद्धं प्रथमाग्नौ तासाम-
नाज्जतित्वादिति शङ्कार्थः । एवं हि अद्भाशब्देनापां ग्रहे सति प्रश्नो-
त्तरोपसंहाराणां संज्ञानादेकार्थत्वादेकवाक्यतोपपद्यते, अग्रहे च-
तुर्व्यग्निष्वेवापामाज्जतित्वाच्चतुर्थ्यामाज्जताविति वाच्यं, अतः प्रश्नोपसं-
हारयोः पञ्चम्यामिति अवणात् प्रथमाभावप्याप एव ग्राह्या इति
समाधानार्थः । यनपः अद्भ्योऽन्यत एतदेवेति अद्भाशब्दस्याप्यर्था-
न्तरत्वं दर्शयतीत्यर्थः । उपपत्तेरित्यस्यार्थान्तरमाह । अद्भाकार्य-
मिति । तस्याः अद्भाज्जतेः सोमः सम्भवतीत्यादिना अद्भासोमादीनां
पूर्वपूर्वपरिणामत्वं श्रुतं ततो द्रवपरिणामत्वात् अद्भाया अत्र प्रत्यया-

नुरूपं हि कार्यं भवति । न च अद्वाख्यः प्रत्ययो मनसो जीवस्य वा धर्मः सन् धर्मिणो निष्कृष्य होमाद्योपादातुं शक्यते पञ्चादिभ्य इव हृदयादीनीत्याप एव अद्वाशब्दा भवेयुः, अद्वाशब्दश्चाप्सूपपद्यते, वैदिकात् प्रयोगदर्शनात् 'अद्वा वा आपः' इति । तनुत्वं च 'अद्वासारूप्यं गच्छन्त्यापो देहबीजभूताः' इत्यतः अद्वाशब्दाः स्युः, यथा सिंहपराक्रमो नरः सिंहशब्दो भवति । अद्वापूर्वककर्मसमवायाच्चाप्सु अद्वाशब्द उपपद्यते मच्चशब्द इव पुरुषेषु । अद्वाहेतुत्वाच्च अद्वाशब्दोपपत्तिः 'आपो हास्ये अद्वां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे' इति श्रुतेः ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अथापि स्यात् प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामापः अद्वादिक्रमेण पञ्चम्यामाज्जतौ पुरुषाकारं प्रतिपद्येरन्नतु तत्सम्परिष्वक्ता जीवारहेयुः, अश्रुतत्वात् । न ह्यत्रापामिव जीवानां आवयिता कश्चिच्छब्दोऽस्ति । तस्माद्गृह्णति सम्परिष्वक्त इत्ययुक्तमिति चेत्, नैष दोषः । कुतः, इष्ट्यादिकारिणां प्रतीतेः । अथ 'ये इमे

त्मकमुख्यश्रद्धाया आज्जित्वायोगाच्चेत्यर्थः । अद्वाशब्दस्याप्सु सूक्ष्मत्वगुणेन वर्त्तिमुक्ता लक्षणां वक्तुं श्रद्धया अद्भिरेव कर्मयोगित्वं हेतुत्वं वा सम्बन्धमाह । अद्वापूर्वेति । अस्मै यजमानाय । स्नानाद्यर्थमायः अद्वां संनमन्ते जनयन्तीति अत्यर्थः ॥

अपां गतिमुपेत्याद्भिः सह जीवानां गतिमाक्षिप्य समाधत्ते । अथापीत्यादिना । द्युलोकाग्ना अद्वाज्जतेः सेतो राजा सम्भवतीत्युक्ता वाक्य-

ग्रामे दृष्टापूर्ते दातुमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इत्युपक्रम्ये-
 ष्यादिकारिणां धूमादिना पितृयानेन पथा चन्द्रमाप्तिं कथ-
 यति 'आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमराजा इति त एवेहापि प्रती-
 यन्ते तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः अद्भ्यां जुह्वति तस्या आज्ञतेः
 सोमो राजा सम्भवति' इति श्रुतिसामान्यात् । तेषाञ्चाग्निहोत्र-
 दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनभूता दधिपयःप्रभृतयो द्रवद्रव्यभू-
 यस्वात् प्रत्यक्षमेवापः सम्भवन्ति, ता आहवनीये ऊताः सूक्ष्मा
 आज्ञत्योऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्ठादिकारिण आश्रयन्ति । तेषाञ्च
 शरीरं नैधनेन विधानेनान्येऽग्न्यावृत्तिजो जुह्वत्यसौ स्वर्गाय लो-
 काय स्वाहेति । ततस्ताः अद्भ्यापूर्वककर्मसमवायिन्यः आज्ञति
 मय्य आपोऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्ठादिकारिणो जीवान् परि-
 वेष्ट्यामुं लोकं फलदानाय नयन्तीति यत्तदत्र जुहोति नाभि-
 धीयते अद्भ्यां जुह्वतीति । तथाचाऽग्निहोत्रे षट्प्रश्नीनिर्वचन-

शेषे धूमादिमार्गेण आकाशाच्चन्द्रमसं प्राप्ता इष्ट्यादिकारिण एष
 सोमो राजेत्युक्ताः अतः सोमराजशब्दसामान्यादिष्ट्यादिकारिणां जी-
 वानां अद्वाशब्देनाद्भिः सह गतिरिह अद्वाऊतिवाक्ये प्रतीयत इत्य-
 र्थः । तेषां सूक्ष्माभिर्द्रव्यापूर्वरूपाभिः पञ्चीकृताभिरद्भिः सम्बन्धं वदन्
 सहगतिं विवृणोति । तेषाञ्चाग्निहोत्रेति । नैधनं मरणं, तन्निमित्त-
 कमन्येष्टिविधानं, असौ यजमानः, स्वर्गाय गच्छन्निति मन्त्रार्थः ।
 ऊतद्रव्यरूपाणामपां गमने श्रुत्यन्तरमाह । तथा चेति । अग्निहोत्र-
 प्रकरणे जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रति 'नन्वेवैनयोः सायंप्रातराज्ञत्योस्वनू-
 त्क्रान्तिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थापिनं
 वेत्य' इति षट्प्रश्नाः कृतास्तेषां निर्वचनमपि राजैव ते एते आज्ञती
 ऊते उत्क्रामतः तेऽन्तरिक्षद्वारा दिवं गच्छतस्ते दिवमेवाहवनीयप्रतिष्ठां

रूपेण वाक्यशेषेण 'ते वा एते आहुती ऊते उत्क्रामतः' इत्येव-
मादिनाऽग्निहोत्राहुतयोः फलारम्भाय लोकान्तरप्राप्तिर्दर्शिता ।
तस्मादाहुतिमयीभिरद्भिः सम्परिष्वक्ता जीवा रंहन्ति स्वकर्म-
फलोपभोगाचेति श्लिष्यते । कथं पुनरिदमिष्टादिकारिणां स्व-
कर्मफलोपभोगाय रंहणं प्रतिज्ञायते, यावता तेषां धूमप्रती-
केन वर्त्मना चन्द्रमसमधिरूढानामन्नभावं दर्शयति 'एष सोमो
राजा तद्देवानामन्नन्तद्देवा भक्षयन्ति' इति । 'ते चन्द्रं प्राप्स्यान्
भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वे-
त्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्ति' इति *च समानविषयं श्रुत्यन्तरं । न
च व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्यमाणानामुपभोगः सम्भवतीत्यत
उत्तरं पठति ॥

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

वाग्वद्श्लोदितदोषव्यावर्तनार्थः । भाक्तमेषामन्नत्वं न मुख्यं,
मुख्ये ह्यन्नत्वे 'स्वर्गकामो यजेत' इत्येवंजातीयकाधिकारश्रुति-

कुर्वाते दिवं तर्पयतस्ते ततः पुनरावर्तेते ततः पृथिव्यां पुरुषे योषिति
च ऊते पुरुषरूपेणोत्तिष्ठत इति वाक्यशेषेण कृतं । सम्प्रत्युत्तरसूत्र-
यावत्वं शङ्कते । कथमित्यादिना । अत्र सोमाख्यचन्द्रस्यान्नत्वमुक्तं नेष्टा-
दिकारिणामिति भ्रान्तिनिरासार्थं श्रुत्यन्तरमाह । ते चन्द्रमिति ।
यथा यज्ञे चमसस्यं सोममृत्विज आप्यायस्वेति क्रियावृत्तौ लोट् पुनः
पुनराप्याय्य पुनः पुनरपक्षय्य भक्षयन्ति । एवं एतानिष्टादिकारि-
णोऽन्नरूपान् भक्षयन्ति देवा इत्यर्थः ॥

अधिक्रियते पुरुषो विधिना सम्बध्यतेऽनेनेत्यधिकारः फलकामना ।

* चेति वर्ध० पु० नास्ति ।

ग्रामे दृष्टापूर्ते दातुमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इत्युपक्रमे-
 ष्यादिकारिणां धूमादिना पितृयानेन पथा चन्द्रमाप्तिं कथ-
 यति 'आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमराजा इति त एवेहापि प्रती-
 यन्ते तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः अद्धां जुह्वति तस्या आज्ञतेः
 सोमो राजा सम्भवति' इति श्रुतिसामान्यात् । तेषाञ्चाग्निहोत्र-
 दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनभूता दधिपयःप्रभृतयो द्रवद्रव्यभू-
 यस्वात् प्रत्यक्षमेवापः सम्भवन्ति, ता आहवनीये जुताः सूक्ष्मा
 आज्ञत्योऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिश्चादिकारिण आश्रयन्ति । तेषाञ्च
 शरीरं नैधनेन विधानेनान्येऽग्नौवृत्तिजो जुह्वत्यसौ स्वर्गाय लो-
 काय स्वाहेति । ततस्ताः अद्धापूर्वककर्मसमवायिन्यः आज्ञति
 मय्य आपोऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिश्चादिकारिणो जीवान् परि-
 वेष्ट्यामुं लोकं फलदानाय नयन्तीति यन्तदत्र जुहोति नाभि-
 धीयते अद्धां जुह्वतीति । तथाचाऽग्निहोत्रे षट्प्रश्नीनिर्वचन-

शेषे धूमादिमार्गेण आकाशाच्चन्द्रमसं प्राप्ता इत्यादिकारिण एष
 सोमो राजेत्युक्ताः अतः सोमराजशब्दसामान्यादिष्यादिकारिणां जी-
 वानां अद्धाशब्देनाद्भिः सह गतिरिह अद्धाज्जतिवाक्ये प्रतीयत इत्य-
 र्थः । तेषां सूक्ष्माभिर्द्रव्यापूर्वरूपाभिः पञ्चीकृताभिरद्भिः सम्बन्धं वदन्
 सहगतिं विवृणोति । तेषाञ्चाग्निहोत्रेति । नैधनं मरणं, तन्निमित्त-
 कमन्त्येष्टिविधानं, असा यजमानः, स्वर्गाय गच्छन्निति मन्त्रार्थः ।
 जुतद्रव्यरूपाणामपां गमने श्रुत्यन्तरमाह । तथा चेति । अग्निहोत्र-
 प्रकरणे जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रति 'नन्वेवैनयोः सायंप्रातराज्जत्योस्वनू-
 त्क्रान्तिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थापिनं
 वेत्य' इति षट्प्रश्नाः कृतास्तेषां निर्वचनमपि राज्ञैव ते एते आज्जती
 जुते उत्क्रामतः तेऽन्तरिक्षद्वारा दिवं गच्छतस्ते दिवमेवाहवनीयप्रतिष्ठां

रूपेण वाक्यशेषेण 'ते वा एते आहुती ऊते उत्क्रामतः' इत्येव-
मादिनाऽग्निहोत्राहुतयोः फलारम्भाय लोकान्तरप्राप्तिर्दर्शिता ।
तस्मादाहुतिमयीभिरङ्घ्रिः सम्परिष्वक्ता जीवा रंहन्ति स्वकर्म-
फलोपभोगाचेति श्लिष्यते । कथं पुनरिदमिष्टादिकारिणां स्व-
कर्मफलोपभोगाय रंहणं प्रतिज्ञायते, यावता तेषां धूमप्रती-
केन वर्त्मना चन्द्रमसमधिरूढानामन्नभावं दर्शयति 'एष सोमो
राजा तद्देवानामन्नन्तद्देवा भक्षयन्ति' इति । 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं
भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापचीयस्वे-
त्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्ति' इति *च समानविषयं श्रुत्यन्तरं । न
च व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्यमाणानामुपभोगः सम्भवतीत्यत
उत्तरं पठति ॥

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

वाग्वद्व्योदितदोषव्यावर्तनार्थः । भाक्तमेषामन्नत्वं न मुख्यं,
मुख्ये ह्यन्नत्वे 'स्वर्गकामो यजेत' इत्येवंजातीयकाधिकारश्रुति-

कुर्वाते दिवं तर्पयतस्ते ततः पुनरावर्तेते ततः पृथिव्यां पुरुषे योषिति
च ऊते पुरुषरूपेणोत्तिष्ठत इति वाक्यशेषेण कृतं । सम्प्रत्युत्तरसूत्र-
व्यावर्त्यं शङ्कते । कथमित्यादिना । अत्र सोमाख्यचन्द्रस्यान्नत्वमुक्तं नेष्टा-
दिकारिणामिति भ्रान्तिनिरासार्थं श्रुत्यन्तरमाह । ते चन्द्रमिति ।
यथा यज्ञे चमसस्यं सोममृत्विज आप्यायस्वेति क्रियावृत्तौ लोट् पुनः
पुनराप्याय्य पुनः पुनरपक्षय्य भक्षयन्ति । एवं एतानिष्टादिकारि-
णोऽन्नरूपान् भक्षयन्ति देवा इत्यर्थः ॥

अधिक्रियते पुरुषो विधिना सम्बध्यतेऽनेनेत्यधिकारः फलकामना ।

* चेति वर्ध० पु० नास्ति ।

रूपरुध्येत । चन्द्रमण्डले चेदिष्टादिकारिणामुपभोगो न स्यात्
 किमर्थमधिकारिण इष्टाद्यायासबहुलं कर्म कुर्युः । अन्नशब्द-
 श्चापभोगहेतुत्वसामान्यात् अन्ननेऽप्युपचर्यमाणो दृश्यते 'यथा
 विशोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशाम्' इति । तस्मादिष्टस्त्रीपुत्र-
 मित्रादिभिरिव गुणभावोपगतैरिष्टादिकारिभिर्यत्सुखविहरणं
 देवानां तदेवैषां भक्षणमभिप्रेतं न मोदकादिवर्चणं निग-
 रणं वा । 'न वै देवा अन्नान्ति न पिवन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
 तृष्यन्ति' इति देवानां चर्चणादिव्यापारं वारयति । तेषां
 चेष्टादिकारिणां देवान् प्रति गुणभावोपगतानामप्युपभोग
 उपपद्यते राजोपजीविनामिव परिजनानां, अनात्मवित्त्वाच्चे-
 ष्टादिकारिणां देवोपभोग्यभाव उपपद्यते । तथा हि श्रुति-
 रनात्मविदां देवोपभोग्यतां दर्शयति 'अथ योऽन्यां देवतामु-
 पास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवा-
 नाम्' इति । स चास्मिन्नपि लोक इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीणयन्
 पशुवद्देवानामुपकरोत्यस्मिन्नपि लोके तदुपजीवी तदादिष्टं
 फलमुपभुञ्जानः पशुवद्देव देवानामुपकरोतीति गम्यते ।
 अनात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति इत्यस्यापरा व्याख्या ।

शास्त्रानर्थक्यवारणाय अन्नत्वं गौणमिति भावः । केन दोषेण तेषां
 देवभोग्यतेत्यत आह । अनात्मवित्त्वाच्चेति । यथा पशुर्भोग्य एवमन्नः
 स इह भेदधीमान् देवानां भोग्य इत्यर्थः । आत्मशब्दस्य मुख्यत्व-
 बलेन सूत्रांशं व्याख्याय प्रकृतपञ्चाग्रयः सूत्रकृतात्मत्वेनोपचरिता इति
 व्याख्यानं समाह । अनात्मेत्यादिना । विद्यास्तुत्यर्थमन्नत्वं न मुख्यमित्यत्र

अनात्मविदो ह्येते केवलकर्मिण इष्टादिकारिणो न ज्ञान-
 कर्मसमुच्चयानुष्ठाचिनः । पञ्चाग्निविद्यामिहात्मविद्येत्युपचरन्ति
 प्रकरणात् पञ्चाग्निविद्याविहीनत्वाच्चेदमिष्टादिकारिणां गुण-
 वादेनान्तत्वमुद्गाध्यते पञ्चाग्निविद्याप्रशंसायै । पञ्चाग्निविद्या
 इह विधित्सिता वाक्यतात्पर्यावगमात् । तथा हि श्रुत्यन्तरं
 चन्द्रमण्डले भोगसङ्गावं दर्शयति 'स सोमलोके भूतिमनुभूय
 पुनरावर्तते' इति । तथान्यदपि श्रुत्यन्तरं 'अथ ये शतं पि-
 तृणां जितलोकानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये
 कर्मणा देवत्वमभिसञ्जयन्ते' इतीष्टादिकारिणां देवैः संवसतां
 भोगप्राप्तिं दर्शयति । एवं भाक्तत्वादन्यभाववचनस्तेष्टादिका-
 रिणो जीवा रंहन्तीति प्रतीयन्ते । तस्माद्रंहति सम्परिष्वक्त
 इति युक्तमेवाक्तं ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च ॥ ८ ॥

इष्टादिकारिणां धूमादिना वर्त्मना चन्द्रमण्डलमधिरूढाणां
 भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोह आस्नायते 'तस्मिन् यावत्-
 सम्पातमुपित्वाऽथैतमेवाध्मानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमित्यारभ्य या-

श्रुत्यन्तरार्थं सूत्रशेषं व्याचष्टे । तथाह्येति । एवं गतिपर्यालोचनया
 वैराग्यमिति सिद्धं ॥

इदानीं गत्यन्तरभाविनीमागतिं निरूपयति । कृतात्यय इति ।
 भोक्तव्यकर्मसमाख्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । यथेतमित्यारभ्य आदियोनि-
 मित्यन्तं वाक्यं यावत्तावदस्नायत इति योजना । अत्र यावत्-

वद्रमणीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः आ-
 दियोनिम्' इति । तत्रेदं विचार्यते किं निरनुशया भुक्तकृत्स्न-
 कर्माणोऽवरोहन्त्याहोस्त्रिहस्तानुशयाः इति । किन्तावत् प्राप्तं
 निरनुशया इति । कुतः यावत्सम्पातमिति विशेषणात् ।
 सम्पातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते । सम्पत्तयनेनास्माल्लोकादमुं
 लोकं फलोपभोगायेति, यावत्सम्पातमुषिलेति च कृत्स्नस्य
 तस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । 'तेषां यदा तत्पर्यवैति' इति च
 श्रुत्यन्तरेणैष एवार्थः प्रदर्श्यते । स्यादेतत् यावदमुष्मिँल्लोके
 उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुङ्क्ते इति कल्पयिष्यामीति । नैवं कल्प-
 यितुं शक्यते यत्किञ्चेत्यन्यत्र परामर्शात् । 'प्राप्यान्तं कर्मण-
 स्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययं । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय
 कर्मणे' इत्यप्यपरा श्रुतिः यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्न-
 स्येह कृतस्य कर्मणस्तत्र चयिततां दर्शयति । अपि च प्रायण-
 मनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं । प्राक् प्रायणादारब्धफलेन
 कर्मणा प्रतिबन्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चाविशेषात् यावत्
 किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकं, न हि साधारणे
 निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति । न ह्यविशिष्टे

सम्पातमिति विशेषणाद्रमणीयचरणा इति वाक्याच्च संशयमाह ।
 तत्रेति । अनुशयः कर्म, अत्र पूर्वापत्ते कर्माभावेनागतेरनियमात् वैरा-
 ग्यादार्ष्टं, सिद्धान्ते कर्मसत्त्वेनागतिनियमाद्वैराग्यदार्ष्टमिति भेदः ।
 तेषामिष्टादिकारिणां यदा तत्कर्म पर्यवैति विपरिच्छीणं भवति तदा
 पुनरावर्तन्त इति श्रुत्यन्तरेणापि कृत्स्नकर्मणश्चन्द्रलोके भुक्तत्वमुच्यते

प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते । तस्मान्नि-
 रनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । कृतात्ययेऽनुशयवानिति ।
 येन कर्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुप-
 भोगेन क्षयिते तेषां यदन्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं
 तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसम्पर्कात् प्रविलीयते सविटकि-
 रणसम्पर्कादिव हिमकरके, ऊतभुगर्चिःसम्पर्कादिव घृतका-
 ठिन्यं । ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनो-
 पक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति । केन हेतुना दृष्ट-
 स्थितिभ्यामित्याह । तथा हि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानाम-
 वरोहं दर्शयति 'तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते
 रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा
 वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां
 योनिमापद्येरन् शूययोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं
 वा' इति । चरणशब्देनात्रानुशयः सूच्यते इति वर्णयिष्यते ।
 दृष्टञ्चायं जन्मनैव प्रतिप्राणुच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्य-

इत्यर्थः । यावत् पदसङ्कोचो न युक्तः श्रुत्यन्तरविरोधादित्याह । नैव-
 मिति । अयं नरो यत्किञ्चिदिह लोके कर्म करोति तस्यान्तं फलं
 परलोके प्राप्य कर्मार्थं पुनरायातीति श्रुत्यर्थः । कर्माभावे श्रुतिमुक्ता
 युक्तिमाह । अपि चेति । अभिव्यक्तिः फलोन्मुखता, मरणेनाभिव्यक्तस्य
 सर्वस्य कर्मणः परलोकभोगस्यावश्यम्भावात् कर्माभाव इत्यर्थः ।
 चरणाख्यशीलमात्रादवरोह इति प्राप्ते सिद्धान्तप्रतिज्ञां व्याचष्टे
 येनेत्यादिना । तत्रावरोहतां जीवानां मध्ये ये केचिदिह कर्मभूमौ
 रमणीयचरणाः पुण्यकर्माणाः पुण्ययोनिभाज इति यत् अभ्याशो ह

मानः आकस्मिकत्वासम्भवादननुशयसङ्गावं सूचयति । अभ्युदय-
प्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावग-
मितत्वात् । सृतिरपि वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रत्येक-
कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृ-
त्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते इति सानुशयानामेवाव-
रोहं दर्शयति । कः पुनरनुशयो नामेति, केचित्तावदाहुः स्व-
र्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदननुशयो नाम भाण्डा-
नुसारिस्तेहवत् । यथा हि स्नेहभाण्डं रिच्यमानं न सर्वात्मना
रिच्यते भाण्डानुसार्यैव कश्चित् स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथानुशयो-
ऽपीति । ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषा-
वस्थानं न्याय्यं । नायं दोषः न हि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं
कर्मणः प्रतिजानीमहे । ननु निरवशेषकर्मफलोपभोगाय चन्द्र-
मण्डलमारूढाः । वाढं । तथापि स्वल्पकर्मावशेषमात्रेण तत्रा-
वस्थातुं न शक्यते । यथा किल कश्चित् सेवकः सकलैः सेवो-
पकरणैः राजकुलमुपसृप्तश्चिरप्रवासात् परिचीणवह्न्युपकरण-

अवश्यं हीत्यर्थः । कपूरं पापं । दृष्टशब्दस्य श्रुतमर्थमुक्तार्थान्तरमाह ।
दृष्टश्चेति । पुण्ये वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यादिशास्त्रेण
सुखदुःखयोर्धर्माधर्महेतुकत्वमवगतं । ततश्च जन्मारभ्य दृष्टो भोगः कर्म-
हेतुकभोगत्वात् स्वर्गभोगवत् इत्यनुशयसिद्धिः । विपक्षे च हेत्वभावात्
भोगस्याकस्मिकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्मृता वा अन्त्याः आश्रमिणः प्रेत्य
मृत्वा लोकान्तरे कर्मफलं भुक्त्वा ततः शेषेण भुक्त्वादन्येन कर्मणा अनुश-
यास्त्रेण पुनर्जन्म प्रतिपद्यन्ते इति सम्बन्धः । विशिष्टा देशादयो मेधान्ता
दश गुणा येषु ते तथोक्ताः । श्रुतं ज्ञानं, वृत्तं आचारः । स्वाभिमतानुशयं

चत्रपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोत्येव-
 मनुशयलेशमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न
 चैतद्युक्तमिव, न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृ-
 त्तिरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादित्युक्तं । नन्वेतदप्युक्तं न स्वर्ग-
 फलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भवतीति । तदेतद-
 पेशलं । स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्यस्यैव स्वर्गफलं निखिलं
 जनयति स्वर्गच्युतस्याऽपि कश्चित् फललेशं जनयतीति न
 शब्दप्रमाणकानां ईदृशी कल्पनावकल्पते । स्नेहभाण्डे तु स्नेह-
 लेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानु-
 वृत्तिर्दृश्यते न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्ति-
 र्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते, स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् ।
 अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानु-
 सारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्तमानोऽनुशय इति । यदि हि येन सु-
 कृतेन कर्मणेष्टादिना स्वर्गमन्वभूवन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः

वक्तुं पृच्छति । कः पुनरिति । कृतस्य कर्मणः स्वर्गे भोगे सति भुक्तस्य
 कर्मणो लेशोऽनुशयस्तद्दानवरोहति, भाण्डे स्नेहलेशस्य दृष्टत्वात् । ततः
 शेषेणेति स्मृतेश्चेत्येकदेशिव्याख्यामाह । केचिदित्यादिना । रिच्यमानं
 स्नेहेन वियुज्यमानं । ननु भोगनाशत्वात् कर्मणो लेशो न युक्त इति
 शङ्कते । नन्विति । कृत्स्नकर्मणो भोगे जाते नाशः स्यात् न तु भोगो
 जात इति परिहारार्थो भोगो न जायत इत्युक्तमिति शङ्कते ।
 नन्विति । भोगः सावशेषो जात इति समाधत्ते । वाढमित्यादिना ।
 इदमेकदेशिव्याख्यानं दूषयति । न चेति । स्वर्गकामो यजेतेत्यादि-
 शास्त्रेण स्वर्गभोगार्थं कर्म चोदितं, तच्छेषस्य मर्त्यभोगहेतुत्वे शास्त्रवि-

कल्प्येत ततो रमणीय एवैकोऽनुशयः स्थान विपरोतस्तत्रेयम-
 नुशयविभागश्रुतिरूपरूपेण 'तद् य इह रमणीयचरणा अथ
 य इह कपूयचरणाः' इति । तस्मादामुष्मिकफले कर्मजाते
 उपभुक्ते अवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातं अनुशयस्तदन्तो-
 ऽवरोहन्तीति । यदुक्तं यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शात् सर्वस्येह
 कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्नं प्राप्य निरनुशया अवरोह
 न्तीति । नैतदेवं, अनुशयसद्भावस्यावगमितत्वात् । यत्किञ्चिदिह
 कृतसामुष्मिकफलं कर्मरश्मिभोगं तत्सर्वं फलोपभोगेन क्षपयि-
 त्वेति गम्यते । यदप्युक्तं प्रायणमविशेषादनारब्धफलं कृत्स्नमेव
 कर्माभिव्यनक्ति, तत्र केनचित् कर्मणामुष्मिन् लोके फल-
 मारभ्यते केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न सम्भवतीति । तद-
 प्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तं । अपि च केन हेतुना
 प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति

रोध इत्यर्थः । किञ्च स्वर्गहेतुकर्मशेषादवरोहे कपूययोन्यापत्तिश्रुति-
 विरोध इत्याह । अवश्यञ्चेति । स्वाभिमतमनुशयमाह । तस्मा-
 दिति । पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति । यदित्यादिना । क्षपयित्वा
 पुनरागच्छतीति प्राप्यान्तमिति वाक्येन गम्यत इति योजना । जन्मा-
 रभ्य दृष्टभोगलिङ्गानुगृहीतया रमणीयकपूयचरणश्रुत्यैहिकानुश-
 याख्यकर्मविशेषपरया विरोधात् यत्किञ्चेति यावत्सम्पातमिति च
 सामान्यशब्दयोरामुष्मिकविषयत्वेन सङ्कोचो न्याय्य इति भावः । मरणं
 कृत्स्नकर्माभिव्यञ्जकमित्युक्तं उक्तानुशयश्रुतिविरोधादित्याह । तद-
 पीति । बलवदनारब्धकर्मप्रतिबन्धाच्च न कृत्स्नकर्माभिव्यक्तिरित्याह ।
 अपि चेत्यादिना । तस्य कृत्स्नकर्मव्यञ्जकत्वे हेतुर्नास्तीति भावः । प्रश्नं
 मत्वोत्तरं शङ्कते । चारब्धेति । चारब्धवदनारब्धस्यापि बलवतः

वक्तव्यं । आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानु-
पपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत
तत्र वक्तव्यं, यथा तर्हि प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रति-
बद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिः, एवं प्रायणकालेऽपि विरुद्ध-
फलस्यानेकस्य कर्मणो युगपत्फलारम्भासम्भवाद्वलवता प्रति-
बद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति । न ह्यनारब्धफल-
त्वसामान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन् प्रा-
यणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुं,
प्रतिनियतफलत्वविरोधात्, नापि कस्यचित् कर्मणः प्राय-
णेऽभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यते वक्तुं, ऐकान्तिक-
फलत्वविरोधात् । न हि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणा-
मुच्छेदः सम्भाव्यते । स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रति-
बद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमप्यवस्थानं दर्शयति—

प्रतिबन्धकत्वात् न सर्वकर्मणः फलदानायाभिव्यक्तिरिति समाधत्ते ।
यथेति । अनारब्धफलत्वाविशेषात् सर्वकर्मणामभिव्यक्तिमाशङ्क्य मिथो
विरुद्धस्वर्गनरकादिदेहफलानामेकदेहारम्भकत्वासम्भव उक्तत्वं विवृ-
णोति । न हीति । अस्तु तर्हि दुर्बलस्य कर्मणो नाश इत्यत आह । नापी-
ति । नाभुक्तं क्षीयते कर्मैकान्त उत्सर्गः, स च प्रायश्चित्तब्रह्मज्ञानधा-
नैर्बाध्यते न मरणमात्रेणेत्यर्थः । मरणेन दुर्बलकर्माविनाशे मानमाह ।
स्मृतिरिति । कर्मनाशपक्षं निरस्य प्रकृतकृत्स्नकर्मभिव्यक्तिपक्षे दो-
षान्तरमाह । यदि चेति । कृत्स्नकर्मणामेकस्मिन् देवादियन्मनि
भोगेन क्षयात् न जन्मान्तरं स्यात् ज्ञानाभावात् न मुक्तिरित्यञ्ज-
देवस्य कथा दशा स्यादित्यर्थः ।

“कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति ।

*पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते” ॥

इत्येवंजातीया । यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्म एकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः स्वर्गनरकतिर्यग्योनिषु अधिकारानवगमाद्धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत । ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमुपसृध्येत । न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफलमाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुं । न च दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभि-

“श्वसूकरखरोयूणां गोजाविमृगपक्षिणां ।

चण्डालपुक्कसानां च ब्रह्महा योनिमिच्छति” ॥

इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च न सर्वकर्मणामेकजन्मारम्भकत्वमित्याह । ब्रह्मेति । नन्वेकस्य कर्मणः कथमनेकजन्मफलकत्वं अदृष्टत्वादित्यत आह । न चेति । किञ्च व्यञ्जकत्वेऽपि मरणस्य किं सर्वकर्मव्यञ्जकत्वं कल्प्यते उत यत्किञ्चित्कर्मव्यञ्जकत्वं, नाद्यः, इह कृतकारीर्यादेरत्रैव फलहेतोर्मरणव्यव्यत्वासम्भवादित्याह । न चेति । द्वितीयं निरस्यन् परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति । प्रदीपेति । रूपाणां प्रदीपवत् मरणं न कस्यचिदपि कर्मणो व्यञ्जकं किन्तु प्रबलकर्मप्रतिबन्धाभावे दुर्बलं व्य-
व्यत इत्यर्थः । एवं मरणस्य व्यञ्जकत्वानङ्गीकारेण दीपदृष्टान्तो निरस्तः, अङ्गीकारेऽप्यनुकूलो दृष्टान्त इत्याह । स्थूलेति । सूक्ष्मनुद्भूतरूपमिति मरणे सर्वकर्माभिव्यक्त्यसिद्धिरिति शेषः । एवं सर्वकर्मसङ्घ एक-
जन्मारम्भ इत्येकभविकः कर्माश्रय इति मतनिराशमुपसंहरति । तस्मादिति । चरणश्रुत्या ततः शेषेणेत्यादिस्मृत्या प्रबलप्रतिबन्धादिति-
न्यायेन चानभिव्यक्तकर्मसङ्गावादित्यर्थः । ननु मुक्त्यनुपपत्त्याऽङ्गीकार्य एकभविक इत्यत आह । शेषेति । सूत्रशेषं व्याचष्टे । ते चेत्यादिना ।

व्यञ्जकं *सम्भवतीत्येषापि केयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना ।
 प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः, स्थूल-
 सूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यं । यथा हि प्रदीपः समानेऽपि
 सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मं, एवं प्रायणं समा-
 नेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्म-
 णो वृत्तिमुद्गावयति न दुर्बलस्येति । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिन्या-
 यविरोधादस्तिष्ठोऽयमशेषकर्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः, शेषकर्मसङ्गा-
 वेऽनिर्माचप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने सम्भ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषक-
 र्मचयश्रुतेः । तस्मात् स्थितमेतदनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति । ते
 चावरोहन्तो यथेतमनेवं चावरोहन्ति । यथेतमिति यथा-
 गतमित्यर्थः । अनेवमिति तद्विपर्ययेणेत्यर्थः । धूमाकाशयोः
 पितृयाणेऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्तनात् यथेतंशब्दाच्च य-
 थागतमिति प्रतीयते, रात्र्याद्यसङ्कीर्तनादभ्राद्युपसङ्ख्यानाच्च
 विपर्ययोऽपि प्रतीयते ॥

अवरोहमार्ग इत्यं श्रूयते 'तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवा-
 ध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशादायुं त्रायुर्भूत्वा धूमो भवति
 धूमो भूत्वाम्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह
 ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते अतो वै दुर्नि-
 ष्यप्रतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति तद् य
 इह रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इति । धूमाध्वना यथेतं
 यथागतं तथेतमध्वानं पुनरायान्तीत्युक्त्वा धूमादिरूपपितृमार्गस्य
 रात्र्यादिकं नोक्तं अधिकं चाभ्रादिकमुक्तमिति मत्वा सूत्रकृतोक्तं
 यथेतमनेवञ्चेति । अवशिष्टश्रुत्यर्थोऽग्रे स्फुटीभविव्यति ॥

* सम्भवतीत्यव्यापिकेयमिति वर्ध० ।

चरणादिति चेन्नोपलक्षणाद्यति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

अथापि स्यात् या श्रुतिरनुशयसङ्गावप्रतिपादनाद्योदाह-
ता 'तद् य इह रमणीयचरणाः' इति सा खलु चरणाद्योन्या-
पत्तिं दर्शयति नानुशयादन्यच्चरणमन्योऽनुशयः, चरणञ्चारि-
त्रमाचारः शीलमित्यनर्थान्तरं । अनुशयस्तु भुक्तफलात् कर्मणो-
ऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतं । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति ।
'यथाचारी तथा भवति' इति 'यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि
सेवितव्यानि नो इतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि
त्वयोपास्यानि' इति च । तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशय-
सिद्धिरिति चेन्नैष दोषः । यतोऽनुशयोपलक्षणार्थवैषा चरण-
श्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्यादेतत्, कस्मात् पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय ला-
क्षणिकोऽनुशयः प्रत्याय्यते । ननु शीलस्यैव तु श्रौतस्य विहित-

सम्यति श्रुतिश्चरणशब्दमाद्योपपूर्वकं सूत्रकृद्याचष्टे । चरणादिति
चेदिति ।

“अत्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहस्य ज्ञानञ्च शीलमेतद्विदुर्बुधाः” ॥ इति—

स्मृतावक्रोधादयः शास्त्रार्थज्ञानरूपं शीलं सर्वकर्माङ्गमुक्तं तद्वो-
धकं चरणपदमङ्गिनः श्रौतादिकर्मणो लक्षकं 'कर्मण एवोत्तरावस्था
धर्माधर्माख्यापूर्वं' इति कर्मलक्षणयैव तदभिन्नापूर्वाख्यानुशयसिद्धि-
रिति कार्ष्णाजिनिमतं ॥

तदेव शङ्कासमाधानाभ्यामाह । आनर्थक्यमिति चेदित्यादिना
सूत्रेण । चरणशब्दवाच्यस्यैव ग्रहणसम्भवानुलक्षणा युक्तीति शङ्कित्वैव

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

वादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याख्येते इति मन्यते । चरणमनुष्ठानं कर्मेत्यनर्थान्तरं । तथा ह्यविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते । यो हीष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आचक्षते धर्मच्चरत्येष महात्मेति । आचारोऽपि धर्मविशेष एव, भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते । तस्माद्रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्माणः, कपूयचरणा निन्दितकर्माण इति निर्णयः ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतं ॥ १२ ॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं गच्छन्तीत्युक्तं । *ये त्वितरेऽनिष्टादिकारिणस्तेऽपि किं चन्द्रमसं गच्छन्ति उत न गच्छन्तीति चिन्त्यते । तत्र तावदाह । इष्टादिकारिण एव चन्द्रमसं गच्छन्ती-

मुख्यसिद्धान्तमाह । सुकृतेति । चरणशब्दार्थमुपसंहरति । आचारोऽपीति । कर्मण एवाचारत्वे यथाकारीत्यादिभेदोऽस्ति कथमित्यत आह । भेदव्यपदेश इति । निरूपपदाचारशब्दात् सदाचाररूपो विशेषो भाति अतस्तत्समभित्याहृतः कर्मसामान्यवाचको यथाकारीतिशब्दस्तदितरविशेषपरः, एवमनवद्यानि कर्माणीति सामान्यतः, अस्माकं सुचरितानीति विशेष इति विवेकः, तस्मादनुशयबलादागत्यावश्यम्भावानुसन्धानाद्वैराग्यमिति सिद्धं ॥

एवं पुण्यात्मनां गत्यागतिचिन्तया वैराग्यं निरूप्य पापिनां तच्चिन्तया तन्निरूपयति । अनिष्टादिकारिणामपीति । ये के चेत्यविशेषश्रुतेर्वैवस्वतं सङ्गमनं जनानामिति श्रुतेस्त्वसंशये प्रथमाधिकरणेन सिद्ध-

* ये त्वितर इष्टादिभ्य इति चर्ध० का० ।

त्येतन्न, कस्मात्, यतोऽनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रमण्डलं गन्त-
व्यत्वेन श्रुतं । तथा ह्यविशेषेण कौषीतकिनः समामनन्ति 'ये
वै केचास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति ।
देहारम्भोऽपि च पुनर्जायमानानां नान्तरेण चन्द्रप्राप्तिमव-
कल्पेत्, पञ्चम्यामाहुतावित्याहुतिसङ्ख्यानियमात्, तस्मात् सर्व
एव चन्द्रमसमासीदेयुः । इष्टादिकारिणामितरेषाञ्च समानग-
तित्वं न युक्तमिति चेत्, न, इतरेषां चन्द्रमण्डले भोगाभावात् ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गति-
दर्शनात् ॥ १३ ॥

तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्ती-
ति । कस्मात्, भोगायैव हि चन्द्रारोहणं न निष्प्रयोजनं नापि
प्रत्यवरोहायैव, यथा कश्चिद्वृक्षमारोहति पुष्पफलोपादानाय
न निष्प्रयोजनं नापि पतनायैव । भोगश्चानिष्टादिकारिणां
चन्द्रमसि नास्तीत्युक्तं, तस्मादिष्टादिकारिण एव चन्द्रमसमारो-
हन्ति नेतरे । इतरे तु संयमनं यमालयमवगाह्य स्वदुष्कृतानु-

नियमात्तेषां पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे । तथेत्यादिना । यमराजं
पापिजनानां सम्यग्गम्यं, हविषा स्त्रीणां पततीति श्रुत्यर्थः । पूर्वपक्षे पुण्य-
वतामेव चन्द्रगतिरिति नियमाभावात् पुण्यवैयर्थ्यं पापाद्वैराग्यदा-
र्ढ्यञ्चेति फलं, सिद्धान्ते पापिनां चन्द्रलोकदर्शनमपि नास्तीति पुण्या-
र्थवत्त्वं वैराग्यदार्ढ्यञ्चेति फलं, पञ्चमाग्नौ देहारम्भ इति नियमात्
पापिनामपि प्रथमद्युलोकाभिप्राप्तिर्वाच्येत्याह । देहारम्भ इति । पा-
पिनां खर्गभोगाभावेऽपि मार्गान्तराभावाच्चन्द्रगतिरिति भावः ॥

सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । तु शब्द इत्यादिना । संयमने यमलोके यमकृता

रूपा यामीर्यातनाः अनुभूय पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति,
एवम्भूतौ तेषामारोहावरोहौ भवतः । कुतः तद्गतिदर्शनात् ।
तथा हि । यमवचनस्वरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिकारिणां
यमवश्यतां दर्शयति—

‘न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढं ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे’ ॥
इति । ‘वैवस्वतं सङ्गमनं *जनानां’ इत्येवंजातीयकञ्च बद्धेव
यमवश्यताप्राप्तिलिङ्गं भवति ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपि च मनुव्यासप्रभृतयः शिष्टा संयमने पुरे यमायत्तं
कपूयकर्मविपाकं स्मरन्ति नाचिकेतोपाख्यानादिषु ॥

†अपि च सप्त ॥ १५ ॥

अपि च सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन
स्मर्यन्ते पौराणिकैः, ताननिष्टादिकारिणः प्राप्नुवन्ति, कुतस्ते
चन्द्रं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायः । ननु विरुद्धमिदं यमायत्ता यात-
नाः पापकर्माणोऽनुभवन्तीति, यावता तेषु रौरवादिषु अन्ये
चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्यन्त इति, नेत्याह ॥

यातनाः अनुभूयावरोहन्तीत्येवं आरोहावरोहाविति योजना सूत्रस्य
ज्ञेया । यमवश्यतां मृत्वा गच्छतां । सम्यक् परस्तात् प्राप्यत इति संपरायः
परलोकः, तदुपायः साम्परायः, बालमच्चं, विशेषतो वित्तरागेण मूढं
मोहात् प्रमादं कुर्वन्तं प्रति न भाति । स च बालोऽयं स्त्रीवित्तादिलो-
कोऽस्ति न परलोकोऽस्तीति मानी स मे मम यमस्य वशमाप्नोतीत्यर्थः ॥

* जनानां यमराजं हविषेति सो० का० वर्ध० । † अपि सप्तेति का० वर्ध० ।

तत्रापि च तद्वापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्यु-
पगमादविरोधः । यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधि-
ष्ठातारः स्मर्यन्ते ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निविद्यायां 'वेत्य यथासौ लोको न सम्पूर्यते' इत्यस्य
प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे श्रूयते, 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न
तानीमानि क्षुद्राण्यमहदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व सि-
यस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते' इति । तत्रै-
तयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरित्येतत् । कस्मात् प्रकृतत्वात् ।
विद्याकर्मणी हि देवयानपितृयानयोः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते ।
'तद् य इत्थं विदुः' इति विद्या तथा प्रतिपत्तव्यो देवयानः
पन्थाः प्रकीर्तितः, इष्टापूर्ते दत्तमिति कर्म तेन प्रतिपत्तव्यः
पितृयाणः पन्थाः प्रकीर्तितः, तत्प्रक्रियायामथैतयोः पथोर्न

पापिनां यमवश्यतावादिविशेषश्रुतिस्मृतिबलात् 'ये वै केच' इत्य-
विशेषश्रुतिरित्यादिकारिविषयत्वेन व्याख्येयेति भावः ॥

सूत्रत्रयस्य भाष्यं सुबोधं ॥

यदुक्तं मार्गान्तराभावात् पापिनामपि चन्द्रगतिरिति तत्र, तृतीय-
मार्गश्रुतेरित्याह । विद्याकर्मणोरिति । मार्गद्वितयोऽप्यनन्तरं तृतीय-
मार्गाक्तिसमारम्भाय श्रुतावयवशब्दः । एतयोर्विद्याकर्मणोः पथिद्वय-
साधनयोरन्यतरेणापि साधनेन ये नरा न युक्तास्ते जन्ममरणा-
वृत्तिरूपतृतीयसर्गस्थानि भूतानि भवन्ति, क्रियावृत्तौ लोट्, तेन

कतरेण च नेति श्रुतं । एतदुक्तं भवति, ये च न विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृताः नापि कर्मणा पितृयाने तेषामेष क्षुद्र-जन्तुलक्षणेऽसकृदावर्ती तृतीयः पन्था भवतीति, तस्मादपि ना-नियतादिकारिभिश्चन्द्रमाः प्राप्यते । स्यादेतत्, तेऽपि चन्द्रबिम्ब-मारुह्य ततोऽवरुह्य क्षुद्रजन्तुत्वं प्रतिपत्स्यन्ते इति, तदपि नास्ति, आरोहानर्थक्यात् । अपि च सर्वेषु प्रयत्नु चन्द्रलोकं प्राप्नुवत्-स्वसौ लोकः प्रयद्भिः सम्पूर्यतेत्यतः प्रअविरुद्धं प्रतिवचनं प्रस-ज्येत । तथाहि प्रतिवचनं दातव्यं यथासौ लोको न सम्पू-र्यते । अवरोहाभ्युपगमादसम्पूरणोपपत्तिरिति चेत्, न, अश्रुत-त्वात् । सत्यं अवरोहादप्यसम्पूरणमुपपद्यते । श्रुतिस्तु तृतीयस्या-नसङ्कीर्तनेनासम्पूरणं दर्शयति 'एतत् तृतीयं स्थानं तेना-सौ लोको न सम्पूर्यते' इति । तेनानारोहादेवासम्पूरणमिति युक्तं । अवरोहस्येष्टादिकारिष्वप्यविशिष्टत्वे सति तृतीयस्थानो-क्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । तुशब्दस्तु शाखान्तरीयवाक्यप्रभवामशे-षगमनाशङ्कामुच्छिनत्ति, एवं सत्यधिकृतापेक्षः शाखान्तरीये

पापिनां चन्द्रगत्यभावाच्चन्द्रलोको न सम्पूर्यते इति श्रुत्यर्थः । प्रति-पत्ताविति प्राप्तिसाधने इत्यर्थः । अपि च पापिनां चन्द्रगतौ 'असौ लोकः सम्पूर्यते अतश्च न सम्पूर्यते' इत्येतत्प्रतिवचनं विरुद्धं प्रसज्येत्य-न्वयः । अवरोहादसंपूरणमश्रुतं न कल्प्यं श्रुतहान्यापत्तेरित्याह । नाश्रु-तत्वादिति । अवरोह एव तृतीयं स्थानं श्रुत्युक्तमित्यत आह । अव-रोहस्येति । इममध्वानं पुनर्निवर्तन्त इति श्रुत्यादिकारिणामवरोहा-क्तेरनियतादिकारिणामपि अवरोहस्यार्थसिद्धत्वात् पुनरुक्तिर्यथेत्यर्थः । अथैतद्योरिति मार्गान्तरोपक्रमबाधसृजितौ सशब्दबाधस्येत्यतः स्थान-

वाक्ये सर्वशब्दोऽवतिष्ठते 'ये वै केचिदधिकृता अस्माह्लोकात् प्रचन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति । यत्पुनरुक्तं देह-
लाभोपपत्तये सर्वे चन्द्रमसं गन्तुमर्हन्ति पञ्चम्यामाज्जतावित्या-
ज्जतिसङ्ख्यानियमादिति तत्प्रत्युच्यते ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

न तृतीये स्थाने देहलाभाय पञ्चसङ्ख्यानियम आज्जतीना-
मादर्तव्यः । कुतः, तथोपलब्धेः । तथा ह्यन्तरेणैवाज्जतिसङ्ख्यान-
ियमं वर्णितेन प्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्तिरूपलभ्यते 'जायस्व
म्रियस्व' इत्येतत् तृतीयं स्थानमिति । अपि च 'पञ्चम्यामा-
ज्जतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाज्जति-
सङ्ख्या संकीर्तते न कीटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वेन, पुरुषशब्दस्य
मनुष्यजातिवचनत्वात् । अपि च पञ्चम्यामाज्जतावपां पुरुषवच-
स्त्वमुपदिश्यते नापञ्चम्यामाज्जतौ पुरुषवचस्त्वं प्रतिषिध्यते, वा-
क्यस्य व्यर्थतादोषात्, तत्र येषामारोहावरोहौ सम्भवतस्तेषां
पञ्चम्यामाज्जतौ देह उद्भविविध्यत्यन्येषान्तु विनैवाज्जतिसङ्ख्याया
भूतान्तरोपसृष्टाभिरङ्गिर्देह आरभ्यते ॥

शब्दो मार्गलक्षक इति द्रष्टव्यं । एवमविशेषश्रुतेर्मार्गाभावाच्चेति
पूर्वपक्षबीजद्वयं निरस्य तृतीयबीजनिरासार्थं सूत्रमाह । यत्पुनरि-
त्यादिना ॥

विद्याकर्मशून्यानां कृमिकीटादिभावेन जायस्वेत्यादिश्रुत्या निर-
न्तरजन्ममरणोपलब्धेर्नाज्जतिसङ्ख्यादर इत्यर्थः । पुरुषशब्दाच्चैवमि-
त्याह । अपि चेति ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

अपि च स्मर्यते लोके द्रोणधृष्टद्युम्नप्रसूतीनां सीताद्रौ-
पदीप्रसूतीनाञ्चायोनिजत्वं, तत्र द्रोणादीनां योषिद्विषयै-
काङ्गतिर्नास्ति, धृष्टद्युम्नादीनान्तु योषित्पुरुषविषये द्वे अप्या-
ङ्गती न स्तः । यथा च तत्राङ्गतिसङ्ख्यानादरो भवति एवमन्य-
त्रापि भविष्यति । बलाकाप्यन्तरेणैव रेतःसेकं गर्भं धत्त
इति लोके रूढिः ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

अपि च चतुर्विधे भूतग्रामे जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणे
स्वेदजोद्भिज्जयोरन्तरेणैव ग्राम्यधर्ममुत्पत्तिदर्शनादाङ्गतिसङ्ख्या-
नादरो भवति, एवमन्यत्रापि भविष्यति । ननु तेषां खल्वेषां
भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति 'अण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति'
अत्र त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते कथं चतुर्विधत्वं भूत-
ग्रामस्य प्रतिज्ञातमित्यत्रोच्यते ॥

मनुष्यदेहस्याऽपि नाङ्गतिसङ्ख्यानियम इत्याह । अपिचेत्यादिना ।
विधिनिषेधरूपार्थद्वये वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अनियमे स्मृतिसंवादार्थं
सूत्रं । स्मर्यतेऽपीति । लोक्यतेऽनेनेति लोको भारतादिरुक्तः । मुख्या-
मप्याह । बलाकेति ॥

अण्डजानि च जरायुजानि च स्वेदजानि च उद्भिज्जानिति चेच्छ्रु-
त्यवयवस्मेन सूत्रं व्याचष्टे । अपि चेति । अन्यत्राप्यनियमादिकारि-
व्यित्यर्थः । अनया श्रुत्या चातुर्विध्यं कथमुक्तं श्रुत्यन्तरे त्रीण्येवेत्यवधा-
रणविरोधादिति शङ्केत्तरत्वेन सूत्रमादत्ते । नन्वित्यादिना ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

‘आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्’ इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव खेदजोपसङ्गहः कृतः प्रत्येतद्यः, उभयोरपि खेदजोद्भिज्जयो-
र्भूमुदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात् । स्यावरोद्भेदात्तु विलक्षणो
जङ्गमोद्भेद इत्यन्यत्र खेदजोद्भिज्जयोर्भेदवाद इत्यविरोधः ॥

साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसमासाद्य ‘तस्मिन् यावत्सम्यातमु-
षित्वा ततः सानुशया अवरोहन्ति’ इत्युक्तं, अथावरोहप्रकारः
परीक्ष्यते । तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति ‘अथैतमेवाध्वानं पुनर्निव-
र्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो
भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति’ इति ।
तत्र संशयः किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते
किं वाकाशादिसाम्यमिति । तत्र प्राप्तं तावदाकाशादिस्वरूप-
मेव प्रतिपद्यन्त इति । कुतः, एवं हि श्रुतिर्भवति, इतरथा-

जीवजं जरायुजं मनुष्यादि, भूमिमुद्भिद्य जायते वृक्षादिकं, उदकं
भित्त्वा जायते यूकादिजङ्गममिति भेदः । संशोकः खेदः ॥

एवं पापिनां गत्यागतौ विचार्य सम्प्रतीक्षादिकारिणामवरोहे वि-
शेषमाह । साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः । यथेतमनेवं चेत्युक्तरीत्या यथा-
गतं धूमाद्यध्वानं पुनर्निवर्तन्ते, निवृत्ताश्चानुशयिनः कर्मान्ते द्रुतदेहाः
आकाशं गताः आकाशसदृशा भवन्ति । आकाशसादृश्यानन्तरं पिण्डी-
कृता अतिसूक्ष्मलिङ्गोपहिताः वायुनेतस्ततश्च नीयमाना वायुसमा भव-
न्ति । सानुशयः सद्यो वायुसमो भूत्वा धूमं गतस्तत्समो भवति, धूमसमो
भूत्वाऽभ्रसमो भवति । अपो विभर्तीत्यभ्रं, मेहति सिञ्चतीति वृष्टिकर्ता
मेघस्तत्समो भूत्वा वर्षधाराद्वारा पृथिवीं प्रविश्य व्रीहियवादिरूपो

लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा,
 तथा च 'वायुर्भूत्वा धूमो भवति' इत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरूपो-
 पपत्तावेव कल्प्यन्ते, तस्मादाकाशादिस्वरूपोपपत्तिरित्येवं प्राप्ते
 ब्रूमः, आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति । चन्द्रमण्डले यदम्भयं
 शरीरं उपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं
 सूक्ष्ममाकाशसमम्भवति ततो वायोर्वशमेति ततो धूमादिभिः
 संसृज्यते इति । तदेतदुच्यते 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्येव-
 मादिना । कुतः, एतदुपपत्तेः । एवं ह्येतदुपपद्यते, न ह्यन्य-
 स्यान्न्यभावो मुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वा-
 दिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसम्बन्ध-
 त्वान्न तस्मादृश्यापत्तेरन्यस्तत्सम्बन्धो घटते । श्रुत्यसम्भवे च लक्ष-
 णाश्रयणं न्याय्यमेव, अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवात्राका-
 शादिभाव इत्युपचर्यते ॥

भवतीति सिद्धान्तगत्या श्रुत्यर्थः । पूर्वान्तरयुक्तिद्वयं संशयबीजं मन्तव्यं,
 पूर्वत्र मार्गद्वयं उक्तदृतीयत्वोक्तेर्युक्तं स्थानशब्दस्य मार्गलक्षकत्वमिह
 दुग्धं दधि भवतीत्यादिप्रयोगे भवति श्रुतेर्विकारस्वरूपापत्तौ मुख्यत्वात्
 सादृश्यापत्तिलक्षणबीजं नास्तीति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । श्रुतिमुख्यत्वं
 फलमिति पूर्वपक्षः । अनुश्रयिनां पूर्वसिद्धाकाशादिस्वरूपापत्त्ययोगा-
 ल्लक्षणेति सिद्धान्तयति । एवमित्यादिना । समानो भावो धर्मो यस्य
 तद्भादः साभाव्यं साम्यमिति सूत्रपदार्थः । एवं ह्येतदिति एतद्भव-
 नमेवंसादृश्यरूपमेवोपपद्यत इत्यर्थः । अनुश्रयिनामाकाशादिभ्यो नि-
 र्गमनान्यथानुपपत्त्यापि सादृश्यलक्षणेत्याह । आकाशस्वरूपेति । संयो-
 गलक्षणामाशङ्क्याह । विभुत्वादिति । भवतिश्रुत्या संयोगलक्षणाया-
 मनुवादः स्यादित्यर्थः । विविधभूतसाम्यमवरोहे भवतीत्यनुसन्धाना-
 दैराग्यमुपसंहरति । अत इति ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्ब्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः किं दीर्घं दीर्घं कालं पूर्वपूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति उताल्पमल्पमिति । तत्रानियमो नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् इत्येवं प्राप्त इदमाह । नातिचिरेणेति । अल्पमल्पं कालमाकाशादिभावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति । कुत एतत् विशेषदर्शनात् । तथा हि ब्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं विशिनष्टि 'अतो वै खलु दुर्निष्पतरम्' इति । तकार एकश्चान्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तो मन्तव्यः । दुर्निष्पतरं दुर्निष्क्रमतरं दुःखतरमस्मात् ब्रीह्यादिभावान्निःसरणं भवतीत्यर्थः । तदत्र दुःखं निष्पतनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुखं निष्पतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषश्चायं निष्पतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः, तस्मिन्नवधौ शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासम्भवात्, तस्मात् ब्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः स्यादिति ॥

नातिचिरेण । उक्तं सादृश्यमुपजीव्य लोके गन्तव्यां चिराचिरगतिदर्शनात् संशयं वदन् पूर्वपक्षयति । तत्रेत्यादिना । अनियमात् कदाचिद्विलम्बेन योन्यापत्तिरिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तु ब्रीहियवादिभावादनुशयिनां विलम्बेन निर्गमनमिति विशेषादाकाशादिभावाच्छीघ्रं निर्गम इत्यविलम्बेन योन्यापत्तिरित्यनुसन्धानाद्वैराग्यदार्ढ्यमिति विवेकः । नन्वाकाशादिष्वनुशयिनां सुखं ब्रीहियवादिषु दुःखमिति दुःशब्दाद्भाति न चिराचिरनिर्गमनमित्यत आह । सुखदुःखताविशेषश्चायमिति । अवधिः कालः ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानन्तरं पच्यते 'त इह ब्रीहियवा
 आपधिवनस्यतयस्त्रिलमाषा इति जायन्ते' इति । तत्र संशयः
 किमस्मिन्नेवावधौ स्यावरजात्यापन्नाः स्यावरसुखदुःखभाजो-
 ऽनुशयिनो भवन्त्याहोस्त्रित् चेन्नज्ञान्तराधिष्ठितेषु स्यावर-
 शरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति । किं तावत् प्राप्तं स्यावर-
 जात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति । कुत
 एतत्, जनेर्मुख्यार्थलोपपत्तेः, स्यावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्यो-
 रूपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः, पशुहिंसादियोगाच्चेष्टादेः कर्मजात-
 स्थानिष्टफललोपपत्तेः तस्मान्मुख्यमेवानुशयिनां ब्रीह्यादिजन्म-

अन्याभिलापात् श्रुतिक्रमात् अर्थक्रमाच्चाधिकरणानां क्रमो बोध्यः ।
 इह भूमौ वर्षधाराद्वारा पतितास्तेऽनुशयिनो ब्रीह्यादिसाम्येन जायन्त
 इति श्रुत्यर्थः । अत्र जायन्त इति श्रुतेः पूर्वत्राकाशादिवर्षान्तसादृश्यो-
 क्तेश्च संशयमाह । तत्रेति । अस्मिन्नवधौ वर्षसादृश्यानन्तरमित्यर्थः । दु-
 र्निष्प्रपतरशब्देन चिरनिर्गमनलक्षणोक्ता न युक्ता दुःखेन निर्गमनमिति
 मुख्यसम्भवादित्याक्षेपसङ्कल्पा पूर्वपक्षयति । किन्तावदित्यादिना । अत्र
 पूर्वपक्षे स्यावरत्वनिवृत्तयेऽधिकारिणां यत्नगौरवं, सिद्धान्ते ब्रीह्या-
 दिसंश्लेषमात्रं परिहर्तुं यत्नलाघवमवैधर्म्यञ्चेति विवेकः । ननु देहो-
 त्पत्त्या जीवानां जन्म स्यान्न स्वतः, ब्रीह्यादेस्तु न देहत्वमित्यत आह ।
 स्यावरभावस्येति । 'स्याणुमन्येऽनुसंयन्ति' इत्याद्या श्रुतिः । 'शरीरजैः
 कर्मदोषैर्याति स्यावरतां नरः' इत्याद्या स्मृतिः । ननु स्वर्गिणां पापा-
 भावात् कथं स्यावरत्वं तत्राह । पश्विति । सोमाद्युच्छिष्टभक्षणसुरा-
 यद्वादिशब्दार्थः । क्रत्वर्थहिंसादेरपि हिंसात्वादिसामान्येन प्रवृत्ते-

आदिजन्मवत् । यथा श्रियोनिं वा पूरुकरयोनिं वा चण्डाल-
 योनिं वेति मुख्यमेवानुशयिनां आदिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं
 भवति एवं ब्रौह्मादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । अन्यैर्जीवैर-
 धिष्ठितेषु ब्रौह्मादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न
 तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावो-
 ऽनुशयिनां तत्संश्लेषमात्रमेवं ब्रौह्मादिभावोऽपि जातिस्थायरैः
 संश्लेषमात्रं । कुत एतत्, तद्वदेवेहाप्यभिलापात् । कोऽभि-
 लापस्य तद्वद्भावः कर्मव्यापारमन्तरेण सङ्कीर्तनं यथाका-
 शादिषु प्रवर्षणान्तेषु न कञ्चित् कर्मव्यापारं परामृशत्येवं
 ब्रौह्मादिजन्मन्यपि । तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुःखभाक्कमनुशयिनां ।
 यत्र तु सुखदुःखभाक्कमभिप्रैति परामृशति तत्र कर्मव्यापारं
 रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति । अपि च मुख्येऽनुशयिनां
 ब्रौह्मादिजन्मनि ब्रौह्मादिषु लूयमानेषु कण्ड्यमानेषु भज्यमानेषु
 पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः,

न हिंस्यादित्यादिशास्त्रनिषिद्धत्वाकारेण दुरितापूर्वकारित्वमविरुद्ध-
 मिति साह्या आज्ञः । श्रुतौ तु ब्रौह्मादिभावोऽनुशयिनां न जन्मरूपः
 कर्मविशेषपरामर्शं विनात्रोक्तत्वात् पूर्वाक्ताकाशादिभाववदिति सि-
 द्धान्तयति । एवं प्राप्त इत्यादिना । पूर्ववदिति पदं दृष्टान्तत्वेन हेत्व-
 श्चत्वेन च व्याख्यातं, यदन्नप्रकरणे कर्मविशेषपरामर्शपूर्वकमुच्यते तज्ज-
 न्मेति व्यतिरेकदृष्टान्तमप्याह । यत्र त्विति । अपि च 'यो यो ह्यन्नमत्ति
 यो रेतः स्त्रियां सिञ्चति तद्रूप एव भवति' इति वाक्यशेषे ब्रौह्मादिषु
 प्रविष्टस्यानुशयसङ्घस्य न दारारेतःसिक्पुरुषयोगः श्रुतः तदन्यथा-
 नुपपत्त्यापि जन्मश्रुतिर्न मुख्येत्याह । अपि चेत्यादिना । ब्रौह्मादिख-

यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन् पीड्यमाने
प्रवसति इति प्रसिद्धं । तत्र ब्रीह्यादिभावाद्देतःसिग्भावोऽनु-
शयिनां नाभिलषेत, अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु
ब्रीह्यादिषु भवति । एतेन जनेर्मुख्यार्थत्वं प्रति ब्रूयात्, उपभो-
गस्थानत्वञ्च स्थावरभावस्य । न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावर-
भावस्यावजानीमहे, भवत्वन्वेषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन स्था-
वरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानं । चन्द्रमसस्त्ववरोहन्तोऽ-
नुशयिनो न स्थावरभावमुपभुञ्जत इत्याचक्षते ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

यत्पुनरुक्तं पशुहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म तस्या-
निष्टमपि फलमवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवेहानुशयिनां ब्रीह्या-
दिजन्मास्तु तत्र गौणी कल्पनाऽनर्थिकेति, तत्परिहृयते । न

पदहनाशे देहिनामुत्क्रान्तेरवश्यम्भावाद्देतःसिग्योगो न स्यादित्यर्थः ।
एतेनेति उक्तानुमानार्थापत्तिभ्यां । जायत इति श्रुतेर्मुख्यार्थत्वमनु-
शये भोगायतनत्वञ्च ब्रीह्यादेः प्रति ब्रूयादित्यर्थः । ननु ब्रीह्यादे-
र्भोगायतनत्वानङ्गीकारे पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिप्रवृत्तिबाध इत्यत आह ।
न चेति ॥

वैदिकं कर्माशुद्धं न भवति शास्त्रविहितत्वादिति सूत्रार्थं प्रपञ्च-
यति । अयं धर्म इत्यादिना । शुचौ देशे प्रातःसायङ्काले जीवनादि-
निमित्तं कृतमग्निहोत्रं धर्मो भवति स एवाशुचिदेशे मध्यरात्रे
मरणादिनिमित्ते कृतः सन्नधर्मो भवतीति निर्णयः शास्त्रैकसाध्य इत्य-
र्थः । ततः किन्तुचाह । शास्त्राच्चेति । ननु या हिंसा सोऽधर्म इत्यु-
त्सर्गस्य विशेषविधिना बाधोऽत्र न युक्तः । नाभचरेदिति निषिद्धश्चे-

शास्त्रहेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य । अयं धर्मोऽयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणमतीन्द्रियत्वात् तयोरनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन् देशे काले निमित्ते च यो धर्मोऽनुष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवति, तेन न शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयं विज्ञानं कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुग्रहाद्यात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितं, स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुं । ननु न हिंसात् सर्वभूतानीति शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसामधर्म इत्यवगमयति । वाढं, उत्सर्गस्तु सः, अयञ्चापवादोऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थितविषयत्वं । तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनिन्द्यमानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्थावरत्वं । न च श्वादिजन्मवदपि ब्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति । तद्धि कपूयचरणानधिकृत्योच्यते, नैवमिह

नस्य पुरुषार्थत्ववत् निषिद्धहिंसादेरपि क्रतूपकारकत्वाविरोधादिति तत्राह । उत्सर्गापवादयोरिति । अयमर्थः काम्ये कर्मणि सर्वत्र करणांशे रागतः प्रवृत्तिः अङ्गेषु विधित इति स्थितिः । तथा च श्येनाख्ये कर्मणि निषेधोपरोधप्राबल्यात् प्रवृत्तिः स्यात् क्रत्वङ्गहिंसादौ तु विधित एव प्रवृत्तिर्वाच्या । स च विधिर्यद्युत्सर्गप्राप्तं अनर्थहेतुत्वं न बाधेत तर्हि प्रवर्तको न स्यात्, प्रवर्तकत्वे वा विधिरनर्थाय स्यात्, अतो निरवकाशो विधिः सावकाशमुत्सर्गमविहितहिंसादिषु स्थापयतीति । इदञ्च निषेधशास्त्रस्य हिंसात्वादिसामान्येन प्रवृत्तिमङ्गीकृत्योक्तं । वस्तुतस्तस्य रागप्राप्तहिंसाविषयत्वाद्बैधहिंसायामप्रवृत्तेर्नाशुद्धत्वशङ्कावसर इति द्रष्टव्यं । प्रतिरूपं दुःखरूपं तस्य फलं नेति योजना । इह ब्रीह्या-

वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति, अतश्चन्द्रस्थलात् स्वलिताना-
मनुशयिनां ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावं इत्युपचर्यते ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

इतश्च ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावो यत्कारणं ब्रीह्यादि-
भावस्थानन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आन्नायते 'यो यो
ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति' इति । न
चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः सम्भवति । चिरजातो हि प्राप्तयौ-
वनो रेतःसिग्भवति कथमिवानुपचरिततद्भावमद्यमानान्ना-
नुगतोऽनुशयी प्रतिपद्यते । तत्र तावदवश्यं रेतःसिग्योग एव
रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः तद्वत् ब्रीह्यादिभावोऽपि ब्रीह्या-
दियोग एवेत्यविरोधः ॥

योनेः शरीरं ॥ २७ ॥

अथ रेतःसिग्भावानन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधि-
शरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगाय जायत इत्याह शास्त्रं

दिभावे कश्चिदधिकारः कर्मपरामर्शे नास्तीत्युक्तं । अथ ब्रीह्यादि-
भावानन्तरं रेतःसिग्भावः श्रुतः । तत्रान्नस्थानुशयिनो रेतःसेककर्तृ-
त्वायोगाद्योगमात्रं वाच्यं तद्वदनुशयक्रमेऽपि योग एवास्थेयः, अन्यथो-
पक्रमोपसंहारयोः विरोधः स्यादिति मत्वाक्तमित्यविरोध इति योनेः
शरीरश्रुतेर्न ब्रीह्यादिशरीरत्वमनुशयिनामिति सूत्रार्थः ।

एवं कर्मिणां गत्यागतिसंसारो दुर्वार इत्यनुसन्धानात् कर्मफला-

‘तद् य इह रमणीयचरणाः’ इत्यादि, तस्मादप्यवगम्यते नाव-
रोहे ब्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भव-
तीति, तस्मात् ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धं ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशङ्करभगवत्पादकृतौ
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वैराग्यतत्त्वज्ञानसाधनं सिद्धमिति पादार्थमुपसंहरति । इति सिद्ध-
मिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमद्भोविन्दानन्दभगवत्-
पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां तृतीयाध्या-
यस्य प्रथमः पादः ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगति-
प्रभेदः प्रपञ्चितः, इदानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते । इदमाम-
नन्ति 'स यत्र प्रस्रपिति' इत्युपक्रम्य 'न तत्र रथा न रथयोगा न
पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' इत्यादि ।
तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिरा-

ॐ वेदव्यासाय नमः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि । उक्तवैराग्यसाध्यस्तत्त्वंपदार्थविवेको वाक्या-
र्थज्ञानसाधनमस्मिन् पादे निरूप्यत इति पादयोर्हेतुसाध्यभावस-
ङ्गतिमाह । अतिक्रान्त इति । साधनविचारत्वादेवास्य पादस्या-
स्मिन्नध्याये सङ्गतिः । अस्मिन् पादे न स्थानतोऽपीत्यतः प्रागुद्देश्यत्वेन
प्रथमं जिज्ञासितत्वंपदार्थोऽवस्थाद्वारा विविच्यते, तदारभ्यापाद-
समाप्तेर्विधेयस्तत्पदार्थविवेकः, तत्र पूर्वं गत्यागतिचिन्तया जाग्र-
दवस्था निरूपिता तदनन्तरभाविनी स्वप्नावस्थां श्रुत्युक्तां विषयी-
कृत्य तत्र स्वप्ने रथादिसृष्ट्युक्तेस्तदभावोक्तेष्व संशयं वदन् पूर्वपक्ष-
सूत्रं योजयति । तत्र संशय इत्यादिना । स्वप्नरथादयो जाग्र-
द्रथादिवत् व्यावहारिकसत्ताका उत शुक्तिरजतवत् प्रातीतिका
इति संशयार्थः । आरम्भाधिकरणे प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वनिषेधा-
दिति मन्तव्यं । अत्र पूर्वपक्षे जाग्रदवस्थां स्वप्नाज्जीवस्य विवेकासिद्धिः

हेऽस्मिन्मायामयीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते सन्ध्ये सृष्टि-
रिति । सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात्
'सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्' इति । द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोध-
सम्प्रसादस्थानयोर्वा सन्धौ भवतीति सन्ध्यं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने
तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति । कुतः, यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेव-
माह 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' इत्यादि । स हि
कर्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने कामानां निर्माता-
रमात्मानमामनन्ति 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरु-

सिद्धान्ते प्रातीतिकदृश्यसाक्षितया विवेकात् स्वयंज्योतिषसिद्धिरि-
ति फलं । मुमूर्षोः सर्वेन्द्रियोपसंहारादेतल्लोकाननुभवे सति वा-
सनामात्रेण इमं लोकं स्मरतः कर्मबलाद्भूदये मानसपरलोकस्फूर्ति-
रूपः स्वप्नो भवति, सोऽयं लोकद्वयसन्धौ भवतीति सन्ध्यः स्वप्नः ।
तथा च श्रुतिः 'तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यति इदञ्च
परलोकस्थानञ्च' इति अयं स्वप्नः कादाचित्क इत्यरुच्या नित्यस्वप्नस्य
प्रबोधस्वप्नस्य प्रबोधसम्प्रसादसन्धिभवत्वमुक्तं । श्रुतयस्तु मर्त्यचक्षुरा-
द्यजन्यरूपादिसाक्षात्कारवत्त्वं परलोकलक्षणं, दैवचक्षुराद्यजन्यत्वं
मर्त्यलोकलक्षणञ्च स्वप्नेऽस्तीति लक्षणतो लोकद्वयस्पर्शित्वात् नित्यस्वप्न-
स्यैव लोकद्वयसन्ध्यत्वं ग्रामद्वयस्पर्शिमार्गस्य तत्सन्ध्यत्ववदिति व्याच-
क्षते । न केवलं श्रुत्या श्रवणार्थानां व्यावहारिकसत्यत्वं किन्तु सकर्तृक-
त्वादपीत्याह । स हि कर्तेति ॥

किञ्च स्वप्नार्थाः सत्याः प्राचीर्निर्मितत्वात् आकाशादिवदिति सूत्रा-
र्थमाह । अपि चेत्यादिना । रूढिमाशङ्क्य प्रकरणान्निरस्यति । नन्वि-

षो निर्मिमाणः' इति । पुत्तादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन्, न, 'शतायुषः पुत्तपौत्तान् वृणीष्व' इति प्रकृत्य 'अन्ते कामानान्त्वा कामभाजं करोमि' इति प्रकृतेषु तत्र पुत्तादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य ह्रीदं प्रकरणं 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्यादि । तद्विषयएव च वाक्यशेषोऽपि--

‘तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन' ॥ इति प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता जागरिताश्रया तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथा च श्रुतिः 'अथो खल्वा-
ज्जर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुषुप्तः' इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति । तस्मात् तथ्यरूपैव सन्ध्ये सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह ॥

मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति यदुक्तं सन्ध्ये सृष्टिः पार-
मार्थिकीति । मायामयैव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति ।

त्यादिना । यः सुप्तेषु करणेषु जागर्ति तदेव शुक्रं स्वप्रकाशं ब्रह्मेत्यर्थः । स्वप्नस्य जाग्रदर्थैः समानदेशत्वश्रुतेरभेदश्रुतेश्च सत्यत्वे तात्पर्यमित्याह । अथो खल्वाज्जरिति ॥

स्वप्नप्रथादयः प्रातीतिकाः जाग्रद्रथादौ कूप्यसामग्रीं विनादृष्टत्वा-
च्छक्तिरूप्यादिवदिति सिद्धान्तयति । तुशब्द इत्यादिना । चिन्मात्रनिष्ठाऽ-

कुतः, कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । न हि कात्स्न्येन परमार्थ-
 वस्तुधर्मेणामिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र कात्स्न्यमभिप्रेतं,
 देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च । न हि परमार्थवस्तुविषयाणि
 देशकालनिमित्तानि अबाधश्च स्वप्ने सम्भाव्यते । न तावत् स्वप्ने
 रथादीनामुचितो देशः सम्भवति, न *तावत् संवृते देहदेशे
 रथादयोऽवकाशं लभेरन् । स्यादेतत्, वह्निर्देहात् स्वप्नं द्रव्य-
 ति दिशान्तरितद्रव्यग्रहणात् । दर्शयति च श्रुतिः ‘वह्निर्देहात्
 स्वप्नं वह्निःकुलायादमृतश्चरित्वा स ईयते अमृतो यत्र कामम्’
 इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तो सामञ्जस्यम-
 श्रुवोतेति । नेत्युच्यते, न हि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योज-
 नशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुञ्च ततः सामर्थ्यं सम्भाव्यते ।
 क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं आवयति ‘कुरुष्वहं †शय्यायां श-
 यानो निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मिन् प्रतिबुद्धश्च’
 इति । देहाच्चेदपेयात् पञ्चालेष्वेव प्रतिबुध्येत तानसावभिगत
 इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते । येन चायं देहेन देशान्तरमश्रु-
 वानो मन्यते ‡तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति । यथा-

विद्या चित्तावच्छेदेन जीवेऽपि स्थिता रथाद्याकारा मायेति सूत्रभा-
 ष्ययोरुक्तमायाविद्ययोरभेदज्ञापनार्थमात्रपदेन सति प्रमातर्यबाध्यत्व-
 रूपस्य व्यावहारिकसत्यत्वस्य निरास उक्तः । कात्स्न्यमत्र जायति पाक-
 प्रसामग्री, तज्जन्यत्वं परमार्थवस्तुनो जाग्रदर्थस्य कार्यस्य धर्मः सत्यत्व-
 व्यापकः तदभावं स्वप्ने विवृणोति । न तावदित्यादिना । संवृते सङ्कीर्णं,

* तावदित्यस्य स्थाने हीति वर्ध० का० ।

† शय्यायामित्यस्य स्थानेऽयेति वर्ध० का० सो० ।

‡ तमस्याभ्याससंख्या इति वर्ध० का० ।

भूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति, परिधावंश्चेत् पश्येज्जाग्रदसुभृतमर्थमाकलयेत् । दर्शयति च श्रुतिः 'अन्तरेव देहे स्वप्नं स यच्चैतत् स्वप्नयाचरति' इत्युपक्रम्य 'स्वे' शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति । अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्वह्निःकुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्यातव्या 'बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वा' इति यो हि वसन्नपि शरीरेण तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवति इति । स्थिति-गतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाप्युपगन्तव्यः, कालवि-संवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्ता वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्तमात्रप्रवर्तिनि स्वप्ने कदाचिद्वह्न् वर्षपूगान-तिवाहयति । निमित्तान्यपि च स्वप्नेन बुद्ध्यै कर्मणे वाचि-तानि विद्यन्ते, करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चतु-रादीनि सन्ति, रथादिनिर्वर्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सा-मर्थ्यं दारुणि वा, बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नसृष्टाः प्रबोधे, स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्, रथोऽयमिति हि कदाचित् स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्प-

पर्येतुं गन्तुं, विपर्येतुमागन्तुं, आवयति प्रबुद्धो जनः, पार्श्वस्थान् प्रतीति शेषः । एतत् स्वप्नं यथा स्यात् तथा यत्र काले स्वप्नयावत्त्वा चरति तदा स्वशरीरे यथेष्टं चरतीत्यर्थः । बहिरिवेति कुलाय-देहात् बहिरिवामृत आत्मा चरित्वा यत्र कामं यथेष्टमीयते विह-रतीत्यर्थः । गुणमाह । यो हीति । देहाभिमानहीनत्वगुणेन बहि-ष्ठवदेहस्योऽपि विहरतीत्युक्त इत्यर्थः । एवं सति श्रुतियुक्तिभ्यां अत एव स्वप्ने सतीत्यर्थः । विप्रलम्भो विश्रम्भः, योग्यदेशाभावमुक्त्वा काला-

द्यते, मनुष्योऽयमिति वा निर्धारितः क्षणेन वृत्तः । स्पष्टज्ञाभावं
रथादीनां स्वप्ने आवयति शास्त्रं 'न तत्र रथा न रथयोगा न
पन्थानो भवन्ति' इत्यादि । तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनं ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगन्ध
इति, नेत्युच्यते । सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्व-
साधुनोः । तथा हि श्रूयते 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु
पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने' इति ।
तथा 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति' इत्येवमादिभिः
स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति आवयति । आचक्षते च स्वप्ना-
ध्यायविदः 'कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादी-
न्यधन्यानि' इति, मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित् स्वप्नाः
सत्यार्थगन्धिना भवन्तीति मन्यन्ते, तत्रापि भवतु नाम सूच्य-
मानस्य वस्तुनः सत्यत्वं, सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं

भावमाह । कालेति । अत्र रात्रिसमयेऽपि केतुमालादिवर्षान्तरे
वासरो भवति इति भारत इत्युक्तं ॥

पूर्वपक्षानुमानानां जाग्रदर्थदृष्टान्ते क्लमसामग्रीजन्यत्वमबाधयो-
ग्यत्वं उपाधिरिति सूत्रतात्पर्यं स्वप्नस्य भ्रान्तिमात्रत्वे तत्सूचितो-
ऽप्यर्थः सत्यो न स्यादिति शङ्कोत्तरत्वन सूत्रान्तरं व्याचष्टे । माये-
त्यादिना । मन्त्रेण देवतानुग्रहेणौषधिसेवया वा स्वप्नाः सत्यसूचका-
श्चेत् स्वप्नाः स्युरित्यत आह । तत्रापि भवतु नामेति । सत्यहर्षहेतो-
रपि शुक्तिरूप्यस्य सत्यत्वाददर्शनादिति भावः । यथा कृषिद्वारा ला-

बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वं । यदुक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं, यथा लाङ्गलं गवादीनुद्धहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्धहति, एवं निमित्तमात्रत्वात् सुप्नो रथादीन् सृजते स हि कर्तेति चोच्यते न तु प्रत्यक्षमेव सुप्नो रथादीन् सृजति । निमित्तत्वत्वस्य रथादिप्रतिभान-निमित्तमोदत्रासदर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यं । अपि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्यतिकराच्चात्मनः स्वयंज्योतिष्टुं द्रष्टुर्दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः, तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत स्वयंज्योतिष्टुं न निर्णीतं स्यात् । तस्माद्रथाद्यभाववचनश्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं *भाक्तमिति व्याख्येयं ।

ङ्गलस्य गवादिजीवननिमित्तत्वं तथा स्वप्नभोक्तुरदृष्टद्वारा स्वप्नसृष्टि-निमित्तत्वं नतु कुम्भं प्रति कुम्भकारस्येव साक्षात् स्वप्नकर्तृत्वं साम-ग्र्यभावबाधयोक्तत्वादित्याह । यदुक्तमित्यादिना । तथा च स्वप्नस्य सकर्तृकत्वं मुख्यं नास्तीति हेत्वसिद्धिरिति भावः । श्रुतितात्पर्य-विरोधाच्च न स्वप्नसत्यतेत्याह । अपि चेति । व्यतिकरः सङ्करः, श्रुत्या तत्परतयेत्यर्थः । जागरितादविशेषादिति भावः । फलित-माह । तस्मादिति । एतेनेति भाक्तत्वेनेत्यर्थः । द्वितीयसूत्रोक्तप्राज्ञ-कर्तृत्वहेतुरपि स्वप्नस्य किं श्रुतिसिद्धः उत प्राज्ञस्य सर्वेश्वरत्वात् सिद्धः, नाद्य इत्याह । यदुक्तमित्यादिना । स्वयं विहृत्य जाग्रदेहं निश्चेष्टुं कृत्वा, स्वयं वासनया देहं निर्माय, स्वेन भासा स्वीयबुद्धिवृत्त्या स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचैतन्येन च स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । न केवलं वृह-

एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातं । यदप्युक्तं 'प्राज्ञमेनं निर्मातारमा-
मनन्ति' इति, तदप्यसत् श्रुत्यन्तरे 'स्वयं विदित्य स्वयं निर्माय
स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति' इति जीवव्यापारश्रवणात् ।
इहापि च 'य एष सुप्तेषु जागर्ति' इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव
एवायं कामानां निर्माता सङ्कीर्त्यते, तस्य तु वाक्यशेषेण तदेव
शुक्रन्तद्रुह्येति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते, 'तत्त्व-
मसि' इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणत्वं विरुध्यते । न चास्माभिः
स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते, तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वास्वप्न-
वस्यास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकस्तु नायं सन्ध्याश्रयः सर्गा
वियदादिसर्गवदित्येतावत् प्रतिपाद्यते । न च वियदादिसर्ग-
स्याप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति, प्रतिपादितं हि 'तदन्यत्वमारम्भण-
शब्दादिभ्यः, इत्यत्र समस्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं । प्राक् च
ब्रह्मात्मदर्शनात् वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सन्ध्या-
श्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकमिदं सन्ध्यास्य
मायामात्रत्वमुदितं ॥

दारण्यके जीवस्य स्वप्रकर्तृत्वं श्रुतं किन्तु काठकेऽपीत्याह । इहा-
पीति । जीवोक्तौ ब्रह्मप्रकरणविरोध इत्यत आह । तस्य त्विति ।
एवं हेतोः श्रुतिसिद्धत्वं निरस्य द्वितीयमङ्गीकरोति । न चास्मा-
भिरिति । तर्हि हेतुसिद्धेः स्वप्नस्य सत्यत्वमित्याशङ्क्य सत्यत्वं व्यावहारिकं
पारमार्थिकञ्चेति विकल्प्य व्यवहारकाले बाधदर्शनात् नाद्य इत्याह ।
पारमार्थिकस्त्विति । द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमित्याह । न
चेति । कस्तर्हि स्वप्नस्य जाग्रतो विशेषोऽत्र कथन इत्याशङ्क्य प्रतिभा-
सिकत्वमित्याह । प्रागिति ॥

पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध-
विपर्ययौ ॥ ५ ॥

अथापि स्यात् परस्यैव तावदात्मनोऽंशो जीवोऽग्रेरिव
विस्फुलिङ्गः, तत्रैवं सति यथाग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहन-
प्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती, ततश्च
जीवस्यैश्वर्यवशात् साङ्कल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति,
अत्रोच्यते । सत्यपि जीवेश्वरयोरंशंशीभावे प्रत्यक्षमेव जीवे-
श्वरविपरीतधर्मत्वं, किं पुनर्जीवस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव न
नास्तीति, विद्यमानमपितु तत् तिरोहितं, अविद्याव्यवधा-
नात् । तत्पुनस्तिरोहितं सत् परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य
जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतस्येव दृक्शक्तिरौषधवीर्या-
दीश्वरप्रसादात् संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति न स्वभावत

पूर्वं क्लृप्तसामग्र्यभावात् स्वप्ने मायेत्युक्तमयुक्तं सङ्कल्पमात्रेणापि स-
त्यसृष्टिसम्भवात् इति शङ्कां कृत्वा परिहरन् सूत्रं व्याचष्टे । अथापि
स्यादित्यादिना । सत्यसङ्कल्पस्य हि सङ्कल्पात् सृष्टिः सत्या भवति जी-
वस्य त्वसत्यसङ्कल्पत्वं प्रत्यक्षमिति परिहारार्थः । तर्हि विरुद्धधर्मव-
त्ताजीवस्येश्वरत्वं नास्त्येवेति शङ्कते । किमिति । नास्तीति न किन्त्वा-
दृतमस्ति, तत्पुनरीश्वरप्रसादात् कस्यचित् व्यज्यत इत्याह । न
नास्तीति । विधूतध्वान्तस्य निष्पापस्य संसिद्धस्याणिमादिविशिष्टस्ये-
त्यर्थः । ब्रह्मैवाहमिति देवं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य सर्वपाशानामवि-
द्यादिक्लेशानामपहानिरपक्षयस्तद्भूयो भवति । क्षीणैश्च क्लेशैस्तत्का-
र्यजन्ममरणात्मकबन्धध्वंस इति निर्गुणविद्याफलमुक्तं सगुणविद्याफल-

एव सर्वेषां जन्तूनां, कुतस्ततो हि ईश्वराद्धेतोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः, ईश्वरस्य स्वरूपापरिज्ञानाद्वन्धः तत्स्वरूप-परिज्ञानान्तु मोक्षः । तथा च श्रुतिः 'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशाप-हानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिधानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः' इत्येवमाद्या ।

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

कस्मात् पुनर्जीवः परमात्मांश्च एव संस्तिरस्कृतज्ञानैश्वर्या भवति, युक्तान्तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिङ्गस्येव दहन-प्रकाशयोरिति । उच्यते सत्यमेवैतत्, सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्व-र्यतिरोभावे देहयोगाद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियो-गाद्भवति । अस्ति चात्रोपमा यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसम्पन्नस्याप्य-रणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरोभवतः, यथा वा भस्मना-च्छन्नस्य, एवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियो-गात् तदविवेकभ्रमकृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः । वा-शब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । नन्वन्य एव जीव

माह । तस्येति । परस्याभिमुख्येनाहंग्रहेण ध्यानाद्वन्धमोक्षापेक्षया मन्तोक्तहानिद्वयापेक्षया वा तृतीयं विश्वैश्वर्यमणिमादिरूपं मर्त्यदेह-पाते सति सिद्धदेहे भवति तद्भोगानन्तरमात्मज्ञानात् केवलो द्वैत-शून्य आप्तकामः प्राप्तस्वयंज्योतिरानन्दा भवतीति क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥

उक्तैश्वर्यतिरोभावे देहाभिमानो हेतुरिति कथनार्थं सूत्रं, तन्नि-रस्याशङ्कामाह । कस्मादिति । सत्यावरणं नास्तीत्यङ्गीकृत्य कल्पि-

ईश्वरादस्तु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात् किं देहयोगकल्पनया । ने-
त्युच्यते, न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते 'मेयं देवतैश्चत' इत्युपक्रम्य
'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात् ।
'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति च जीवाद्योपदिशती-
श्वरात्मत्वं, अतोऽनन्य एवेश्वरात् जीवः सन् देहयोगात् तिरो-
हितज्ञानैश्वर्या भवति, अतश्च न साङ्कल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथा-
दिसृष्टिसिद्धिर्घटते । यदि च साङ्कल्पिकी स्वप्ने सृष्टिसिद्धिः
स्यात् नैवानिष्टं कश्चित् स्वप्नं पश्येत् । न हि कश्चिदनिष्टं
सङ्कल्पयते । यत्पुनरुक्तं जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं स्था-
पयतीति न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायं स्वयंज्योतिष्टुविरोधात्,
श्रुत्यैव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात्, जागरितप्रभव-
वासनानिमित्तत्वात् तु स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं तत् ।
तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वं ॥

तद्भावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

स्वप्नावस्था परीक्षिता सुषुप्तावस्थेदानों परीक्ष्यते । तत्रैताः

तावरणं साधयति । उच्यत इत्यादिना । जीवस्येश्वरत्वमङ्गीकृत्या-
वरणकल्पनात्परमन्यत्वकल्पनेत्याशङ्कामुद्गाथ्य श्रुत्या निरस्यति । नन्वि-
त्यादिना । स्वप्नेऽप्यालोकादेः स्वप्नत्वे जाग्रतीवात्मनः स्वप्नकाशत्वमस्फुटं
स्यात् प्रातिभासिकत्वे त्वालोकेन्द्रियाद्यसत्त्वेऽप्यर्थापरोक्षमात्मज्योतिष
एवेति स्फुटं सिध्यति, तस्माद्देशादिसाम्यवचनं स्वप्नस्य जाग्रत्तुल्य-
भानाभिप्रायमित्यर्थः ॥

एवं बाह्यकरणोपरमे सति मनोवासनोद्दीपिताविद्याविलासात्मकं

सुषुप्तविषयाः श्रुतयो भवन्ति । क्वचिच्छ्रूयते 'तद् यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति आशु तदा नाडीषु सुप्तो भवति' इति । अन्यत्र तु नाडीरेवानुक्रम्य श्रूयते 'ताभिः प्रत्यवसृष्य पुरीतति श्रेते' इति । तथान्यत्रापि नाडीरेवानुक्रम्य 'तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इति । तथान्यत्रापि 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् श्रेते' इति । तथान्यत्र 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति । तथा 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्' इति च । तत्र संशयः । किमेतानि नाड्यादीनि *परस्परनिरपेक्षतया भिन्नानि सुप्तिस्थानानि आहोस्वित् परस्परपेक्षतयैकं सुप्तिस्थानमिति । किन्तावत् प्राप्तं भिन्नानीति । कुतः एकार्थत्वात् । न हि एकार्थानां क्वचित्

स्वप्नमात्मनः साक्षिणः स्वयंज्योतिःस्वरूपं विचार्य प्रतियोग्यनुयोगिभावसङ्गत्या स्वप्नावस्थमनोलयात्मिकां सुषुप्तिं विचारयति । तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । तदेतत् स्वप्नं यथा स्यात् तथा । यत्र काले सुप्तः सुषुप्तः समस्तो निरस्तबाह्यकरणो मनोलयात् सम्यक् प्रसन्न इत्यर्थः । स्वाप्ने नाडीस्थानमुक्त्वा नाडीपुरीततो नाडीपरमात्मनोश्च समुच्चयश्रुती आह । अन्यत्रेति । परमात्ममात्रश्रुतीराह । तथान्यत्रेत्यादिना । नाडीपुरीतद्रूपसु सप्तमीश्रुतेः समुच्चयश्रुतेश्च संशयमाह । तत्रेति । पूर्वपक्षे स्थानविकल्पाज्जीवस्य ब्रह्मात्मैक्यानिर्णयः सिद्धान्ते नाडीभिः पुरीततं गत्वा तर्हि ब्रह्मण्येव श्रेत इति समुच्चयात् तन्निर्णय इति विवेकः । एकपुरीडाशार्थत्वं व्रीहियवयोर्दृष्टं नाड्यादीनामेकस्मिन् स्वरूपपार्थे निरपेक्षस्थानत्वन्तु कुत इत्यत आह । नाड्यादीनाच्चेति । सति ब्रह्मणि तृतीयाश्रुतेर्न सप्त-

* परस्परनिरपेक्षानीति वर्ध० का० ।

परस्परापेक्षत्वं दृश्यते ब्रीहियवादीनां । नाद्यादीनाञ्चैकार्थता
 सुषुप्तौ दृश्यते 'नाडीषु सुप्तो भवति पुरीतति शेषे' इति च तत्र
 तत्र सप्तमीनिर्देशस्य तुल्यत्वात् । ननु नैवं सति सप्तमीनिर्देशो
 दृश्यते 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इति । नैष दोषः,
 तत्रापि सप्तम्यर्थस्य गम्यमानत्वात् । वाक्यशेषे हि 'तत्रायतनैषो
 जीवः सदुपसर्पति' इत्याह । 'अन्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोप-
 श्रयते' इति प्राणशब्देन तत्र प्रकृतस्य सत उपादानात् ।
 आयतनञ्च सप्तम्यर्थः, सप्तमीनिर्देशोऽपि तत्र वाक्यशेषे दृश्यते,
 'सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे' इति । सर्वत्र च वि-
 शेषविज्ञानोपशमलक्षणं सुषुप्तं न विशिष्यते । तस्मादेकार्थत्वा-
 न्नाद्यादीनां विकल्पेन कदाचित् किञ्चित् स्थानं स्वापायो-
 पसर्पतीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते तदभावो नाडीषु आत्मनि
 चेति । तदभाव इति तस्य प्रकृतस्य स्वप्नदर्शनस्याभावः

मीति शङ्कार्थः । आयतनशब्दस्तु सप्तम्यर्थः आधारत्वं गम्यत इत्याह ।
 नैष दोष इति । अन्यत्रावस्थाद्वये आन्तो जीवो विश्रान्तिस्थानं प्रा-
 णाख्यं सद्रुद्धोपसर्पति सुषुप्तावित्यर्थः । सप्तमीश्रुत्या निरपेक्षाधारत्व-
 भानाद्विकल्प आस्थेयः । कदाचित् समुच्चित्यापि नाद्यादीनां स्थानत्व-
 मिति न समुच्चयश्रुतिविरोध इति पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तयति । एवं
 प्राप्त इति । सूत्रे चकारः पुरीतत्समुच्चयार्थः । यदा नाद्यः सुषु-
 प्तिस्थानं तदा पुरीतत्स्थानं न भवतीति श्रुतस्थानत्वस्य पक्षे बाधः
 स्यात् स न युक्त इत्याह । विकल्पे ह्येषामिति । ब्रीहियवयो-
 स्वगत्या विकल्प इति भावः । यत् तु सप्तमीश्रुत्या नाद्यादीनामेक-
 फलकत्वमिति तन्नेत्याह । न ह्येकेति । प्रासादस्य पर्यङ्कधारणमर्थः
 पर्यङ्कस्य तु शयनमिति फलभेदेऽप्येकविभक्तिर्दृश्यते, व्यवधानाद्य-

सुषुप्तमित्यर्थः, नाडीष्वात्मनि चेति समुच्चयेनैतानि नाड्यादीनि
 स्वापायोपैति न विकल्पेनेत्यर्थः । कुतः तच्छ्रुतेः । तथा हि
 सर्वेषामेषां नाड्यादीनां तत्र तत्र सुप्तिस्थानत्वं श्रूयते तच्च
 समुच्चये संगृहीतं भवति, विकल्पे ह्येषां पक्षे बाधः स्यात् ।
 नन्वेकार्थत्वाद्विकल्पो नाड्यादीनां ब्रौह्मिवादिब्रह्मवदित्युक्तं । ने-
 त्युच्यते, न ह्येकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पश्चापतति,
 नानार्थत्वसमुच्चययोरप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात् प्रामादे श्ने
 पर्यङ्के श्नेत इत्येवमादिषु, तथेहापि नाडीषु पुरीतति
 ब्रह्मणि च स्वपितीत्येतदुपपद्यते समुच्चयः, तथा च श्रुतिः
 'तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथा-
 स्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इति समुच्चयं नाडीनां प्राणस्य
 च सुषुप्तौ आवयति, एकवाक्योपादानात् । प्राणस्य च ब्रह्मत्वं
 समधिगतं 'प्राणस्तथानुगमाद्' इत्यत्र । यत्रापि निरपेक्षा
 इव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन आवयति 'आसु तदा नाडीषु
 सप्तौ भवति' इति तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोऽ-
 प्रतिषेधान्नाडीद्वारेण ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते । न
 चैवमपि नाडीषु सप्तमी विरुध्यते, नाडीभिरपि ब्रह्मोप-

वधानाभ्यां श्रयनसाधनत्वात् समुच्चयश्च, तथेहापि नाडीपुरीतो
 जीवस्य सञ्चारद्वारा ब्रह्मण्येव सृष्टिरिति समुच्चय इत्यर्थः । नाडीनां
 प्राणस्य च एकेन वाक्येनोपादानान्मिथः समुच्चय इत्याह । एकवा-
 कोति । आधारत्वमात्रं सप्तम्यर्थो न निरपेक्षत्वं अतो न समुच्चयस्य
 सप्तम्या बाध इत्याह । न चैवमपीति । समुच्चयेऽपीत्यर्थः । अत्र नाडी-

सर्पन् सृष्ट एव नाडीषु भवति । यो हि गङ्गाया सागरं गच्छति
गत एव स गङ्गायां भवति । अपि चात्र रश्मिनाडीद्वारात्म-
कस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य विवक्षितत्वान्नाडीसुत्यर्थं सृष्टिसङ्कीर्तनं,
नाडीषु सृष्टो भवतीत्युक्त्वा 'अतस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति' इति
ब्रुवन् नाडीः प्रशंसति । ब्रवीति च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुं 'तेजसा
हि तदा सम्पन्नो भवति' इति । तेजसा नाडीगतेन पित्तास्थेना-
भिव्याप्तकरणे न वाह्यान् *विषयानीचते इत्यर्थः । अथवा ते-
जस इति ब्रह्मण एवायं निर्देशः, श्रुत्यन्तरे 'ब्रह्मैव तेज एव' इति
तेजःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात्, ब्रह्मणा हि तदा सम्पन्नो भवति
नाडीद्वारेण अतस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः । ब्रह्मसम्पत्तिश्च
पाप्मस्पर्शाभावे हेतुः समधिगतः, सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते अप-

श्रुतौ नाडीषु भोक्तुः सुप्तिर्न विवक्षिता रश्मिसम्बन्धनाडीरूपमा-
र्गस्तुत्यर्थत्वादित्याह । अपि चेति । पित्तेन विषयेक्षणभावे सुख-
दुःखयोरभावात् तद्धेतुधर्माधर्मात्मकपाप्मास्पर्श इत्यर्थः, अपहृतपाप्मा-
ब्रह्मसम्पत्त्या वा पाप्मास्पर्श इत्याह । अथ वेति । अस्मिन् व्या-
ख्याने लाभमाह । एवञ्च सतीति । तासु तदा भवत्यथास्मिन् प्राण
एवैकधा भवतीति श्रुतः समुच्चय आश्रितो भवतीत्यर्थः । नाडीब्रह्मणो-
गुणप्रधानभावेन सुप्तौ समुच्चयवत् पुरीतद्रह्मणोरपीत्याह । तथे-
त्यादिना । आकाशे ब्रह्मणि श्वेत इत्युपक्रम्य ताभिः प्रत्यवस्थप्य पुरी-
तति श्वेत इत्युक्तं, तथा च नाडीद्वारा पुरीततं गत्वा ब्रह्मणि श्वेत
इति समुच्चयः सिद्ध इत्याह । नथा नाडीति । सत्तासम्पन्नो भवति
प्राज्ञेन सम्परिष्वक्त इति सत्प्राज्ञयोः श्रुतेः पञ्च सुप्तिस्थानानी-
त्यत आह । सत्प्राज्ञयोरिति । किञ्च प्रकृतदर्शान्दिसाधनैकपुरोडा-
शनिष्पत्तौ मिथोऽनपेक्षतया समर्थत्वाद्युक्तो ब्रौह्मिवयोर्विकल्पः, ना-

हृत्तपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवञ्च सति प्रदेशा-
न्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणा सुप्तिस्थानेनानुगतो नाडीनां *चयः समा-
श्रितो भवति । तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां सङ्कीर्तनात्
तदनुगुणमेव सुप्तिस्थानत्वं विज्ञायते 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाश-
सुप्तिश्चेति' इति हृदयाकाशे सुप्तिस्थाने प्रकृते इदमुच्यते 'पुरी-
तति शेते' इति । पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते, तदन्तर्वर्ति-
न्यपि हृदयाकाशे शयानः शक्यते पुरीतति शेते इति वक्तुं, प्रा-
कारपरिच्छिन्नेऽपि हि पुरे वर्तमानः प्राकारे वर्तते इत्युच्यते ।
हृदयाकाशस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं 'दहर उत्तरेभ्यः' इत्यत्र ।
तथा नाडीपुरीतसमुच्चयोऽपि ताभिः प्रत्यवसृष्ट्य पुरीतति
शेते इत्येकवाक्योपादानादवगम्यते । सत्प्राज्ञयोश्च प्रसिद्धमेव
ब्रह्मत्वमेतासु श्रुतिषु 'त्रीण्येव सुप्तिस्थानानि सङ्कीर्तितानि
नाड्यः पुरीतद्रह्म च' इति, तत्रापि च द्वारमात्रं नाड्यः
पुरीतच्च, ब्रह्मैव त्वेकं अनपाद्यि सुप्तिस्थानं । अपि च नाड्यः
पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवति, तत्रास्य करणानि
वर्तन्ते इति । न ह्युपाधिसम्बन्धमन्तरेण स्वत एव जीवस्या-

द्यादीनान्तु ब्रह्मनिरपेक्षतया शुभ्रजीवाधारत्वासामर्थ्यात् न वि-
कल्प इत्याह । अपि च नाड्य इति । उपाधिलिङ्गाश्रयनाडीपु-
रीतोरुपहितजीवाश्रयत्वं परम्परया वाच्यं, तदपि सुषुप्तौ न सम्भ-
वति उपाधिलयादित्यर्थः । ननु ब्रह्मापि जीवस्य न मुख्यं स्थानं
अभेदादित्यत आह । ब्रह्माधारत्वमिति । जीवस्य ब्रह्मण्यभेदेनाव-
स्थानं नाडीपुरीतोऽस्तु लीनोपाधेर्जीवस्य स्थितिरेव न सम्भवतीत्येका-

धारः कश्चित् सम्भवति, ब्रह्माव्यतिरेकेन स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात् ।
 ब्रह्माधारत्वमप्यस्य सुषुप्तेनैवाधाराधेयभेदाभिप्रायेणोच्यते कथं
 तर्हि तादात्म्याभिप्रायेण यत आह 'सता सोम्य तदा
 सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति । स्वशब्देनात्माभिलष्यते
 स्वरूपमापन्नः सुषुप्तो भवतीत्यर्थः । अपि च न कदाचिज्जी-
 वस्य ब्रह्मणा सम्पत्तिर्नास्ति स्वरूपस्यानपायित्वात्, स्वप्नजाग-
 रितयोस्तु उपाधिसम्पर्कवशात् पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य *तदुप-
 शममात्रात् सुषुप्ते स्वरूपापत्तिर्विवक्ष्यते, अतश्च सुषुप्तावस्थायां
 कदाचित् सता सम्पद्यते कदाचित् न सम्पद्यत इत्ययुक्तं ।
 अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं
 तावत् सुषुप्तं न क्वचिद्विशिष्यते तत्र सति सम्पन्नस्तावदेकत्वात्
 न विजानातीति युक्तं 'तत्त्वेन कं विजानीयात्' इति श्रुतेः । ना-
 डीषु पुरीतति च शयानस्य न किञ्चिदविज्ञाने कारणं शक्यं
 विज्ञातुं भेदविषयत्वात्, 'यत्र वान्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत्प-

र्थसामर्थ्याभावात् न विकल्प इत्यर्थः । सुषुप्तौ जीवस्य भेदकोपाधिल-
 याच्चैतर्गिकब्रह्माभेदस्य विकल्पो न युक्त इत्याह । अपि चेति । किञ्च
 नाड्यादीनामन्यतमस्थाने क्व सुप्तिवादिनापि सुप्तं न विशिष्यत इति
 वक्तव्यं तच्च वक्तुं न शक्यत इत्याह । अपि च स्थानेति । भेदाभावो
 हि भेदज्ञानाभावे हेतुः, नाडीपुरीतद्रुतस्य तु जीवस्य भेदावस्थत्वात्
 भेदाविज्ञाने कारणं नास्तीत्यर्थः । द्वैतावस्थस्यापि द्वैताज्ञाने हेतुं
 शङ्कते । ननु भेदेति । द्रष्टृदृश्यात् दूरत्वं स्वाभाविकमौपाधिकं वा ।
 तत्राद्यं सदृष्टान्तमनूद्य प्रत्याह । वाढमित्यादिना । द्वितीयमनूद्य
 दृषयति । उपाधिगतमेवेति । उपाधिभिस्तस्यैव नाड्यादौ स्वापे

* तदुपशमादिति वर्ध० का० । तदुपरमादिति सो० ।

श्रेयत्' इति श्रुतेः। ननु भेदविषयस्याप्यतिदूरादिकारणमविज्ञाने
 स्यात् । वाढमेवं स्यात् यदि जीवः स्वतः परिच्छिन्नोऽभ्युपगम्येत
 यथा विष्णुमित्रः प्रवासी स्वगृहं न पश्यतीति, न तु जीवस्यो-
 पाधिव्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते, उपाधिगतमेवातिदूरा-
 दिकारणमविज्ञान इति यद्युच्येत तथाप्युपाधेरुपशान्तत्वात्
 सत्येव सम्पन्नो न विजानातीति युक्तं । न च वयमिह तुल्यवत्
 नाड्यादिसमुच्चयं प्रतिपादयामः, न हि नाड्यः सुप्तिस्थानं
 पुरीतचेत्यनेन विज्ञानेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, न ह्येत-
 द्विज्ञानप्रतिबद्धं फलं किञ्चित् श्रूयते, नाप्येतद्विज्ञानं फल-
 वतः कस्यचिदङ्गमुपदिश्यते, ब्रह्म त्वनपाधि सुप्तिस्थानमित्ये-
 तत् प्रतिपादयामः, तेन तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति, जीवस्य
 ब्रह्मात्मत्वावधारणं *स्वप्नजागरितगतव्यवहारविमुक्तत्वावधार-
 णञ्च । तस्मादात्मैव सुप्तिस्थानं ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यस्माच्चात्मैव सुप्तिस्थानं अत एव कारणात् नित्यवदेवा-
 स्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते, कुत एतदागा-

कतिपयसन्निकृष्टार्थज्ञानप्रसङ्गात् सुषुप्तिव्याघातः स्यात् । उपाधिलये
 त्वन्यत् न जीवस्य स्थित्ययोगात् ब्रह्मण्येव स्वाप आस्थेय इत्यर्थः । एवं
 विकल्पं निरस्य नाडीपुरीतोर्ब्रह्मणा सह तुल्यवत्समुच्चयवत्फल-
 त्वेन दूषयन् गुणप्रधानत्वेन समुच्चयमुपसंहरति । न च वयमि-
 त्यादिना ॥

किञ्च ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्योत्थानश्रुतेर्ब्रह्मैव सुषुप्तिस्थानमित्याह

दित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा
व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' * इत्यादि, 'सत आगम्य
न विदुः सत आगच्छामहे' इति च । विकल्प्यमानेषु तु † सुषु-
प्तिस्थानेषु कदाचित् नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते कदाचित् पुरीततः
कदाचिदात्मन इत्यशमिष्यत् । तस्मादप्यात्मैव तु सुप्ति-
स्थानमिति ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ८ ॥

तस्याः पुनः सत्सम्पत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव सत्-
सम्पन्नः स एव प्रतिबुध्यते ‡ उतान्यो वेति चिन्त्यते । तत्र प्राप्तं
तावत् अनियम इति । कुतः, यदा हि जलराशौ कश्चि-
ज्जलविन्दुः प्रक्षिप्यते जलराशिरेव स तदा भवति, पुनस्तदु-
द्धरणे स एव जलविन्दुर्भवतीति दुःसम्पादं, तद्वत् सुप्तः
परेणैकत्वमापन्नः सम्प्रसीदति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति,

सूत्रकारः । अतः प्रबोध इति । नाडीपुरीततोः क्वाप्युत्थानापाद-
नत्वाश्रयणात् न सुप्तिस्थानमित्यर्थः, तस्मादुपाधिलये जीवस्य ब्रह्माभे-
दादौपाधिक एव भेद इति विवेकाद्वाक्यार्थाभेदसिद्धिरिति स्थितं ॥

स एव कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः सुषुप्तौ उपाधिनाशात् कर्मानु-
स्मृत्यादेर्दर्शनाच्च संशये सत्यस्मात् ब्रह्मणो जीवस्योत्थानश्रुतेर्ब्रह्मैव
सुषुप्तिस्थानमित्युक्तमयुक्तं । सुप्तादन्यस्याप्युत्थानसम्भवेन सुषुप्तस्याना-
पादिस्थानत्वसम्भवादित्याक्षेपसङ्गत्या नियामकाभावादनियम इति
पूर्वपक्षमाह । तस्याः पुनरित्यादिना । पूर्वपक्षे ज्ञानवैयर्थ्यं सुषुप्त्यैवा-
पुनरावृत्तिरूपमुक्तिसिद्धेः, सिद्धान्ते तु अज्ञातब्रह्मात्मना स्थितस्या-

* इत्यादिनेति वर्ध० का० सो० ।

† सुप्नोति वर्ध० का० ।

‡ उत स वा अन्यो वेति वर्ध० का० ।

तस्मात् स एवेश्वरो वान्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इत्येवं प्राप्ते इद-
माह । स एव तु जीवः सुप्तः स्वास्थ्यं गतः पुनरुत्तिष्ठति
नान्यः । कस्मात्, कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । विभज्य हेतून्
दर्शयिष्यामि, कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात् तावत् स एवात्मा तुमर्हति
नान्यः । तथा हि पूर्वद्युरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषमनुतिष्ठन्
दृश्यते, न चान्येन सामिकृतस्य कर्मणोऽन्यः शेषक्रियायां
प्रवर्तितुमर्हति अतिप्रसङ्गात्, तस्मादेक एव पूर्वद्युरपरेद्युश्चै-
कस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते । इतश्च स एवोत्तिष्ठति यत्का-
रणमतीतेऽहन्यहमदोऽद्राक्षमिति पूर्वानुभूतस्य पश्चात् स्मरणं
अयस्योत्थाने नोपपद्यते, न ह्यन्यदृष्टमन्योऽनुस्मर्तुं अर्हति ।
'सोऽहमस्मि' इति चात्मानुस्मरणमात्मान्तरोत्थाने नावकल्प्यते ।
शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते 'तथा हि पुनः प्रतिन्यायं प्रति-
योन्याद्रवति बुद्धान्तायैव इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य
एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा
वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा
यद् यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति' इत्येवमादयः शब्दाः स्थापप्र-

ज्ञानबलेन पुनस्तस्यैवोत्थानावश्यभावादज्ञाननाशाय ज्ञानापेक्षेति फलं
ईश्वरो वेत्यनियमदार्ष्ट्यायोक्तं । 'स वान्यो वेत्येव पूर्वपक्षः । ज्ञान
विना बुद्ध्याद्युपाधेरत्यन्तनाशाभावाद्यया बुद्ध्योपहितो जीवः सुषुप्तौ
कारणात्मना स्थितस्तथैव नानाकर्मानुभवसंस्कारवत्योपहित उत्तिष्ठ-
तीति सिद्धान्तयति । स एव त्वित्यादिना । सामिकृतस्यार्द्धकृतस्य' एक-
स्यैव ज्योतिष्टोमादेरनेकयजमानकलापतोऽतिप्रसङ्गः । स्मृतिमुक्त्वानु-
शब्दसूचितां प्रत्यभिज्ञामाह । सोऽहमिति । अयनं गमनं आयः ।

दित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' *इत्यादि, 'सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे' इति च । विकल्प्यमानेषु तु †सुषुप्तिस्थानेषु कदाचित् नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते कदाचित् पुरीततः कदाचिदात्मन इत्यशसिष्यत् । तस्मादप्यात्मैव तु सुप्तिस्थानमिति ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

तस्याः पुनः सत्सम्पत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव सत्सम्पन्नः स एव प्रतिबुध्यते ‡उतान्यो वेति चिन्थ्यते । तत्र प्राप्तं तावत् अनियम इति । कुतः, यदा हि जलराशौ कश्चिज्जलविन्दुः प्रक्षिप्यते जलराशिरेव स तदा भवति, पुनस्तदुद्धरणे स एव जलविन्दुर्भवतीति दुःसम्पादं, तद्वत् सुप्तः परेणैकत्वमापन्नः सम्प्रसीदति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति,

सूत्रकारः । अतः प्रबोध इति । नाडीपुरीततोः क्वाप्युत्थानापादनत्वाश्रवणात् न सुप्तिस्थानमित्यर्थः, तस्मादुपाधिलये जीवस्य ब्रह्माभेदादौपाधिक एव भेद इति विवेकादाकार्याभेदसिद्धिरिति स्थितं ॥

स एव कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः सुषुप्तौ उपाधिनाशात् कर्मानुस्मृत्यादेर्दर्शनाच्च संशये सत्यस्मात् ब्रह्मणो जीवस्योत्थानश्रुतेर्ब्रह्मैव सुषुप्तिस्थानमित्युक्तमयुक्तं । सुप्तादन्यस्याप्युत्थानसम्भवेन सुषुप्तस्यानापादिस्थानत्वसम्भवादित्याक्षेपसङ्गत्या नियामकाभावादनियम इति पूर्वपक्षमाह । तस्याः पुनरित्यादिना । पूर्वपक्षे ज्ञानवैयर्थ्यं सुषुप्त्यैवापुनरावृत्तिरूपमुक्तिसिद्धेः, सिद्धान्ते तु अज्ञातब्रह्मात्मना स्थितस्या-

* इत्यादिनेति वर्ध० का० सो० ।

† सुप्तीति वर्ध० का० ।

‡ उत स वा अन्यो वेति वर्ध० का० ।

तस्मात् स एवेश्वरो वान्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इत्येवं प्राप्ते इद-
माह । स एव तु जीवः सुप्तः स्वास्थं गतः पुनरुत्तिष्ठति
नान्यः । कस्मात्, कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । विभज्य हेतून्
दर्शयिष्यामि, कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात् तावत् स एवोत्थातुमर्हति
नान्यः । तथा हि पूर्वदुरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषमनुतिष्ठन्
दृश्यते, न चान्येन सामिक्तस्य कर्मणोऽन्यः शेषक्रियायां
प्रवर्तितुमर्हति अतिप्रसङ्गात्, तस्मादेक एव पूर्वदुरपरेद्युश्चै-
कस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते । इतश्च स एवोत्तिष्ठति यत्का-
रणमतीतेऽहन्यहमदोऽद्राक्षमिति पूर्वानुभूतस्य पश्चात् स्मरणं
अन्यस्रोत्याने नोपपद्यते, न ह्यन्यदृष्टमन्योऽनुस्मर्तुं अर्हति ।
'सोऽहमस्मि' इति चात्मानुस्मरणमात्मान्तरोत्याने नावकल्पते ।
शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते 'तथा हि पुनः प्रतिन्यायं प्रति-
योन्याद्रवति बुद्धान्तायैव इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य
एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा
वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा
यद् यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति' इत्येवमादयः शब्दाः स्वापप्र-

ज्ञानबलेन पुनस्तस्यैवोत्थानावश्यभावादज्ञाननाशाय ज्ञानापेक्षेति फलं
इश्वरो वेत्यनियमदर्शनायोक्तं । 'स वान्यो वेत्येव पूर्वपक्षः । ज्ञान
विना बुद्ध्याद्युपाधेरत्यन्तनाशाभावाद्यया बुद्ध्योपहितो जीवः सुषुप्तौ
कारणात्मना स्थितस्त्यैव नानाकर्मानुभवसंस्कारवत्योपहित उत्तिष्ठ-
तीति सिद्धान्तयति । स एव त्वित्यादिना । सामिक्तस्यार्द्धकृतस्य' एक-
स्यैव ज्योतिष्टोमादेरनेकयजमानकलापतोऽतिप्रसङ्गः । स्मृतिमुक्त्वानु-
शब्दसूचितां प्रत्यभिज्ञामाह । सोऽहमिति । अयनं गमनं आयः ।

बोधाधिकारे पठिता नात्मान्तरोत्थाने सामञ्जस्यमीयुः । कर्म-
विद्याविधिभ्यश्चैवमेव गम्यते, अन्यथा हि कर्मविद्याविधयोऽनर्थ-
काः स्युः, अन्योत्थानपक्षे हि सुषुप्तमात्रो मुच्येत इत्यापद्येत, एवं
चेत् स्यात् वद किं कालान्तरफलेन कर्मणा विद्यया वा कृतं
स्यात् । अपि चान्योत्थानपक्षे यदि तावच्छरीरान्तरे व्यव-
हरमाणो जीव उत्तिष्ठेत् तत्तद्व्यवहारलोपप्रसङ्गः स्यात् ।
अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठेत कल्पनानर्थक्यं स्यात्, यो हि यस्मिन्
शरीरे सुप्तः स तस्मिन्नेत्तिष्ठति, अन्यस्मिन् शरीरे सुप्तोऽन्य-
स्मिन् उत्तिष्ठतीति कोऽस्यां कल्पनायां लाभः स्यात् । अथ मुक्त
उत्तिष्ठेत् अन्तवान्मोच आपद्येत, निवृत्ताविद्यस्य च पुन-
रुत्थानमनुपपन्नं । एतेनेश्वरोत्थानं प्रत्युक्तं, नित्यनिवृत्तावि-
द्यत्वात् । अकृताभ्यागमकृतविप्रणशौ च दुर्निवारावन्योत्थान-
पक्षे स्यातां, तस्मात् स एवोत्तिष्ठति नान्य इति । यत्पुनरुक्तं
'यथा जलराशौ प्रक्षिप्तो जलविन्दुर्नोद्धर्तुं शक्यते एवं सति
सम्पन्नो जीवो नोत्पतितुमर्हतीति, तत्परिह्रियते । युक्तं तत्र

यानिं तत्तदिन्द्रियस्थानं प्रति नियतं गमनं यथा भवति तथा प्रति-
योन्यागच्छति जागरणायेति श्रुत्यर्थः । न विन्दन्तीत्यज्ञानसत्त्वात् सुप्त-
स्योत्थाननियम उक्तः, इह पूर्वप्रबोधे ये भवन्ति त एव तदोत्तरप्रबोधे
भवन्तीत्यर्थः । विधिं व्याचष्टे । कर्मेति । स एवोत्तिष्ठतीति निश्ची-
यते इत्यर्थः । अत्रैवोत्सृज्यं युक्त्यन्तरमाह । अपि चेत्यादिना । अन्यो-
त्थाने सुखादेर्न पूर्वकर्मकार्यतेत्यकृतसुखाद्यागमः पूर्वसुप्तजीवकृतकर्म-
नाशश्चेत्यर्थः । पूर्वपक्ष्युक्तं दृष्टान्तं वैषम्येण दूषयति । यत् पुनरित्या-
दिना । अस्मदाद्यशक्यमपि विवेचनं प्राण्यदृष्टापेक्षः ईश्वरः करो-

विवेककारणाभावाज्जलविन्दोरनुद्धरणं, इह तु विद्यते विवे-
ककारणं, कर्म च विद्या चेति वैषम्यं । दृश्यते च दुर्विवेचन-
योरपि अस्मज्जातीयैः चीरोदकयोः संस्पृष्टयोर्हस्तेन विवेचनं ।
अपि च न जीवो नाम कश्चित् परस्मादात्मनोऽन्यो विद्यते यो
जलविन्दुरिव जलराशेः सतो विविच्येत, सदेव तूपाधिसम्प-
र्काज्जीव इत्युपचर्यते इत्यसकृत् प्रपञ्चितं । एवं सति यावदे-
कोपाधिगता बन्धानुवृत्तिस्तावदेकजीवव्यवहारः, उपाध्यन्तर-
गतायां तु बन्धानुवृत्तौ जीवान्तरव्यवहारः, स एवायमुपा-
धिः स्वापप्रबोधयोर्बीजाङ्कुरन्यायेनेत्यतः स एव जीवः प्रति-
बुध्यत इति युक्तं ॥

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

अस्ति मुग्धो नाम यं मूर्च्छित इति लौकिकाः कथयन्ति,
स तु किमवस्य इति परीक्षायामुच्यते, तिस्रस्तावदवस्थाः
शरीरस्थस्य जीवस्य प्रसिद्धाः जागरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति ।
चतुर्थी शरीरादपस्पृष्टिः, न तु पञ्चमी काचिदवस्था जीवस्य

तीति मत्वा दृष्टान्तमाह । दृश्यते चेति । ब्रह्माभेदाच्च जीवस्य जल-
विन्दुवैषम्यमित्याह । अपि चेति । अभेदे 'स वान्नो वोत्तिष्ठति' इति
चिन्तानवकाश इत्याशङ्क्य बुद्धिभेदेन जीवभेदाच्चिन्तेत्याह । एवं स-
तीति । सुषुप्तौ बुद्धिनाशेन प्रत्यहं बुद्ध्युपाधिभेदादेकजीवस्य व्यव-
हारो न स्यादित्यत आह । स एवायमिति । स्थूलसूक्ष्मात्मना तिष्ठ-
त्येकोपाधिरित्यर्थः ॥

अवस्थात्रयादात्मानं विविच्य मूर्च्छातो विवेचयति । मुग्धेऽर्द्धसम्प-
त्तिः परिशेषात् । मूर्च्छा प्रसिद्धावस्थान्तर्गता वा पञ्चमावस्था वेति

श्रुतौ मृतौ वा प्रसिद्धास्ति, तस्माच्चतसृणामेवावस्थानामन्य-
 तमावस्था मूर्च्छेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न तावन्मुग्धो जागरिताव-
 स्थो भवितुमर्हति, न हि अयमिन्द्रियैर्विषयानीक्षते । स्यादे-
 तत् इषुकारन्यायेन मुग्धो भविष्यति, यथेषुकारो जाग्रदपि
 इव्यासक्तमनस्तथा नान्यान् विषयानीक्षते एवं मुग्धो मुग्धसम्पा-
 तादिजनितदुःखानुभवव्यग्रमनस्तथा जाग्रदपि नान्यान् विष-
 यानीक्षते इति । न, अचेतयमानत्वात् । इषुकारो हि व्यापृत-
 मना ब्रवीति इषुमेवाहमेतावन्तं कालं उपलभमानोऽभूवमिति,
 मुग्धस्तु लब्धसञ्ज्ञो ब्रवीति अन्ये तमसि अहमेतावन्तं कालं
 प्रक्षिप्तोऽभूवं न किञ्चिन्मया चेतितमिति । जाग्रतस्यैकविषया-
 सक्तचेतसोऽपि देहो विधीयते, मुग्धस्य तु देहो धरण्यां पतति,
 तस्मात् न जागर्ति नापि स्वप्नान् पश्यति, निःसञ्ज्ञत्वात् ।
 नापि मृतः, प्राणोऽस्ति नास्तीति हृदयदेशमा-
 लम्बते निश्चयार्थं, प्राणोऽस्ति नास्तीति च नासिकादेशं, यदि
 प्राणोऽस्ति नास्ति नावगच्छन्ति ततो मृतोऽयमित्यध्यवसाय

अवस्थाचतुष्टयसिद्धेर्मुग्धस्य तद्वैलक्षण्याच्च संशये सोऽहमिति प्रत्य-
 भिज्ञयोक्तव्यस्य सुप्ताभेदविशेषज्ञानभावाविशेषेण लिङ्गेन सुषुप्ति-
 रेव मूर्च्छेति प्रत्यभिज्ञानात् सुषुप्त्यन्तर्गता मूर्च्छेति दृष्टान्तसङ्गत्या पूर्व-
 पक्षमाह । तिस्रस्तावदिति । पूर्वपक्षे प्रसिद्धावस्थातः पृथगात्मनो
 मूर्च्छातो विवेकार्थं यत्नासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते पृथक्यत्नध्रौव्यमिति
 भेदः । परिशेषं दर्शयन् सिद्धान्तयति । न तावदित्यादिना । जाग्रदपि
 जागरावस्थोऽपीत्यर्थः । ऐन्द्रियकमर्थज्ञानं देहधारणञ्च तस्यास्ति न
 मुग्धस्येति वैषम्योक्त्या दूषयति । नेत्यादिना । मूर्च्छाया जागर इद-

दहनायारणं नयन्ति, अथ तु प्राणमुष्माणं वा प्रतिपद्यन्ते ततो
 नायं मृत इत्यध्यवसाय सञ्ज्ञालाभायाभिषज्यन्ति । पुनस्त्या-
 नाच्च न दिष्टं गतः न हि यमं गतो यमराष्ट्रात् प्रत्यागच्छति ।
 अस्तु तर्हि सुषुप्तः निःसञ्ज्ञत्वात् अमृतत्वाच्च । न, वैलक्षण्यात् ।
 मुग्धः कदाचिच्चिरमपि नोच्छसिति सवेपथुरस्य देहो भवति
 भयानकञ्च वदनं विस्फारिते नेत्रे, सुषुप्तस्तु प्रसन्नवदनः तु-
 ल्यकालं पुनः पुनरुच्छसिति निमीलिते अस्य नेत्रे भवतः,
 न चास्य देहो वेपते, पाणिपेषणमात्रेण च सुषुप्तमुत्थापयन्ति,
 न तु मुग्धं मुद्गरघातेनापि । निमित्तभेदश्च भवति मोह-
 खापयोः, मुश्लसम्पातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य अमनिमित्तत्वाच्च
 खापस्य । न च लोकेऽस्ति प्रसिद्धिः मुग्धः सुप्त इति । परिशे-
 षादर्द्धसम्पत्तिर्मुग्धतेत्यवगच्छामः निःसञ्ज्ञकत्वात् सम्पन्नः इत-
 रस्माच्च वैलक्षण्यादसम्पन्न इति । कथं पुनरर्द्धसम्पत्तिर्मुग्धता इति
 शक्यते वक्तुं, यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रुत्या 'सता सोम्य तदा
 सम्पन्नो भवति अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति नैनं सेतुमहोरात्रे

मुक्ता स्वप्नमृतिभ्यां भेदमाह । नापीत्यादिना । आलम्बते स्पृशन्ति ।
 दिष्टं मरणं । सुषुप्तिमूर्च्छयोः किञ्चित्सारूप्येऽपि बज्जवैलक्षण्याद्भेद
 इत्याह । नेति । लक्षणभेदमुक्ता निमित्तभेदमाह । निमित्तेति ।
 प्रत्यभिज्ञाप्यसिद्धेत्याह । न चेति । उक्तसारूप्यवैरूप्याभ्यामर्द्धसम्पत्तिः
 सर्वैः सुषुप्तिधर्मैरसम्पन्नो मुग्धः सुषुप्तो न भवति, सर्वैर्मरणावस्था-
 धर्मैरसम्पत्तेर्मृतोऽपि न किन्तु अवस्थान्तरं गत इति सूत्रार्थः । अत्र
 सूत्रे जीवस्य ब्रह्मणार्द्धसम्पत्तिरुक्तेति श्रान्तः शङ्कते । कथमिति । यत्
 सुषुप्तं प्रति सत्सम्पन्नत्वं श्रुतं तदुपाध्यभावाभिप्रायं । उपाध्यभावश्च
 मुग्धस्यापि सम इति यतः तस्मात् कृत्स्नसम्पत्तिरेवेत्यर्थः । सुषुप्तकाले

तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्^{*}
 इत्यादि । जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः सुखितदुःखित-
 प्रत्ययोत्पादनेन भवति, न च सुखितप्रत्ययो दुःखितप्रत्ययो
 वा सुषुप्ते विद्यते, मुग्धेऽपि तौ प्रत्ययौ नैव विद्येते, तस्मादुपाधु-
 पशमात् सुषुप्तवन्मुग्धेऽपि कृत्स्नसम्पत्तिरेव भवितुमर्हति नार्द्ध-
 सम्पत्तिरिति । अत्रोच्यते न ब्रूमो मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिर्जीवस्य
 ब्रह्मणा भवति इति, किं तर्हि अर्द्धेन सुषुप्तपक्षस्य भवति
 मुग्धत्वं अर्द्धेनावस्थान्तरपक्षेति ब्रूमः । दर्शिते च मोहस्य
 स्वापेन साम्यवैषम्ये । द्वारश्चैतन्मरणस्य यदास्य सावशेषं कर्म
 भवति तदा वाङ्मनसे प्रत्यागच्छतः यदा तु निरवशेषं
 कर्म भवति तदा प्राणोष्माणवपगच्छतः, तस्मादर्द्धसम्पत्तिं
 ब्रह्मविद इच्छन्ति । यत्तूक्तं न पञ्चमी काचिदवस्था प्रसिद्धा-
 स्तीति, नैष दोषः, कादाचित्कीयमवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात्,
 प्रसिद्धा चैषा लोकायुर्वेदयोः । अर्द्धसम्पत्त्यभ्युपगमाच्च न पञ्चमी
 *गम्यत इत्यनवद्यं ॥

कर्मासम्बन्धे पुनरुक्त्या न कथमित्याशङ्क्य तत्कार्याभावात्तदसम्बन्धोक्ति-
 रित्याह । जीवे हीति । ब्रह्मणा कृत्स्नसम्पत्तिमङ्गीकृत्य परिहरति ।
 न ब्रूम इति । मुग्धत्वं हि सुषुप्तस्यार्द्धेन निःसंज्ञत्वाद्विधर्मेण साम्येन
 सम्पन्ने भवति, मरणस्यार्द्धेन कम्पादिना सम्पन्नमित्यर्द्धसम्पत्तिरित्यर्थः ।
 इतोऽपि सुषुप्तिवैषम्यमित्याह । द्वारश्चेति । अप्रसिद्धिमङ्गीकृत्योक्तं
 प्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह । प्रसिद्धा चेति । आयुर्वेदो वैद्यशास्त्रं । प्रसिद्धौ
 कथं विचार इत्याशङ्क्य पञ्चमत्वेनाप्रसिद्धेरित्याह । अर्द्धेति । सुषुप्ति-
 मतिधर्माद्धसम्पत्त्या तदन्तर्भावबुद्धिर्लोकानामित्यर्थः ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिषु जीव उपाधुपशमात् सम्पद्यते तस्येदानीं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्धार्यते । सन्त्युभयलिङ्गाः श्रुतयः ब्रह्मविषयाः 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्येवमाद्याः सविशेषलिङ्गाः, 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' इत्येवमाद्याश्च निर्विशेषलिङ्गाः । किमासु श्रुतिषु उभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिङ्गं, यदाप्यन्यतरलिङ्गं तदापि सविशेषमुत निर्विशेषमिति मीमांस्यते । तत्रोभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहात् उभयलिङ्गमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, न तावत् स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमुपपद्यते, न ह्येकं वस्तु स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतञ्चेत्यभ्युपगन्तुं शक्यं विरोधात् । अस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्याद्युपाधियोगादिति, तदपि नोपपद्यते । न ह्युपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृशस्वभावः सम्भवति । न हि स्वच्छः सन् स्फुटिकोऽलक्तकाद्युपाधियोगादस्वच्छो भवति,

सर्वाभिरवस्थाभिरलिप्तस्वमर्थ इति विचार्यापादसमाप्तेस्तत्पदार्थं निरूपयितुकामः प्रथमं तस्य निर्विशेषत्वमाह । न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । उद्देश्यत्वं पदार्थजिज्ञासोपरमानन्तरं तत्स्वरूपब्रह्मविचारस्यावसरसङ्गतिमाह । येनेति । निर्विशेषत्वं सविशेषत्वञ्चेत्युभयं लिङ्ग्यते ज्ञाप्यते याभिस्ता उभयलिङ्गाः श्रुतयः संशयबीजत्वेन सन्तीत्यर्थः । यथा विरुद्धसुषुप्तिमरणोभयरूपं सुगन्धत्वं तथा श्रुतिप्रामाण्यादुभयरूपं ब्रह्म ध्येयमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । निर्विशेषमेकरूपमेव ज्ञेयमिति सिद्धान्तयति । एवमिति । किमुभयरूपत्वं स्वतः उत स्वतो निर्गुणस्य सर्वगन्धत्वादिविशेषः उपाधितः सत्यः आहोस्वित् स्वतः सविशेषमेव ब्रह्मेति, तत्रार्थं निरस्य द्वितीयं अनूद्य दूषयति । अस्तु

भ्रममात्रत्वादस्वच्छताभिनिवेशस्य, उपाधीनाञ्चाविद्याप्रत्युप-
स्थापितत्वात् । अतश्चान्यतरलिङ्गपरिग्रहेऽपि समस्तविशेषर-
हितं निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं न तद्विपरीतं । सर्वत्र हि
ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्'
इत्येवमादिष्वपास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

अथापि स्यात्, यदुक्तं निर्विकल्पकमेकलिङ्गमेव ब्रह्म नास्य
स्वतः स्थानतो बोभयलिङ्गत्वमस्तीति, तन्नोपपद्यते । कस्मात्, भे-
दात् । भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यन्ते 'चतु-
ष्पात् ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्म वामनत्वादिलक्षणं ब्रह्म त्रैलोक्य-
शरीरवैश्वानरशब्देदितं ब्रह्म' इत्येवंजातीयकाः, तस्मात् सवि-
शेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगन्तव्यं । ननूक्तं नोभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः
सम्भवति इति । अयमप्यविरोधः, उपाधिकृतत्वादाकारभे-
दस्य, अन्यथा हि निर्विषयमेव भेदशास्त्रं प्रसज्येतेति चेत् । नेति

तर्हीति । स्थानमुपाधिः, ब्रह्मणि विशेषः कल्पितः औपाधिकत्वात्
स्फटिकलौहित्यवदित्यर्थः । उपाधेः सत्यत्वेऽपि तत्कृतं मिथ्येति दृष्टं
ब्रह्मणि तूपाधीनां मिथ्यात्वात् तत्कृतो विशेषो मिथ्येति किमु वाच्य-
मित्याह । उपाधीनामिति । तृतीयं निरस्यति । अतश्चेति । सर्वस्य
विशेषस्य कल्पितत्वादेवेत्यर्थः । निषेधश्रुतेश्चैवमित्याह । सर्वत्र हीति ॥

भिद्यत इति भेदो विशेषः, विशेषश्रुतावपि विशेषस्यापि श्रुते-
रुभयरूपत्वं स्यादिति शङ्कां व्याचष्टे । अथापि स्यादिति । पूर्वोक्तं
विरोधं स्मारयति । ननूक्तमिति । भेदश्रुतिप्रामाण्यार्थमौपाधिक-
रूपभेदस्वीकारादविरोध इति समाध्यायः । किमुपाधिगत एव रूप-

ब्रूमः । कुतः, प्रत्येकमतद्वचनात् । प्रत्युपाधिभेदं हि अभेदमेव
ब्रह्मणः आवयति शास्त्रं 'यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो-
ऽयमेव स योऽयमात्मा' इत्यादि । अतश्च न भिन्नाकारयोगो
ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुं, *भेदस्योपासनार्थत्वादभेदे
तात्पर्यात् ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि चैवं भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेददर्शनमेवैके शास्त्रिनः
समामनन्ति—

“मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” ॥ इति ।

तथान्येऽपि 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा सर्वं प्रोक्तं
त्रिविधं ब्रह्ममेतत्' इति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनियन्तृलक्षणस्य
प्रपञ्चस्य ब्रह्मैकस्वभावतामधीयते, कथं पुनराकारवदुपदेशि-
नीयनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषयासु अतिषु सतीत्यना-
कारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमित्येतदुत्तरं पठति ॥

भेदो ब्रह्मण्युपचर्यते ध्यानार्थमुतोपाधियोगात् सत्यविरुद्धरूपवत्तथा
ब्रह्मणो भेदो भवतीति । आद्येऽस्मदियसिद्धिः द्वितीये भेदश्रुत्या दूष-
यति । नेति ब्रूम इति ॥

द्वैतनिन्दापूर्वकमद्वैतोक्तेस्तु निर्विशेषं तत्त्वमिति सूत्रार्थमाह । अपि
चेति । भोक्ता जीवो भोग्यं शब्दादि तयोः प्रेरितारमीश्वरं च मत्वा
विचार्य मे मम प्रोक्तं तत्सर्वं त्रिविधं ब्रह्मैवेति जानीयादित्यर्थः । द्विवि-
धश्रुतीषु सतीषु निर्विशेषत्वे किं नियामकमिति शङ्कते । कथं पुनरिति ॥

* भेदेत्यादि तात्पर्यादित्यन्तं वर्ध० का० नास्ति ।

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूपाद्याकाररहितमेव हि ब्रह्मावधारयितव्यं न रूपादि-
मत् । कस्मात् तत्प्रधानत्वात् । 'अस्यूलमनएवह्रस्वमदीर्घं, अशब्द-
मस्पर्शमरूपमव्ययं, आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते
यदन्तरा तद्ब्रह्म, दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः,
तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः'
इत्येवमादीनि हि वाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि
नार्थान्तरप्रधानानीत्येतदतिष्ठापितं 'तत्तु समन्वयात्' इत्यत्र ।
तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्मा-
वधारयितव्यं, इतराणि त्वाकारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि न
तत्प्रधानानि उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि, तेष्वसति
विरोधे यथाश्रुतमाश्रयितव्यं, सति तु विरोधे तत्प्रधानान्य-
तत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्ति इति । एषं विनिगमनायां
हेतुः येनाभयाच्चपि श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते
न पुनर्विपरीतमिति का तर्हि आकारवद्विषयाणां श्रुतीनां
गतिरित्यत आह ॥

तत्परातत्परविरोधे तत्परं बलवदिति न्यायो नियामक इत्याह ।
अरूपवदेवेति । उपासनपरवाक्येषु आकारे तात्पर्याभावेऽपि देव-
तावग्रहवदाकारसिद्धिमाशङ्क्य निष्प्रपञ्चपरश्रुतिविरोधात् मैवमि-
त्याह । तेष्वसतीति ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रमसो वा विद्यज्ञाप्तावतिष्ठमानोऽ-
ङ्गुल्याद्युपाधिसम्बन्धात्तेषु ऋजुवक्रादिभावस्य प्रतिपद्यमानेषु तद्भा-
वमिव प्रतिपद्यते एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसम्बन्धात् तदा-
कारमिव प्रतिपद्यते, तदालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोप-
देश उपासनार्थो न विरुध्यते, एवमवैयर्थ्यमाकारवद्ब्रह्मवि-
षयाणामपि वाक्यानां भविष्यति, न हि वेदवाक्यानां कस्य-
चिदर्थवत्त्वं कस्यचिदनर्थवत्त्वमिति युक्तं प्रतिपत्तुं प्रमाणत्वा-
विशेषात् । नन्वेवमपि यत् पुरस्तात् प्रतिज्ञातं नोपाधियो-
गादप्युभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणोऽस्तीति तद्विरुध्यते, नेति ब्रूमः ।
उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मतानुपपत्तेः, उपाधीनां चाविद्या-
प्रत्युपस्थापितत्वात् । सत्यमेव च नैसर्गिक्यामविद्यायां लोक-
वेदव्यवहारावतार इति तत्र तत्रावोचाम ॥

कल्पितद्वैते सावकाशत्वाच्च सप्रपञ्चत्वश्रुतयो दुर्बला इत्याह ।
प्रकाशवच्चेति । नन्वाकारवाक्यानामुपाधिकल्पितसर्वगन्धत्वादिना-
र्थवत्त्वं किमिति वर्ण्यते वैयर्थ्यमेवोच्यतां । तत्राह । न हि वेद-
वाक्यानामिति । नन्वेवमपीति उक्तरीत्योभयरूपत्वाङ्गीकारेण श्रुतीनां
व्यवस्थिते त्वपीत्यर्थः । उपाधीनां कल्पितत्वादौपाधिकस्य सत्यत्वा-
नुपपत्तेर्न सत्यमुभयरूपत्वमिति पूर्वमुक्तं सम्प्रति सत्यं निर्विशेषत्वं
।मथ्या सविशेषत्वमित्युच्यत इत्युभयरूपत्वाङ्गीकारेऽपि न पूर्वापर-
विरोध इत्याह । नेति ब्रूम इति । द्वैतस्य मिथ्यात्वे ज्ञानेन बाधादु-
पासनादिव्यवहारो न स्यादित्याशङ्क्य बाधात् प्रागेव स इत्याह ।
सत्यमिति ॥

आह च तन्मात्रं ॥ १६ ॥

आह च श्रुतिश्चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं
ब्रह्म 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं
वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इति ।
एतदुक्तं भवति, नास्यात्मनोऽन्तर्वहिर्वा चैतन्यादन्यद्रूपमस्ति,
चैतन्यमेव तु निरन्तरमस्य स्वरूपं, यथा सैन्धवघनस्यान्तर्वहिस्त्व
लवणरस एव निरन्तरो भवति न रसान्तरन्तथैवायमपीति ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च श्रुतिः पररूपप्रतिषेधेनैव ब्रह्म निर्विशेषं 'अथात
आदेशो नेति नेति, अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति,
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्येवमाद्या । वाष्कलिना
च बाह्वः पृष्टः सन्नवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते 'स होवा-
चाधीहि भगवो ब्रह्मेति स तूष्णीञ्च बभूव तं ह द्वितीये वा

यतः श्रुतिश्चिन्मात्रमाह अतस्तु विशेषो मिथ्येति सूत्रार्थमाह ।
आह चेति । सैन्धवघनो लवणपिण्डः ॥

किञ्च श्रुतिस्मृत्योः परनिषेधेन ब्रह्मोपदेशात् निष्प्रपञ्चं ब्रह्मे-
त्याह । दर्शयति चेति । अथ द्वैतोक्त्यनन्तरं ज्ञानहेतुत्वान्नेति नेति
उपदेशः क्रियत इत्यर्थः । अधि अन्यत् पुनः पुनरधीहि भो इति निर्ब-
न्धकारिणं तं द्वितीये तृतीये च प्रश्ने तूष्णींभावं त्यक्त्वा उवाच । उप-
शान्तो निरस्तद्वैतः । अतस्तस्य तूष्णींभाव एवोत्तरमिति सौत्रश्च अथो-
पदेशस्तथार्थकः । आदिमत्कार्यं तन्न भवतीत्यनादिमत् । सत् इन्द्रि-
यवेद्यं । असत् परोक्षञ्च न स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । सर्वभूतगुणैर्दिव्य-

तृतीये वा वचन उवाच ब्रूमः खलु त्वन्तु न विजानासि उपशान्तोऽयमात्मा' इति । तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते—

“ज्ञेयं यत् तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नामदुच्यते” ॥

इत्येवमाद्यासु । तथा विश्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते—

“माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि” ॥ इति ।

अत एव चोपमासूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधेनोपदेशोऽत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवत् इत्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेषु—

‘यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बद्धधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा’ इति ।

गन्धादिभिर्युक्तं मां मूर्तिमन्तं पश्यसीति यत्सा माया अत एव सदैतो भगवानिति मां द्रष्टुं नार्हसि वस्तुतो द्वैतातीतत्वादित्यर्थः ॥

किञ्च यथा जलाद्युपाधिकल्पितः सूर्यचन्द्रादेर्भेदचलनादिधर्म एवमात्मन इति दृष्टान्तः । अतएव निर्विशेषं तत्त्वमित्याह । अत एव चोपमेति । जलविम्बत्वाकारेण सूर्यस्याभासत्वद्योतनाय सूर्यकेति कप्रत्ययः । यथायं ज्योतिर्मयो विवस्वान् स्वत एकोऽपि घटभेदेन भिन्नाः

“एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा वज्रधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” ॥

इति चैवमादिषु । अत्र प्रत्यवस्थीयते ॥

अम्बुवदग्रहणात् तु न तथात्वं ॥ १९ ॥

न जलसूर्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात् । सूर्यादिभ्यो हि मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं जलं गृह्यते तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिविम्बोदयः न त्वात्माऽमूर्तो न चास्मात् पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः, सर्वगतत्वात् सर्वानन्यत्वाच्च । तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति । अत्र प्रतिविधीयते ॥

वृद्धिहासभाक्कमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं ॥ २० ॥

युक्त एव त्वयं दृष्टान्तः विवक्षितांशसम्भवात्, न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्वचित् किञ्चिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते, सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्चेद एव स्यात् । न चेदं स्वमनीषिकया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनं । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते

अपोऽनुगच्छन् वज्रधा क्रियते एवमजोऽयमात्मा देवः स्वप्रकाश एकोऽप्युपाधिना मायया क्षेत्रेणानुगच्छन् भेदरूपः क्रियत इति योजना ॥

इहात्मन्युक्तदृष्टान्तवैषम्यशङ्कासूत्रं । अम्बुवदिति । आत्मनो रूपत्वात् दूरस्थोपाध्यभावाच्च मायया बुद्ध्यादिषु प्रतिविम्बभेदो न युक्त इत्यर्थः ॥

उपाध्यन्तर्भावेण तत्कल्पितधर्मवत्त्वमत्र विवक्षितांशस्तेन साम्येन समाधानसूत्रं । वृद्धिक्लासेति । दृष्टान्तसाम्येऽपि नीरूपात्मनः प्रति-

किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति । तदुच्यते । वृद्धिद्वास-
भाक्त्वमिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिविम्बं जलवृद्धौ वर्धते
जलद्वासे ह्रसति जलचलने चलति जलभेदे भिद्यत इत्येवं जल-
धर्मानुविधायि भवति, न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति,
एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सत् ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्त-
र्भावात् भजत इवोपाधिधर्मान् वृद्धिद्वासादोन्, एवमुभयो-
र्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

दर्शयति च श्रुतिः परस्मैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिषु अन्त-
रनुप्रवेशं—

‘पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ।

पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्’ ॥

इति, ‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य’ इति च । तस्मा-

विम्बं खबुद्ध्या कथं कल्प्यत इत्याह । न चेदमिति । श्रूयते न कल्प्यत
इत्यर्थः । श्रुतदृष्टान्तस्य सूर्यकादिवत् इत्युपन्यासेन किं फलमित्यत
आह । शास्त्रेति । आत्मनो निर्विशेषत्वं फलमित्यर्थः । अविरोध इति
न वैषम्यमित्यर्थः । आत्मा प्रतिविम्बशून्यः नीरूपद्रव्यत्वात् वायुवत् इत्य-
नुमाने आकाशे व्यभिचारः । अल्पजले विट्पराकाशप्रतिविम्बदर्शनादु-
पाधिरूपस्थत्वमपि क्वचिदनपेक्षितमिति भावः ॥

प्रवेशश्रुतेस्त्रोक्तानुमानबाध इत्याह सूत्रकारः । दर्शनाच्चेति ।
द्विपदः पुरो मनुष्यादिदेहांश्चक्रे चतुष्पदः पुरः पशून् कृत्वा पुर-
श्चक्षुराद्यभिधत्तेः पुरस्तात् स ईश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरी भूत्वा पुर-
उक्तानि शरीराण्याविशत् स च प्रविष्टोऽपि पुरुषः पूर्ण एवेत्यर्थः ।

द्युक्तमेतत् अत एवोपमासूर्यकादिवदिति । तस्मात् निर्विकल्पकैकलिङ्गमेव ब्रह्म नोभयलिङ्गं न विपरीतलिङ्गञ्चेति सिद्धं । अत्र केचित् द्वे अधिकरणे कल्पयन्ति, प्रथमं तावत् किं प्रत्यस्तमिताशेषप्रपञ्चमेकाकारं ब्रह्म उत प्रपञ्चवदनेकाकारोपेतमिति, द्वितीयन्तु स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपञ्चत्वे किं सल्लक्षणं ब्रह्म उत बोधलक्षणं उतोभयलक्षणमिति । अत्र वयं वदामः सर्वथाप्यानर्थक्यमधिकरणान्तरारम्भस्येति । यदि तावदनेकलिङ्गत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकर्तव्यमित्ययं प्रयासः तत्पूर्वैव न स्थानतोऽपीत्यनेनाधिकरणेन निराकृतमित्युत्तरमधिकरणं प्रकाशवच्चैतत् व्यर्थमेव भवेत् । न च सल्लक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुं, विज्ञानघन एवेत्यादि श्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कथं वा निरस्तचैतन्यं ब्रह्म चेतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिश्येत । नापि बोधलक्षणमेव ब्रह्म, न सल्लक्षण-

तैत्तिरीयके लिङ्गस्य पक्ष्याद्युक्तेः पक्षित्वं मन्तव्यं । एवं प्रतिविम्बभावेन भेदादेः कल्पितत्वात् निर्विशेषं ब्रह्मेति स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । एकदेशिव्याख्यामुत्पापयति । अत्रेति । न स्थानतोऽपीत्याद्येकमधिकरणं, तत्र ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चत्वे स्थिते किंलक्षणं ब्रह्मेति सन्देहे प्रकाशवच्चेत्यादिद्वितीयमधिकरणं प्रवृत्तं न सद्रूपमेव ब्रह्म किन्तु प्रकाशवच्च चिद्रूपञ्च । कुतः, अवैयर्थ्यात् । सत्यं ज्ञानं सदेव सोम्येत्युभयश्रुतेर्द्विरूपे ब्रह्मण्यर्थवत्त्वादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । आह च तन्मात्रं सन्मात्रं ब्रह्म । श्रुतिराह ज्ञानस्य सत्तानतिरेकादिति । इदं द्वितीयाधिकरणं दूषयति । अत्र वयमिति । द्वितीयाधिकरणस्य किं ब्रह्मणोऽनेकरूपत्वनिरासः फलं उत बोधरूपत्वनिरासः आहोस्वित् सत्ता-निरास इति विकल्प्य सर्वथाप्यानर्थक्यं प्रपञ्चयन् आद्ये गतार्थतामाह ।

मिति शक्यं वक्तुं, 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्यादिश्रुतिवैयर्थ्य-
प्रसङ्गात्, कथं वा निरस्तसत्ताको बोधोऽभ्युपगम्येत । नाभ्यु-
भयलक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुं, पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गात्
सत्ताव्यावृत्तेन बोधन बोधव्यावृत्तया च सत्तयोपेतं ब्रह्म
प्रतिजानानस्य तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिषिद्धं सप्रपञ्चत्वं प्रस-
ज्येत । श्रुतत्वाददोष इति चेत्, न, एकस्यानेकस्वभावत्वानुप-
पत्तेः । अथ सत्तैव बोधः बोध एव च सत्ता नानयोः परस्पर-
व्यावृत्तिरस्ति इति यद्युच्येत तथापि किं सलक्षणं ब्रह्म उत बो-
धलक्षणं उतोभयलक्षणमित्यथं विकल्पो निरालम्बन एव स्यात्,
सूत्राणि त्वेकाधिकरणत्वेनैवास्माभिर्नीतानि । अपि च ब्रह्म-
विषयासु श्रुतिष्वाकारवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्ना-
स्वनाकारे ब्रह्माणि परिगृहीते अवश्यंवक्तव्येतरासां श्रुतीनां

यदि तावदिति । न हि द्वितीय इत्याह । न चेति । ब्रह्मणो बोध-
रूपत्वनिरासे जडत्वाज्जीवाभेदश्रुतिबाधश्च स्यादित्याह । कथं वेति ।
न तृतीय इत्याह । नापीति । सत्तानिरासे बोधस्य तुच्छत्वं च स्या-
दित्याह । कथमिति । न च बोधस्य सत्तानतिरेकान्न तुच्छतेति
वाच्यं । सद्बोधपदयोर्वाचानतिरेके पर्यायत्वप्रसङ्गात् । एवं सिद्धान्तं
फलाभावेन दूषयित्वा पूर्वपक्षं दूषयति । नापीति । प्रसङ्गमेवाह ।
सत्तेति । व्यावृत्तत्वं भिन्नत्वं । निष्पक्षैकरूपत्वसिद्धान्तविरोधात्
भिन्नोभयरूपत्वपूर्वपक्षानुत्थानमित्यर्थः । उभयश्रुतिबलादुत्थानमिति
शङ्कते । श्रुतत्वादिति । मेरुविन्ध्यवत् परस्परं भिन्नसत्ताबोधयोरेक-
ब्रह्माभेदशङ्का श्रुतिश्रुतेनापि न युक्तेत्याह । नेति । सद्बोधयोर्भेदो-
ऽस्ति न वा आद्ये श्रुतेरपि विरुद्धार्थत्वानुपपत्तेर्न पूर्वपक्षोत्थानमित्युक्तं ।
सम्प्रति द्वितीयं शङ्कते । अथ सत्तैवेति । सद्बोधपदयोर्वाच्यभेदेऽपि

गतिः, तादर्थ्येन प्रकाशवच्चेत्यादीनि सूत्राणि अर्थवत्तराणि
सम्पद्यन्ते । यदप्याहुः आकारवादिन्योऽपि श्रुतयः प्रपञ्च-
प्रविलयमुखेनानाकारप्रतिपत्त्यर्था एव न पृथगर्था इति तदपि
न समीचीनमिव लक्ष्यते । कथं ये हि परविद्याधिकारे केचित्
प्रपञ्चा उच्यन्ते 'यथा युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हर-
योऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च' इत्येवमादयः
ते भवन्तु प्रविलयार्थाः, 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरम-
वाह्यं' इत्युपसंहारात् । ये पुनरुपासनाधिकारे प्रपञ्चा उच्यन्ते
'यथा मनोमयः प्राणशरीरोः भारूपः' इत्येवमादयो न तेषां
प्रविलयार्थत्वं न्याय्यं, स क्रतुं कुर्वीतेत्येवंजातीयकेन प्रकृतेनै-

लक्ष्यैकोपपत्तिरखण्डार्थस्वीकारादित्यर्थः । अखण्डार्थस्य पूर्वपक्षत्वं न
स्यात् सिद्धान्तत्वात् । किञ्चात्र संशयोऽप्ययुक्त इत्याह । तथापीति ।
एकाधिकरणपक्षे सूत्राणि कथं नेयानीत्यत आह । सूत्राणीति । स्व-
पक्षे सूत्रसामञ्जस्यं चेत्याह । अर्थवदिति । अवस्थापेक्षितगत्यर्थत्वेनोक्त-
रसूत्राणां पूर्वैकवाक्यत्वान्नाधिकरणभेद इति भावः । आकारश्रुतीनां
कल्पिताकारो गतिरिति स्वमतमुक्तं, प्रपञ्चविलयवादिनस्तु 'मनोमयः
प्राणशरीरः सत्यकामः' इत्याद्याकारश्रुतीनां तदितराकारप्रविलयो
गतिरित्याहुः । मनोमय इति कोऽर्थः, मनोऽतिरिक्तोपाधिशून्य
इत्यर्थः । एवं या शरीरपदेन प्राणातिरिक्तोपाधिनिषेधान्मनसोऽप्य-
भावसिद्धिः एवं सर्वे शब्दा अनाकारब्रह्मपरा एवेति तन्मतमनूद्य
दूषयति । यदपीत्यादिना । किं ज्ञेयब्रह्मप्रकरणस्थानामाकारशब्दा-
नां निषेधपरत्वं उतोपासनाप्रकरणस्थानामपि तत्राद्यमङ्गीकरोति ।
ये हीति । अस्य जीवभावं प्राप्तस्येश्वरस्य दश हरयो विषया हरणा-
दशेन्द्रियाणि प्राणिभेदापेक्षया शतानि सहस्राणि च तेषामीश्वरा-
द्देवमाशङ्क्याह । अयमिति । ईश्वर एव हरय इत्यर्थः । द्वितीयं

वोपासनविधिना तेषां सम्बन्धात् । श्रुत्या चैवंजातीयकानां गुणानामुपासनार्थत्वेऽवकल्प्यमाने न लक्षणया प्रविलयार्थत्वम-
कल्पते । सर्वेषाञ्च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात् ।
फलमप्येषां यथोपदेशं क्वचित् दुरितक्षयः क्वचिदैश्वर्यप्राप्तिः
क्वचित् क्रममुक्तिरित्यवगम्यत एवेति । अतः पार्थगर्थमेवोपास-
नावाक्यानां ब्रह्मवाक्यानाञ्च न्याय्यं नैकवाक्यत्वं । कथञ्चैषामेक-
वाक्यतोत्प्रेक्ष्यत इति वक्तव्यं । एकनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्ण-
मासवाक्यवदिति चेत्, न, ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभावात् । वस्तु-
मात्रपर्यवसायोनि हि ब्रह्मवाक्यानि न नियोगोपदेशीनीति एत-
द्विस्तरेण प्रतिपादितं 'तत्तु समन्वयात्' [वेदा०अ०१।पा०१।सू०४]
इत्यत्र । किंविषयकश्चात्र नियोगोऽभिप्रेत इति वक्तव्यं, पुरुषो
हि नियुज्यमानः कुर्विति स्वव्यापारे कस्मिंश्चित् नियुज्यते । ननु

दूषयति । ये पुनरिति । मनेमयादिशब्दानां मुख्यवृत्त्या गुणपरत्व-
सम्भवे निषेधलक्षणापि न युक्तेत्याह । श्रुत्या चेति । किञ्चाकारा-
नाकारश्रुतिद्वैविध्ये सति ब्रह्म नाकारमेवेत्यत्र किं विनिगमकमिति
शङ्कात्थानादस्यूलादिश्रुतीनां निराकारतात्पर्यनियामकमिति कथना-
र्थमिदं सूत्रमर्थवत् भवति । सर्वश्रुतीनां निषेधार्थत्वे तु शङ्कानुत्था-
नात् नियामकसूत्रं व्यर्थं स्यादित्याह । सर्वेषाञ्चेति । ननूपासनार्थ-
वाक्यानां स्वार्थे फलाभावात् सफलनिषेधवाक्यशेषत्वमित्याशङ्क्य तस्य
श्रुतत्वान्नान्यशेषतेत्याह । फलमपीति । अर्थैक्याभावाच्च नैकवाक्यते-
त्याह । कथञ्चेति । अर्थैक्यं शङ्कते । एकेति । यथा फलवत् परमा-
पूर्वाख्यनियोगैक्यादङ्गप्रधानवाक्यानामेकवाक्यता तथा तत्त्वावबो-

द्वैतप्रपञ्चप्रविलयो नियोगविषयो भविष्यति, अप्रविलापिते हि
 द्वैतप्रपञ्चे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवतीत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोध-
 प्रत्यनीकभूतो द्वैतप्रपञ्चः प्रविलाप्यः यथा स्वर्गकामस्य यागो-
 ऽनुष्ठातव्य उपदिश्यते, एवमपवर्गकामस्य प्रपञ्चप्रविलयः,
 यथा च तमसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वं अवबुभुत्समानेन
 तत्प्रत्यनीकभूतं तमः प्रविलाप्यते, एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समा-
 नेन तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपञ्चः प्रविलापयितव्यः । ब्रह्मस्वभावो
 हि प्रपञ्चो न प्रपञ्चस्वभावं ब्रह्म तेन नामरूपप्रपञ्चप्रविला-
 पनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवति इति । अत्र वयं पृच्छामः कोऽयं
 प्रपञ्चप्रविलयो नाम, किमग्निप्रतापसम्पर्कात् घृतकाठिन्यप्रवि-
 लय इव प्रपञ्चप्रविलयः कर्तव्यः आद्देहोऽस्मिदेकस्मिन् चन्द्रे
 तिमिरकृतानेकचन्द्रप्रपञ्चवदविद्याकृते ब्रह्मणि नामरूपप्रपञ्चो
 विद्यया प्रविलापयितव्य इति । तत्र यदि तावद्विद्यमानोऽयं
 प्रपञ्चो देहादिलक्षण आध्यात्मिको वाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः
 प्रविलापयितव्य इत्युच्येत स पुरुषमात्रेणाशक्यः प्रविलापयि-

धकामस्य प्रपञ्चप्रविलयविषयक एको नियोगरूपोऽर्थोऽस्तीत्याकारा-
 नाकरवाक्यानां सर्वेषामेकवाक्यतेत्यर्थः । नियोगासिद्ध्या दूषयति ।
 नेति । विषयं शङ्कते । ननु द्वैतेति । प्रत्यनीकं प्रतिबन्धकं । ननु प्रपञ्च-
 विलये ब्रह्मलये स्यादभेदादित्यत आह । ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्च
 इति । कारणं हि कार्यस्य स्वरूपं अतः कार्यनाशेऽपि कारणस्य न
 लयः घटनाशेऽपि मृद्दर्शनादित्यर्थः । प्रपञ्चस्य सत्यस्य कल्पितस्य वा
 लयो विधिरिति विकल्पार्थं दूषयति । तत्र यदि तावदिति । सत्यस्य
 ज्ञानादध्वस्तैः मुसलादिना च कृत्स्नद्वैतध्वंसायोगात् नभोग्रसनवि-

तुमिति तत्प्रलयोपदेशोऽशक्यविषय एव स्यात्, एकेन चादि-
 मुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृतः इदानीं पृथिव्यादिभूतं जग-
 दभविष्यत् । अथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकस्मिन्नयं प्रपञ्चो विद्यया
 प्रविलाप्यत इति ब्रूयात्, ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्तप्रपञ्चप्रत्या-
 ख्यानेनावेदयितव्यं 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्सत्यं स आत्मा
 तत्त्वमसि' इति । तस्मिन्नावेदिते विद्या स्वयमेवोत्पद्यते तथा
 चाविद्या बाध्यते ततश्चाविद्याध्यस्तः सकलोऽयं नामरूपप्रपञ्चः
 स्वप्नप्रपञ्चवत् प्रविलीयते । अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं
 कुरु प्रपञ्चप्रविलयश्चेति शतकत्वोऽप्युक्ते न ब्रह्मविज्ञानं प्रपञ्च-
 प्रविलयो वा जायेत । नन्वावेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः
 प्रपञ्चप्रविलयविषयो वा नियोगः स्यात्, न, निष्प्रपञ्चब्रह्मा-
 त्मतत्त्वावेदनेनैवोभयसिद्धेः, रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्त्व-
 रूपविज्ञानमविद्याध्यस्तमर्पादिप्रपञ्चप्रविलयश्च भवति, न च
 कृतमेव पुनः क्रियते । नियोज्योऽपि च प्रपञ्चावस्थायां योऽव-
 गम्यते जीवो नाम स प्रपञ्चपक्षस्यैव वा स्यात् ब्रह्मपक्षस्यैव

धिवदशक्यविषयोऽयं विधिः, किञ्च शुकादिमुक्त्या सर्वमुक्तिः स्यादि-
 त्यर्थः । द्वितीयमनूय दूषयति । अथेत्यादिना । उपदेशजन्यज्ञाना-
 देवाविद्यातज्जन्यप्रपञ्चलयसिद्धेर्नियोगो वृथेत्यर्थः । किञ्च ब्रह्मज्ञाना-
 दौ विधिः किं ब्रह्मण्यज्ञाते ज्ञाते वा, नाद्यः अशक्यत्वादित्याह । अना-
 वेदिते त्विति । द्वितीयं शङ्कते । नन्विति । उपदेशादेव ज्ञाते ब्रह्मणि
 साक्षात्कारद्वैतबाधयोः सिद्धेर्विधिवैयर्थ्यसिद्धस्य विधिना कर्तुमयो-
 गादित्याह । नेति । एवं विषयाभावात् नियोगाभावमुक्त्वा नियो-
 ज्याभावात् तदभावमाह । नियोज्योऽपि चेति । प्रपञ्चान्तर्भूतो ब्रह्म

वा । प्रथमे विकल्पे निष्प्रपञ्चब्रह्मतत्त्वप्रतिपादनेन पृथिव्यादिव-
ज्जीवस्यापि प्रविलापितत्वात् कस्य प्रपञ्चप्रविलये नियोग
उच्येत कस्य वा नियोगनिष्ठतया मोक्षोऽवाप्तव्य उच्येत । द्विती-
येऽपि ब्रह्मैवानियोज्यस्वभावं जीवस्य स्वरूपं जीवत्वं त्वविद्या-
कृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्याभावात् नियोगाभाव
एव । द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकारपठितास्तत्त्वा-
भिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधानाः भवन्ति,
लोकेऽपीदं पश्येदमाकर्णयेति चैदंजातीयकेषु निर्देशेषु प्रणि-
धानमात्रं कुर्वित्युच्यते न साक्षात् ज्ञानमेव कुर्विति । ज्ञेया-
भिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्जायते कदाचित् न जायते,
तस्मात्तं प्रति ज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो ज्ञापयितुकामेन,
तस्मिन् दर्शिते स्वयमेव यथाविषयं यथाप्रमाणञ्च ज्ञानमुत्प-
द्यते । न च प्रमाणान्तरेणान्यथाप्रसिद्धेऽर्थेऽन्यथाज्ञानं नियु-
क्तस्याप्युपपद्यते । यदि पुनर्नियुक्तोऽहमित्यन्यथा ज्ञानं कुर्यात्

वेत्यर्थः, आद्ये जीवनाशाद्विध्ययोगः द्वितीये नियोज्यादिसिद्धिः ।
तर्हि ज्ञाने विधिप्रत्ययानां का गतिरित्यत आह । द्रष्टव्यादिशब्दा
इति । ननु श्रुतं ज्ञानं त्यक्त्वा तत्साधनव्यापारविधिः किमिति कल्प्यत
इत्याशङ्क्य ज्ञानस्य पुरुषकृत्यसाध्यत्वादित्याह । ज्ञेयाभिमुखस्या-
पीति । किञ्च ज्ञानविधिवादिना ज्ञेयं ब्रह्मावश्यं वेदान्तैर्ज्ञापनीयं
विषयानवबोधे विधिबोधायोगात् । तथा च वेदान्तैरेव ज्ञानोत्पत्ते-
र्विध्यानर्थक्यमित्याह । तस्मादिति । तं ज्ञानार्थिनं प्रतीत्यर्थः । ननु
त्यन्नं ज्ञानमन्यथाकर्तुं विधिरर्थवानिति नेत्याह । न चेति । नन्वनभि-
र्याषिदिति प्रत्यक्षप्रमाणादुत्पन्नमपि ज्ञानं तमभिं ध्यायेदिति विधि-
नान्यथा कृतं दृश्यत इत्यत आह । यदीति । अन्यथाधीः कृतिसाध्या

न तु तज्ज्ञानं किं तर्हि मानसी सा क्रिया स्वयमेव चेदन्यथा-
 त्यद्येत भ्रान्तिरेव स्यात्, ज्ञानन्तु प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं
 च न तन्नियोगशक्तेनापि कारयितुं शक्यते, न च प्रतिषेधशक्ते-
 नापि वारयितुं शक्यते, न हि तत्पुरुषतन्त्रं वस्तुतन्त्रमेव
 हि तत्, अतोऽपि नियोगाभावः, किञ्चान्यत् नियोगनिष्ठ-
 तयैव पर्यवस्यति आम्नाये यदभ्युपगतमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जी-
 वस्य तदप्रमाणकमेव स्यात् । अथ शास्त्रमेवानियोज्यब्रह्मात्म-
 त्वमव्याचक्षीत तदवबोधे च पुरुषं नियुञ्जीत, ततो ब्रह्मशा-
 स्त्रस्यैकस्य *द्वयर्थपरता विरुद्धार्थपरता च प्रसज्येयातां नियोग-
 परतायां च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना कर्मफलवन्मोक्षफलस्यादृष्ट-

चेत् क्रियैव, कृतिं विनैव चेत् भ्रान्तिरेवातो भानं विना विधितो भाना-
 सिद्धेर्भानवस्तुतन्त्रे ज्ञाने विधिर्मध्येत्यर्थः । वेदान्तेषु विधिवादिनोऽन्यच्च
 दृष्टमस्तीत्याह । किञ्चान्यदिति । ब्रह्मात्मैक्ये नियोगे च वेदान्तवा-
 क्यस्य प्रामाण्यमाशङ्कार्थभेदाद्वाक्यभेदो विरुद्धार्थत्वादप्रामाण्यं चेति
 दूषयति । अथेत्यादिना । किञ्च श्रुतं ब्रह्म न श्रुतौ विधिर्वेदान्तेषु त-
 त्कल्पने च कर्मजन्यत्वान्मोक्षस्यानित्यत्वसातिशयत्वादिप्रसङ्ग इत्याह ।
 नियोगपरतायां चेति । फलितमाह । अतश्चेति । इदानीं प्रौढवादेन
 नियोगमङ्गीकृत्य तदेकत्वं खण्डयति । अभ्युपगम्यमानेऽपीति । भिन्नक्रि-
 यावाचिशब्दः शब्दान्तरं यथा यजति ददातीति, तथेहापि वेदो-
 पासीतेति शब्दभेदः । निर्गुणसगुणरूपभेदः प्रकरणभेदः मुक्त्यभ्युदय-
 फलभेद इत्येतैः प्रमाणैर्निर्गुणज्ञानसगुणोपासनाविषयकनियोगभेद
 इत्यर्थः । कथं तर्ह्यङ्गाङ्गिवाक्येषु नियोगैक्यं तत्राह । प्रयाजेति । एक-
 स्यैव स्वर्गकामस्य साङ्गप्रधानाधिकारात् तद्वाध्यफलापूर्वैक्यादेकवाक्य-

फलत्वमनित्यत्वं चेत्येवमादयो दोषाः नापि केनचित् परिहर्तुं
 शक्याः, तस्मादवगतिनिष्ठान्येव ब्रह्मवाक्यानि न नियोगनि-
 स्थानि, अतश्चैकनियोगप्रतीतेरेकवाक्यतेत्युक्तं । अभ्युपगम्य-
 मानेऽपि च ब्रह्मवाक्येषु नियोगसद्भावे तदेकत्वं निष्प्रपञ्चोप-
 देशेषु सप्रपञ्चोपदेशेषु वाऽसिद्धं, न हि शब्दान्तरादिभिः
 प्रमाणैः नियोगभेदेऽवगम्यमाने सर्वत्रैको नियोग इति शक्य-
 माश्रयितुं । प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येषु तु अधिकारांशेनाभेदा-
 द्युक्तमेकत्वं न त्विह सगुणनिर्गुणचोदनासु कश्चिदेकत्वाकारां-
 शोऽस्ति । न हि भारूपत्वादयो गुणाः प्रपञ्चविलयोपकारिणो
 भवन्ति नापि प्रपञ्चविलयादयो गुणा भारूपत्वादिगुणोपका-
 रिणः परस्परविरोधित्वात् । न हि कृत्स्नप्रपञ्चप्रविलापनं
 प्रपञ्चैकदेशापेक्षेणैव एकस्मिन् धर्मिणि युक्तं समावेशयितुं ।
 तस्मादस्मादुक्त एव विभाग आकारवदनाकारोपदेशानां
 युक्ततर इति ॥

तेत्यर्थः । इहापि निर्गुणसगुणविद्ययोरेकाधिकारात् नियोगैक्यमस्तु
 नेत्याह । न त्विहेति । मुक्त्यभ्युदयार्थभेदान्मिथो विरुद्धार्थविद्ययोर-
 ङ्गाङ्गित्वायोगाच्च न नियोगैक्यं । न च निर्गुणाविद्यानियोग एकपूर्व-
 सगुणविद्यानङ्गीकारादिति वाच्यं । अहो विपतीतं पाण्डित्यमायुष्मतः,
 विध्ययोग्याविद्यायां विधिर्योग्यायामविधिरिति, तस्मात् साकारवा-
 क्यानामाकारलयद्वारा निर्गुणवाक्यैकवाक्यतागतिरसद्गतिरेव, किन्तु
 तेषां फलिताकारो गतिस्तदुपासनयाभ्युदयसिद्धेः, निर्गुणवाक्यानान्तु
 परमार्थालम्बनत्वमित्यल्पस्तदुक्त एव विभागः साधीयानित्युपसंह-
 रति । तस्मादिति ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति

च भूयः ॥ २२ ॥

‘दे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च मर्त्यञ्चामृतञ्च स्थि-
तञ्च यच्च सच्च त्यच्च’ इत्युपक्रम्य पञ्च महाभूतानि द्वैराग्येन
प्रविभज्यामूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहारजनादीनि
रूपाणि दर्शयित्वा पुनः पथ्यते, ‘अथात आदेशो नेति नेति
न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति’ इति । तत्र कोऽस्य प्रति-
षेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे, न ह्यत्रेदं तदिति विषे-
षितं किञ्चित् प्रतिषेध्यमुपलभ्यते, इतिशब्देन तत्र प्रतिषेध्यं
किमपि समर्थते नेति नेतीति, इतिशब्दपरत्वान्नञ्प्रयोगस्य ।
इतिशब्दश्चायं सन्निहितालम्बनः एवंशब्दसमानवृत्तिः प्रयु-
ज्यमानो दृश्यते ‘इति हस्मोपाध्यायः कथयति’ इत्येवमा-

ब्रह्मणो निर्विशेषचिन्मात्रत्वमुक्त्वा सर्वनिषेधावधित्वेन सद्रूपत्व-
माह । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय इति । एथि-
व्यप्तेजोभूतत्रयं मूर्ते वाय्वाकाशद्वयममूर्तमिति राशिद्वयमुक्त्वा भूत-
द्वयस्यामूर्तस्य सारः ‘करणात्मा हिरण्यगर्भो य एष एतस्मिन् सूर्य-
मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिणि पुरुषः’ इत्युक्तः, तस्य वासनाम-
यानि स्वरूपाणि ‘तद्यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथे-
न्द्रगोपः’ इत्युपमाभिरुक्तानि विचित्राणि, तत्र माहारजनं हरिद्रा तथा-
लिप्तं वस्त्रं माहारजनं, पाण्ड्वाविकमतिधवलं कम्बलादि । केचित् तु
श्रुतिमुपलक्षणं कृत्वा सूक्ष्मपञ्चभूतान्यमूर्तानि पञ्चीकृतानि मूर्तानि
ततश्चामूर्तरसत्वेत्तया करणानां पाञ्चभौतिकत्वसिद्धिरिति व्याचक्षते ।
अथ सतादात्मकप्रपञ्चोक्त्यनन्तरं, अत उक्तारोपस्य निषेधार्थत्वान्नेति ने-
तीति निषेधेनोपदेशः क्रियत इत्यर्थः । नेतिशब्दार्थमाह । न हीति ।
एतस्मादात्मनोऽन्यत्रास्तीति नेतीत्युच्यत इत्यर्थः । शून्यतानिरासार्थं परं

दिषु । सन्निहितञ्चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्रूपद्वयं सप्रपञ्चं ब्रह्मणः
तच्च ब्रह्म यस्य ते द्वे रूपे, तत्र नः संशय उपजायते किमयं
प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभयमपि प्रतिषेधति आहोस्त्रिदेक-
तरं, यदाप्येकतरं तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे परिशि-
नष्टि आहोस्त्रिद्रूपे प्रतिषेधति ब्रह्म परिशिनष्टि इति । तत्र
प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रतिषेधतोत्याशङ्कामहे । द्वा तौ
प्रतिषेधौ द्विर्नेतिशब्दप्रयोगात्, तयोरेकेन सप्रपञ्चं ब्रह्मणो
रूपं प्रतिषिध्यतेऽपरेण रूपवद्ब्रह्मेति भवति मतिः । अथवा
ब्रह्मैव रूपवत् प्रतिषिध्यते, तद्धि वाङ्मनसातीतत्वादसम्भाव्य-
मानसङ्गावं प्रतिषेधाहं नतु रूपप्रपञ्चः प्रत्यक्षादिगोचर-
त्वात् प्रतिषेधार्हः, अभ्यासत्वादरार्थ इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, न
तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते, शून्यवादप्रसङ्गात् । कच्चिद्धि
परमार्थमालम्ब्यापरमार्थः प्रतिषिध्यते यथा रज्ज्वादिषु
सर्पादयः । तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावेऽवकल्पते । कस्त-

ब्रह्मास्ति इति सिद्धान्तरीत्या श्रुत्यर्थः । अत्र निषेध्यविशेषानुपल-
म्भात् संशयमाह । तत्र कोऽस्येत्यादिना । तत्र प्रयोगस्य नकारस्येति-
शब्दोपस्थापितवस्तुनिषेधकत्वादित्यर्थः । इतिशब्दात् निषेध्यसामा-
न्यसमर्पणे विशेषाकाङ्क्षायां प्रकरणाद्रूपद्वयस्वरूपिब्रह्मणश्च निषेध्य-
त्वमानात् संशयमुक्त्वा पूर्वाक्तं निर्विशेषं ब्रह्म नास्ति इत्याक्षेपसङ्गत्या
पूर्वपक्षयति । तत्र प्रकृतत्वेति । पूर्वपक्षे तत्पदार्थाभावाद्वाक्यार्था-
भेदासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलं, निरधिष्ठाननिषेधाद-
र्शनात् सर्वनिषेधो न युक्त इत्युक्त्या प्रपञ्चे ब्रह्मनिषेध इत्याह । अय-
चेति । एकब्रह्मण एव निषेधे न कारणद्वयस्य पौनरुक्त्यमित्यत आह ।
अभ्यासस्त्विति । उत्सूत्रमेव तावत् सिद्धान्तमुपक्रमते । एवमिति ।

प्रतिषेधे हि कोऽन्यो भावः परिशिष्येत, अपरिशिष्यमाणे चान्य-
स्मिन् य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्
तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । नापि ब्रह्मप्रतिषेध
उपपद्यते, 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्युपक्रमविरोधात्, 'असन्नेव
स भवति असद्ब्रह्मेति वेद च' इत्यादिनिन्दाविरोधात्, 'अ-
स्तीत्येवोपलब्धयः' इत्यवधारणविरोधात्, सर्ववेदान्तव्याकोप-
प्रसङ्गाच्च । वाङ्मनसातीतत्वमपि ब्रह्मणो नाभावाभिप्राये-
णाभिधीयते, न हि महता परिकरबन्धेन 'ब्रह्मविदाप्नोति
परं' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्येवमादिना वेदान्तेषु ब्रह्म
प्रतिपाद्य तस्यैव पुनरभावोऽभिलष्येत, प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य
दूरादस्यर्शनं वरमिति* न्यायात् । † अतः प्रतिपादनप्रक्रिया
लेषा 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति ।
एतदुक्तं भवति वाङ्मनसातीतमविषयान्तःपातिप्रत्यगात्मभूतं
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति । तस्मात् ब्रह्मणो रूपप्रपञ्चं

शून्यप्रसङ्ग इय इति वदन्तं प्रत्याह । कश्चिद्धीति । तच्चेति प्रतिषेधन-
मित्यर्थः । अधिष्ठानानवशेषे तत्त्वमारूपहेत्वभावात् निषेधवाक्यार्थप्रमाणं
स्यात् इदमत्र नास्ति इति लोके निषेधस्य साधिष्ठानस्यैव प्रमितिदर्श-
नादित्यर्थः । किञ्च यद्भाति तत्सदित्युत्सर्गस्य भानार्थाभावाधिष्ठानप्र-
मितिस्तदपवादः पूर्वभानस्य भ्रमत्वनिश्चयेनार्थसत्त्वापलापात् अप-
वादानङ्गीकारे तूत्सर्गतः प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्तेः निषेधानुपपत्तिरि-
त्याह । अपरिशिष्यमाणे चेति । अधिष्ठानसत्त्वं विना भ्रान्तिनिषेधयो-
रयोगात् शून्यवादे न युक्त इत्युक्त्वा पूर्वादिनः पक्षान्तरं दूषयति ।
नापीति । देहात्माभिमानवस्तौकिकमानप्राप्तद्वैतस्य निषेधो युक्तो न

* हि न्याय इति वर्ध० का० ।

† अत इति वर्ध० का० नास्ति ।

प्रतिषेधति परिशिनिष्टि ब्रह्मेत्यवगन्तव्यं । तदेतदुच्यते । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति इति । प्रकृतं यदेतावत्त्वं परिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति । तद्धि प्रकृतं प्रपञ्चितञ्च पूर्वस्मिन् ग्रन्थेऽधिदैवतमध्यात्मं च तज्जनितमेव च वासनालक्षणमपरं रूपममूर्तरमभूतं पुरुषशब्देदितं लिङ्गात्मव्यपाश्रयं माहारजनाद्युपमाभिर्दर्शितं, अमूर्तरमस्य पुरुषस्य चक्षुर्याद्व्यरूपयोगित्वानुपपत्तेः । तदेतत् सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं सन्निहितालम्बनेनेति करणेन प्रतिषेधकनञं प्रत्युपनीयत इति गम्यते । ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या निर्दिष्टं पूर्वस्मिन् ग्रन्थे न स्वप्रधानत्वेन । प्रपञ्चिते च तदीये रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तं 'अथात आदेशो नेति नेति' इति । तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानं ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते, तदास्पदं हीदं समस्तं

वेदान्तप्रमितब्रह्मण इति भावः । यदुक्तं वाङ्मनसातीतत्वात् निषेधादहं ब्रह्मेति तत्राह । वाङ्मनसेति । ब्रह्मणो वागाद्यतीतत्वात् निषेधार्थं न चेत् किमर्थं तदुक्तिरित्यत आह । प्रतिपादनेति । उक्तार्थं सूत्रं योजयति । तदेतदित्यादिना । 'द्वेधा च ब्रह्मणो रूपे' इति रूपद्वयस्यैव प्राधान्येन प्रकृतत्वाच्चेतीति निषेध इत्यर्थः । नन्वादित्यमण्डले पुरुष इति ब्रह्माप्यत्र प्राधान्येनोक्तमित्याशङ्क्य पुरुषो लिङ्गात्मा अमूर्तरसत्वश्रुता भूतजनितत्वभानात् स्वरूपवत्त्वश्रुतेस्त्येत्याह । तज्जनितमेवेति । रूपरूपिणोरभेद उक्तः । ननु वासनामयं रूपमेव किमित्युपमीयते प्रसिद्धरूपमेव किं न स्यादित्यत आह । अमूर्तरसत्येति । रूपद्वयस्यैव प्राधान्येन प्रकृतत्वे फलितमाह । तदिति । प्रतियोगित्वेन समर्प्यत इत्यर्थः । न चार्थतः प्राधान्यात् ब्रह्मणो निषेधः राज्ञो भृत्यो नास्तीत्यत्र

कार्यं नेति नेतीति प्रतिषिद्धं । युक्तञ्च कार्यस्य वाचारम्भण-
शब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति नेति नेतीति प्रतिषेधनं न तु ब्रह्मणः
सर्वकल्पनामूलत्वात् । न चात्रेयमाशङ्का कर्तव्या कथं हि शास्त्रं
स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति
'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्यर्शनं वरं' इति, यतो नेदं शास्त्रं
प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति, लोकप्रसिद्धत्विदं
रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्म-
स्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवद्यं, द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ यथा-
मह्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्ते प्रतिषेधतः । यद्वा पूर्वः प्रतिषेधो
भूतराशिं प्रतिषेधति उत्तरो वासनाराशिं । अथवा 'नेति
नेति' इति वीक्ष्येयमितीति यावत् किञ्चिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न
भवति इत्यर्थः । परिगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे यदि नैतत्
ब्रह्म किमन्यद्ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात् वोष्मायान्तु सत्यां
समस्तस्य विषयजातस्य प्रपिषेधादविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति
जिज्ञासा निवर्तते । तस्मात् प्रपञ्चमेव ब्रह्मणि कल्पितं प्रतिषेधति

राजनिषेधप्रसङ्गादिति भावः । किञ्चात्र ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वात् न निषेध
इत्याह । प्रपञ्चिते चेति । ननु ब्रह्मणि निषिद्धस्याप्यन्यत्र स्थिति-
सम्भवात् कथं कल्पितत्वमित्यत आह । तदास्पदमिति । उपादाने
निषिद्धस्यान्यत्र न स्थितिरित्यर्थः । यत् तु दैतनिषेधे प्रत्यक्षादिविरोध
इति तत्राह । युक्तञ्चेति । स्थापितं हि आरम्भणाधिकरणे प्रत्यक्षादे-
र्व्यवहारिकं प्रामाण्यं न तत्त्वावेदकमिति अतस्तत्त्वतो निषेधान्न विरोध
इति भावः । ननु वस्तुत्वात् दैतवत् ब्रह्मणोऽपि निषेधोऽस्तु, नेत्याह ।
न त्विति । दैतभावाभावसाक्षित्वादशङ्को निषेध इत्यर्थः । न चेत्यादि

परिशिनष्टि ब्रह्मेति निर्णयः । इतश्चैव एव निर्णयः यतस्ततः
 प्रतिषेधाद्भूयो ब्रवीति 'अन्यत् परमस्ति' इति अभावावसाने हि
 प्रतिषेधे क्रियमाणे किमन्यत् परमस्ति इति ब्रूयात् । तत्रैषाऽक्ष-
 रयोजना नेति नेतीति ब्रह्मादिष्व तमेवादेशं पुनर्निर्वक्ति, नेति
 नेतीत्यस्य कोऽर्थः, न ह्येतस्मात् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीति
 अतो नेति नेतीत्युच्यते न पुनः स्वयमेव नास्ति इत्यर्थः । तच्च
 दर्शयति 'अन्यतः परमप्रतिषिद्धं ब्रह्मास्ति' इति । यदा पुनरेव-
 मक्षराणि योज्यन्ते न ह्येतस्मादिति नेति नेति प्रपञ्चप्रतिषेध-
 रूपादादेशनादन्यत् परमादेशनं न ब्रह्मणोऽस्ति इति तदा
 ततो ब्रवीति च भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यं । अथ
 नामधेयं 'सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं इति
 हि ब्रवीति' इति, तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समञ्जसम्भवति
 अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमित्युच्येत तस्मात्
 ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो नाभावावसान इत्यध्यवस्थानः ॥

स्पष्टार्थः । यच्चोक्तं निषेधाभ्यां रूपं रूपि ब्रह्म च निषिध्यते इति तत्राह ।
 द्वौ चैताविति । उद्देश्यविधेयार्थानां सङ्ख्यासाम्ये यथाक्रमं सम्बन्ध इति
 न्यायः 'यथासङ्ख्यमनुद्देशः समानाम्' [पा० १। ३। १०] इति पाणिनिसूत्र-
 सिद्धः तेनात्र रूपद्वयोद्देशे न निषेधद्वयविधिरित्यर्थः । वीष्णापक्षे सर्व-
 दृश्यनिषेधाज्जिज्ञासाशान्तिरिति विशेषमाह । परिगणितेति । मूर्तं
 नामूर्तं नेत्येवं विशिष्यनिषेधे जिज्ञासा न शाम्यति इत्यर्थः । सूत्रशेषं
 व्याचष्टे । इतश्चेति । प्रतिषेधानुपपत्त्या ब्रह्मास्तीत्यवगत, भूयः पुनः,
 परमस्तीति श्रुतिः साक्षादपि ब्रवीतीत्यर्थः । तच्चेति । अवश्यं
 ब्रह्मेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

यत्तत्प्रतिषिद्धात् प्रपञ्चजातादन्यत् परं ब्रह्म तदस्ति चेत्
कस्मात् न गृह्यते इति । उच्यते । तदव्यक्तमनिन्द्रियग्राह्यं सर्व-
दृश्यमानित्वात् आह ह्येवं श्रुतिः 'न चक्षुषा गृह्यते नापि
वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा, स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो
न हि गृह्यते, यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृ-
श्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने' इत्याद्या । स्मृतिरपि 'अव्यक्तोऽय-
मचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते' इत्येवमाद्या ॥

*अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॥ २४ ॥

अपि चैनमात्मानं निरस्तमस्तुप्रपञ्चमव्यक्तं संराधनकाले
पश्यन्ति योगिनः । संराधनं भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानं ।
कथं पुनरवगम्यते संराधनकाले पश्यन्ति इति, प्रत्यक्षानुमा-
नाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथा हि श्रुतिः-

‘पराञ्चि खानि व्यदणत् स्वयम्भुः

तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मान् ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैच-

दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्’ ॥ इति ।

नन्वग्राह्यत्वात् ब्रह्म नास्तीति शङ्कानिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे । यत्
तत्प्रतिषिद्धादिति । रूपाद्यभावादव्यक्तमिन्द्रियाग्राह्यं न त्वसत्त्वादित्यर्थः । अन्यैर्देवैरिन्द्रियान्तरैर्न गृह्यते इत्यन्वयः ॥

तर्हि कदा ग्राह्यमिति शङ्कोत्तरं सूत्रं व्याख्याति । अपि चैनमिति ।
वस्त्वर्थः इन्द्रियैर्न गृह्यते अपि तु संराधनेन शास्त्रसंस्कृतमनसेत्यर्थः ।
भक्तिध्यानाभ्यां प्रत्यगात्मानश्चित्ते प्रकर्षेण निधानं स्थापनं प्रणिधानं

‘ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्याय-
मानः’ इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि-

“यं विनिद्रा जितश्वासाः सन्तुष्टाः संयतेन्द्रियाः ।

ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं मनातनं” । इति-

चैवमाद्या । ननु संराध्यसंराधकभावादुपगमात् परापरात्म-
नोरन्यत्वं स्यादिति नेत्युच्यते ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यथा प्रकाशाकाशसवितप्रभृतयोऽङ्गुलिकरकोदकप्रभृतिषु
कर्मसुपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते न च स्वाभावि-
कीमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एवायमात्म-
भेदः स्वतस्त्वैकात्म्यमेव, तथा हि वेदान्तेष्वभ्यासेनासकृज्जीव-
प्राज्ञयोरभेदः *प्रतिपाद्यते ॥

जपनमस्करादिरादिशब्दार्थः । स्वयम्भुरीश्वरः । खानीन्द्रियाणि । पराञ्चि
नात्मग्राहकाणि कृत्वा व्यटगन् नाशितवान् । स हि तेषां नाशे यद-
समर्थग्राहितया सर्जनं तस्मात् तेषां तथा दृष्टत्वात् सर्वा लोकः
परागर्थमेव पश्यति नान्तरात्मानं । कश्चित्तु धीरो धीमानावृत्तचक्षु-
र्निरुद्धेन्द्रियः शुद्धे चेतसि प्रत्यगात्मानं शास्त्रेण पश्यति मोक्षार्थी-
त्यर्थः । ततः कर्मणा विशुद्धचित्तो ज्ञानाख्यसत्त्वोत्कर्षेण ध्यायन्तं
निष्कलं पश्यतीत्यर्थः । विनिद्राः वितमस्ताः, तत्र हेतुर्जितश्वासत्वं
प्राणायामनिष्ठत्वं, युञ्जाना ध्यायिनः, योगलभ्यः आत्मा योगात्मा ॥

यथा प्रकाशः उपाधिषु भिद्यन्ते न स्वतः एवं प्रकाशश्चिदात्मापि
ध्यानादिकर्मण्युप धौ भिद्यते स्वतस्तस्यावैशेष्यमेकरसत्वमेव तत्त्वमसीत्य-
भ्यासादिति सूत्रयोजना ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गं ॥ २६ ॥

अतश्च स्वाभाविकत्वाद्भेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्य-
याऽविद्यां विधूय जीवः परेणानन्तेन प्राज्ञेनात्मनैकतां गच्छति ।
तथा हि लिङ्गं 'स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इत्यादि ॥

उभयव्यपदेशात्त्वद्विकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरमुपन्यस्यति स्वमत-
विशुद्धये । क्वचिज्जीवप्राज्ञयोर्भेदो व्यपदिश्यते 'ततस्तु तं पश्यते
निष्कलं ध्यायमानः' इति ध्यातव्यत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च
'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं' इति गन्तृगन्तव्यत्वेन 'यः सर्वाणि
भूतान्यन्तरो यमयति' इति नियन्तृनियन्तव्यत्वेन च । क्वचित् तु
तयोरेवाभेदो व्यपदिश्यते, 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'एष त
आत्मा सर्वान्तरः एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति । तत्रैव-
मुभयव्यपदेशे सति यद्यभेद एवैकान्तः परिगृह्येत भेदव्यपदेशो

जीवस्य ब्रह्मात्मत्वफलश्रुतिरूपलिङ्गादपि भेद औपाधिक एवेत्याह
सूत्रकारः । अतोऽनन्तेनेति ॥

भेदाभेदपूर्वपक्षसूत्रद्वयस्य सङ्गतिमाह । तस्मिन्नेवेति । पञ्चादि-
त्वेनाभेदः, कुण्डलाख्यस्य सर्वावस्थाविशेषस्य कुण्डलत्वेन भेदः, तथा
जीवस्य ब्रह्मत्वेनाभेदो जीवत्वेन भेदः, यद्वा सूर्यप्रकाशयोरेकतेजस्व-
धर्मावच्छेदेन भेदाभेदवज्जीवपरयोरपि एकेनैवात्मत्वधर्मेण भेदाभेदो
श्रुतिबलात् स्वीकार्याविति सूत्रद्वयार्थः । कुण्डलत्वं बलयाकारत्वं आ-

निरालम्बन एव स्यात्, अत उभयव्यपदेशदर्शनादहिकुण्डलवदत्र
तत्त्वं भवितुमर्हति यथाहिरित्यभेदः कुण्डलाभोगप्रांशुत्वादीनि
च भेदः एवमिहापीति ॥

प्रकाशाश्रयवदा तेजस्वात् ॥ २८ ॥*

अथवा प्रकाशाश्रयवदेतत् प्रतिपत्तव्यं, यथा प्रकाशः सा-
वित्रस्तदाश्रयश्च सविता नात्यन्तभिन्नादुभावपि तेजस्वाविशे-
षात् अथ च भेदव्यपदेशभाजौ भवतः एवमिहापीति ॥*

पूर्ववदा ॥ २९ ॥

यथा वा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति तथैव त-
द्भवितुमर्हति । तथा ह्यविद्याकृतत्वादन्धस्य विद्यया मोक्ष उप-
पद्यते यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माऽहिकुण्डल-
न्यायेन वा परस्यात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रयन्यायेनैवैकदेश-
भूतोऽभ्युपगम्येत ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तुमशक्य-
त्वान्नोच्छशास्त्रवैचर्यं प्रसज्येत । न चात्रोभावपि भेदाभेदौ
श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति अभेदमेव हि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति,

भोगत्वं चक्राकारत्वं, प्रांशुत्वं दीर्घदण्डाकारत्वं उद्धतमुखत्वं आदि-
शब्दार्थः ॥

सिद्धान्तसूत्रं । पूर्ववद्वेति । धर्मभेदेनैकधर्मण वा भेदाभेदस्वीकारे
भेदस्य सत्यत्वादभेदवदस्यानिवृत्तिः स्यात् । एकत्रैव भेदाभेदस्वीकारे

* ॥ २८ ॥ सूत्रभाष्यस्य पूर्वपक्षसूत्रान्भूतत्वेन स्पष्टत्वान्न टीका कृतेति प्रतीयते ॥

भेदन्तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदति अर्थान्तरविवक्षया । तस्मात्
प्रकाशवच्चावैशेष्यमित्येष एव सिद्धान्तः ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

इतश्चैष एव सिद्धान्तः यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यत् चेतनं
प्रतिषेधति शास्त्रं 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्येवमादि 'अथात
आदेशो नेति नेति तदेतत् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यं' इति
च । ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चनिराकरणात् ब्रह्ममात्रपरिशेषाच्चैष
एव सिद्धान्त इति गम्यते ॥

परमतः सेतुन्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

यदेतन्निरस्तसमस्तप्रपञ्चं ब्रह्म निर्धारितं अस्मात् परमन्यत्
तत्त्वमस्ति नास्ति इति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः, कानिचि-
द्वाक्यान्यापातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि परमन्यत्
तत्त्वं प्रतिपादयन्तीव तेषां परिहारमभिधातुमयमुपक्रमः
क्रियते, परमतो ब्रह्मणोऽन्यत् तत्त्वं भवितुमर्हति । कुतः, सेतु
व्यपदेशात्, उन्मानव्यपदेशात्, सम्बन्धव्यपदेशात्, भेदव्यप-
देशाच्च । सेतुव्यपदेशस्तावत् 'अथ य आत्मा स सेतुर्वि-

लोके विरोधकथोच्छेद इत्यपि द्रष्टव्यं, तस्मात् निष्प्रपञ्चं चिदेकरसं
ब्रह्म तत्पदलक्ष्यमस्ति इति सिद्धं ॥

यदुक्तं नेति नेत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मातिरिक्तं वस्तु निषिध्यत इति
तदुक्तं । सेत्वादिश्रुतिभिर्वस्त्वन्तरास्तित्वं भानादित्याक्षिपति । परमत
इति । यद्यपि युक्त्याद्यधिकरणे सेतुशब्दो विधारकत्वेन गौणो व्या-
ख्यातः तथाप्युन्मानादिश्रुतीनां गतिमजानतोऽयं पूर्वपक्षः, तत्रो-

धृतिः' इत्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं सङ्कीर्तयति । सेतुशब्दश्च हि लोके जलसन्तानविच्छेदकारके मृदार्वादिप्रचय-
प्रसिद्धः, इह च सेतुशब्दः आत्मनि प्रयुक्त इति लौकिकसे-
तोरिवात्मसेतोरन्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वं गमयति 'सेतुं तीर्त्वा' इति
च तरतिशब्दप्रयोगात्, यथा लौकिकं सेतुं तीर्त्वा जाङ्गलम-
सेतुं प्राप्नोति इति गम्यते, एवमात्मानं सेतुं तीर्त्वा अनात्मान-
मसेतुं प्राप्नोति इति गम्यते । उन्मानव्यपदेशश्च भवति 'तदेतत्
ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलं' इति । यच्च लोके उन्मित-
मेतावदिदमिति परिच्छिन्नं कार्षापणादि ततोऽन्यदस्वस्ति इति
प्रसिद्धं तथा ब्रह्मणोऽप्युन्मानात् ततोऽन्येन वस्तुना भवितव्य-
मिति गम्यते । तथा सम्बन्धव्यपदेशो भवति 'सता सोम्य तदा-
सम्पन्ना भवति' इति 'शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्व-
क्तः' इति च, अमितानां च मितेन सम्बन्धो दृष्टः यथा नराणां
नगरेण । जीवानां च ब्रह्मणा सम्बन्धं व्यपदिशति सुषुप्तौ । अत-
स्ततः परमन्यदमितमस्ति इति गम्यते । भेदव्यपदेशश्चैनमर्थं

प्मानादिश्रुतीनां मुख्यत्वात् सद्यं ब्रह्मेति फलं सिद्धान्ते तूक्ताद्वितीय
तत्पदलक्ष्यसिद्धिरिति विवेकः । ब्रह्म सद्यं सेतुत्वात् लौकिकसेतुवत्
तीर्यत्वश्रुतेश्चेत्याह । सेतुं तीर्त्वाति । जाङ्गलं वातभृयिष्ठमिति वैद्योक्तेः
वातप्रचुरो देशो जाङ्गलं, इह तु देशमात्रं ग्राह्यं । दिशश्चतस्रः कलाः
प्रकाशवान्नाम पादः, पृथिव्यन्तरीक्षं द्यौः समुद्र इत्यनन्तवान्नाम पादः,
अग्निः सूर्यश्चन्द्रो विद्युदिति ज्योतिष्मान्नाम पादः, चक्षुः श्रोत्रं वाङ्मन
इत्याप्रतनवान्नाम पाद इति चतुष्पाद्ब्रह्म, पादानामर्जानि अष्टौ शफा
अस्येष्टाशफं, पादेषु चतुर्षु प्रत्येकं चतस्रः कला इति षोडशकलमि-
त्यर्थः । षोडशफलपरिमितं ताम्रं कार्षापणसंज्ञं भवति तद्वत् सद्यं

गमयति, तथाहि 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' इत्यादित्याधारमीश्वरं व्यपदिश्य ततो भेदेना-
 द्याधारमीश्वरं व्यपदिशति 'अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति । अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति 'तस्यै-
 तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम
 तन्नाम' इति । सावधिकञ्चेश्वरत्वमुभयोर्यपदिशति 'ये चामुष्मात्
 पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामनाञ्चेत्येकस्य ये चैतस्मादर्वाञ्चो
 लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामनां चेत्येकस्य यधेदं मागधस्य रा-
 ज्यमिदं वैदेहस्येति । एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो ब्रह्मणः
 परमस्ति इत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते ॥

सामान्यात् तु ॥ ३२ ॥

तुशब्देन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरूपयति । न ब्रह्मणोऽन्यत् कि-
 ञ्चिद्भवितुमर्हति प्रमाणाभावात्, न ह्यन्यस्यास्तित्वे किञ्चित्
 प्रमाणमुपलभामहे, सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मा-
 दि ब्रह्मणो भवति इति निर्धारितं, अनन्यत्वं च कारणात्

ब्रह्म परिमितत्वादित्यर्थः । सम्बन्धित्वाच्च नगरवदित्याह । तथा सम्ब-
 न्धेति । अन्यदमितमिति असङ्ख्यातमित्यर्थः । अन्यस्पर्शे अल्पत्वेन
 मितत्वनियमादिति मन्तव्यं, भेदेनोक्तत्वाच्च घटवदित्याह । भेदव्यप-
 देशश्चेति । अस्याक्षिप्तस्यामुनादित्यस्येन सहेति यावत् । आघा-
 रतोऽतिदेशतश्च भेदमुक्त्वाऽवधितोऽपि तमाह । सावधिकञ्चेति ।

सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । तुशब्देनेत्यादिना । यदन्यत् तत् किं सा-
 धनादिवान् असाधनादिवान् वा, नाद्यः मानाभावात्, कार्यस्य ब्रह्मा-
 नन्यत्वनिर्णयाच्चेत्युक्त्वा न द्वितीयः प्रागुत्पत्तेरद्वयत्वावधारणादित्याह ।

कार्यस्य । न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं किञ्चिदजं सम्भवति 'सदेव
 सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' इत्यवधारणात्, एकविज्ञा-
 नेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वस्तित्व-
 मवकल्पते । ननु सेवादिव्यपदेशाः ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं सूच-
 यन्ति इत्युक्तं नेत्युच्यते । सेतुव्यपदेशस्तावत् न ब्रह्मणो वाह्यस्य
 सद्भावं प्रतिपादयितुं क्षमते, 'सेतुरात्मेति ह्याह न पुनस्ततः
 परमस्ति' इति । तत्र परस्मिन्नस्मति सेतुत्वं नावकल्पत इति
 परं किमपि कल्पेत, न चैतद्व्याख्यं हठो ह्यप्रसिद्धकल्पना ।
 अपि च सेतुव्यपदेशादात्मनो लौकिकसेतुनिदर्शनेन *सेतुवा-
 ह्यवस्तुतां प्रसञ्जयता मृद्धारुमयतापि प्राप्तञ्च न चैतद्व्याख्यं
 अजत्वादिश्रुतिविरोधात् । सेतुसामान्यात् तु सेतुशब्द आ-
 त्मानि प्रयुक्त इति श्लिष्यते, जगतस्तन्मर्यादानाञ्च विधारकत्वं
 सेतुसामान्यमात्मनः, अतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आ-
 त्मा सूच्यते । सेतुं तीर्त्वेत्यपि तरतेरतिक्रमासम्भवात् प्रा-
 पोत्यर्थ एव वर्तते, यथा व्याकरणं तीर्णं इति प्राप्त इत्युच्यते
 नातिक्रान्तस्तद्वत् ॥

न च ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति । उक्तानुमानानामागमबाध इति भावः ।
 उक्तं स्मारयित्वा हेतूनामसिद्धिमाह । ननु सेत्वित्यादिना । किं सेतु-
 श्रुत्या परसिद्धिरर्थाद्वा, नाद्य इत्युक्त्वा द्वितीयं शङ्कते । तत्र परस्मि-
 न्निति । सेतुत्वलिङ्गेनाद्वितीयत्वश्रुतिबाधनमन्याय्यमित्याह । न चेति ।
 लिङ्गश्चासिद्धमित्याह । अपि चेति । विधारकत्वन्तु कल्पितद्वितीया-
 पेक्षयापि युज्यत इति भावः । तीर्णत्वं हेतुरप्यसिद्ध इत्याह । सेतुं
 तीर्त्वेति ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

यदप्युक्तमुन्मानव्यपदेशादस्ति परमिति तत्राभिधीयते ।
 उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्त्वित्यप्रतिपत्त्यर्थः, कि-
 मर्थस्तर्हि बुद्ध्यर्थः उपासनार्थ इति यावत् । चतुष्पादष्टाशफं
 *षोडशकलमित्येवंरूपा बुद्धिः कथं नु नाम ब्रह्मणि स्थिरा स्या-
 दिति विकारद्वारेण ब्रह्मण उन्मानकल्पनैव क्रियते न ह्यवि-
 कारेऽनन्ते ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः शक्या बुद्धिः स्थापयितुं, मन्द-
 मध्योत्तमबुद्धित्वात् पुंसामिति पादवत् । यथा मनआकाशयो-
 रध्यात्ममधिदैवतञ्च ब्रह्मप्रतीकयोराम्नातयोश्चत्वारो वागादयो
 मनःसम्बन्धिनः पादाः कल्प्यन्ते, चत्वारश्चाग्न्यादय आकाशसम्ब-
 धिनः आध्यानाय तद्वत् । अथवा पादवदिति, यथा कार्ष्ण-
 पणे पादविभागे व्यवहारप्राचुर्याय कल्प्यते, न हि सकलेनैव
 कार्ष्णपणेन सर्वदा सर्वे जना व्यवहर्तुमीशते क्रयविक्रयपरिमा-
 णानियमात् तद्वदित्यर्थः ॥

परिमितत्वमप्यसिद्धमित्याह । बुद्ध्यर्थ इति । वाक्प्राणचक्षुःश्रो-
 त्राणि मनसः पादाः अग्निवाय्वादित्यदिश आकाशस्य पादाः ध्यानार्थं
 कल्पिताः तद्वत् ब्रह्मण उन्मानमित्यर्थः । लौकिकं दृष्टान्तमाह । अथ
 वेति । पादकल्पनां विनापि व्यवहारः किं न स्यादित्यत आह ।
 नहीति । कार्ष्णपणस्य व्यवहाराय पादकल्पनावत् मन्दधियां ध्यानव्यव-
 हाराय ब्रह्मण उन्मानकल्पनेत्यर्थः ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

इह सूत्रे द्वयोरपि व्यपदेशयोः परिहारोऽभिधीयते ।
 यदप्युक्तं सम्बन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमतः स्यादिति ।
 तदप्यसत् । यत एकस्याऽपि स्थानविशेषापेक्षया एतौ व्यपदे-
 शावुपपद्येते । सम्बन्धव्यपदेशे तावदयमर्थः बुद्ध्याद्युपाधिस्थान-
 विशेषयोगादुद्भूतस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमे य उपशमः स
 परमात्मना सम्बन्ध इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते न परिमितत्वा-
 पेक्षया । तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयैवोप-
 चर्यते न स्वरूपभेदापेक्षया प्रकाशादिवदित्युपमोपादानं ।
 यथैकस्य प्रकाशस्य सौर्यस्य चान्द्रमसस्य वोपाधियोगादुपजा-
 तविशेषस्योपाध्युपशमात् सम्बन्धव्यपदेशो भवति उपाधिभेदाच्च
 भेदव्यपदेशः । यथा वा *सूच्याकाशाकाशादिषूपेक्षयैवैतौ
 भेदव्यपदेशौ भवतस्तद्वत् ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चात्रेदृश एव सम्बन्धो नान्यादृशः । यथा 'स्वमपी-
 तो भवति' इति हि स्वरूपसम्बन्धमेवमामनन्ति । स्वरूपस्य

सम्बन्धभेदौ कल्पितौ न सत्यद्वितीयसाधकौ इत्याह । स्थानेति ।
 स्थानमुपाधिवुद्ध्यादिः एकस्यैवोपाधिना भिन्नस्योपाधिशान्तौ सत्यां
 सम्बन्ध उपचर्यते । यथा सौरालोकादेरङ्गुल्याद्युपाधिना भिन्नस्योपा-
 धिवियोगे महालालोकाद्यात्मना सम्बन्धोपचारस्तद्वत् तथा हीत्यचक्षुषोः
 स्थानयोर्भेदाद्विरस्ययपुरुषभेदकल्पनेत्यर्थः ॥

मुख्यावेव सम्बन्धभेदौ किं न स्यातामित्यत्र सूत्रं । उपपत्तेश्चेति ॥

चानपायित्वात् न नरनगरन्यायेन सम्बन्धो घटते, उपाधि-
कृतस्वरूपतिरोभावात् तु 'स्वमपीतो भवति' इत्युपपद्यते ।
तथा भेदोऽपि नान्यादृशः सम्भवति, बल्लतरश्रुतिप्रसिद्धै-
केश्वरत्वविरोधात् । तथा च श्रुतिः एकस्याप्याकाशस्य स्थान-
कृतं भेदव्यपदेशमुपपादयति 'योऽयं वहिर्द्धा पुरुषादा-
काशो योऽयमन्तःपुरुष आकाशो योऽयमन्तर्हृदय आकाशः'
इति च ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

एवं सेत्वादिव्यपदेशान् परपक्षहेतुनुन्मथ्य सम्प्रति स्वपक्षं
हेत्वन्तरेणोपसंहरति । तथा अन्यप्रतिषेधात् अपि न ब्रह्मणः
परं वस्त्वन्तरमस्ति इति गम्यते । तथा हि 'स एवाधस्ता-
दहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात् सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं
वेद ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेह नानास्ति किञ्चन यस्मात्
परं नापरमस्ति किञ्चित् तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवा-
ह्यम्' इत्येवमादिवाक्यानि स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतु-
मशक्यानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं वारयन्ति । सर्वान्तर-
श्रुतेश्च न परमात्मनोऽन्तरोऽन्य आत्मास्तीत्यवगम्यते ।

स्वरूपेण ब्रह्मणा जीवस्य सम्बन्धो भेदनिवृत्तिरूपो युज्यते न मुख्यः
संयोगादिः वस्तुदयासत्त्वात्, तथा भेदोऽपि न स्वत एकत्वश्रुते-
रित्यर्थः ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेन अन्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति, अन्यथा हि तन्न सिध्येत् । सेत्वादिव्यपदेशेषु हि मुखेव्वङ्गीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत, सेत्वादीनामेवमात्मकत्वात् । तथान्यप्रतिषेधेऽप्यसति वस्तु वस्त्वन्तराज्ञावर्तत इति परिच्छेद एवात्मनः प्रसज्येत । सर्वगतत्वञ्चास्यायामशब्दादिभ्योऽवगम्यते । आयामशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः 'यावान् वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः, 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' ज्यायान् दिवो ज्यायानाकाशात्, नित्यः सर्वगतः स्याणुरचलोऽयम्' इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

तस्यैव हि ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते, यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जन्तूनां, किमेतत् कर्मणो

ननु द्वितीयाभावे सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इत्यत आह । अनेन सर्वगतत्वमिति । द्वितीयं सत्यच्चेत् सेत्वादिवत् ब्रह्मणोऽल्पता स्यात् यत्रान्यत्प्रत्यति तदल्पमिति श्रुतेः । किञ्च निरवयवासङ्गब्रह्मणः सत्यप्रपञ्चसम्बन्धयोगात् तवैव सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इति भावः । अधिष्ठानेनाध्यस्तं जगद्ध्याप्तमध्यस्तत्वात् रज्जा व्याप्तसर्ववदिति न्यायः ॥

एवं तत्पदलक्ष्यं संशोध्य वाच्यार्थमाह । फलमत उपपत्तेः । निर्विशेषत्वादन्यः स्वभावः फलहेतुत्वात् । इयं सुखं देवादीनां, अनियं

भवति आहोस्विदीश्वरादिति भवति विचारणा । तत्र तावत्
प्रतिपद्यते । फलमतः ईश्वराद्भवितुमर्हति । कुतः उपपत्तेः ।
स हि सर्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान् विचित्रान् विदधद्देशका-
लविशेषाभिज्ञत्वात् कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं सम्पादयतीत्यु-
पपद्यते कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालान्तरभावि फलं भव-
तीत्यनुपपन्नं, अभावात् भावानुत्पत्तेः । स्यादेतत् कर्म वि-
नश्यत् स्वकाल एव स्वानुरूपं फलं जनयित्वा विनश्यति, तत्फलं
कालान्तरितं कर्ता भोक्ष्यत इति । तदपि न परिशुध्यति,
प्राक् भोक्तृसम्बन्धात् फलत्वानुपपत्तेः । यत्कालं हि यत्सुखं
दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धं । न ह्यसम्ब-
द्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतीयन्ति लौकिकाः

दुःखं नारकीणां, यामिश्रं मनुष्याणां, असारो जन्ममृतिप्रवाहः संसारः
गोचरः आश्रयो यस्य तत्संसारगोचरं । अत्र कर्मेश्वरयोः फलहेतुत्व-
श्रुतेः संशयमाह । किमिति । अत्र पूर्वपक्षो फलदातुरीश्वरस्य तत्पद-
वाच्यस्यासिद्धेर्लक्ष्यासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः । पूर्वाक्त-
निर्विशेषत्वमुपजीव्य फलदातृत्वमपीश्वरस्य नास्ति, इति पूर्वपक्षोत्था-
नात् सङ्गतिः । यद्यपि सर्वगतत्ववत् फलदातृत्वं व्यवहारदशायां
सिध्यति तथापि कर्मण एव फलदातृत्वमिति शङ्कानिरासेनोक्तलक्ष्या-
र्थनिर्वाहकवाच्यार्थनिर्णयार्थमस्याधिकरणस्यारम्भ इति मत्वा सि-
द्धान्तं तावदाह । तत्र तावदिति । स्वर्गादिकं विशिष्टदेशकालकर्मा-
भिज्ञदातृकं कर्मफलत्वात् सेवाफलवत् इत्युपपत्तिः । यागादिक्रियाख्यं
कर्म तावत् क्षणिकं तत् किं स्वनाशत् फलं जनयति उत फलं
उत्पाद्य नश्यति आहोस्विदपूर्वात् फलसिद्धिः, नाद्य इत्याह । अभा-
वादिति । द्वितीयं शङ्कते । स्यादिति । कर्मनाशक्षणमारभ्यानभ्यक्त-
स्वर्गसुखादिसत्त्वे मानं नास्ति इति दूषयति । तदपीत्यादिना । तृतीयं

अथोच्येत कर्मकार्यादपूर्वात् फलमुत्पत्स्यत इति, तदपि नो-
पपद्यते, अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोद्गमस्य चेतनेनाप्रवर्तितस्य
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदस्तित्वे एव प्रमाणाभावात् । अर्थापत्तिः
प्रमाणमिति चेत्, न, ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिश्चयात् ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः किं तर्हि
श्रुतत्वादपीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे । तथा हि श्रुतिर्भवति
'स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः' इत्येवंजातो-
यका ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते । अत एव
हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च श्रूयते तावदयमर्थः 'स्वर्गकामो यजेत'

शङ्कते । अथेति । अपूर्वं किं स्वतन्त्रमेव फलदानाय प्रवर्तते चेतना-
धिष्ठितं वा, नाद्य इत्याह । तदपीति । द्वितीये त्वदृष्टानभिज्ञजीवस्या-
धिष्ठातृत्वायोगात् ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वसिद्धिरिति भावः । प्रौढवादेना-
पूर्वं नास्ति इत्याह । तदस्तित्व इति । क्षणिकयागादेः श्रुतस्वर्गा-
दिहेतुत्वानुपपत्त्या स्थाय्यपूर्वसिद्धिरिति चेन्न, कर्मभिराराधितादी-
श्वरादेव स्थायिनः फलसिद्धेरित्यर्थः । केवलतर्केणापूर्वं न सिध्यतीति
भावः ॥

'कृता स्वप्नेऽनुशयवान्' इत्यत्रोदाहृताभिः 'य इह रमणीयचरणाः'
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरपूर्वसिद्धिश्चेत्ताभिरीश्वरस्यापि फलदातृत्वं स्वी-
कार्यमित्याह । श्रुतत्वाच्चेति सूत्रकारः । अन्नमासमन्तात् प्राणिभ्यो
ददातीत्यन्नादः । वसुदानो अतो धनदाता, कर्मणोऽपूर्वस्य वा जडत्वे-
नोपकरणमात्रत्वात् स्वतन्त्र ईश्वर एव फलदातेति सिद्धान्तो दर्शितः ॥

इदानीं पूर्वपक्षयति । धर्ममिति । विधिश्रुतिर्विध्यर्थः । तस्य लिङ-

इत्येवमादिषु वाक्येषु, तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः
 स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते, अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग
 आपद्येत तत्रास्योपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । नन्वनुचणविनाशिनः
 कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोऽयं पक्षः, नैष दोषः ।
 श्रुतिप्रामाण्यात् । श्रुतिश्चेत् प्रमाणं यथाऽयं कर्मफलसम्बन्धः
 श्रुत उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः, न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं
 कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोति, अतः कर्मणे
 वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्थाऽपूर्वं नामास्ति
 इति तर्क्यते उपपद्यते चायमर्थः उक्तेन प्रकारेण, ईश्वरस्तु फलं
 ददाति इत्यनुपपन्नं, अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्या-
 नुपपत्तैर्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् तदनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च, तस्माद्ध-
 र्मादेव फलमिति ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

वादरायणस्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते केव-

र्यस्य प्रेरणात्मनो यागो विषयस्तद्भावावगमादयागः स्वर्गसाधनमिति
 गम्यते । यागस्येष्टसाधनत्वाभावे प्रेरणानुपपत्तेरित्यर्थः । अपूर्वद्वारा
 कर्मणः फलमुपपद्यत इत्युक्त्वा सिद्धान्तं दूषयति । ईश्वरस्त्विति ।
 ईश्वरः किं कर्मानपेक्षः फलं ददाति तत्सापेक्षो वा, आद्य आह ।
 अविचित्रस्येत्यादिना । द्वितीये संवेदनसंस्कारमात्रात् कटादौ वेद्य-
 नवत् कर्मापूर्वादेव फलसिद्धेः किमीश्वरेणेति भावः । अत्र वयं वदामः
 चन्दनकण्टकादिदृष्टसम्पत्त्यैव सुखादिसम्भवे कृतं धर्माधर्माभ्यामिति
 स्मृतिवलात् तदपेक्षायां ईश्वरेण किमपराधं । अतः ईश्वरानपेक्षात्
 केवलात् कर्मणः फलमित्ययुक्तमिति ॥

सिद्धान्तयति । पूर्वन्विति । अचेतनस्य कर्मणः स्वतः स्ववृत्त्ययोगात्

लात् कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं पक्षस्तु शब्देन व्याव-
र्त्तते । कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा यथास्तु तथास्तु ईश्वरात्फल-
मिति सिद्धान्तः । कुतः, हेतुव्यपदेशात् । धर्माधर्मयोरपि हि
कारयित्वेनेश्वरो हेतुर्यपदिश्यते । फलस्य च दातृत्वेन 'एष
ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ
एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति । स्मर्यते
चायमर्थो भगवद्गीतासु-

“यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान्” ॥ इति ।

सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते । तदेव
चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजति, वि-
चित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य
न प्रसज्यन्ते ।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशङ्करभगवत्पादकृतौ
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ० ॥

सवादिदृष्टान्तानुसारिश्रुतेर्बलीयस्वात् सर्ववेदान्तेष्वीश्वरस्य जगद्धे-
तुत्वश्रुतेश्चेश्वराधिष्ठितात् कर्मणो जगदन्तःपातिफलसिद्धिरिति समु-
दायार्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पाद-
कृतौ शारीरकव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ * ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

—००:००:००—

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वमिदानीन्तु प्रतिवेदान्तं
विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यते । ननु विज्ञेयं ब्रह्म
पूर्वापरादिभेदरहितं एकमेकरसं सैन्धवघनवदवधारितं, तत्र
कुतो विज्ञानभेदाभेदचिन्तावतारः । न हि कर्मवज्जलवत्
ब्रह्मणो वज्जलमपि वेदान्तेषु प्रतिपिपादयिषितमिति शक्यं वक्तुं,
ब्रह्मण एकत्वात् एकरूपत्वाच्च । न चैकरूपे ब्रह्मण्यनेकरूपाणि

ॐ विघ्नविनाशाय नमः ।

मार्तण्डं ध्वान्तनाशाय त्रिलोकस्वामिनं मुदे ।

विघ्नेशं विघ्नविध्यस्त्यै प्रणमामि मुज्जमुज्जः ॥

ब्रह्मस्वरूपं निर्धार्य तदज्ञानसाधनोपासनास्वरूपमाह । सर्ववे-
दान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादिति । पादसङ्गतिमाह । व्याख्यातमिति ।
पूर्वपादे तत्त्वंपदार्थविवेकः कृतः इह तत्फलवाक्यार्थज्ञानमानन्दादयः
प्रधानस्येति सूत्रेणापुनरुक्तोपेक्षितपदतद्वाक्यार्थोपसंहारेण निर्धार्यत
इति फलफलिभावः सङ्गतिः । सगुणवाक्यार्थविद्याचिन्ता तु तद्वि-
द्यानां चित्तैकाग्र्यद्वारा निर्गुणज्ञानसाधनत्वात् क्रियत इति मन्तव्यं
सम्प्रति निर्गुणज्ञानं भेदाभेदविचारविषयेत्येनोक्तमिति मन्वान आ-
क्षिपति । नन्विति । वेद्यभेदविद्याभेदचिन्ता स्यात् ब्रह्मणस्तु वेद्यस्यै-
क्यात् न चिन्तावसर इत्यर्थः । ब्रह्मैक्येऽपि धर्मभेदाचिन्ता इत्यत आह ।
एकरूपत्वाच्चेति । निर्धर्मत्वादित्यर्थः । एकरूपेऽपि ब्रह्मण्यनेकप्रकारस-

विज्ञानानि सम्भवन्ति, न ह्यन्यथार्थाऽन्यथाज्ञानमित्यभ्रान्तं भवति । यदि पुनरेकस्मिन् ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदान्तान्तरेषु प्रतिपिपादयिषितानि तेषामेकमभ्रान्तं भ्रान्तानीतराणीत्यनाश्यासप्रसङ्गो वेदान्तेषु, तस्मात् न तावत् प्रतिवेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशङ्कितुं शक्यते, नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्यते, ब्रह्मविज्ञानस्याचोदनालक्षणत्वात् । अविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्रह्मवाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्येवोचदाचार्यः 'तत्तु समन्वयात्' [वे० अ०१।पा०१।सू०४] इत्यत्र । तत्कथमिमां भेदाभेदचिन्तामारभत इति, तदुच्यते । सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया चेत्यं विज्ञान-

म्भवाभेदशङ्का इत्यत आह । न चेत्यादिना । पूर्वपक्षे ज्ञानभेदशङ्कानुपपत्तिमुक्त्वा चोदनाद्यभेदाज्ज्ञानाभेद इति सिद्धान्तोऽप्ययुक्त इत्याह । नाप्यस्येति । एवं पादारम्भमाक्षिप्य समाधत्ते । तदुच्यत इति । सगुणविद्याखेव भेदाभेदचिन्ता क्रियते निर्गुणविद्यायां त्वैक्यं सिद्धमिति वाच्यार्थरूपगुणोपसंहारमात्रं क्रियते वाक्यार्थनिर्णयायेति भावः । पञ्चाग्निप्राण इह शाण्डिल्यवैश्वानरादिविद्या मिथोभिन्ना इति 'नानाशब्दादिभेदात्' इत्यत्र वक्ष्यते । अत्र तु मिथोभिन्नास्ताः किं प्रतिशाखं भिद्यन्ते न वेति नामादिभेदाचोदनाविशेषाच्च संशयः । पूर्वपक्षे विद्याभेदाद्गुणानुपसंहारः सिद्धान्ते त्वभेदादुपसंहार इति फलभेदः । पूर्वतन्त्रे शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रं नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनात् शाखान्तरे कर्मभेदः स्यादिति । तत्रोक्ता हेतवो नामादयो विद्याभेदार्थमिहोच्यन्ते अथैष ज्योतिरथैष ज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन सर्वं यजेतेत्यत्र प्रकृतज्योतियोमानुवादेन सहस्रदक्षिणाभ्यगुणविधिमाशङ्क्य ज्योतिरितिपदस्य कर्मान्तरनामत्वसम्भवे ज्योतियोमलक्षकत्वायोगाद् प्रकरणविच्छेदाच्च

भेदाभेदचिन्तेत्यदोषः । अत्र हि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदौ
सम्भवतः, कर्मवदेव चोपासनानि दृष्टफलान्यदृष्टफलानि
चोच्यन्ते क्रममुक्तिफलानि च कानिचित् सम्यग्ज्ञानोत्प-
त्तिद्वारेण । तेष्वेषा चिन्ता सम्भवति किं प्रतिवेदान्तं विज्ञा-
नभेद आहोस्मिन्नेति । तत्र पूर्वपक्षहेतवस्तावदुपन्यस्यन्ते,
नास्तत्तावद्भेदप्रतिपत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु, अस्ति
चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु विज्ञानेषु अन्यदन्यन्नाम तैत्तिरी-

ज्योतियोमात् कर्मान्तरं विशिष्टदक्षिणाकं विधीयत इति नास्तः कर्म-
भेदकत्वमुक्तं । ज्योतिरादिष्वित्यादिपदेनाध्वर्यवं ह्यैत्रमिति सञ्ज्ञा-
भेदात् ज्योतियोमात् कर्मभेदो ग्राह्यः । तप्तं क्षीरं दध्ना कठिनमा-
मिक्षा, तत्र द्रवं जलरूपं वाजिनमिति भेदः, 'तप्ते पयसि दध्यानयति
सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र वैश्वदेवे आमिक्षायागे
वाजिनाख्यगुणविधिः वाजिभ्य इति, वैश्वदेवानुवादादित्यत्र वैश्वदेवे,
आमिक्षायागे वाजिनाख्यगुणविधिः वाजिभ्य इति, वैश्वदेवानुवा-
दादित्याशङ्क्यामिक्षां प्रत्यपसर्जननेक्तविश्वेदेवानां वाजिभ्य इत्यनु-
वादायोगादुत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धे कर्मणि वाजिद्रव्यस्यानाकाङ्क्षि-
तस्य विध्ययोगाद्वाजिदेवताको वाजिनयागः कर्मान्तरमिति द्रव्यदे-
वतास्वरूपभेदात् कर्मभेदः सिद्धान्तितः । आदिपदात् 'ऐन्द्रं दध्यैन्द्रं
पयः' इति द्रव्यभेदात् यागभेदो ग्राह्यः, एवमिहापि पञ्चाग्निषडग्नि-
रूपभेदात् विद्याभेदो वाजिच्छन्दोगयोः तथा रेतोऽनूना वा ग्राह्याः
क्रान्दोग्ये तत्सहिता वाजिनामिति प्राणविद्याभेदः, कारीरिवाक्या-
ध्ययने तैत्तिरीयकारणं भूमौ भोजनं धर्मविशेषो नान्येषां, अग्न्यध्ययने
केषाञ्चिदुपाध्यायार्थमुदकाहरणं धर्मो नान्येषां, अश्वमेधाध्ययनेऽध्या-
सानयनं केषाञ्चिदेव नान्येषां, न च तान्येव कारीर्यादीनि कर्माणि
धर्मविशेषमपेक्षन्ते नापेक्षन्ते चेति युक्तं, अतो धर्मविशेषाच्छाखा-
न्तरे कर्मभेदः शङ्कितस्तथात्रापि मुण्डकाध्ययने केषाञ्चिदेव शिरस्य-

यकं वाजसनेयकं कौथुमकं कौशीतकं शाव्यायनकमित्येवमादि,
तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धः 'वैश्व-
देव्याऽऽमिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्येवमादिषु, अस्ति चात्र
रूपभेदः, तद्यथा केचिच्छाखिनः पञ्चाग्निविद्यायां षष्ठमपरम-
ग्निमामनन्ति, अपरे पुनः पञ्चैव पठन्ति, तथा प्राणसंवादा-
दिषु केचिदूनान् वागादीनामनन्ति केचिदधिकान्, तथा
धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक आशङ्कितः कार्या-

ङ्गारपात्रधारणरूपं व्रतं नान्येषामिति विद्याभेदः स्यात्, पुनरुक्तिर-
भ्यासः । 'समिधो यजति ततूनपातं यजति' इति यजत्यभ्यासात् प्रया-
जानां भेद उक्तस्तथा शाखान्तरेऽभ्यासाद्विद्याभेदः, आदिपदान्निन्दा-
दिग्रहः, 'प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्'
इत्यनुदितहोमस्य यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुज्यात् 'यथातिथये प्रद्रुताय
शून्यायावसथायाहार्यं हरन्ति तादृगेव तत्' इत्युदितहोमस्य च नि-
न्दाश्रुतेर्भेदः, एकस्यैवोदितेऽनुदिते वानुष्ठानायोगात्, तथोदितानु-
दितहोमातिक्रमकृतप्रायश्चित्तादप्यग्निहोत्रभेदः शङ्कितः, एते निन्दा-
प्रायश्चित्ते वेदान्तविद्यासु न विद्येते इति नोदाक्रियेते, यथा सर्वशा-
खाविहितस्य कर्मणो ज्ञातुं कर्तुं वाऽशक्तेर्भेदस्तथा सर्ववेदान्ताध्यय-
नज्ञानाद्यशक्तेस्तत्तद्वेदान्तविद्याभेदः स्यात्, तथा शाखानां सर्वासा-
मेकरूपा समाप्तिर्नोच्यते किन्तु कस्याश्चित् क्वचित् कर्मणि समाप्तिरतः
समाप्तिवचनभेदात् प्रतिशाखं कर्मभेदः शङ्कितः, तथा कस्यचिद्वेदा-
न्तस्योङ्गारसार्वत्रिक्ये समाप्तिः कस्यचिदन्यत्रेति विद्याभेदः, अन्यार्थदर्शन-
मर्थवादस्तद्भेदात् कर्मभेदवद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षसूत्रोक्ता हेतवो
दर्शितास्ते केचित् सिद्धान्ते पूर्वपक्षे चात्रोपयुज्यन्त इति तथाशब्दा-
न्तराभ्याससङ्ख्यागुणप्रक्रियानामधेयानि कर्मभेदकानि, तत्र नामधेयं
गुणो रूपमभ्यासश्चेति त्रयं व्याख्यातं, यजेद्दध्यात् जुज्यादिति प्रकृति-
शब्दभेदेन धात्वर्थभेदात् तदवच्छिन्नभावनाख्यकर्मभेद उक्तस्तथाऽत्र

दिषु, अस्ति चात्र धर्मविशेषः यथाऽऽथर्वणिकानां शिरोव्रतम् इति, एवं पुनरुक्तादयो भेदहेतवो यथासम्भवं वेदान्तान्तरेषु योजयितव्याः, तस्मात् प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिन् तस्मिन् वेदान्ते तानि तान्येव भवितुमर्हन्ति । कुतश्चोदनाद्यविशेषात् । आदिग्रहणेन शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रोदिता अभेदहेतव इहाकथ्यन्ते, संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः । यथैकस्मिन्नग्निहोत्रे शाखाभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नः तादृश एव चोद्यते जुहुयादिति । एवं 'यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद' इति वाजसनेयिनां, कन्दोगानाञ्च तादृशेव चोदना, प्रयोजनसंयोगोऽप्यविशिष्ट एव 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च खानां भवति' इति । रूपमप्युभयत्र

वेदोपास्तइत्यादिशब्दभेदात् विद्याभेदः, 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति सङ्ख्या कर्मभेदवद्वायुप्राणौ द्वौ संवर्गाविति द्वित्वसङ्ख्या संवर्गविद्याभेदः स्यात्, नित्याग्निहोत्रप्रकरणात्, प्रकरणान्तरे कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति श्रुतमग्निहोत्रं प्रकरणान्तरस्थत्वात् कर्मान्तरमिति सिद्धान्तितं । तथा च वेदान्तभेदे प्रकरणभेदादुपास्तिभेद इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तयति । एवमिति । सर्वैर्वेदान्तैः प्रतीयन्त इति सर्ववेदान्तप्रत्ययानि तैर्विहितानीत्यर्थः । उक्तनामादिभिरग्निहोत्रादिकर्मणां प्रतिशाखं भेदे प्राप्ते शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रं 'एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्' इति । तत्र चोदनाविधायकः शब्दश्चोदितः प्रयत्नो वा, तस्याः अविशेषमाह । यथैकस्मिन्निति । एकधात्वर्थहोमावच्छिन्नप्रयत्नैकवदुपास्तिप्रयत्नैकमित्यर्थः । यथा ज्येष्ठत्वादिरगुणकप्राणविद्या सर्वशाखास्वेका तथा पञ्चाग्निविद्यापेका फलसंयोगाद्यविशेषात्, तथान्यापि विद्या भिन्नेत्याह । एवं पञ्चाग्नीति । पूर्व-

तदेव विज्ञानस्य यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठादिगुणविशेषणान्वितं प्राणतत्त्वं,
यथा च द्रव्यदैवते यागस्य रूपं एवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य तेन
हि तद्रूप्यते समाख्यापि सैव प्राणविद्येति, तस्मात् सर्ववेदान्त-
प्रत्ययत्वं विज्ञानानां । एवं पञ्चाग्निविद्यादैश्वानरविद्याशाण्डिल्य-
विद्येत्येवमादिषु योजयितव्यं । ये तु नामरूपादयो भेदहेत्वा-
भासास्ते प्रथम एव काण्डे 'न नास्मा स्यादचोदनाभिधानत्वात्'
इत्यारभ्य परिहृताः, इहापि कञ्चिद्विशेषमाशङ्क्य परिहरति ॥

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

स्यादेतत् सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गुणभेदान्नोपप-
द्यते । तथा हि वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपर-

पक्षहेतून्निराचये । ये त्विति । काठकर्मित्यादिनाम्ना कर्मभेदो न युक्तः,
कुतः अचोदनाभिधानत्वात् काठकादिशब्दानां ग्रन्थनामतया कर्म-
वाचित्वाभावादतो भिन्ननामकशाखाग्रन्थभेदेऽपि तद्विहितं कर्मैक-
मेव, अन्यरूपभेदेऽपि न कर्मैक्यविरोधी, धर्मविशेषस्त्वध्ययनाङ्गं न क-
र्माङ्गमतो न कर्म भेदकं शाखाभेदे पुनरुक्तिरसिद्धा, निन्दान्यार्थद-
र्शनयोरपि न भेदकत्वं तत्तद्विधिस्तुतिमात्रत्वात् ब्रह्मशाखाध्ययनाश-
क्तावपि स्वशाखानुक्तविशेषस्यापेक्षितस्यान्यतो ग्रहसम्भवादशक्तिरभे-
दिका एकस्मिन्नपि कर्मण्यङ्गत्वेत्यादिना प्रायश्चित्तं सम्भवति एवं समा-
प्तिवचनभेदेऽप्यप्रयोजक इत्येवं कर्माभेदप्रमाणप्राबल्ये भेदहेतवः परि-
हृता इत्यर्थः । तर्हि शाखान्तरन्यायेनैव कर्मैक्यवद्विद्यैक्यसिद्धेः पुन-
रुक्तिरित्यत आह । इहापीति ॥

रूपस्योत्पत्तिश्रियत्वं विशेषः पञ्चाग्नीन् वेदेत्याद्युपासनोत्पत्ति-
विधिस्यपञ्चाग्न्यादिरूपभेदादुपासनाभेदः स्यादामिच्छावाजिनरूपभे-

मग्निमामनन्ति 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति' इत्यादिना । कृन्दोगास्तु तं
नामनन्ति पञ्चसङ्ख्यायैव च उपसंहरन्ति 'अथ ह य एतानेवं प-
ञ्चाग्नीन् वेद' इति । येषाञ्च सगुणोऽस्ति येषाञ्च नास्ति तेषां कथ-
मुभयेषामेका विद्योपपद्येत, न चात्र गुणोपसंहारः शक्यते प्रत्येतुं
पञ्चसङ्ख्याविरोधात् । तथा प्राणसंवादे श्रेष्ठादन्यांश्चतुरः प्रा-
णान् वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि कृन्दोगा आमनन्ति । वाजसनेयि-
नस्तु पञ्चममष्यामनन्ति 'रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया
पशूभिर्य एवं वेद' इति । आवापोद्वापभेदाच्च वेद्यभेदो भवति
वेद्यभेदाच्च विद्याभेदो द्रव्यदेवताभेदादिव यागस्येति चेत्, नैष
दोषः, यत एकस्यामपि विद्यायामेवंजातीयको गुणभेद उप-
पद्यते । यद्यपि षष्ठस्याग्निरुपसंहारो न सम्भवति तथापि द्युप्रमृ-
तीनां पञ्चानामग्नीनां उभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् न विद्या-
भेदो भवितुमर्हति, न हि षोडशियग्रहणाग्रहणयोरतिरात्रो
भिद्यते । पद्यतेऽपि च षष्ठोऽग्निश्चकृन्दोगैः 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽ-

दात् कर्मभेदवदित्यधिकाशङ्कानिरासार्थत्वात् न पौनरुक्त्यमस्याधि-
करणस्येति मत्वाशङ्कां व्याचष्टे । स्यादित्यादिना । अस्य पृथक्शास्त्र-
त्वात् कर्मन्यायानां मानसविद्यासु विना सूत्रं दुर्योगत्वाच्च पुनरुक्ति-
गन्धोऽपि नास्तीति मन्तव्यं । ननु तस्य मृतस्य दाहार्थमग्निरन्त्येष्टि-
गतः यष्टो यः प्रसिद्धवद्वाजिभिरुक्तः स कृन्दोग्ये उपसंहार्य इति न
रूपभेदस्तत्राह । न चात्रेति । अस्तु प्रजननगुणवतो रेतसो वाजि-
नामावापश्चकृन्दोगानाञ्च तस्योद्वापस्ततः किमित्यत आह । आवापेति ।
कृन्दोग्ये षष्ठाग्न्यभावमङ्गीकृत्याल्परूपभेदो न विद्यैक्यविरोधीति परि-
हरति । नैष इत्यादिना । अङ्गीकारं त्यजति । पद्यतेऽपीति । इतोऽस्मा-
ल्लोकादिष्टं लोकान्तरं प्रेतं गतं ज्ञातयोऽग्नये हरन्तीत्यर्थः । ननु कृ-

अथ एव हरन्ति' इति । वाजसनेयिनस्तु साम्पादिकेषु पञ्च-
 स्वग्निष्वनुवृत्ताद्याः समिद्धूमादिकल्पनाया निवृत्तये 'तस्याग्नि-
 रेराग्निर्भवति समित् समित्' इत्यादि समामनन्ति स नित्यानु-
 वादः । अथाप्युपासनार्थ एष वादस्तथापि स गुणः शक्यते कुन्दो-
 गैरप्युपसंहर्तुं । न चात्र पञ्चसङ्ख्याविरोध आशङ्क्यः, साम्पादिका-
 न्यभिप्राया ह्येषा पञ्चसङ्ख्या नित्यानुवादभूता न विधिसमवा-
 यिनीत्यदोषः । एवं प्राणसंवादादिष्वप्यधिकस्य गुणसेतरत्रोप-
 संहारो न विरुध्यते । न चावापोद्वापभेदादेद्यभेदो विद्याभे-
 दश्चाशङ्क्यः कस्यचिद्देद्यांशस्यावापोद्वापयोरपि भूयसोर्वेद्यवे-
 दित्रोरभेदावगमात्, तस्मादैकविद्यमेव ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च
 सरवच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

यदप्युक्तमायर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रताद्यपेक्षणाद-

न्दोग्येऽग्निमात्रं श्रुतं वाजिभिस्तु समिदादिविशेषः पठ्यते इति रूप-
 भेदस्तदवस्थस्तत्राह । वाजसनेयिनस्त्विति । षष्ठाग्रेस्तद्विरोधस्य चानु-
 वादमात्रत्वेनानुपास्यत्वात् पञ्चाग्नय एवोपास्याः उभयत्रेति न रूप-
 भेद इत्यर्थः । सविशेषस्य षष्ठाग्रेरुपास्यत्वेन रूपभेद इत्याह । अथा-
 पोति । द्युलोकादीनां पञ्चानामग्नीनां अग्नित्वसम्पत्तिविधिनैवार्थात्
 पञ्चत्वं सम्पत्तिकल्पिताग्नीनां सिद्धमनूद्यते न ध्येयत्वेन विधीयत
 इत्यर्थः । कुन्दोगैर्वाजिशाखास्यं रेत उपसंहर्तव्यमित्युक्ताऽनुपसंहारे-
 ऽपि न विद्याभेद इत्याह । न चावापेति ॥

एवं रूपभेदो न विद्याभेदक इत्युक्ता धर्मविशेषोऽपि न भेदक

न्येषां च तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति, तत्प्रत्युच्यते । स्वाध्यायस्यैष धर्मो न विद्यायाः, कथमिदमवगम्यते यतस्तथात्वेन स्वाध्याय-धर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन समाख्यातमिति समामनन्ति । नैतदचीर्णव्रतोऽधीते इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्च खोपनिषदध्य-यनधर्म एवैष इति निर्धार्यते । ननु च 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेच्छिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्' इति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रव-णादेकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति सङ्कीर्येतैष धर्मः, न, तत्राप्येतामिति प्रकृतपरामर्शात् प्रकृतत्वञ्च ब्रह्मविद्याया ग्रन्थविशेषापेक्षमिति ग्रन्थविशेषसंयोग्येवैष धर्मः । सरवच्च तन्नियम इति निदर्शननि-र्देशः । यथा च सराः होमाः सप्त सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ता वेदान्तरोदितत्रेताग्न्यनभिसम्बन्धादाथर्वणोदितैकाग्न्यभिसम्ब-न्धाच्चाथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते तथायमपि धर्मः स्वाध्याय-विशेषसम्बन्धात् तत्रैव नियम्येत, तस्मादप्यनवद्यं विद्यैकत्वं ॥

इत्याह । स्वाध्यायस्येति । गोदानवदध्ययनाङ्गत्वेन शिरोव्रतमाथर्वणि-कानां सूत्रे विहितं न विद्याङ्गमित्यर्थः । अधिकाराच्चेति व्याचष्टे । नैतदिति । एतत्प्रकृतं मुण्डकमननुष्ठितशिरोव्रतो नरो नाधीत इति श्रुतेर्मुण्डकाध्ययनाङ्गमेव शिरोव्रतमित्यर्थः । ननु विद्याङ्गत्वेनापि इदं व्रतं श्रुतमिति शङ्कते । नन्विति । सर्वशाखास्तु ब्रह्मविद्यैकैव चेद्विद्या-संयुक्तं व्रतमपि सर्वत्र सम्बध्येत । न च सम्बध्यत इति विद्याभेद इत्यर्थः । प्रकृतग्रन्थवाच्यैतच्छब्दबलाद्ब्रह्मप्रकाशकग्रन्थपरो ब्रह्मविद्या-शब्द इति परिहरति । नेति । तस्य शिरोव्रतस्य मुण्डकाध्ययने नियम इत्यत्र सरवदिति दर्शननिर्देशः । सराः होमाः आथर्वणैः स्वसूत्रे उदित एकोऽग्निरेकर्षिसंज्ञया प्रसिद्धस्तस्मिन्नग्नौ कार्या इति यथा नियम्यन्ते तथेत्यर्थः ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

दर्शयति च वेदोऽपि विद्यैकत्वं, सर्ववेदान्तेषु वेद्यैकत्वोप-
देशात् 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति, तथैतमेव बह्वृचा मह-
त्युक्त्ये मीमांसन्त 'एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते कृन्दोगाः' इति ।
तथा महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति काठके । उक्तस्त्वेश्वरगुणस्य
भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शननिन्दायै परामर्शो दृश्यते
'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति
तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य' इति । तथा वाजसनेयके प्रादेश-
मात्रसम्पादितस्य वैश्वानरस्य कृन्दोग्ये सिद्धवदुपादानं 'यस्त्वे-
तमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इति,
तथा सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेनान्यत्र विहितानामुक्त्यादीनामन्यत्रो-
पासनविधानाद्योपादानात् प्राचदर्शनन्यायेनोपासनानामपि
सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः ॥

किञ्च वेद्यैक्येन निर्गुणब्रह्मविद्यैक्यं तावच्छ्रुतिर्दर्शयति, तत्तन्निधि-
पाठात् सगुणविद्यानामपि सर्वशाखास्वैक्यसिद्धिरित्याह सूत्रकारः ।
दर्शयति चेति । सगुणमप्येकं वेदत्रयवेद्यं दर्शयतीत्याह । तथेति । किञ्च
शाखान्तरोक्तपदार्थस्य शाखान्तरे सिद्धवत्परामर्शो विद्यैक्यं दर्शय-
तीत्याह । तथा महद्भयमित्यादिना । एष नर एतस्मिन्नद्वयेऽल्पमप्य-
न्तरं भेदं यदा यदा पश्यत्यथ तदा तस्य संसारभयं भवति, एवं तस्मा-
द्विदुषो नरस्य भेददर्शितन्तदेव ब्रह्म भयङ्करं भवति, ब्रह्मैवाहमित्य-
मन्वानस्येत्यर्थः । प्रादेशमात्रमुपास्ते इति सिद्धवदुपादानं वैश्वानर-
विद्यैक्यं दर्शयतीत्याह । तथेति । किञ्च सर्वेषु वेदान्तेषूक्त्यादीनां प्रती-
यमानत्वेन हेतुनैतदवगम्यते अन्यत्रोक्तानां तेषामन्यत्रोपास्यर्थमुपा-
दानमिति, ततस्तदुपास्तोनामपि सर्ववेदान्तप्रमाणकत्वेनैक्यं बाह्यत्वेन
सिध्यतीत्याह । तथेति । ब्रह्मविद्यैक्यवदुक्त्यादिविद्यैक्यमित्यर्थः ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् ॥

स्थिते चैवं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे विज्ञानानामन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञाने उपसंहारो भवति, अर्थाभेदात् । य एव हि तेषां गुणानामेकत्रार्था विशिष्टविज्ञानोपकारः स एवान्यत्रापि, उभयत्रापि हि तदेवैकं विज्ञानं तस्मादुपसंहारः विधिशेषवत्, यथा विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादि कर्म सर्वत्रेत्यर्थाभेदादुपसंहार एवमिहापि । यदि हि विज्ञानभेदो भवेत् ततो विज्ञानान्तरनिबद्धत्वाद्गुणानां प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च न स्यादुपसंहारः, विज्ञानैकत्वे तु नैवमिति । अस्यैव च प्रयोजनसूत्रस्य प्रपञ्चः सर्वाभेदादित्यारभ्य भविष्यति ॥

सर्वशाखासु विद्यैक्यचिन्तायाः फलमाह । उपसंहार इति । शाखाभेदे समानविद्यायां श्रुता गुणा यथाश्रुति व्यवस्थिता उत एकत्राश्रुता इतरशाखात उपसंहर्तव्या इति सन्देहे विद्यैक्येऽपि तत्र तत्रोक्तैरेव गुणैर्विद्योपकारसिद्धेः शाखाभेदेन गुणा व्यवस्थिता इति पक्षः, तत्र विद्यैक्यचिन्तानैष्कल्यमिति फलसिद्धान्तत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । स्थिते चेत्यादिना । गुणानां गुण्यविनाभावादेतच्छाखास्था विद्या शाखान्तरोक्ततद्विद्यागुणवती तदभिन्नत्वात् तद्विद्यावदित्यनुमानाद्विद्यैक्ये गुणोपसंहारसिद्धिरित्यर्थः । प्रधानैक्ये तदुपकारकाणामङ्गानामुपसंहारे दृष्टान्तमाह । विधिशेषवदिति । उक्तमेव व्यतिरेकमुखेनाह । यदि हीति । न चाग्नेययागावखड्गानां गुणानां ततोऽभिन्ने सौम्ये प्राप्तिवद्विद्यान्तरस्थगुणानां विद्यान्तरप्राप्तिः किं न स्यादित्यत आह । प्रकृतीति । प्रकृतिगुणानां विकारे प्राप्तिर्युक्ता विद्यानान्तु प्रकृतिविकृतिभावासिद्धेर्न तत्प्राप्तिरित्यर्थः । नवमिति गुणानुपसंहारो नेत्यर्थः । उत्तरसूत्राणामनेन सूत्रेण पौनरुक्त्यं वारयति । अस्यैवेति ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

वाजसनेयके 'ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्य-
यामेति ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथा' इति, प्रक्रम्य वागा-
दीन् प्राणानासुरपाप्मविद्धत्वेन निन्दित्वा मुख्यप्राणपरिग्रहः
पद्यते 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष
प्राण उदगायत्' इति । तथा क्कान्दोग्येऽपि 'तद्वद्देवा उद्गीथमा-
जहुरनेनैनानभिभविष्यामः' इति प्रक्रम्येतरान् प्राणानासुरपा-
प्मविद्धत्वेन निन्दित्वा तथैव मुख्यप्राणपरिग्रहः पद्यते 'अथ ह य
एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे' इति । उभयत्रापि
च *प्राणप्रशंसया प्राणविद्याविधिरध्यवसीयते । तत्र संशयः कि-

पूर्वं चोदनाद्यविशेषादुत्सर्गतो विद्यैक्यमुक्तं तस्यापवादं वक्तुमाह ।
अन्यथात्वमिति । अत्र वाजिनामुद्गीथब्राह्मणं क्कान्दोगानामुद्गीथाध्या-
यश्च विषयमाह । वाजेत्यादिना । 'ते ह देवाः सात्त्विकवृत्तयः प्राणा
अन्योन्यमूचुर्हन्तेदानीमस्मिन् पक्षे उद्गीथेनौद्गात्रेण कर्मणा रजस्तमो-
वृत्तिरूपान् गुणानतीत्य देवत्वं गच्छामः' इति ते चैवं निर्दोषमुद्गीथ-
कर्तारमुपास्यं निर्धारयितुं कृतसंवादाः प्रथमं वाच्यं परीक्ष्यास्ये भवं
आसन्यं मुखमध्यस्थं प्राणमुपास्यं निर्धारितवन्त इत्यर्थः । तत्रान्योन्याभि-
भवात्मकयुद्धे प्रवृत्तवन्तस्त्वमौद्गात्रं नौ स्वीकुर्विति तथा त्वयानृतं कृतं
तथा घ्राणचक्षुःश्रोत्रमनांस्यपि कामेनासुरपाप्मना यस्तानीति निन्दित्वा
आसन्यम्याणं देवाः पूर्ववदुद्गीथमाहृतवन्तः, अनेनोद्गीथेनैतानसुरान्
जयेमेत्यर्थः । भेदाभेदभानाभ्यां संशयमाह । तत्रेति । अत्र पूर्वाधिकरण-
सिद्धान्तन्यायेनोद्गीथविद्येति संज्ञैक्येन विद्यैक्यमिति पूर्वपक्षे मिथो
गुणोपसंहारः फलं, सिद्धान्ते संज्ञैक्येऽपि विद्यैक्यापवादादनुपसंहार
इति, एवं यत्र पूर्वन्यायेन पूर्वपक्षः तत्रापवादिकी सङ्गतिरिति मन्तव्यं,

मत्र विद्याभेदः स्यादाहोस्वित् विद्यैकत्वमिति, किन्तावत् प्राप्तं
पूर्वण न्यायेन विद्यैकत्वमिति । ननु न युक्तं विद्यैकत्वं प्रक्रमभे-
दात्, अन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनः अन्यथा क्न्दोगाः
'त्वं न उद्गाय' इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमा-
मनन्ति, क्न्दोगा उद्गीथत्वेन तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे इति
तत्कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेत् । नैष दोषः, न ह्येतावता विशे-
षेण विद्यैकत्वमपगच्छति अविशेषस्याऽपि वज्रतरस्य प्रतीय-
मानत्वात् । तथा हि देवासुरसङ्ग्रामोपक्रमत्वं असुरात्ययाभि-
प्राय उद्गीथोपन्यासवागादिसङ्कीर्तनं तन्निन्दया मुख्यप्राणव्य-
पाश्रयः, तद्दीर्घाच्चासुरविध्वंसनमश्वत्थोद्गनिदर्शनेनेत्येवं वह-
वोऽर्था उभयत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते । वाजसनेयकेऽपि चोद्गी-
थसामानाधिकरण्यं प्राणस्य श्रुतं 'एष उ वा उद्गीथः' इति ।
तस्माच्छान्दोग्येऽपि कर्तृत्वं लक्षयितव्यं, तस्माच्च विद्यैकत्वमिति ॥

सूत्रस्थसिद्धान्तिशङ्काभागं व्याचष्टे । ननु न युक्तमिति । सम्पूर्णाद्गीथ-
कर्मकर्ता प्राणो वाजिनामुपास्यः, उद्गीथेति कर्तृशब्दात् क्न्दोगानान्त-
द्गीथावयव उँकारः प्राणदृष्ट्योपास्यः, उँमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्युप-
क्रम्य प्राणमुद्गीथमिति कर्मरूपत्वशब्दात्, तथा कर्तृकर्मणोरुपास्ययो-
र्भेदाद्धि ययोरन्यथात्वं भेद इति शङ्कार्थः, उद्गीथत्वेनेति उँकारत्वे-
नेत्यर्थः । अल्परूपभेदो न विद्यैक्यविरोधीत्युक्तन्यायेन पर्यपक्षं परिह-
रति । नैष इति । असुरजयाभिप्रायः असुरजयार्थसंवादः, यथा स्थानं
प्राप्य लोष्ट्रो विध्वंसते तथा प्राणं हन्तुमागता असुरास्तस्य वीर्येण
स्वयमेव ध्वस्ता इति श्रुतमुभयत्रेत्यर्थः । अल्परूपभेदमङ्गीकृत्यापि वि-
द्यैक्यमुक्तं सोऽपि नास्तात्याह । वाजेति । उद्गीथरूपत्वेन प्राणस्योभयत्र
श्रुतत्वादेकत्र श्रुतं कर्तृत्वमप्युभयत्र द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥

नवा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

न वा विद्यैकत्वमत्र न्याय्यं, विद्याभेद एवात्र न्याय्यः, कस्मात् प्रकरणभेदात्, प्रक्रमभेदादित्यर्थः । तथा हि इह प्रक्रमभेदो दृश्यते छान्दोग्ये तावत् 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इति, एवमुद्गीथावयवस्योङ्कारस्य उपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोप-
व्याख्यानञ्च तत्र कृत्वा 'अथ खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' इति, पुनरपि तमेवोद्गीथावयवस्योङ्कारमनुवर्त्य देवासुराख्या-
यिकाद्वारेण तं प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे इत्याह । तत्र यद्युद्गीथशब्देन सकला भक्तिरभिप्रेयेत तस्याञ्च कर्ताज्ञातत्विक्-
तत उपक्रमस्योपस्थेयत्वं, लक्षणा च प्रसज्येत, उपक्रमतन्त्रेण चैकस्मिन् वाक्ये उपसंहारेण भवितव्यं, तस्मादत्र तावदु-
द्गीथावयवे ॐकारे प्राणदृष्टिरूपदिश्यते । वाजसनेयके तु

वज्रविरुद्धरूपभेदात् न विद्यैक्यमिति सिद्धान्तयति । न वेति । अक्षरं विप्रिनष्टि । उद्गीथमिति । तदवयवमित्यर्थः । पृथिव्यादिरसानां रस-
तम ॐकारः, आप्तिः समृद्धिरिति गुणानुक्ता गुणवत्योङ्कारे प्राणदृष्टि-
विधानायाख्यायिका प्रस्तुतेत्याह । रसतमेति । ननु वाजिवाक्यैकवाक्य-
त्वायं छान्दोग्योपक्रमस्यमुद्गीथपदं सम्पूर्णसामभक्तिपरमस्तु, प्राणमु-
द्गीथमित्यत्राप्युद्गीथकर्ता प्राण उपास्य इति व्याख्यायतामित्यत आह ।
तत्र यद्युद्गीथेति । ॐकारोपास्युपक्रमभङ्ग उद्गीथपदे कर्तृलक्षणा चेति
दोषद्वयं स्यादित्यर्थः । ननु सिद्धान्तेऽपि तत्पदेऽवयवलक्षणा स्वीकार्या
ततो वरं कर्तृत्वलक्षणात् श्रुत्यन्तरानुग्रहात् तथा चोपसंहारे कर्तृप्रा-
णोपास्तनिश्चयादुपक्रमेऽपि तन्निश्चय इत्यत आह । उपक्रमेति । सन्दि-
ग्धोपक्रमो हि वाक्यशेषात् निश्चीयते । यथोक्ताः शर्करा इत्यत्राज्ञान-

उद्गीथशब्देनावयवग्रहणकारणाभावात् सकलैव भक्तिरावेद्यते
त्वं न उद्गायेत्यपि तस्याः कर्तोद्गातत्त्विक् प्राणत्वेन निरूप्यत
इति प्रस्थानान्तरं । यदपि तत्रोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य
तदप्युद्गातत्वेनैव दिदर्शयिषितस्य प्राणस्य सर्वात्मत्वप्रतिपाद-
नार्थमिति न विद्यैकत्वमावहति, सकलभक्तिविषय एव च तत्रा-
प्युद्गीथशब्द इति वैषम्यं । न च प्राणस्योद्गातत्वमसम्भवेन हेतुना
परित्यज्येत उद्गीथभाववदुद्गातभावस्योपासनार्थत्वेनोपदिश्यमा-

त्रयसन्देहे तेजो घृतमिति शेषान्निश्चयः, इह तूपक्रमेऽक्षरस्योपास्यत्वं
निश्चितं, तत्समानाधिकरणोद्गीथपदस्यावयवत्वक्षणा विनिश्चितेति प्रा-
णमुद्गीथमित्युपसंहारस्तदेकार्थतया नेय इत्यर्थः । एवं क्वान्दोग्ये
ऐकार उपास्य उक्तः इतरत्र तु प्राण इत्युपास्यभेदाद्विद्याभेद इत्याह ।
वाजेति । यदुक्तं वाजिश्रुतावपि प्राणस्योद्गीथरूपत्वश्रुतेरुपास्यैक्यमिति
तदूषयति । यदपीत्यादिना । तत्रोद्गीथ उपास्यतया नोक्तः किन्तूद्गातत्वं,
किन्तूद्गीथत्वमेव वाजिभिरपि ग्राह्यमित्येक्यमाशङ्क्याह । न चेति । स
उद्गाता प्राणस्योपास्य इति यदुक्तं बह्वतरार्थाविशेषाद्वि विद्यैक्यमिति
तत्राह । न चेति । एकत्रोद्गाता प्राण उपास्योऽन्यत्रोद्गात इत्यन्तर-
ङ्गोपास्यरूपभेदे स्पष्टे सति वह्निरङ्गार्थवादसाम्यमात्रेण नोपासनैक्यं
युक्तमित्यर्थः । वाक्यसाम्यमात्रेणार्थैक्यं नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । तथा-
हीति । ‘वि वा एतं प्रजया पशुभिर्वर्द्धयति व्यार्द्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य
हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेद्ये म-
ध्यमाः स्युस्तानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानि-
न्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं प्राणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चरुम्’
इत्यभ्युदयवाक्यं । अस्यार्थः यस्य यजमानस्य चतुर्दश्यामेवामावास्याभ्रा-
न्या दर्शकर्मार्थं प्रवृत्तस्य पुरस्तात् पूर्वं हविस्तण्डुलदधिपयोरूपं नि-
रुप्तं दर्शदेवताभ्योऽग्न्यादिभ्यः सङ्कल्पितं चन्द्रमाश्च पश्चादभ्युदेति तमे-
तं यजमानं कालव्यत्ययापराधात् तदेव निरुप्तं हविः प्रयाजादिनर्द्ध-

नत्वात् प्राणवीर्येणैव चोद्गातौद्गात्रं कर्म करोति इति नास्त्यस-
म्भवः । तथा च तत्रैव आवितं 'वाचा च ह्येव स प्राणेन चोद-
गायत्' इति । न च विवक्षितार्थभेदे गम्यमाने वाक्यच्छायानु-
सारमात्रेण समानार्थत्वमध्यवसातुं युक्तं, तथा ह्यभ्युदयवाक्ये
पशुकामवाक्ये च 'त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्, पशुकामवाक्ये च 'ये
मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात्' इत्या-
दिनिर्देशसाम्येऽप्युपक्रमभेदादभ्युदयवाक्ये देवतापनयोऽध्यवसि-
तः, पशुकामवाक्ये तु यागविधिः तथेहाप्युपक्रमभेदाद् विद्या-
भेदः, परोवरीयस्त्वादिवत् । यथा परमात्मदृष्ट्यध्याससाम्येऽपि
'आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं स एष परोवरीयान्

यति वियोजयति शत्रुं चास्य वर्द्धयति यस्मात् कालभ्रान्तिमान् यज-
मानः, ये मध्यमादिभावेन त्रेधा भूतास्तण्डुला दध्यादिसंहिता निरु-
प्तास्तान् विभजेदग्न्यादिभ्यो वियोजयेद्वियोज्य च दाढत्वादिगुणका-
ग्न्यादिभ्यो दर्शदेवभिन्नेभ्यो निर्वपेदिति दधन् दधनि स्थविष्ठतण्डुल-
चरुं श्रुते दुग्धनिष्ठचरुमित्यर्थः । अत्र कालापराधे देवान्तरयुक्तं प्रा-
यश्चित्तरूपं दर्शाद्भिन्नं कर्म विधीयत इति प्राप्ते तण्डुलत्रेधात्वाद्यनु-
वादेन विभजेदिति हविषः प्रकृतदेववियोगेन तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि
देवतान्तरसम्बन्धमात्रविधानं न कर्मान्तरमिति सिद्धान्तितं, एवम-
भ्युदयवाक्ये कालापराधेनोपक्रमादर्शकर्मण्येव हविषः पूर्वदेवताभ्यो-
ऽपनयो वियोगोऽध्यवसितः, पशुकामवाक्ये तु यद्यपि ये स्थविष्ठास्तान-
ग्नये प्रणयतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय
श्रुते चरुं ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुमिति निर्देशोऽभ्युदय
वाक्ये समोऽस्ति, तथापि यः पशुकामः स्यात् सोऽमावस्यामिद्वा वत्सा-
नपाकुर्यादिति नित्यं दर्शकर्म समाप्य पुनर्दाहार्थं वत्सापाकरणविध्यु-
पक्रमात् पशुकामस्य यागान्तरविधिरेव नाभ्युदयवाक्येनार्थैक्यमिति

उद्गीथः स एषोऽनन्तः' इति परोवरीयस्त्वाद्विगुणविशिष्टमुद्गीथोपासनं अक्ष्यादित्यगतहिरण्यश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनाङ्गिनं, न चेतरेतरगुणोपसंहार एकस्यामपि शाखायां, तदच्छाखान्तरस्येव्येवंजातीयकेषूपसनेष्विति ॥

संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

अथोच्येत संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वमत्र न्याय्यं उद्गीथविद्येत्युभयत्राप्येका संज्ञेति, तदपि नोपपद्यते, उक्तं ह्येतत् नवा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवदिति, तदेव चात्र न्याय्यतरं, श्रुत्यक्षरानुगतं हि तत्, संज्ञैकत्वं तु श्रुत्यक्षरवाच्यमुद्गीथशब्दमात्रप्रयोगात् लौकिकैर्व्यवहर्तृभिरुपचर्यते । अस्ति चैतत् संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्वपि परोवरीयस्त्वाद्युपासनेषूपद्गीथविद्येति । तथा प्रसिद्धभेदानामपि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकैकग्रन्थपरिपठितानां *काठकसंज्ञैकत्वं दृश्यते तथेहापि भविष्यति । यत्र तु नास्ति कश्चि-

तथा प्रकृतेऽपि निर्देशसाम्यं न विद्यैक्यप्रयोजकमित्यर्थः । वत्सानपाकुर्यान्मातृदेशात् देशान्तरं नयेदित्यर्थः । सूत्रोक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे । परोवरीयस्त्वादिवदिति । पर इति सकारान्तं परस्तात् परश्चासौ वरोऽत्र वरतर इति परोवरीयानित्येकं पदं । अनन्तश्च आकाशाख्यः परमात्मान दृष्टालम्बनत्वादुद्गीथस्तथोक्त इत्यर्थः । आकाशात्मना हिरण्यश्रुपुरुषात्मना चोद्गीथोपास्तिसाम्येऽपि विद्याभेदवदिहापि भेद इत्यर्थः ॥

संज्ञैक्यं पूर्वपक्षवोजमुद्गाथ दूषयति । संज्ञात इति । उपास्यरूपभेदाद्विद्यानानात्वं यदुक्तं तच्छ्रुत्यक्षरानुगतं बलवत्, संज्ञा तु पौण्ड्रयेयो दुर्बलेत्यर्थः । संज्ञैक्यं कर्मैक्यव्यभिचारि चेत्याह । अस्ति चेति । किं

देवंजातीयको भेदहेतुस्तत्र भवतु संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वं यथा संव-
र्गविद्यादिषु ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसं ॥ ९ ॥

‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीयमुपासीत’ इत्यत्राक्षरोद्गीयशब्दयोः
सामानाधिकरण्ये श्रूयमाणेऽध्यासापवादैकत्वविशेषणपक्षाणां प्र-
तिभानात् कतमोऽत्र पक्षो न्यायः स्यादिति विचारः । तत्राध्यासो
नाम द्वयोर्वस्तुनोरनिवर्तितायामेवान्यतरबुद्ध्यावन्यतरबुद्धिरध्य-
स्यते, यस्मिन्नितरबुद्धिरध्यस्यते अनुवर्तत एव तस्मिंस्तदुद्धिरध्यस्ता,
इतरबुद्ध्यावपि यथा नान्नि ब्रह्मबुद्धौ *अध्यस्तायामप्यनुवर्तत
एव नामबुद्धिर्न ब्रह्मबुद्ध्या निवर्त्यते । यथा वा प्रतिमादिषु वि-
ष्णवादिवुद्ध्यध्यास एवमिच्छापक्षरे उद्गीयबुद्धिरध्यस्या उत उद्गीये
वाऽक्षरबुद्धिरिति । अपवादो नाम यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्व-
निविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायां पश्चादुपजायमाना यथार्था
बुद्धिः पूर्वनिविष्टाया मिथ्याबुद्धेर्निवर्तिका भवति, यथा देहे-
न्द्रियसङ्घाते आत्मबुद्धिरात्मन्येवात्मबुद्ध्या पश्चाद्भाविन्या ‘तत्त्व-

संज्ञैक्यं सर्वत्राप्रमाणमेव नेत्याह । यत्र त्विति । असति बाधके संज्ञैक्य-
मपि मानं यथा संवर्गविद्येति संज्ञैक्यात् सर्वशाखासु तद्विद्यैक्यं, तथा
पञ्चाग्न्यादिविद्यैक्यमित्याद्यसूत्रे दर्शितमित्यर्थः ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसं सामानाधिकरण्यं विषयीकृत्य संशयमाह । ओमि-
त्येतदिति । अध्यासादिपदार्थान् व्याचष्टे । तत्राध्यास इत्यादिना । बुद्धि-
पूर्वकाभेदारोपोऽध्यासः, बाधोऽपवादः, एकत्वं वास्तवाभेदः, विशेषणं
व्यावर्तकमिति विवेकः । पूर्वमुद्गाढकर्मात्मकोद्गीयावयवत्वमोक्षारस्य

मसि' इत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते, यथा वा दिग्भ्रान्ति-
बुद्धिर्दिग्याथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते एवमिहाप्यचरबुद्धोद्गीथबुद्धि-
निवर्त्येत उद्गीथबुद्ध्या वाऽचरबुद्धिः, एकलन्तु अचरोद्गीथ-
शब्दयोरनतिरिक्तार्थवृत्तित्वं, यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूमि-
देव इति । विशेषणं पुनः सर्ववेदव्यापिनः ॐमित्येतस्याचरस्य
ग्रहणप्रसङ्गे औद्गात्रविषयस्य समर्पणं, यथा नीलं यदुत्पलं
तदानयेति, एवमिहाप्युद्गीथो य ॐकारस्तमुपासीतेति, एव-
मेतस्मिन् सामानाधिकरण्यवाक्ये विमृश्यमाणे एते पक्षाः प्रति-
भान्ति, तत्रान्यतमनिर्धारणे कारणाभावादनिर्धारणप्राप्ताविद-
मुच्यते । व्याप्तेश्च समञ्जसमिति । चशब्दोऽयं तुशब्दस्थाननि-
वेशी परपक्षत्रयव्यावर्तनप्रयोजनः । तदिह त्रयः पक्षाः सावद्या
इति पर्युदस्यन्ते विशेषणपक्ष एवैको निरवद्य इत्युपादीयते, तत्रा-
ध्यासे तावत् या बुद्धिरितरत्राध्यस्यते तच्छब्दस्य लक्षणावृत्तित्वं
प्रसज्येत फलञ्च कल्प्येत । श्रूयत एव फलं 'आपयिता ह वै का-
मानां भवतीत्यादि' इति चेत्, न, तस्यान्यफलत्वात् । *आप्यादि-

ध्येयस्य विशेषणं सिद्धवत्कृत्य ध्येयभेदाद्विद्याभेदः सिद्धान्तितः स न
युक्त इत्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति । तत्रेति । अत्र पूर्वपक्षे पूर्वाक्तसि-
द्धान्तसिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति मत्वा सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ।
च शब्द इत्यादिना । पक्षत्रयस्य दुष्टत्वं प्रतिज्ञायाध्यासपक्षे दोषमाह ।
तत्राध्यास इति । यस्योद्गीथस्य बुद्धिरोद्गारेऽध्यस्यते तदाचकोद्गीथ-
शब्दस्योद्गारे लक्षणा स्यात् तद्बुद्धिविषयत्वगुणपरत्वात् तथा सम्बन्धो-
ऽप्यसिद्धः कल्पनीयः, प्रतीकोपास्तेः फलञ्च कल्प्यमिति गौरवं स्यादि-
त्यर्थः । फलं न कल्प्यमिति शङ्कते । श्रूयत इति । आप्यादीति ॐकार

* आप्यादीति वर्ध० ।

दृष्टिफलं हि तत्, नोद्गीथाध्यासफलं । अपवादेऽपि समानः
 फलाभावः । मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति चेत्, न, पुरुषार्था-
 पयोगानवगमात् । न च कदाचिदप्योङ्कारादोङ्कारबुद्धिर्निव-
 र्तते उद्गीथादोद्गीथबुद्धिः । न चेदं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरं
 उपामनविधिपरत्वात् । नाप्येकत्वपक्षः सङ्गच्छते, निष्प्रयोजनं
 हि तदा शब्दद्वयोच्चारणं स्यात्, एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात्,
 न च ह्यौत्रविषये वाऽऽध्वर्यवविषये वाऽक्षरे ॐकारशब्दवाच्ये
 उद्गीथप्रसिद्धिरस्ति, नापि सकलायां साम्ना द्वितीयायां भक्ता-
 बुद्गीथशब्दवाच्यायामोङ्कारशब्दप्रसिद्धिः, येनानतिरिक्तार्थता
 स्यात् । परिशेषाद्विशेषणपक्षः परिगृह्यते, व्याप्तेः सर्ववेदसा-
 धारण्यात् । सर्वव्याप्यक्षरमिह मा प्रसज्येत उद्गीथशब्देनाक्षरं
 विशिष्यते, कथं नामोद्गीथावयवभूत ॐकारो गृह्येत इति ।
 नन्वस्मिन्नपि पक्षे समाना लक्षणा उद्गीथशब्दस्यावयव*लक्षणार्थ-

व्याप्तिः समृद्धिरिति, 'य उपास्ते स कामानाप्नोति' इति श्रुतं फलं
 नाध्यासस्येत्यर्थः । उद्गीथोङ्कारयोरन्यतरबुद्धान्यतरबुद्ध्यपवादमङ्गीक-
 त्वान्यतरमिथ्याबुद्धिनिवृत्तिवैफल्यमुक्तं सम्प्रत्यन्यतरबुद्धेरभ्रान्तित्वा-
 न्नपवाद इत्याह । न च कदाचिदपीति । भ्रान्तिश्चेत् निवर्तत न तु
 निवर्तत इत्यभ्रान्तिरित्यर्थः । किञ्च तत्त्वबोधकाद्वाक्याद्भ्रान्त्यपवादो
 भवति नेह वाक्यं तत्त्वपरत्वमित्याह । न चेति । घटकुम्भशब्दयोरिवो-
 ङ्कारोद्गीथशब्दयोः पर्यायत्वपक्षं दूषयति । नापीति । पर्यायत्वमपि
 नास्ति इत्याह । न चेति । परिशिष्टविशेषणपक्षे सूत्रं योजयति ।
 व्याप्तेरिति । ॐमित्यक्षरमुपासीत इत्युक्ते सर्ववेदव्याप्योङ्कार इहोपा-
 स्तौ प्रसज्येत तन्निरासार्थमुद्गीथावयवत्वं विशेषणं समञ्जसमित्यर्थः ।

त्वात् । सत्यमेवमेतत्, लक्षणायामपि तु सन्निकर्षविप्रकर्षौ भवत
एव, अध्यासपक्षे ह्यर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निक्षिप्यत इति विप्रकृष्टा
लक्षणा, विशेषणपक्षे त्ववयविवचनेन शब्देनावयवः समर्प्यत इति
सन्निकृष्टा लक्षणा । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि
वर्तमाना दृष्टाः पटग्रामादिषु । अतश्च व्याप्तेर्हेतोरो*मित्येत-
स्योद्गीथमित्येतद्विशेषणमिति समञ्जसमेतन्निरवद्यमित्यर्थः ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

वाजसनेयिनां कृन्दोगानाञ्च प्राणसंवादे श्रेष्ठ्यगुणान्वितस्य
प्राणस्योपास्यत्वमुक्तं वागादयोऽपि तत्र वसिष्ठत्वादिगुणान्विता
उक्ताः, ते च गुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः 'यद्वा अहं वसिष्ठो-
ऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि' इत्यादिना । अन्येषामपि तु शाखिनां

अध्यासपक्षे तद्बुद्धिविषयत्वगुणयोगरूपः सम्बन्धः कल्प इति विप्रकृष्टा
लक्षणा, अवयवलक्षणा तु सन्निकृष्टा अवयवावयविसम्बन्धस्य क्लृप्त-
त्वात्, पटावयवे दग्धे पटो दग्ध इति लोके प्रयोगाच्च । नामादौ ब्रह्म-
शब्दस्य त्वगत्या ब्रह्मबुद्धिग्राह्यत्वगुणलक्षणाऽऽश्रिता तत्र प्रतीकोपास्ते-
र्विवक्षितत्वात्, इह तु प्रतीकोपास्तिविधिकल्पने आत्मादिगुणकोङ्कारे
प्राणदृष्टिविधाने च वाक्यभेदः स्यात्, अतः सर्ववेदव्याप्योङ्कारनि-
रासेनोङ्कारे प्राणदृष्टिविधानार्थं विशेषणमेव समञ्जसं कल्पनाला-
घवादिति सिद्धं ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे । विषयं वक्तुं सम्मतमर्थमाह । वाजसनेयिनामिति ।
वाचो वसिष्ठत्वं गुणं, वाग्मिनः सुखवासदर्शनात्, चक्षुषः प्रतिष्ठा गुणः
चक्षुष्यतः पादप्रतिष्ठादर्शनात् । आत्रं सम्पद्गुणकं श्रवणात् सर्वार्थ-
सम्पत्तेः । मनश्चायतनत्वं गुणं तस्य वृत्तिद्वारा सर्वभोग्याश्रयत्वात् । ते

* अमित्येतद्वचरमित्येतस्योद्गीथमित्येतदिति वर्ध० ।

कौषीतकिप्रभृतीनां प्राणसंवादिषु 'अथातो निःश्रेयसादानमेता
ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः' इत्येवञ्जातीयकेषु प्राणस्य
श्रेष्ठ्यमुक्तं नत्विमे वसिष्ठत्वादयो गुणा उक्ताः । तत्र संशयः
किमेते वसिष्ठत्वादयो गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्राप्यस्येरन्तु ना-
स्येरन्निति । तत्र प्राप्तं तावन्नास्येरन्निति । कुतः, एवंशब्द-
प्रयोगात् । * 'तथा एवं विद्वान् प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा'
इति हि तत्र तत्रैवंशब्देन वेद्यं वस्तु निवेद्यते, एवंशब्दश्च
सन्निहितावलम्बनो न शाखान्तरपरिपठितमेवञ्जातीयकं गुण-
जातं शक्नोति निवेदयितुं, तस्मात् स्वप्रकरणस्यैरेव गुणैर्नि-
राकाङ्क्षत्वमित्येवं प्राप्ते प्रत्याह, अस्येरन्निमे गुणाः क्वचिदुक्ता
वसिष्ठत्वादयोऽन्यत्रापि, कुतः सर्वाभेदात् । सर्वत्रैव हि तदेवैकं
प्राणविज्ञानमभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते प्राणसंवादादिसारूप्यात्,

च गुणाः प्राणस्य श्रेष्ठ्यं निश्चित्य वागादिभिस्तस्मिन्नपि ता इति शा-
खाद्वयसम्मतोऽर्थः । विषयमाह । अन्येषामित्यादिना । निःश्रेयसस्य
श्रेष्ठ्यस्यादानं निर्धारणं प्रस्तूयत इत्यर्थः । देवता वागादयोऽहंश्रेयसे
स्वश्रेष्ठ्यायेत्यर्थः । एवंशब्दाच्छ्रेष्ठ्यगुणकप्राणप्रत्यभिज्ञानाच्च संशयमाह ।
तत्रेति । गुणानामनुपसंहारोपसंहारावेव पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं उद्गी-
यत्वविशेषणादोङ्कारस्य सर्ववेदव्याप्तित्वात्प्रवृत्तिवत् प्रकृतगुणमात्रग्राह-
कैवंशब्दाच्छाखान्तरगुणव्यावृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । तत्र
प्राप्तमिति । यथा वागादिभ्यः प्राणश्रेष्ठ्यं सिद्धमथो तथा य एवं श्रेष्ठ्यगुणं
विद्वानुपास्ते स प्राणे श्रेष्ठ्यं विदित्वा ध्यात्वा श्रेष्ठो भवति इति श्रुत्यर्थः ।
एवंजातीयकविद्यैक्यात् प्राप्तमार्थिकं वसिष्ठत्वादिगुणजातमेवंशब्दे
न गृह्णाति श्रुतावलम्बित्वादिति प्राप्ते सिद्धान्तयति । अस्येरन्निति ।

* तथा हि अथो य एवं इति सु० पु० । अथो तथा य एवमिति तु टीकासम्मतं ।

अभेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्र नास्ये-
रन् । नन्वेवंशब्दस्तत्र तत्र भेदेनैवज्ञातीयकं गुणजातं वेद्य-
त्वाय समर्पयति इत्युक्तं, अत्रोच्यते । यद्यपि कौषीतकिब्राह्मण-
गतेनैवंशब्देन वाजसनेयिब्राह्मणगतं गुणजातमसंशब्दितम-
सन्निहितत्वात्, तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्म-
णगतेनैवंशब्देन तत्संशब्दितमिति न परशाखागतमप्यभिन्न-
विज्ञानावबद्धं गुणजातं स्वशाखागताद्विशिष्यते । न चैवं सति
श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वा भवति । एकस्यामपि हि शाखायां
श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र भवन्ति गुणवतो भेदाभावात् ।
न हि देवदत्तः शौर्यादिगुणत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देशान्तरगत-
स्वदेशस्यैरविभावितशौर्यादिगुणोऽप्यतद्गुणो भवति, यथा च तत्र
परिचयविशेषाद्देशान्तरेऽपि देवदत्तगुणा विभाव्यन्ते एवम-
भियोगविशेषाच्छाखान्तरेऽप्युपास्या गुणाः शाखान्तरेऽप्यस्येरन् ।
तस्मादेकप्रधानसम्बद्धा धर्मा एकत्राप्युच्यमानाः सर्वत्रैवोपसं-
हर्तव्या इति ॥

वाजसनेयिब्राह्मणे तावदेवंशब्देन वसिष्ठत्वादिगुणजातस्य प्राणवि-
द्यासम्बन्धः सिद्धः सैव विद्या कौषीतकिश्रुतौ प्रत्यभिज्ञायते, तथा च
गुणानां गुण्यविनाभावेनार्थतः प्राप्तानामपि श्रुतगुणैरविरोधात् स-
हैव श्रुतमार्थश्च गुणजातं श्रुत्यर्थाभ्यां सन्निहितत्वाविशेषात् कौषी-
तकिगतेनैवंशब्देन परामृश्यन्त इत्याह । तथापीति । कौषीतकिश्रु-
तिस्यः प्राणो वसिष्ठत्वादिगुणकः श्रेष्ठप्राणवत् । वाजिश्रुतिस्यप्राणवदि-
त्यश्रुतगुणानुमाने सति श्रुतहानिर्नास्ति अविरोधादित्युक्तं स्पष्टयति ।
न चैवं सति इति । अपरिगणिता अपि गुणा श्रुता एवेत्यत्र दृष्टान्त-
माह । न हीति । फलितमाह । तस्मादिति ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिस्वानन्दरूपत्वं विज्ञान-
घनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मकत्वमित्येवंजातीयका ब्रह्मणो धर्माः
क्वचित् केचित् श्रूयन्ते । तेषु संशयः किमानन्दादयो ब्रह्मधर्मा
यावन्तो यत्र श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र प्रतिपत्तव्याः किं वा
सर्वे सर्वत्रेति । तत्र यथा श्रुतिविभागं धर्मप्रतिपत्तौ प्राप्ताया-
मिदमुच्यते, आनन्दादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र
प्रतिपत्तव्याः, कस्मात् सर्वाभेदादेव । सर्वत्र हि तदेवैकं प्रधानं
विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते । तस्मात् सार्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां ते-
नैव पूर्वाधिकरणोदितेन देवदत्तशौर्यादिनिदर्शनेन । नन्वेवं

आनन्दादयः प्रधानस्य । ब्रह्मणो ज्ञेयस्यैक्यात् निर्विशेषत्वाच्च संशय-
माह । तेषु संशय इति । पूर्वपक्षे सत्यादिपदानुपसंहारादर्थानव-
धारणं, सिद्धान्ते त्ववधारणमिति फलं । प्राणस्य सविशेषत्वादुक्तः शा-
खान्तरीयवसिष्ठत्वादुपसंहारः, ब्रह्मणस्तु निर्विशेषत्वात् स्वशाखागत-
पक्षेरेव प्रमितिसिद्धेरर्थः पदान्तरोपसंहार इति प्रत्युदाहरणेन पूर्व-
पक्षः । सिद्धान्तमाह । इदमिति । आनन्दत्वसत्यत्वज्ञानत्वादिसामा-
न्यानि ब्रह्मणि कल्पिता धर्मास्तेषां सर्वशाखास्तुपसंहारो नाम तद्वाच-
कानन्दादिपदानामेकवाक्यतयोच्चारणं आनन्दः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
शुद्धमद्वयमात्मेति तानि च समानाधिकरणानि पदानि विरुद्धधर्म-
त्वाङ्गेन सर्वाधिष्ठानभूतामेकामखण्डव्यक्तिं लक्षयन्ति । न चैकेनैव पदेन
लक्ष्यसिद्धेः पदान्तरं व्यर्थमिति वाच्यं, एकस्मिन् पदे विरोधाभावेन
लक्षणानवतारात् । यद्यपि पदद्वयेऽपि लक्षणाऽवतरति तथाप्यानन्दो
ब्रह्मेत्युक्ते दुःखत्वाल्पत्वभ्रान्तिनिरासे व्यसनत्वजडत्वादिभ्रमो भवेत् अत-
स्तन्निरासाय सत्यज्ञानादिपदानि प्रयोक्तव्यानि । न च भ्रमस्यानव-

सति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र सङ्कीर्त्येरन्, तथा हि तैत्तिरीयके आनन्दमयमात्मानं प्रक्रम्यान्नायते 'तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति, अत उत्तरं पठति ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयके आन्नातानां ना-
स्त्यन्यत्र प्राप्तिः यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनन्द इत्येते
परस्परापेक्षया भोक्तान्तरापेक्षया *वोपचितापचितरूपा उप-
लभ्यन्ते, उपचयापचयौ च सति भेदे सम्भवतः, निर्भेदन्तु ब्रह्म
'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । न चैते प्रियशिरस्त्वादयो
ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्वेते इत्युपदिष्टमस्माभिः 'आनन्दमयो-
ऽभ्यासात्' इत्यत्र [वे० सू० १।१।१२] । अपि च परस्मिन् ब्रह्मणि
चित्तावतारोपायमात्रत्वेनैते परिकल्प्यन्ते न द्रष्टव्यत्वेन, एवमपि
सुतरामन्यत्राप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनां । ब्रह्मधर्मांस्वेतान् कृत्वा

धित्वाद्वाक्यमयं पर्यवसितं स्यादिति वाच्यं, सच्चिदानन्दात्मकं सर्वधर्म-
शून्यमद्वयमविकल्पं ब्रह्माहमिति विशेषदर्शने सर्वभ्रमनिरासात् । तच्च
विशेषदर्शनं यावद्भिः पदैर्भवति तावन्ति पदान्युपसंहर्तव्यानीति भावः ॥

ब्रह्मैक्याच्चेदानन्दत्वादिधर्माणां सर्वत्र प्राप्तिस्तर्हि सगुणब्रह्मविद्या-
गतधर्मप्राप्तिरपि स्यादिति शङ्कानिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे । प्रियेति ।
पुत्तदर्शनसुखं प्रियं तद्वार्तादिना मोदस्तस्य विद्याद्यतिशये प्रमोद इत्येवं
तारतम्यवन्तो धर्मास्त्वद्वये ज्ञेये न प्राप्तुवन्ति तेषामब्रह्मस्वरूपाणां ब्रह्म-
ज्ञानानुपयोगादिति भावः । तेषां ब्रह्मधर्मत्वं चासिद्धमित्याह । न

न्यायमात्रमिदमाचार्येण दर्शितं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति, स च न्यायोऽन्येषु निश्चितेषु ब्रह्मधर्मेषूपानायोपदिश्यमानेषु नेतव्यः सम्पद्भामत्वादिषु सत्यकामत्वादिषु च । तेषु हि सत्यप्युपास्यब्रह्मण एकत्वे प्रक्रमभेदादुपासनभेदे सति नान्योन्यधर्माणामन्योन्यत्र प्राप्तिः, यथा च द्वे भार्ये एकं नृपतिमुपासाते चामरेणान्या कृत्रेणान्या, तत्र चोपास्यैकत्वेऽप्युपासनभेदे धर्मव्यवस्था च भवति एवमिहापीति । उपचितापचितगुणत्वं हि सति भेदव्यवहारे सगुणे ब्रह्मणुपपद्यते न निर्गुणे परस्मिन् ब्रह्मणि, अतो न सत्यकामत्वादीनां धर्माणां क्वचिच्छ्रुतानां सर्वत्र प्राप्तिरित्यर्थः ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे त्वानन्दादयो धर्माः प्रह्लादस्वरूपप्रतिपादनायैवोच्यमाना अर्थसामान्यात् प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एकत्वात् सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्निति वैषम्यं, प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना हि त इति ॥

चैत इति । ब्रह्मणि चित्तावतारोपायत्वेऽपि तेषां प्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्याह । एवमपीति । अज्ञेयत्वादेषां न ज्ञेये ब्रह्मणि प्राप्तिरित्यर्थः । किमर्थं तर्हि सूत्रमित्यत आह । ब्रह्मधर्मास्त्विति । ब्रह्मधर्मानिति कृत्वा चिन्ताफलमाह । स चेति । ज्ञेये बाह्यधर्माणामनुपयोगादप्राप्तिरिति न्यायात् सम्पद्भामत्वादीनामप्राप्तिरिति सूत्रं व्याख्येयमित्यर्थः । ज्ञानानुपयोगेऽपि ध्याने तेषां धर्माणामनुपयोगादित्याशङ्क्याह । तेषु हीति । ध्यानविधिपरतन्त्राणां धर्माणां यथाविधि व्यवस्थेत्यर्थः ॥

सम्पद्भामत्वादिधर्मभ्य आनन्दादीनां वैषम्यं ज्ञानोपयोगित्वादित्याह । इतरे त्विति ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

काठके पद्यते 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' इत्यारभ्य 'पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इति । तत्र संशयः किमिमे सर्वे एवार्थादयस्ततस्ततः परत्वेन प्रतिपाद्यन्ते उत पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति । तत्र तावत् सर्वेषामेवैषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति मतिः । तथा हि श्रूयते 'इदमस्मात् परमिदमस्मात् परम्' इति । ननु बह्वच्यर्थेषु परत्वेन प्रतिपिपादयिषितेषु वाक्यभेदः स्यात् । नैष दोषः, वाक्यबहुत्वोपपत्तेः । बहून्येव ह्येतानि वाक्यानि प्रभवन्ति बहूनर्थान् परलोपेतान् प्रतिपादयितुं, तस्मात् प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति युक्तं न प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनं, कस्मात् प्रयोजनाभावात् । न हीतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किञ्चित् प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा, पुरुषे त्विन्द्रियादिभ्यः परस्मिन् सर्वानर्थ-

सत्यज्ञानानन्दात्मब्रह्मशब्दाः पञ्च सर्वत्रोपसंहर्तव्या इति सिद्धेः आध्यानाय वाक्यभेदाभेदानवधारणात् संशयमाह । तत्रेति । पूर्वपक्षे वाक्यभेदाद्विद्याभेदः सिद्धान्ते वाक्यैक्याद्विद्यैक्यमिति फलं । पूर्वत्र ब्रह्मसूत्रभावानामानन्दादीनामुपसंहार्याणां ब्रह्मज्ञानफलोपायत्वमुक्तं अत्र त्वब्रह्मभावस्यार्थादिपरत्वस्यानुपसंहार्यं स्यादुपायत्वमुच्यत इत्येकफलकत्वं सङ्गतिः । तत्तत्परत्वविशिष्टत्वेनार्थादीनामपूर्वतया प्रतिपाद्यानां भेदात् वाक्यभेदेन दोष इति पूर्वपक्षः । 'उत' सूत्रसिद्धान्तं प्रतिज्ञाय । सौत्रं हेतुं व्याचष्टे । पुरुष एवेति । फलवत्त्वे सत्यपूर्वत्वात् पुरुषस्यैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं अफलार्थादीनां परत्वं तु तच्छेषत्वेनोच्यत इत्यर्थः ।

ब्रातातीते प्रतिपन्ने दृश्यते प्रयोजनं मोक्षसिद्धिः । तथा च
श्रुतिः 'निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते' इति । अपि च पर-
प्रतिषेधेन काष्ठादिशब्देन च पुरुषविषयमादरं दर्शयन् पुरुष-
प्रतिपत्त्यर्थैव पूर्वापरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति । आध्यानायेति ।
आध्यानपूर्वकाय सम्यग्दर्शनायेत्यर्थः । सम्यग्दर्शनार्थमेव हीहा-
ध्यानमुपदिश्यते न त्वाध्यानमेव स्वप्रधानं ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैवेयमिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः, यत्कारणं-
'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' ॥ इति-
प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह । अतश्चानात्मत्वमितरेषां विवक्षित-
मिति गम्यते, तस्यैव च दुर्विज्ञानतां सुसंस्कृतमतिगम्यतां च
दर्शयति, तद्विज्ञानायैव च 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' इत्याध्यानं
विदधाति । तद्व्याख्यातं आनुमानिकमप्येकेषामित्यत्र [वे० सू०
१।४।१] । एवमनेकप्रकार आशयातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते

किञ्च 'पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा' इति वेदः परनिषेधलिङ्गेन
सर्वबाधावधिलिङ्गेन च पुरुषे तात्पर्यं दर्शयन् पूर्वस्मात् पूर्वस्मादपर-
स्यापरस्य परत्वोक्तिस्तदर्थेति दर्शयति इत्याह । अपि चेति । अर्था-
दीनामत्रोक्तिराध्यानाय तत्तत्परत्वध्यानपूर्वकं पुरुषदर्शनायैव । स्वतः
प्रयोजनाभावादिति सूत्रं योजयति । आध्यानायेति ॥

आत्मत्वादिलिङ्गैश्च पुरुष एव प्रतिपाद्य इत्याह । आत्मशब्दाच्चेति ।
किञ्च 'तद्विष्णोः परमं पदं' 'पुरुषान्न परं किञ्चित्' इत्युपक्रमोपसंहार-

नेतरेषु । अपि च 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्युक्ते किन्तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्या-
माकाङ्क्षायामिन्द्रियाद्यनुक्रमणात् परमपदप्रतिपत्त्यर्थ एवा-
यमायाम इत्यवसीयते ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

ऐतरेयके श्रूयते 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्
किञ्चन मिषत् स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृज-
ताम्भो मरीचीर्मर आपः' इत्यादि । तत्र संशयः किं पर एवात्मा
इहात्मशब्देनाभिलप्यते उतान्यः कश्चिदिति । किं तावत् प्राप्तं न
परमात्मेहात्मशब्दाभिलष्यो भवितुमर्हतीति । कस्मात्, वाक्या-
न्वयदर्शनात् । ननु वाक्यान्वयः सुतरां परमात्मविषयो दृश्यते
प्रागुत्पत्तेरात्मैकतावधारणात् ईक्षणपूर्वकस्रष्टृत्ववचनाच्च । नेत्यु-

योरैकरूप्यात् क्लृप्तत्ववदेकपुरुषपरत्वेनैकवाक्यत्वनिश्चये सति वाक्य-
भेदफलभेदकल्पना न युक्ता गौरवादित्याह । अपि चेति ॥

आत्मगृहीतिः । मिषत् बलत् । लोकानाह । अम्भ इति । अम्भः स्वर्गः,
मरीचयोऽन्तरिक्षलोकः, मरो मर्त्यलोकः, आपः पाताललोक इत्यर्थः ।
आत्मशब्दस्य ब्रह्मणि सूत्रात्मनि च प्रयोगात् संशयमाह । तत्रेति ।
अत्र पूर्वपक्षे वाक्यस्य सूत्रोपास्तिपरत्वात् परब्रह्मधर्माणामानन्दा-
दीनामैतरेयकेऽनुपसंहारः, सिद्धान्ते ब्रह्मपरत्वादुपसंहार इति फलं,
पुरुषवाक्याद्भेदप्रसङ्गादर्थ्यादिवाक्यानां नार्थादिप्रतिपादकत्वमित्युक्तं त-
द्दिहापि प्रजापते ऐतो देवा इति पूर्वस्मात् प्रजापतिवाक्याद्भेदप्रस-
ङ्गादात्मा वा इत्यादिवाक्यस्य न ब्रह्मपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्ष-
यति । न परमात्मेत्यादिना । वाक्यस्य प्रजापतौ तात्पर्यदर्शनादित्यर्थः ।
पूर्वपक्षमाक्षिप्य लोकस्रष्टृत्वलिङ्गात् प्रजापतौ वाक्यान्वय इत्याह ।

च्यते लोकसृष्टिवचनात्, परमात्मनि हि सृष्टिरि परिगृह्यमाणे
महाभूतसृष्टिरादौ वक्तव्या लोकसृष्टिस्त्रिहादावुच्यते, लोकाश्च
महाभूतसन्निवेशविशेषाः । तथा चाग्निः प्रभृतीन् लोकत्वेनैव
निर्वक्ति 'अदोऽग्निः परेण दिवम्' इत्यादिना । लोकसृष्टिश्च
परमेश्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिदीश्वरेण क्रियत इति श्रुति-
सृत्योरुपलभ्यते । तथा हि श्रुतिर्भवति 'आत्मैवेदमग्र आसीत्
पुरुषविधः' इत्याद्या । सृष्टिरपि-

‘स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत' ॥ इति ।

ऐतरेयिणोऽपि 'अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवाः'
इत्यत्र पूर्वस्मिन् प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विचित्रां सृष्टिमाम-
न्ति । आत्मशब्दोऽपि तस्मिन् प्रयुज्यमानो दृश्यते 'आत्मैवेदमग्र
आसीत् पुरुषविधः' इत्यत्र । एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः
स्वविकारापेक्षमुपपद्यते । ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमादुप-

नन्वित्यादिना । लोका एव महाभूतानीत्यत आह । लोकाश्चेति । लोक-
शब्दस्य महाभूतेष्वरूढत्वात् भौतिका एव लोकाः । निर्वचनाच्चेत्याह ।
तथा चेति । अग्नी मरीचीर्मरमाय इति सूत्रयित्वा स्वयमेव श्रुतिर्याचये ।
परेण दिवं, दिवः परस्तादिति । प्रतिष्ठितचन्द्रोऽग्निमसा व्याप्नो यो लोकः
तदग्निः अन्तरिक्षं, मरीचयः पृथिवी, मरो आय अधस्तात्ता आय इति ।
ननु लोकसृष्टिरपीश्वरादेवास्तु नेत्याह । लोकेति । पुरुषविधो नरा-
कारः । आत्मा हिरण्यगर्भः, आपिपीलिकाभ्यः सर्वमसृजतेत्यर्थः । भूतानां
लोकानामित्यर्थः । प्रकरणादपि लोकसृष्ट्या प्रजापतिरित्याह । ऐतरे-
यिणोऽपीति । रेतः कार्यमिति यावत् । ब्रह्मलिङ्गानि प्रजापतौ योज-
यति । आत्मशब्दोऽपीत्यादिना । किञ्च प्रजाः सृष्ट्वा ताः प्रति भोगार्थं

पन्नं । अपि च ताभ्यो गामानयत् ताभ्योऽश्वमानयत् ताभ्यः पुरुष-
मानयत् ताश्चाब्रुवन् इत्येवंजातीयको भूयान् व्यपारविशेषो लौ-
किकेषु विशेषवत्सात्मसु प्रसिद्ध इहानुगम्यते । तस्मात् विशेष-
वानेव कश्चिदिहात्मा स्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, पर एवात्मेहा-
त्मशब्देन गृह्यते इतरवत्, यथेतरेषु सृष्टिश्रवणेषु 'तस्माद्वा एत-
स्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्येवमादिषु परसात्मनो ग्रहणं,
यथा चेतस्मिन् लौकिकात्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आ-
त्मशब्देन गृह्यते तथेहापि भवितुमर्हति । यत्र तु 'आत्मैवेदमग्र
आसीत्' इत्येवमादौ पुरुषविध इत्येवमादि विशेषणान्तरं श्रू-
यते भवेत् तत्र विशेषवत् आत्मानो ग्रहणं, अत्र पुनः परमात्म-
ग्रहणानुगुणमेव विशेषणमप्युत्तरमुपलभ्यते 'स ईक्षत लोकान्नु
सृजै' इति 'स इमांल्लोकानसृजत' इत्येवमादि । तस्मात् तस्यैव
ग्रहणमिति न्यायं ॥

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

वाक्यान्वयदर्शनात् न परमात्मग्रहणमिति पुनर्यदुक्तं तत्परि-
हर्तव्यमिति, अत्रोच्यते । स्यादवधारणादिति । भवेदुपपन्नं पर-

गामानयल्लोकस्रष्टा तथाऽश्वमानयत् तास्तु गवाश्चप्राप्या न तस्मास्ततः
पुरुषशरीरे आनीते ता अब्रुवन् तस्माः स्म इति । अयञ्च व्यवहारो
लोकस्रष्टुः प्रजापतित्वे लिङ्गमित्याह । अपि चेति । आत्मशब्दस्य चि-
दात्मनि मुख्यग्राहवाधकाभावादुत्तरस्येक्षणादेरनुकूलत्वात् परमा-
त्मग्रहणमिति सिद्धान्तयति । एवं प्राप्त इति । महाभूतसृष्टिपूर्वकं
लोकानसृजतेति श्रुतिर्याख्येयेति भावः ॥

पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति । अन्वयादिति । 'आत्मा वा इदमेक

मात्मन इह ग्रहणं, कस्मादवधारणात् । परमात्मग्रहणं हि प्रा-
 गुत्यत्तेरात्मैकत्वावधारणमाञ्जसमवकल्पते, अन्यथा ह्यनाञ्जसं
 तत् परिकल्प्येत । लोकसृष्टिवचनं तु श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमहाभूत-
 सृष्ट्यन्तरमिति योजयिष्यामि, यथा 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येतच्छ्रु-
 त्यन्तरप्रसिद्धविचक्षाद्युसृष्ट्यनन्तरमित्ययूयुजं एवमिहापि । श्रु-
 त्यन्तरप्रसिद्धो हि समानविषयो विशेषः श्रुत्यन्तरेषूपसंहर्तव्यो
 भवति । योऽप्ययं व्यपारविशेषानुगमस्ताभ्यो गामानयदित्यादिः
 सोऽपि विवक्षितार्थावधारणानुगुण्येनैव ग्रहीतव्यः, न ह्ययं स-
 कलः कथाप्रबन्धो विवक्षित इति शक्यते वक्तुं, तत्प्रतिपत्तौ पुरु-
 षार्थाभावात्, ब्रह्मात्मत्वं त्विह विवक्षितं । तथा ह्यम्भःप्रभृतीनां
 लोकानां लोकपालानां चान्यादीनां सृष्टिं शिष्टा करणानि
 करणायतनञ्च शरीरं उपदिश्य स एव स्रष्टा कथं त्विदं मद्गते
 स्यादिति वीक्ष्य इदं शरीरं प्रविवेक्षेति दर्शयति 'स एतमेव
 सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' इति । पुनश्च 'यदि

एवाग्र आसीत्' इति 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति चोपक्रमोपसंहारस्यात्मब्रह्मश्रु-
 तिभ्यामेकत्वावधारणात्, प्रवेशादिलिङ्गैश्च लोकस्रष्टृत्वादिलिङ्गबाधेन
 प्रत्यग्ब्रह्म ग्राह्यमिति भावः । स परमेश्वरः । एतमेव सीमानं विदार्य
 क्छिद्रं कृत्वा । एतया ब्रह्मरन्ध्राख्यद्वारा । लिङ्गविशिष्टः प्रविष्टवानित्यर्थः ।
 मां विना यदि वागादिभिः स्वस्वव्यापारः कृतः, अथ तदा त्वं क इति
 त्वंपदार्थं विचार्य स्वयमेतमेव शोध्यतमात्मानं ब्रह्म ततमं व्याप्ततममप-
 श्यत् । तकारलोपः क्कान्दसः । प्रज्ञा चिदात्मा । नेत्रं नीयतेऽनेनेति निधा-
 मकं यस्य तत् प्रज्ञानेत्रं चिदात्मनियम्यमित्यर्थः । उक्तव्याख्याने गुणो-
 पसंहारस्यास्फुटत्वात् न वादसङ्गतिरिति मत्वैव व्याख्यानतरमाह ।

वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितम्' इत्येवमादिना करण-
 व्यापारविवेचनपूर्वकं 'अथ कोऽहम्' इति वोच्य 'स एतमेव
 पुरुषं ब्रह्मततममपश्यत्' इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमवधारयति ।
 तद्योपरिष्ठादपि 'एष ब्रह्मैष इन्द्रः' इत्यादिना समस्तं भेदजातं
 सह महाभूतैरनुक्रम्य 'सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं
 प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' इति ब्रह्मा-
 त्मत्वदर्शनमेवावधारयति, तस्मादिहात्मगृहीतिरित्यनपवादं ।
 अपरा योजना, आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् । वाजसनेयके
 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यद्यन्तर्ज्योतिः
 पुरुषः' इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसङ्गविमुक्तत्वप्रतिपादनेन
 ब्रह्मात्मतामवधारयति, तथा ह्युपसंहरति 'स वा एष महानज
 आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' इति । क्कान्दोग्ये तु 'सदेव
 सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यन्तरेणैवात्मशब्दमुप-
 क्रम्य 'उदर्के स आत्मा तत्त्वमसि' इति तादात्म्यमुपदिशति । तत्र
 संशयः, तुल्यार्थत्वं किमनयोरान्वानयोः स्यात् अतुल्यार्थत्वं
 वेति । अतुल्यार्थत्वमिति तावत् प्राप्तं अतुल्यत्वादान्वानयोः, न

अपरेति । उदर्क उपसंहारः । सच्छब्दस्यात्मानात्मसाधारण्यात् संशय-
 माह । तत्रेति । पूर्वपक्षे सत्तासामान्ये ब्रह्मात्मत्वसम्पदुपास्तिः क्कान्दोग्ये
 वाजिश्रुतौ निर्गुणविद्येति भेदान्मिथोगुणानुपसंहारः सिद्धान्ते तू-
 भयत्र निर्गुणविद्यैक्यादुपसंहार इति फलभेदः । पदानां जातौ शक्ति-
 ग्रहात् सच्छब्देऽपि सत्त्वजातिवाचीत्युपक्रमस्य निश्चितार्थत्वादसंजात-
 विरोध्युपक्रमबलेन तादात्म्योपदेशः सम्पत्तिपरतया नेय इति पूर्व-
 पक्षनिष्कर्षः । पूर्वत्र वाक्यैक्यादर्थादिपरत्वं त्यक्त्वा विद्यैक्यमुक्तं इह तु
 सदात्मशब्दाभ्यां जात्यात्मवाचिभ्यां उपक्रमभेदाद्वाक्यभेदे सति विद्या-

ह्यान्मानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुं आन्मानतन्त्रत्वाद-
 र्थपरिग्रहस्य । वाजसनेयके चात्मशब्दोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश
 इति गम्यते, क्कान्दोग्ये त्वपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः । ननु च
 क्कान्दोगानामप्यस्ति उदर्के तादात्म्योपदेश इत्युक्तं, सत्यमुक्तमुप-
 क्रमतन्त्रत्वादुपसंहारस्य न तादात्म्यसम्पत्तिः सेति मन्यते, तथा
 प्राप्तेऽभिधीयते । आत्मगृहीतिः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यत्र ।
 क्कान्दोगानामपि भवितुमर्हति इतरवत्, यथा 'कतम आत्मा'
 इत्यत्र । वाजसनेयिनामात्मगृहीतिस्तथैव । कस्मात्, उत्तरात् ता-
 दात्म्योपदेशात् । अन्वयादिति चेत्, स्यादवधारणात् । यदुक्तं उप-
 क्रमान्वयात् उपक्रमे चात्मशब्दश्रवणाभावात् नात्मगृहीतिरिति
 तस्य कः परिहार इति चेत्, सोऽभिधीयते स्यादवधारणादिति ।
 भवेदुपपन्नेहात्मगृहीतिः अवधारणात्, तथा हि 'येनाश्रुतं
 श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति एकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानमवधार्य तत्सम्पिपादयिषया सदेवेत्याह, तच्चात्म-
 गृहीतौ सत्यां सम्पद्यते, अन्यथा हि योऽयं मुख्य आत्मा स न

भेद इति प्रत्युदाहरणसङ्कतिः । न चात्मशब्दो जातिवाचकः आत्मव्य-
 त्तैक्याज्जात्यभावात् किन्तु सर्वान्तरवस्तुवाचकः कल्पितजातिवाचित्वे-
 ऽप्युपक्रमभेदः स्फुट एव सत्तात्मत्वयोर्भेदादिति मन्तव्यं । सिद्धान्तयति ।
 तथेत्यादिना । उपक्रमान्वयादिति उपक्रमाधीनत्वादुपसंहारस्येत्यर्थः ।
 तच्चावधारणं सत्यदेनात्मगृहीतौ सत्यां युज्यत इत्याह । तच्चेति ।
 सदेकमेवेत्यवधारणं, अनेन जीवेनात्मन इति सदेवताकर्तृको जीवस्या-
 त्मशब्देन परामर्शः, सुप्तौ जीवः सत्तासम्पन्नो भवति, इति कथनं
 भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति परिचोदना । सदितिपदेन

*विज्ञायत इति नैव सर्वविज्ञानं सम्पद्येत । तथा प्रागुत्पत्तेरेक-
 त्वावधारणं जीवस्य चात्मशब्देन परामर्शः, स्वाभावस्थायां च
 तत्त्वभावसम्पत्तिकथनं परिचोदनापूर्वकञ्च पुनः पुनः 'तत्त्व-
 मसि' इत्यवधारणमिति च सर्वमेतत् तादात्म्यप्रतिपादनाया-
 मेवावकल्पते न तादात्म्यसम्पादनायां । न चात्रोपक्रमतन्त्र-
 तोपन्यासो न्याय्यः, न ह्युपक्रमे आत्मत्वसङ्कीर्तनमनात्मत्वस-
 ङ्कीर्तनं वास्ति, सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशेषगतेन विशेषेण
 विरुध्यते विशेषाकाङ्क्षित्वात् सामान्यस्य, सच्छब्दार्थोऽपि च
 पर्यालोच्यमानो न मुख्यादात्मनोऽन्यः सम्भवति, अतोऽन्यस्य
 वस्तुजातस्यारम्भणशब्दादिभ्योऽनृतलोपपत्तेः आम्नानवैषम्यमपि
 नावश्यमर्थवैषम्यमावहति, आहर पात्रं पात्रमाहरेत्यादिस्वर्य-
 साम्येऽपि तद्दर्शनात् । तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु प्रतिपादन-
 प्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थाभेद इति सिद्धं ॥

सत्ताश्रय उच्यते न जातिमात्रं, कर्तृवाचिशब्दप्रत्ययान्तत्वात् । तथा चोप-
 क्रमे सत्ताश्रयसामान्योक्तौ कश्चाश्रय इत्याकाङ्क्षायां वाक्यशेषादात्मेति
 निश्चरियत इत्याह । न चेति । सच्छब्दस्यात्मसाधारण्यमुपेत्योक्तं तदपि
 नास्ति आत्मपदवत् सत्पदस्य व्यक्तिवाचित्वात् व्यक्तिश्च बाधायोग्या
 चिदात्मैवेति न वाजिक्रन्दोगयोरुपक्रमवैषम्यमित्याह । सच्छब्देति ।
 वैषम्यमुपेत्याप्याह । आम्नानेति । वाजिवाक्ये त्वमर्थस्य तदर्थपर्यन्तस्य
 लक्ष्यस्य प्रतिपादनं क्कान्देग्यवाक्ये तु तदर्थस्य त्वमर्थपर्यन्तस्य प्रति-
 पादनमिति प्रकारभेदेऽपि वाक्यार्थैक्याद्वैक्यमिति फलितमाह ।
 तस्मादिति ॥

* विज्ञात इति वर्ध० का० सो० ।

कार्याख्यानादपूर्वं ॥ १८ ॥

कन्दोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे आदिमर्यादं प्राण-
स्यान्नं आन्नाय तस्मैवापो वास आमनन्ति । अनन्तरं च कन्दोगा
आमनन्ति 'तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठादद्भिः
परिदधति' इति । वाजसनेयिनश्चाामनन्ति 'तद्विद्वांसः ओत्रिया
अशिष्यन्त आचामन्यशित्वा चाचामन्ति एतमेव तदनमनग्रं कु-
र्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव
तदनमनग्रं कुरुते' इति । तत्राचमनमनग्रताचिन्तनं च प्राणस्य
प्रतीयते । तत् किमुभयमपि विधीयते उताचमनमेवोतानग्र-

कार्याख्यानादपूर्वं । 'मे किमन्नं किं वासः' इति प्राणेन पृष्टा वागादय
उचुः 'यदिदं किं चाश्वभ्य आकृमिभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वासः' इति सर्वं
प्राणिभिर्भुज्यमानं यदिदं प्रसिद्धं आदिपर्यन्तमन्नं तत् प्राणस्य तवान्नं
आप आच्छादनमित्युपासकेन चिन्तनीयमित्यर्थः । शाखादयेऽप्यविशे-
षश्रुतिमुक्त्वा विशेषश्रुतिभेदमाह । अनन्तरं चेति । तस्मादपां प्राणा-
वस्थत्वादशिष्यन्तोऽशनं कुर्वन्तः ओत्रिया एतत् कुर्वन्ति । किं तत्, भोज-
नात् पूर्वं उर्द्धं चाचामन्ति इति यत् तदद्भिः प्राणं परिदधत्याच्चा-
दयन्तीत्यर्थः । पूर्वोत्तरास्त्रशनसम्बन्धिनील्वषु प्राणवासस्त्वचिन्तनरूप-
मनग्रताध्यानं कार्यमिति भावः । तत् तस्मात्, इति उक्तार्थं यथा पूर्वं
विद्वांसोऽशनात् प्राक् उर्द्धं चाचामन्त एतमेवानं प्राणं तत्तेनाचमनेना-
नग्रमाच्छादितं कुर्वन्तो मन्यन्ते चिन्तयन्ति, तस्मादेवंविदिदानीन्तनो-
ऽप्युपासक एवं कुर्यादिति वाजिश्रुत्यर्थः । अत्रोभयोरप्यपूर्वत्वात् संश-
यमाह । तत्किमिति । सन्दिग्धतदुपक्रमस्य वाक्यशेषात् निर्णयवदा-
चामन्ति इति पदस्य विधित्वसन्देहे आचामेदिति वाक्यशेषाद्विधि-
त्वनिर्णय इति दृष्टान्तसंगत्या पूर्वपक्षमाह । किं तावदिति । ज्ञान-
साधनोपासनाङ्गविधिविचारात् पादसङ्गतिर्बोद्धा । पूर्वपक्षे प्राणवि-

ताचिन्तनमेवेति विचार्यते । किं तावत् प्राप्तमुभयमपि विधीयते इति । कुतः उभयस्याप्यवगम्यमानत्वात् । उभयमपि चैतदपूर्वत्वाद्विध्यहं, अथ वाचमनमेव विधीयते, विस्पष्टा हि तस्मिन् विधिविभक्तिः, तस्मादेवंविदं शिष्यन्नाचामेदं शित्वा चाचामेदिति तस्यैव स्तुत्यर्थमनग्रतासङ्कीर्तनमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नाचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते, कार्याख्यानात्, प्राप्तमेव हीदं कार्यत्वेनाचमनं प्रायत्यर्थं स्मृतिप्रसिद्धमन्वाख्यायते । नन्विद्यं श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलं स्यात्, नेत्युच्यते विषयनानात्वात् । सामान्यविषया हि स्मृतिः पुरुषमात्रसम्बद्धं प्रायत्यर्थमाचमनं प्रापयति, श्रुतिस्तु प्राणविद्याप्रकरणपठिता तद्विषयमेवाचमनं विदधती विदध्यात् । न च भिन्नविषययोः श्रुतिस्मृत्योर्मूलमूलिभावोऽवकल्पते, नचेयं श्रुतिः प्राणविद्यासंयोग्यपूर्वमाचमनं विधास्यति इति शक्यमाश्रयितुं, पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिन आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, अत एव च नोभयविधानं, उभयविधाने च वाक्यं भिद्येत । तस्मात् प्राप्तमेवाग्निशिषतामशितवताञ्च

द्याङ्गत्वेनापूर्वाचमनं विहितमन्यत्रोपसंहर्तव्यमिति फलं सिद्धान्ते तस्याविधेयत्वात् नाङ्गत्वेनोपसंहार इति विवेकः । उभयविधाने वाक्यभेदः स्यादित्यस्या पक्षान्तरमाह । अथ वेति । प्रशस्तं हीदमाचमनं यस्मादनेन प्राणमनसं मन्यन्त इति स्तुतिः । प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं विधेयमिति न्यायेन सिद्धान्तयति । एवमिति । प्रयतस्य प्रयत्नवतो भावः प्रायत्यं श्रुद्धिस्तदर्थमित्यर्थः । स्मृत्या श्रुद्ध्यर्थं कार्यत्वेन विहिते सकलकर्माङ्गतया प्राप्ताचमनानुवादे नापूर्वमनग्रताध्यानमेव विधीयत इति सूत्रार्थः । स्मार्तमाचमनं श्रुत्या नानूयते किं त्वनया

उभयत आचमनमनूद्य 'एतमेव तदनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते' इति प्राणस्यानग्रताकरणसङ्कल्पोऽनेन वाक्येनाचमनीयास्वप्सु प्राणविद्यासम्बन्धित्वेनापूर्वं उपदिश्यते । न चायमनग्रतावाद आचमनस्तुत्यर्थ इति न्यायं आचमनस्याविधेयत्वात्, स्वयञ्चानग्रतासङ्कल्पस्य विधेयत्वप्रतीतेः । न चैवं सत्येकस्याचमनस्योभयार्थताभ्युपगता भवति, प्रायत्यार्थता परिधानार्थता चेति क्रियान्तरत्वाभ्युपगमात्, क्रियान्तरमेव ह्याचमनं नाम प्रायत्यार्थं पुरुषस्याभ्युपगम्यते, तदीयासु त्वप्सु वासःसङ्कल्पनं नाम क्रियान्तरमेव परिधानार्थं प्राणस्याभ्युपगम्यत इत्यनवद्यं । अपि च 'यदिदं किं चाश्वभ्य आशकुनिभ्य आकृमिभ्य आकीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमिति' अत्र तावन्न सर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यत इति शक्यते वक्तुं, अशब्दत्वादशक्यत्वाच्च, सर्वन्तु प्राणस्यान्नमितीयमन्नदृष्टिश्चोद्यते । तस्माद्वचर्याच्चापो वास इत्यत्रापि नापामाचमनं चोद्यते, प्रसिद्धास्वेवाचमनीयास्वप्सु परिधानदृष्टिश्चोद्यत इति युक्तं ।

श्रुत्या विहितं स्मृत्यानूद्यत इति शङ्कते । नन्विति । श्रुतिस्मृत्योरनयोर्न मूलमूलिभावः भिन्नविषयत्वादिति परिहरति । नेति । 'द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्' इत्याद्या स्मृतिः । आचमनान्तरविधिमुपेत्य मूलमूलित्वं निरस्तं सम्प्रति विधिरसिद्ध इत्याह । न चेयं श्रुतिरिति । अत एवेति आचमनविध्यभावादेवेत्यर्थः । अप्सु प्राणवासस्वस्थानाख्यः सङ्कल्पः प्राणविद्याङ्गत्वेन विधीयत इत्याह । तस्मादिति । स्वयञ्चेति अपूर्वत्वादित्यर्थः । शुद्ध्यर्थं विनियुक्तस्याचमनस्य प्राणाच्छादनार्थत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । न चैवं सतीति । आचमनस्याच्छादनार्थत्वमसिद्धमित्यर्थः । किञ्च यथा पूर्ववाक्ये प्राणस्यान्नध्यानमङ्गं विहितं तथाच वासोध्यानं विधीयते, अन्यथाचमनविधौ पूर्वत्र ध्यानविधि-

न ह्यर्धवैशसं सम्भवति । अपि चाचामन्तीति वर्तमानापदेशित्वा-
 न्नायं शब्दो विधिस्तमः । ननु मन्यन्त इत्यत्रापि समानं वर्तमाना-
 पदेशत्वं, सत्यमेव तत्, अवश्यंविधयेत्वमन्यतरस्मिन् वासःकार्या-
 ख्यानात् अपां वासःसङ्कल्पनमेवापूर्वं विधीयते नाचमनं पूर्व-
 वद्धि तदित्युपपादितं । यदप्युक्तं विसृष्टा चाचमने विधिविभक्ति-
 रिति, तदपि पूर्ववत्त्वेनैवाचमनस्य प्रत्युक्तं, अतएवाचमनस्यावि-
 धित्वितत्वादेतमेव तदनमनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्त इत्यत्रैव काण्वाः
 पर्यवस्यन्ति नामनन्ति तस्मादेवंविदित्यादि । तस्मात् माध्य-
 न्दिनानामपि पाठे आचमनानुवादेन* एवंविदामेव प्रकृतप्राण-
 वासोविधित्वं विधीयत इति प्रतिपत्तव्यं । योऽप्ययमभ्युपगमः
 क्वचिदाचमनं †विधीयते क्वचिद्वासोविज्ञानमिति सोऽपि न

रुत्तरत्र क्रियाविधिरित्यर्धवैशसं स्यादित्याह । अपि चेति । भक्षये-
 दिति शब्दाभावात् आद्यन्नस्य सर्वस्य मनुष्येणोपासकेन भोक्तुमशक्य-
 त्वाच्च न पूर्ववाक्ये क्रियाविधिरित्यर्थः । इतश्चाचमनमत्र न विधेरि-
 त्याह । अपि चेति । अनग्रं मन्यन्त इत्यत्र वासस्त्वध्यानमपि न
 विधेयं दोषसाम्यादिति शङ्कते । नन्विति । उभयोरप्यनुवादत्वे वैफल्य-
 दवश्यमेकानुवादेनैकं विधेयं तच्च विधेयं वासोध्यानमेव वासःकार्य-
 स्थानग्रत्वस्याख्यानादपूर्वत्वाच्च इति समाधानार्थः । पूर्ववदिति स्मृत्या
 प्राप्तमित्यर्थः । आचामेदिति न विधिः किन्तु विष्णुरूपांश्च यष्ट्य
 इति वदनुवाद इत्यत्र लिङ्गमाह । अत एवेति । तस्मादेवंविदशिष्य-
 न्नाचामेदशित्वा चाचामेदिति वाक्यस्याविधित्वे काण्वैरपठनं लिङ्ग-
 मित्यर्थः । तर्हि पाठवलान्माध्यन्दिने आचमनविधिरिति कस्यचि-
 न्तं निराकरोति । योऽपीति ॥

* एवंविदमेवेति वर्ध० का० सो० ।

† विधीयतामिति का० वर्ध० ।

साधुः, आपो वास इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैवैकरूप्यात् ।
तस्माद्वासोविज्ञानमेवेह विधीयते नाचमनमिति न्याय्यं ॥

समान एवञ्चाभेदात् ॥ १९ ॥

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यनामाङ्किता विद्या
विज्ञाता, तत्र गुणाः श्रूयन्ते 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्रा-
णशरीरं भारूपम्' इत्येवमादयः । तस्यामेव शाखायां बृहदार-
ण्यके पुनः पद्यते 'मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये
यथा ब्रीह्रीर्वा यवो वा स एष सर्वस्थेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्व-
मिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च' इति । तत्र संशयः, किमियमेका
विद्याऽग्निरहस्यबृहदारण्यकयोर्गुणोपसंहारश्च उत द्वे इमे विद्ये
गुणानुपसंहारश्चेति । किं तावत् प्राप्तं विद्याऽभेदो गुणव्यवस्था
चेति, कुतः पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । भिन्नासु हि शाखास्त्वध्येतवेदितभे-
दात् पौनरुक्त्यपरिहारमालोच्य विद्यैकत्वमध्यवसाय एकत्राति-
रिक्ता गुणा इतरत्रोपसंह्रियन्ते प्राणसंवादादिष्वित्युक्तं । एक-
स्यां पुनः शाखायामध्येतवेदितभेदाभावादशक्यपरिहारे पौन-

समानः । एवञ्चाभेदात् शाण्डिल्येन दृष्टा तन्नाम्नाऽङ्किता, अन्तर्हृदये
ब्रीह्यादिवत् सूक्ष्मं तिष्ठतीत्यर्थः । अभ्यासप्रत्यभिज्ञानाभ्यां संशयमाह ।
तत्रेति । गुणानुपसंहारोपसंहारौ पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं, पूर्वत्र प्राप्ता-
चमनानुवादेनानग्रताध्यानविधिरुक्तः इह त्वेकशाखायां विप्रकृतदेश-
स्थवाक्ययोरेकस्य विधित्वमन्यस्यानुवादत्वमित्यनिश्चयात् द्वयोरपि वि-
द्याविधित्वमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । यत्पुनरुक्तं

रुक्तेन विप्रकृष्टदेशस्यैका विद्या भवितुमर्हति । न चात्रैक-
 मान्नानं विद्याविधानार्थं अपरं गुणविधानार्थमिति विभागः
 सम्भवति । तदा ह्यतिरिक्ता एव गुणा इतरत्रेतरत्र चान्नायेरन्,
 असमानाः समाना अपि तु उभयत्रान्नायन्ते मनोमयत्वा-
 दयः, तस्मान्नान्योन्यगुणोपसंहार इत्येवं प्राप्ते ब्रूमहे, यथा भि-
 न्नासु शाखासु विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च भवति एवमेकस्यामपि
 शाखायां भवितुमर्हति उपास्याभेदात्, तदेव हि ब्रह्म मनोमय-
 त्वादिगुणकमुभयत्राप्युपास्यमभिन्नं प्रत्यभिजानोमहे, उपास्यञ्च
 रूपं विद्यायाः नच विद्यमाने रूपाभेदे विद्याभेदमध्यवसातुं
 शक्नुमः, नापि विद्याऽभेदे गुणव्यवस्थानं । ननु पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्
 विद्याभेदोऽध्यवसितः, नेत्युच्यते अर्थविभागोपपत्तेः, एकं ह्यान्नान
 विद्याविधानार्थं अपरं गुणविधानार्थं इति न किञ्चिन्नोपप-
 द्यते । नन्वेवं सति यदपठितमग्निरहस्ये तदेव बृहदारण्यके पठि-
 तव्यं 'स एष सर्वस्थेऽनः' इत्यादि । यत्तु पठितमेव मनोमयत्वादि
 तन्न पठितव्यं, नैष दोषः । तद्वलेनैव प्रदेशान्तरपठितविद्या-

तद्विद्यान्तरमिति न व्याप्तिः प्राणपञ्चाग्न्यादिविद्यासु व्यभिचारादित्या-
 शङ्क्य शाखाभेदे पुनरुक्तिरसिद्धेत्युक्तमित्याह । यथा भिन्नास्त्विति । यथा-
 ऽग्निहोत्रवाक्ये कर्मणि विधिः, 'दध्ना जुहोति' इति वाक्ये गुणविधिस्त-
 यात्राप्यस्तु न विद्याभेद इत्याशङ्क्याह । न चात्रैकमिति । उक्तगुणानां पुन-
 रुक्तिर्यथा स्यात् अतोऽभ्यासाद्विद्याभेदः प्रयाजभेदवदिति भावः, उक्त-
 गुणोक्तिर्न वृथा कतिपयगुणविशिष्टोपास्याभेदप्रत्यभिज्ञानार्थत्वादत
 उपास्यरूपाभेदात् भिन्नशाखास्त्विव समानशाखायामपि विद्यैक्यमिति

प्रत्यभिज्ञानात् । समानगुणान्दानेन हि विप्रकृष्टदेशां शाण्डिल्य-
विद्यां प्रत्यभिज्ञाय तस्यामीशानत्वाद्युपदिश्यते, अन्यथा हि
कथं तस्यामयं गुणविधिरभिधीयते । अपि चाप्राप्तांशोपदेशे-
नार्थवति वाक्ये सञ्जाते प्राप्तांशपरामर्शस्य नित्यानुवादतया-
प्युपपद्यमानत्वात्, न तद्वलेन प्रत्यभिज्ञोपेक्षितुं शक्यते । तस्मा-
दत्र समानाध्यामपि शाखायां विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्चेत्युप-
पन्नं ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

बृहदारण्यके 'सत्यं ब्रह्म' इत्युपक्रम्य 'तद्यत्तत् सत्यमसौ स
आदित्यो य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः'
इति तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणोऽधिदैवतमध्यात्मज्ञायतनविशेष-
मुपदिश्य व्याकृतिशरीरत्वं च सम्याद्य द्वे उपनिषदावुपदिश्येते,
तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं, तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मं । तत्र
संशयः किमविभागेनैवाभे अयुपनिषदावुभयत्रानुसन्धातव्ये

सिद्धान्तसूत्रं योजयति । यथेति । सौत्रश्चकारोऽप्यर्थो व्याख्यातः । यत्र
बहवो गुणाः श्रुतास्तत्र प्रधानविधिरन्यत्र तदनुवादेन गुणविधिरिति
निश्चयादग्निरहस्ये प्रधानविधिवदुत्तरत्र गुणविधिरिति भावः ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि । सद्भूतत्रयं त्वद्वाय्वाकाशात्मकं, सत्यं परोक्ष-
भूतात्मकं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मोपक्रम्य, तदुक्तं यत्सत्त्वं तत् स योऽसा-
वादित्यः किं मण्डलं न तत्र स्थाने पुरुषः करणात्मकः स एवाध्यात्मम-
त्तिस्थानस्य इत्युपदिश्य तस्य भूरिति शिरो भुव इति बाहुः स्वरिति
पादाविति व्याकृतिरूपं शारीरकमूक्षा द्वे उपनिषदौ रहस्यदेवता-
नामनी उपदिश्येते तस्यादित्यमण्डलस्यस्याहरिति नाम प्रकाशकत्वात्

उत विभागेनैकाधिदैवतमेकाध्यात्ममिति । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमते
यथा शाण्डिल्यविद्यायां विभागेनाप्यधीतायां गुणोपसंहार
उक्तः एवमन्यत्राप्येवंजातीयके विषये भवितुमर्हति एकविद्या-
भिसम्बन्धात्, एका हीयं सत्यविद्याऽधिदैवमाध्यात्मं चाधीता
उपक्रमाभेदात् व्यतिषक्तपाठाच्च, कथं तस्यामुदितो धर्मस्तस्या-
मेव न स्यात्, यो ह्याचार्ये कश्चिदनुगमादिराचारश्चेदितः
सङ्ग्रामगते अरण्यगते च तुल्यवदेव भवति । तस्मादुभयोरप्युप-
निषदोरुभयत्र प्राप्तिरिति, एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते ॥

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

नैवोभयोरुभयत्र प्राप्तिः, कस्माद्विशेषात्, उपासनस्थानवि-
शेषोपनिबन्धादित्यर्थः । कथं स्थानविशेषोपनिबन्ध इति, उच्यते

तस्याद्विस्थस्याहमिति नाम प्रत्युक्तादिति इदं नामद्वयं विषयस्तत्र ना-
मिनः सत्याख्यस्य ब्रह्मण एकत्वात् स्थानभेदोक्तेश्च संशयमाह । तत्रेति ।
पूर्वपक्षे प्रतिस्थानं नामद्वयानुष्ठानं सिद्धान्ते यथा श्रुत्येकैकनामानु-
ष्ठानमिति फलं । दृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे । यथेति । यथा
विद्यैक्यादुपसंहार उक्तः एवमन्यत्राप्येकविद्यायामुपसंहारो भवितु-
मर्हति इत्यर्थः । सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रमाभेदस्तावेतावच्यादित्यपुरुषावन्यो-
न्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ, आदित्यरश्मीनाञ्चक्षुषि चक्षुषश्चादित्ये प्रतिष्ठाना-
दिति व्यतिषक्तपाठो मिथः संश्लेषपाठस्ताभ्यां विद्यैक्यसिद्धिः, विद्यैक्येऽपि
किं स्यात् तत्राह । कथमिति । विद्यैक्येऽपि स्थानभेदादुपनिषदोर-
सङ्करः स्यादित्याशङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति । यो हीति ॥

नामैक्यात् नामसङ्करो युक्तः, तथा चाद्विस्थोऽहरिति नामवान् सत्य-
ब्रह्मत्वादादित्यस्याहरितिनामवदिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं योजयति ।

‘य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः’ इति ह्याधिदैविकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहरिति आवयति ‘योऽयं दक्षिणेचन् पुरुषः’ इति चाध्यात्मिकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहमिति तस्येति चैतत् सन्निहितालम्बनं सर्वनाम तस्मादायतनविशेषव्यपाश्रयेणैवैते उपनिषदावुपदिश्येते कुत उभयोरुभयत्र प्राप्तिः । नन्वेक एवायमधिदैवतमध्यात्मञ्च पुरुषः, एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मण आयतनद्वयप्रतिपादनात् । सत्यमेवमेतत्, एकस्याऽपि त्ववस्थाविशेषोपादानेनैवोपनिषद्विशेषोपदेशात् तदवस्थस्यैव सा भवितुमर्हति । अस्ति चायं दृष्टान्तः सत्यप्याचार्यस्वरूपानपाये यदाचार्यस्यासीनस्यानुवर्तनमुक्तं न तत्तिष्ठतो भवति, यच्च तिष्ठत उक्तं न तदासीनस्येति । ग्रामारण्ययोस्त्वाचार्यस्वरूपानपायात् तत्स्वरूपानुवद्भ्यस्य च धर्मस्य ग्रामारण्यकृतविशेषाभावादुभयत्र तुल्यवद्भाव इत्यदृष्टान्तः सः । तस्माद्भवस्याऽनयोरुपनिषदोः ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अपि चैवंजातीयकानां धर्माणां व्यवस्थितिलिङ्गदर्शनं

न वेति । नाम्नोरुपासनस्थानविविष्टसम्बन्धित्वादित्यर्थः । तस्योपनिषदहरहमिति च वाक्यद्वयेन तच्छब्दपरामृष्टयोः सन्निहितस्थानविशिष्टयोः पुरुषयोर्नामसम्बन्धपरेणोपसंहारानुमानं बाध्यमिति भावः । विशेष्यैक्यान्नामसङ्कर इत्याशङ्क्य स्थानभेदेन विशिष्टपुरुषभेदात् नामव्यवस्थामाह । नन्वित्यादिना । विशिष्टसम्बन्धे दृष्टान्तमाह । अस्तीति । प्रतिदृष्टान्तस्य स्वरूपसम्बन्धित्वात् विशिष्टे ध्येये प्रकृते दृष्टान्तत्वं नास्ति इत्याह । ग्रामेति ॥

भवति 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुख्य रूपं यावमुख्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम' इति । तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुख्य रूपं कथमस्य लिङ्गत्वं तदुच्यते, अक्ष्यादित्यस्थानभेदभिन्नान् धर्मानन्योन्यास्मिन्ननुपसंहार्यान् पश्यन्निहातिदेशेनादित्यपुरुषगतान् रूपादीनचिपुरुष उपसंहरति 'तस्यैतस्य तदेव रूपम्' इत्यादिना । तस्माद्भवस्थिते एवैते उपनिषदाविति निर्णयः ॥

सम्भृतियुव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

'ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान' इत्येवं राणायनीयानां खिलेषु वीर्यसम्भृतियुनिवेशप्रभृतयो ब्रह्मणे विभूतयः पश्यन्ते । तेषामेव चोपनिषदि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पश्यन्ते, तासु ब्रह्मविद्यासु ता ब्रह्मविभूतय उपसंह्रियेरन् न वेति विचारणायां ब्रह्मसम्बन्धादुपसंहारप्राप्तौ पठति, सम्भृतियुव्याप्तिप्रभृतयो विभूतयः शाण्डिल्यविद्याप्रभृतियु नोपसंहर्तव्याः, अत एव चायतनविशेषयोगात् । तथा हि

उक्तनामव्यवस्थायामतिदेशो लिङ्गमित्याह । दर्शयति चेति । विद्यैक्यादेवोपसंहारसिद्धावतिदेशो वृथा स्यात् तस्मादेकविद्यायामपि स्थानभेदेनोक्तगुणानां विनातिदेशमनुपसंहार इति सिद्धं ॥

सम्भृतियुव्याप्त्यपि चातः । ब्रह्मैव ज्येष्ठं कारणं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि, निलोपश्चान्दसः, वीर्याणि पराक्रमविशेषा आकाशोत्पादनादयः, तानि च वीर्याणि सम्भृतानि निर्विघ्नं सम्बद्धानि, सर्वनियन्तुः कार्ये विघ्नकर्तुरसत्त्वात् । तच्च ज्येष्ठं ब्रह्माग्रे देवाद्युत्पत्तेः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्याप्तवत्सदा सर्वव्यापकमित्यर्थः । सर्वप्राथम्यं स्पर्धा-

शाण्डिल्यविद्यायां हृदयायतनत्वं ब्रह्मण उक्तं 'एष आत्मान्त-
र्हृदयः' इति तद्वदेव दहरविद्यायामपि 'दहरं पुण्डरीकं वेश्म
दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' इति । उपकोशलविद्यायान्तु अद्या-
यतनत्वं 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति । एवं तत्र तत्र तत्त-
दाध्यात्मिकमायतनमेतासु विद्यासु प्रतीयते, आधिदैविकस्वेता
विभूतयः सम्भृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयः, तासां कुत एतासु प्राप्तिः ।
नन्वेतास्वप्याधिदैविक्यो विभूतयः श्रूयन्ते 'ज्यायान् दिदो ज्या-
यानेभ्यो लोकेभ्य एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु भूतेषु
भाति यावान् वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे
अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इत्येवमाद्याः । सन्ति
चान्या आयतनविशेषहीना अपि ब्रह्मविद्याः षोडशकलाद्याः,
सत्यमेवैतत् तथाप्यत्र विद्यते विशेषः सम्भृत्याद्यनुपसंहारहेतुः,

नर्हत्वमिति वाक्यशेषस्या गुणाः प्रभवतिपदग्राह्याः । खिलेष्विति
विधिनिषेधशून्यवाक्येष्टित्यर्थः । ब्रह्मसम्बन्धाद्विद्याभेदभानाच्च संश-
यमाह । तास्त्विति । अनारभ्याधीतब्रह्मविभूतीनां ब्रह्मसम्बन्धेन सर्व-
ब्रह्मविद्यासु प्रत्यभिज्ञानादुपसंहार इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह ।
सम्भृतीति । सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्च सम्भृतिद्युव्याप्ति तदपि सर्वत्र नोप-
संहर्तव्यमुपनिषदोरिव व्यवस्थापकविशेषयोगादिति सूत्रयोजना ।
आध्यात्मिकायतनविशेषयुक्तविद्यास्याधिदैविकविभूतीनां प्रत्यभिज्ञा-
ने हेत्वभावात् न प्राप्तिरित्युक्ते हेतुं शङ्कते । नन्वेतास्त्विति । आधिदै-
विकत्वसाम्यादाध्यात्मिकायतनहीनत्वसाम्यादा तत्तद्विद्यासु सम्भृत्या-
दीनां प्राप्तिरिति शङ्कार्थः । उक्तहेतुद्वयं न गुणप्रापकमधिदैविक-
विद्यानां शाण्डिल्यदहरादीनां आयतनहीनविद्यानाञ्च मिथोगुणसा-
ङ्ग्यप्रसङ्गात्, तस्मात् कतिपयसमानगुणविशिष्टोपास्यरूपैक्यं विद्यैक्य-

समानगुणान्मानेन हि प्रत्युपस्थापितासु विप्रकृष्टदेशास्त्रपि विद्यासु विप्रकृष्टदेशगुणा उपसंह्रियेरन्निति युक्तं, सम्भृत्यादयस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्च गुणाः परस्परव्यावृत्तस्वरूपत्वात् न प्रदेशान्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनक्षमाः । न च ब्रह्मसम्बन्धमात्रेण प्रदेशान्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनमुच्यते, विद्याभेदेऽपि तदुपपत्तेः, एकमपि ब्रह्म विभूतिभेदैरनेकैरनेकधोपास्यत इति स्थितिः, परोवरीयस्त्वादिवद्भेददर्शनात् । तस्मात् वीर्यसम्भृत्यादीनां शाण्डिल्यविद्यादिष्वनुपसंहार इति ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

अस्ति ताण्डिनां पैङ्गिनाञ्च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या, तत्र पुरुषो यज्ञः कल्पितः, तदीयमायुस्तेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पितं, अग्निशिषादीनि च दीक्षादिभावेन कल्पितानि, अन्ये

मावहद्गुणप्राप्तिहेतुस्तदभावात् न प्राप्तिरिति परिहरति । सत्यमित्यादिना । स्थानविशिष्टभेदात् नाम्नोर्थवस्थावत् सम्भृत्यादिगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणः शाण्डिल्यादिविद्योक्तगुणविशिष्टब्रह्मणश्च मिथो भेदेन रूपभेदात् सम्भृत्यादीनां नोपसंहार इत्युक्तन्यायातिदेशत्वादस्य न संगत्याद्यपेक्षा यथैकस्मिन्नुद्गोत्रे परोवरीयस्त्वादिविद्योपास्तोर्हिरण्यस्रश्रुत्वाद्युपास्तिर्भियते तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि विद्याभेदोपपत्तेः ब्रह्मप्रत्यभिज्ञा न गुणप्राप्तिकेत्याह । परोवरीयस्त्वादिवदिति । तस्मात् सम्भृत्यादिगुणविशिष्टविद्यान्तरविधिरिति सिद्धं ॥

पुरुषविद्यायां क्वान्दोग्यस्थां विद्यामाह । अस्तीति । 'पुरुषो वा यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणि तत्प्रातःसवनमथ यानि चतुश्चत्वारिं-

च धर्मास्तत्र समधिगताश्चाशीर्मन्त्रप्रयोगादयः । तैत्तिरी-
यका अपि कञ्चित् पुरुषयज्ञं कल्पयन्ति 'तस्यैव विदूषो यज्ञ-
स्यात्मा यजमानः अद्धा पत्नी' इत्येतेनानुवाकेन । तत्र संशयः
किमितरत्रोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्ते तैत्तिरीयकेषूपसंहर्तव्याः
किं वा नोपसंहर्तव्या इति । पुरुषयज्ञत्वाविशेषादुपसंहारप्राप्ता-
वाचस्महे नोपसंहर्तव्या इति, कस्मात् तद्रूपप्रत्यभिज्ञानाभा-
वात् । तदाहाचार्यः पुरुषविद्यायामिवेति । यथैकेषां शाखिनां
ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायामास्मानं नैवमितरेषां तै-
त्तिरीयाणामास्मानमस्ति, तेषां हीतरविलक्षणमेव यज्ञस-
म्पादनं दृश्यते, पत्नीयजमानवेदवेदिवर्हिर्यूपाज्यपश्रुतिगाद्य-
नुक्रमणात् । यदपि सवनसम्पादनं तदपीतरविलक्षणमेव 'य-
त्सायं प्रातर्मध्यन्दिनञ्च तानि सवनानि' इति । यदपि किञ्चि-
न्मरणावभृथत्वादिसामान्यं तदप्यन्पीयस्त्वाद्भूयसा वैलक्षणेना-
भिभूयमानं न प्रत्यभिज्ञापनक्षमं । न च तैत्तिरीयके पुरुषस्य

शुद्धर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनमथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं
सवनम्' इति यज्ञसाम्यार्थं सवनत्रयं कल्पितं, 'स यदग्निशिषति यत्पि-
प्रासति यत् न रमते ता दीक्षा अथ यदग्राति यत्पिबति यद्रमते ता
उपसदः अथ यद्वसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति तानि स्तुतशस्त्रा-
णि अथ यत्तपोदानादि सा दक्षिणा मरणमेवावभृथः वस्त्रादिरूपा
मे प्राणा इदं सवनत्रयं यावदायुरनुसन्तनुते' इत्याशीः, 'अक्षितप्तस्य
स्तुतमसि प्राणं संशितमसि' इति मन्त्रत्रयप्रयोगः । षोडशाधिकशत-
वर्षजीवित्वं फलमिति दर्शितं । संशयार्थं शाखान्तरीयपुरुषविद्यामाह ।
तैत्तिरीयका इति । अत्र विदूषो यज्ञस्येति षड्याः समानाधिकरण-

यज्ञत्वं श्रूयते विदुषो यज्ञस्येति हि न चैते समानाधिकरणे षष्ठ्यौ विद्वानेव यो यज्ञस्तस्येति । न हि पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति व्यधिकरणे त्वेते षष्ठ्यौ विदुषो यो यज्ञस्तस्येति । भवति हि पुरुषस्य मुख्यो यज्ञसम्बन्धः, सत्याच्च गतौ मुख्य एवार्थ आश्रयितव्यो न भाक्तः । आत्मा यजमान इति च यजमानत्वं पुरुषस्य निर्ब्रुवन् वैयधिकरणेनैवास्य यज्ञसम्बन्धं दर्शयति । अपि च तस्यैवं विदुष इति सिद्धवदनुवादश्रुतौ सत्यां पुरुषस्य यज्ञभावमात्मादीनाञ्च यजमानादिभावं प्रतिपित्तमानस्य वाक्यभेदः स्यात् । अपि च ससंन्यासामात्मविद्यां पुरस्तादुपदिश्यानन्तरं तस्यैवंविदुष इत्याद्यनुक्रमणं पश्यन्तः पूर्वशेष एवैष आम्नायो न स्वतन्त्र इति प्रतीमः । तथा चैकमेव फलं उभयोरप्यनुवाक-

वैयधिकरणानिश्चयात् संशयमाह । तत्रेति । उपसंहारानुपसंहारावेव फलं । पूर्वत्रासाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावात् सम्भृत्यादौ विद्याभेद उक्तः इह त्वसाधारणावभ्यगुणविशिष्टपुरुषयज्ञरूपैक्यप्रत्यभिज्ञानात् विद्यैक्यमिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तयति । नोपसंहर्तव्या इति । 'तस्यैवंविदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि वर्हिर्वेदिः शिखा हृदयं यूपः कामः आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मूलो ब्रह्मा' इति ब्रह्मतरुधर्मवैलक्षण्यात् न रूपैक्यप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । वेदः कुशमुष्टिः शमयिता दमो दक्षिणेत्यन्वयः । किञ्च क्वान्दोग्ये त्रिधा विभक्तायुषि सवनत्वकल्पना अत्र तु सायङ्कालादाविति वैरूप्यमाह । यदपीति । यन्मरणं तदवभ्यथो यद्रमते तदुपसद इति तित्तिरिश्रुतौ सारूप्यमपि भातीत्यत आह । यदपि किञ्चिदिति । गताश्वयोश्चतुष्पात्त्वसारूप्यादिदं सारूप्यं नैक्यप्रयोजकमित्यर्थः । किञ्च क्वान्दोग्ये

द्यौरुपलभामहे 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति, इति । इतरेषा-
न्वनन्यशेषः पुरुषविद्यान्नायः । आयुरभिवृद्धिफलो ह्यसौ
'एष ह षोडशवर्षशतं जीवतीति य एवं वेद' इति समभिव्या-
हारात् । तस्माच्छाखान्तराधीतानां पुरुषविद्याधर्माणामाशी-
र्मन्त्रादीनामप्राप्तिस्तैस्तिरीयके ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

अस्याथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रसमाम्नायः 'सर्वं प्र-
विध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः * प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विपृ-
क्तः' इत्यादिः । स ताण्डिनां 'देव सवितः प्रसुव यज्ञम्' इत्यादिः ।

पुरुषयज्ञयोरैकं श्रुतं अत्र तु भेद इति वैरूप्यान्तरमाह । न चेति ।
यद्यपि निषादस्यपतिन्यायेन सामानाधिकरण्यं षष्ठ्योक्तं तथाप्य-
प्रसिद्धैककल्पनागौरवाद्यज्ञस्यात्मेति भेदोक्तेरेकस्यैव यज्ञत्वयजमा-
नत्वविरोधादात्मविदो यो यज्ञः प्रसिद्धस्तस्येति वैयधिकरणमेव
युक्तं । किञ्च विद्वत्सम्बन्धियज्ञरूपविशेषानुवादेन विद्वदङ्गैरङ्गसम्प-
द्विधावेकवाक्यता प्रतीयते तस्यां सत्यां विशेष्यस्याङ्गानां च पृथग्वि-
धिवादिनस्तव वाक्यभेददोषः स्यादित्यर्थः । किञ्च सत्यादिभ्यो न्यास
एवापरे च यदिति संन्यासमुक्त्वा सर्वैः सर्वमिदं जगदित्येवं तमात्मानं
ज्ञात्वा भूयोऽवभृथमुपयाति विद्वानिति संन्यासाध्यायात्मविद्यां पुरस्तात्
प्राजापत्यानुवाके उपदिश्यानन्तरानुवाके तस्यैवंविदुष इत्युक्त्वात्म-
विद्यानुवादेन प्रसंगार्थत्वेन तच्छेषतया यज्ञसम्पत्तिः क्रियते फलै-
क्यश्रुतेः, कृन्दोगानां तु स्वतन्त्रविद्याविधिरित्याह । अपि च स सं-
न्यासमिति । चिन्ताफलमाह । तस्मादिति ॥

वेधाद्यर्थभेदात् । देवतामभिचारकर्ता प्रार्थयते । सर्वमिति । हे देव-
ते मद्रिपोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय विशेषतश्च हृदयं भिन्धि धमनीः

शाध्यायनिनां 'श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि' इत्यादिः। कठानां तै-
त्तिरीयकाणां च 'शन्नो मित्रः शं वरुणः' इत्यादिः। वाजसनेयि-
नान्तूपनिषदारम्भे प्रवर्ग्यब्राह्मणं पच्यते 'देवा ह वै सत्रं निषेदुः'
इत्यादिः। कौषीतकिनामप्यग्निष्टोमब्राह्मणं 'ब्रह्म वा अग्नि-
ष्टोमो ब्रह्मैव तदहर्ब्रह्मणैव ते ब्रह्मोपयन्ति तेऽमृतत्वमाप्नुवन्ति
य एतदहरूपमयन्तीति किमिमे सर्वे प्रविध्य' इत्यादयो मन्त्राः
प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासूपसंहियेरन् किं वा नोप-
संहियेरन्निति मीमांसामहे। किं तावत् नः प्रतिभाति उप-
संहार एवैषां विद्यास्त्रिति। कुतः, विद्याप्रधानानामुपनिष-
द्ग्रन्थानां समीपे पाठात्। नन्वेषां विद्यार्थतया विधानं नोप-
लभामहे। वाढं, *अनुपलभ्यमाना अपि त्वनुमास्यामहे सन्नि-
धिसामर्थ्यात्, न हि सन्निधेरर्थवत्त्वे सम्भवत्यकस्मादसावना-

शिराः प्रवृज्जय त्रोटय शिरश्चाभितो नाशय, एवं त्रिधा विष्टतो वि-
श्लिष्टो भवतु मे शत्रुरित्यर्थः। हे देव सवितः यज्ञं तत्पतिञ्च प्रसुव
निर्वर्तयेत्यर्थः। उच्चैःश्रवाः श्वेतोऽश्वो यस्येन्द्रस्य सत्वं हरितदृग्वनीलो-
ऽसीत्यर्थः। नोऽस्माकं शं सुखकरो भवत्वित्यर्थः। अग्निष्टोमो ब्रह्मैव
स यस्मिन्नहनि क्रियते तदपि ब्रह्म तस्माद्यत्र तदहःसाध्यं कर्मापय-
न्यनुतिष्ठन्ति ते ब्रह्मणैव साधनेन ब्रह्मोपयन्ति ते च क्रमेणामृतत्वमा-
प्नुवन्तीति योजना। मन्त्रादिषु तत्तदुपनिषद्विद्याशेषत्वे प्रमाणभावा-
भावाभ्यां संशयमाह। किमिति। फलं पूर्ववत्। ननु तेषां शेषत्वे
मानाभावान्नोपसंहार इति शङ्कते। नन्वेषामिति। मन्त्रादयस्त-
त्तद्विद्याशेषाः फलवद्विद्यासन्निहितत्वात्तैत्तिरीयकगतपुरुषयज्ञवदिति
समाधत्ते। वाढमिति। तथा च दृष्टान्तसङ्गतिः सिद्धान्तिपक्षे। स-
न्निधिवैयर्थ्यबाधकमाह। न हीति। अफलमन्त्रादीनां फलवच्छेषत्व-

* अनुपलभमाना इति वर्थ० का०

अयितुं युक्तः । ननु नैषां मन्त्राणां विद्याविषयं किञ्चित् सामर्थ्यं पश्यामः, कथं च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि अन्यार्थत्वेनैव विनियुक्तानि सन्ति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्येमहि इति । नैष दोषः, सामर्थ्यं तावन्मन्त्राणां विद्याविषयमपि किञ्चित् शक्यं कल्पयितुं, हृदयादिसङ्कीर्तनात् । हृदयादीनि हि प्रायेणोपासनेष्वायतनादिभावेनोपदिष्टानि तद्वारेण च हृदयं प्रविध्येत्येवंजातीयकानां मन्त्राणां उपपन्नमुपासनाङ्गत्वं । दृष्टश्रोपासनेष्वपि मन्त्रविनियोगः 'भूः प्रपद्येऽमुनामुनामुना' इत्येवमादिः । तथा प्रवर्ग्यादीनां कर्मणामन्यत्रापि विनियुक्तानां सतामविरुद्धो विद्यासु विनियोगो वाजपेय इव बृहस्पतिसवस्तेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, नैषामुपसंहारो विद्यास्त्रिति । कस्मात्, वेधाद्यर्थभेदात् । हृदयं प्रविध्येत्येवंजातीयकानां हि मन्त्राणां

बोधनं सन्निधेरर्थवत्त्वं तत्सम्भवे सत्यकस्मादर्थशून्यत्वेनासौ सन्निधिराश्रयितुं नहि युक्त इत्यर्थः । नज्पाठे त्वकस्माद्धेतुं विनाऽसावर्थो नाश्रयितुं नहि युक्त इत्यर्थः । ननु मन्त्राणां विद्यासमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्याभावान्न विद्याशेषत्वमिति शङ्कते । नन्विति । पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येणाप्रचरन्तीति वाक्येन प्रवर्ग्यस्य क्रतुशेषत्वं श्रुतं, अग्निष्टोमादेश्च तत्तद्वाक्येन स्वर्गाद्यर्थत्वमतो न विद्यार्थत्वमित्याह । कथं चेति । मन्त्राणां विद्यासमवेतहृदयनाद्यादिप्रकाशकत्वमस्तीत्याह । नैष इति । उपास्तिषु मन्त्रप्रयोगः क्वापि न दृष्ट इत्यत आह । दृष्टश्चेति । पुत्रस्य दीर्घायुष्यार्थं छान्दोग्ये त्रैलोक्यस्य कोशत्वेनोपास्तिरुक्ता तत्र पितुरयं प्रार्थनामन्त्रः । तत्रामुनेति पुत्रस्य त्रिर्णाम गृह्णाति अमुना पुत्रेण सह भूरितीमममुच्च प्रपद्ये न मे पुत्रविद्योगः स्यादित्यर्थः । तत्तद्वाक्येनान्यत्र विनियुक्तानामपि कर्मणां सन्निधिना विद्यासु विनियोगो न विरुध्यत

येऽर्थाः हृदयवेधादयो भिन्नाः, अनभिसम्बद्धास्तु उपनिषदु-
दिताभिर्विद्याभिः न तेषां ताभिः संगन्तुं सामर्थ्यमस्ति । ननु
हृदयस्योपासनेष्वप्युपयोगात् तद्वारक उपासनसम्बन्ध उपन्यस्तः ।
नेत्युच्यते, हृदयमात्रसङ्कीर्तनस्यैवमुपयोगः कथञ्चिदुत्प्रेक्ष्येत, न
च हृदयमात्रमत्र मन्त्रार्थः । हृदयं प्रविध्य धमनीः *प्रवृज्येत्येवं-
जातीयको हि न सकलो मन्त्रार्थो विद्याभिरभिसम्बध्यते आ-
भिचारिकविषयो ह्येषोऽर्थः । तस्मादाभिचारिकेण कर्मणा सर्वं
प्रविध्येत्यस्य मन्त्रस्याभिसम्बन्धः । तथा 'देव सवितः प्रसुव यज्ञं'

इत्यत्र दृष्टान्तमाह । वाजपेय इति । ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसवेन
यजेतेति वाक्येन ब्रह्मवर्चसफले विनियुक्तस्यापि बृहस्पतिसवस्य वा-
जपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेतेति वाजपेयप्रकरणस्य वाक्येन वाज-
पेयोत्तराङ्गतया विनियोगवदविरोध इत्यर्थः । यद्येकेन वाक्येन
प्रकरणान्तरस्य बृहस्पतिसवस्य प्रत्यभिज्ञानमङ्गत्वविधानञ्च कर्तुमयुक्तं
वाक्यभेदप्रसङ्गादतो मासाग्निहोत्रवत् कर्मान्तरमेव बृहस्पतिसवाख्य-
मङ्गतया विधीयत इति विनियुक्तस्य विनियोग इति भट्टगुरुतन्त्र-
द्वयसिद्धं, तथापि यथा नित्याग्निहोत्रस्याश्वमेधप्रकरणे वाग्यतस्यैतां
रात्रिमाग्निहोत्रं जुहोतीति नाम्ना प्रत्यभिज्ञा, यथावा दर्शपूर्णमास-
विक्रतीष्टावाज्यभागौ यजतीत्येकस्मिन् वाक्ये प्रकृतिस्थान्यभागयोः
प्रदेन प्रत्यभिज्ञाने वाक्येन विधानं तथात्रापि बृहस्पतिसवपदेन
प्रत्यभिज्ञानं वाक्येनाङ्गताविधानं किं न स्यात्, न च साध्यभावार्थ-
विधायकाख्यातपरतन्त्रं नाम पदं न सिद्धकर्मप्रत्यभिज्ञाक्षममिति वाच्यं,
सिद्धस्याप्यङ्गतया पुनः साध्यत्वसम्भवेऽन्यथासिद्धाख्यातस्यैव प्रसि-
द्धार्थकानामपारतन्त्रोपपत्तेः । न चैवं सति कुण्डपायिसत्रेऽप्यङ्गत्वेन
नित्याग्निहोत्रस्यैव विधिः स्यादिति वाच्यं, इष्टत्वात् । न च पूर्वतन्त्र-
विरोधः उत्तरतन्त्रस्य बलीयस्त्वात् । पूर्वतन्त्रस्य स्वतन्त्रपरतन्त्रभावना-

* प्रवृज्येति वर्ध० का० ।

इत्यस्य यज्ञप्रसवलिङ्गत्वात् यज्ञेन कर्मणाभिमन्वन्धः, तद्विशेषसम्बन्धस्तु प्रमाणान्तरादनुसर्तव्यः । एवमन्येषामपि मन्त्राणां केषाञ्चिल्लिङ्गेन केषाञ्चिद्वचनेन केषाञ्चित् प्रमाणान्तरेणेत्येवमर्थान्तरेषु विनियुक्तानां रहस्यपठितानामपि सतां न सन्निधिमान्नेण विद्याशेषत्वोपपत्तिः, दुर्बलो हि सन्निधिः

भेदे तात्पर्याच्च, तस्मादेकस्यैव वृहस्पतिनामकस्य धात्वर्थस्य ब्रह्मवर्चसे विनियुक्तस्यापि वाजपेयाङ्गतया विनियोग इति भगवत्यादतात्पर्यमस्ति । विनियुक्तस्य विनियोगे सर्वसम्मतमुदाहरणं स्यादित्यादिकं तस्य क्रतौ विनियुक्तस्य वीर्यादिफलेऽपि विनियोगात् । तथा मन्त्रकर्मणामन्यत्र विनियुक्तानां विद्याशेषत्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति । नैषामित्यादिना । विद्यासु हृदयादिसम्बन्धेऽपि वेधाद्यर्थानामसम्बन्धोक्तमन्त्रार्थानामभिचारादिसम्बन्धलिङ्गेन सन्निधेर्बलीयसा अभिचारादावेव मन्त्राणां विनियोग इत्यर्थः । 'देव सवितः प्रसुव' इति प्रदक्षिणतोऽग्निं पर्युक्षेदिति वाक्यादग्निपर्युक्षणे 'सावित्रं जुहोति कर्मणः पुरस्तात् सवने जुहोति' इति वाक्याद्वाजपेये कर्मविशेषसम्बन्धोऽस्य मन्त्रस्येत्याह । तद्विशेषेति । उक्तन्यायं श्वेताश्व इत्यादिस्वतिदिशति । एवमन्येषामिति । प्रमाणान्तरं प्रकरणादिकं । ननु लिङ्गादिभिरन्यत्र विनियुक्तानामपि सन्निधिना विद्यास्वपि विनियोगस्त्वविरोधादित्युक्तं तत्राह । दुर्बलो हीति । समवाये समानविषयत्वेन द्वयोर्विरोधे, परस्य दौर्बल्यं, कुतः अर्थविप्रकर्षात्, स्वार्थबोधने परस्य पूर्वव्यवधानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः । अयमाशयः एकत्र विनियुक्तस्य निराकाङ्क्षत्वादन्यत्र विनियोगाविरुद्ध एव परन्तु विनियोजकप्रमाणयोः समबलत्वेऽन्यतरविनियोगत्वायोगादगत्याकाङ्क्षोत्पादनेन विनियुक्तविनियोगः स्वीक्रीयते 'यथा खादिरो यूपो भवति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' इति वाक्याभ्यां क्रतौ विनियुक्तस्य खादिरत्वस्य वीर्यफले विनियोगः । यत्र प्रमाणयोरतुल्यत्वं तत्र न स्वीक्रीयते प्रबलप्रमाणेन दुर्बलविनियोगबाधात् । यथा 'कदाचनस्तरीरसि नैन्द्रस्य असि' इत्यस्याः

श्रुत्यादिभ्य इत्युक्तं प्रथमे तन्ते 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानस-
माख्यानं समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इत्यत्र । तथा
कर्मणामपि प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र विनिधुक्तानां न विद्याशेषत्वा-
पपत्तिः, न ह्येषां विद्यादिभिः सहैकार्थ्यं किञ्चिदस्ति । वाज-
पेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तरं 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृह-
स्पतिसवेन यजेत' इत्यपि चैकोऽयं प्रवर्ग्यः सकृदुत्पन्नो बलीयसा

ऋचः ऐन्द्रगार्हपत्यमुपतिष्ठत इति तृतीयाविभक्तिः श्रुत्यान्यनिरपे-
क्षया गार्हपत्योपस्थानशेषत्वबोधिका ऐन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गप्राप्त-
मिन्द्रशेषत्वं बाध्यते लिङ्गादिह न साक्षाच्छेषत्वं बोधयति किन्त्विन्द्रः
प्रकाशमात्रं करोति तेन च लिङ्गेनानेन मन्त्रेण इन्द्र उपस्थापयितव्य
इति श्रुतिः कल्पनीया, तथा शेषत्वविरोध इति श्रुतिव्यवधानेन शेष-
त्वबोधकं लिङ्गं भटिति स्वार्थबोधकश्रुत्या बाध्यं, तथा लिङ्गेन वाक्यं
बाध्यं यथा श्वाऽनन्ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुवेशं कल्पया-
मि तस्मिन् सीदाम्यमृते प्रतिष्ठ ब्रीह्मीणां मेघ सुमनस्यमान इति मन्त्र-
भागयोः प्रत्येकं सदनकरणे पुरोडाशासादने च तत्प्रकाशनसामर्थ्य-
लिङ्गेन श्रुतिद्वारा विनियोगे सति प्रतीतमेकवाक्यत्वं बाध्यते, तस्य
ह्यस्त्वपि मन्त्रे सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यं पुरोडाशासादनप्रकाशन-
सामर्थ्यं च लिङ्गं कल्पयित्वा श्रुतिकल्पनयोभयत्र कृत्स्नमन्त्रविनि-
योगबोधने द्वाभ्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां व्यवधानेन श्रुत्येकव्यवहितकृतलि-
ङ्गात् दुर्बलत्वात् । न च सामर्थ्यं न कल्प्यमिति वाच्यं, असमर्थस्य
विनियोगायोगात्, अत एव गङ्गापदस्य तीरबोधविनियोगे लक्षणा-
रूपं सामर्थ्यं कल्प्यते तथा वाक्येन प्रकरणं बाध्यं यथा साङ्गप्रकरणा-
न्नातद्वादशोपसदां द्वादशादीनस्येति वाक्येनादीनाङ्गत्वबोधकेन प्रक-
रणाप्राप्तसहाङ्गत्वबाधादुत्कर्षः प्रधानस्याङ्गकाङ्गारूपं प्रकरणं तस्या-
ङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यतासामर्थ्यश्रुतिभिः कल्प्यमानाभिः स्वार्थविनि-
योगप्रमितौ व्यवधानेनाङ्गसामर्थ्यश्रुत्योर्द्वयोः कल्पकवाक्यादुर्बलत्वात् ।

प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्तो न दुर्बलप्रमाणेनान्यत्रापि विनियोगमर्हति, अगृह्यमाणविशेषत्वे हि प्रमाणयोरेतदेवं स्यात्, न तु बलवद्बलवतोः प्रमाणयोरगृह्यमाणविशेषता सम्भवति, बलवद्बलवत्ताविशेषादेव । तस्मादेवंजातीयकानां मन्त्राणां कर्मणां वा न सन्निधिपाठमात्रेण विद्याशेषत्वमाशङ्कितव्यं, अरण्यानुवचनत्वादिधर्मसामान्यात् तु सन्निधिपाठ इति सन्तोष्यं ॥

तथा प्रकरणेन सन्निधिर्बाध्यः । यथा राजसूयप्रकरणे तदन्तर्गताभिषेचनीयाख्यसोमयागविशेषसन्निधिपाठे प्राप्तं शुनःशेषाख्यानादेरभिषेचनीयशेषत्वं बाधित्वा कृत्स्नराजसूयशेषत्वमापादितं सन्निधेः प्रकरणादिकल्पकत्वेन स्मृतप्रकरणात् दुर्बलत्वात् तथा सन्निधिना समाख्या बाध्यते । तथा हि पौरोडाशिकसमाख्याके काण्डे आग्नेय-पुरोडाशदिकर्मणां क्रमेण मन्त्रा आम्नातास्तत्र दधिपयोरूपसान्नाय्यसन्निधौ 'शुन्धं दैव्यापकर्मणः' इति मन्त्र आम्नातस्तत्र समाख्याबलेनास्य मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धनशेषत्वं प्राप्तं सन्निधिना बाधित्वा सान्नाय्यपात्रशुन्धनशेषत्वमापाद्यते । पुरोडाशसम्बन्धिकाण्डं पौरोडाशकमिति पौरुषसमाख्यायाः काण्डान्तर्गतमन्त्रस्य पुरोडाशसम्बन्धसामान्यबोधकत्वेऽपि शेषशेषिभावरूपविनियोगबोधकत्वे सन्निध्याद्यपेक्षत्वेन दुर्बलत्वादिति एवं विरोधे सति श्रुतिर्बाधिकैव समाख्या बाध्यैव मध्यस्थानान्तु चतुर्णां पूर्वबाध्यत्वं परबाधकत्वं परबाधत्वञ्चेति श्रुतिलिङ्गसूत्रार्थः । तस्मात्सिद्धादिनान्यत्र विनियुक्तानां मन्त्राणां दुर्बलसन्निधिना न विद्यासु विनियोग इति सिद्धं । तथा कर्मणामिति कर्मणां विद्योपकारत्वे ताभिः सहैकफलत्वे मानं किञ्चित् नास्ति इत्यर्थः । अपि चेत्युक्तार्थः । ननु तर्हि वेदादिवाक्यानामुपनिषद्भिः सह पाठस्य का गतिस्तामाह । आरण्येति । तस्माद्देवादिमन्त्रकर्मणां विद्यास्वनुपसंहार इति सिद्धं ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्यप-
गानवत् तदुक्तं ॥ २६ ॥

अस्ति ताण्डिनां श्रुतिः ‘अथ इव रोमाणि विधूय पापं च ह
इव राहोर्मुखात् तु प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा
ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि’ इति । तथाथर्वणिकानां ‘तदा विद्वान्
पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति’ इति । तथा शा-
व्यायनिनः पठन्ति ‘तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां
द्विषन्तः पापकृत्याम्’ इति । तथैव कौषीतकिनः ‘तत् सुकृतदु-
ष्कृते विधुनुते तस्य प्रियाः ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्’
इति । तदिह क्वचित् सुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते क्वचित्तयोरेव
विभागेन प्रियैरप्रियैश्चोपायनं क्वचित्तूभयमपि हानमुपायनञ्च ।
तद्यत्रोभयं श्रूयते तत्र तावत् न किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति यत्राप्युपा-
यनमेव श्रूयते न हानं तत्राप्यर्थादेव हानं सन्निपतत्यन्यैरात्मी-
ययोः सुकृतदुष्कृतयोरुपेयमानयोरवश्यकत्वात् तद्धानस्य ।

हानौ तूक्तं । यथाऽश्वो रजोयुक्तानि जीर्णरोमाणि त्यक्त्वा निर्मलो
भवति तथाहमपि पापं विधूय कृतात्मा निर्मलोकृतचित्तः सन् यथा
राजग्रन्तश्चन्द्रो राजमुखात् प्रमुच्य स्पष्टो भवति तथा शरीरं धूत्वा
त्यक्त्वा देहाभिमानान्मुक्तः सन्नकृतं कूटस्थं ब्रह्मात्मकं लोकं अभि प्रत्यक्षेन
सम्भवामीत्यर्थः । यथा नद्यः समुद्रं प्राप्य नामरूपे त्यजन्ति तथा वि-
द्वानित्यर्थः । निरञ्जनः शुद्धः, साम्यं ब्रह्म, तस्य मृतस्य विदुषः, दायं
धनं, तत्तेन विद्याबलेन सुकृतदुष्कृते त्यजतीत्यर्थः । उपायनं ग्रहणं तस्य
त्यगपूर्वकत्वात्, अत्यक्तयोर्ग्रहणायोगात्त्यागोऽर्थादायाति । यत्र तु

यत्र तु हानमेव श्रूयते न तूपायनं तत्रोपायनं सन्निपतेद्वा न
वेति विचिकित्सायामश्रवणात् असन्निपातः विद्यान्तरगोचरत्वाच्च
शाखान्तरीयस्य श्रवणस्य । अपि चात्मकर्तृकं सुकृतदुष्कृतयोर्हानं
परकर्तृकं तूपायनं तद्योरसत्यावश्यकभावे कथं हानेनोपा-
यनमाक्षिप्येत, तस्मादसन्निपातो हानावुपायनस्येत्यस्यां प्राप्नो-
पठति । हानाविति । हानौ त्वेतस्यां केवलायामपि श्रूय-
माणायामुपायनं सन्निपतितुमर्हति तच्छेषत्वात्, हानशब्द-
शेषो ह्युपायनशब्दः समधिगतः कौषीतकिरहस्ये । तस्मादन्यत्र
केवलहानशब्दश्रवणेऽप्युपायनानुवृत्तिः । यदुक्तमश्रवणात् वि-
द्यान्तरगोचरत्वाद्नावश्यकत्वाच्चासन्निपात इति । तदुच्यते,
भवेदेषा व्यवस्थोक्तिर्यद्यनुष्ठेयं किञ्चिदन्यत्र श्रुतमन्यत्र निनीयेत,
न त्विह हानमुपायनं वाऽनुष्ठेयत्वेन सङ्कीर्त्यते, विद्यास्तुत्यर्थं

त्याग एव श्रुतः तत्र हानोपायनयोः सहभावस्यावश्यकत्वानावश्यक-
त्वाभ्यां संशयमाह । यत्र त्विति । अत्र पूर्वपक्षे श्रुतिप्रकर्षासिद्धिः
सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलं । यद्यपि आद्यवर्णश्रुत्योर्निर्गुणविद्यार्थयोः
कर्महानमेव श्रुतं नोपायनं तथापि कौषीतकिश्रुतौ पर्यङ्गस्यसगुणब्रह्म-
विद्यायामुपायनं श्रुतमत्रापसर्तव्यमित्याशङ्क्य विद्याभेदान्नोपसंहार
इत्याह । विद्यान्तरेति । किञ्च यथा मन्त्रकर्मणामनावश्यकत्वाद्विद्या-
स्वनुपसंहार उक्तः तथा परैरुपादानं विनापि हानसम्भवेनोपादा-
नस्यावश्यकत्वान्न प्राप्तिरिति दृष्टान्तसङ्गत्या प्राप्ते सिद्धान्तयति । हानौ
त्वित्यादिना । उपायनशब्दस्य शेषत्वात् हानशब्देनापेक्षितत्वादिति
सूत्रार्थः । अश्वरोमदृष्टान्तेन विधूतयोः पुण्यपापयोः परत्रावस्थान-
सापेक्षत्वात् परैरुपादानं वाच्यमिति भावः । विद्याभेदे गुणानुपसंहार
इति व्यवस्थाऽनुष्ठानविषया न स्तुतिविषयेत्याह । तदुच्यते इति, मन्यते

त्वनयोः सङ्कीर्तनं इत्थं महाभागा विद्या यत्तत्सामर्थ्यादस्य वि-
दुषः सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधूयेते, ते चास्य सुह-
द्विषत्सु निविशेते इति । स्तुत्यर्थे चास्मिन् सङ्कीर्तने हाना-
नन्तरभावितत्वेनोपायनस्य क्वचिच्छ्रुतत्वादन्यत्रापि हानश्रुता-
वुपायनानुवृत्तिं मन्यते स्तुतिप्रकर्षलाभाय । प्रसिद्धा चार्थ-
वादान्तरापेक्षा अर्थवादान्तरप्रवृत्तिः 'एकविंशो वा इतोऽसा-
वादित्यः' इत्येवमादिषु । कथं हीहैकविंशताऽऽदित्यस्याभिधी-
येत अनपेक्ष्यमाणेऽर्थवादान्तरे 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्तय इमे
लोका असावादित्य एकविंशः' इत्येतस्मिन् । तथा 'त्रिष्टुभौ भवतः

सूत्रकार इत्यर्थः । ननु श्रुतहानार्थवादेनापि स्तुतिसिद्धान्तौ कि-
मर्थमुपायनवाद आनीयते तत्राह । स्तुतिप्रकर्षलाभायेति । नन्वर्थ-
वादस्य विधिना सम्बन्धः प्रसिद्धो नार्थवादान्तरेणेत्यत आह । प्रसिद्धा
चेति । इतो भूलोकादित्यर्थः । हेमन्तशिशिरयोरैक्यात् पञ्चर्तवः ।
यज्ञस्य पुरुषरूपकल्पनया सेन्द्रियत्वाय त्रिष्टुभौ भवत इत्युक्तं बह्वृच-
ब्राह्मणे, तत्र त्रिष्टुभश्चन्दोमात्रत्वात् कथमिन्द्रियत्वकल्पनेत्याकाङ्क्षायां
यजुर्वाक्यं संवादयत इत्यर्थः । नन्वमूर्तयोः पुण्यपापयोः उपादानस्या-
सम्भवादनुपसंहार इत्यत आह । विद्यास्तुत्यर्थाच्चेति । विद्वन्निष्ठयोरेव
तयोः फलं परे प्राप्नुवन्ति विद्यासामर्थ्यादित्युपयन्तिपदेनोच्यत इत्य-
र्थः । नन्वन्यनिष्ठकर्मणोरन्यत्र फलसञ्चारः कथं । ननु वचनबलादिति
चेत्, न, फलमुपयन्तीति श्रुतेः । न च यथा पुत्रकृतश्राद्धस्य पितृषु फलं
तथात्रेति वाच्यं, यस्य फलमुद्दिश्य यत् कर्म विहितं तस्य न फलमिति
न्यायेन पितृणां तत्पुद्गलेन कृतकर्मणो व्यधिकरणफलत्वेऽपि विदुषः क-
र्मकालेऽनुद्दिष्टव्यधिकरणफलायोगात् । किञ्च विदुषो देहपाते कर्मणोऽ-
सत्त्वात् यावज्जीवं विद्वत्सेवकस्य तद्देहिणो वा फलं स्यादित्यत आह ।
नातीवाभिनिवेष्टव्यमिति । विद्वत्सेवादेवाभ्यां विद्वन्निष्ठपुण्यपापे तुल्ये

मेन्द्रियत्वाच्च' इत्येवमादिषु वादेष्वपि 'इन्द्रियं वै त्रिष्टुभम्' इत्ये-
वमाद्यर्थवादान्तरापेक्षा दृश्यते । विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायन-
वादस्य कथमन्यदीये सुकृतदुष्कृते अन्यैरभ्युपेक्षेते इति नातो-
वाभिनिवेष्टव्यं । उपायनशब्दशेषत्वादिति च शब्दशब्दं समु-
च्चारयन् स्तुत्यर्थमेव हानावुपायनानुवृत्तिं सूचयति, गुणो-
पसंहारविवक्षायां ह्युपायनार्थस्यैव हानावनुवृत्तिं ब्रूयात् ।
तस्मात् गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेन स्तुत्युपसंहारप्रकारदर्शना-
र्थमिदं सूत्रं । कुशाच्छब्दः स्तुत्युपगानवदित्युपमोपादानं । तद्य-
था भाष्यविना 'कुशा वानस्पत्याः स्य ता मा पात' इत्यस्मिन्निगमे
कुशानामविशेषेण वनस्पतियोनित्वश्रवणे शाख्यायनिनां 'औदु-

पुण्यपापे सेवकद्वेषिणोर्जायेते जातयोः फलतः स्त्रीकारः । उपायनमिति
परिहारस्य सुलभत्वादनपेक्ष इत्यर्थः । उपायनादेः स्तुतित्वे लिङ्गमाह ।
उपायनेति । उपायनविवक्षाया उपायनस्यैवोपसंहारं सूत्रकारो
ब्रूयादतः शब्दस्य वदन् स्तुतिं सूचयति इत्यर्थः । विद्याविचारात्मकपादे
स्तुतिविचारस्य का सङ्गतिरित्यत आह । तस्मादिति । शाखान्तरस्यो-
विशेषः शाखान्तरेऽपि ग्राह्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह । कुशेति । कुशा उद्गा-
दृणां स्तोत्रगणनार्थाः शलाका दाहमय्यः, भो कुशा यूयं वानस्पत्याः वन-
स्पृमहावृक्षो वनस्पतिः तत्प्रभावाः स्य ता इत्यभूता यूयं मा पात मां
रक्षतेति यजमानप्रार्थना । अत्र ता इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादौदुम्बर्य
इति भाष्याच्च शलाकासु कुशाशब्दस्य स्त्रीत्वं मन्तव्यं दर्भविधयस्य
न स्त्रीत्वं, अस्त्री कुशमित्यनुशासनात् । कृन्दोदृष्टान्तं व्याचष्टे । यथा
चेति । न चाक्षराणि कृन्दांसि आसुराण्यन्यानि दैवानि तेषां क्वचिच्छब्दे-
भिस्तुवत इत्यत्राविशेषप्राप्तौ पैङ्गिवाक्याद्विशेषग्रह इत्यर्थः । स्तुतिं
विवृणोति । यथेति । अतिरात्रे षोडशिनो ग्रहस्याङ्गभूतं स्तोत्रं कदेति
कृन्दोगादीनामाकाङ्क्षायामुदयसमयाविर्ये सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमि-

म्वराः कुशाः' इति विशेषवचनादौदुम्बर्यः कुशा आश्रीयन्ते ।
 यथा च कचिद्देवासुरच्छन्दसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसङ्गे 'देव-
 च्छन्दांसि पूर्वाणि' इति पैङ्ग्यान्नायात् प्रतीयते । यथा च षोड-
 शिस्तोत्रे केषाञ्चित् कालाविशेषप्राप्तौ 'समयाध्युषिते सूर्ये'
 इत्यार्चाभिश्रुतेः कालविशेषप्रतीतिः । यथैव चाविशेषेणोपगानं
 केचित् समामनन्ति विशेषेण भास्त्रविनो यद्येतेषु कुशादिषु
 श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वयः एवं हानावप्युपायनान्वय इत्यर्थः ।
 श्रुत्यन्तरकृतं हि विशेषं श्रुत्यन्तरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव विक-
 ल्पः स्यात् स चान्याय्यः सत्यां गतौ । तदुक्तं द्वादशलक्षणां 'अपि

त्यार्चश्रुतेः कालविशेषग्रह इत्यर्थः । ऋचोऽधीयत इत्यार्चाः । उप-
 गानं विभजते । यथेति । 'ऋत्विज उपगायन्ति' इत्यविशेषश्रुतेः
 'नाध्वर्युरुपगायति' इति श्रुत्यन्तरादध्वर्युभिन्ना ऋत्विज उपगायन्ति
 इत्यर्थः । ननु कुशादिवाक्यानामपि किमिति विशेषश्रुत्यन्तरैक-
 वाक्यताऽभ्युपगम्यते तत्राह । श्रुत्यन्तरकृतं हीति । सामान्यविशेषयोरे-
 कवाक्यरूपायां गतौ सत्यां वाक्यभेदं कृत्वा नाध्वयुरिति निषेधा-
 दविशेषश्रुतेस्वाध्वर्युरुपनयति चेत्येवं सर्वत्र विकल्पो न युक्तः ब्रीहि-
 यवस्त्वगत्या विकल्पे आश्रित इत्यर्थः । विकल्पस्यान्याय्यत्वमष्टदोष-
 दुष्टत्वात् । तथा हि यदि ब्रीहिवाक्यमाश्रीयते तदा यववाक्यस्येष्टप्रा-
 माण्यत्यागः, अनिष्टप्रामाण्यस्वीकारः, कदाचित् यववाक्याश्रयणोऽस-
 त्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृतप्रामाण्यत्यागश्चेत्येकस्मिन् यववाक्ये चत्वा-
 रो दोषा भवन्ति, एवं ब्रीहिवाक्येऽपि चत्वारो दोषाः इति, एवं
 दुष्टविकल्पपरिहाराय भिन्नशाखाश्रुत्योरपि एकवाक्यता जैमिनि-
 सम्मतेत्याह । तदुक्तमिति । ज्योतिष्टोमप्रकरणे 'दीक्षितो न जुहोति'
 इति श्रुतं 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति चान्यत्र श्रुतं, तत्र यदि
 न दीक्षितवाक्यं होमप्रतिषेधकं स्यात् तदा क्रत्वर्थत्वात् निषेधोऽन-

तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् इति । अथवैतास्वेव विधूननश्रुतिष्वेतेनैव सूत्रेणैतच्चिन्तयितव्यं किमनेन विधूननवचनेन सुकृतदुष्कृतयोर्हानमभिधीयते किं वाऽर्थान्तरमिति । तत्रैवं प्रापयितव्यं न हानं विधूननमभिधीयते, धूञ् कम्पन इति स्मरणात्, दोधूयन्ते ध्वजाग्राणीति च वायुना चाल्यमानेषु ध्वजाग्रेषु प्रयोगदर्शनात् । तस्माच्चालनं विधूननमभिधीयते । चालनन्तु सुकृतदुष्कृतयोः कश्चित्कालं फलप्रतिबन्धनादित्येवं प्राप्य प्रतिवक्तव्यं, हा-

येयः, यावज्जीवविधिना होमो वानुष्ठेय इति विकल्पः स्यात्, स चान्याय्यः । अपि तु यावज्जीववाक्यं प्रति न दीक्षितवाक्यस्य शेषत्वान्नकार इतरपर्युदासार्थकः स्याददीक्षितान्यलक्षकः स्यात् न होमप्रतिषेधकः, तस्माददीक्षितो यावज्जीवं जुहुयादित्येकवाक्यतेति न दीक्षिताधिकरणसिद्धान्तसूत्रार्थः । अत्र भगवत्पादैः सूत्रमेव पठितं, मिश्रैस्तु पर्युदासाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं 'अपि तु वाक्यशेषस्यान्याय्यत्वादिकल्पविधानमेकदेशः स्यात्' इति स्थितं । अत्रार्थतः पठितमित्युक्तं तच्चिन्त्यं, सूत्रार्थस्तु यज्ञमात्रे ये यजामहे इति प्रयोक्तव्यमिति श्रुतं, नानूयाजेषु ये यजामहङ्करातीत्यपि श्रुतं, तत्र नकारस्य निषेधकत्वेऽप्यतिरात्रे षोडशियहणग्रहणयोरिवानूयाजेषु यज्ञत्वाविशेषात् प्रयोक्तव्यं निषेधात् न प्रयोक्तव्यमिति विकल्पः स्यात्, तस्मात् न्याय्यत्वात् ये यजामहविधेरेव नानूयाजवाक्यमेकदेशः स्यात्, पर्युदासवृत्त्या विधिवाक्यशेषः स्यादिति यावत् । तथा चानूयाजभिन्नेषु यागेषु ये यजामह इति प्रयोक्तव्यमित्येकवाक्यतेति वर्णकान्तरमह । अथ वा इति । पूर्वत्र विधूननकर्महानिरिति सिद्धवत्कृत्य उपायनोपसंहार उक्तः अत्र सैव साध्यत इति भेदः । उभयत्र लक्षणासाम्यात् संशयमाह । किमिति । विधूननस्य हि फलद्वयमश्वरोमादिषु दृष्टं पूर्वस्वभावात् च्युतिरन्यत्र

नावेवैष विधूननशब्दोऽनुवर्तितुमर्हति उपायनशब्दशेषत्वात्,
न हि परपरिग्रहभूतयोरप्रहीणयोः सुकृतदुष्कृतयोः परै-
रुपायनं सम्भवति । यद्यपीदं परकीययोः सुकृतदुष्कृतयोः
परैरुपायनं नाक्षसं सम्भाव्यते तथापि तत्सङ्कीर्तनात् तावत्
तदानुगुण्येन हानमेव विधूननं नामेति निर्णेतुं शक्यते ।
क्वचिदपि चेदं विधूननमन्निधावुपायनं श्रूयमाणं कुशाच्छब्दः-
स्तुत्युपगानवद्विधूननश्रुत्या सर्वत्राप्यपेक्ष्यमाणं सार्वत्रिकं निर्ण-
यकारणं सम्पाद्यते । न च चालनं ध्वजाग्रवत् सुकृतदुष्कृत-

संक्रान्तिश्चेति तत्र संक्रान्तिरूपहानिर्लक्षणीया किञ्चाच्युतिरिति सं-
शयार्थः । तत्र विधूननशब्दस्य कल्पनं मुख्यार्थं इति तावत्सर्व-
सम्मतं । यच्चामूर्तयोः पुण्यपापयोर्न सम्भवति अतस्तयोर्थः स्वभावः
फलदाढत्वशक्तितत्त्वचालनं विद्यया प्रतिबन्धात् च्युतिः सा लक्षणीया
न हानिरमूर्तयोरन्यत्र संक्रान्त्ययोगादन्यसापेक्षत्वाच्चेति पूर्वपक्षार्थः ।
सिद्धान्तयति । हानावेवेति । यदि च्युतिमात्रं लक्ष्यं तदोपयन्ति इत्य-
नन्वितं स्यात् । न च यत्र धुनेतेरुपायनशब्दसन्निध्यं तत्र हानि-
र्लक्ष्यते न केवलधुनेतेर्हानिश्चान्यत्र विदुषः सेवकादौ तुल्यकर्मसंक्रा-
न्तिरिति नासम्भव इति वाच्यं, केवलधुनेतेरपि मुख्यार्थासम्भवेना-
न्यत्र लक्ष्यतया बुद्धिस्थहानिलक्षणाया एव युक्तत्वादिति भावः । उपा-
यनस्यामुख्यत्वान्न कापि हानिर्लक्षणावीजत्वमिति शङ्कित्वा पुण्यपा-
पयोः फलतः स्वीकारात्मकमुपायनं हानिं विनानुपपन्नं सल्लक्षण-
निर्णायकमिति परिहरति । यद्यपीत्यादिना । यथान्यत्र श्रुतं जैडुम्बर-
त्वादिकं कुशादिनिर्णायकं तथेदमुपायनं विधूननस्य हानत्वनिश्चाय-
कमित्याह । क्वचिदपीति । विधूननं मुख्यं किमिति नोच्यते तत्राह ।
न चेति । तथापि हानं कथं लक्ष्यत इत्याशङ्क्य मुख्यसम्बन्धादित्याह ।
अश्वश्चेति । अनुपपत्तिः सम्बन्धलक्षणावीजरूपा रुद्धा लक्षकं पदं
निर्दिशति । अश्व इवेति । विधूयेति पदं दृष्टान्ते हानपर्यन्तं न दार्ष्टा-

योर्मुखं सभावति अद्रव्यत्वात् । अथश्च रोमाणि विधुन्वानः
त्यजन् रजः सहैव तेन रोमाण्यपि जीर्णानि शातयति । 'अथ
इव रोमाणि विधूय पापम्' इति च ब्राह्मणं । अनेकार्थत्वाभ्यु-
पगमाच्च धातूनां न स्मरणविरोधः । तदुक्तमिति व्याख्यातं ॥

साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

देवयानेन पथा पर्यङ्कस्थं ब्रह्माभिप्रस्थितस्य व्यध्वनि सुकृत-
दुष्कृतवियोगं कौषीतकिनः पर्यङ्कविद्यायामामनन्ति 'स एतं
देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति' इत्युपक्रम्य 'स आ-
गच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत् सुकृतदु-
ष्कृते विधुनुते' इति । तत् किं यथा श्रुतं व्यध्वन्येव वि-
योगवचनं प्रतिपत्तयं आहोस्विदादावेव देहादपसर्पणे' इति
विचारणायां श्रुतिप्रामाण्यात् यथाश्रुतप्रतिपत्तिप्रसक्तौ पठति ।
साम्पराये' इति । साम्पराये गमन एव देहादपसर्पण इदं-
विद्यासामर्थ्यात् सुकृतदुष्कृतहानं भवति इति प्रतिजानीते ।

नित्केऽपि हानलक्षकमित्यर्थः । यदा हानवाचकमेवास्तु न च धूज्-
कम्पन इति धातुपाठविरोधस्तस्योपलक्षणत्वार्थत्वादित्याह । अनेकेति ।
शाखान्तरमुपायनं विधूननस्य हानत्वनिश्चायकमित्यत्र जैमिनिसूत्रं
तदुक्तमिति गृहीतपूर्वं व्याख्यातमित्यर्थः । एवं विधूननस्य हानि-
त्वसिद्धेः केवलहानावुपायनोपसंहार इति सिद्धम् ॥

साम्पराये । अन्ये व्यध्वनि अर्थमार्गे पूर्वाक्तं विधूननस्य हानत्वमुपजीव्य
हानस्य नदीतरणानन्तर्यश्रुतेरथ इव रोमाणि इत्यादौ देहत्यागात्
प्राक्कालत्वश्रुतेश्च संशयमाह । तत्किमिति । ब्रह्मलोकमार्गमध्ये विर-

हेतुं व्याचष्टे, तर्तव्याभावादिति । न हि विदुषः सम्परेतस्य विद्यया ब्रह्म प्रेम्सतोऽन्तराले सुकृतदुष्कृताभ्यां किञ्चित् प्राप्त-
व्यमस्ति यदर्थं कतिचित् क्षणानचीणे ते कल्पयेयातां, विद्यावि-
रुद्धफलत्वात् तु विद्यासामर्थ्येन तयोः क्षयः, स च यदैव वि-
द्याफलाभिमुखी तदैव भवितुमर्हति । तस्मात् प्रागेव सन्नयं
सुकृतदुष्कृतक्षयः पश्चात् पच्यते । तथा ह्यन्येऽपि शाखिनः ता-
ण्डिनः शाख्याचनिनश्च प्रागवस्थायामेव सुकृतदुष्कृतहानि-
मामनन्ति ‘अथ इव रोमाणि विधूय पापम्’ इति ‘तस्य पुत्रा-
दायमुपचयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्’ इति च ॥

कृन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

यदि च देहादपसृप्तस्य देवयानेन पथा प्रस्थितस्यार्द्धपथे
सुकृतदुष्कृतक्षयोऽभ्युपगम्येत ततः पतिते देहे यमनियमविद्या-

जाख्यनदीमत्वेति ‘तत् सुकृतदुष्कृते विधुनुतः’ इत्यत्र तदिति सर्वना-
मश्रुत्या तेनेत्यर्थतया सन्निहितनदीतरणस्य कर्महानिहेतुत्वोक्तेरर्धपथे
कर्मक्षय इति पूर्वपक्षः । तत्र विद्यायाः कर्मक्षयहेतुत्वासिद्धिः पूर्व-
पक्षे, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति मत्वा सिद्धान्तयति । साम्प्रदाय इति ।
मरणात् प्रागित्यर्थः । सम्परेतस्य मृतस्य कश्चित्कालं कर्मसत्त्वे फला-
भावाद्देवयानमार्गप्रवेशयोगाच्चादावेव क्षय इत्यर्थः । क्षयहेतोर्वि-
द्याया मध्ये मार्गसत्त्वाच्चेत्याह । विद्याविरुद्धेति । नदीतरणानन्तरपा-
ठस्तु बाध्यः अर्थविरोधादित्याह । तस्मादिति । तदिति सर्वनाम्नापि
प्रकृतविद्यैवोच्यत इति भावः ॥

किञ्च मृतस्य कृन्दतो यथाकामं विद्यानुष्ठानानुपपत्तेरुभयोर्वि-
द्याकर्मक्षययोः श्रुतौ हेतुफलभावो विरुध्यते । किञ्च सति युक्तत्वे हेतौ

भ्यासात्मकस्य सुकृतदुष्कृतत्रयहेतोः पुरुषप्रयत्नस्येच्छातोऽनुष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव तद्धेतुकस्य सुकृतदुष्कृतत्रयस्य स्यात्, तस्मात् पूर्वमेव साधकावस्थायां कृन्दतोऽनुष्ठानं तस्य स्यात्, तत्पूर्वकञ्च सुकृतदुष्कृतहानमिति द्रष्टव्यं, एवं निमित्तनै-
मित्तिकयोरुपपत्तिस्ताण्डिशाख्यायनिश्रुत्योश्च सङ्गतिरिति ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

क्वचित् पुण्यपापहानसन्निधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते क्वचित् न । तत्र संशयः किं हानावविशेषेणैव देवयानः पन्थाः सन्निपतेत् उत विभागेन क्वचित् सन्निपतेत् क्वचिन्नेति, यथा तावद्धानावविशेषेणैवोपायनानुवृत्तिरुक्ता एवं देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हतीत्यस्यां प्राप्तावाचक्ष्महे । गतेः देवयानस्य पथोऽर्थवत्त्वं उभयथाविभागेन भवितुमर्हति, क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति नाविशेषेण, अन्यथा ह्यविशेषेणैवैतस्याङ्गतावङ्गीक्रियमाणायां विरोधः स्यात् 'पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं

न कार्यविलम्ब इति न्यायोपेततागद्यादिश्रुतिविरोधस्तव स्यादस्मत्पक्षे त्वविरोध इत्याह । कृन्दत इति । तस्मात् कर्महानस्य विद्याफलत्वात् केवलहानावुपायनोपसंहारो विद्यास्तुत इति सिद्धं ॥

गतेरर्थवत्त्वं । क्वचित् सगुणविद्यायां मार्गः श्रूयते निर्गुणविद्यायां न श्रूयते । तत्र हानसन्निधौ मार्गस्य श्रुतत्वादनपेक्षितत्वाच्च संशयदृष्टान्तसंगत्या पूर्वपक्षमाह । यथा तावदिति । उपायनवत् मार्गस्यापि क्वचित् श्रुतत्वात् सर्वत्रोपसंहार इत्यर्थः । अत्र निर्गुणविदोऽपि मुख्यर्थं मार्गापेक्षा पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते त्वनपेक्षेति फलं । देशा-

साम्यमुपैति' इत्यस्यां श्रुतौ देशान्तरप्रापणी गतिर्विरुध्येत,
कथं हि निरञ्जनोऽगन्ता देशान्तरं गच्छेत् गन्तव्यं च परमं
साम्यं न देशान्तरप्राप्त्यायत्तमित्यानर्थक्यमेवात्र गतेर्मन्या-
महे ॥

उपपन्नस्तत्त्वक्षणार्थोपलब्धैर्लोकवत् ॥ ३० ॥

उपपन्नश्चायमुभयथाभावः क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति,
तत्त्वक्षणार्थोपलब्धेः । गतेः कारणभूतो ह्यर्थः पर्यङ्कविद्यादिषु
सगुणेषूपसनेषूपलभ्यते, तत्र हि पर्याङ्कारोहणं पर्यङ्कस्थेन ब्र-
ह्मणा सह संवदनं विशिष्टगन्धादिप्राप्तिश्चेत्येवमादि ब्रह्मदेशा-
न्तरप्राप्त्यायत्तं फलं श्रूयते, तत्रार्थवती गतिः न तु सम्यग्दर्शने
तत्त्वक्षणार्थोपलब्धिरस्ति । न ह्यात्मैकत्वदर्शिनामाप्तकामाना-
मिहैव दग्धाग्रेषक्लेशबीजानामारब्धभोगकर्माशयत्तपणव्यतिरे-
केणापेक्षितव्यं किञ्चिदस्ति तत्रानर्थिका गतिः, लोकवच्चैष
विभागो द्रष्टव्यः, यथा लोके ग्रामप्राप्तौ देशान्तरप्रापणः पन्था
अपेक्ष्यते नारोग्यप्राप्तावेवमिहापीति । भूयश्चैतं विभागं चतु-
र्थेऽध्याये निपुणतरमुपपादयिष्यामः ॥

दिव्यवहितवस्तुप्राप्तौ मार्गस्यापेक्षेतिन्यायानुगृहीतश्रुतिविरोधात् ना-
पसंहार इति सिद्धान्तः । निरञ्जनोऽसङ्गः, साम्यं ब्रह्म ॥

ननु तर्हि सगुणविद्यायामपि मार्गा व्यर्थ इत्यत आह । उपपन्न
इति । सा गतिर्लक्षणं कारणं यस्यार्थस्य स तत्त्वक्षणार्थः ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्यां ॥ ३१ ॥

सगुणासु विद्यासु गतिरर्थवती न निर्गुणायां परमात्म-
विद्यायामित्युक्तं । सगुणास्त्वपि विद्यासु कासुचिद्गतिः श्रूयते
'यथा पर्यङ्कविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायामुपकोशलविद्यायां दह-
रविद्यायां' इति नान्यासु 'यथा मधुविद्यायां शाण्डिल्यवि-
द्यायां षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायां' इति, तत्र संशयः
किं तास्त्रैवैषा गतिः श्रूयते तास्त्रैव नियम्येतातानियमेन
सर्वाभिरेवैवजातीयकाभिर्विद्याभिः सम्बध्येतेति । किं तावत् प्राप्तं
नियम इति । यत्रैव श्रूयते तत्रैव भवितुमर्हति प्रकरणस्य
नियामकत्वात् । यद्यन्यत्र श्रूयमाणापि गतिर्विद्यान्तरं गच्छेत्
श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं हीयेत, सर्वस्य सर्वार्थत्वप्रसङ्गात् । अपि

अनियमः सर्वासां । अत्राप्यर्चिरादिमार्ग एव विषयस्तत्र विद्या-
विशेषप्रकरणादविशेषश्रुतेस्तत्र संशये पूर्वपक्षमाह । किं तावदिति ।
सगुणनिर्गुणविद्यासु मार्गस्य भावाभावव्यवस्थावत् सगुणास्त्वपि व्यव-
स्थेति दृष्टान्तेन प्राप्तौ सिद्धान्ते व्यवस्थापवादात् सङ्गतिनियमोऽनियम
उभयत्र फलं । नियमे प्रकरणमुक्त्वा पुनरुक्तिं लिङ्गमाह । अपि चेति ।
एकत्रोक्तगतेरन्यत्र प्राप्तौ पुनरुक्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तयति ।
सर्वासामिति । अभ्युदयो ब्रह्मलोकः । अविशेषश्रुत्यादिना प्रकरणबाधो
न दोष इत्याह । नैष इति । तत्र अधिष्ठतानां मध्ये य इत्थं पञ्चा-
ग्नीन्विदुर्ये चामी अरण्ये अद्वातप इत्युपासते अद्वातपउपलक्षितं
ब्रह्म ध्यायन्ति तेऽर्चिषामभिसम्भवन्तीत्यन्वयः । ननु अद्वातपोमात्रश्रु-
तेस्ताभ्यामेव अर्चिरादिगमने स्यात् न वैश्वानरादिविद्याशीलानामिति
शङ्कते । कथं पुनरिति । अविदुषां गतिनिषेधाच्छ्रद्धातपःशब्दाभ्यां
सत्साध्यब्रह्मविद्यालक्षणेति परिहरति । नैष दोष इति । तत् ब्रह्म-

चार्चिरादिकैकैव गतिरूपकोशलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां च तुल्यवत् पद्यते, तत्सर्वार्थत्वेऽनर्थकं पुनर्वचनं स्यात् । तस्मात् नियम इत्येवं प्राप्ते पठति । अनियम इति । सर्वाणामेवाभ्युदय-प्राप्तिफलानां सगुणानां विद्यानामविशेषेणैव देवयानाख्या गति-र्भवितुमर्हति । नन्वनियमाभ्युपगमे प्रकरणविरोध उक्तः, नैषोऽस्ति विरोधः, शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथा हि श्रुतिः 'तद्य इत्थं विदुः' इति पञ्चाग्निविद्यावतां देवयानं पन्थानमवतारयन्ती 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते' इति विद्यान्तरशीलानामपि पञ्चाग्निविद्याविद्धिः समानमार्गतां गमयति, कथं पुनरवगम्यते विद्यान्तरशीलानामियं गतिश्रुतिरिति । ननु श्रद्धातपःपरायणानामेव स्यात् तस्माच्चश्रवणात् । नैष दोषः, न हि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यामन्तरेण विद्याबल-मेषा गतिर्लभ्यते-

‘विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः ।

न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः’ ॥ इति-

श्रुत्यन्तरात् । तस्मादिह श्रद्धातपोभ्यां विद्यान्तरोपलक्षणं ।

लोकस्थानं, परागताः परावृत्ताः, कामक्रोधदोषा न सन्तीति यावत् । दक्षिणाः केवलकर्मिणस्तपस्विनोऽप्यविद्वांसो न गच्छन्ति इत्यर्थः । लक्षणादोषहीनं वाक्यमाह । वाजसनेयिनस्त्विति । किञ्च विद्याकर्मलक्षणमार्गद्वयमन्यानामधोगतिश्रुतेः वैश्वानराद्युपासकानामर्चिरादिमार्गप्राप्तिरित्याह । अथ य एताविति । दन्दशूकः सर्पः । किञ्च 'अग्निर्व्यातिरहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणं । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' इत्यविशेषेणोपासकानामर्चिरादिगतिमुक्तेः पसंहारस्मृतेः

वाजसनेयिनस्तु पञ्चाग्निविद्याधिकारेऽधीयते 'य एवमेतद्विदुर्ध्वं
चामी अरण्ये अद्भुतं सत्यमुपासते' इति, तत्र अद्भुतलवो ये सत्यं
ब्रह्मोपासत इति व्याख्येयं, सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत् प्रयुक्तत्वात् ।
पञ्चाग्निविद्याविदां चेत्यंविन्नैवोपात्तत्वात् विद्यान्तरपराय-
णानामेवेदमुपादानं न्याय्यं । 'अथ य एतौ पन्थानौ न
विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकं' इति च मार्गद्वय-
भ्रष्टानां कष्टमधोगतिं गमयन्ती देवयानपितृयाणयोरेवै-
तामन्तर्भावयति तत्रापि विद्याविशेषादेषां देवयानप्रतिपत्तिः ।
स्मृतिरपि-

‘शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्तते पुनः’ ॥ इति ।

यत्पुनर्देवयानस्य पथोऽर्चिरादेर्द्विरास्मान् उपकोशलवि-
द्यायां पञ्चाग्निविद्यायाञ्च तदुभयत्राप्यनुचिन्तनार्थं, तस्माद-
नियमः ॥

तेषां तत्प्राप्तिरित्याह । स्मृतिरिति । शुक्ला गतिरर्चिरादिका, कृष्णा
धूमादिका, जगतो विद्याकर्माधिष्ठतस्य, शाश्वते ध्रुवे सम्मते, तत्रैकया शु-
क्लया पुनरावृत्तिवर्जनार्थं ब्रह्म गच्छति, अन्यया स्वर्गे गत्वा पुनरायाति
इत्यर्थः । पुनरुक्तिदोषं दूषयति । यत्पुनरिति । तत्र तत्र मार्गश्रुति-
रन्वहं मार्गचिन्तनार्थं, प्रकरणेन मार्गध्यानस्य विद्याङ्गत्वावगमात् ।
तथा च वक्ष्यति सूत्रकारः ‘तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च’ इति । येषां न
श्रुतो मार्गस्ते मार्गध्यानं विनापि विद्यासामर्थ्यात् मार्गं लक्षन्त इति
ज्ञापनार्था पुनरुक्तिरित्यर्थः । तस्मात् सर्वापासनासु प्रतीकभिन्नाख-
र्चिरादिप्राप्तिरिति सिद्धं ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां ॥ ३२ ॥

विदुषो वर्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ कैवल्यनिवृत्तिः स्यान्न वेति नेयं चिन्तोपपद्यते । न हि पाकसाधनसम्पत्तावोदनो भवेत् न वेति चिन्ता सम्भवति, नापि भुञ्जानस्तृष्येत् न वेति चिन्त्यते । उपपन्ना त्वियं चिन्ता, ब्रह्मविदामपि केषाञ्चित् इतिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा ह्यपान्तरतमाः नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिर्विष्णुनियोगात् कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्बभूवेति स्मरणं । वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन्निमिशापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशात् मित्रावरुणाभ्यां सम्बभूवेति । भृग्व्यादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्यते । सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव । एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी देहान्तरोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति

यावदधिकारं । निर्गुणविद्यायां गतिर्यथार्था मुक्तिफलत्वात्, सगुणविद्यासु सर्वत्रार्थवती ब्रह्मलोकफलत्वादिति व्यवस्था कृता, सा न युक्ता, तत्त्वज्ञानिनामपि इतिहासादौ पुनर्जन्मदर्शनेन ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वाभावादित्याक्षेपात् सङ्गतिः, ज्ञानिनां पुनर्जन्मदर्शनं संशयवीजं भाष्ये दर्शितं । पूर्वपक्षे ज्ञानान्मुक्तिश्रुतीनां ज्ञानस्तुतिमात्रत्वेन ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वाभावे सति ब्रह्मलोकफलत्वाविशेषादर्चिरादिमार्गोपसंहारः फलं, सिद्धान्ते तूक्तव्यवस्थासिद्धिरिति विवेकः । श्रुतावपीति, मेधा-

स्मृतौ । श्रुतावपि मन्त्रार्थवादयोः प्रायेणोपलक्ष्यते । ते च केचित् पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते केचित्तु स्थित एव तस्मिन् योगैश्वर्यवशादनेकदेहादानन्यायेन, सर्वे चैते समधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्यन्ते । तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेत्यत उत्तरमुच्यते । न, तेषामपान्तरतमः प्रभृतीनां वेदप्रवर्तनादिषु लोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानां अधिकारतन्त्रत्वात् स्थितेः । यथासौ भगवान् सविता सहस्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति, 'अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता' इति श्रुतेः । यथा च वर्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति 'तस्य तावदेव चिरं यावत् न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्ये' इति श्रुतेः । एवमपान्तरतमः प्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधि-

तिथेर्मेघेतिमन्त्रे इन्द्रस्य मेघजन्मोपलभ्यते । वसिष्ठ उर्वशीपुत्रो जात इत्येवमर्थो वङ्गुचार्थवाद इत्यर्थः । ज्ञानस्य मुक्त्यहेतुत्वं नेति सिद्धान्तयति । ते चेति । पाक्षिकमित्यापाततः अहेतुत्वमेवेति पूर्वपक्षः । लोकव्यवस्थासु स्वामित्वमधिकारः, तत्प्रापकं प्रारब्धं यावदस्ति तावत् कालं जीवन्मुक्तत्वेनाधिकारिकाणामवस्थितिः, प्रारब्धक्षये प्रतिबन्धकाभावात् विदेहकैवल्यमित्यत्र मानमाह । अथेति । अथ प्रारब्धक्षयानन्तरं । तत ऊर्ध्वः विलक्षणः कैवलः ब्रह्मस्वरूपः सन् उदेत्योद्गम्य देहं त्यक्तेति यावत् । एकल एव अद्वितीयाः, मध्ये उदासीनात्मस्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः । ननु ज्ञानिनामपि जन्मान्तरञ्चेत् कथं मुक्तिरित्यत आह । सकृत्प्रवृत्तमिति । यदि ज्ञानिनां प्रारब्धातिरिक्त-

कारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीण-
कर्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदवसाने चापवृज्यन्त इत्य-
विरुद्धं । सकृत्प्रवृत्तमेव हि तेऽधिकारफलदानाय कर्माशय-
मतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येण गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं
सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिमुषितस्मृतय एव देहे-
न्द्रियप्रकृतिवशित्वात् निर्माय देहान् युगपत्क्रमेण बाधिति-
ष्ठन्ति । न चैते जातिस्मरा इत्युच्यते, 'त एव ते' इति स्मृतिप्र-
सिद्धेः । यथा 'सुलभा ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामा
व्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविश्य व्युद्यतेन पश्चात्तं स्वमावि-
वेश' इति स्मर्यते । यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं
देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत् ततोऽन्यदण्डगन्धवीजं कर्मा-
न्तरं तददेव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वम-
हेतुत्वं वा शङ्कोत, न त्वियमाशङ्का युक्ता, ज्ञानात् कर्मवीजदा-
हस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । तथा हि श्रुतिः—

‘भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’ ॥ इति—

‘स्मृतिलभ्ने सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष’ इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि—

कर्माधीनं जन्मान्तरं स्यात् तदा ज्ञानान्मुक्त्यभावः स्यात् नैतदस्ति
किन्तु बज्जन्मफलाय सकृदुद्धृतं प्रारब्धं ते क्षपयन्ति, जन्मग्रहणेऽपि
ज्ञानयोगबलान्न शोचन्ति प्रारब्धसमाप्तौ मुच्यन्त इत्यर्थः । ज्ञानिनां
जन्मान्तरस्य पूर्वजन्महेतुप्रारब्धाधीनतायामलुप्तस्मृतित्वं, यो ह्यजा-
तिस्मरत्वे सति कर्मान्तराधीनजन्मान्तरवान् अलुप्तस्मृतेरिति व्याप्तेः
ज्ञानिषु व्यापकाभावात् विशिष्टव्याप्याभावसिद्धिः । ननु तेषां

‘यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा’ ॥ इति-

‘वीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनः’ ॥ इति—

चैवमाद्या । नचाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्मा-
शयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते, न ह्यग्निदग्धस्य
शालिवीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते । प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य
मुक्तेषोरिव वेगक्षयात् निवृत्तिः ‘तस्य तावदेव चिरम्’ इति
शरीरपातक्षेपकरणात् । तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिका-
रिकाणामवस्थितिः, न च ज्ञानफलस्यानैकान्तिकता । तथा
च श्रुतिरविशेषैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति ‘तद्यो देवानां
प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्’ इति ।
ज्ञानान्तरेषु चैश्वर्यादिफलेष्वासक्ताः स्युर्महर्षयः ते पश्चादैश्व-
र्यक्षयदर्शनेन निर्विर्णाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाय कैवल्यं
ययुरित्युपपद्यते ।

जातिस्मरत्वादलुप्तस्मृतित्वमन्यथासिद्धमित्यत आह । न चैत इति ।
तथा च तेषामजातिस्मरत्वरूपविशेषणे सति विश्लेष्याभावादेव
विश्लेष्याभावसिद्धिरित्यर्थः । पूर्वदेहनामप्रत्यभिज्ञानहीनाः परतन्त्राः
साभिमाना जातिस्मराः, अधिकारिकास्तु पूर्वनामानः स्वतन्त्रा निर-
भिमाना इति वैषम्यं । तेन जनकेन सह, बुद्ध्या विवादं ज्ञात्वेत्यर्थः ।
विदूषः प्रारब्धातिरिक्तकर्माभावान्नवत्वमिति समर्थमुपपादयति । यदि
ह्युपयुक्त इत्यादिना । श्रुतिस्मृत्युक्तार्थे युक्तिमप्याह । नचाविद्या इति ।
विद्यया क्लेशदाहात् तत्कार्यकर्मक्षयश्चेत्तर्हि प्रारब्धस्य कथं स्थितिस्त-

‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदं’ ॥ इति-

स्मरणात् । प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहाशङ्कानु-
पपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गादावनुभवानारूढे स्यादपि कदा-
चिदाशङ्का भवेद्वा नवेति, अनुभवारूढन्तु ज्ञानफलं ‘यत्साक्षा-
दपरोक्षाद्ब्रह्म’ इति श्रुतेः, ‘तत्त्वमसि’ इति च सिद्धवदुपदेशात् ।
न हि ‘तत्त्वमसि’ इत्यस्य वाक्यस्यार्थः तत्त्वं मृतो भविष्यसि
इत्येवं शक्यः परिणेतुं । ‘तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रति-
पेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च’ इति सम्यग्दर्शनकालमेव तत्फलं सर्वा-
त्मत्वं दर्शयति । तस्मादैकान्तिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिः ॥

अक्षरधियां त्वरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौप-

सदवत् तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

वाजसनेयके श्रूयते ‘तद्धैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिव-

त्राह । प्रवृत्तफलस्येति । विदूषो देहपातावधिश्रुतेरनुभवाच्च ज्ञा-
नस्यावरकाज्ञानांशविवर्तकस्य प्रारब्धविक्षेपस्थित्यनुकूलाज्ञानांशनि-
वर्तनसामर्थ्याभावसिद्धेर्भागेनैव प्रारब्धक्षय इति भावः । ज्ञानिना-
मधिकारित्वं कथमित्याशङ्क्य ज्ञानात् प्राकृतोपासनादिवशादित्याह ।
ज्ञानान्तरेषु चेति । प्रतिसञ्चरो महाप्रलयः, परस्य हिरण्यगर्भस्य,
अधिकारान्ते साक्षात् कृतात्मानो मुच्यन्ते इत्यर्थः । ब्रह्मभावफलस्याऽपि
भावित्वमाशङ्क्य तत्त्वमसीति श्रुतिबाधमाह । न हीति । तस्मात् नि-
र्गुणविद्यायां मार्गानुपसंहार इति सिद्धम् ॥

अक्षरधियां । अत्राक्षरब्रह्मप्रमापका निषेधशब्दा विषयाः, तेषु

दन्यस्थूलमनखह्रस्वमदीर्घं' इत्यादि । तथाचर्वणे श्रूयते 'अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेक्ष्यमग्राह्यमगोचरमवर्णम्' इत्यादि । तथैवान्यत्रापि विशेषनिराकरणद्वारेणाक्षरं परं ब्रह्म आव्यते, तत्र क्वचित् केचिदतिरिक्ता विशेषाः प्रतिषिध्यन्ते, तासां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनां किं सर्वासां सर्वत्र प्राप्तिरुत व्यवस्थेति संशये श्रुतिविभागात् व्यवस्थाप्राप्तावुच्यते, अक्षरधियस्तु विशेषप्रतिषेधबुद्धयः सर्वाः सर्वत्रावरोद्धव्याः, सामान्यतद्भावाभ्यां । समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः, तदेव च हि सर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते, तत्र किमित्यन्यत्र कृता बुद्धयोऽन्यत्र न स्युः । तथा च

यत्र यावन्तः श्रुतास्तत्र तावतामशेषद्वैतनिषेधकत्वं सम्भवासम्भवाभ्यां संशयमाह । तासामिति । यथा निर्गुणविद्यायां मार्गस्थानपेक्षितत्वादनुपसंहारस्तथा श्रुतनिषेधानामुपलक्षणतया सर्वाद्वैतनिषेधसम्भवाच्छाखान्तरीयनिषेधशब्दानामनपेक्षितत्वादनुपसंहार इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः, तत्र लाघवं फलं सिद्धान्ते तु दोषद्वयाभावः फलं । तथा हि यदि श्रुतशब्दैरश्रुतनिषेधा लक्ष्यन्ते तदा लक्षणदोषः, यदि न लक्ष्यन्ते तदा सर्वद्वैतनिषेधासिद्धेर्विशेषप्रमित्यभावदोष इति विवेकः । अक्षरे धर्मिणि द्वैतनिषेधधियोऽक्षरधियस्तद्धेतवः शब्दा इति यावत्, तासामवरोध उपसंहार इति सूत्रयोजना । शेषिब्रह्मणः सर्वशाखासु भावात् तत्प्रमितेः समानत्वाच्छेषाणामुपसंहार इति चेत् तर्हि न्यायसाम्यात् पुनरुक्तितादवस्थमित्यत आह । विशेषप्रपञ्चार्थ इति । आनन्दादीनां स्वरूपत्वादस्तूपसंहारः निषेधानामनात्मत्वादानन्त्याच्चानुपसंहार इत्यधिकाराशङ्कायां तेषामनात्मत्वेऽपि निर्विशेषब्रह्मप्रसिद्ध्यर्थत्वादविद्यातज्जनिषेधत्वेन संग्रहसिद्धेः निरपेक्षा

आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्यत्र [वे० सू० ३।३।११] व्याख्यातं । तत्र विधिरूपाणि विशेषणानि चिन्तितानि इह प्रतिषेधरूपाणि इति विशेषप्रपञ्चार्थश्चायं चिन्ताभेदः । औपसदवदिति निदर्शनं । यथा यामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु चोदितासु पुरोडाशप्रदानमन्त्राणां 'अग्नेर्वेर्होत्रं वेरध्वरम्' इत्येवमादीनामुद्गाढवेदोत्पन्नानामप्यध्वर्युभिरभिसम्बन्धो भवति, अध्वर्युकर्तृकत्वात् पुरोडाशप्रदानस्य, प्रधानतन्त्रत्वाच्चाङ्गानां, एवमिहाप्यक्षरतन्त्रत्वात् तद्विशेषणानां यत्र क्वचिदप्युत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसम्बन्ध इत्यर्थः । तदुक्तं प्रथमे काण्डे 'गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः' [जै० सू०] इत्यत्र ॥

स्थूला न वाक्यस्था क्लृप्ता निषेधशब्दानामन्यत्र श्रुतनिषेधवाक्यैकवाक्य-तयोपसंहार इति चिन्ता युक्तित्यर्थः । अन्यत्र श्रुतशेषाणां अन्यस्थशेषिसम्बन्धे दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । तम इति पुष्टिकामश्चतूरात्रेण यजत इत्युपक्रम्य विहिता जमदग्निना कृता जामदग्निः, अहीनश्चतूरात्रः क्रतुस्तस्मिन् पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति इति पुरोडाशसाध्या इष्टयः तैत्तिरीयके विहिताः, तासामध्वर्युकर्तृकत्वात् सामवेदोत्पन्नमन्त्राणान्तासु विनियोगादध्वर्युणैव प्रयोगो नोद्गात्रेत्यर्थः । वेदेवगणस्य होत्रं अध्वरं च कर्माग्नेस्त्वत एवेत्यग्न्यामन्त्राणां मन्त्रार्थः । उत्पत्तिविधिर्गुणः फलापेक्षत्वादुत्पन्नस्य फले विनियोगविधिर्मुख्यः सफलत्वात् । तथा च मन्त्राणामुद्गाढत्वे वेदोत्पन्नत्वादुद्गात्रा प्रयोगः विनियोगविधिनाध्वर्युणा प्रयोग इति गुणमुख्यव्यतिक्रमे विरोधे सति मुख्येन बलीयसा मन्त्रात्मकवेदस्याध्वर्युणा संयोगत उत्पत्तेर्विनियोगार्थत्वादिति जैमिनिसूत्रार्थः ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्थनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति’ ॥

इत्यध्यात्माधिकारे मन्तमाथर्वणिकाः श्वेताश्वतराश्च पठन्ति ।

तथा कठाः—

‘ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुह्यं प्रविष्टौ परमे परार्द्धौ ।

क्वायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः’ ॥

इति । किमत्र विद्यैकत्वमुत विद्यानानात्वमिति संशयः ।

किं तावत् प्राप्तं विद्यानानात्वमिति । कुतः, विशेषदर्शनात् ।

द्वा सुपर्णेत्यत्र ह्येकस्य भोक्तृत्वं दृश्यते, एकस्य चाभोक्तृत्वं । ऋतं

पिवन्तावित्यत्र त्वभयोरपि भोक्तृत्वं दृश्यते तद्वेद्यं रूपं भिद्य-

मानं विद्यां भिन्द्यादित्येवं प्राप्ते ब्रवीति, विद्यैकत्वमिति । कुतः,

यतः उभयोरप्येतयोर्मन्त्रयोरियन्तापरिच्छिन्नं द्वित्वोपेतं वेद्य-

यद्यपि श्वरभाष्ये वारयन्तीयादिसाम्नामुच्चैः स्वरकसामवेदोत्पन्नत्वा-
दाधानाङ्गत्वेनोच्चैःस्वरप्रयोगः ‘यत्र वै विद्वान्वारवतीयं गायति यज्ञा-
यज्ञीयं गायति वामदेव्यं गायति’ इत्याधाने तेषां विनियोगविधिना
यातुषेण यातुषस्योपांशुस्वरस्य प्रयोग इति गुणमुख्ययोर्विरोधे सत्युत्प-
त्तेर्विनियोगार्थत्वान्मुख्यविनियोगबलेन साम्नां यजुर्वेदस्वरसंयोग इति
सूत्रं व्याख्यातं, तथापि न्यायसाम्यादौपसदमन्वाः सूत्रविषयत्वेनोदा-
हृता इत्यविरोधः ॥

इयदामननात् । मन्त्रद्वयेऽपि प्रतिपादनप्रकारभेदात् जिज्ञासैक्य-
भानाच्च संशयमाह । किमत्रेति । ऋतपानवाक्ये ‘अक्षरं ब्रह्म यत्प-
रम्’ इति गुणाः श्रुताः, सुपर्णवाक्ये न ऋत्वादयस्तेषां मिथोऽनुप-

रूपमभिन्नमामनन्ति । ननु दर्शितो रूपभेदः, नेत्युच्यते 'उभावप्येतौ मन्त्रौ जीवद्वितीयमीश्वरं प्रतिपादयतो नार्थान्तरं', 'द्वा सूपर्णा' इत्यत्र तावत् 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्यशनायातोतः परमात्मा प्रतिपाद्यते, वाक्यशेषेऽपि च स एव प्रतिपाद्यमानो दृश्यते 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति । 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र तु जीवे पिबत्यशनायाद्यतीतः परमात्मापि तस्माद्वच्यताम् क्वचिन्न्यायेन पिबति इत्युपचर्यते । परमात्मप्रकरणं ह्येतत्, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्युपक्रमात् तद्विषय एवात्रापि वाक्यशेषो भवति 'यः सेतुरीजानानामचरं ब्रह्म यत्परम्' इति 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि' इत्यत्र चैतत् प्रपञ्चितं । तस्मात् नास्ति वेद्यभेदः तस्माच्च विद्यैकत्वं । अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु पौर्वापर्यालोचने परमात्मविद्यैवावगम्यते तादात्म्यविवक्षयैव जीवोपादानं नार्थान्तरविवक्षया, न च परमात्मविद्यायां भेदाभेदविचारावतारोऽस्ति इत्युक्तं । तस्मात् प्रपञ्चार्थ एवैष प्रयोगः, तस्माच्चाधिकधर्मोपसंहार इति ॥

संहार इति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तूपसंसारे ब्रह्मस्वरूपवाक्यार्थेक्यादुपसंहार इति विवेकः । अस्तु वेद्ये विद्यैक्यात् अक्षरधियामुपसंहारः इह तु वेद्यभेदोपसंहार इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः । नन्वेवं गुहाधिकरणे निरस्त इति चेत्, सत्यं, किन्तु पिबेत्यदस्य मुख्यार्थत्वाय स्वतः कल्पनया च पानकृत्याश्रययोरङ्गिजीवौ पिबन्तौ ग्राह्यौ, सुपर्णा तु जीवेश्वरावित्यधिकाशङ्कायां मन्त्रद्वयेऽपि द्विवचनशब्दसाम्यादौत्पत्तिकद्वित्वविशिष्टतया तुल्यवस्तुद्वयं प्रत्यभिज्ञानस्य बाधकाभावात् प्रकरणानुग्रहाच्च जीवानुवादेनासंसारिब्रह्मणि मन्त्रद्वयं तात्पर्यमिति प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रमिति भावः ॥

अन्तराभूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

‘यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः’ इत्येवं द्विः
उपस्तिकहोलप्रश्नयोर्नैरन्तर्येण वाजसनेयिनः समामनन्ति । तत्र
संशयः, विद्यैकत्वं वा स्याद्विद्यानानात्वं वेति । किं तावत् प्राप्तं
विद्यानानात्वं इति, कुतः, अभ्याससामर्थ्यात् । अन्यथा ह्यन्यूना-
तिरिक्तार्थं द्विरास्मानमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् यथाभ्यासात्
कर्मभेदः एवमभ्यासात् विद्याभेद इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह, अन्तरा-
स्मानाविशेषात् स्वात्मनो विद्यैकत्वमिति । सर्वान्तरो हि स्वा-
त्मोभयत्राप्यविशिष्टः पृच्छ्यते प्रत्युच्यते च । न हि द्वावात्मा-
नावेकस्मिन् देहे सर्वान्तरौ सम्भवतः, तदा ह्येकस्याञ्जसं सर्वा-
न्तरत्वं कल्पेत्, एकस्य तु भूतग्रामवन्नैव सर्वान्तरत्वं स्यात्,
यथा पञ्चभूतसमूहे देहे पृथिव्या आपोऽन्तराः अद्भ्यश्च तेजो-
ऽन्तरमिति सत्यप्यापेक्षिके सर्वान्तरत्वे नैव मुख्यं सर्वान्तरत्वं
भवति तथेहापि इत्यर्थः । अथवा भूतग्रामवदिति श्रुत्यन्तरं

अन्तराभूतग्रामवत् स्वात्मनः । घटादिकं चिद्विषयत्वेनापरोक्षं,
ब्रह्म तु साक्षादविषयत्वेनापरोक्षमिति, प्रथमार्थे पञ्चमी । अत्र श्रुता-
वात्मधर्माऽपरोक्षत्वं ब्रह्मण्युक्तं, ब्रह्मधर्मः सर्वान्तरत्वमात्मन्युक्तं, तेन
परोक्षं दृढीकृतं मन्तव्यं, तन्मे व्याचक्ष्वेत्युपस्तिप्रश्ने याज्ञवल्कीयेन प्राणा-
दिप्रेरकोऽदृष्ट्यादिसाक्षी प्रतिपादितः । तथैव ‘यदेव साक्षादपरोक्षा-
द्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्व’ इति कहेलप्रश्नेऽश्नायाद्यतीतः
प्रतिपादितः । तत्र ब्राह्मणद्वयेऽपि प्रश्नाद्यभ्यासात् सर्वान्तरत्वप्रत्यभि-
ज्ञानाच्च संशये मन्त्रयोर्वेद्यैक्यादस्तु विद्यैक्यं, इह तु ब्राह्मणयोर्वेद्यैकोऽपि
अभ्यासाद्विद्याभेदः, यजत्यभ्यासात् प्रयाजभेदवदिति प्रत्युदाहरणेन

निदर्शयति यथा 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
भूतान्तरात्मा' इत्यस्मिन् मन्त्रे समस्तेषु भूतग्रामेष्वेक एव सर्वा-
न्तर आत्मा आन्नायते, एवमनयोरपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः ।
तस्माद्वैकत्वाद्विद्वैकत्वं ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अथ यदुक्तमनभ्युपगम्यमाने विद्याभेदे आन्मानभेदानु-
पपत्तिरिति तत्परिहर्तव्यं, अत्रोच्यते नायं दोषः, उपदेशा-
न्तरवदुपपत्तेः । यथा ताण्डिनामुपनिषदि षष्ठे प्रपाठके 'स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति नवकृत्वोऽप्युपदेशेन विद्याभेदो
भवति एवमिहापि भविष्यति । कथञ्चन नवकृत्व उपदेशे वि-
द्याभेदो भवति, उपक्रमोपसंहाराभ्यामैकार्थ्यावगमात्, 'भूय
एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति चैकस्त्वैवार्थस्य पुनः पुनः प्रति
पिपादयिषितत्वेनोपचेपादाशङ्कान्तरनिराकरणेन चासकृदुप-
देशोपपत्तेः, एवमिहापि प्रश्नरूपाभेदात् । 'अतोऽन्यदार्तम्' इति
च परिसमाप्त्यविशेषादुपक्रमोपसंहारौ तावदेकार्थविषयौ दृ-
श्येते । यदेव 'साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति द्वितीयेऽपि प्रश्ने एवकारं

पूर्वपक्षः, तत्र मिथो धर्मानुपसंहारः फलं, सिद्धान्ते तूपसंहार इति
विवेकः । द्वयोः सर्वान्तरत्वानुपपत्त्या तावद्ब्राह्मणयोरेकवस्तुपरत्वं
सिद्धं । तथा च वेद्यैक्यात् निर्गुणविद्यैक्येन विवादः ॥

अन्यथा । ननु विद्यैक्याङ्गीकारे अभ्यासानुपपत्तिरिति चेत् । उच्यते,
स एवाभ्यासः कर्मभेदको यो निरर्थकः, इह तूष्णिब्राह्मणोक्तात्मन

प्रयुञ्जानः पूर्वप्रश्नगतमेवार्थमुत्तरत्राकृत्यमाणं दर्शयति । पूर्व-
स्मिंश्च ब्राह्मणे कार्यकारणव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः कथ्यते,
उत्तरस्मिंस्तु तस्यैवाशनायादिसंसारधर्मातीतत्वं विशेषः कथ्यते
इत्येकार्थतोपपत्तिः । तस्मादेका विद्येति ॥

व्यतिहारो विशिंपन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

‘तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्’ इत्येतरेयिणः आदित्यपुरुषं
प्रकृत्य समामनन्ति, तथा जावालाः ‘त्वं वा अहमस्मि भगवो
देवते अहं वै त्वमसि’ इति । तत्र संशयः, किमिह व्यतिहारेणोभ-
यरूपा मतिः उत कर्तव्या एकरूपा वेति । एकरूपैवेति तावदाह,
न ह्यत्रात्मन ईश्वरेणैकत्वं मुक्त्वाऽन्यत् किञ्चित् चिन्तयितव्यमस्ति,
यदि चैवं चिन्तयितव्यमविशेषः परिकल्प्येत, संसारिणश्चेश्वरा-
त्मत्वमीश्वरस्य च संसार्यात्मत्वमिति तत्र संसारिणस्तावदीश्व-
रात्मत्वे उत्कर्षो भवेत्, ईश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः
स्यात्, तस्मादैकरूप्यमेव मतेः, व्यतिहारान्नायस्तावदेकत्वदृढी-

एवाशनायाद्युत्पन्नरूपविशेषकथनार्थत्वादभ्यासोऽन्यथासिद्धो न वि-
द्याभेदक इति समुदायार्थः ॥

व्यतिहारः । जीवेशयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावो व्यतिहारः, तस्य
श्रुतत्वात्, उत्कृष्टदृष्टिर्निर्गुणे कृता फलवतीति न्यायाच्च संशये जीवे
ईश्वरत्वमतिरेव कार्या उक्तन्यायात्, व्यतिहारश्रुतिस्तु तस्या एव
दृढीकरणार्थत्वेनाभ्यासवदन्यथासिद्धेति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । तत्र
लाघवं फलं सिद्धान्ते तु श्रुत्यर्थवत्त्वमिति विवेकः । एकेनैव त्वम-
हमस्मीत्युच्चारणेनैकमतेः कृतत्वादहं त्वमसि इति दृष्ट्या स्यादित्यर्थः ।

करणार्थ इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह, व्यतिहारः । अयमाध्यानायाम्नायते
 इतरवत्, यथेतरे गुणाः सर्वात्मत्वप्रभृतय आध्यानायाम्नायन्ते
 तद्वत् । तथा हि विशिंषन्ति समाम्नातार उभयोच्चारणन
 'त्वमहमस्यहञ्च त्वमसि' इति । तच्चोभयरूपायां मतौ कर्तव्या-
 यामर्थवद्भवति, अन्यथा हीदं विशेषेणोभयाम्नानमनर्थकं स्यात्,
 एकेनैव कृतत्वात् । ननूभयाम्नानस्यार्थविशेषे परिकल्प्यमाने देव-
 तायाः संसार्यात्मत्वापत्तेर्निकर्षः प्रसज्येतेत्युक्तं । नैष दोषः, एका-
 त्म्यस्यैवानेन प्रकारेणानुचिन्त्यमानत्वात् । नन्वेवं सति स एवै-
 कत्वदृढीकार आपद्येत, न वयमेकत्वदृढीकारं वारयामः किं
 तर्हि व्यतिहारेणैव द्विरूपा मतिः कर्तव्या वचनप्रामाण्यात्,
 नैकरूपेत्येतावदुपपादयामः, फलतस्त्वेकत्वमपि दृढीभवति ।
 यथा ध्यानार्थेऽपि सत्यकामत्वादिगुणोपदेशे तद्गुणक ईश्वरः
 प्रसिध्यति तद्वत् । तस्मादयमाध्यातव्यो व्यतिहारः समाने च
 विषये उपसंहर्तव्य इति ॥

उक्तदोषं स्मारयति । नन्विति । सन्दिग्धेऽर्थन्यायः सावकाशः, इह तु
 श्रुतत्वादन्धोन्यात्मत्वं ध्येयं, ब्रह्मणि मनोमयत्वादिवत् जीवात्मत्वस्य
 ध्यानार्थे आरोपेऽपि निकर्षप्रसक्त्यभावादिति परिहरति । नैष दोष
 इति । ब्रह्मणि निकर्षं ह्येता जीवतादात्म्यध्याने मदुक्तमेवागतमिति
 शङ्कते । नन्वेवमिति । मतेर्द्विरूपत्वं त्वदनुक्तमस्माभिरुच्यते ध्यानपरं
 वाक्यमिदमेकत्वन्तु मानान्तराविरोधात् सिध्यति । समाधत्ते । न
 वयमिति । अहंग्रहेपास्तिष्वयं व्यतिहार उपसंहर्तव्य इत्याह ।
 तस्मादिति ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

‘स यो हैतत् महद्यत्नं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म’ इत्यादिना वाजसनेयके सत्यविद्यां सनामाक्षरोपासनां विधायानन्तरमा-
न्नायते ‘तद्यत् तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले
पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः’ इत्यादि । तत्र संशयः, किं द्वे
एते सत्यविद्ये किं वैकैवेति । द्वे इति तावत् प्राप्तं, भेदेन हि फल-
सम्बन्धो भवति ‘जयतीमाँल्लोकान्’ इति पुरस्तात्, ‘हन्ति पा-
प्मानं जहाति च’ इत्युपरिष्ठात्, प्रकृताकर्षणं तूपास्यैकत्वादित्येवं
प्राप्ते ब्रूमः । एकैवेयं सत्यविद्येति । कुतः, ‘तद्यत् तत्सत्यम्’ इति
प्रकृताकर्षणात् । ननु विद्याभेदेऽपि प्रकृताकर्षणमुपास्यैकत्वादुप-

सैव हि सत्यादयः । स यः कश्चिदधिकारी महद्यापकं यत्नं पूरुषं
भौतिकेषु प्रथमजमेतत् सच्च तत्त्वचेति सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं
वेदोपास्ते तस्य लोकजयः फलमित्यर्थः । सत्यमिति नामाक्षरं सत्-
त्यमिति, तत्र प्रथमोक्तमक्षरं सत्यं, मध्यस्थमक्षरममृतं, उभ-
यतः सत्येन संपुटितत्वात् सत्यप्रायमेव भवतीति नामाक्षरोपा-
सना सत्यविद्याङ्गत्वेनोक्ता । यत् पूर्वप्रकृतं हृदयाख्यं तत् संप्रत्युक्त-
यक्षेत्यादिगुणकं, सोऽसावादित्यमण्डलेऽक्षिणि च पुरुषस्तस्याहरि-
त्यहमिति च नामद्वयज्ञानात् पापक्षयः फलमित्यर्थः । अत्र पूर्वा-
क्षरवाक्ययोः फलभेदश्रुतेः प्रकृताकर्षणाच्च संशयमाह । तत्रेति ।
पूर्वपक्षे गुणानां व्यवस्थयानुष्ठानं, सिद्धान्ते त्वनुष्ठानैक्यमिति फलं ।
यथा जीवेश्वरयोरेवोऽन्यात्मत्वं प्रतिश्रुतिभेदात् वैरूप्यमुक्तं, तथात्र
फलश्रुतिभेदात् विद्याभेद इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । द्वे इति ।
विशेष्यब्रह्ममात्राकर्षणमयुक्तं, तद्यत्तदिति सर्वनामभिः पूर्वाक्तागुणवि-
शिष्टं ब्रह्म आकृष्यादित्याक्षिस्थानादिगुणविधानात्, तथा च वा-
क्यादेव विद्वैक्यसिद्धिरिति सिद्धान्तयति । एकैवेति । यथा दहृ-

पद्यत इत्युक्तं, नैतदेव यत्र हि विसृष्टात् कारणान्तराद्विद्याभेदः प्रतीयते तत्रैतदेवं स्यात्, अत्र तूभयथासम्भवे तद्यत् तत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणात् पूर्वविद्यासम्बद्धमेव सत्यमुत्तरत्राकथ्यत इत्येकविद्यात्वनिश्चयः । यत्पुनरुक्तं फलान्तरश्रवणात् विद्यान्तरमिति । अत्रोच्यते, तस्योपनिषदहरहमिति चाङ्गान्तरोपदेशस्य स्तावकत्वमिदं फलान्तरश्रवणमित्यदोषः । अपि चार्थवादादेव फले कल्पयितव्ये सति विद्यैकत्वे चावयवेषु श्रूयमाणानि बहून्यपि फलान्यवयविन्यामेव विद्यायामुपसंहर्तव्यानि भवन्ति, तस्मात् सैवेयमेका सत्यविद्या तेन तेन विशेषेणोपेताऽऽभ्यासत इत्यतः सर्व एव सत्यादयो गुणा एकस्मिन् प्रयोगे उपसंहर्तव्याः । केचित् पुनरस्मिन् सूत्रे इदं वाजसनेयकमद्यादित्यपुरुषविषयं वाक्यं, क्वान्दोग्ये च 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यतेऽथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते'

शाण्डिल्यविद्ययोर्ब्रह्मैक्यप्रत्यभिज्ञानमात्रं तथात्र नेत्याह । नैतदिति । कारणान्तरं प्रकरणभेदादिकं । एवं विद्याभेदेऽप्येतदुपासकज्ञानं स्यात्, अत्र तूभयथासम्भवे विद्यैक्यनानात्वसंशये सत्यमित्युपास्यरूपैक्यज्ञानात् विद्यैक्यनिश्चय इत्यरक्षार्थः । असत्यपवादकारणे रूपैक्यात् विद्यैक्यात् सर्गसिद्धिर्न च फलभेदापवादः । अङ्गे फलश्रुतेः श्रुतिमात्रतया फलभेदासिद्धिरित्याह । यत्पुनरित्यादिना । किञ्च यत्र प्रधानविधावेवंकाम इति फलं श्रुतं, तत्र प्रधानफलेनैवाङ्गानां फलाकाङ्क्षानिरुत्तेरङ्गे फलश्रुतेः स्तुतिमात्रत्वं, इह तु प्रथमजं सत्यं ब्रह्मेति वेदेति प्रधानविद्याविधिस्थत्वं लोकजयफलस्याभ्युपेत्यास्माभिर्नामरूपाङ्गस्य फलश्रुतेः स्तुतित्वमुक्तं । वस्तुतस्तु प्रधानविधावप्येवंकामपदाभावाद्वा त्रिसत्रन्यायेन फले कल्पनीये सति प्रधाने तदङ्गे वा यत्किञ्चित् फलं श्रुतं

इत्युदाहृत्य सैवेयमक्ष्यादित्यपुरुषविषया विद्योभयत्रैकेति कृत्वा
 सत्यादिगुणान् वाजसनेयिभ्यः कृन्दोगानामुपसंहार्यान्मन्यन्ते,
 तन्न साधु लक्ष्यते । क्खान्दोग्ये हि कर्मसम्बन्धिनीयमुद्गीथव्यपा-
 श्रया विद्या विज्ञायते, तत्र ह्यादिमध्यावसानेषु कर्मसम्बन्धिचि-
 क्लानि भवन्ति 'इयमेवर्गग्निः साम' इत्युपक्रमे 'तस्य ऋक् च साम
 च गेष्णौ तस्मात् उद्गीथः' इति मध्ये 'य एवं विद्वान् साम
 गायति' इत्युपसंहारे, नैवं वाजसनेयके किञ्चित् कर्मसम्बन्धि
 चिक्लमस्ति, तत्र प्रक्रमभेदात् विद्याभेदे सति गुणव्यवस्थैव युक्तेति॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३६ ॥

'अय यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्म दहरो
 ऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति प्रस्तुत्य कृन्दोगा अधीयते 'एष आत्मा-
 ऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-
 कामः सत्यमङ्गल्पः' इत्यादि, तथा वाजसनेयिनः 'स वा एष

तस्य सर्वस्यापि श्रुतत्वाविशेषाज्जातेष्टिफलन्यायेन समुच्चित्यैकप्रधानफ-
 लत्वकल्पनात् फलभेदोऽसिद्ध इत्याह । अपि चेति । सूत्रं योजयति ।
 तस्मादिति । एकदेशियाख्यामुद्भाव्य दूषयति । केचिदित्यादिना ।
 क्खान्दोग्ये कर्माङ्गोद्गीथे हिरण्यपुरुषदृष्टिरित्यत्र लिङ्गमाह । तत्रेति ।
 पृथिव्यग्न्यात्मना दृष्टे ऋक्सामे गेष्णौ, तस्मादृक्सामगेष्णत्वात्, पुरुष
 उद्गीथ इत्येवंविद्वानुद्गाता कर्मफलसमृद्धिसमर्थ इति श्रुत्यर्थः ।
 सत्यविद्या तु न कर्माङ्गाश्रितेत्याह । नैवमिति । अङ्गविद्यान्तः स्वतन्त्र-
 हिरण्यगर्भविद्यायामभेदोऽत्र गुणोपसंहार इत्यर्थः ॥

कामादीतरत्र । सगुणनिर्गुणविद्ययोः श्रुताः सत्यकामादयो वशित्वादय-
 स्य गुणा मिय उपसंहर्तव्या न वेत्युपसंहारस्य फलभावाभावाभ्यां सन्देहे

महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय
 आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी' इत्यादि, तत्र विद्यैकत्वं परस्पर-
 गुणोपयोगश्च किं वा नेति संशये विद्यैकत्वमिति, तत्रेदमुच्यते ।
 कामादीति । सत्यकामादीत्यर्थः । यथा देवदत्तो दत्तः सत्य-
 भामा भामेति । यदेतच्छ्रान्दोग्ये हृदयाकाशस्य सत्यकामत्वा-
 दिगुणजातमुपलभ्यते तदितरत्र वाजसनेयके 'स वा एष महा-
 नज आत्मा' इत्यत्र सम्बध्येत । यच्च वाजसनेयके वशित्वाद्युपलभ्यते
 तदपीतरत्र छान्दोग्ये 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यत्र सम्बध्येत,
 कुतः, आयतनादिसामान्यात् । समानं ह्युभयत्राऽपि हृदयमा-
 यतनं समानश्च वेद्य ईश्वरः समानञ्च तस्य सेतुत्वं लोकसम्भेद-
 प्रयोजनमित्येवमादि बल्लतरं सामान्यं दृश्यते । ननु विशेषोऽपि
 दृश्यते छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य गुणयोगो वाजसनेयके त्वाकाश-
 स्यस्य ब्रह्मणः, इति । न, 'दहर उत्तरेभ्यः' इत्यत्र [वे०सू०१।३।१४]
 छान्दोग्येऽप्याकाशशब्दं ब्रह्मैवेति प्रतिष्ठापितत्वात् । अयन्वत्र वि-
 द्यते विशेषः, सगुणा हि ब्रह्मविद्या छान्दोग्ये उपदिश्यते 'अथ य
 इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्येतांश्च सत्यान् कामान्' इत्यात्मवत्

सत्यविद्याया एकत्वादगुणसाङ्गैर्येऽप्यत्र विद्ययोः सगुणनिर्गुणरूपभेदेन
 भेदात् निर्गुणविद्यायां गुणोपसंहारस्य फलाभावाच्चानुपसंहार इति
 वहिरेव प्राप्ते सिद्धान्तयति । तत्रेदमित्यादिना । एवं विद्याभेदे स्फुटे
 कथं गुणोपसंहारस्तत्राह । गुणवत्स्विति । भिन्नविद्यास्थानामपि गुणा-
 नामायतनादिसाम्येन निर्गुणस्थले बुद्धिस्थानां स्तुत्यर्थमुपसंहारो युक्तः,
 ज्ञानस्तुतिप्रकर्षणस्याकाङ्क्षितत्वात्, यत्र क्वचित् दृष्टगुणैः स्तुतेः कर्तुं

कामानामपि वेद्यत्वश्रवणात्, वाजसनेयके तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यमानं दृश्यते 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूह्यसङ्गे ह्ययं पुरुषः' इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनसमन्वयात्, वशित्वादि तु तत्तत्-स्तुत्यर्थमेव गुणजातं वाजसनेयके सङ्कीर्त्यते । तथा चोपरिष्ठात् 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति । गुणवतस्तु ब्रह्मण एकत्वाद्विभूतिप्रदर्शनायायं गुणोपसंहारः सूत्रितो नोपासनायेति द्रष्टव्यम् ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

कान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते 'तद्यज्ञं प्रथममा-
गच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात्
प्राणाय स्वाहा' इति । तत्र पञ्च प्राणाहुतयो विहिताः, तासु
च परस्तादग्निहोत्रशब्दः प्रयुक्तः 'य एतदेवंविद्वानग्निहोत्रं
जुहोति' इति,

‘यथेह लुधिता बाला मातरं पर्युपासते ।

एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते’ ॥ इति च ।

तत्रेदं विचार्यते किं भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्यो-

याग्यत्वात् । यद्यपि सगुणस्य सत्यकामादिषु निर्गुणस्य गुणा अन्तर्भूता एव
तथापि नोपसंहारोक्तेर्वैयर्थ्यं निर्गुणस्तावकत्वेन श्रुतगुणानामन्यत्राप्य-
ध्येयत्वमिति शङ्कानिरासेनान्तर्भावदार्ढ्यार्थत्वादित्यनवयं ॥

आदरादलोपः । अत्र यद्भक्ताग्निहोत्रशब्दाभ्यां संशयमाह । तत्रेदं
विचार्यत इति । वैश्वानरोपासकेनातिथिभोजनात् प्राक् कार्यत्वेन
विद्याग्निप्राणाग्निहोत्रविचारात् पादसङ्गतिः । पूर्वपक्षे भोजनलोपेऽपि

तालोपः इति, 'तद्यद्भक्तं' इति भक्तागमनसंयोगात्, भक्तागम-
नस्य च भोजनार्थत्वात् भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्येति,
एवं प्राप्ते न लुप्येत इति तावदाह, कस्मात् आदरात् । तथा हि
वैश्वानरविद्यायामेव जावालानां श्रुतिः 'पूर्वाऽतिथिभ्योऽश्रीयत्
यथा वै स्वयमज्जत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तत्' इत्य-
तिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिभोजनं प्रथमं प्राप-
यन्ती प्राणाग्निहोत्रे आदरं करोति । या हि न प्राथम्यलोपं
सहते नतरां सा प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहेतेति मन्यते ।
ननु भोजनार्थभक्तागमनसंयोगात् भोजनलोपे लोपः प्रापि-
तः । न, तस्य द्रव्यविशेषविधानार्थत्वात् । प्राकृतेऽग्निहोत्रे पयः-
प्रभृतीनां द्रव्याणां नियतत्वादिहाप्यग्निहोत्रशब्दात् कौण्ड-
पायिनामयनवत् तद्धर्मप्राप्तौ सत्यां भक्तद्रव्यकतागुणविशेष-
विधानार्थमिदं वाक्यं तद्यद्भक्तमिति, अतो गुणलोपे च न मुख्य-
स्येत्येवं प्राप्ते भोजनलोपेऽप्यङ्गिरन्येन वा द्रव्येनाविरुद्धेन प्रति-
निधानन्यायेन प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमित्यत उत्तरं पठति ॥

द्रव्यान्तरेण प्राणाग्निहोत्रानुष्ठानं, सिद्धान्ते तल्लोप इति भेदः । ननु
यद्भक्तमिति यच्छब्देन भोजनाक्षिप्तभक्तमनूद्य तद्धोमीयमिति होम-
संयोगविधानादाक्षेपभोजनलोपे तदा भक्ताश्रितहोमलोप इति सि-
द्धान्ती शङ्कते । तद्यदिति । निर्गुणस्योपास्तिलोपेऽपि स्तुत्यर्थगुणस्थै-
र्यात् भोजनलोपेऽपि प्राणाग्निहोत्रस्यादरेण स्तुतिनिर्वाहार्थमलोप
इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षसूत्रेण परिहरति । एवं प्राप्त इति । एवं
तदिति स्वयं प्राणाग्निहोत्रमकृत्वातिथीनां तत्कारणमित्यर्थः ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

उपस्थिते भोजने अतस्तस्मादेव भोजनद्रव्यात् प्रथमोपनि-
पतितात् प्राणाग्निहोत्रं निर्वर्तयितव्यं, कस्मात् तद्वचनात् ।
तथा हि 'तद्यज्ञकं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयम्' इति सिद्धव-
द्भक्तोपनिपातपरामर्शेन परार्थद्रव्यसाध्यतां प्राणाज्जतीनां वि-
दधाति, ता अप्रयोजकलक्षणापन्नाः सत्यः कथं भोजनलोपे
द्रव्यान्तरं प्रतिनिधापयेयुः । न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्रा-
प्तिरस्ति, कुण्डपायिनामयने हि 'मासमग्निहोत्रं जुह्वति' इति
विभ्युदेशगतोऽग्निहोत्रशब्दस्तद्वद्भावं विधापयेदिति युक्ता तद्ध-
र्मप्राप्तिः, इह पुनरर्थवादगतोऽग्निहोत्रशब्दो न तद्वद्भावं वि-
धापयितुमर्हति । तद्धर्मप्राप्तौ चाभ्युपगम्यमानायामग्न्युद्धर-

उक्तं स्मारयित्वा परिहरति । न चेत्यादिना । यथा कुण्डपायिसत्र-
गते मासाग्निहोत्रे अग्निहोत्रशब्दादौणमित्यग्निहोत्रधर्माणां पयो-
द्रव्यादीनां प्राप्तिस्तथेहापि प्राणाज्जतीव्यग्निहोत्रशब्दात् पयोद्रव्या-
दीनामुत्सर्गतः प्राप्तौ सत्यां भोजनार्थभक्तद्रव्यविधिनापवादः कृतः,
अतो भक्तविधेरपवादार्थत्वात् भोजनलोपे भक्ताख्यगुणस्याङ्गस्य लो-
पेऽपि मुख्यस्याग्निहोत्रस्य लोपः, अपवादाभावे उत्सर्गप्राप्तपयआदि-
ना तस्य निवृत्तिसम्भवादिति प्राप्तमित्यर्थः । 'गुणलोपेन मुख्यस्य' इति
जैमिनिसूत्रं । आधाने सन्ति पवमानेष्टयस्तत्राग्नये पवमानाय पुरो-
डाशमयाक्रपालं निर्वपेदिति निर्वापः श्रुतस्तदङ्गत्वेनाग्निहोत्रहवन्या
हवींषि निर्वपेदिति दर्शपूर्णमासाख्यप्रवृत्तौ विहिताग्निहोत्रहव-
न्यतिदेशेन प्राच्या आधानकाले चाग्निहोत्राभावात् तस्या गुणभूताया
लोपेऽपि मुख्यस्य निर्वापस्य न लोप इत्यर्थः । आरब्धनित्यादिकर्मणो-
ऽवश्यानुष्ठेयत्वाच्छ्रुतद्रव्यालाभे प्रतिनिहितद्रव्येणापि कर्म कर्तव्यमिति ।

णादयोऽपि प्रायेरन्, न चास्ति सम्भवः अन्युद्धरणं ताव-
 द्दोमाधिकरणभावाय, न चायमग्नौ होमः भोजनार्थताव्या-
 घातप्रसङ्गात्, भोजनार्थोपनीतद्रव्यसम्बन्धाच्चास्य एवैष होमः ।
 तथा च जावालश्रुतिः 'पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयात्' इति आस्थाधा-
 रामेवेमां होमनिर्वृत्तिं दर्शयति । अत एव चेहापि साम्या-
 दिकान्येवाग्निहोत्राङ्गानि दर्शयति 'उर एव वेदिर्लोमानि वर्हि-
 र्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति ।
 वेदिश्रुतिश्चात्र स्थण्डिलमात्रोपलक्षणार्था द्रष्टव्या, मुख्याग्नि-
 होत्रे वेद्यभावात् तदङ्गानाञ्चेह सम्प्रिपादयिषितत्वात् । भो-
 जनेनैव च कृतकालेन संयोगान्नाग्निहोत्रकालावरोधसम्भवः,
 एवमन्येऽप्युपस्थानादयो धर्माः केचित् कथञ्चिद्विरुध्यन्ते ।

प्रतिनिधिन्यायः । सिद्धान्तयति । उपस्थित इति । तद्वचनादिति, तद्धो-
 मीयमिति तच्छब्देन भोजनार्थं सिद्धभक्तमाश्रित्य होमविधानादि-
 त्यर्थः । सिद्धवदभक्तोपनिपातः प्रकृतभक्तागमनं, तस्य तच्छब्देन परा-
 मर्शा नेत्यर्थः । आश्रित्य विहिताजतीनामाश्रयलोपे लोप एव न द्रव्या-
 न्तराक्षेपकत्वं, यथा क्रतुप्रयुक्ताप्रणयनाश्रितस्य गोदोहनस्य क्रतु-
 लोपे लोपो न त्वाश्रयान्तरप्रयोजकत्वं तथेति फलितमाह । ता इति ।
 यदुक्तमग्निहोत्रशब्दात् द्रव्यान्तरप्राप्तिरिति तत्राह । न चात्रेति ।
 तद्भावो नित्याग्निहोत्रसादृश्यं अर्थवादस्यशब्दस्य स्तुतित्वेनोपपत्तेरि-
 त्यर्थः । धर्मप्रापकत्वे दोषमाह । तद्धर्मप्राप्तौ चेति । अत एवेति तद्ध-
 र्मप्राप्त्यभावादेवेत्यर्थः । प्राप्तौ सम्पादनं वृथा स्यादिति भावः । मुख्याग्नि-
 होत्राङ्गानि सम्पाद्यन्ते चेत् कथं तदनङ्गं वेदिरत्र सम्पाद्यते तत्राह ।
 वेदिश्रुतिश्चेति । मुख्याग्निहोत्रस्याप्युद्धरणवत् सायंप्रातःकालद्वयस्या-
 पि न प्राप्तिरित्याह । भोजनेनेति । उपस्थानपरिस्तरणादयोऽप्यग्न्य-

तस्मात् भोजनपक्ष एवैते मन्त्रद्रव्यदेवतासंयोगात् पञ्च होमा
निर्वर्तयितव्याः । यत्त्वादरदर्शनवचनं तत्तु भोजनपक्षे प्राथम्य-
विधानार्थं, न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः । न त्वनेनास्य नित्यता
शक्यते दर्शयितुं, तस्मात् भोजनलोपे लोप एव प्राणाग्निहोत्र-
स्येति ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः
फलं ॥ ४२ ॥

सन्ति कर्माङ्गव्यपाश्रयाणि विज्ञानानि 'ओमित्येतदक्षर-
मुद्गीथमुपासीत' इत्येवमादीनि, किन्तानि नित्यान्वेव स्युः कर्मसु
पर्णमयीत्वादिवत् उतानित्यानि गोदोहनादिवदिति विचा-
रयामः । किं तावत् प्राप्तं नित्यानीति । कुतः प्रयोगवचन-
परिग्रहात्, अनारभ्याधीतान्यपि ह्येतान्युद्गीथादिद्वारेण क्रतु-

भावात् न प्राप्नुवन्ति इत्याह । एवमिति । यस्मात् तद्धर्मप्राप्त्यभाव-
स्तस्मात् भोजनद्रव्येणैव होम इत्युपसंहारे प्राणाय स्वाहा इत्या-
दयो मताः । ननु स्वामिभोजनस्योत्तरकालत्वं श्रुत्यादिविहितं कथं
पूर्वाऽतिथिभ्योऽङ्गीयादिति वचनेन वाच्यते तत्राह । न ह्यस्तीति ।
उपासकान्यस्वामिविषयमुत्तरकालत्वविधानमित्यर्थः । न त्विति प्राथ-
म्यमात्रेणेत्यर्थः । प्राणोपासकस्य प्राप्तभोजनप्राथम्यार्थतयादरस्यान्य-
थासिद्धौ फलितमाह । तस्मादिति ॥

तन्निर्धारणा । उभयथा दृष्टान्तदर्शनात् संशयमाह । किन्तानीति ।
यथाऽनारभ्याधीतपर्णमयीत्वं जुहुद्वारा क्रत्वङ्गतया कर्मसु नित्यं प्रयु-
ज्यते, तथाङ्गाश्रितोपासनान्युद्गीथादिद्वाराऽङ्गतया नित्यानि उत क्रत्व-
ङ्गतया प्रणयनाश्रयो गोदोहनसंयोगः पशुफलार्थत्वादनित्यत्वेन यथा
प्रयुज्यते यथा वा पश्वङ्गयूपाश्रयं वैश्वत्वमन्नाद्यफलत्वादनित्यं तथा

सम्बन्धात् क्रतुप्रयोगवचनेनाङ्गान्तरवत् संस्पृश्यन्ते । यत्त्वेषां
 स्ववाक्येषु फलश्रवणं 'आपयिता ह वै कामानां भवति' इत्यादि,
 तद्वर्तमानापदेशरूपत्वादर्थवादमात्रं अपापश्लोकश्रवणादिवत् न
 फलप्रधानं, तस्मात् 'यथा यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवति न स पापं
 श्लोकं शृणोति' इत्येवमादीनामप्रकरणपठितानामपि जुह्वा-
 दिद्वारेण क्रतुप्रवेशात् स्वप्रकरणपठितवन्नित्यता, एवमुद्धीयाद्यु-
 पासनानामपीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तन्निर्धारणानियम इति । यान्ये-
 तान्युद्धीयादिकर्मगुणयाथात्म्यनिर्धारणानि 'रसतम आप्तिः समृ-
 द्धिर्मुख्यः प्राण आदित्यः' इत्येवमादीनि नैतानि नित्यवत् कर्मसु
 नियम्येरन्, कुतः, तद्दृष्टेः । तथा ह्यनियतत्वमेवैवंजातीयकानां

कर्मसमृद्ध्यादिफलकत्वादुपासनान्यनङ्गत्वेनानित्यानोति संशयार्थः, पूर्व-
 पक्षे उपासनानां प्रयोगनित्यत्वं, सिद्धान्ते त्वनित्यत्वमिति फलभेदः ।
 अनित्यभोजनाश्रयप्राणानिहोत्रस्यानित्यत्वं निरूप्य कर्माङ्गोपास्तीनां
 नित्यत्वमिति प्रत्युदाहरणदृष्टान्तेन पूर्वपक्षमाह । किं तावदिति ।
 उपासनानि कर्माङ्गानि अफलत्वे सति कर्माङ्गाश्रितत्वात् पर्यत्वादिवत्,
 तथा चाङ्गतया प्रयोगविधिना नित्येन प्रयुज्येत इति प्राप्ते सिद्धान्त-
 सूत्रे व्याचष्टे । यानीत्यादिना । उद्धीयादयः कर्मणां गुणाः अङ्गानि
 तेषां याथात्म्यं रसतमत्वादिकं तन्निर्धारणान्युपासनानि यानि तानि
 कर्मसु नित्यपर्यमयीत्वादिवन्न नियम्येरन्नित्यर्थः । एषां कर्माङ्गत्वे तद्धी-
 नस्याविदुषः कर्म न स्यादङ्गोपात्, तस्मादविदुषोऽपि कर्मकर्तृत्व-
 श्रुतिलिङ्गेरङ्गत्वानुमानबाध इत्याह । तद्दृष्टेरिति । तस्यानियमस्य
 दर्शनादित्यर्थः । तां चेदविद्वान् प्रस्तोष्यति प्रधातव्यं पतिष्यतीति
 चाक्रायणेनर्त्विजामाक्षितत्वादन्युपासकानामपि कर्मप्रयोगोऽस्तीत्याह ।
 प्रस्तावादीति । उपास्तीनां कर्मफलात् पृथक् फलश्रुतेर्न कर्माङ्गत्वमि-
 त्याह । अपि चेति । तेनोमित्यक्षरेण यश्चैतदक्षरमेवं रसतमत्वादि-

दर्शयति श्रुतिः 'तेजोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद'
इत्यविदुषोऽपि क्रियाभ्यनुज्ञानात् प्रस्तावादिदेवताविज्ञानवि-
हीनानामपि प्रस्तोत्रादीनां याजनाध्यवसानदर्शनात् प्रस्तोतुर्या
देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि ताञ्चेदवि-
द्वानुज्ञास्यसि ताञ्चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि' इति । अपि चैवं-
जातीयकस्य कर्मव्यपाश्रयस्य विज्ञानस्य पृथगेव कर्मणः फल-
मुपलभ्यते, कर्मफलसिद्ध्यप्रतिबन्धः तत्समृद्धिरतिशयविशेषः
कश्चित् 'तेजोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद नाना तु
विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव
वीर्यवत्तरं भवति' इति । तत्र नाना त्विति विद्वद्विद्वत्प्रयो-
गयोः पृथक्करणात् वीर्यवत्तरमिति च तरप्प्रत्ययप्रयोगात्

रूपेण वेदोपास्ते यश्च न वेद तावुभौ कर्म कुरुत एव यद्यपि तथापि तु
विद्याविद्ययोर्नानात्वं भिन्नफलत्वं । दृष्टं हि मणिविक्रये ज्ञानाज्ञानाभ्यां
वणिग्द्रव्यावरयोः फलवैषम्यं, तस्माद्यदेव कर्म विद्ययोर्द्वीयाद्युपाख्या
श्रद्धयास्तित्वबुद्धोपनिषदा रहस्यदेवताध्यानेन करोति तदेव कर्म
फलातिशयवदित्यर्थः । कर्मणो वीर्यवत्त्वं नाम फलवत्त्वं विद्याहीन-
स्यापि गम्यमानं विद्याया अनङ्गत्वे लिङ्गमिति भावः । नास्मि लो-
कादिदृष्ट्युपासनेषु कर्मसमृद्ध्यतिरिक्तलोकादिफलश्रुतेश्च नाङ्गत्वमि-
त्याह । तथेति । अस्मै विदुषे कल्पन्ते भोगाय समर्था भवन्ति
भूमेरुर्द्धा लोकाः आदृता अधस्तनाश्चेत्यर्थः । तथा हि गुणवाद इति
फलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वे स्तुतिलक्षणा स्यात्, सा न युक्ता, मुख्यदृष्ट्या
फलपरत्वसम्भवात् । प्रयाजानुयाजकर्मणान्तु प्रकरणादर्शयङ्गत्वफला-
भावात् भाटव्याभिभूतिफलश्रुतेरगत्या स्तुतिलक्षकत्वं, यद्यपि पर्यम-
यीत्यादीनामङ्गत्वबोधकं प्रकरणं नास्ति तथापि तेषु फलश्रुतेः स्तुतित्वं,

विद्याविहीनमपि कर्म वीर्यवदिति गम्यते, तच्चानित्यत्वे विद्याया उपपद्यते, नित्यत्वे तु कथं तद्विहीनं कर्म वीर्यवदभ्यनुज्ञायेत, सर्वज्ञोपसंहारे हि वीर्यवत् कर्मेति स्थितिः । तथा लोकसामान्यादिषु प्रतिनिधितानि प्रत्युपासनं फलानि शिष्यन्ते 'कल्पन्ते हास्ये लोका ऊर्द्धाश्चावृत्ताश्च' इत्येवमादीनि । न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुं, तथा हि गुणवाद आपद्येत, फलोपदेशे तु मुख्यवादीपपत्तिः, प्रयाजादिषु त्वितिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य क्रतोः प्रकृतत्वान्तादर्थ्यं सति युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्वं, तथाऽनारम्भाधीतेष्वपि पर्णमयीत्वादिषु, न हि पर्णमयीत्वादीनामक्रियात्मकानामाश्रयमन्तरेण फलसम्बन्धोऽवकल्पते, गोदोहनादीनां हि प्रकृताप्प्रणयनाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः । तथा वैल्वादीनामपि प्रकृतयूपाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः,

तेषामक्रियात्वे क्रियासम्बन्धं विना फलहेतुत्वानुपपत्तेरतस्तेषां फलार्थक्रियापेक्षितत्वात् क्रतोश्च जुञ्जप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षितत्वात् पर्णमयी जुञ्जरित्यादिवाक्येनैव प्रकृतिद्रव्यार्पकेण जुञ्जद्वारा सन्निहितकत्वङ्गत्वसिद्धेर्युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्वमिति भावः । अक्रियात्मकगोदोहनादेरपि फलश्रुतिरर्थवादः स्यादत आह । गोदोहनादीनां हीति । यदाऽपःप्रणयनेन पशुकामस्य सती गोदोहनेन ब्रह्मवर्चसकामस्य कांक्षेनेति फलार्थविधिरेव नार्थवादः, गोदोहनादेः कत्वनाकाङ्क्षितत्वेनाङ्गत्वाभावात्, चमसेन निराकाङ्क्षक्रियासम्बन्धितया स्वफलबाधकत्वसम्भवात् । तथा खादिरत्वेन निराकाङ्क्षकत्वङ्गयूपमाश्रित्य वैल्मन्नाद्यकामस्य खादिरं वीर्यकामस्येति फलार्थविधिरेवार्थः । पर्णमयीत्वादिषु फलविधिः किं न स्यादत आह । न त्विति । एवंविधो यूपादिस्तन्निराकाङ्क्ष इत्यर्थः । जुञ्जरेवाश्रय इत्यत आह । वाक्येनेति । जुञ्जाः प्रकृतिः इत्या-

न तु पर्णमयीत्वादिव्येवंविधः कश्चिदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति, वा-
क्येनैव तु जुक्ताद्याश्रयतां विवक्षित्वा फले च विधिं विवक्षितो
वाक्यभेदः स्यात्, उपासनानान्तु क्रियात्मकत्वात् विशिष्टवि-
धानोपपत्तेरुद्गीथाद्याश्रयाणां फलविधानं न विरुध्यते, तस्मात्
यथा क्रत्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यान्येव-
मुद्गीथाद्युपासनान्यपि इति द्रष्टव्यम् । अत एव च कल्पसूत्र-
कारा नैवंजातीयकान्युपासनानि क्रतुषु कल्पयाञ्चक्रुः ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

वाजसनेयके 'वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे' इत्यत्राध्यात्मं
वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितोऽधिदैवमग्न्यादीनां वायुः ।
तथा छान्दोग्ये 'वायुर्वाव संवर्गः' इत्यत्राधिदैवमग्न्यादीनां वायुः
संवर्गोऽवधारितः 'प्राणो वाव संवर्गः' इत्यत्राध्यात्मं वागादीनां
प्राणः । तत्र संशयः, किं पृथग्वैमौ वायुप्राणवुपगन्तव्यौ स्या-

पेक्षिकत्वादेनेनैव वाक्येन क्रत्वङ्गतया जुञ्जप्रकृतिद्रव्यसम्बन्धो विधेयः
पञ्चान्निराकाङ्क्षं जुञ्जमाश्रित्य तस्यैव प्रकर्तः इत्यस्य फलसंयोगो विधेय
इति वाक्यभेद इत्यर्थः । पर्णतादिवैलक्षण्यमुपासनानामाह । उपा-
सनानां त्विति । स्वयं त्रित्वादिकविशिष्टत्वेन विधानोपपत्तिरित्यर्थः ।
तस्मादिति अङ्गत्वावेदकमानाभावादित्यर्थः । अत एवेति अनङ्गत्वा-
देवेत्यर्थः । तस्मादङ्गोपास्यभावेऽपि कर्माधिकार इति सिद्धं ॥

प्रदानवदेव तदुक्तं । वायुप्राणयोर्भेदाभेदवाक्याभ्यां संशयमाह ।
तत्रेति । अस्तु कर्माङ्गानां तत्सम्बन्धोपास्तीनाञ्च फलभेदान्नित्यत्वानि-
त्यत्वरूपः प्रयोगभेदः, इह तु वायुप्राणयोः स्वरूपभेदात् तत् सस्वरूप-

तामुतापृथगेति । अपृथगिति तावत् प्राप्तं, तत्त्वाभेदात्, न ह्य-
भिन्ने तत्त्वे पृथगनुचिन्तनं न्याय्यं । दर्शयति च श्रुतिरध्यात्म-
मधिदैवतञ्च तत्त्वाभेदं 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यारभ्य ।
तथा 'अत एते सर्व एव ममाः सर्वेऽनन्ताः' इत्याध्यात्मिकानां
प्राणानामाधिदैविकों विभूतिमात्मभूतां दर्शयति । तथान्यत्रापि
तत्र तत्राध्यात्ममधिदैवञ्च बह्वधा तत्त्वाभेददर्शनं भवति । क-
चिच्च 'यः प्राणः स वायुः' इति विस्पष्टमेव वायुं प्राणञ्चैकीक-
रोति । तथोदाहृतेऽपि वाजसनेयिब्राह्मणे 'यतश्चोदेति सूर्यः'
इत्यस्मिन्नुपसंहारश्लोके 'प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति' इति
प्राणेनैवोपसंहरन्नेकत्वं दर्शयति । 'तस्मादेकमेव व्रतञ्चरेत् प्राण्या-
च्चैवापान्याच्च' इति च प्राणव्रतेनैवैकेनोपसंहरन्नेतदेव द्रढयति ।

प्राप्तिलक्षणफलैक्याच्च ध्यानप्रयोगैक्यमिति पूर्वपक्षंयति । अपृथगिति ।
'अग्निर्वाक् भूत्वा' इत्यारभ्य 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' इत्यभेदं
दर्शयतीत्यर्थः । 'यतश्चोदेति सूर्यस्तं वद' इति प्रश्ने सूत्रात्मकवायुर्वाच्यः
वायुस्थाने प्राणः । वदेत्येकत्वं तयोर्दर्शयतीत्याह । तथेति । किञ्च यदि
वायुप्राणयोः पृथक् विधानं स्यात् तर्हि ध्यानाङ्गव्रतभेदोऽपि स्यात्
इह तु प्राणापाननिरोधात्मकव्रतैक्यश्रुतेर्धानैक्यमित्याह । तस्मा-
दिति, व्रतैक्यस्य प्रशस्तत्वादित्यर्थः । किञ्च वायुप्राणौ सस्वर्गा भेदे-
नोपकस्य परस्तादाक्यशेषे संवर्गभेदैक्यश्रुतेः प्रयोगैक्यमित्याह । तथेति ।
महात्मनः इति द्वितीयावज्जवचनं । चतुरश्वतुःसङ्ख्याकान् अग्निसूर्या-
दक्षचन्द्रानपरांश्च वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरूपानेको देवः, कः प्रजापतिः,
जगार जीर्णवानुपसंहृतवानित्यर्थः । न ब्रवीति भेदमिति शेषः । यथा
'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्युत्पन्नाग्निहोत्रस्यैकस्यैव दधितण्डुलादिगुणभेदेन
सायंप्रातःकालभेदेन प्रयोगभेदस्तथा 'अग्नादेो भवति य एवं वेद' इत्यु-

तथा क्कान्दोऽपि 'परस्मान्नहात्मनश्चतुरो देव एकः कः सो जगार' इत्येकमेव संवर्गं गमयति न ब्रवीत्येक एकेषाञ्चतुर्णां संवर्गोऽपरोऽपरेषां, तस्मादपृथक्कमुपगमनस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । पृथगेव वायुप्राणावुपगन्तव्याविति, कस्मात् पृथगुपदेशात् । आध्यानार्था ह्ययमध्यात्माधिदैवविभागोपदेशः सोऽसत्याध्यान-पृथक्कोऽनर्थक एव स्यात् । ननूक्तमपृथगनुचिन्तनं तत्त्वाभेदादिति, नैष दोषः, तत्त्वाभेदेऽप्यवस्थाभेदादुपदेशभेदवशेनानुचिन्तनभेदोपपत्तेः । श्लोकोपन्यासस्य च तत्त्वाभेदाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानस्य पूर्वोदितध्येयभेदनिराकरणसामर्थ्याभावात् । 'स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः' इति चोपमानोपमेयकरणात् । एतेन व्रतोपन्यासो व्याख्यातः । एकमेव व्रतमिति चैवकारो वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतप्रतिपत्त्यर्थः, भग्नव्रतानि हि वागादीन्युक्तानि 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे' इति श्रुतेः न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थः । 'अथातो व्रतमी-

त्यन्नायाः संवर्गविद्याया एकत्वेऽप्युत्पन्नशिष्टवायुप्राणाख्यगुणभेदात् प्रयोगभेद इत्युत्सूत्रं सिद्धान्तयति । पृथगेवेति । 'तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ' इत्युपास्यभेदवाक्यस्य प्रयोगभेदपरत्वाद्वाक्यादेव भेदसिद्धिरित्यर्थः । पूर्वपक्ष्युक्तमनूद्य प्रत्याह । ननूक्तमित्यादिना । उपास्यतया प्रधानभूत-संवर्गगुणविशिष्टोपास्यभेदवाक्यविरोधादनुपास्यवायुतत्त्वैक्यवचनं न प्रयोगैक्यप्रापकमिति भावः । सूत्र्यादयास्तमययोर्वाप्यधो नत्वात्तदभेदाभिप्रायेण प्राणावुक्तौ । ततोऽध्यात्माधिदैववस्थाभेदेनोक्तस्य ध्येयभेदस्य निरासे 'यतश्चोदेति' इति श्लोकस्य न शक्तिरित्याह । श्लोकेति । असा-मर्थ्यं लिङ्गमाह । सामर्थ्येति । श्लोकोपन्यासवद्भूतैकोपन्यासोऽपि तत्त्वा-भेदाभिप्रायेणेत्याह । एतेनेति । नन्वेवकाराद्वायुव्रतनिवृत्तेः प्राण

मांसा' इति प्रसृत्य तुल्यवद्वायुप्राणयोरभग्नव्रतत्वस्य निर्धारित-
त्वात् । 'एकमेव व्रतञ्चरेत्' इति चोक्त्वा 'तेनो एतस्यै देवतायै
सायुज्यं सलोकतां जयति' इति वायुप्राप्तिं फलं ब्रुवन् वायुव्रत-
मनिवर्तितं दर्शयति, *देवता ह्यत्र वायुः स्यात् अपरिच्छिन्नात्म-
त्वस्य प्रेषितत्वात्, पुरस्तात् प्रयोगाच्च, 'सैषानस्तमिता देवता य-
द्वायुः' इति । तथा 'तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः
प्राणेषु' इति भेदेन व्यपदिशति 'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये
दश सन्तस्तत्कृतम्' इति च भेदेनैवोपसंहरति, तस्मात् पृथगेवो-
पगमनं, प्रदानवत् यथा 'इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपा-
लमिन्द्रियाधिराजायेन्द्राय खराज्ञे' इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिण्या-

एवैको ध्येयो भातीत्यत आह । एकमेवेति । वदनदर्शनादीनि वाक्-
चक्षुरादीनां व्रतानि अमरूपमृत्युना भग्नानीत्युक्त्वा प्राणस्याभग्नव्रतत्वं
निर्धारितं, तथा ज्वलनतापादीन्यग्न्यादित्यादीनां व्रतानि भग्नानी-
त्युक्त्वा वायोरभग्नव्रतत्वं निर्धारितं, 'स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः
स्थिरव्रत एवमेतासां देवतानां वायुर्ज्ञाचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः
सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः' इति श्रुतेः, अतो भग्नव्रतनिरासार्थं एव-
कारो न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थं इत्यर्थः । अत्रैवार्थे लिङ्गमाह । एकमिति ।
उकारश्चार्थः, तेन व्रतेन वायोः सायुज्यं समानदेहत्वं सलोकताञ्च
जयतीत्यर्थः । नन्वत्र वायुप्राप्तिर्न श्रुतेत्यत्राह । देवतेति । तस्मात्
तच्चाभेददृष्ट्या व्रतैक्यमिति स्थितं, सम्प्रति पूर्वाक्तं पृथगुपदेशं विवृ-
णोति । तथा तौ वा इति । सौत्रं दृष्टान्तं व्याचष्टे । प्रदानवदिति ।
त्रयः पुरोडाशाः अस्याः सन्तीति त्रिपुरोडाशिनीयिस्तस्यां किं सह
प्रदानमुत भेदेनेति सन्देहे पूर्वपक्षमाह । सर्वेषामिति । सर्वेषां
देवानामभिमुख्येन प्रापयन् हविरवद्यति गृह्णाति, अच्छं वट्कारं
वट्काराख्यदेवभागमित्यर्थः । यद्वा सर्वदेवार्थे युगपदवदानं कार्य-
मित्यत्र हेतुस्यं वट्कारमिति । अव्यर्थत्वायेत्यर्थे हि एकार्थमवदाते

* देवतेत्यत्रेति वर्ध० का० ।

मिथ्यां 'सर्वेषामभिगमयन्नवद्यत्यच्छं वट्कारम्' इत्यतो वचना-
दिन्द्राभेदाच्च सहप्रदानाशङ्कायां राजादिगुणभेदात् याज्या-
नुवाक्याद्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव देवतापृथक्त्वात् प्रदान-
पृथक्त्वं भवति, एवं तत्त्वाभेदेऽपि आध्येयांशपृथक्त्वादाध्यान-
पृथक्त्वमित्यर्थः । तदुक्तं सङ्कर्षे 'नाना वा देवता पृथग्ज्ञानात्'
इति [जै०सू०] । तत्र तु द्रव्यदेवताभेदात् यागभेदोऽपि
विद्यते नैवमिह विद्याभेदोऽस्ति उपक्रमोपसंहाराभ्यामध्या-
त्माधिदैवोपदेशेऽप्येकविद्याविधानप्रतीतेः, विद्यैक्येऽपि त्वध्या-
त्माधिदैवभेदात् प्रवृत्तिभेदो भवति, अग्निहोत्र इव सायंप्रातः-
कालभेदादित्यभिप्रेत्य प्रदानवदित्युक्तम् ॥

हविषि श्रेष्ठो योगानर्हतया यथा स्यादिति भावः । एवं सहावदन-
श्रुतेर्देवैक्याच्च पुरोडाशानां सहप्रक्षेपे प्राप्ते पृथक्प्रक्षेप इति सि-
द्धान्तमाह । राजेति । राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन विशिष्टदेवता-
भेदादित्यर्थः । किञ्चाध्वर्युणा यजेति प्रैषकृते होत्रीयो मन्त्रः पठ्यते
सा याज्या, अनुब्रूहि इति प्रैषानन्तरमन्त्रः पुरोऽनुवाक्येति भेदोऽस्ति,
तत्रास्यामिष्टौ प्रथमपुरोडाशप्रदाने या क्लृप्ता याज्या सा द्वितीयप्रदाने
पुरोऽनुवाक्या, या च पूर्वमनुवाक्या सा पश्चात् याज्येति व्यत्यासमन्वा-
हेति श्रुत्या विधानात्, यथाश्रुति प्रक्षेपपृथक्त्वमित्याह । याज्येति ।
सङ्कर्षो देवत्यकाण्डं । वाणब्दोऽवधारणे, नानैव देवता राजादिगुणभेदेन
भेदागमादिति सूत्रार्थः । दृष्टान्ते देवताभेदात् कर्मभेदवत् विद्याभेदः
स्यात् इत्यत आह । तत्र त्विति । कर्मात्प्रवृत्तिवाक्यस्य देवताभेदः
कर्मभेदे हेतुः, इह त्वन्नादो भवति य एवं वेदेत्युत्पावेकत्वेन ज्ञान-
विद्यायाः पश्चात् कृतवायुप्राणभेदो न भेदकः, अग्निहोत्रस्येव द्रव्या-
दिद्रव्यभेद इत्यर्थः । तर्हि केनांशेन प्रदानस्य दृष्टान्तत्वमित्यत आह ।
विद्यैक्येऽपीति । अवस्थाभेदो देवताभेदः प्रयोगभेदश्चेत्यंशेनायं दृष्टान्त
इत्यर्थः ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्वि वलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये 'नैव वा इदमग्रे सदासीत्' इत्यस्मिन्
ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्याधीयते 'षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्म-
नोऽग्नीनर्कान् मनोमयान्मनश्चितः' इत्यादि, तथैव 'वाङ्कितः
प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः' इति पृथ-
गग्नीनामनन्ति साम्यादिकान्, तेषु संशयः किमेते मनश्चिदा-
दयः क्रियानुप्रवेशिनः तच्छेषभूता उत स्वतन्त्राः केवलवि-
द्यात्मका इति । तत्र प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशे प्राप्ते स्वातन्त्र्यं
तावत् प्रतिजानीते, लिङ्गभूयस्त्वादिति । भूयांसि हि लिङ्गा-
न्यस्मिन् ब्राह्मणे केवलविद्यात्मकत्वमेषामुपोद्बलयन्ति दृश्यन्ते

लिङ्गभूयस्त्वात् । उत्पत्तेः प्राक् 'इदं सर्वं नैव सदासीन्नाप्यसदित्युपक्रम्य
मनःसृष्टिमुक्त्वा 'मन आत्मानमैक्षत तीक्ष्णपूर्वकमग्नीनपश्यत्' इति
मनोऽधिकृत्य पठन्ति इत्यर्थः । पुरुषायुषः क्लृप्तशतवर्धान्तर्गतैः षट्-
त्रिंशत्सहस्रैरहोरात्रैरवच्छिन्नतया मनोवृत्तीनामसङ्ख्येयानामपि
षट्त्रिंशत्सहस्रत्वं । आभिरियुक्तात्वेन कल्पिताभिर्मनसैव सम्पादिता-
अग्नयो मनश्चितस्तानर्कान् पूज्यान्मनोमयान्मनोवृत्तिषु सम्पादिता-
नात्मनः स्वस्य सम्बन्धित्वेन मनोऽपश्यत्, तथा वाक्प्राणादयोऽपि स्वस्व-
वृत्तिरूपानग्नीनपश्यन्नित्याह । तथेति । प्राणो घ्राणं, कर्मेन्द्रियेण हस्ता-
दिना चितः कर्मचितः, अग्निचितस्त्वृक्पूर्वका अपि चयनप्रकरणाः क्लृप्ताः
तेऽग्नयः क्रत्वर्था उत प्राधान्यञ्चापकलिङ्गादिभूयस्त्वात् पुरुषार्था वेति
संशयमाह । तेष्विति । केवलविद्यात्मकाः क्रियादिकं विना भावना-
मया इत्यर्थः । एकप्रयोगासम्भवाद्वायुप्राणयोरपि प्रयोगभेदोऽस्तु, इह
तु मनश्चिदाद्यग्नीनां प्रकरणात् कर्माङ्गत्वेनैकप्रयोगत्वमिति प्राप्य सि-
द्धान्तमुपक्रमते । तत्रेत्यादिना । पूर्वपक्षे भावनाग्नीनां क्रत्वङ्गत्वमियुक्तेषां

‘तद्यत् किञ्चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिरिति तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते’ इति चैवंजातीयकानि । तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्वलीयः, तदप्युक्तं पूर्वस्मिन् काण्डे ‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्’ इति [जै० सू०] ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामा-
नसवत् ॥ ४५ ॥

नैतद्युक्तं स्वतन्त्रा एतेऽग्नयोऽनन्यशेषभूता इति पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात् तद्विषय एवायं विकल्पविशेषोपदेशः स्थान्न स्वतन्त्रः । ननु प्रकरणास्त्रिङ्गं वलीयः, सत्यमेव तत्, लिङ्गमपि त्वेवंजातीयकं न प्रकरणात् वलीयो भवति, अन्यार्थ-

क्रियाग्निना विकल्पः समुच्चयो वास्तु सिद्धान्ते पुरुषार्थत्वमिति फलं, तत्र सर्वप्राणिमनोवृत्तिभिर्मया सदाग्नयः श्रीयन्त इति ध्यानदार्ढ्यं सति सर्वभूतानि यत्किञ्चित् मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेवाग्नीनां सा कृतिः करणमित्येकं लिङ्गं, क्रियाङ्गस्य यत्किञ्चित्करणेन सिद्धदर्शनादित्याह । तद्यदिति । एवंविदे स्वपते जाग्रतेऽपि तदीयाग्निन् भूतानि सर्वदा चिन्वन्ति इति लिङ्गान्तरं, क्रियाङ्गस्य चोदितकालानुष्ठेयस्य सदा सर्वैरनुष्ठेयमानत्वायोगादित्यर्थः । षट्त्रिंशत्सहस्रत्वसङ्ख्याप्यनङ्गत्वे लिङ्गं एवंजातीयकपदेनोक्तं ॥

एवं सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति । पूर्वति । पूर्वस्थेयकाभिरग्निं चिनुत इत्युक्तस्य स एष त्विष्टकाग्निरिति सन्निहितस्यायं विकल्पविशेषोपदेशः सङ्कल्पमयत्वाख्यप्रकारभेदोपदेशः क्रियाग्निवत् साङ्कल्पिकामयोऽप्यङ्गमिति यावत्, किं विधिवाक्यस्थं लिङ्गं प्रकरणाद्वलीयः

दर्शनं ह्येतत् साम्पादिकाग्निप्रशंमारूपत्वात् । अन्यार्थदर्शन-
 चासत्यामन्यस्यां प्राप्तौ गुणवादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकरणं
 बाधितुमुत्सहते । तस्मात् साम्पादिका अध्येतेऽग्नयः प्रकरणात्
 क्रियानुप्रवेशिन एव स्युः, मानसवत्, यथा द्वादशरात्रस्य दश-
 मेऽह्न्यविवाक्ये पृथिव्या पात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये
 देवतायै गृह्यमाणस्य ग्रहणासादनहवनाहरणोपक्कानभक्षणानि
 मानसान्येव आम्नायन्ते, स च मानसोऽपि ग्रहकल्पः क्रिया-
 प्रकरणात् क्रियाशेष एव भवति, एवमयमप्यग्निकल्प इत्यर्थः ॥

अर्थवादस्य वाऽऽद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । न द्वितीय इत्याह । लि-
 ङ्गमिति । मानस्याग्निविध्यर्थार्थवादस्य लिङ्गानां स्वार्थप्रापकानामभा-
 वात् दौर्बल्यमित्यर्थः । सूत्रस्य क्रियापदं व्याचष्टे । तस्मादिति । ननु
 अक्रियारूपाग्नीनां ध्यानमयानां कथं क्रियाङ्गत्वं तत्राह । मानसव-
 दिति । द्वादशाहस्यान्याहर्द्वयं त्यक्त्वा मध्यस्य दशरात्रस्यैव रात्रादिषु
 प्रकृतित्वं, तद्धर्माणामेव तेष्वतिदेशात्तस्य मध्यदिनानुष्ठेयस्य सदोच्चै-
 रनुष्ठीयमानत्वात्, दशरात्रस्य दशमेऽह्न्यर्थादेकादशेऽह्नि मानस-
 ग्रहः श्रूयते, अनया त्वा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनोग्रहं
 गृह्णाति इति अनया रसया पृथिव्या पात्रेण समुद्रं त्वा प्रजापति-
 देवताकं मनोग्रहं गृह्यते इति ग्रहः सोमरसः, मनसा रसत्वेत भा-
 वितमध्यर्गुगृह्णाति इत्यर्थः । अत एव त्विजां ध्यायितया विविधवा-
 क्योच्चारणाभावादविवाक्यसंज्ञा । अङ्गः प्रात्या ग्रहणं नाम सोमपात्र-
 स्थोपादानं, गृहीतस्य स्वस्थाने स्थापनमासादनं, सोमस्य हेमो हवनं
 ऊतशेषादानं, आहरणं शेषभक्षणाय त्विजां मिथोऽनुच्चाकरणमुपक्कानं,
 ततो भक्षणमित्येतानि मानसान्येवेत्यर्थः । स च मानसो ग्रहो द्वादशा-
 हादहरन्तरे स्वतन्त्रमित्याशङ्क्य द्वादशाहसंज्ञाविरोधात् नाहरन्तरं
 किन्तु प्रकरणादविवाक्यस्याङ्गमिति सिद्धान्तमाह । स चेति । कल्पः
 कल्पनाप्रकारः ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

अतिदेशश्चैषामग्नीनां क्रियानुप्रवेशमुपोद्वलयति 'षट्त्रिंशत् सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः' इति । सति हि समान्येऽतिदेशः प्रवर्तते ततश्च पूर्वेणैष्टकाचितेन क्रियानुप्रवेशिनाऽग्निना साम्यादिकानग्नीनतिदिशन् क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्योतयति ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पञ्चं व्यावर्तयति । विद्यात्मका एवैते स्वतन्त्रा मनश्चिदादयोऽग्नयः स्युः न क्रियाशेषभूताः, तथा हि निर्धारयति 'ते हैते विद्याचित एव' इति 'विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति' इति च ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते चैषां स्वातन्त्र्ये लिङ्गं तत्पुरस्तादर्शितं 'लिङ्गभूयस्त्वात्' इत्यत्र [वे० सू० ३।३।४४] । ननु लिङ्गमप्यसत्यामन्यस्यां प्राप्तावसाधकं कस्यचिदर्थस्येत्यपास्य तत्प्रकरणसामर्थ्यात् क्रियाशेषत्वमध्यवसितमिति, अत उत्तरं पठति ॥

केचित्त्वत्र भाष्ये दशरात्रशब्दो विकृतिपरः, तत्रापि दशमेऽहन्य-विवाक्यसंज्ञके मानसग्रहस्यातिदेशप्राप्ततयाङ्गत्वादित्याजः । मनश्चिदादीनां क्रियाङ्गत्वे प्रकरणमुक्त्वा लिङ्गमाह । अतिदेशश्चेति । क्रियाङ्गत्वसादृश्यादतिदेश इत्यर्थः ॥

सिद्धान्तमाह । विद्येति ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यैः प्रकरणं बाध्यमिति सूत्रत्रयार्थः ॥

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४६ ॥

नैवं प्रकरणसामर्थ्यात् क्रियाशेषत्वमध्यवसाय स्वातन्त्र्यपक्षो
वाधितव्यः, श्रुत्यादिवलीयस्त्वात् । वलीयांसि हि प्रकरणात्
श्रुतिलिङ्गवाक्यानीति स्थितं श्रुतिलिङ्गसूत्रे, तानि चेह स्वातन्त्र्य-
पक्षं साधयन्ति दृश्यन्ते, कथं, श्रुतिस्त्वावत् 'ते हैते विद्याचित
एव' इति, तथा लिङ्गं 'सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्यपि स्वपते'
इति, तथा वाक्यमपि 'विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति' इति,
'विद्याचित एव' इति हि सावधारण्यं श्रुतिः क्रियानुप्रवेशेऽ-
मीषामभ्युपगम्यमाने बाधिता स्यात् । नन्ववाह्यसाधनत्वाभिप्रा-
यमिदमवधारणं भविष्यति । नेत्युच्यते, तदभिप्रायतायां हि
विद्याचित इतीयता विद्यास्वरूपसङ्कीर्तनेनैव कृतत्वादनर्थक-
मिदमवधारणं भवेत्, स्वरूपमेव ह्येषामवाह्यसाधनत्वमिति ।
अवाह्यसाधनत्वेऽपि मानसग्रहवत् क्रियानुप्रवेशशङ्कायां तन्निवृ-
त्तिफलमवधारणमर्थवत् भविष्यति । तथा 'स्वपते जाग्रते चैवं-
विदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्येतानग्नीन् चिन्वन्ति' इति सातत्यदर्-
शनमेतेषां स्वातन्त्र्येणैव कल्पते । यथा साम्यादिके वाक्प्राणमये
अग्निहोत्रे 'प्राणं तदा वाचि जुहोति वाचं तदा प्राणे जुहोति'

तत्रावधारणश्रुतेरन्यथासिद्धिं शङ्कते । नन्ववाह्येति । विद्याचित
इतिपदेनैवावाह्यसाधनत्वस्य लब्धत्वादवधारणं व्यर्थमित्याह । नेति ।
तर्हि कथमस्यार्थवत्त्वं तत्राह । अवाह्येति । लिङ्गं व्यनक्ति । तथे-
ति । अग्नीनां सर्वकालव्यापित्वेनानङ्गत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति ।
तदा ध्यानकाल इत्यर्थः । होमे यथा सातव्यमुच्यते तत्तदग्नीनां सात-
त्यदर्शनमित्यन्वयः । यदुक्तमर्थवादस्यत्वात्लिङ्गं दुर्बलमिति तत्र सर्वदा

इत्युक्त्वा उच्यते 'एते अनन्ते अमृते आहुती जायच्च स्वपंसु
 सततं जुहोति' इति । तद्वत् क्रियानुप्रवेशे तु क्रियाप्रयोगस्या-
 ऽल्पकालत्वात् न सातत्येनैषां प्रयोगः कल्पेत । न चेदमर्थ-
 वादमात्रमिति न्याय्यं, यत्र हि विस्पष्टो विधायको लिङ्गादि-
 रूपलभ्यते युक्तं तत्र सङ्कीर्तनमात्रस्यार्थवादत्वं, इह तु विस्प-
 ष्टविध्यन्तरानुपलब्धेः सङ्कीर्तनादेवैषां विज्ञानानां विधानं
 कल्पनीयं, तच्च यथासङ्कीर्तनमेव कल्पयितुं शक्यत इति सा-
 तत्यदर्शनात् तथाभूतमेव कल्प्यते, ततश्च सामर्थ्यादेषां स्वा-
 तन्त्र्यसिद्धिः । एतेन 'तद्यत् किञ्चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्प-
 यन्ति तेषामेव सा कृतिः' इत्यादि व्याख्यातं । तथा वाक्य-
 मपि 'एवंविदे' इति पुरुषविशेषसम्बन्धमेवैषामाचक्ष्णं न क्रतु-
 सम्बन्धं मृष्यते । तस्मात् स्वातन्त्र्यपक्ष एव ज्यायानिति ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् दृष्टश्च

तदुक्तं ॥ ५० ॥

इतश्च प्रकरणमुपमृद्य स्वातन्त्र्यं मनस्विदादीनां प्रतिप-
 न्तव्यं यत्क्रियावयवान्मनआदिव्यापारेष्वनुबन्धानि 'ते मनसैवा-
 धीयन्त मनसैवाचीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त मनसाऽस्तुवन्

सर्वभूतानि यदर्थमस्मीन् चिन्वन्ति इति ध्यायेदित्यपूर्वार्थतया विधि-
 कल्पनात्, तथा विधिवाक्यस्थत्वाल्लिङ्गं प्रकरणाद्वलवदित्याह । न चेद-
 मित्यादिना । एतेनेति विधित्वेनेत्यर्थः । वाक्यं विवृणोति । तथेति ॥

सम्पदुपास्त्यै मनोवृत्तिषु क्रियाङ्गानां योजनमनुबन्धः श्रुत्या क्रियते
 तदन्यथानुपपत्त्याप्यस्मीनां पुरुषार्थत्वं क्रत्वर्थत्वेऽङ्गानां सिद्धत्वेन सम्पा-

मनसाऽशंसन् *यत्किञ्चित् यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्चित् यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत' इत्यादिना । सम्पत्फलो ह्ययमनुबन्धः, न च प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः सन्तः सम्पदा लिप्सितव्याः । न चात्रोद्गीथाद्युपासनवत् क्रियाङ्गसम्बन्धात् तदनुप्रवेशित्वमाशङ्कितव्यं श्रुतिवैरूप्यात्, न ह्यत्र क्रियाङ्गं किञ्चिदादाय तस्मिन्नदो नामाध्यसितव्यमिति वदति, षट्त्रिंशतन्तु सहस्राणि मनोवृत्तिभेदानादाय तेष्वग्नित्वं ग्रहादींश्च कल्पयति पुरुषयज्ञादिवत् । सङ्ख्या चेयं पुरुषायुषस्याहःसु दृष्टा सती तत्सम्बन्धिनीषु मनोवृत्तिष्वारोप्यत इति द्रष्टव्यं, एवमनुबन्धात् स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनां । आदिशब्दादतिदेशाद्यपि यथासम्भवं योजयितव्यं, तथा हि 'तेषामेकैक एव

दनानुपपत्तेरित्याह । इतश्चेत्यादिना । ते अग्रयः, आधीयन्त तेषामाधानं मनसैव कुर्यादित्यर्थः । कालस्यावच्छेदस्य नियमादधीयन्त इष्टकाश्चेतव्या इत्यर्थः । ग्रहाः पात्राणि, अस्तुवन् उद्गातारः स्तुवन्ति अशंसन् होतारः शंसन्ति, किं ब्रह्मत्या यत्किञ्चित् यज्ञे कर्मादादुपकारकं यज्ञीयं यज्ञस्वरूपोत्पादकञ्च तत्सर्वं मनोमयं कुर्यादिति श्रुत्यर्थः । वृत्तिष्वग्रिधानस्य क्रियानङ्गत्वेऽप्युद्गीथध्यानक्रियाङ्गाश्रितत्वं स्यान्नेत्याह । न चात्रोद्गीथेति । अङ्गावबद्धश्रुतितोऽस्याः श्रुतवैरूप्यं स्फुटयति । न हीति । अनङ्गवृत्तिषु साङ्गकतुसम्पादनं पुरुषस्य यज्ञत्वध्यानवत्त्वं स्वतन्त्रमित्यर्थः । अनादरार्थोऽतिदेशो न भवति किन्तु विकल्पार्थ इत्यत आह । न चेति । एकस्मिन् आत्मनि परोक्षसाधनयोर्विकल्पो भवति यथा ब्रीहियवयोरत्र तु क्रियाग्रेर्ध्यानाग्नीनां साध्यभेदात् न विकल्प इत्यर्थः । अत एव समुच्चयोऽपि निरस्तः । यदुक्तं क्रियाङ्गत्वसामान्येनातिदेश इति तन्नेत्याह । यत्तु इति । सूत्रे ब्रह्मवचनार्थमाह । श्रुत्यादीनि चेति ।

* यत्किञ्चित् यज्ञे कर्म क्रियत इति वर्ध० पु० नास्ति ।

तावान् यावानसौ पूर्वः' इति क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यं ज्ञान-
मयानामेकैकस्यातिदिशन् क्रियायामनादरं दर्शयति । न च
सत्येव क्रियासम्बन्धे विकल्पः पूर्वेणोत्तरेषामिति शक्यते वक्तुं । न
हि येन व्यापारेणाहवनीयधारणादिना पूर्वः क्रियाया उप-
करोति तेनोत्तरे उपकर्तुं शक्नुवन्ति । यत्तु पूर्वपक्षेऽप्यतिदेश
उपोद्वलक इत्युक्तं सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तत इति, तद-
स्मात्पक्षेऽप्यग्नित्वसामान्येनातिदेशसम्भवात् प्रत्युक्तं । अस्ति हि
साम्यादिकानामप्यग्नीनामग्नित्वमिति । श्रुत्यादीनि च कार-
णानि दर्शितानि । एवमनुबन्धादिभ्यः *कारणेभ्यः स्वातन्त्र्यं
मनस्विदादीनां प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत्, यथा प्रज्ञान्तराणि शा-
ण्डिल्यविद्याप्रभृतीनि स्वेन स्वेनानुबन्धेनानुबध्यमानानि पृथ-

अनुबन्धातिदेशश्रुतिलिङ्गवाक्येभ्य इत्यर्थः । एवमित्यर्थ इति शेषः ।
मनस्विदादीनां स्वातन्त्र्ये क्रियाप्रकरणादुत्कर्षः स्यादित्याशङ्क्य स इष्ट
इत्याह । दृष्टश्चेति । एकादशे चिन्तितं [माध० जै० न्यायमाला०
११।४।२] 'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत' इति प्रकृ-
त्यावेष्टिर्नाम काचिदिष्टिरास्मात् । 'आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं
दक्षिणा, बार्हस्पत्यश्चरुरिति पृथ्वी दक्षिणा, ऐन्द्रमेकादशकपाल-
मृषभो दक्षिणा' इति, तस्यां वर्णभेदेन प्रयोगभेदः श्रूयते 'यदि
ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाज्जतिमाज्जतिं ऊत्वाभिघार-
येत् यदि वैश्यो वैश्वदेवं चरुं मध्ये निदध्यात् यदि राजन्यस्तदैन्द्रमि-
त्याग्नेयैन्द्रं पुरो । शयोर्मध्ये बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेदित्यर्थः । अत्राग्ने-
यादिचरुषु अङ्गानां तन्त्रेण प्रयोगो भाति मध्ये निधानलिङ्गात् प्रयो-
गभेदमध्ये निधानायोगादेतयान्नाद्यकामं याजयेदित्येकवचनाच्च, स
च तन्त्रप्रयोगो राजसूयक्रतुवाच्यायामन्नाद्यकामवर्णात्रयकर्तृकायामेवा-
वेष्टौ ज्ञेयः न तु क्रत्वन्तर्गतायां । ननु किमत्र नियामकं क्रत्वर्थाया-

गेव कर्मभ्यः प्रज्ञान्तरेभ्यश्च स्वतन्त्राणि भवन्त्येवमिति । दृष्ट-
श्चावेष्टेः राजसूयप्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षः, वर्णत्र-
यानुबन्धाद्राजयज्ञत्वाच्च राजसूयस्य । तदुक्तं प्रथमे काण्डे
'क्रत्वर्थीयामिति चेत् न वर्णत्रयसंयोगात्' इति [जै० सू०] ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवत् न हि
लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

यदुक्तं मानसवदिति तत्प्रत्युच्यते, न मानसग्रहसामान्या-
दपि मनश्चिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यं, पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्यादिभ्यो
हेतुभ्यः केवलपूरुषार्थलोपलब्धेः, न हि किञ्चित् कस्यचित्
केनचित् सामान्यं न सम्भवति, न च तावता यथा स्वं वैषम्यं
निवर्तते मृत्युवत्, यथा 'स वा एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्
मण्डले पुरुषः' इति 'अग्निर्वै मृत्युः' इति चाग्न्यादित्यपुरुषयोः
समानेऽपि मृत्युशब्दप्रयोगे नात्यन्तसाम्यापत्तिः, यथा च 'असौ

मध्यवेष्टौ तत्र प्रयोगः किं न स्यादिति चेत् । न, वर्णत्रयसंयुक्तायां
काम्यायामेव अङ्गतन्त्रैक्यसाधकस्य मध्ये निधानादिलिङ्गस्य सत्त्वादतो
लिङ्गैकवचनाभ्यां तन्त्रैक्ये सति हिरण्यादिका मिलितैकैव दक्षिणा
देया, अन्यथा प्रयोगैक्यायोगात् । राजमात्रकर्तृकत्वन्तर्गतेष्टौ तु
वर्णत्रयसंयोगाभावात् मध्ये निधानादिलिङ्गं नास्ति, ततश्च तन्त्रैक्य-
साधकाभावाद्दक्षिणाभेदेन तन्त्रभेद इत्यङ्गानामावृत्तिरेव बह्विधिति
सूत्रार्थः ॥

अत्र चैकप्रयोगलिङ्गस्य क्रत्वर्थेष्टावसम्भवं काम्येष्टौ च सम्भवं वद-
ताऽनेन सूत्रेण काम्येष्टेः क्रत्वर्थेष्टिविलक्षणत्वात् क्रतुप्रकरणादुत्कर्ष
इति सूचितं । स चोत्कर्षो युक्त एव, राजमात्रकर्तृकराजसूयक्रतौ
वर्णत्रयकर्तृकेष्टेरन्तर्भावायोगादिति स्थितं, तथा मनश्चिदादीना-
मुत्कर्ष इति भावः । एवं दृष्टान्तं विघटयति । न सामान्यादिति ।

वाव लोकोऽग्निर्गतमास्यादित्य एव समित्' इत्यत्र न समिदा-
दिसामान्याल्लोकस्याऽग्निभावापत्तिस्तद्वत् ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

परस्तादपि 'अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः' इत्येतस्मिन्
अनन्तरे ब्राह्मणे ताद्विध्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयोजनं
लभ्यते न शुद्धकर्माङ्गविधित्वं, तत्र हि—

‘विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः ।

न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः’ ॥

इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म निन्दन् विद्याञ्च प्रशंसन्ने-
तद्दर्शयति, तथा पुरस्तादपि 'यदेतन्मण्डलं *नयति' इत्यस्मिन्
ब्राह्मणे विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते 'सोऽमृतो भवति मृत्युर्यस्या-
त्मा भवति' इति विद्याफलेनैवोपसंहारात् न कर्मप्रधानता,
तत्सामान्यादिहापि तथात्वं । भूयांसस्वग्न्यवयवाः सम्पाद-
यितव्या विद्यायामित्येतस्मात् च कारणादग्निनानुबध्यते विद्या
न कर्माङ्गत्वात् । तस्मात् मनश्चिदादीनां केवलविद्यात्मकत्व-
सिद्धिः ॥

क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्ववैषम्येऽपि मानस्यत्वसामान्यं न विरुध्यते विषमयो-
रपि साम्यदर्शनादित्यर्थः ॥

किञ्च पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः स्वतन्त्रविद्याविधानात् तन्मध्यस्थस्याऽपि
ब्राह्मणस्य स्वतन्त्रविद्याविधिपरत्वमित्याह । परेण चेति । चित्तेऽग्नौ
लोकदृष्टिविधानं स्वतन्त्रमुत्तरत्र गम्यते पूर्वत्र मण्डलपुरुषोपास्ति-
त्तत्सान्निध्यान्मध्येऽपि मानस्याग्नयः स्वतन्त्रा इत्यर्थः । तर्हि क्रियाग्निना
सह पाठः किमर्थमित्यत आह । भूयांसस्त्विति ॥

* नयतीत्यस्य स्थाने तपतीति वर्ध० पु० पाठः ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥५३॥

इह देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सङ्गावः समर्थ्यते बन्धमोक्षा-
धिकारसिद्धये । न ह्यसति देहव्यतिरिक्ते आत्मनि परलोक-
फलाश्चेदना उपपद्येरन् कस्य वा ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्येत । ननु
शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यति-
रिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तं । सत्यमुक्तं भाष्यकृता न तु तत्रात्मा-
ऽस्तित्वे सूत्रमस्ति इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्वमाक्षेप-
पुरःसरं प्रतिष्ठापितं । इत एवाकृष्याचार्येण श्वरस्वामिना
प्रमाणलक्षणे वर्णितम् । अत एव च भगवतोपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे
आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः ।
इह चेदं चेदनालक्षणेष्पूपासनेषु विचार्यमाणेष्व्वात्मास्तित्वं
विचार्यते कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय । अपि च पूर्वस्मिन्नधि-

मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वमुक्तं तदयुक्तं देहातिरिक्तपुरुषाभावादि-
त्याक्षिपति । एक आत्मनः शरीरे भावात् । सिद्धान्तफलमाह । बन्धेति ।
पूर्वपक्षे तु परलोकार्थकर्मसु मोक्षार्थविद्यायां च अप्रवृत्तिरिति
व्यतिरेकमुखेन फलमाह । न ह्यसति इति । व्यतिरिक्तात्मविचारस्य
पूर्वतन्त्रे कृतत्वात् पौनरुक्तमित्याशङ्क्य तत्रत्यविचारस्याऽपि इदमेव
सूत्रं मूलं जैमिनिसूत्राभावादतः क्व पूनरुक्तिरित्याह । ननु शास्त्रे-
त्यादिना । 'यच्चायुधो यजमानः स्वर्गं लोकमेति' इत्यादिवाक्यस्य
भोक्तुरभावादप्रामाण्यप्राप्तावित एवाकृष्य भोक्तुर्विचारः कृत इत्यत्र
वृत्तिकारवचनं लिङ्गमाह । अत एवेति । तत्र सूत्राभावादेवेत्यर्थः ।
उद्धार उपरमः । अस्याधिकरणस्यास्मिन् पादे प्रसङ्गसङ्गतिरित्याह ।
इह चेति । आमुष्मिकफलोपासनानिर्णयप्रसङ्गेन तदपेक्षितात्मा-
स्तित्वमुच्यते इत्यर्थः । एतत् सिद्धवत्कृत्य प्रथमसूत्रेऽयमशब्देनाधि-

करणे प्रकरणोत्कर्षाभ्युपगमेन मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वं वर्णितं, कोऽसौ पुरुषो यदर्थो एते मनश्चिदादय इत्यस्यां प्रसक्ता-
विदं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुच्यते तदस्तित्वाच्चेपार्थञ्चे-
दमाद्यं सूत्रं, आच्चेपपूर्विका हि परिहारोक्तिर्विवक्षितेऽर्थे स्थू-
णानिखननन्यायेन दृढां बुद्धिमुत्पादयेदिति । अत्रैके देह-
मात्रात्मदर्शिनो लोकायतिका देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावं
मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वदृष्टमपि चैतन्यं
शरीराकारपरिणतेषु भूतेषु स्यादिति सम्भावयन्तः तेभ्यश्चै-
तन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानं चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति चाहुः,
न स्वर्गगमनायापवर्गगमनाय वा समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्मा-
ऽस्ति यत्कृतं चैतन्यं देहे स्यात् देह एव तु चेतनश्चात्मा चेति
प्रतिजानते हेतुञ्चाचक्षते, शरीरे भावादिति । यद्धि यस्मिन्
सति भवत्यसति च न भवति तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयते यथाग्नि-
धर्मावौष्ण्यप्रकाशौ, प्राणचेष्टाचैतन्यस्रत्यादयश्चात्मधर्मत्वेनाभि-
मता आत्मवादिनां, तेऽप्यन्तरेव देह उपलभ्यमाना बहिश्चा-

कारी चिन्तितस्तस्मादिदमधिकरणं सर्वशास्त्राङ्गमिति शास्त्रसङ्गति-
माह । कृत्स्नेति । आच्चेपलक्षणमवान्तरसङ्गतिमाह । अपि चेति ।
देहातिरिक्त आत्मास्ति न वेति वादिविप्रतिपत्तेः संशये पूर्वपक्ष-
माह । अत्रैक इति । यद्यपि समस्तेषु मिलितेषु भूतेषु चैतन्यं न
दृष्टं ततोदकुम्भस्य ज्ञानाभावाद्यस्तेषु तु नास्त्येव इत्यर्थः । विदेहा-
त्मकभूतेषु स्यादिति तेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यं सम्भावयन्तो मदशक्तिवद्वि-
ज्ञानं सङ्घातजं तद्विशिष्टसङ्घात आत्मेत्याहुः इत्यन्वयः । यथा मादक-
द्रव्येषु ताम्बूलपत्रादिषु प्रत्येकमदृष्टापि मदशक्तिस्तत्सङ्घाताज्जायते
तद्वदित्यर्थः । ननु देहः स्वयं न चेतनः घटवद्भौतिकत्वात् किन्तु

नुपलभ्यमाना अमिद्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि देहधर्मा एव भवितुमर्हन्ति । तस्मादव्यतिरेको देहादात्मन इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

*व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न त्वपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

न त्वेतदस्ति यदुक्तमव्यतिरेको देहादात्मन इति व्यतिरेक एवास्य देहाद्भवितुमर्हति तद्भावाभावित्वात्, यदि हि देहभावे भावात् देहधर्मत्वमात्मधर्माणां मन्येत ततो देहभावेऽप्यभावाद-तद्धर्मत्वमेषां किं न मन्येत देहधर्मवैलक्षण्यात्, ये हि देहधर्मा रूपादयस्ते यावद्देहं भवन्तु प्राणचेष्टादयस्तु सत्यपि देहे मृता-वस्थायां न भवन्ति, देहधर्माश्च रूपादयः परैरप्युपलभ्यन्ते न त्वात्मधर्माश्चैतन्यस्यत्यादयः । अपि च सति तावद्देहे जीवदव-स्थायामेषां भावः शक्यते निश्चेतुं न त्वसत्यभावः, पतितेऽपि कदाचिदस्मिन् देहे देहान्तरसञ्चारेणात्मधर्मा अनुवर्तेरन्, संश-

चेतनः कश्चित् स्वर्गादिभोक्ताऽस्ति तत्त्वान्निध्यात् देहस्य चैतन्यविभ्रम इत्यत आह । न स्वर्गिति ॥

मनुष्योऽहं जानामीति देहस्य ज्ञातृतायाः प्रत्यक्षत्वादात्मधर्मत्वेन प्रसिद्धानां धर्माणां देहान्वयव्यतिरेकानुभवात् तदन्यात्मनि प्रत्यक्षा-भावादप्रत्यक्षस्य अप्रामाणिकत्वाद्देह एवात्मेति प्राप्ते सूत्रस्थ-नत्विति-पदेन सिद्धान्तं प्रतिजानीते । न त्वेतदिति । अनुमानस्य तावत् प्रामा-ण्यमनिच्छताप्यास्थेयमन्यथा व्यवहारासिद्धेः । न ह्यनागतपाकादा-विमृसाधनतानुमितिं विना न प्रवृत्तिः सम्भवति । तथा च ज्ञानादयो देहव्यतिरिक्ताऽयः देहसत्त्वेऽप्यसत्त्वात् व्यतिरेकेण देहरूपादिवदि-त्याह । व्यतिरेक एवास्येति । न चादौ श्यामदेहस्य पञ्चात् रूपान्तरे व्यभिचारः, गुणत्वसाम्याद्याप्यजात्यवच्छेदेन असत्त्वस्य विवक्षितत्वात्,

यमात्रेणापि परपक्षः प्रतिषिध्यते । किमात्मकञ्च पुनरिदं चैतन्यं मन्यते यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छन्ति इति परः पर्यनुयोक्तव्यः, न हि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकायतिकाः किञ्चित् तत्त्वं *प्रतियन्ति । यदनुभवनं भूतभौतिकानां तच्चैतन्यमिति चेत्, तर्हि विषयत्वात् तेषां न †तद्धर्मत्वमश्रुवीत स्वात्मानि क्रियाविरोधात्, न ह्यग्निरूष्णः सन् स्वात्मानं दहति, न हि नटः शिचितः सन् स्वस्कन्धमधिरोच्यति, न हि भूतभौतिकधर्मेण सता चैतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन्, न हि रूपादिभिः स्वं रूपं पररूपं वा विषयीक्रियते, विषयीक्रियन्ते तु बाह्याध्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन । अतश्च यथैवास्या भूतभौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावोऽभ्युपगम्यते एवं

देहेऽवस्थिते सदा रूपत्वावच्छिन्नमस्येव, ज्ञानत्वावच्छिन्नं नास्तीति न ज्ञानं देहधर्मः । किञ्च एतेन देहगुणाः परैरदृश्यत्वादित्याह । देहधर्माश्चेति । किञ्च देहव्यतिरेके तेषामभावस्य सन्दिग्धत्वात् न देहधर्मत्वमिच्छय इत्याह । अपि चेति । न चानुपलम्भात् तेषामभवनिश्चयस्तवानुपलब्धेरमानत्वात्, तद्धर्मात्मनो देहान्तरप्राप्त्याप्यनुपलम्भोपपत्तेश्चेति भावः । उपलब्धिवदिति सूत्रस्यं पदं व्याख्यातुमुपक्रमते । किमात्मकमिति । तत् किं भूतातिरिक्तं तच्चमुत रूपादिवत् भूतधर्मः, नाद्यः, अपसिद्धान्तादित्युक्ता द्वितीयमाशङ्क्य निषेधयति । यदनुभवनमित्यादिना । देहात्मकभूतानां चैतन्यं प्रति विषयत्वात् कर्तृकर्मविरोधेन विषयस्य कर्तृत्वायोगात् न भूतकर्तृकत्वं चैतन्यस्येत्यर्थः । किञ्च ज्ञानस्य भूतधर्मत्वे रूपादिवज्ज्ञापत्तेर्न तद्धर्मत्वमित्याह । न हीति । फलितं सूत्रपदार्थमाह । अतश्चेति । या देहातिरिक्ता सद्रूपोपलब्धिः स एवात्मा चेदनित्यः स्यादुपलब्धेरनित्यत्वादित्यत आह । नित्यत्वं चेति । घटः स्फुरति पटः स्फुरतीति सर्वत्र स्फूर्तेरभेदात् नित्यत्वं

* प्रतिपादयन्तीति वर्थ० ।

† तद्धर्ममिति वर्थ० ।

व्यतिरेकोऽप्यस्यास्तेभ्योऽभ्युपगन्तव्यः, 'उपलब्धिस्वरूप एव च नः
 आत्मा' इत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वं नित्यत्वञ्च उपलब्धेरैकरूप्यात्,
 'अहमिदमद्राक्षम्' इति चावस्थान्तरयोगेऽपि *उपलब्धत्वेन
 प्रत्यभिज्ञानात् स्मृत्याद्युपपत्तेश्च । यत्तूक्तं शरीरे भावाच्छरीर-
 धर्म उपलब्धिरिति तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तं । अपि च मत्सु
 प्रदीपादिषूपकरणेषूपलब्धिर्भवति असत्सु न भवति, न चैता-
 वता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति, एवञ्च सति† देहभावे
 उपलब्धिर्भवति असति च न भवति इति न देहधर्मो भवितुम-
 र्हति, उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादिवत् देहोपयोगोपपत्तेः ।
 न चात्यन्तं देहस्योपलब्धावुपयोगो दृश्यते, निश्चेष्टेऽपि ह्यस्मिन्
 देहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धिदर्शनात् । तस्मादनवद्यं देहव्यति-
 रिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं ॥

विषयोपरागनाशे तु नाशश्चम इत्यर्थः । एवमात्मा देहाद्भिन्न उप-
 लब्धिरूपत्वादुपलब्धिवदित्युक्तं, किञ्च जाग्रत्स्वप्नयोर्देहभेदेऽप्यात्मकत्व-
 प्रत्यभिज्ञानादात्मभेदे च अन्यानभूते अन्यस्य स्मृतीच्छानुपपत्तेः । स्वप्न-
 स्मृत्यादिमानात्मा देहाद्भिन्न इत्याह । अहमिति । निरस्तमप्यधिका-
 मिधित्वयानुवदति । यत्तूक्तमिति । उपलब्धेर्देहान्वयव्यतिरेको न
 देहधर्मत्वसाधकौ तन्निमित्तत्वेन अन्यथासिद्धेरित्यधिकमाह । अपि
 चेति । उपलब्धिमात्रे देहस्य निमित्तत्वमप्यसिद्धमित्याह । न चात्यन्त-
 मिति । स्वप्नोपलब्धिर्न देहजन्या देहव्यापारं विनापि भावाद्वृत्तवदत
 एव तन्वभावेऽपि स्वप्नवद्योगिनां भोगं सूत्रकद्वयति । जाग्रदुप-
 लब्धेर्देहजत्वमस्तीत्यन्तमित्युक्तं, तस्मादुक्तानुमानानुगृहीतान्मम शरी-
 रमिति भेदानुभवादहं मनुष्य इत्यभेदज्ञानं अम इत्युपसंहरति ।
 तस्मादिति ॥

* उपलब्धत्वेनेति मु० ।

† सति देहे इति का० वर्ध० ।

अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकीयं कथा, सम्प्रति प्रकृतामेवानुवर्तामहे ।
 ‘आमित्येतदचरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पञ्चविधं सामोपा-
 सीत उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव
 पृथिवी अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः’ इत्येवमाद्या ये उद्गीथा-
 दिकर्माङ्गावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विहिताः
 ते तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भवेयुः अथवा सर्वशाखागते-
 स्थिति विज्ञयः प्रतिशाखञ्च खरादिभेदादुद्गीथादिभेदमादा-
 याचमुपन्यासः । किं तावत् प्राप्तं स्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु
 विधीयेरन्निति । कुतः, सन्निधानात् । ‘उद्गीथमुपासीत’ इति
 हि सामान्यविहितानां विशेषाकाङ्क्षायां सन्निकृष्टेनैव स्वशाखा-
 गतेन विशेषेणाकाङ्क्षानिवृत्तेः तदतिलङ्घनेन शाखान्तर-
 विहितविशेषोपादाने कारणं नास्ति, तस्मात् प्रतिशाखं व्यव-

अङ्गावबद्धाः । उद्गीथावयवोङ्कारे प्राणदृष्टिः ‘पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः
 प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथं आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनम्’ इति हिङ्का-
 रादिपञ्चविधे साम्नि पृथिव्यादिलोकदृष्टिः उक्थान्यशास्त्रे पृथिवी-
 दृष्टिः इत्युक्ताचितान्मौ लोकदृष्टिरित्येवं कर्माङ्गाश्रितोपास्तयश्चेति,
 तासु उद्गीथादिसाधारणश्रुत्या विशेषसन्निधिना च संशयः । ननु उद्गी-
 थादीनां सर्वशाखास्वेकत्वादुपास्तयः सर्वत्रेति विद्यैक्यान्निश्चये कथं
 संशयः इत्यत आह । प्रतिशाखश्चेति । यथा देहात्मनोर्भेदादात्मधर्मा
 देहे न सम्भवन्ति तथा प्रतिवेदमुद्गीथादीनां भिन्नत्वादेकस्मिन् वेदे
 विहितोद्गीथाद्युपान्तयो वेदान्तरस्योद्गीथादिषु न सम्भवन्ति इति
 दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । स्वशास्त्रेति । उद्गीथमुपासीतेति विधिवा-

स्येति, एवं प्राप्ते ब्रवीति 'अङ्गाववद्धास्तु' इति । तुषब्दः परपक्षं व्यावर्तयति, नैते प्रतिवेदं स्वशाखास्वेव व्यवतिष्ठेरन् अपि तु सर्वशाखास्वनुवर्तेरन्, कुतः, उद्गीयादिश्रुत्यविशेषात्, स्वशाखाव्यवस्थायां ह्युद्गीयमुपासीतेति सामान्यश्रुतिरविशेषप्रवृत्ता सती सन्निधानवशेन विशेषे व्यवस्थाप्यमाना पीडिता स्यात्, न चैतत् न्याय्यं, सन्निधानाद्धि श्रुतिर्वलीयसी, न च सामान्याश्रयः प्रत्ययो नोपपद्यते । तस्मात् स्वरादिभेदे सत्यप्युद्गीयत्वाद्यविशेषात् सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीयादिव्येवंजातीयकाः प्रत्ययाः स्तुः ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

अथवा नैवात्र विरोध आशङ्कितव्यः कथमन्यशाखागतेषूद्गीयादिष्वन्यशाखाविहिताः प्रत्यया भवेयुरिति, मन्त्रादिवदविरोधोपपत्तेः । तथा हि मन्त्राणां कर्मणां गुणानाञ्च शाखान्तरोत्पन्नानामपि शाखान्तर उपसङ्ग्रहो दृश्यते, येषामपि हि शाखिनां 'कुटरुरसि' इत्यस्मादानमन्त्रो नाम्नातः, तेषामप्यसौ

कस्योद्गीयत्वसामान्यस्य व्यक्त्यपेक्षत्वात् स्वशाखासन्निहितव्यक्तियद् इत्यर्थः । सामान्यश्रुतेः सन्निहितव्यक्तियद्वाख्यसङ्कोचस्तत्र कर्तव्यः यत्र व्यक्तिमात्रग्रहो नोपपद्यते, यथा शुक्लां गामानयेत्यत्र गोश्रुतेः सन्निहितशुक्तव्यक्तिपरतया सङ्कोचः, अत्र चानुपपत्त्यभावात् व्यक्तिमात्रसम्बन्धसामान्यमुपास्यमिति सिद्धान्तयति । एवमित्यादिना ॥

पूर्वं शाखान्तरविहितोपासीनां शाखान्तरस्याङ्गसम्बन्धे यः प्रतीतो विरोधस्तमङ्गोक्तव्य सम्बन्ध उक्तः सम्प्रति विरोध एव नास्ति, शाखान्तरविहिताङ्गानां शाखान्तरस्याङ्गसम्बन्धवदुक्तसम्बन्धोपपत्तेः । यद्यपि यजुर्वेदिनां कुक्कुटोऽसीति मन्त्रोऽस्ति, कुटरुरसीति नास्ति, तथापि तण्डुलपे-

विनियोगो दृश्यते 'कुक्कुटोऽसि' इत्यश्मानमादत्ते 'कुटुरसि' इति वेति । येषामपि च समिदादयः प्रयाजा नामान्नातास्तेषामपि तेषु गुणविधिरान्नायते * 'ऋतवो वै प्रयाजाः समानत्र होतव्याः' इति । तथा येषामपि 'अजोऽग्नीषोमीयः' इति जातिविशेषोपदेशो नास्ति तेषामपि तद्विशेषविषयो मन्त्रवर्ण उपलभ्यते 'क्वागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि' इति । तथा वेदान्तरोत्पन्नानामपि 'अग्नेर्वैर्होत्रं वेरध्वरम्' इत्यादिमन्त्राणां वेदान्तरे परिग्रहो दृष्टः । तथा बह्वृचपठितस्य सूक्तस्य 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' इत्यस्य 'अध्वर्यवे सजनीयं शस्यम्' इत्यत्र परिग्रहो दृष्टः । तस्मात् यथाश्रयाणां कर्माङ्गानां सर्वत्रानुवृत्तिरेवमाश्रितानामपि प्रत्ययानामित्यविरोधः ॥

षण्णार्थास्मादने मन्त्रद्वयस्य विकल्पेन विनियोगात् सोऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः । सूत्रस्यादिपदोपात्तकर्मणामुदाहरणमाह । येषामिति । मैत्रायणी-यानामित्यर्थः । हेमन्तशिशिरयोरैक्यादृतवः पञ्च तद्वत् पञ्चसङ्ख्याकाः प्रयाजाः, समानत्र तुल्यकर्मस्थले, होतव्या इति पञ्चत्वगुणविधानात् गुणिनः शाखान्तरविहिताः सम्बध्यन्त इति भावः । गुणमुदाहरति । तथा येषामिति । यजुर्वेदिनामग्नीषोमीयः पशुः श्रुतो नाज इति जातिविशेषस्तथापि प्रेषमन्त्रलिङ्गाज्जातिविशेषसङ्ग्रह इत्यर्थः । मन्त्राणामुदाहरणान्तरमाह । तथेति । सामवेदस्थानां यजुर्वेदे परिग्रह इत्यर्थः । तथेति 'स जनास इन्द्र' इत्यनेनोपलक्षितं सूक्तं सजनीयं तस्य यजुषाध्वर्युकर्तृकप्रयोगे शंसनं दृष्टमित्यर्थः । यो जातो बाल एव प्रथमो गुणैः श्रेष्ठो मनस्वान् विवेकवान् स इन्द्र एवंविधो ह जनासो जना इति श्रुत्यर्थः ॥

* ऋतवो वै प्रयाजाः समानमन्त्रहोतव्या इति मु० ।

भूम्नः क्रतुवत् ज्यायस्त्वं *तथा हि
दर्शयति ॥ ५७ ॥

‘प्राचीनशाल औपमन्यवः’ इत्यस्यामाख्यायिकायां व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते । व्यस्तोपासनं तावत् ‘औपमन्यवकं त्वमात्मानमुपास्ते’ इति, ‘दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते’ इत्यादि, तथा समस्तोपासनमपि ‘तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुजेताश्चतुर्विश्यरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो वज्रलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ’ इत्यादि, तत्र संशयः किमिहोभययाप्युपासनं स्यात् व्यस्तस्य समस्तस्य चोत समस्तस्यैवेति, किं तावत् प्राप्तं प्रत्यवयवं, सुतेजःप्रभृतिषु उपास्त इति क्रियापदश्रवणात्, तस्मात् ‘तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते’ इत्यादिफलभेदश्रवणाच्च व्यस्तान्यप्युपासनानि स्युरिति प्राप्तं, ततोऽभिधीयते, भूम्नः पदार्थोपचयात्मकस्य समस्तस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्राधान्येन अस्मिन् वाक्ये †विवक्षितं भवि-

भूम्नः क्रतुवत् । द्युलोकादिषु प्रत्येकं वैश्वानरस्य व्यस्तोपास्तिः इह यजु-रुपास्तिः समस्तोपास्तिरिति भेदः, व्याख्यायिका पूर्वमेव व्याख्याता । अत्रोभयत्र विधिफलयोः श्रवणादेकवाक्यत्वोपपत्तेश्च संशयमाह । तत्रेति । ‘सैव हि सत्यादयः’ इत्यत्र [वे० सू० ३।३।३८] तद्यत् सत्यमिति प्रकृताकर्षाद् विद्यैक्यमुक्तं तददत्रैक्यहेत्वभावाद्वृत्तार्थत्वं मत्वा पूर्वत्रोद्गीथादिश्रुत्यां सन्निधिबाधेनोद्गीथाद्युपास्तीनां सर्वशाखासूपसंहारवद्यस्तोपास्तीनां विधिश्रुतेः फलश्रवणस्य च समस्तोपास्तिसन्निधिप्राप्तं स्तुत्यर्थत्वं

तुमर्हति न प्रत्येकमवयवोपासनानामपि, क्रतुवत्, यथा क्रतुषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु सामस्थेन साङ्गप्रधानप्रयोग एवैको विवक्ष्यते न व्यस्तानामपि प्रयोगः प्रयाजादीनां नाप्येकदेशाङ्गयुक्तस्य प्रधानस्य तद्वत् । कुत एतद्भूमैव ज्यायानिति, तथा हि श्रुतिर्भूक्तो ज्यायस्त्वं दर्शयति एकवाक्यत्वावगमात्, एकं हीदं वाक्यं वैश्वानरविद्याविषयं पौर्वापर्यालोचनात् प्रतीयते, तथा हि प्राचीनशालप्रभृतय उद्दालकावसानाः षट् ऋषयो वैश्वानरविद्यायां परिनिष्ठामप्रतिपद्यमाना 'अश्वपतिं कैकेयं राजानमभ्याजग्मुः' इत्युपक्रम्यैकैकस्वर्षेरूपास्यं द्युप्रभृतीनामेकैकं श्रावयित्वा 'मूर्द्धा त्वेष आत्मन इति होवाच' इत्यादिना मूर्द्धादिभावं तेषां विदधाति । 'मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत् यन्मा नागमिष्यः' इत्यादिना च व्यस्तोपासनमपवदति । पुनश्च व्यस्तोपासनं व्यावर्त्य समस्तोपासनमेवानुवर्त्य 'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमन्ति' इति भूमाश्रयमेव फलं दर्शयति । यत्तु प्रत्येकं सुतेजःप्रभृतिषु फलभेदश्रवणं, तदेवं सत्यङ्गफलानि प्रधान एवाभ्युच्चिनोति इति द्रष्टव्यम् । *तथोपास

बाधित्वा तद्विधेयत्वमिति पूर्वपक्षमाह । प्रत्यवयवमिति । फलानुक्तौ पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिरेव फलं मन्तव्यं । सुतं खण्डितं, सोमद्रव्यस्यैव प्रसुतत्वमासमन्तात् सुतत्वमवस्थाभेदः सोमयागसम्पत्तिस्तव कुले दृश्यत इति यावत्, आत्मनो वैश्वानरस्य मर्धैव सुतेजा इति वाक्यप्रकरणाभ्यां व्यस्तोपास्तीनां समस्तोपास्यन्तर्भावेन प्रयाजदर्शवदेकप्रयोगत्वे सिद्धे प्रधानतदङ्गफलानां अर्थवादगतानामेकप्रधानफलतयोपसंहारात् वाक्यभेदो न युक्त इति सिद्धान्त्याशयः । एकदेशिव्याख्यामनूद्य

इत्यपि प्रत्यवयवमाख्यातश्रवणं पराभिप्रायानुवादार्थं न व्य-
स्तोपासनविधानार्थं, तस्मात् समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयानिति ।
केचित्तत्र समस्तोपासनपक्षं ज्यायांसम्प्रतिष्ठाप्य ज्यायस्त्ववचना-
देव किल व्यस्तोपासनपक्षमपि सूत्रकारोऽनुमन्यत इति कल्प-
यन्ति, तदयुक्तं, एकवाक्यावगतौ सत्यां वाक्यभेदकल्पनस्यान्या-
य्यत्वात्, 'मूर्द्धा ते व्यपपिष्यत्' इति चैवमादिनिन्दावचनवि-
रोधात्, स्पष्टे चोपसंहारे समस्तोपासनावगमे तदभावस्य पूर्वपक्षे
वक्तुमशक्यत्वात्, सौत्रस्य च ज्यायस्त्ववचनस्य प्रमाणवत्त्वाभि-
प्रायेणाप्युपपद्यमानत्वात् ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे सत्यामपि सुतेजःप्रभृतीनां फलभेद-
श्रुतौ समस्तोपासनं ज्याय इत्युक्तं, अतः प्राप्ता बुद्धिरन्यान्यपि
च भिन्नश्रुतीनुपासनानि समस्तोपाशिष्यन्त इति । अपि च नैव
वेद्याभेदे विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते, वेद्यं हि रूपं विद्यायाः
द्रव्यदैवतमिव यागस्य, वेद्यश्चैक एवेश्वरः श्रुतिनानात्वेऽप्यवगम्यते

दूषयति । केचिदिति । यद्युभययोपासनं सिद्धान्तस्तर्हि व्यस्तोपासन-
मेवेति पूर्वपक्षो वक्तव्यः, स च न सम्भवतीत्याह । स्पष्टे चेति । कथं
तर्हि सूत्रे ज्यायस्त्वोक्तिस्तत्राह । सौत्रस्यति । व्यस्तोपास्तीनामप्रा-
माणकत्वद्योतनार्थं तदुक्तिरिति भावः ॥

नानाशब्दादिभेदात् । शाण्डिल्यादिव्रह्मविद्यैका नाना च, तथा
संवर्गादिप्राणविद्यैका नाना चेति रूपैक्यभावाभावाभ्यां संशये दृष्टान्त-
सङ्ख्या पूर्वपक्षमाह । पूर्वस्मिन्निति । रूपैक्याच्च विद्यैक्यमित्याह ।

‘मनोजयः प्राणशरीरः कं ब्रह्म खं ब्रह्म सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः’ इत्येवमादिषु, तथा ‘एक एव प्राणः प्राणो वाव संवर्गः प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो ह पिता प्राणो माता’ इत्येवमादिषु वेद्यैकत्वाच्च विद्यैकत्वं श्रुतं, श्रुतिनानात्वमप्यस्मिन् पक्षे गुणान्तर-परत्वात् नानर्थकं, तस्मात् स्वपरशाखाविहितमेकवेद्यव्यपाश्रयं गुणजातमुपसंहर्तव्यं विद्याकात्स्न्यायेत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते, नाने-ति । वेद्याभेदेऽप्येवंजातीयिका विद्या भिन्ना भवितुमर्हन्ति, कुतः शब्दादिभेदात्, भवति हि शब्दभेदो ‘वेदोपासीत स क्रतुं कुर्वीत’ इत्येवमादिः, शब्दभेदश्च कर्मभेदहेतुः समधिगतः पुरस्तात् शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वादिति । आदि-

अपि चेति । विद्यैक्यं चेदेकश्रुत्युक्तविद्यायाः श्रुत्यन्तरेऽप्युक्तिर्हथे-त्यत आह । श्रुतिनानात्वमपीति । पूर्वपक्षफलमाह । तस्मादिति । सिद्धान्ते तु गुणानुपसंहार इति मत्वा सूत्रं योजयति । वेद्याभेदे-ऽपीति । ननु भिन्नभावार्थवाचकशब्दः शब्दान्तरं यथा यजति ददाति जुहोति इति तस्मिन् शब्दभेदे कर्मशब्दितविध्यर्थभावनाया भेदो युक्तस्तस्याः कृतानुबन्धत्वाद्भेदेन स्वीकर्तव्यत्वत्वाद्भावार्थभेदा-दिति यावत् । प्रकृते तु वेदोपासीतेत्यादिशब्दार्थापास्तेर्यागदान-होमवत् स्वतो भेदाभावात् सिद्धगुणकब्रह्मण एकत्वेन विषयतोऽपि भेदाभावात् कथमुपास्तिभेद इति शङ्कते । नन्विति । अत्र सूत्रे शब्दभेदोऽभ्युच्चयमात्रतयोक्तः, विद्यानानात्वे सम्यक् हेतवस्त्वादपदे-पात्तगुणादय एव, तथा हि सिद्धस्यापि गुणस्य कार्यान्वयितया कार्य-त्वमस्ति । यथा तारुण्यादिगुणानां क्रयणभावनान्वयितया कार्यत्वं तथात्यततत्प्रकरणेषूत्पत्तिप्रियैरुपास्तिभावनान्वयितया साध्यैस्तत्र गु-णैर्विप्रियतयोपास्यरूपभेदादुपासनाभेदः । यथा कुत्रचामरादि-गुणभेदेन राजोपास्तिभेदः यथावाऽऽमिक्षावाजिनगुणभेदेन याग-

ग्रहणात् गुणादयोऽपि यथासम्भवं भेदहेतवो योजयितव्याः ।
 ननु वेदेत्यादिषु शब्दभेद एवावगम्यते न यजति इत्यादिवदर्थ-
 भेदः सर्वेषामेवैषां मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदादर्थान्तरासम्भवाच्च तत्कथं
 शब्दभेदात् विद्याभेद इति । नैष दोषः, मनोवृत्त्यर्थत्वा-
 भेदेऽप्यनुबन्धभेदात् विद्याभेदोपपत्तेः । एकस्याऽपि हीश्वरस्यो-
 पास्यस्य प्रति प्रकरणं व्यावृत्ता गुणाः शिष्यन्ते तथैकस्याऽपि
 प्राणस्य तत्र तत्रोपास्यस्याभेदेऽप्यन्यादृक् गुणोऽन्यत्रोपासित-
 तयोऽन्यादृक् गुणश्चान्यत्रेत्येवमनुबन्धभेदात् *विधिभेदे सति
 विद्याभेदो विज्ञायते । न चात्रैको विद्याविधिरितरे गुणवि-
 धय इति शक्यं वक्तुं, विनिगमनहेत्वभावात् अनेकत्वाच्च प्रति
 प्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन गुणविधानानुपपत्तेः ।
 न चास्मिन् पक्षे समानाः सन्तः सत्यकामत्वादयो गुणा अस-
 कृच्छ्रावयितव्याः । प्रतिप्रकरणं चेदङ्गामेनेदमुपासितव्यमि-
 दङ्गामेन चेदमिति नैराकाङ्क्षावगमात् नैकवाक्यतापत्तिः ।
 न चात्र वैश्वानरविद्यायामिव समस्तचोदनाऽपरास्ति यद्वलेन

भेदस्तद्वत्, तथा प्रतिविद्यं फलं संयोगभेदाद्दृष्टृशाखिल्यादिसमा-
 ख्याभेदाद्भेद इति समाधत्ते । नैष दोष इत्यादिना । यदुक्तं श्रुति-
 नानात्वं गुणान्तरविध्यर्थमिति तन्नेत्याह । न चात्रैक इति । किञ्च
 प्राप्तविद्यानुवादेनाप्राप्तानेकगुणविधाने वाक्यभेदः स्यादित्याह । अने-
 कत्वाच्चेति । किञ्च विद्यैक्यपक्षे गुणानां पुनरुक्तिर्यथा न च प्रत्यभि-
 ज्ञानार्था ब्रह्मैक्यादेव तत्सिद्धेः, विद्यानानात्वपक्षे तु गुणानामप्राप्तेः
 सा प्राप्त्यर्थेत्याह । न चास्मिन् पक्षे इति । फलभेदाच्चोदनैक्याभावात्

* वेद्यभेदे इति मु० ।

प्रतिप्रकरणवर्तीन्यवयवोपासंनानि भूतैकवाक्यतां ययुः । वेद्यै-
कत्वनिमित्ते च विद्यैकत्वे सर्वत्र निरङ्कुशे प्रतिज्ञायमाने समस्त-
गुणोपसंहारोऽशक्यः प्रतिज्ञायेत, तस्मात् सुष्ठुच्यते, नानाश-
ब्दादिभेदादिति । स्थिते चैतस्मिन्नधिकरणे सर्ववेदान्तप्रत्यय-
मित्यादि द्रष्टव्यम् ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५८ ॥

स्थिते विद्याभेदे विचार्यते, किमासामिच्छया समुच्चयो विक-
ल्पो वा स्यादथवा विकल्प एव नियमेनेति, तत्र स्थितत्वात् तावत्
विद्याभेदस्य न समुच्चयनियमे किञ्चित् कारणमस्ति । ननु
भिन्नानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमो दृश्य-
ते । नैष दोषः, नित्यताश्रुतिर्हि तत्र कारणं, नैवं विद्यानां
काचित् नित्यताश्रुतिरस्ति, तस्मात् न समुच्चयनियमः, नापि

सर्वगुणध्यानस्याशक्यत्वाच्च विद्या नानेत्याह । प्रतिप्रकरणञ्चेत्यादिना ।
दहरध्यातुः सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति वैश्वानरध्याता सर्वत्रान्न-
भक्षीत्यादिफलभेद इत्यर्थः । ननु विद्यानानात्वे सिद्धे पश्चाद्दहरा-
दिविद्या प्रतिवेदान्तमेकाऽनेका वेति चिन्तोचिता तत्कथमादौ सा
कृतेत्यत आह । स्थिते चेति । विद्यानानात्वाधिकरणं पादादावेव
सङ्गतं अत्र प्रासङ्गिकमिति भावः ॥

विकल्पः । विद्यानां स्वरूपमुक्त्वाऽनुष्ठानप्रकारोऽत्र निरूप्यत इत्युप-
जीव्यत्वसङ्गतिमाह । स्थित इति । विद्यास्त्रिविधाः अहंग्रहास्तटस्था
अङ्गाश्रिताश्चेति । तत्राहंग्रहविद्यासु यथाकाम्यविकल्पयोर्विद्यानाना-
त्वसाम्यात् संशयमाह । किमिति । पूर्वपक्षे यथेच्छमनुष्ठानमित्यनि-
यमः सिद्धान्ते विकल्पेनानुष्ठानमिति नियम इति फलभेदः । तत्रानि-

विकल्पनियमः विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्तराप्रतिषेधात् ।
 पारिशेष्यात् *याथाकाम्यमापद्यते । नन्वविशिष्टफलत्वादासां
 विकल्पो न्याय्यः, तथा हि 'मनोमयः प्राणशरीरः कं ब्रह्म खं ब्रह्म
 सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इत्येवमाद्यास्तुल्यवदोश्चरत्वप्राप्तिफ-
 ला लक्ष्यन्ते । नैष दोषः, समानफलेष्वपि स्वर्गादिसाधनेषु
 कर्मसु याथाकाम्यदर्शनात् । तस्मात् याथाकाम्यप्राप्तावुच्यते
 विकल्प एवासां भवितुमर्हति न समुच्चयः । कस्मात् अविशिष्ट-
 फलत्वात् । अविशिष्टं ह्यासां फलमुपास्यविषयसाक्षात्करण-
 मेकेन चोपासनेन साक्षात्कृते उपास्यविषये ईश्वरादौ द्वि-
 तीयमनर्थकं । अपि चासम्भव एव साक्षात्करणस्य, समुच्चय-
 पक्षे चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । साक्षात्करणसाध्यञ्च विद्याफलं
 दर्शयन्ति श्रुतयः 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ति' इति
 'देवो भूत्वा देवान्येति' इत्येवमाद्याः । स्मृतयश्च 'सदा तद्भाव-
 भाविताः' इत्येवमाद्याः । तस्मादविशिष्टफलानां विद्यानामन्य-

यमं साधयति । तत्र स्थितत्वादित्यादिना । एकपुरोडाशफलत्वाद्यथा
 ब्रीहियवयोर्विकल्पस्तथा विकल्पनियम एवासां विद्यानां न्याय्यः, तुल्य-
 फलत्वात् । न च फलभूयस्त्वार्थिनः काम्यकर्मसमुच्चयोऽपि दृष्ट इति वाच्यं,
 ईश्वरसाक्षात्कारात् परं फलभेदेऽप्यासामहंग्रहोपास्तीनां साक्षात्-
 कारात्मकफलस्य तुल्यत्वात्, तस्य चैकप्राकृतत्वे अन्यस्याः कृत्यभावा-
 चित्तविक्षेपकतया तदविद्याकृतत्वाच्चेति सिद्धान्तभाष्यार्थः । सा तु
 साक्षात्कार इत्यत आह । साक्षात्करणसाध्यञ्चेति । यस्य पुंसः, अद्धा
 ईश्वरोऽहमिति साक्षात्कारः स्याद्विचिकित्सा च नास्ति अहमी-
 श्वरो न वेति तस्यैवैश्वरप्राप्तिरित्यर्थः । जीवन्नेव भावनया देवत्वं

* याथाकाम्येति वर्ध० ।

तमामादाय तत्परः स्यात् यावदुपास्यविषयसाक्षात्करणेन
*तत्फलप्राप्तिरिति ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चियेरन्न वा पूर्वहेत्व-
भावात् ॥ ६० ॥

‘अविशिष्टफलत्वात्’ इत्यस्य प्रत्युदाहरणं, यासु पुनः काम्यासु
विद्यासु ‘स य एतमेव वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्तरोदं रोदिति
स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नान्नो गतं तत्रास्य †काम-
चारो भवति’ इति चैवमाद्यासु क्रियावददृष्टेनात्मनात्मोयं
तत्तत् फलं साधयन्तीषु साक्षात्करणापेक्षा नास्ति ता यथा-
कामं समुच्चियेरन्न वा समुच्चियेरन् पूर्वहेत्वभावात्, पूर्वस्या-
विशिष्टफलत्वात् आदित्यस्य विकल्पहेतोरभावात् ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

कर्माङ्गेषु उद्गीथादिषु ये आश्रिताः प्रत्ययाः वेदत्रय-
विहिताः किं ते समुच्चियेरन् किं वा यथाकामं स्युरिति

साक्षात्कृत्य देहपातोत्तरकालं देवत्वं आप्नोति इति श्रुत्यन्तरार्थः ।
अहंग्रहाणामनुष्ठानप्रकारमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

काम्यास्तु । तटस्थोपास्तयोऽत्र विषयस्तासु किं विकल्प उत यथाकामं
अनुष्ठानमिति पूर्ववत् संशये सत्युपास्तित्वाविशेषादहंग्रहवद्विकल्प
इति प्राप्तावयवार्थं सिद्धान्तयति । अविशिष्टेति । स यः कश्चिदेतं
वायुमेवाङ्गत्वेन कल्पितानां दिशां वत्सं वेदोपास्ते नासौ पुत्रमरणनिमित्तं
रोदनं रोदिति लभते नित्यमेव जीवत्पुत्रो भवतीत्यर्थः । अहंग्रह-
दृष्टान्ते साक्षात्कारद्वारत्वमुपाधिरिति भावः ॥

सम्पत्यङ्गावबद्धोपास्तीनामनुष्ठानक्रमं वक्तुं पूर्वपक्षयति । अङ्गेषु इति ।

* तत्फलं प्राप्तमिति वर्ध० ।

† यथा कामचार इति मु० ।

संशये यथाश्रयभाव इत्याह । यथैषामाश्रयाः स्तोत्रादयः
समूह्य भवन्त्येवं प्रत्यया अपि, आश्रयतन्त्रत्वात् प्रत्ययानां ॥

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

यथा चाश्रयाः स्तोत्रादयस्त्रिषु वेदेषु शिष्यन्ते एवमा-
श्रिता अपि प्रत्ययाः नोपदेशकृतोऽपि कश्चिद्विशेषोऽङ्गानां
तदाश्रयाणाञ्च प्रत्ययानामित्यर्थः ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

‘होतृषदनाद्धैवाऽपि *दुरुद्धीतमनुसमाहरति’ इति च प्रण-
वोद्धीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यादुद्गाता स्वकर्मण्युत्पन्नं चतं होत्रात्
कर्मणः प्रतिसमादधाति इति ब्रुवन् वेदान्तरोदितस्य प्रत्य-

अङ्गाश्रितत्वात् सफलत्वाच्च संशयमाह । किमिति । यथा क्रत्वनुष्ठाने
तदाश्रिताङ्गानां समुच्चित्यानुष्ठाननियमस्तथाङ्गानुष्ठाने तदाश्रितोपा-
स्तीनां तन्नियम इति सूत्रार्थः । ननु तन्निर्धारणानियम इत्यत्राङ्गा-
श्रितानां गोदोहनवदनङ्गत्वमुक्तं तत् कथमनङ्गानामङ्गत्वसमुच्चयं शङ्के-
तेत्युच्यते । अङ्गान्यनुष्ठापयन् प्रयोगविधिर्यद्युपासनानि नानुष्ठापयेत्
तर्हि तेषां तदाश्रितत्वं व्यर्थमिति मन्वानस्य शङ्केति भावः ॥

तर्हि गोदोहनस्यापि समुच्चयः स्यादित्यत आह । शिष्टेश्चेति ।
शिष्टिः शासनं विधानमिति यावत् । विहितत्वाविशेषात् समुच्चयो-
ऽङ्गवदित्यर्थः । गोदोहनस्य तु नानुष्ठाननियमः, चमसस्थाने विहित-
त्वात् तन्नियमे चमसविधिवैयर्थ्यात्, उपासनानां तु न कस्य चिदङ्गस्य
स्थाने विहितत्वमिति समुच्चयनियमेन विरुध्यत इति भावः ॥

समुच्चये लिङ्गं, समाहारादिति । ‘ऋग्वेदिनां यः प्रणवः स साम-
वेदिनामुद्धीथः’ इति क्कान्दोग्ये प्रणवोद्धीथयोरव्ययानविधिरस्ति, तस्य

यस्य वेदान्तरोदितपदार्थसम्बन्धसामान्यात् सर्ववेदोदितप्रत्य-
योपसंहारं सूचयतीति लिङ्गदर्शनम् ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

विद्यागुणश्च विद्याश्रयं सन्तमोङ्कारं वेदत्रयसाधारणं
श्रावयति, तेनेयं त्रयीविद्या वर्तते 'ओमित्याश्रावयत्योमिति
शंसत्योमित्युद्गायति' इति । ततश्चाश्रयसाधारण्यादाश्रितसा-
धारण्यमिति लिङ्गदर्शनमेव । अथ वा गुणसाधारण्यश्रुते-
श्चेति । यदीमे कर्मगुणा उद्गीयादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा
न स्युर्न स्यात् ततस्तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावः, ते त्वद्गी-
यादयः सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयोगसाधा-
रणाः श्राव्यन्ते, ततश्चाश्रयसहभावात् प्रत्ययसहभाव इति ॥

फलार्थवादो होलघदनादित्यादिः। होतुः शंसनस्थलवादिना होलघदन-
शब्देन शंसनं लक्ष्यते, उद्गाता स्वरादिप्रमादात् भ्रष्टमप्युद्गीथं सम्यक्-
कृतात् होलशंसनादनुसमाहरत्येव निर्दोषं करोत्येव किल, शस्य-
मानप्रणवेन स्वीयोद्गीथस्यैक्यध्यानबलादित्यर्थः । ततः किं तत्राह ।
इति ब्रुवन्निति । सामवेदस्योद्गीथध्यानस्य ऋग्वेदोक्तप्रणवसम्बन्धो यो
दृष्टः स एवाङ्गानां सर्ववेदान्तविहितोपास्तिसमुच्चये लिङ्गं प्रणवरूप-
पदार्थस्योपास्तोनाच्च वेदान्तरोक्तत्वसादृश्यात् वेदान्तरोक्ताङ्गसम्बन्ध-
स्यापि समानत्वादित्यर्थः ॥

ॐकारस्य ध्येयस्य साधारण्यादपि तदाश्रितध्यानानां समुच्चित्या-
नुष्ठानं गम्यत इति लिङ्गान्तरमाह । गुणेति । तेनोङ्कारेण, वेदत्रयोक्तं
कर्म प्रवर्तत इत्यर्थः । अन्ययमुखेनोक्तमेवार्थं व्यतिरेकतोऽपि व्याचष्टे ।
अथ वेति ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वेति पक्षव्यावर्तनम् । न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपासनानां भवितुमर्हति । कुतः, तत्सहभावाश्रुतेः । यथा हि त्रिवेदीविहितानामङ्गानां स्तोत्रादीनां सहभावः श्रूयते 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वेत्नीय स्तोत्रमुपाकरोति स्तुतमनुशंसति प्रस्तोतः सामगाय होतरेतत् यज' इत्यादिना, नैवमुपासनानां सहभाव-श्रुतिरस्ति । ननु प्रयोगवचन * एवासां सहभावं प्रापयति । नेति ब्रूमः, पुरुषार्थत्वादुपासनानां, प्रयोगवचनो हि क्लृप्तार्थानामुद्गी-यादीनां सहभावं प्रापयति, उद्गीथाद्युपासनानि तु क्लृप्ता-श्रयाण्यपि गोदोहनादिवत् पुरुषार्थानीत्यवोचाम 'पृथग्यप्रति-बन्धः फलम्' इत्यत्र [वे० सूत्रांशः ३।३।४२] । अयमेव चोपदेशा-श्रयो विशेषोऽङ्गानां तदालम्बनानां चोपासनानां यदेकेषां क्लृ-प्तमेकेषां पुरुषार्थत्वमिति । परञ्च लिङ्गद्वयमकारणमुपासनसह-भावस्य श्रुतिन्यायाभावात् । न च प्रतिप्रयोगमाश्रयकात्स्न्योप-संहारादाश्रितानामपि तथालं विज्ञातुं शक्यते, अतत्प्रयुक्तत्वा-

फलेच्छाया अनियमादुपास्तनियम एवमुक्तः, अङ्गवत् समुच्चयनि-यमे मानाभावादिति सिद्धान्तयति । न वेति । प्रयोगविधिः खलु साङ्गप्रधानानुष्ठाननियामकः न त्वनङ्गानां संग्राहक इत्याह । नेति ब्रूम इति । विमतोपास्तयः क्रतौ न समुच्चित्यानुष्ठेया भिन्नफलत्वादोदो-हनवदिति भावः । श्रियेऽप्युक्तं निरस्यति । अयमेवेति । समाहा-राद्गुणसाधारण्यश्रुतेऽप्युक्तं लिङ्गद्वयमपि मानान्तराप्राप्तस्य द्योतकं न स्वयं साधकं अर्थवादस्यत्वादित्याह । परञ्चेति । गुणसाधारण्य

दुपासनानां, आश्रयतन्त्राण्यपि ह्युपासनानि काममाश्रयाभावे
भाभूवन्न त्वाश्रयसहभावे सहभावनियममर्हन्ति तत्सहभावा-
श्रुतेरेव । तस्मात् यथाकाममेवोपासनान्यनुष्ठोयेरन् ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

दर्शयति च श्रुतिरसहभावं प्रत्ययानां 'एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं
यजमानं सर्वांश्च ऋत्विजोऽभिरक्षति' इति । सर्वप्रत्ययोपसंहारे
हि 'सर्वे सर्वविदः' इति न विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्यत्व-
मितरेषां सङ्कीर्त्येत । तस्मात् यथाकाममुपासनानां समुच्चयो
विकल्पो वेति ॥ * ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पा-
दकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ * ॥

सूत्रस्य द्वितीयां व्याख्यां दूषयति । न चेति । तत्प्रयुक्तत्वाभावे तदा-
श्रितत्वं कथमित्यत आह । आश्रयेति । इदमेव तेषां अङ्गाश्रितत्वं
यदङ्गाभावे सत्यसत्त्वं न त्वङ्गव्यापकत्वमिति ॥

किञ्च विदुषां ब्रह्मण्येषामृत्विजां पाल्यत्ववचनान्न सर्वापास्तीनां
सहप्रयोग इत्याह । दर्शनाच्चेति । ऋग्वेदादिविहिताङ्गलोपे व्या-
हृतिहोमप्रायश्चित्तादिविज्ञानवत्त्वमेवंवित्त्वं ब्रह्मण इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पाद-
कृतौ शारीरकव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ ० ॥

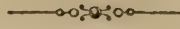
ॐ परमात्मने नमः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

अथेदानोमौपनिषदमात्मज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्म-
ण्येवानुप्रविशति आक्षेपित् स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवति
इति मीमांसमानः सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते 'पुरुषार्थोऽतः'
इति । अतः अस्मात् वेदान्तविहितादात्मज्ञानात् स्वतन्त्रात्

आदर्शपुस्तकेऽयं तृतीयाध्यायस्यान्तिमः पादोऽरत्नप्रभाभासितो
वर्तते, केवलटीकापुस्तकान्तरेऽप्येतदंशो नास्ति, सुतरामेतत्पादविशदी-
करणार्थमानन्दगिरिकृतटीकैव परिगृहीता तत्स्थाननिवेशिता च ॥

ॐ सरस्वत्यै नमः ।

कर्माङ्गसङ्गिविद्योक्तिप्रसङ्गात् ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाशङ्क्य परि-
हरति । पुरुषार्थ इति । परापरब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहारोक्त्या
परिमाणमवधार्य तासां कर्मानपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वमवसर-
प्राप्तौ निरूप्यते, तत्र कर्मानपेक्षाणाममूषां कानामेतिकर्तव्यता, नहि
तां विना कारणतेत्याशङ्क्य यच्चादयः श्रवणादयः श्रमादयश्च विद्यो-
त्पत्त्युपयोगिन्य इतिकर्तव्यता निरूप्यन्ते, तदभिप्रेत्याह । अथेति ।
फलभेदाभेदौ विना न विद्याभेदाभेदौ, न च तौ विना गुणोपसंहारा-
नुपसंहारौ, तेन प्रागेव विद्यानां पुनर्यहेतुत्वे स्थिते प्रथममौपनिषदं
आत्मज्ञानमधिकृत्य वादिविप्रतिपत्त्या शंसयमाह । औपनिषदमिति ।
अनेन चात्मज्ञानविशेषणेन शास्त्रश्रुतिसङ्गतिरुच्यते, सिद्धे फलवत्त्वे
स्वतन्त्रमेवेदं फलवदिति साधनादध्यायपादसङ्गतिः । पूर्वपक्षे समु-
च्चयपक्षमिद्धिः, सिद्धान्ते केवलस्य ज्ञानस्य कैवल्यस्य साधनतेति मत्वा
पूर्वपक्षमग्रे दर्शयन् आदौ सिद्धान्तमाह । सिद्धान्तेनेति । सूत्रस्थां

पुरुषार्थः सिध्यतीति वादरायण आचार्यो मन्यते, कुत एत-
दवगम्यते, शब्दादित्याह । तथा हि 'तरति शोकमात्मवित्
स यो ह वै तत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदाप्नोति
परं आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
क्ष्येऽयं सम्पत्त्य इति 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्युपक्रम्य 'स सर्वांश्च
लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजा-
नाति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति चोपक्रम्य 'एतावदरे
खल्वमृतत्वं' इत्येवंजातीयका श्रुतिर्विद्यायाः केवलायाः पुरु-
षार्थहेतुत्वं आवयति । अथात्र परः प्रत्यवतिष्ठते ॥

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति

जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात् तद्विज्ञानमपि ब्रीहिप्रोक्ष-
णादिवत् विषयद्वारेण कर्मसम्बन्धेवेत्यतस्तस्मिन्नवगतप्रयोजने

प्रतिज्ञां योजयति । अस्मादिति । तत्र प्रमाणं पृच्छति । कुत इति ।
सूत्रावयवेनोत्तरमाह । शब्दादित्याहेति । प्रमाणं विवृणोति । तथा
हीत्यादिना । सगुणब्रह्मज्ञानस्यापि स्वातन्त्र्येण पुमर्थहेतुतेति वक्तुं
तद्विषयां श्रुतिमाह । य आत्मेति । निर्गुणविषयं वाक्यान्तरमाह ।
आत्मेति । उक्तश्रुतिषु विद्याफलयोः साध्यसाधनत्वं न भातीत्याशङ्क्य
तयोरेकपुरुषसम्बन्धसामर्थ्यादेव तद्वीरित्याशयेनाह । केवलाया इति ।
पूर्वपक्षमवतारयति । अथेति । सिद्धान्तोक्त्यनन्तरमात्मज्ञाने विषये
फलश्रुतिमधिकृत्य मीमांसकश्चोदयतीत्यर्थः ॥

पुरुषार्थवाद इत्यत्रार्थग्रहणं तन्त्रेणोपात्तं, तेन पुरुषार्थवादोऽर्थ-
वाद इति द्रष्टव्यं । तत्त्वज्ञानं कर्माङ्गकर्तृद्वारा प्रयोगविधिना देय-

आत्मज्ञाने या फलश्रुतिः साऽर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो
मन्यते । यथान्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु 'यस्य पर्णमयी जुह्व-
र्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य
वृङ्गे यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतत् यज्ञस्य क्रियते
कर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै' इत्येवंजातीयका फलश्रुति-
रर्थवादस्तद्वत् । कथं पुनरस्यानारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य प्रक-
रणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेश आशङ्क्यते ।
कर्तृद्वारेण तद्विज्ञानस्य वाक्यात् क्रतुसम्बन्धः इति चेत्, न,
वाक्यविनियोगानुपपत्तेः । अव्यभिचारिणा हि केनचित् द्वारे-
णानारभ्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः क्रतुसम्बन्धोऽवकल्प्यते

मादीयमानकर्माङ्गकर्त्राश्रयणशास्त्रसिद्धत्वात् यजमानसंस्काराज्जनादि-
वदिति मत्वा शेषत्वादित्येतद्व्याचष्टे । कर्तृत्वेनेति । तत्त्वज्ञानं प्रयोगवि-
धिनाऽऽदेयं साध्यफलोक्तिशून्यत्वे सति कर्माङ्गाश्रयणात् पर्णमयीत्वा-
दिवदिति प्रयोगः । स्वतन्त्रफलस्य कथं प्रोक्षणादिवत् कर्माङ्गतेत्याशङ्क्य
पुरुषार्थवाद इत्यस्यार्थमाह । इत्यत इति । वेदार्थजिज्ञासायां
तत्त्वनिर्णयार्थं संशयादिप्रतिभासो गुरोरग्रे शिष्येण दर्शनीयः, गुरुणा
च तन्निरासेन तत्त्वमाविष्करणीयमिति शिष्टाचारं दर्शयितुं जैमिनि-
ग्रहणं न प्रतिपक्षतया शिष्यस्य तदयोगात् । फलश्रुतेरर्थवादत्वे
सूत्रितं दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति । पर्णमयीद्रव्ये यजमानस्याज्जनादि-
संस्कारे प्रयाजादिकर्मसु च क्रमेण फलश्रुतीराह । यस्येत्यादिना ।
सा च फलश्रुतिर्न फलपरा फलवत्कृत्वर्थत्वात् पर्णतादेः फलशेषत्वा-
योगादतः सार्थवाद एवेति पर्णमयीत्वाधिकरणे समर्थितं, तथात्म-
ज्ञानेऽपि फलश्रुतिरर्थवाद एव स्यादित्याह । तद्वदिति । विनियो-
जकमानाभावात् आत्मधियोऽनङ्गत्वात् तत्र फलश्रुतिर्नार्थवाद इति
शङ्कते । कथमिति । प्रकरणादिना कृत्वसम्बन्धेऽपि जुह्वद्वारा पर्ण-

कर्ता तु व्यभिचारि द्वारं लौकिकवैदिककर्मसाधारण्यात्,
तस्मान्न तद्वारेणात्मज्ञानस्य क्रतुसम्बन्धमिद्धिरिति । न, व्यति-
रेकविज्ञानस्य वैदिकेभ्यः कर्मभ्योऽन्यत्रानुपयोगात्, न हि
देहव्यतिरिक्तात्मविज्ञानं लौकिकेषु कर्मसूपयुज्यते, सर्वथा
दृष्टार्थप्रवृत्त्युपपत्तेः, वैदिकेषु तु देहपातोत्तरकालफलेषु देह-
व्यतिरिक्तात्मविज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्युपयुज्यते
व्यतिरेकविज्ञानं । नन्वपहतपाप्मत्वादिविशेषणादसंसार्यात्म-
विषयमौपनिषदं दर्शनं न प्रवृत्त्यङ्गं स्यात् । न, प्रियादिमंस-

मयीत्वस्य वाक्यात् क्रतुसम्बन्धवदात्मधियोऽपि कर्तृद्वारा वेदान्तवाक्यात्
क्रतुसङ्गतिरिति पूर्ववाद्याह । कर्त्रेति । सिद्धान्ती दूषयति । नेति ।
तदेव विवृणोति । अव्यभिचारियेति । जुह्ववदात्मज्ञाने कर्त्रेवाव्यभि-
चारि द्वारमित्याशङ्क्याह । कर्त्रेति । तस्य व्यभिचारित्वे फलमाह ।
तस्मादिति । किं देहातिरिक्तात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वं विनियोजकाभा-
वात् निरस्यते किञ्चापहतपाप्मत्वादिविशेषिता संसार्यात्मविषयोप-
निषदज्ञानस्येति विकल्पाद्यं पूर्ववादी दूषयति । नेति । तस्य विषय-
द्वारा तेष्वनुपवेशात् न कर्माङ्गत्वं निषेद्धं शक्यमित्यर्थः । लौकिक-
कर्मणोऽपि कर्मत्वात् वैदिककर्मवत् कर्तृद्वारेणातिरिक्तज्ञानापेक्षेति
कर्तुः साधारण्यमित्याशङ्क्याह । न हीति । सर्वथेति व्यतिरेकज्ञाना-
ज्ञानयोरित्यर्थः । तर्हि वैदिकान्यपि कर्माणि कर्मत्वादितरवन्न व्यति-
रेकज्ञानापेक्षाणीत्याशङ्क्याह । वैदिकेष्विति । कारीर्यादिनिवृत्त्यर्थं
देहपातेत्यादि विशेषणं । द्वितीयमालम्बते । नन्विति । अनुपयोगित्वात्
विरोधित्वाच्च तस्य न क्रत्वङ्गतेति भावः । क्रत्वपेक्षितं रूप हित्वान्यद-
विवक्षितमित्याह । नेत्यादिना । जायादीनामात्मार्थत्वेन प्रियत्वमुक्त्वा
आत्मा द्रष्टव्य इति वदता जायादिना भाग्येन सूचितस्य संसारिणा
भोक्तृरेव द्रष्टव्यत्वमिष्टं, भोक्तृज्ञानञ्च कर्मसूपयुक्तमतो भोक्तृतिरिक्त-
मात्मरूपं न श्रौतमित्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिविशेषणस्य भोक्तृर्य-

चित्तस्य संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यलोपदेशात्, अपहतपाप्म-
त्वादिविशेषणन्तु स्तुत्यर्थं भविष्यति । ननु तत्र तत्र प्रसाधित-
मेतदधिकमसंसारि ब्रह्म जगत्कारणं, तदेव संसारिण आत्मनः
पारमार्थिकं स्वरूपमुपनिषत्सूपदिश्यत इति । सत्यं प्रसाधितं
तस्यैव तु स्थूणनिखननवत् फलद्वारेणाक्षेपप्रतिसमाधाने क्रि-
येते दार्ढ्याय ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

‘जनको ह वैदेहो बज्रदक्षिणेन यज्ञेनेजे’ ‘यक्ष्यमाणो वै भग-
वन्तोऽहमस्मि’ इत्येवमादीनि ब्रह्मविदामपि अन्यपरेषु वाक्येषु
कर्मसम्बन्धदर्शनानि भवन्ति । तयोद्दालकादीनामपि पुत्रानु-

युक्तत्वादतिरिक्तमात्मरूपमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । अपहत्येति । जन्मादि-
सूत्रमारभ्य तत्र तत्राप्यप्रपञ्चब्रह्मात्मपरता वेदान्तानामुक्ता तत् कथ-
मपहतपाप्मत्वादिकीर्तनस्य स्तुत्यर्थतेति शङ्कते । नन्विति । अधिक-
मिति विशेषणादाशङ्कितं द्वैतं वारयति । तदेवेति । संसारिणोऽसंसा-
रीश्वररूपमिति व्याहृतिं प्रत्याह । पारमार्थिकमिति । ऐक्ये प्रमाणं
पूर्वाक्तं सूचयति । उपनिषत्स्त्विति । पूर्वपक्षाक्षेपं समाधत्ते । सत्य-
मित्यादिना । फलद्वारेणेत्यात्मज्ञानं वेदान्तानां तत् क्रत्वर्थं वेति
विचारेणेत्यर्थः । साधितस्यैवाक्षेपसमाधिभ्यां साधनस्य फलमाह ।
दार्ढ्यायेति ॥

किञ्च जनकादीनां विद्यया सह कर्माचरणदर्शनान्न केवलैव विद्या
मोक्षहेतुरतः सहानुष्ठानं विद्यायाः स्वातन्त्र्याभावेन कर्माङ्गत्वे लिङ्ग-
मित्याह । आचारेति । सूत्रं व्याचष्टे । जनको हेति । विदेहानाम-
धिपतिर्जनको नाम राजा बज्रदक्षिणसंज्ञेन यज्ञेनाश्वमेधेन वा बज्र-
दक्षिणायुक्तेन पुरा कदाचिदोजे यागं कृतवान् । कैकेयस्य राज्ञो

शामनादिदर्शनात् गार्हस्थ्यसम्बन्धोऽवगम्यते । केवलात् चेत्
ज्ञानात् पुरुषार्थसिद्धिः स्यात् किमर्थमनेकायाससमन्वितानि
कर्माणि ते कुर्युः, अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्
इति न्यायात् ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

‘यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं
भवति’ इति च कर्मशेषत्वश्रवणात् विद्यायाः न केवलायाः
पुरुषार्थहेतुत्वं ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

‘तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते’ इति च विद्याकर्मणोः
फलारम्भे साहित्यदर्शनात् न स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥

ब्रह्मविदो वाक्यमाह । यक्ष्यमाण इति । विद्यार्थिनः समागतान्
प्राचीनशालादीन् भगवन्त इति सम्बोद्धाहं यक्ष्यमाणोऽस्मि ततश्च
कतिचित् दिनान्यासध्वमिति राजोक्तवानित्यर्थः । उक्तवाक्यानि विद्या-
र्थानि न कर्मार्थानीत्याशङ्क्याह । अन्येति । इतश्च ब्रह्मविदामस्ति
कर्मसङ्गतिरित्याह । तथेति । आदिपदेन व्यासयाज्ञवल्क्यादिसंग्रहः,
द्वितीयेन भार्यानुशासनादयो गृह्यन्ते । कर्म कृतं विद्वद्भिरेव कैश्चि-
दित्येतावता विद्याशक्तेरपङ्गवायोगात् केवलैव सा मुक्तेर्हेतुरित्याश-
ङ्क्याह । केवलादिति । अल्पायासमुपायं हित्वा न कोऽपि महायासं
तमाद्रियेत इत्यत्र लौकिकन्यायमाह । अर्के चेदिति । समीपवचना-
ऽर्कशब्दः ॥

न केवलं विद्याया लिङ्गादेव कर्माङ्गत्वं, किन्तु तृतीयाश्रुतेरपीत्याह ।
तदिति । सूत्रार्थं विवृणोति । यदेवेति ॥

इतो न स्वतन्त्रा विद्या पुमर्थहेतुरित्याह । समन्वारम्भणादिति ।

तदतो विधानात् ॥ ६ ॥

‘आचार्यकुलात् वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्माति-
शेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः’ इति
चैवंजातीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्माधिकारं
दर्शयति । तस्मादपि न विज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वं । नन्व-
त्राधीत्येत्यध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते नार्थविज्ञानं । नैष दोषः,
दृष्टार्थत्वात् । वेदाध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तमिति स्थितं ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे’ ॥ इति-

सूत्रं विवृणोति । तमित्यादिना । तं परलोकं व्रजन्तं विद्याकर्मणी
समनुगच्छत इति यावत् ॥

तदस्वातन्त्र्ये लिङ्गान्तरमाह । तदत इति । तद्याकरोति । आचा-
र्येति । तस्य^१ कुलं गृहमुपनयनं कृत्वा तत् प्रात्यनन्तरं गुरोः शुश्रूषा-
रूपं कर्म विधायातिशेषेण शिष्टेन कालेन यथाविधानं पवित्रपाणित्व-
प्राङ्मुखत्वादिविधानमनतिक्रम्य वेदमधीत्यान्तरमभिसमावृत्य व्रत-
विसर्गं कृत्वा दारानाहृत्य कुटुम्बे गार्हस्थे स्थितः शुचौ देशे स्वाध्या-
याध्ययनं कुर्वन् कर्मान्तराणि च विहितानि च यथाशक्ति कुर्वाणो
ब्रह्मलोकमभिरुन्मयत इत्यर्थः । अध्ययनशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा
शङ्कते । नन्विति । अध्ययनविधेरवघातादिविधिवदृष्टार्थत्वादर्थव-
बोधान्तो व्यापारोऽस्तीति प्रथमे तन्त्रे समर्थितमित्याह । नेत्यादिना ॥

इतश्च न स्वतन्त्रा विद्या पुमर्थहेतुरित्याह । नियमाच्चेति । नियमं
विभजते । कुर्वन्निति । इह देहे शतं समाः शतसङ्ख्याकान् संवत्सरान्

तथा 'एतद्वै जरामयं सत्त्वं यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्
मुच्यते मृत्युना वा' इत्येवंजातीयकान्नियमादपि कर्मशेषत्वमेव
विद्याया इत्येवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते ॥

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तं 'शेषत्वात् पुरुषार्थवादः'
इति [वे०सू०३।४।२] तन्नोपपद्यते । कस्मात्, अधिकोपदेशात् ।
यदि संसार्येवात्मा शारीरः कर्ता भोक्ता च शरीरमात्रव्यतिरे-
केण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात् ततो वर्णितेन प्रकारेण फलश्रुतेरर्थ-
वादत्वं, अधिकन्तु शारीरादात्मनोऽसंसारोऽश्वरः कर्तृत्वादि-
संसारधर्मरहितोऽपहृतपाप्मत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वे-

जिजीविषेत् तत्कर्माणि कुर्वन्नेवेति नियमविधिः, एवन्त्वयि नरे वर्त-
माने सत्यशुभं कर्म न लिप्यते, तेन त्वं न लिप्यसे इति यावत् । इतस्तच्च
प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति यतो न कर्मलेपः स्यादित्यर्थः ।
नियमान्तरमाह । तथेति । जरामयं जरामरणावधिकं । तदेव
विशदयति । जरयेति । श्रुत्यादिभिरात्मधियः सिद्धे कर्माङ्गत्वे तत्फ-
लेनैव फलवत्त्वमित्युपसंहर्तुमितीत्युक्तं । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति ।
एकमिति ॥

सूत्रं योजयति । तुशब्दादिति । पक्षविपरिवर्तमानमेव पक्षमनूद्य
दर्शयति । यदिति । अनुपपत्तिहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह । कस्मादिति ।
अधिकोपदेशं व्यतिरेकतो दर्शयति । यदीति । यः कर्ता कर्माङ्गं नासौ
वेदान्तवेद्यो यच्च ब्रह्म तद्देयं न तत्कर्माङ्गमतस्तज्ज्ञानस्य कुतः शेषता
कुतन्तरां फलश्रुतेरर्थवादतेत्यर्थः । ब्रह्मात्मधीर्न क्रतुप्रयोगविधिना-
पादेया तद्विरोधित्वादादीयमानोदितहोमविरोध्यनुदितहोमवदिति

नोपदिश्यते वेदान्तेषु । न च तद्विज्ञानं कर्मणां प्रवर्तकं भवति
 प्रत्युत तत्कर्माण्युच्छिन्नतीति वक्ष्यति 'उपमर्दञ्च' इत्यत्र
 [वे०सू०३।४।१६] । तस्मात् 'पुरुषार्थोऽतः शब्दात्' इति
 [वे०सू०३।४।१२] । यन्मतं भगवतो वादरायणस्य तत्तथैव
 तिष्ठति न शेषत्वप्रभृतिभिर्हेत्वाभासैश्चालयितुं शक्यते । तथा
 हि तमधिकं शारीरादीश्वरमात्मानं दर्शयन्ति श्रुतयः
 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः'
 'महद्भयं वज्रमुद्यतं' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि'
 'तदैक्षत ब्रह्मस्यं प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' इत्येवमाद्याः ।
 यत्तु प्रियादिसंस्तुतस्य संसारिण एवात्मनो वेद्यतयानुक-
 र्षणं 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' 'आत्मा वा अरे
 द्रष्टव्यः' 'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो य एषो-
 ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युपक्रम्य 'एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्या-
 ख्यास्यामि' इति चैवमादि, तदपि 'अस्य महतो भूतस्य निः-

मत्वाह । प्रत्युतेति । वादरायणस्येत्यादि व्याचष्टे । तस्मादिति । उक्ता-
 त्मज्ञानस्य क्रतुशेषत्वायोगस्तच्छब्दार्थः । अधिकोपदेशासिद्धिमाशङ्क्य
 तद्दर्शनादित्यनेन प्रत्याह । तथा हीति । क्वत्वेक्षितं रूपं हित्वा-
 न्यदात्मरूपमनियमित्युक्तं तत्राह । यत्त्विति । आत्मनस्तु कामायेत्युपक्र-
 म्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इति वाक्यं ब्रह्मोपदिदिक्षायां सत्यामेव ब्रह्मा-
 त्मेकाभिप्रायमित्यत्र वाक्यशेषमाह । अस्येति । यः प्राणेनेत्यादिवा-
 क्यमप्येकपरं इत्यत्र वाक्यशेषं दर्शयति । योऽश्नायेति । य एषो-
 ऽक्षिणीत्यादिवाक्यमपि तथेत्यस्मिन्नर्थे शेषानुगुण्यमाह । परमिति ।
 उक्तैः शेषैः संसारिणो यदधिकं ब्रह्म तस्योपदिदिक्षायां सत्यामेव
 ब्रह्मणो जीवस्यात्यन्तभेदाभावधिया द्रष्टव्यादिवाक्यमिति क्वत्वेक्षित-

असितमेतत् यदृग्वेदो यजुर्वेदः' 'द्योऽश्नायापिपासे शोकं मोहं
जरां मृत्युमत्येति परं ज्योतिरूपसम्यद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्प-
द्यते स उत्तमः पुरुषः' इत्येवमादिभिर्वाक्यशेषैः सत्यामेवाधि-
कोपदिदिक्षायां नात्यन्तभेदाभिप्रायमित्यविरोधः, पारमे-
श्वरमेव हि शारीरस्य पारमार्थिकं स्वरूपमुपाधिहृतन्तु शा-
रीरत्वं 'तत्त्वमसि नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ।
सर्वज्ञैतत् विस्तरेणास्माभिः पुरस्तात् तत्र तत्र निर्णीतं ॥

तुल्यन्तु दर्शनं ॥ ८ ॥

यदुक्तमाचारदर्शनात् कर्मशेषो विद्येत्यत्र ब्रूमः, तुल्य-
माचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः । तथा हि श्रुतिर्भवति
'एतद्भू स वै तद्विद्वांस आऊर्क्षषयः कारयेयाः किमर्था वय-
मच्छेय्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे एतद्भू स वै तत् पूर्वं वि-

मात्सरूपं वेदान्तेषु विवक्षितमित्युपगमे न कश्चित् विरोधोऽस्तीति
योजना । कुतो जीवब्रह्मैक्यं मिथो विरोधादित्याशङ्क्य तात्त्विको विरो-
धो नास्तीत्याह । पारमेश्वरमिति । प्रातिभासिकस्तु विरोधस्तात्त्विका-
भेदाविरोधीति मत्वाह । उपाधीति । जीवस्य तात्त्विकं रूपं ब्रह्मै-
वेत्यत्र श्रुतिसंवादमाह । तत्त्वमिति । सम्पदादिविवयं तत्त्वमादि-
वाक्यं न वस्तुविषयमित्याशङ्काह । सर्वज्ञेति ॥

परोक्षं लिङ्गदर्शनं प्रत्याह । तुल्यन्त्विति । उक्तमनूद्य सूत्रमूत्तरत्वेन
योजयति । यदित्यादिना । इतश्च विद्यायाः न शेषतेत्याह । याज्ञव-
ल्केति । आदिशब्देन शुकादयो गृह्यन्ते । कथं तेषामकर्मनिष्ठत्वं
तदाह । एतावदिति । उभयथा लिङ्गदर्शने संशयमोशङ्क्य परकीय-
सिद्धानामन्यथासिद्धिं वक्तुमारभते । अपि चेति । तत्र यक्ष्यमाण

द्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवाञ्चकिरे एतं वै तमात्मानं विदित्वा
 ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्यु-
 त्यायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इत्येवंजातीयका । याज्ञवल्क्या-
 दीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते 'एतावदरे खल्वमृ-
 तत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज' इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ।
 अपि च 'यच्छमाणा ह वै भगवन्तोऽहमस्मि' इत्येतल्लिङ्गदर्शनं
 वैश्वानरविद्याविषयं, सम्भवति च सोपाधिकायां ब्रह्मविद्यायां
 कर्मसाहित्यदर्शनं न तत्रापि कर्माङ्गत्वमस्ति प्रकरणाद्यभा-
 वात् । यत् पुनरुक्तं 'तच्छ्रुतेः' इत्यत्र ब्रूमः ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

'यदेव विद्यया करोति' इत्येषा श्रुतिर्न सर्वविद्याविषया
 प्रकृतविद्याभिसम्बन्धात्, प्रकृता चोद्गीथविद्या 'आमित्येतद-
 चरमुद्गीथमुपासीत' इत्यत्र [छा०] ॥

इत्यादिलिङ्गदर्शनस्यान्यथासिद्धिमाह । यच्छमाणा इति । तत्रापि
 विद्यात्वान्न कर्मसाहित्यमन्यथा ब्रह्मविद्यायामपि तत्प्रसङ्गादित्याश-
 ङ्ग्याह । सम्भवतीति । तर्हि वैश्वानरविद्याया न स्वातन्त्र्येण फलवत्त्वं
 कर्माङ्गत्वाङ्गीकारात्तत्राह । न त्विति । येषाञ्च ब्रह्मविदामपि कर्म
 दृश्यते, न तत्तेषां कर्म तद्धि चोदनालक्षणं तेषाञ्चाहंममाभिमाना-
 भावे च चोदनाभावात् कथञ्चिदनुवर्त्तमानमपि तदाभासमात्रमिति
 भावः । परोक्तां श्रुतिमनूय तदुत्तरत्वेन सूत्रमवतारयति । यदिति ॥

तद्विभजते । यदेवेति । विद्याशब्दस्य सामान्यविषयस्य विशेषा-
 काङ्क्ष्यस्य प्राकरणिकविशेषेण चरितार्थत्वादिति हेतुमाह । प्रकृ-
 तेति । आत्मधियस्तथात्वशङ्कां प्रत्याह । प्रकृता चेति ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

यद्यप्युक्तं 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इत्येतत् समन्वारम्भवचनमस्वातन्त्र्ये विद्याया लिङ्गमिति तत् प्रत्युच्यते, विभागोऽत्र द्रष्टव्यः विद्या अन्यं पुरुषं समन्वारभते कर्मान्यमिति शतवत्, यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्चाशदेकस्मै पञ्चाशदपरस्मै तद्वत् । न चेदं समन्वारम्भवचनं मुमुक्षुविषयं 'इति नु कामयमानः' इति संसारिविषयत्वोपसंहारात्, 'अथ अकामयमानः' इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमात् । तत्र संसारिविषया विद्या विहिता प्रतिषिद्धा च परिगृह्यते विशेषाभावात्, कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धञ्च यथाप्राप्तानुवादित्वात् । एवं सत्यविभागेनापोदं समन्वारम्भवचनमवकल्पते । यच्चोक्तं 'तद्वतो विधानात्' इत्यत उत्तरं पठति ॥

परकीयं लिङ्गान्तरं दूषयति । विभाग इति । चोद्यमनूद्योत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । यद्यपीत्यादिना । सामान्यश्रुतौ कथं विभागः स्यात्तत्र सदृष्टान्तमाह । शतवदिति । समन्वारम्भवचनस्य मुमुक्षुविषयत्वं उपेत्य कर्मसाहित्येन तस्मिन् विभागादित्युक्तं, इदानीममुमुक्षुविषयत्वादविभागोऽपि न दूषणमित्याह । न चेति । तस्या मुमुक्षुविषयत्वे हेत्वन्तरमाह । अथेति । संसारिविषये तं विद्येत्यादिवाक्ये विद्याशब्दार्थमाह । तत्रेति । उद्गीयादिविषया विहिता विद्या प्रतिषिद्धा च नगस्त्रीदर्शनादिरूपा । तथाभूतकर्मसाहचर्यादपि तथाविधैव विद्येत्याह । कर्मापीति । प्रकृते वाक्येऽपि विद्याकर्मणोरविशेषोपादाने हेतुमाह । यथेति । उक्तार्थवाक्यस्य संसारिविषयत्वे फलितमाह । एवमिति । लिङ्गान्तरमनूद्य सूत्रमादत्ते । यच्चेति । यच्चैतदुक्तमित्यर्थः ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

‘आचार्यकूलात् वेदमधीत्य’ इत्याद्याध्ययनमात्रस्य श्रवणाद-
ध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिरित्यध्यवस्यामः । नन्वेवं सत्यविद्व-
त्त्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत । नैष दोषः, न वयमध्ययन-
प्रभवं कर्मावबोधनमधिकारकारणं वारयामः किं तर्ह्यप-
निषदमात्मज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत् प्रतीयमानं न
कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इत्येतावत् प्रतिपादयामः,
यथा च न क्रत्वन्तरज्ञानं क्रत्वन्तराधिकारिणापेक्ष्यते एव-
मेतदपि द्रष्टव्यमिति । यदप्युक्तं ‘नियमाच्च’ इति अत्राभि-
धीयते ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्’ इत्येवमादिषु नियमश्रव-
णेषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति अविशेषेण नियमविधानात् ॥

सूत्रं विवृणोति । आचार्येति । मात्रग्रहणेनार्थज्ञानमात्रं व्यवच्छि-
न्नमिति मन्वानः शङ्कते । नन्विति । अविद्वत्त्वात् विद्याहीनत्वादिति
यावत् । मात्रग्रहणमात्मज्ञानापेक्षं न कर्मावबोधापेक्षं इत्याह ।
नेत्यादिना । वेदार्थत्वादात्मनः तज्ज्ञानमपि कर्मावबोधवदधिकारे-
ऽपेक्षितमित्याशङ्काह । यथेति । पूर्वसूत्रव्याख्यासमाप्तावितिशब्दः ।
लिङ्गान्तरमनद्य सूत्रान्तरमादत्ते । यदपीति ॥

अविद्वद्विषयं नियमविधानमिति आचष्टे । कुर्वन्निति ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि’ इत्यत्रापरो विशेष आख्यायते, यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात् विद्वानेव कुर्वन्निति सम्बध्यते, तथापि विद्या-स्तुतये कर्मानुज्ञानमेतत् द्रष्टव्यं, ‘न कर्म लिप्यते नरे’ इति हि वक्ष्यति । एतदुक्तं भवति यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि पुरुषे विदुषि न कर्म लेपाय भवति विद्यासामर्थ्यादिति । तदेवं विद्या स्तुयते ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तस्तदवष्ट-
म्भात् फलान्तरसाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परामृशन्ति,
कामकारेणेति । श्रुतिर्भवति वाजसनेयिनां ‘एतद्ध स्म वै तत्
पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां

विद्वद्विषयत्वमुपेत्य परिहारान्तरमाह । स्तुतय इति । एवं तर्हि
प्रकरणमभ्यमिति मत्वा सूत्रं विभजते । कुर्वन्नेवेति । विशेषमेव
विशदयति । यद्यपीति । स्तुत्यर्थं कर्मानुज्ञानमित्यत्र वाक्यशेषमनु-
कूलयति । नेति । तथापि कथं स्तुतिस्तत्राह । एतदिति । एवं कर्म
कुर्वत्यपि त्वयि नेतो ब्रह्मभावात् विद्यागम्यादन्यथा संसारापत्ति-
रस्ति यतो न कर्म लिप्यते इति योजनां गृहीत्वोपसंहरति । तदे-
वमिति ॥

पूर्वपक्षो हेतून्नेवमुन्मथ्य स्वपक्षे हेत्वन्तरमाह । कामेति । इतश्च
विद्याया न कर्माङ्गतेति चकारार्थमाह । अपि चेति । स्वेच्छातः
कर्मसाधनप्रजादित्यागलिङ्गादपि विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति हेत्वन्तरमेव
स्फारयति । एक इति । येषां नोऽस्माकमयमपरोक्षः सद्भात्माऽयं

नोऽयमात्माऽयं लोकः' इति । अनुभवारूढमेव च विद्याफलं न क्रियाफलवत् कालान्तरभावीत्यसकृदावेदितं, अतोऽपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वं नापि तद्विषयायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वं शक्यमाश्रयितुं ॥

उपमर्दश्च ॥ १६ ॥

अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफललक्षणस्य सम-
स्तस्य प्रपञ्चस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात् स्वरूपोपमर्दमा-
मनन्ति 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् तत्
केन कं जिघ्रेत्' इत्यादिना । वेदान्तोदितात्मज्ञानपूर्विकान्तु
कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्याशासानस्य कर्माधिकारोच्छित्तिरेव
प्रसज्येत, तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥

लोकः प्रत्यक्षं फलन्ते वयं किं प्रजया करिष्याम इति निश्चित्याग्नि-
होत्रादि न ऊतवन्त इत्यर्थः । मोक्षस्यादृष्टफलत्वात् कथं मुक्तत्वं निश्च-
यात् प्रजादित्यागसिद्धिस्तत्राह । अनुभवेति । ब्रह्मधीर्न क्रतुप्रयोग-
विधिना देया क्रत्वङ्गसम्बन्धित्वेऽपि फलान्तरयोगित्वात् गोदोहन-
वदिति मत्वाह । अतोऽपीति ॥

अधिकोपदेशादित्यत्रात्मनोऽशनावाद्यत्ययात् तद्धीर्न कर्माङ्गमि-
त्युक्तमिदानीमशेषक्रियादिविभागोपमर्दकत्वादपि न कर्माङ्गमित्याह ।
उपमर्दश्चेति । इतश्चात्मधीर्न कर्माङ्गमिति चकारार्थमाह । अपि
चेति । हेत्वन्तरं स्फोरयति । कर्मेति । विद्यासामर्थ्यात् प्रपञ्चोपमर्दे
फलितमाह । वेदान्तेति । आत्मज्ञानस्यादीयमानक्रत्वङ्गविरोधित्वे
फलितं निगमयति । तस्मादिति ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु चाश्रमेषु विद्या श्रूयते, न च तत्र कर्माङ्गत्वं विद्याया उपपद्यते कर्माभावात्, न ह्यग्निहोत्रादीनि वैदिकानि कर्माणि तेषां सन्ति । स्यादेतत् ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न श्रूयन्ते वेद इति तदपि नास्ति तेऽपि हि वैदिकेषु शब्देष्ववगम्यन्ते त्रयो धर्मस्कन्धाः 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते' 'तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये,' 'एतमेव प्रब्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रब्रजन्ति,' 'ब्रह्मचर्यादेव प्रब्रजेत्' इत्येवमादिषु । प्रतिपन्नाप्रतिपन्नगार्हस्थ्यानामप्राकृतानपाकृतर्णानाञ्चोर्ध्वरेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्याया इति ॥

विद्यास्वातन्त्र्ये हेत्वन्तरमाह । ऊर्ध्वरेतःस्मृतिः । विद्याकर्मणी नाङ्गाङ्गिभूते मिथो व्यतिरेकित्वादृतुगमननैष्ठिकव्रतवदिति मत्वा योजयति । ऊर्ध्वेत्यादिना । तथापि कथं कर्माङ्गत्वं विद्याया व्यासेध्यते तत्राह । न चेति । तेषामपि स्नानादिकर्मास्त्योत्याशङ्काह । न हीति । बाधितानुवृत्त्या तत्सङ्गावेऽपि वैदिकाग्निहोत्राद्यभावात् क्वत्वङ्गता ज्ञानस्येत्यर्थः । शब्दे हीति सूत्रावयवव्याख्यामाशङ्कामाह । स्यादिति । सूत्रावयवेनोत्तरमाह । तदपीति । कर्मानधिकृतान्धादिविषयं पारिव्राज्यमित्याशङ्काह । प्रतिपन्नेति । ऋणापाकरणे श्रुतिस्मृतिभ्यां गृहस्थस्यैवापाकृतर्णत्रयस्यैवोर्ध्वरेतःशब्दितमैथुनासमाचारोपलक्षितं पारिव्राज्यमित्याशङ्काह । अपाकृततेति । साक्षाद्विधिश्रुतिविरोधेऽर्थवादश्रुतिस्मृत्योर्बाध्यतेत्यभिप्रेत्योक्तं । श्रुतीति । श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रब्रजेदित्याद्या दर्शिता, स्मृतिस्तु यस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते यमिच्छेत् तमावशेदित्याद्योदाहार्या । ऊर्ध्वरेतःस्वाश्रमेषु विद्यायाः सिद्धौ फलितमाह । तस्मादिति । तस्याः स्वातन्त्र्ये केवलायाः सिद्धा मुक्तिः फलितेति वक्तुमितीत्युक्तं ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

‘त्रयो धर्मस्कन्धाः’ इत्यादयो ये शब्दा ऊर्द्धरेतसामाश्रमाणां सङ्गावायोदाहृताः न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति, यतः परामर्शमेषु शब्देष्वाश्रमान्तराणां जैमिनिराचार्या मन्यन्ते न विधिं, कुतः, न ह्यत्र लिङादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दोऽस्ति । अर्था-
न्तरपरत्वञ्चैतेषां प्रत्येकमुपलभ्यते, त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्र तावद्यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः, ब्रह्म-
चार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलोऽवसा-
दयन् सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति परामर्शपूर्वकमा-
श्रमाणामनात्यन्तिकफलत्वं सङ्कीर्त्यात्यन्तिकफलतया ब्रह्मसं-
स्थता स्तुयते ‘ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’ इति । ननु परामर्शोऽप्या-

पूर्वाधिकरणावान्तरसूत्रेणाक्षेपलक्षणं सङ्गतिं विवक्ष्यन्नाक्षिपति ।
परामर्शमिति । ऊर्द्धरेतःशब्दितं पारिव्राज्यं नानुष्ठेयमनुष्ठेयं वति
भ्रान्तिप्रमाणमूलत्वाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षयति । त्रय इति । अत्र शा-
स्त्रीयसम्यग्ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनप्रसङ्गादनुष्ठेयमुच्यत इति स्फुटा पा-
दादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे पारिव्राजके विद्याप्रसिद्धेर्विभ्रमत्वात्तस्याः न
स्वातन्त्र्यसिद्धिः, सिद्धान्ते तस्यास्तत्र प्रामाणिकत्वात् तत्सिद्धिरिति
स्वीकृत्य परामर्शं जैमिनिरिति व्याख्याय हेत्वाकाङ्क्षायामचोदनेति
हेतुत्वेन व्याचष्टे । कुत इति । पूषा प्रपिष्टभाग इतिवत् कल्प्यतां
विधिरित्याशङ्क्य ब्रह्मसंस्थतादिविधिपरत्वात् वाक्यजातस्य नैवमिति
चशब्दार्थमाह । अर्थान्तरेति । तत्र ब्रह्मसंस्थतादिविधिपरत्वं त्रय
इत्यादिवाक्यस्य साधयति । त्रय इत्यादिना । अन्यत्र विहितस्यान्यत्र
परामर्शादन्यत्र विधिकल्पनादिहैव कल्पना लघ्वीत्याशङ्कते । नन्वि-
ति । परामर्शस्यानुवादाख्यस्य पुरावादापेक्षत्वात् तद्वशादाश्रमप्रती-

अमा गम्यन्ते एव, सत्यं गम्यन्ते, स्रुत्याचाराभ्यान्तु तेषां प्रसिद्धिर्न प्रत्यक्षायाः श्रुतेः, अतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सत्यानादरणीयास्ते भविष्यन्त्यनधिकृतविषया वा । ननु गार्हस्थ्यमपि सहैवोर्द्ध्वरेतोभिः परामृष्टं यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथम इति, सत्यमेवं तथापि यो गृहस्थं प्रत्येवाग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधानात् श्रुतिप्रसिद्धमेव तदस्त्विदं, तस्मात् स्रुत्यर्थ एवायं परामर्शो न चोदनार्थः । अपि चापवदति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीर्नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत् सर्वे पशवो विदुः' इत्येवमाद्या । तथा 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये'

तिमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि तद्विषयश्रुतेरन्यत्राश्रितत्वात् गौरवमित्याशङ्क्याह । स्मृतीति । तयोरपि श्रुतिमूलत्वात् विधियुक्तश्रुतिकल्पनादिहैव तत्कल्पने लाघवमित्याशङ्क्याह । अतश्चेति । प्रत्यक्षश्रुतिर्यावज्जीवादिश्रुतिः । निरालम्बनत्वात् कथमपि सालम्बनत्वं युक्तमिति कल्पनान्तरमाह । अनधिकृतेति । येऽन्यादयो नित्यादिकर्मस्वनधिकृतास्तद्विषया आश्रमान्तरस्मृतयस्तदाचाराश्चेत्यर्थः । आश्रमान्तराणां परामर्शोऽपि गार्हस्थ्यवत् प्रामाणिकत्वसिद्धेरनुष्ठेयतेति शङ्कते । नन्विति । परामर्शसाम्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि प्रामाणिकत्वे नानुष्ठेयत्वमपि तुल्यं स्यादित्याशङ्क्य न परामर्शमात्रात् गार्हस्थ्यसिद्धिरपि तु प्रत्यक्षश्रुतिविधानादिति विशेषमाह । तथापीति । गार्हस्थ्यमेकमेव श्रौतमिति स्थिते ब्रह्मसंस्थतास्तुत्यर्थमेव त्रय इत्याद्याश्रमान्तरवचनमित्युपसंहरति । तस्मादिति । निन्द्यमानत्वात् चाश्रमान्तरमननुष्ठेयमित्याह । अपि चेति । तत्र सूत्रावयवं योज-

इति च देवयानोपदेशो नाश्रमान्तरोपदेशः । सन्धिगधञ्चा-
श्रमान्तराभिधानं 'तप एव द्वितीयः' इत्येवमादिषु । तथा
'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति लोकसंस्तुवो-
ऽयं न पारिव्राज्यविधिः । ननु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति वि-
सृष्टमिदं प्रत्यक्षं पारिव्राज्यविधानं जावालानां । सत्यमेवमेतत्
अनपेक्ष्य त्वेतां श्रुतिमयं विचार इति द्रष्टव्यं ॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयमाश्रमान्तरं वादरायण आचार्या मन्यते, वेदेषु
श्रवणादग्निहोत्रादीनाञ्चावश्यानुष्ठेयत्वान्तद्विरोधादनधिकृतता-
नुष्ठेयमाश्रमान्तरमिति हीमां मतिं निराकरोति गार्हस्थ्य-

यति । अपवदतीति । तत्र त्रय इत्यादिवाक्यस्यान्यार्थत्वमुक्त्वा वाक्या-
न्तरस्यापि तद्वदेवार्थान्तरपरत्वमाह । तथेति । ते विरजामभिस-
म्भवन्ति सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीति वाक्यशेषाद्देवयानोक्ति-
परं तदित्यर्थः । आश्रमवाचकशब्दाभावाच्चाथान्तरपरत्वमित्याह ।
सन्धिगधं चेति । प्रव्रजन्तीत्याश्रमवाचिशब्ददृष्टेरनुष्ठेयं पारिव्राज्यं
इत्याशङ्क्याह । तथेति । एवं विप्रियेऽयमात्मलोको येनेदं साक्षात्-
कर्तुमिच्छन्तो दुरनुष्ठेयामपि प्रव्रज्यां कुर्वन्तीति श्रुतिर्न तद्विषयो
विधिर्वर्त्तमानोपदेशादित्यर्थः । पूर्वपक्षमाक्षिपति । नन्विति । प्रत्यक्ष-
विधानमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि पूर्वपक्षासिद्धिरित्याशङ्क्या
नास्तीदं विधानमिति कृत्वा चिन्तेयमित्याह । अनपेक्ष्येति ॥

सिद्धान्तसूत्रमवतार्य व्याकरोति । अनुष्ठेयमिति । पूर्वपक्षमनु-
भाष्य तन्निरासप्रतिज्ञां विवृणोति । वेद इति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतु-
माह । कुत इति । तस्याक्षरार्थमाह । समाना हीति । तस्यैव ता-

वदेवाश्रमान्तरमप्यनिच्छता प्रतिपत्तव्यमिति मन्यमानः । कुतः,
 साम्यश्रुतेः, समाना हि गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य परामर्शश्रुति-
 दृश्यते 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्याद्या, यथेह श्रुत्यन्तरविहितमेव
 गार्हस्थ्यं परामृष्टमेवमाश्रमान्तरमपीति प्रतिपत्तव्यं, यथा च
 शास्त्रान्तरप्राप्तयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उप-
 वीतविधिपरे वाक्ये, तस्मात् तुल्यमनुष्ठेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्र-
 मान्तरस्य । तथा 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रज-
 न्ति' इत्यस्य वेदानुवचनादिभिः समभिव्याहारः 'ये चेमेऽरण्ये
 अद्धातप इत्युपामते' इत्यस्य च पञ्चाग्निविद्यया । यत्तूक्तं 'तप
 एव द्वितीयः' इत्यादिष्वश्रमान्तराभिधानं सन्दिग्धमिति ।

तर्क्यार्थमाह । यथेति । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्रोर्द्धरेतसः आश्रमाः
 श्रुत्यन्तरसिद्धा एव परामृश्यन्ते एतद्वाक्यपरामृष्टत्वात् गार्हस्थ्यवदि-
 त्वर्थः । परामर्शस्य विधिपूर्वकत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । निवीतं
 मनुष्याणां प्राचीनावीतं पिढ्यामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव
 तत् कुरुत इत्यत्रोपवीतविधिपरे वाक्ये विध्यन्तरसिद्धयोरेव निवीत-
 प्राचीनावीतयोर्यथा परामर्शः तथात्रापीत्यक्षरार्थः । निवीतं मनु-
 ष्याणामित्यादिदर्शपूर्णमासयोः श्रुतं, तत्रोपवीतं विधीयत एवेतरयो-
 र्स्तु विधिरर्थवादो वेति संशये सत्यपूर्वार्थलाभात् मनुष्यशब्दस्य च
 मनुष्यप्राधान्यवादित्वादातिष्ठे कर्मणि निवीतं पिथ्ये च प्राचीनावीत-
 मिति प्राप्ते मनुष्याणां क्रियासु सौकर्याय कण्ठलम्बिवस्त्रधारणस्य वा
 देहार्द्धबन्धनस्य वा निवीतस्य प्राप्तत्वात् प्राचीनावीतस्य च पिढ्यञ्जे
 वाक्यान्तरेण प्राप्तेस्तदनुवादेन निवीतमित्यादिः उपवीतं स्तोतुमर्थवाद
 इति प्राच्यां मीमांसायां स्थितं, तथैव परामर्शश्रुतावपि त्रय इत्याद्यायां
 गार्हस्थ्यवदाश्रमान्तरमपि विहितमेवान्यत्र परामृश्यते तस्य विध्यपे-
 क्षत्वादित्यर्थः । साम्यश्रुतिफलमाह । तस्मादिति । त्रय इत्यत्राश्रमा-

नैष दोषः, निश्चयकारणसङ्गावात् । त्रयो धर्मस्कन्धा इति हि स्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञातं न च यज्ञादयो भूयान्मो धर्मा उत्पत्तिभिन्नाः सन्तोऽन्यत्राश्रमसम्बन्धात् त्रित्वेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते । तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको धर्मस्कन्धो निर्दिष्टः, ब्रह्मचारीति च स्पष्ट आश्रमनिर्देशः तप इत्यपि कोऽन्यस्तपः-प्रधानादाश्रमाद्धर्मस्कन्धोऽभ्युपगम्येत 'ये चेमेऽरण्ये' इति चारणलिङ्गात् श्रद्धातपोभ्यामाश्रमगृहीतिः । तस्मात् परामर्शेऽप्यनुष्ठेयमाश्रमान्तरं ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

विधिर्वाच्यमाश्रमान्तरस्य न परामर्शमात्रं । ननु विधित्वा-

न्तरस्य गार्हस्थ्येन साम्यश्रुतिरुक्ता सम्प्रति पारिव्राज्यवाक्ये साम्यश्रुतिमाह । तथेति । अस्येति पारिव्राज्योक्तिः विधेयसाहित्यादस्यापि विधेयतेत्यर्थः । वाक्यान्तरेऽपि साम्यश्रुतिमाह । ये चेति । अस्येति वानप्रस्थोक्तिः । विधेयपञ्चाग्निविद्यया तस्य सहोक्तिरस्ति तेन तद्वदेव वानप्रस्थमनुष्ठेयमित्यर्थः । परोक्तिमुद्धृत्य प्रत्याह । यत्त्वित्यादिना । किं तन्निश्चयकरणं तदाह । त्रय इति । स्कन्धशब्दस्य समूहवाचित्वेऽपि त्रित्वप्रतिज्ञा स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । यजेत दद्यादित्याद्युत्पत्तिविधिभिन्नाः सन्तो बहवो धर्मा नाश्रमसम्बन्धमन्तरेण त्रित्वेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते । यद्याश्रमपरः स्कन्धशब्दो न स्यान्न स्यात्ततो यज्ञादीनां त्रित्वं तेषां अधिकत्वादतः स्कन्धशब्दस्य समूहार्थयोगात् त्रित्वमेव स्कन्धानामाश्रमत्वनिश्चायकमित्यर्थः । कथं तर्हि तेषामाश्रमाणां विभागस्तत्राह । तत्रेति । वाक्यान्तरेऽपि निश्चायकं दर्शयति । ये चेति । परोक्तं निरस्य स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

परामर्शमुपेत्यानुष्ठेयत्वमुक्तमिदानीं विधिरेवायमित्याह । विधि-

भ्युपगमे एकवाक्यताप्रतीतिरूपरूपेण प्रतीयते चात्रैकवाक्यता
 पुण्यलोकफलास्तयो धर्मस्त्वन्याः ब्रह्मसंस्थता त्वमृतत्वफलेति ।
 सत्यमेतत्, सतीमपि त्रैकवाक्यताप्रतीतिं परित्यज्य विधिरेवा-
 भ्युपगन्तव्यः, अपूर्वत्वाद्विध्यन्तरस्यादर्शनात् विस्पष्टाच्चाश्रमान्त-
 रप्रत्ययात् गुणवादकल्पनयैकवाक्यत्वप्रयोजनानुपपत्तेः धारण-
 वत्, यथा 'अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो
 धारयति' इत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधी-
 यत एवोपरिधारणमपूर्वत्वात् । तथा चोक्तं शेषलक्षणे 'वि-

र्वेति । प्रतिज्ञां विभजते । विधिरिति । स्मृत्याचारयोराश्रमचतुष्टय-
 निविष्टयोर्भ्रान्तिवायोगात् मूलकल्पनायां विधियुक्तवाक्यकल्पनात्
 लघीयः त्रय इत्यादिष्वशाश्रमविधिकल्पनमिति भावः । अल्पफलत्वे-
 नाश्रमत्रयनिन्दया ब्रह्मसंस्थतास्तुतेरेकवाक्यत्वनिश्चयात् तद्भङ्गेनात्रा-
 श्रमविधिकल्पनमयुक्तामिति शङ्कते । नन्विति । एकवाक्यताधीरेव कथं
 तत्राह । प्रतीयते चेति । एकवाक्यत्वसम्भवे तद्भेदे न युक्तिमानित्य-
 ङ्गीकरोति । सत्यमिति । आश्रमाणां पूर्वसिद्धेरभावात् तत्परामर्शेन
 स्तुतेरयोगादेकवाक्यतैवात्रायुक्तेत्याह । सतीमपीति । किञ्च विधि-
 युक्तवाक्यान्तरकल्पनायामाश्रमान्तराणां विहितत्वेऽप्यगमाप्रसक्त्या स्व-
 पक्षहानात् तत्कल्पनादिहेवाभीष्टे वाक्ये विधिमात्रकल्पना युक्तेत्याह ।
 विध्यन्तरस्येति । किञ्च मुख्यमाश्रमान्तरप्रत्ययन्यक्ता स्तुतिलक्षणेक-
 वाक्यत्वकल्पनायोगात् वाक्यभेदेन विधिरेवायमित्याह । विस्पष्टा-
 च्चेति । एकवाक्यताच्चात्रेऽपि तत्त्यागेनापूर्वार्थविधौ दृष्टान्तमाह ।
 धारणावदिति । महापिठयज्ञे दिष्टंगताग्निहोत्रे च श्रुतं वाक्यमु-
 दाहरति । अधस्तादिति । उदाहरणव्याख्योपयोगित्वेन वाक्यस्या-
 भीष्टमर्थमाह । अत्रेति । प्रकृते कर्मविशेषे सुचि प्रक्षिप्तं हविरा-
 हवनीयं प्रतिपदा नीयते तदा पित्रे हेमे तस्य हविषोऽधस्तात् समिधं
 धारयन्ननुद्रवेदित्यत्राधोधारणस्य विहितत्वादुपरि हीति तच्छेषानु-

धिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्' इति, तद्वदिहाप्याश्रमपरामर्शश्रुतिवि-
धिरेवेति कल्प्यते । यदापि परामर्श एवायमाश्रमान्तराणां
तदापि ब्रह्मसंस्थता तावत्संस्तवसामर्थ्यादवश्यविधेयाऽभ्युपगन्तव्या ।
सा च किं चतुर्थाश्रमेषु यस्य कस्यचिदाहोस्वित् परिव्राजक-
स्यैवेति विवेक्तव्यं, यदि च ब्रह्मचार्यान्तेष्वाश्रमेषु परामृश्यमा-
नेषु परिव्राजकोऽपि परामृष्टस्ततश्चतुर्णामप्याश्रमाणां परा-
मृष्टत्वाविशेषादनाश्रमित्वानुपपत्तेश्च यः कश्चित्चतुर्थाश्रमेषु ब्र-

वादतया तदेकवाक्यत्वसिद्धावप्युपरिष्ठात् समिद्धारणस्यापूर्वत्वात् दैवे
होमे वाक्यभेदं कृत्वा तद्विधीयत इत्यर्थः । उक्तेऽर्थे तात्तोर्यं सूत्र-
मुदाहरति । तथेति । उपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यत्रोपरि धारणं
विधीयते न वेति सन्देहे धारयतीति वर्तमानोपदेशादुपरि हीति
हिशब्दश्रुतेऽपि परि समिधः प्राप्तेर्हविषश्चाभ्यर्चितद्रव्यत्वेन येन केना-
च्छादनप्राप्तौ सुगदण्डे समिधमुपसंगृह्यानुदवतीति वाक्यान्तरप्राप्त-
समिन्नियमनात् अनुवादो न विधिरिति प्राप्ते सुगदण्डे समिधमुप-
संगृह्येति हविषः प्राग्देशसमिद्धारणस्य प्राप्तत्वेऽपि तस्मादुपरि
तद्धारणस्य अप्राप्तेर्भक्ता हिशब्दं पञ्चमलकारेण विधिरेवायमित्याह ।
विधिस्त्विति । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्यान्तिकमाह । तद्वदिति । परामर्श-
पक्षमेवावलम्ब्याश्रमाणां परामर्शोऽपि पारिव्राज्यस्य विधिरेष्टयो-
ऽन्यथा स्तुत्ययोगादित्याह । यदेति । ब्रह्मसंस्थता यावत् स्तूयते तद्वि-
धीयत इति न्यायात् विधेयत्वेऽपि पारिव्राज्यस्य किं स्यादित्याशङ्क्य
तदर्थं विचारमवतारयति । सा चेति । पक्षद्वयस्य निर्वीजत्वात्
नेदं विचार्यमित्याशङ्क्य विचार्यश्रुतौ परिव्राजकोऽपि परामृष्टो न
वेति विकल्प्याद्यमनूय प्रथमपक्ष्याप्तिमाह । यदीति । परामृष्ट-
त्वाविशेषाच्च चतुर्थाश्रमेषु यः कश्चित् ब्रह्मसंस्थो भविष्यतीति सम्ब-
न्धः । ब्रह्मसंस्थोऽनाश्रमो कस्मात् न स्यादित्याशङ्क्यानाश्रमित्वस्य नि-
न्द्यमानत्वादित्याह । अनाश्रमित्वेति । द्वितीयमनूय तत्पक्ष्याप्ति-

ब्रह्मसंख्यो भविष्यति अथ न परामृष्टस्ततः परिशिष्यमाणः
परिव्राडेव ब्रह्मसंख्य इति सेत्स्यति, तत्र तपःशब्देन वैखानस-
आहिणा परामृष्टः परिव्राडपीति केचित्, तदयुक्तं, न हि
सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणेन परिव्राजको ग्रहणमर्हति
यथात्र ब्रह्मचारिगृहमेधिनावसाधारणेनैव स्वेन स्वेन विशेषणेन
विशेषितावेवं भिक्षुवैखानसावपीति युक्तं । तपश्चासाधारणा
धर्मे वानप्रस्थानां कायक्लेशप्रधानत्वात्तपःशब्दस्य तत्र रुढेः,
भिक्षोस्तु धर्म इन्द्रियसंयमादिलक्षणे नैव तपःशब्देनाभि-
लप्येत, चतुष्टयेन च प्रसिद्धा आश्रमास्त्विनेन परामृश्यन्त इत्य-
न्याय्यं । अपि च भेदव्यपदेशोऽत्र भवति 'त्रय एते पुण्यलोक-
भाजः एकोऽमृतत्वभाक्' इति । पृथक्त्वे च व्यपदेशोऽवकल्पते,

माह । अथेति । पक्षयोः सम्भावनया विचारारम्भमुक्त्वा पूर्वपक्ष-
माह । तत्रेति । परिव्राजकस्यापि यमनियमादितपःसम्भवादित्यर्थः ।
आश्रमाणामेकैकशो ऽसाधारणधर्मरूपदर्शनायोपक्रमस्तदनुसारेणोप-
संहारस्य युक्तत्वात्तपःशब्देन नोभयग्रहणमिति दूषयति । तदि-
ति । किं तर्हि युक्तं तदाह । यथेति । कस्तर्हि तपःशब्दार्थः त-
त्राह । तपश्चेति । तेषां तत्प्रधानत्वेऽपि तपःशब्दस्य साधारण्यं
किन्न स्यात्तत्राह । तपःशब्दस्येति । तस्य कृच्छ्रादौ रुद्धेरन्यत्र तदभा-
वात्तेन वानप्रस्थ एव परामृश्यत इत्यर्थः । कथं तर्हि परिव्राजक-
धर्मेऽपि तपःशब्दप्रयोगस्तत्राह । भिक्षोस्त्विति । इतश्च पूर्वं परि-
व्राजको नोक्त इत्याह । चतुष्टयेनेति । न हि प्रसिद्धसंख्याभेदेषु
संख्यान्तरोक्तिर्युक्तेत्यर्थः । पृथगुक्तिसामर्थ्यादपि प्रकृताश्रमत्रयाति-
रिक्तो ब्रह्मसंख्य इत्याह । अपि चेति । भेदव्यपदेशोऽपि कथं पृथक्-
त्वं तत्राह । पृथक्त्वे चेति । सर्व एते पुण्यलोका इत्यत्र भिक्षुरपि
परामृष्टश्चेत्तस्य ब्रह्मसंख्यत्वाभावात् अमृतत्वमेवेति न पुण्यलोकत्वं

न ह्येवम्भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञावन्यतरस्तुतयोर्महा-
प्रज्ञ इति, भवति त्वेवं देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ विष्णुमि-
त्रस्तु महाप्रज्ञ इति । तस्मात् पूर्वं त्रय आश्रमिणः पुण्यलोक-
भाजः परिशिष्यमाणः परिव्राड्मृतत्वभाक् । कथं पुनर्ब्रह्म-
संस्थशब्दो योगात् प्रवर्त्तमानः सर्वत्र सम्भवन् परिव्राजक
एवावतिष्ठेत, रूढ्यभ्युपगमे वाश्रममात्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानान-
र्थक्यप्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते । ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्मणि परि-
समाप्तिरनन्यव्यापारतारूपं तन्निष्ठत्वमभिधीयते, तच्च त्रयाणा-
माश्रमाणां न सम्भवति स्वाश्रमविहितकर्माननुष्ठाने प्रत्यवाय-
श्रवणात्, परिव्राजकस्य तु सर्वकर्मशून्यासात् प्रत्यवायो न सम्भ-
वति अननुष्ठाननिमित्तः । शमदमादिस्तु तदीयो धर्मो ब्रह्म-
संस्थताया उपोद्वलको न विरोधी । ब्रह्मनिष्ठत्वमेव हि तस्य

विरोधान्न च तपःशब्देन भिक्षोरपि ग्रहे तद्वर्जनं युक्तमेव इति
प्रवृत्तानां कार्त्स्न्येन परामर्शात् तस्मात् भेदोक्त्या एथक्त्वमेवेत्यर्थः ।
अएथक्त्वे भेदोक्तिरयुक्तेत्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । एथक्त्वे तु
तदुक्तिर्युक्तेत्याह । भवतीति । न चावस्थाभेदापेक्षया दृष्टान्तदार्ढ्या-
न्तिकयोः सिद्धिः अएक्त्वेऽपि वाच्यं, सति कर्मित्वे मन्दप्रज्ञत्वे च
ब्रह्मसंस्थताया महाप्रज्ञत्वस्य चायोगात् एथक्त्वध्रौव्यादिति मत्वोप-
संहरति । तस्मादिति । किमेव ब्रह्मसंस्थशब्दो यौगिको रूढो वेति
विकल्पाद्येन परिव्राजकमात्रविषयतेति शङ्कते । कथमिति । द्वि-
तीयं निराह । रूढीति । यौगिकत्वमुपेत्य परिहरति । अत्रेति ।
यथोक्तं ब्रह्मसंस्थत्वमन्येषां अपि सिध्यतीत्याशङ्काह । तच्चेति । तुल्यं
सन्न्यासिनोऽपि तस्याश्रमकर्माननुष्ठाने प्रत्यवायित्वं तत् कुतोऽस्य ब्रह्म-
संस्थत्वं तत्राह । परिव्राजकस्येति । तस्यापि शमदमाद्यनुष्ठेयमिति

शमदमाद्युपवृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म, यज्ञादि चेतरेषां
तद्व्यतिक्रमे च तस्य प्रत्यवायः । तथा च 'न्यास इति ब्रह्मा
ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा' 'तानि वा एतान्यवराणि
तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्' 'वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः
सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः' इत्याद्याः श्रुतयः, स्मृतयश्च
'तद्गुह्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः' इत्याद्या ब्रह्मसंस्थस्य

कुतो ब्रह्मसंस्थतेत्याशङ्क्याह । शमेति । तत्र हेतुः, ब्रह्मेति । शमादे-
र्ब्रह्मसंस्थताङ्गत्वान्न तद्विरोधितेत्यर्थः । गृहस्थादीनामपि ब्रह्मसंस्थत्वा-
विरोध्येव स्वाश्रमविहितं कर्मत्याशङ्क्याह । यज्ञेति । तानि हि रा-
गाद्याक्षितानि, न च रागादिमतां ब्रह्मसंस्थतेति भावः । शमदमाद्यु-
पेतं ब्रह्मनिष्ठत्वमेव सन्न्यासिनः स्वाश्रमकर्मव्युक्तं, तदकरणे तस्य
प्रत्यवायित्वं त्वम्पदार्थविवेकायैवेति स्मृतेरित्याह । तदिति । चका-
रादितरेषामपि तत्तदाश्रमकर्मातिक्रमे प्रत्यवायित्वमकुर्वन् विहितं
कर्मत्यादिस्मृतिरपि सूच्यते । सन्न्यासिनः सर्वकर्मत्यागेन ब्रह्मसंस्थत्व-
मेव स्वाश्रमकर्मव्युक्तं मानमाह । तथा चेति । न्यासः सन्न्यासो ब्रह्मेति
स्तूयते । तत्र हेतुमाह । ब्रह्मा हीति । हिरण्यगर्भो हि श्रुतिस्मृतिषु
परोऽभीष्टः, तथापि कथं सन्न्यासस्तदात्मकस्तदाह । परो हीति ।
तस्य परत्वे हेतुः, ब्रह्मेति । तद्वीहेतुत्वात् परो यस्मात् एष सन्न्यास-
स्तस्मात् ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य परत्वं स्फोरयति । तानीति । पूर्वोक्तानि
सत्यादीनि प्रसिद्धानि तानि ज्ञानहीनान्यवराण्येतानि तपांसि निष्क-
ल्यत्वहेतुत्वात् न्यास एवैभ्योऽतिरिक्तः श्रेष्ठो ब्रह्मसंस्थताद्वारामृतत्व-
हेतुत्वादित्यर्थः । तस्य कर्मान्तराभावे वाक्यान्तरमाह । वेदान्तेति ।
शुद्धबुद्धयो विरक्ताः सन्न्यासयोगात् वेदान्तविज्ञानेन मुनिश्चितार्थाः ।
मुच्यन्त इति वचनात् कर्मान्तराभावः सन्न्यासिनां भावीत्यर्थः ।
'न कर्मणा न प्रजया' इत्याद्या भूयस्यः श्रुतयोऽत्र सन्तीति वक्तुमादि-
पदं । तस्मिन् ब्रह्मणि बुद्धिर्मनो येषां ते तथा । तदेव ब्रह्मात्मा स्वरूपं
येषां ते तदात्मानः । तत्रैव निश्चयेन स्थितिमाह । तन्निष्ठा इति ।

कर्माभावं दर्शयन्ति । तस्मात् परिव्राजकस्याश्रममात्रादमृत-
तत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग इत्येषोऽपि दोषो नावतरति । त-
देवं परामर्शोऽपीतरेषामाश्रमाणां पारिव्राज्यं तावद्ब्रह्मसंस्थता-
लक्षणं लभ्यत एव । अनपेक्ष्यैव जावालश्रुतिमाश्रमान्तरवि-
धायिनीमयमाचार्येण विचारः प्रवर्त्तितः, विद्यते एव त्वा-
श्रमान्तरविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्
गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्म-
चर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा' इति । न चेयं श्रुतिरनधि-
कृतविषया शक्या वक्तुं, अविशेषश्रवणात् पृथग्विधानाच्चानधि-

विषयान्तरपरामर्शं व्यावर्त्तयति । तदिति । 'यथोक्तान्यपि कर्माणि
परिहाय' इत्यादिस्मृतिसंग्रहार्थमादिपदं । उक्तश्रुतिस्मृतितात्पर्यमाह ।
ब्रह्मेति । ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परिव्राजके रूढिमुपेत्योपसंहरति । तस्मा-
दिति । यथा गृहस्थशब्दस्य यौगिकत्वे सत्यतिप्रसङ्गपरिहाराया-
श्रमविशेषे रूढत्वेऽपि न गार्हस्थ्यमात्रात् पुण्यलोकप्राप्तिः किन्तु
यथोक्ताग्निहोत्रादिकरणात् तथा परिव्राजकस्यापि ब्रह्मसंस्थस्य वा-
क्यार्थसाक्षात्कारद्वारेणैव मुख्यममृतत्वमिति कुतो ज्ञानानर्थक्यमि-
त्यर्थः । एवमेकदेशितं प्रत्याख्याय ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परिव्राजक-
विषयत्वे स्थिते संस्तवसामर्थ्यात् ब्रह्मसंस्थत्वं पारिव्राज्यमितरपरा-
मर्शोऽपि विधेयमिति परमप्रकृतमुपसंहरति । तदेवमिति । शिष्य-
बुद्धिविकाशार्थं परामर्शश्रुतिमाश्रित्य कृत्वा चिन्तया । विचारं कृत्वा
चिन्तामुद्घाटयति । अनपेक्ष्येति । यदि वेतरथेति ब्रह्मचर्यं स्थित-
स्यैव पारिव्राज्येच्छा गार्हस्थ्ये वैराग्यं दैवयोगात् यदि स्यादित्यर्थः ।
यत्त्वनधिकृतान्यादिविषयः सन्न्यासः स्यादिति तत्राह । न चेति । अवि-
शेषश्रुतिरसति बाधके न विशेषसङ्कोचमर्हतीत्यर्थः । इतश्चेदं वाक्यं
नानधिकृतविषयमित्याह । पृथगिति । अनधिकृतानां सन्न्यासस्येति

कृतानां । ‘अथ पुनरेव व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको
 वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा’ इत्यादिना ब्रह्मज्ञानपरिपाकाङ्गत्वाच्च
 पारिव्राज्यस्य नानधिकृतविषयत्वं, तच्च दर्शयति ‘अथ परि-
 व्राट् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षो ब्रह्म-
 भूयाय भवति’ इति । तस्मात् सिद्धा ऊर्द्धरेतस आश्रमाः,
 सिद्धोऽऊर्द्धरेतःसु विधानाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

‘स एष रसानां रसतमः परमः परार्द्धोऽष्टमो यदुद्गीथः
 दयमेवर्गग्निः साम अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः तदिद-

शेषः । व्रती गोदानादिवेदव्रतवान्, अव्रती तद्विपरीतः । स्नातको गुरु-
 कुलनिवृत्तिरूपः स्नानानन्तरमपि गुरुशुश्रूषापरः, तद्विपरीतोऽस्नात-
 कः । उत्सन्नाग्निर्यतभार्यः पूर्वमेवाग्निपरिग्रहरहितो वा परिव्रजेदिति
 कर्माधिकारप्रतिपत्तिहीनानामपि सन्यासस्य पृथगुक्तेर्न वाक्यमनधि-
 कृतविषयमित्यर्थः । सन्यासविधेरनधिकृताविषयत्वे हेतुन्तरमाह ।
 ब्रह्मेति । श्रवणादिद्वारा सन्यासस्य ब्रह्मज्ञानदार्ढ्यार्थत्वं प्रकरणादि-
 सिद्धं तेन समर्थस्यैवाधिकारस्तस्मिन्नित्यर्थः । पारिव्राज्यस्य ब्रह्मधी-
 दार्ढ्यार्थत्वे श्रुतिं प्रमाणयति । तच्चेति । ब्रह्मभूयाय तत्साक्षात्का-
 रायेत्यर्थः । अन्तर्गर्भिताधिकरणार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रा-
 माणिकत्वं तच्छब्दार्थः । तेषां प्रमितत्वेऽपि प्रकृते किं जातमित्या-
 शङ्क्य प्रथमाधिकरणार्थं निगमयति । सिद्धच्चेति ॥

अनुष्ठेयसाम्यश्रुतेराश्रमान्तरमनुष्ठेयतया विधेयमित्युक्तं, सम्प्रति
 रसतमत्वादीनामङ्गाश्रितत्वेनेयमेव जुञ्जरित्यादिस्तुतितुल्यतया स्तुत्य-
 र्थत्वमित्याशङ्क्य प्रत्याह । स्तुतीति । अधिकरणस्य विषयं वदन् वा-
 क्यानि पठति । स इति । ‘एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो-

मेवोक्तमियमेव पृथिवी' [छा० उ०] इत्येवंजातीयकाः श्रुतयः
किमुद्गीथादिस्तुत्यर्था आहोस्विदुपासनविध्यर्था इत्यस्मिन् संशये
स्तुत्यर्था इति युक्तं, उद्गीथादीनि कर्माङ्गान्युपादाय अवणात्,
यथा 'इयमेव पृथिवी जूह्वरादित्यः कूर्मः खर्लोक आहवनीयः'
इत्याद्या जुह्वादिस्तुत्यर्थास्तद्वदिति चेन्नेत्याह । न स्तुति-
मात्रमासां श्रुतीनां प्रयोजनं युक्तं, अपूर्वत्वात्, विध्यर्थतायां

ऽपामोषधय ओषधीनां पुरुषः पुरुषस्य वाग् वाच ऋगृचः साम साम्न
उद्गीथो रसः' इत्युपक्रम्य श्रूयते 'स एष रसानां पृथिव्यादीनां सा-
मान्यानां भूतेषूत्तरोत्तरसारत्वेनोक्तानामतिशयत्वेन सारो रसतमः
परमः परमात्मप्रतीकत्वात् परस्य ब्रह्मणोऽर्द्धं स्थानं तदर्हतीति परार्द्धं
परब्रह्मवदुपास्य इत्यर्थः । पृथिव्याद्यपेक्षयाऽष्टमः कोऽसौ यदुद्गीथो य
उद्गीथ ॐकार इत्यर्थः । उद्गीथाद्यङ्गावबद्धश्रुतीरधिकृत्य पर्णमयी-
त्वादावङ्गसम्बन्धे विध्युपलब्धेस्तथाविधेऽपि स्वर्गो लोक इत्यादौ स्तुत्य-
पलब्धेश्च संशयमाह । किमिति । अङ्गावबद्धानामपि बुद्धीनां स्तुति-
त्वाभावात् विधेयतया स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वे सत्यमनङ्गात्मधियः
स्वतन्त्रतया फलवत्त्वमुपनिषदुत्पन्नायाः किं वक्तव्यमित्युक्तेरत्र पादादि-
संगतिः । पूर्वपक्षे स्तुतित्वादङ्गधीष्वनुष्ठानासिद्धिः सिद्धान्ते तासां
विधेयत्वात् तत्सिद्धिरित्यङ्गीकृत्य संशयमनूद्य पूर्वपक्षयति । इत्यस्मि-
न्निति । विमताः प्रत्ययाः स्तुतयः कर्माङ्गेषु उत्कृष्टपदार्थाध्यासप्र-
त्ययरूपत्वात् स्वर्गो लोक आहवनीय इत्यादिप्रत्ययवदित्यर्थः । जुह्व-
रियमेव पृथिवीति स्तूयते कूर्मश्च नयनगतः सन्नादित्य इति आहव-
नीयोऽग्निः स्वर्गलोक इतिवत् स्तुतिरेवेत्यर्थः । स्तुतिकल्पनात् विधि-
कल्पनमेव युक्तमनुष्ठानफलाभावादिति परिहरति । नेत्यादिना ।
विमताः प्रत्ययाः न कर्माङ्गस्तुतयोऽपूर्वार्थत्वात् कल्पन्तरवदित्याह ।
नेति । विमता धियो न कर्माङ्गस्तुतयो विशिष्टफलसम्बन्धित्वात् सम्म-
तवदित्याह । विधीति । 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्यादिवदुद्गीथादिश्रुतीनां

ह्यपूर्वार्थो विहितो भवति, स्तुत्यर्थतायां त्वानर्थक्यमेव स्यात्, विधायकस्य हि शब्दस्य वाक्यशेषभावं प्रतिपद्यमाना स्तुतिरूपयुज्यत इत्युक्तं, 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरित्यत्र [मीमांसा] । प्रदेशान्तरविहितानां तद्गोथादीनामियं प्रदेशान्तरपठिता स्तुतिर्वाक्यशेषभावमप्रतिपद्यमानाऽनर्थिकैव स्यात्, इयमेव जुहुरित्यादि तु विधिसन्निधावेवान्नातमिति वैषम्यं । तस्माद्विध्यर्था एवंजातीयकाः श्रुतयः ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

‘उद्गीथमुपासीत सामोपासीताहमुक्त्यमस्मि’ इति [का० उ०] विद्यादित्यादयश्च विस्पष्टा विधिशब्दाः श्रूयन्ते, ते च स्तुतिमात्रप्रयोजनतायां व्याहन्येरन् । तथा च न्यायविदां स्मरणं,

स्तुत्यर्थत्वेऽपि कस्मादर्थवत्त्वं न स्यादित्याशङ्क्याह । विधायकस्येति । अस्तु तर्हि विधायकशब्दशेषत्वेनैवोद्गीथादिश्रुतीनामपि स्तावकतयाऽर्थवादत्वं तत्र वाच्यं, किमुद्गीथादिप्रत्ययैरुद्गीथादिविधिः स्तूयते किं वा तदुपास्तिविधिरिति विकल्प्याद्यं दूषयति । प्रदेशान्तरेति । उद्गीथादिविधेः कर्मप्रकरणस्थत्वेन व्यवधानान्न तेनोद्गीथादिश्रुतीनामेकवाक्यता । विमता धियो न कर्माङ्गस्तुतयोऽतत्प्रकरणस्थत्वात् क्रत्वन्तरवदिति भावः । परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति । इयमेवेति । अनुमानत्रयफलं निगमयति । तस्मादिति ॥

न द्वितीयः, उपास्यविषयार्पणेन विध्यन्वययोगे लक्षणाया स्तुत्यर्थत्वायोगादित्याह । भावेति । सन्निहितविधेर्विषयार्पणेनार्थवत्त्वे रसत-

‘कुर्यात् क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमं ।

एतत् स्यात् सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥ इति ।

लिङाद्यर्थो विधिरिति मन्यमानास्त एव स्मरन्ति । प्रति-
प्रकरणञ्च फलानि आच्यन्ते ‘आपयिता ह वै कामानां भवति
एष ह्येव कामागानस्तेष्टे’ ‘कल्पन्ते हास्यै लोका ऊर्द्धाश्चावृ-
त्ताश्च’ इत्येवमादीनि । तस्मादप्युपासनविधानार्था उद्गीथादि-
श्रुतयः ॥

मादिवादानां सम्भवति तदीयस्तुतिपरत्वमपि तत्रायुक्तं स्तुत्यपेक्षया
विषयार्पणस्यान्तरङ्गत्वात् तत्र कर्माङ्गस्तुतिपरत्वं नेति किमु वक्तव्यमिति
मन्नानो व्याचष्टे । उद्गीथमिति । निमन्त्रणादिष्वपि लिङादिस्मरणात्
कथमुपासीतेत्यादिशब्दस्य विधिपरतेत्याशङ्क्याह । तथा चेति । धातू-
नामनेकत्वेऽपि डु कृञ् करणे भू सत्तायां अस भुवीति त्रीनेव धातून्
भावनासामान्यवाचिनः सर्वव्याप्यर्थमुदाहरति । कुर्यादिति । आ-
क्षिप्तकर्तृका भावना कुर्यादित्युक्ता सैवाक्षिप्तकर्मिका क्रियेतेत्युदाहृता
सैव कर्त्तव्यमिति धात्वर्थोपसर्जनभूताऽभिहितेति भावः । भवेदित्यत्रापि
भूयेत भवितव्यमित्युदाहार्यं, भवतेरस्तेष्वैकार्थ्येऽपि प्रात्याद्यर्थं भवति
दृष्ट्वा पृथगस्तिमुदाहरति । स्यादिति । यथापूर्वमुदाहरणमिहापि
द्रष्टव्यं । पाठक्रममनुसृत्य पञ्चममित्युक्तं । एतद्वात्वनुगतप्रत्ययैः सर्वभा-
वनानुगतः श्रेयःसाधनत्वरूपो विधिरुच्यते न तु प्रति धातुं प्रति प्रत्ययं
च भावनाभेदोऽस्तीति मत्वाह । एतदिति । कथं तर्हि निमन्त्रणा-
दिषु लिङादिस्मरणं मिथोविरोधादित्याशङ्कोत्सर्गतो वेदे विधिपरा
लिङादयोऽपवादान्यथात्वमित्यभिप्रेत्याह । लिङादीति । उद्गीथादि-
श्रुतीनां स्तुत्यर्थत्वाभावे हेत्वन्तरञ्चकारसूचितमाह । प्रतीति । फल-
भेदश्रवणमुपसंहरति । तस्मादिति । पूर्वाक्तापूर्ववत्त्वादिसमुच्चयार्थ-
मपीत्युक्तं ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

‘अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्या-
यनी च’ ‘प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपज-
गाम’ ‘जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बज्रदायी बज्रपाक्य
श्राम’ इत्येवमादिषु वेदान्तपठितेष्व्याख्यानेषु संशयः किमि-
मानि पारिप्लवप्रयोगार्थान्याहोस्वित् सन्निहितविद्याप्रतिपत्त्य-
र्थानीति । पारिप्लवार्था इमा आख्यानश्रुतयः, आख्यानसामा-

उद्गीथादिश्रुतेरुपास्तिविषयार्पकत्वं ज्यायो रसतमत्वादेरित्युक्तं,
अधुनाऽऽख्यानानामपि विद्यास्तुतेः सकाशात् पारिप्लवशेषत्वं ज्यायोऽनु-
ष्ठानावसानयोगादित्याशङ्क्य परिहरति । पारिप्लवेति । विषयोक्ति-
पूर्वकमाख्यानत्वसाम्यात् विद्यासन्निधेश्च संशयमाह । अथेत्यादि ।
पारिप्लवप्रयोगो नामाश्रमेधे पुत्रामात्यपरिवृत्ताय राज्ञे पारिप्लवमा-
चक्षीतेत्यादि नानाविद्याख्यानकथनं विहितं, अत्र चोपनिषद्गताख्या-
नानां तादार्थ्यनिरासेन तत्र तत्र सन्निहितस्वतन्त्रपुरुषार्थहेतुविद्या-
र्थत्वसमर्थनात् पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्रयोगशेषत्वात् आख्यानानां
वेदान्तगतानामपि तद्भावात् विद्याप्राधान्यासिद्धिः सिद्धान्ते विषे-
षणात् उपनिषदाख्यानानां व्यवच्छेदात् तेषामप्रयोगशेषत्वात् विद्या-
प्रधानत्वसिद्धिरिति स्वीकृते पूर्वपक्षयति । पारिप्लवेति । गुरुशिष्य-
समाचारप्रदर्शनेन बुद्धिसौकर्यद्वारा च विद्याशेषत्वं सामर्थ्यलिङ्गा-
दौ संसिद्धमित्याशङ्क्य पारिप्लवश्रुतिविरोधे लिङ्गमप्रयोजकमित्याह ।
आख्यानेति । ‘यस्याश्रिते शस्यमाने सूर्योऽभ्युदियादपि सर्वा दाशतयी-
रनुब्रूयात्’ इति सर्वासाम्प्रचामस्मिन् ग्रहशंसने पूर्वश्रुत्या विनियु-
क्तानामपि प्रातिस्विकविनियोगवदाख्यानानां पारिप्लवे पारिप्लवमाच-
क्षीतेति चोदितानामेतेन लिङ्गेन सन्निधेर्वा विद्यायां विनियोगः स्यात्
इत्याशङ्क्य प्रातिस्विकविनियोगस्य समुदायविनियोगस्य च श्रौतत्वेन

न्यादाख्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात्, ततश्च विद्या-
प्रधानत्वं वेदान्तानां न स्यात्, मन्त्रवत्प्रयोगशेषत्वादिति चेत्
तन्न, कस्मात् विशेषितत्वात् । *तथा हि 'पारिप्लवमाचक्षीत'
इति हि प्रकृत्य 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्येवमादीनि कानिचि-
देवाख्यानानि तत्र विशेष्यन्ते आख्यानसामान्यात् चेत् सर्व-
गृहीतिः स्यादनर्थकमेवेदं विशेषणं भवेत्, तस्मान्न पारिप्ल-
वार्था एता आख्यानश्रुतयः ॥

तुल्यत्वात् प्रकृते च तदभावात् मैवमित्याह । ततश्चेति । आख्यानानां
प्रयोगसिद्धत्वेऽपि सर्वेषां वेदान्तानां अतच्छेषत्वात् युक्तं विद्याप्रधा-
नत्वमित्याशङ्क्याह । मन्त्रवदिति । 'देवस्य त्वा' इत्यादिमन्त्रे कस्यचि-
द्देवपदस्य समवेतार्थतया प्रयोगशेषत्वे सिद्धे तदेकवाक्यतया पदान्त-
राणामपि तच्छेषत्वमिदं तथाख्यानानां प्रयोगशेषत्वे तदेकवाक्यत्वेन
सर्वोपनिषदां तच्छेषत्वान्न विद्याप्रधानतेत्यर्थः । सामान्यश्रुतेर्विशेषोक्त्या
तत्परत्वान्न तथा लिङ्गादिबाधोऽस्तीति सिद्धान्तयति । तन्नेत्यादिना ।
अश्वमेधे प्रथमेऽहनि 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्याह, द्वितीयेऽहनि 'यमो
वैवस्वतः' इति, तृतीयेऽहनि 'वरुण आदित्यः' इत्याद्याख्यानविशेषा
वाक्यशेषे श्रुतास्तद्गुणात् उपक्रमस्य सङ्कोचो युक्तः । न चोपक्रमस्यसर्व-
शब्दादुपसंहारस्यविशेषोक्तिरुपलक्षणार्थेति वाच्यं, आदौ सर्वाण्या-
ख्यानानि पारिप्लवे शंसतीत्युक्त्वा पारिप्लवमाचक्षीतेति च विधाय
मनुर्वैवस्वत इत्यादि पठ्यते तत्र पुनर्विधानं वाक्यशेषस्याख्यानमध्यस्य
कतिपयप्रयोगमात्रेणोपरमं व्यावर्त्तयितुमित्यर्थवानिति मत्वा सिद्धान्तं
विवृणोति । पारिप्लवमिति । यत्त्वाख्यानसामान्यात् पारिप्लवार्था
इमा श्रुतय इति तत्राह । आख्यानेति । विशेषणफलं निगमयति ।
तस्मादिति ॥

* तथा हीति वर्ध० नास्ति ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

असति च पारिप्लवार्थत्वे आख्यानानां सन्निहितविद्या-
प्रतिपादनोपयोगितैव न्याय्या एकवाक्यतोपबन्धनात्, तथा हि
तत्र तत्र सन्निहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते, प्ररोचनो-
पयोगात् प्रतिपत्तिमौकर्थ्योपयोगाच्च, *मैत्रेयीब्राह्मणे तावत्
'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्याद्यया विद्यैकवाक्यता दृश्यते,
प्रातर्हनेऽपि 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्याद्यया, 'जानश्रुतिः'
इत्यत्रापि 'वायुर्वाव संवर्गः' इत्याद्यया यथा च 'स आत्मनो
वपामुदखिदत्' इत्येवमादीनां कर्मश्रुतिगतानामाख्यानानां
सन्निहितविधिस्तुत्यर्थता तद्वत्, तस्मान्न पारिप्लवार्थत्वं ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

'पुरुषार्थोऽतःशब्दात्' [वे० सू०३।४।१] इत्येतद्व्यवहितमपि

तर्हि कुत्राख्यानान्युपयुक्तानीत्याशङ्क्य विशेषणश्रुत्या सर्वश्रुतौ भ-
मायां निर्बाधः सन्निधिर्विद्यास्वेवोपनिषदाख्यानानि विनियुञ्जीते-
त्याह । तथा चेति । सूत्रार्थं विदुषोति । असतीति । एकवाक्यतोप-
सम्बन्धं विभजते । तथा हीति । प्ररोचनमनुरागजननं । सन्निहि-
ताभिर्विद्याभिराख्यानानामेकवाक्यताप्रतीतिमुदाहरति । मैत्रेयीति ।
आख्यानत्वेऽपि पारिप्लवार्थत्वाददर्शनाच्च न तादर्थ्यं प्रकृताख्यानानामि-
त्याह । यद्येति । उदखिदुद्धृतवान् होमायेति यावत् । श्रुतिलिङ्ग-
सन्निधिभिर्विद्यार्थत्वे सिद्धे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

कथानां विद्याशेषत्वे दर्शिते कर्मणामपि तर्हि तच्छेदत्वं तच्छेषत्वा-
भावेऽपि स्यादित्याशङ्क्य प्रसङ्गागतं विचारं परिसमाप्य पुरुषार्था-
धिकरणस्य फलमाह । अत इति । ब्रह्मविद्या मोक्षे कर्माणीति

सम्भवादत इति परामृश्यते, अत एव च विद्यायाः पुरुषार्थ-
हेतुत्वादग्रीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापे-
क्षितव्यानीत्याद्यस्यैवाधिकरणस्य फलमुपसंहरत्यधिकविवक्षया ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ २६ ॥

इदमिदानीञ्चिन्त्यते किं विद्याया अत्यन्तमेवानपेक्षाश्रम-
कर्मणामुतास्ति काचिदपेक्षेति, तत्रात एवाग्रीन्धनादीन्या-

कर्त्तव्यत्वेनापेक्ष्यते न वेति वादिविपत्तिपत्तेः सन्देहे 'यज्ञेन' इति विवि-
दिषायां विनियुक्तयज्ञादीनां विषयसौन्दर्यलभ्यायां तस्यामनन्वयात्
तद्विषयज्ञानसाध्यमोक्षान्वयस्य युक्तत्वादपेक्ष्यतेति पूर्वपक्षे 'काष्ठैः
पचति' इत्यत्र पाकसाधनज्वालाजनककाष्ठानां पाकहेतुत्वदर्शनात्
ज्ञानेच्छाजनकान्तःकरणशुद्धिहेतुत्वेन यज्ञादीनां ज्ञानेच्छाहेतुत्वसिद्धेः
साक्षादेव मोक्षान्वये च यज्ञेनेत्यादिकरणविभक्तिभङ्गात् पारम्पर्यस्यै-
वोपेयत्वात् नापेक्ष्य इति सिद्धान्तः । एतदभिप्रेत्य सन्निहितस्यातः-
शब्दपरामर्शयोग्यस्याभावादतः पदानुपपत्तिमाशङ्क्य सूत्राक्षराणि यो-
जयति । पुरुषार्थ इति । आद्याधिकरणे यथा विद्यायाः स्वातन्त्र्येण
पुमर्थहेतुत्वमुक्तं तच्च तथैवानूद्यते, तथा चाग्नेयादिष्वदर्शनात् न
पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मापेक्षाविरोधीति निरस्तं । न चात्र पादादिसङ्गति-
र्वक्तव्या, प्रथमाधिकरणस्यैव तत्फलविषयस्य तस्याः सुगमत्वात्,
फलमपि पूर्वात्तरपक्षयोस्तद्वदेवेत्यभिप्रेत्याह । आद्यस्येति । स्वार्थ-
सिद्धावेवानपेक्षा न तु स्वसिद्धौ तत्र तदपेक्षास्तीत्यनन्तराधिकरणे
निर्देष्टुमुपसंहार इति तत् फलमाह । अधिकेति ॥

ब्रह्मविद्या स्वफले न कर्मापेक्षा प्रमात्वात् सम्मतवदित्युक्तं, तर्हि त-
स्योत्पत्तावपि तदपेक्षा प्रमात्वात् तद्वदेवेत्याशङ्क्याह । सर्वेति । अधिक-
विवक्षयेत्युक्तं व्यक्तीकुर्वन् ब्रह्मविद्यामधिकृत्य पूर्वाधिकरणन्यायात्
विविदिषाश्रुतेश्च संशयमाह । इदमिति । अत्र च स्वतन्त्रपुरुषार्थ-

श्रमकर्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते इत्येवमत्यन्तमे-
वानपेक्षायां प्राप्तायामिदमुच्यते, सर्वापेक्षा चेति । अपेक्षते च
विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि नात्यन्तमनपेक्षैव । ननु विरुद्ध-
मिदं वचनमपेक्षते चाश्रमकर्माणि विद्या नापेक्षते चेति । नेति
ब्रूमः । उत्पन्ना हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिदन्यदपे-
क्षते उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते, कुतः यज्ञादिश्रुतेः । तथा हि
श्रुतिः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन
दानेन तपसाऽनाशकेन' इति यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं
दर्शयति, विविदिषासंयोगाच्चैषामुत्पत्तिसाधनभावोऽवसीयते ।
'अथ यत् यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्' इत्यत्र च

हेत्वौपनिषदात्मज्ञानोत्पत्तौ यज्ञादीनां श्रमादीनाञ्च विविदिषावा-
क्याय विनियोगोक्तेरस्ति पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे यज्ञादीनां
विज्ञानान्वये तत्फलेऽपि तत्प्रसक्त्या समुच्चयसिद्धिः, सिद्धान्ते परम्प-
रया तेषां ज्ञानान्वयेऽपि तत्फलान्वये हेत्वभावात् तदसिद्ध्या ज्ञान-
स्यैव तत्तद्धेतुतासिद्धिरित्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षयति । तत्रेति । अपरोक्ष-
धियो मानमात्रायतत्वात् प्रामाणिकज्ञानस्य मानहेतुषु सत्सु कर्मा-
द्यभावेनानुदयादर्शनात् केवलव्यतिरेकाभावे च यज्ञादीनां हेतुत्व-
कल्पनायोगात् विविदिषाश्रुतेश्च वर्त्तमानापदेशित्वात् विनियोजक-
त्वायोगात् ज्ञानस्य फलवदुत्पत्तावपि नान्वयस्तेषामिति भावः । वि-
विदिषावाक्ये वर्त्तमानापदेशेऽपि 'यस्य पर्यमयी' इत्यादाविवापूर्वत्वात्
पञ्चमलकारेण ब्रह्मानुभवकामो यज्ञादीनि कुर्यादिति विध्युपगमा-
दागमस्य केवलव्यतिरेकानपेक्षत्वात् विषयसौन्दर्यलभ्यायामिच्छायां
साक्षादन्वयायोगात् तत्फले ज्ञाने यज्ञान्वयसिद्धेर्यज्ञेनेत्यादिकरण-
श्रुत्या च तेषामिष्यमाणापरोक्षधीसाधनत्वदृष्टेर्ज्ञानस्य च मानायत्त-
तया साक्षात् यज्ञाद्यसाध्यत्वेऽपि तेषां चित्तशुद्ध्या प्रत्यक्प्रवणतामु-

विद्यासाधनभूतस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तुवाद्यज्ञादी-
नामपि साधनभावः सूच्यते, 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यददन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्येम्' इत्येवमाद्या च श्रुतिराश्रमकर्मणां
विद्यासाधनभावं सूचयति । स्मृतिरपि,

‘कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानन्तु परमा गतिः ।

कषाये कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं प्रवर्तते’ ॥

इत्येवमाद्या । अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनं, यथा योग्यता-
वशेनाश्वो न लाङ्गलाकर्षणे युज्यते रथचर्यायान्तु युज्यते

त्याद्यापरोक्षज्ञाने पर्यवसानात् पारम्पर्येऽपि ‘पचति काष्ठैः’ इतिवत्
करणविभक्तिसम्भवात् उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षास्तीति सिद्धान्तय-
ति । इदमिति । आपातेन पूर्वापरविरोधप्रतीतिं शङ्कते । नन्विति ।
विभागोक्त्या प्रत्याह । नेतीति । उक्तव्यवस्थायां प्रश्नपूर्वकं हेतु-
माह । कुत इति । हेतुं विवक्ष्येति । तथा हीति । नन्वत्र विविदिषा-
संयोगो यज्ञादीनां ज्ञायते, यदि तस्यां विषयसौन्दर्यलभ्यायां तेषामन्व-
यायोगात् इध्यमाणे ज्ञानेऽन्वयोऽभ्युपगम्यते तर्हि ज्ञानस्य मानाधीन-
त्वात् कर्मणां तत्रान्वयासिद्धेः श्रुतत्यागेन तत्फले मोक्षे किमन्वयो
नेय्यते तत्राह । विविदिषेति । मोक्षहेतुत्वकल्पनायां ‘नास्त्यक्ततः कृतेन’
इत्यादिविरोधात् परम्परयापि हेतुत्वे बाधाभावात् बुद्धिशुद्ध्या तदु-
त्पत्तावेवान्वयो यज्ञादीनामित्यर्थः । यज्ञादिश्रुतेरिति वाक्यान्तर-
मपि ग्रहीतव्यमित्याह । अथेति । तत्र यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे
विज्ञानं लिङ्गमाह । अत्रेति । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह । सर्व इति ।
परम्परया कर्मणां धीहेतुत्वे स्मृतिमपि दर्शयति । स्मृतिरिति । उत्प-
त्ताविव फलेऽपि ज्ञानस्य कर्मापेक्षा किं न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तमा-
मादाय व्याकरोति । अश्ववदित्यादिना ॥

एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलमिद्वौ नापेक्ष्यन्ते उत्पत्तौ
त्वपेक्ष्यन्ते इति ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

यदि कश्चिन्नन्येत न यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न्यायः
विध्यभावात्, 'यज्ञेन विविदिषन्ति' * इत्येवमादिका हि श्रुति-
रनुवादस्वरूपा विद्यास्तुतिपरा न यज्ञादिविधिपरा, इत्थं
महाभागा विद्या यत् यज्ञादिभिरेवैतामवाप्तुमिच्छन्तीति,
तथापि तु शमदमाद्युपेतः स्याद्विद्यार्थी 'तस्मादेवंविच्छान्तो
दान्त उपरतस्त्रित्तुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति'

ज्ञानोत्पत्तौ वह्निरङ्गमुक्त्वा तत्रैवान्तरङ्गमुपदिशति । शमादीति ।
तत्र व्यावर्त्याशङ्कामाह । यदीति । विद्यास्तावकत्वेनापि सम्भवत्यर्थवत्त्वे
वर्तमानताभङ्गेन विधिकल्पनमयुक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गादतः शब्दमात्र-
लभ्या विद्येति भावः । एवं तवाभिप्रायेऽपि हेत्वन्तरमवश्यमनुष्ठेयं
न शब्दमात्रलभ्या विद्येति सूत्रयोजनया परिहरति । तथापीति ।
विविदिषावाक्यतुल्यतया शमादिवाक्यस्य नास्ति विधिपरतेति शङ्क-
ते । नन्विति । यस्मादेवमात्मानं विदित्वा पापेन कर्मणा न लिप्यते
तस्मादेवं विद्यार्थी शमाद्युपेतो भूत्वा विचरेदिति गम्यते विधिरित्या-
ह । नेतीति । विध्यभावे तत्प्रशंसावैयर्थ्यादुक्तविधिसिद्धिरित्यर्थः ।
काण्वपाठे विधिमुक्त्वा माध्यन्दिनपाठे विध्यभावशङ्कापि नास्तीत्याह ।
पश्येदिति चेति । विधिफलमाह । तस्मादिति । यज्ञादीनामसाधनत्व-
शङ्कामापाततोऽभ्युपेत्य साधनान्तरापेक्षोक्त्येदानीं तदसाधनत्वशङ्कापि
न युक्तेत्याह । यज्ञादीनीति । उक्तं स्मारयित्वा परिहरति । नन्वि-

* इत्येवज्ञातोयका हि श्रुतिरर्थवादस्वरूपेति वर्ध० का० ।

इति विद्यासाधनत्वेन शमदमादीनां विधानात्, विहिताना-
 द्वावस्थानुष्ठेयत्वात् । नन्वत्रापि शमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति
 वर्त्तमानापदेश उपलभ्यते न विधिः । नेति ब्रूमः, तस्मादि-
 ति प्रकृतप्रशंसापरिग्रहाद्विधित्वप्रतीतेः, पश्येदिति च माध्य-
 न्दिना विस्पष्टमेव विधिमधीयते । तस्माद्यज्ञाद्यनपेक्षायामपि
 शमादीन्यपेक्षितव्यानि । *यज्ञादीन्यपि त्वपेक्षितव्यानि यज्ञादि-
 श्रुतेरेव । ननूक्तं 'यज्ञादिभिर्विविदिषन्ति' इत्यत्र न विधिरु-
 पलभ्यत इति । सत्यमुक्तं, तथापि त्वपूर्वत्वात् संयोगस्य विधिः
 परिकल्प्यते, न ह्ययं यज्ञादीनां विविदिषासम्बन्धः पूर्वं
 प्राप्तो येनानूद्येत । 'तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हीति'
 एवमादिषु चाश्रुतविधिकेष्वपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्विधिं परिकल्प्य
 पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेतेत्यादिविचारः प्रथमे तन्त्रे प्रवर्त्ति-
 तः । तथा चोक्तं 'विधिर्वा धारणवत्' इति [जै०सू०] । स्मृतिष्वपि

त्यादिना । संयोगस्यापूर्ववत्त्वमेव स्पष्टयति । न हीति । इत्यपि
 महावाक्यैरनुष्ठानयोग्यापूर्वार्थविधिरवान्तरवाक्येन क्रियते न तत्र वा-
 क्यभेदो दोषः इत्यत्र पूर्वतन्त्रसम्मतिमाह । तस्मादिति । दर्शपूर्ण-
 मासयोः श्रुतं 'तस्मात् पूषा' इत्यादि । तत्र पुष्णः प्रपिष्टद्रव्यसम्बन्धः
 सामासिकः । न च पुषा देवता पिष्टभागो द्रव्यं दर्शपूर्णमासयोरस्ति
 तेन तदेकवाक्यतयागात् कालत्रयास्पृष्टद्रव्यदेवतासम्बन्धस्याविना-
 भावेन यागविध्युपस्थापकत्वात् व्यवहारसिद्धये विधिपदमध्याहृत्य
 प्रकरणादुत्कर्षेण पूषादेशेन पिष्टभागः कर्त्तव्य इति विकृतौ सम्बन्धः
 'पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदना प्रकृतौ' [जै०सू०] इत्यत्र विचारित
 इत्यर्थः । अवान्तरवाक्यभेदेन सूत्रकृतापि स्वीकृतो विधिरित्याह । तथा

* तथा यज्ञेति वर्ध० का० ।

† विविदिषासंयोग इति वर्ध० ।

भगवद्गीताद्यासु अनभिसन्धाय फलमनुष्ठितानि यज्ञादीनि मुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति प्रपञ्चितं, तस्माद्यज्ञादीनि श्रमादीनि च यथाश्रमं सर्वाण्येवाश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि । तत्राप्येवंविदिति विद्यासंयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि श्रमादीनि विविदिषासंयोगात्तु बाह्यानीतराणि यज्ञादीनीति विवेक्तव्यं ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणायामे तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणसंवादे श्रूयते कृन्दोगानां 'न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवति' इति, तथा वाजसनेयिनां 'न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं' इति सर्वमस्यादनीयमेव भवतीत्यर्थः । किमिदं सर्वान्नानुज्ञानं श्रमादिवद्विद्याङ्गं विधीयते उत

चेति । स्मृत्यनुसारेणाप्यवान्तरवाक्यस्य विधायकत्वं वाच्यमित्याह । स्मृतिस्थितिः । कर्मणां ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे श्रुतिस्मृत्यन्यायसिद्धे फलितमाह । तस्मादिति । यज्ञादीनामपि श्रुतिस्मृत्यन्यायेभ्योऽनुष्ठेयत्वे श्रमादीनां तेभ्योऽविशेषाभावात् यावद्विद्योदयमविशेषेणानुष्ठानं स्यादित्याशङ्काह । तत्रापीति ॥

यज्ञादीनां श्रमादीनाञ्च विद्यासन्निहितानां तच्चेष्टतोक्ता तत्प्रसङ्गात् विद्यासन्निध्युक्तसर्वान्नाभ्यनुज्ञानस्यापि विद्याशेषतामाशङ्क्य प्रत्याह । सर्वान्नेति । प्राणविदः सर्वान्नानुज्ञानं विषयं वक्तुं शाखादयस्यां श्रुतिमाह । प्राणेति । जग्धं भक्षितं । विषयवाक्यार्थं संगृह्णाति । सर्वमिति । अपूर्वत्वाद्विधिश्रुतेश्च संशयमाह । किमिति । तत्र प्राणविद्यायाः स्वतन्त्रपुरुषार्थज्ञानोपयुक्तायाः स्तुत्यर्थं सर्वान्नानुज्ञानकीर्तनमिति कथनात् पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्राणविदो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धिः, सिद्धान्ते विदुषोऽविदुषश्चानापदि तत्सिद्धिरिति

स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यत इति संशये विधिरिति तावत् प्राप्तं, तथा हि प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवति, अतः प्राणविद्यासन्निधानात्तदङ्गत्वेनेयं नियमनिवृत्तिरूपदिश्यते । नन्वेवं सति भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रव्याघातः स्यात् । नैष दोषः, सामान्यविशेषभावाद्वाधोपपत्तेः । यथा प्राणिहिंसाप्रतिषेधस्य पशुसंज्ञपनविधिना बाधः, यथा च 'न काञ्चन परिहरेत्तद्रूपम्' इत्यनेन वामदेव्यविद्याविषयेण सर्वस्य परिहारवचनेन सामान्यविषयं गम्यागम्यविभागशास्त्रं बाध्यते, एवमनेनापि प्राणविद्याविषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रं बाध्येतेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, नेदं सर्वान्नानुज्ञानं विधीयत इति, न ह्यत्र विधायकः शब्द उपलभ्यते 'न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं

मन्वानः संशयमनूद्य पूर्वपक्षयति । इतीति । विधिपक्षेऽनुष्ठानविशेषलाभं हेतुमाह । तथा हीति । सर्वान्नानुज्ञानं स्वतन्त्रमेव विधीयतामित्याशङ्क्य सन्निधिविरोधान्मैवमित्याह । अत इति । सर्वान्नानुज्ञानं प्राणविद्याङ्गं चेत् तर्हि 'न कलङ्गं भक्षयेत्' इत्यादि शास्त्रं विरुध्यतेति शङ्कते । नन्विति । प्राणविदतिरिक्तविषयं तदिति विरोधं परिहरति । नेत्यादिना । उपपत्तिमेव कर्मविषयदृष्टान्तेनोदाहरति । यथेति । तत्रैव विद्याविषयं दृष्टान्तमाह । यथा चेति । 'यदुपमन्त्रयते स हिङ्गारः' इत्यादिना ग्राम्यव्यापारगतचेष्टासु हिङ्गारादिदृष्टिर्विहिता, सा वामदेव्यविद्या तत्रोपमन्त्रणं सङ्केतकरणं दृष्टान्तयोरर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । एवमिति । विविदिषावाक्ये वर्तमानापदेशेऽप्यपूर्वत्वात् पञ्चमलकाराङ्गीकारेण विधिकल्पनावत् न हेत्यादौ वर्तमानापूरवत्त्वात् विधिरिति मतमनूद्य सूत्रादहिरेव सिद्धान्तमाह । एवमिति । तत्र हेतुमाह । न हीति । 'यस्य पर्णमयी' इत्यादाविव वर्त-

भवति' इति वर्तमानापदेशात्, न चासत्यामपि विधिप्रतीतौ प्रवृत्तिविशेषकरत्वलोभेनैव विधिरभ्युपगन्तुं शक्यते । अपि च आदिमर्यादं प्राणस्यान्नमित्युक्तेदमुच्यते 'नैवंविदि किञ्चिदनन्नं भवति' इति, न च आदिमर्यादमन्नं मनुष्यदेहेनोपभोक्तुं शक्यते, शक्यते तु प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति विचिन्तयितुं, तस्मात् प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोऽयमर्थवादो न सर्वान्नानुज्ञानविधिः । तद्दर्शयति 'सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये' इति । एतदुक्तं भवति प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञायते तद्दर्शनात्, तथा हि श्रुतिश्चाक्रायणस्य ऋषेः कष्टायामवस्थायामभक्ष्यभक्षणे प्रवृत्तिं दर्शयति 'मटचीदृतेषु कुरुषु' इत्यस्मिन् ब्राह्मणे 'चाक्रायणः किल ऋषिरापङ्गत इभ्येन स्वामिखादितान् कुल्माषांश्चखादानुपानन्तु

मानापदेशेऽपि कल्पो विधिरित्याशङ्क्याह । न चेति । सामान्यविधिबाधकत्वं श्रुतविशेषविधेरित्यं विशेषकल्पना सामान्यविधिना बाध्या कल्पनाया विरोधाभावापेक्षत्वादित्यर्थः । इतश्च स्तुत्यर्थमेवेदं वचो न विधिरित्याह । अपि चेति । 'आश्वभ्यः आशकुनिभ्यः आकोटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नम्' इति श्रवणादशक्यविषयो विधिर्न सम्भवतीत्याह । न चेति । तर्हि वचनवैयर्थ्यामित्याशङ्क्य सर्वं प्राणस्यान्नमिति धीस्तुत्यर्थत्वान्नैवमित्याह । शक्यते त्विति । उक्तार्थे सूत्रमादत्ते । तदिति । तदक्षराणि व्याकरोति । एतदिति । मटचोऽश्नयः पाषाणवृष्टयो रक्तवर्णाक्षुद्रपक्षिविशेषा वा तैर्दृतेषु कुरुषु तद्देशस्थसस्येध्विति यावत् । आख्यायिकार्थमाह । चाक्रायण इति । स हि दुर्भिक्षे जाते जाययाऽनुपजातपयोधरादिस्त्रीयज्ञनया सह देशान्तरं प्रतिचक्रमे स कदाचित् इभ्यग्रामे निवसन् इभ्येन हस्त्यारोहेण स्वामिभोजितानर्द्धभक्षितान्

तदीयमुच्छिष्टदोषात् प्रत्याचक्षते, कारणञ्चात्रोवाच 'न वा
अजीविष्यमिमानखादन्' इति 'कामो म उदपानम्' इति च
पुनश्चोत्तरेद्युस्तानेव स्वपरोच्छिष्टपर्युषितान् कुल्माषान् भक्ष-
याम्बभूव' इति । तदेतदुच्छिष्टोच्छिष्टपर्युषितभक्षणं दर्शयन्त्याः
श्रुतेराशयातिशयो लक्ष्यते प्राणान्नप्रसङ्गे प्राणसन्धारणाया-
भक्ष्यमपि भक्षयितव्यमिति, स्वस्यावस्थायान्, तन्न कर्त्तव्यं
विद्यावतापीत्यनुपानप्रत्याख्यानाद्गम्यते, तस्मादर्थवादो 'न ह
वा एवंविदि' इत्येवमादिः ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

एवञ्च सत्याहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्येवमादि भक्ष्याभक्ष्य-
विभागशास्त्रमवाधितं भविष्यति ॥

कुल्माषान् कुत्सितान् माषान् भक्षितवानित्यर्थः । अनुपानं गृहाणेत्युक्ते
सत्युच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति प्रतिषिध्य किमेतेऽप्युच्छिष्टा नेति परेणोक्ते
कारणञ्चानुपाननिषेधे कथितवान् इत्याह । अनुपानन्विति । कुल्मा-
षाश्चेन्न भक्ष्यन्ते जीवनमेव मे न स्यात् कामः स्वेच्छातो मे तडागादिषु
उदकपानं भविष्यतीत्यर्थः । स्वयं खादित्वा शिष्टान् जायार्थमाजहार
तथा च भर्तृस्वभावज्ञया निहितानुत्तरदिने प्रातरेव भक्षितवानि-
त्याह । पुनश्चेति । कुल्माषभक्षणश्रुतेरभिप्रायमाह । तदिति । अनु-
पाननिषेधश्रुतेस्तात्पर्यमाह । स्वस्येति । सर्वान्नभक्षणस्य निरङ्कुशत्वा-
भावे फलितमाह । तस्मादिति ॥

तस्यार्थवादत्वे हेत्वन्तरमाह । अवाधाच्चेति । सामान्यशास्त्रवि-
रोधात् न कल्प्यो विशेषविधिरित्युक्तं, अधुना सामान्यशास्त्रं दर्शयन्
सूत्रं योजयति । एवंचेति । स्वस्यावस्थायां भक्ष्याभक्ष्यभेदे सतीति
यावत् ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि च आपदि सर्वान्नभक्षणमपि स्मर्यते विदुषोऽविदु-
षश्चाविशेषेण ।

‘जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा’ ॥ इति ।

तथा ‘मद्यं नित्यं ब्राह्मणः सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिञ्चेयुः
सुरापस्ये सुरापाः कृमयो भवन्त्यभक्ष्यभक्षणात्’ इति च
स्मर्यते वर्जनमनन्नस्य ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

शब्दश्चानन्नस्य प्रतिषेधकः कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः
कठानां संहितायां श्रूयते ‘तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्’ इति,
सोऽपि ‘न ह वा एवंविदि’ इत्यस्यार्थवादत्वादुपपन्नतरो भवति,
तस्मादेवंजातीयका अर्थवादा न विधय इति ॥

आपदवस्थायामभक्ष्यभक्षणानुज्ञाने स्मृतिं संवादयति । अपीति ।
स्मृतिरपि विद्वद्विषयेत्याशङ्क्याह । अपि चेति । सुरापानमवस्थाद्वये-
ऽपि न कार्यमित्याह । तथेति । ब्राह्मणो वर्जयेदिति शेषः । जीवि-
तात्ययस्मृत्या सुरापि तदत्यये पातयेत्याशङ्क्याह । सुरापस्येति । उष्णां
सुरामिति शेषः । उष्णामग्नितप्तमिति यावत् । मरणान्तिकप्रायश्चित्त-
दृष्टेस्तत्प्रसङ्गेऽपि सा न पातयेत्यर्थः । इतश्च सा सदा न पेयेत्याह ।
सुरापा इति । तत्र हेतुरभक्ष्येति । मद्यमित्यादिस्मृतेस्तात्पर्यमाह ।
वर्जनमिति ॥

स्मृतिप्रामाण्यार्थं तन्मूलश्रुतिमाह । शब्दश्चेति । तस्मात् ब्राह्मणस्य
सुरापस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तदर्शनादिति यावत् । श्रौतनिषेधस्य
प्रकृतोपयोगमाह । सोऽपीति । श्रुतिस्मृतिसिद्धमर्थमुपसंहरन् अतः-
शब्दं व्याचष्टे । तस्मादिति ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मणि ॥ ३२ ॥

‘सर्वापेक्षा च’ [वे०सू०३।४।२६] इत्यत्राश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वमवधारितं, इदानीन्तु किममुमुक्षोरप्याश्रममात्रनिष्ठस्य विद्यामकामयमानस्य तान्यनुष्ठेयान्युताहो नेति चिन्त्यते, तत्र ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति’ इत्यादिनाऽऽश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वेन विहितत्वाद्विद्यामनिच्छतः फलान्तरं कामयमानस्य नित्यान्यननुष्ठेयानि, अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि न तर्ह्येषां विद्यासाधनत्वं नित्यानित्यसंयोगविरोधादित्यस्यां प्राप्ता पठति आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्त्तव्यान्येव नित्यानि कर्माणि ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुह्वति’ इत्यादिना विहितत्वात् । न हि वचनस्यातिभारो नाम

सर्वान्नत्वोक्तिः शास्त्रान्तरविरोधे स्तुतिरित्युक्तं, एवं विद्यार्थत्वोक्तिर्यज्ञादीनां स्तुतिर्नित्यत्वश्रुतिविरोधादित्याशङ्क्याह । विहितत्वाच्चेति । व्यवहितेन सम्बन्धमाह । सर्वापेक्षेति । अग्निहोत्रादिकर्माण्यधिकृत्य विहितत्वादिनियुक्तविनियोगायोगाच्च संशयमाह । इदानीन्त्विति । तत्राग्निहोत्रादीनामुभयथात्वोक्त्या स्वतन्त्रप्रमर्थहेतुशास्त्रोत्थात्मविद्योपायोपवर्णनात् पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे विद्याहेतुत्वोक्तेः स्तुतित्वात् विविदिषावाक्यस्य विवक्षितार्थत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते योगपृथक्त्वन्यायात् कर्मणामुभयत्वसम्भवात् तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह । तत्रेति । यावज्जीवश्रुतेरमुमुक्षोरपि तान्यनुष्ठेयानीत्याशङ्क्याह । अथेति । विविदिषाश्रुतेर्विद्यासंयोगोऽपि तेषामवश्यम्भावीत्याशङ्क्याह । नित्येति । आवश्यकत्वाभावात् विद्याकामनायाः काम्यतया कर्मणामनावश्यकत्वं नित्यतया चावश्यकत्वमित्येकत्रैवावश्यकत्वानावश्यकत्वे विरुद्धे न्यातामते विद्योपायत्वोक्तिः श्रुतिरेवेत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमवतार्य व्याकरोति । अस्यामिति । नित्यतया विहितानां विद्यार्थतया

कश्चिदस्ति । अथ यदुक्तं नैवं सति विद्यासाधनत्वमेषां स्या-
दित्यत उत्तरं पठति ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारीणि चैतानि स्युः विहितत्वादेव 'तमेतं वेदानु-
वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिना । तदुक्तं 'सर्वापेक्षा च
यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इति [वे० सू० ३।४।२६] । न चेदं विद्या-
सहकारित्ववचनमाश्रमकर्मणां प्रयाजादिवत् विद्याफलविषयं
मन्तव्यं अविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाः असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्य ।
विधिलक्षणं हि साधनं दर्शपूर्णमासादिस्वर्गफलसिषाधयिषया
सहकारिसाधनान्तरमाकाङ्क्षते नैवं विद्या । तथा चोक्तं 'अत
एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा' इति [वे० सू० ३।४।२६] । तस्मादुत्पत्ति-

विधानं गौरवादयुक्तमित्याशङ्क्याह । न हीति । उक्तमनूद्योत्तरत्वेन
सूत्रमवतारयति । अथेत्यादिना ॥

नित्यत्वेऽपि विद्यासंयुक्तत्वमग्निहोत्रादीनां विधिवशादेष्टव्यमिति
व्याचष्टे । विद्येति । विविदिषासंयोगमात्रमत्र श्रुतं कुतो विद्यासंयुक्तत्वं
तत्राह । तदुक्तमिति । सहकारित्वोक्त्या फलं प्रत्येवोपकारित्वमाचार्या-
भीष्टं कर्मणामित्याशङ्क्याह । न चेति । शास्त्रीयमन्वयव्यतिरेकसिद्धं चो-
पकारकत्वं न चात्रोभयमस्तीत्याह । असाध्यत्वादिति । अविधिलक्षणत्वं
व्यतिरेकोदाहरणेन प्रपञ्चयति । विधीति । अङ्गभावस्य ग्राहकग्रहण-
पूर्वकत्वाद्विधेर्याहकत्वात् विहितं दर्शपूर्णमासादि प्रयाजादिभिर्ग्रा-
हकगृहीतैरङ्गैर्युज्यते नाविहिता विद्येत्यर्थः, तथापि कथमसाध्यफ-
लत्वेन विद्यायां कर्मणामन्वयराहित्यं तदाह । तथा चेति । कथं तर्हि
सहकारित्ववचनं तदाह । तस्मादिति । सह पुत्रैर्भारं वहति गर्द-
भीतिवत् कर्मसु सत्त्वेव विद्या स्वकार्याय व्याप्रियत इत्यभिप्रेत्य सह-

साधनत्व एवैषां सहकारित्ववाचो युक्तिः । न चात्र नित्यानित्य-
संयोगविरोध आशङ्क्यः, कर्माभेदेऽपि संयोगभेदात् । नित्यो
ह्येकः संयोगो यावज्जीवादिववाक्यकल्पितो न तस्य विद्याफलत्वं,
अनित्यस्त्वपरः संयोगः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विवि-
दिषन्ति' इत्यादिववाक्यकल्पितः, तस्य विद्याफलत्वं यथा एक-
स्यापि खादिरस्य नित्येन संयोगेन क्रत्वर्थता अनित्येन संयोगेन
पुरुषार्थता च तद्वत् ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथाप्याश्रमधर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च त एवा-
ग्निहोत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः, त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः
किं निवर्त्तयति, कर्मभेदाशङ्कामिति ब्रूमः । यथा कुण्डपा-

कारित्वोक्तिरित्यर्थः । परोक्तमुद्भाष्य प्रत्याह । न चेति । संयोगभेदं
विशदयति । नित्यो ह्येति । तुल्यबलश्रुतिद्वयेन पृथगेव सम्बन्धविधिः
संयोगभेदः तस्मादुभयथात्वमविरुद्धमित्यर्थः । एकस्य तूभयत्वे सं-
योगपृथक्त्वमित्यत्रैतच्चिन्तितमित्युदाहरणेन दर्शयति । यथेति । वैल्वा
वा खादिरो वा पालाशो वा इत्येको नित्यः संयोगस्तेन क्रत्वर्थस्य खा-
दिरत्वस्य खादिरं वीर्यक्रामस्येत्यपरः संयोगोऽनित्यस्तेन पुरुषार्थतेत्ये-
कस्य खादिरत्वस्योभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वं हेतुस्तथा कर्मस्वभेदेऽपि
संयोगभेदादुभयथात्वमित्यर्थः ॥

ननु प्रकरणान्तरस्थेभ्यो नित्यकर्मभ्यो भिन्नान्येव कर्माणि विविदिषा-
वाक्ये विद्यासंयुक्ततया विधीयन्ते प्रकरणभेदस्य भेदकत्वात् तत् कथं
तस्योभयत्वं तत्राह । सर्वथेति । प्रतिज्ञां व्याचष्टे । सर्वथापीति ।
एवकारव्यावर्त्यं शङ्कया दर्शयति । त एवेतीति । भेदशङ्कानिवृत्तिं व्य-
तिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । कुण्डपायिनामयनगताग्निहोत्रस्य
प्रकरणभेदात् प्रसिद्धाग्निहोत्रात् कर्मान्तरत्ववत् विविदिषन्तीति

यिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुह्वति' इत्यत्र नित्यादग्निहोत्रात् कर्मान्तरमुपदिश्यते नैवमिह कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः । कुतः उभयलिङ्गात् श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तावत् 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुक्ते न जुह्वति इत्यादिवदपूर्वभेदेषां रूपमुत्पादयतीति । स्मृतिलिङ्गमपि 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः' इति विज्ञातकर्त्तव्यताकमेव कर्म विद्योत्पत्त्यर्थं दर्शयति । यस्मैते अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्याद्या च संस्कारप्रसिद्धिर्वैदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य विद्योत्पत्तिमभिप्रेत्य स्मृतौ भवति, तस्मात् साध्विदमभेदावधारणं ॥

विद्यासंयुक्ततया विहितानामपि कर्मणां प्रकरणाभेदादेव कर्मान्तरत्वशङ्कायां दृष्टान्ते जुह्वतीति होमविधिश्रुतेर्मासाख्यकालस्य चानुपादेयत्वेनाविधेयत्वादग्निहोत्रशब्दस्य चाख्यातपारतन्त्र्यादाख्यातस्य च जुहोतेः सन्निहितरूपवत् कर्म हित्वा व्यवहितनैयमिकाग्निहोत्रपरामर्शित्वायोगादाख्यातार्थवाचिनोऽग्निहोत्रशब्दस्यापि कर्मान्तरविषयत्वमेवेति युक्तं । विविदिषायामेव विधिश्रवणात् प्रसिद्धानामेव यज्ञादीनां यज्ञादिशब्दैरनुवादात् विद्यासंयोगमात्रं विधीयते तेषामिति न कर्मान्तरतेत्यर्थः । उक्तमेवार्थं प्रश्नद्वारा हेतुमवतार्य स्फोरयति । कुत इत्यादीना । प्रसिद्धकर्मसु संस्कारत्वप्रसिद्धिरपि तेषां चित्तमलनिरासेन ज्ञानोत्पात्तावुपकारकत्वमावेदयन्ती कर्माभेदं सूचयतीत्याह । अथेति । गर्भाधानादयः सहधर्मचारिणीसंयोगान्ताः चतुर्दश, पञ्चमहायज्ञाः, सप्त सोमसंस्थाः, सप्त हविःसंस्थाः, सप्त पाकसंस्थाः, अनश्रन् संहिताध्ययनं, प्रायणं कर्म, जपः, उत्क्रमणं, दैहिकं, भस्मसमूहनं, अस्थिसञ्चयनं, आद्यानीत्येतेवमष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः । कर्मभेदाशङ्कायोगे फलितमाह । तस्मादिति ॥

अनभिभवच्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

सहकारित्वस्यैतदुपोद्वलकं लिङ्गदर्शनं अनभिभवच्च दर्शयति श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसम्पन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः 'एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते' इत्यादिना, तस्माद्यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि च भवन्ति विद्यासहकारीणि चेति स्थितं ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

विधुरादीनां द्रव्यादिसम्पद्रहितानाञ्चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामन्तरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारोऽस्ति किं वा नास्तीति संशये नास्तीति तावत् प्राप्तं, आश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वावधारणात् आश्रमकर्मासम्भवाच्चैतेषामित्येवं प्राप्ते

नित्यानि कर्माणि स्वतः पुण्यलोकावाप्तिफलान्यपि ज्ञानकामेनानुष्ठितानि ज्ञानार्थानीत्युक्तं इदानीं ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमकर्मणां क्लेशतनूकरणेन विद्योदये हेतुतेत्यत्र लिङ्गमाह । अनभिभवच्चेति । सूत्रस्य तात्पर्योक्तिपूर्वकमक्षरार्थं कथयति । सहकारित्वस्येति । उभयविध्यधीनमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

आश्रमकर्मणां विद्योपायत्वे सत्यनाश्रमकर्मणां नैवमिति मन्वानं प्रत्याह । अन्तरेति । अनाश्रमिणो विधुरादीन् विषयीकृत्य तेषां कर्मित्वप्रसिद्धेर्निन्दाप्रसिद्धेश्च संशयमाह । विधुरेति । अत्रानाश्रमकर्मणामुक्तविद्याहेतुत्वोक्त्या पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे यथा विधुरकर्मणां विद्याहेतुत्वासिद्धिः तथैवाश्रमकर्मणामपि विद्याहेतुत्वासिद्धिः । सिद्धान्ते त्वाश्रमित्वस्य व्यायत्त्वात् कर्मणां तत्सिद्धिरिति मन्वानः संशयमनूय पूर्वपक्षमाह । नास्त्येत्यादिना । विविदिषावाक्ये यज्ञा-

इदमाह, अन्तरा चापि तु, अनाश्रमित्वेनान्तराले वर्तमानोऽपि विद्यायामधिक्रियते, कुतः तद्व्युत्पत्तिः, *रैकवाचकवीप्रभृतीनामेवम्भूतानामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुतुपलब्धेः ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्तप्रभृतीनाञ्च नग्नचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यते इतिहासे । ननु लिङ्गमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपन्यस्तं का नु खलु प्राप्तिरिति साऽभिधीयते ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

तेषामपि विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसम्बन्धिभिर्ज-

दिषु प्रत्येकं करणविभक्तिश्रुतेराश्रमकर्माभावेऽपि वर्णमात्रधर्माणां दानादीनां सम्भवात् विधुरादीनामपि विद्याधिकारः स्यादित्याशङ्क्य केवलवर्णधर्माणां विद्यासाधनत्वे सत्याश्रमकर्मणां वैयर्थ्यादनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायामित्याह । आश्रमेति । अनाश्रमकर्मणां न विद्याहेतुतेति पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति । एवमिति । प्रतिज्ञां व्याकरोति । अनाश्रमित्वेनेति । तद्व्युत्पत्तिरिति व्याचष्टे । रैकैति ॥

श्रौतीं दृष्टिं शिष्टा स्मार्तीमपि दर्शयति । अपीति । श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धे सिद्धान्तेऽनन्तरसूत्रनिरस्यञ्चोद्यमाह । नन्विति । जन्मान्तररुक्तादपि कर्मणो रैकादीनां विद्यासम्भवात् वर्णोपाधावुक्तात् कर्मणो विद्येत्यत्र श्रुतिस्मृत्योरनियामकत्वात् नियामकान्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । आश्रमधर्माभावेऽपि वर्णधर्मविशेषैरनुगृहीता विद्योद्देश्यतीति सूत्रेण समाधत्ते । सेति ॥

अविरुद्धैरनाश्रमित्वाविरोधिभिरिति यावत् । अत एव पुरुषमात्रसम्बन्धिभिरित्युक्तं । आश्रमधर्मशून्यानां जपादिष्वपि श्रुद्रादिवन्नाधि-

पोषवासदेवताराधनादिभिर्धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः सम्भवति । तथा च स्मृतिः—

‘जपेनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते’ ॥

इत्यसम्भवादाश्रमकर्मणोऽपि जपेऽधिकारं दर्शयति । जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चाश्रमकर्मभिः सम्भवत्येव विद्याया अनुग्रहः । तथाच स्मृतिः—

‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति पराङ्गतिं’ ।

इति जन्मान्तरसञ्चितानपि संस्कारविशेषानुग्रहोऽहोऽहं विद्याया दर्शयति । दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणार्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु, तस्मादिधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते ॥

कारोऽस्तीत्याशङ्क्याह । तथा चेति । मैत्रो मित्रे भवः सर्वभूताहिंसको दयावानित्यर्थः । किञ्च नैयोगिकफलेषु कर्मस्नानन्तर्यस्याचोदितत्वाद-नियतकालत्वे नैयोगिककर्माभावेऽप्यामुष्मिकैरेव कर्मभिर्विद्या भविष्यतीति सूत्रस्य व्याख्यानतरमाह । जन्मान्तरेति । जन्मान्तरे सञ्चितकर्मणां विद्यानुग्राहकत्वे मानमाह । तथा चेति । अनेकेषु जन्मसु सञ्चितसंस्कारैः सिद्धः सम्यग्धीपरिपाकवानित्यर्थः । यथाऽस्मिन् जन्मन्यधोतवेदो धर्मजिज्ञासाधिकारी, तथाऽस्मिन्नेव जन्मन्याश्रमधमरुत्यादितर्विविदिधो विद्याधिकारी स्यादित्याशङ्क्याह । दृष्टार्थेति । अविद्यानिवृत्तेर्दृष्टफलत्वात् नियमापेक्षाभावात् विघातकनिषेधस्याभावमात्रेण तत्र पुरुषस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । अतिसृष्टिन्यायसिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अतस्त्वन्तरालवर्तितादितरदाश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्या-
साधनं अतिसूतिसंहृद्ध्यत्वात् अतिलिङ्गाच्च 'तेनैति ब्रह्मवित्
पुण्यकृत् तैजसश्च' इति । 'अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि
द्विजः संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकञ्चरेत्' इति च सूति-
लिङ्गात् ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपा-
भावेभ्यः ॥ ४० ॥

सन्त्यर्द्धरेतस आश्रमाः इति स्थापितं, तांस्तु प्राप्तस्य कथञ्चि-
न्ततः प्रच्युतिरस्ति नास्ति वेति संशयः, पूर्वधर्मस्वनुष्ठानचिकी-
र्षया रागादिवशेन वा प्रच्युतोऽपि स्यात् विशेषाभावादित्येवं

वर्णोपाधावुक्तधर्ममात्रादपि विद्योत्पद्यते चेदाश्रमत्वमनर्थकमि-
त्याशङ्क्याह । अतस्त्विति । विद्यायाश्चिराच्चिरयत्तिहेतुतयाश्रमि-
त्वानाश्रमत्वयोर्विशेषान्न वैयर्थ्यमिति मत्वा व्याचष्टे । अत इति ।
साधनोपचयादचिरेण विद्याहेतुत्वं ज्यायस्त्वं । आश्रमत्वस्य ज्या-
यस्त्वे अतिसूत्यनुगृहीतत्वं हेतुमाह । अतीति । अतो पुण्यकृत्त्ववि-
शेषणलिङ्गाच्च श्रेष्ठमाश्रमत्वमित्याह । अतीति । तेन ज्ञानमार्गेण
ब्रह्मविदेति गच्छति ब्रह्म प्राप्नोति, स च पुण्यं स्वाश्रमोक्तं कर्म करो-
तीति पुण्यकृदुच्यते । तेजसि परमात्मन्यात्मत्वेन वर्तते इति तैजसस्तत्र
पुण्यकृत्त्वविशेषणादाश्रमत्वं ब्रह्मप्राप्तिहेतुतया श्रेष्ठं सिद्धमित्यर्थः ।
आश्रमत्वस्य श्रेष्ठत्वे स्मार्तमपि लिङ्गमनुकूलयति । अनाश्रमीति ॥

अनाश्रमिणां कर्माणि विद्याहेतुश्चेदारूढयति, तस्य पूर्वाश्रमप्राप्तस्य
धीपूर्वकं प्रच्युतस्य कर्म किमु वाच्यमित्याशङ्क्याह । तद्भूतस्येति । वृत्ता-
नुवादेन विषयं सूचयति । सन्तीति । तानाश्रमान् प्राप्तस्य धीपूर्वं

प्राप्ते उच्यते । तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नोर्द्धरेतोभावस्य न कथञ्चि-
दप्यतद्भावो न ततः प्रच्युतिः स्यात्, कुतः, नियमातद्रूपाभा-
वेभ्यः । तथा हि अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्निति
अरण्यमियादिति पदन्ततो न पुनरेयादित्युपनिषदिति—

‘आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमं ।

आविमोक्षात् शरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि’ ॥

इति चैवजातीयको नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति । यथा
च ‘ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्’
इति चैवमादीन्यारोहरूपाणि वचांस्युपलभ्यन्ते नैवं प्रत्य-
वरोहरूपाणि, न चैवमाचाराः शिष्टा विद्यन्ते । यत्तु
पूर्वधर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया प्रत्यवरोहणमिति, तदसत्, ‘श्रेयान्

प्रच्युतस्य कर्मविषयस्तत् किं विद्याहेतुर्न वेति संशयं सिद्धवत्कृत्य तद्धे-
तुमाह । तांस्त्विति । कथञ्चिद्रागादुद्वेकादित्यर्थः । सा मानवती न
वेति विमर्शार्थः । उर्द्धरेतसां बुद्धिपूर्वप्रच्युतानां कर्म यथाकृत्यविद्या-
हेतुर्नैत्युक्त्या पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे पूर्वोक्ताश्रमित्वश्रैयासिद्धिः, सि-
द्धान्ते प्रच्युतेरप्रामाणिकत्वात् तत्सिद्धिरिति स्वीकृत्य पूर्वपक्षयति ।
पूर्वेति । पूर्वाश्रमोक्तयागादिधर्मः सुखेन शक्नोऽनुष्ठातुमिति तच्चि-
कीर्षया रागद्वेषवशेन च प्रत्यवरोहोऽपि प्रामाणिकः स्यात्, तथा
चानाश्रमि कर्म निन्दितमपि यथा विद्यासाधनमुक्तं, तथा प्रत्यवरूढ-
स्यापि कर्म विद्याहेतुराश्रमावरोहोऽनुष्ठेयस्तदारोहावरोहयोरन्य-
तरत्वात् तदारोहवदित्यवरोहस्य प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । सिद्धान्त-
सूत्रमवतार्य व्याकरोति । एवमिति । उत्तराश्रमं प्राप्तस्य पूर्वाश्रम-
प्राप्तिरप्रामाणिकीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुत्रयमाह । कुत इति । तत्र नि-
यमं व्याचष्टे । तथा हीति । अरण्यमित्येकान्तोपलक्षितमूर्द्धरेतस्त्वं
तदियात् गच्छेदिति, पदं शास्त्रमार्गस्ततस्तस्मात् अरण्यान्न पुनरियात्
पुनर्नागच्छेत् न प्रत्यवरोहेदित्युपनिषद्रहस्यमित्यर्थः । स्मार्तमपि नि-

स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्' इति स्मरणात्, न्यायाच्च यो हि यं प्रति विधीयते स तस्य धर्मो न तु यो येन स्वनुष्ठानं शक्यते, चेदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य । न च रागादिवशात् प्रच्युतिः, नियमशास्त्रस्य बलीयस्त्वात् । जैमिनेरपीत्यपिशब्देन जैमिनि-वादरायणयोरत्र संप्रतिपत्तिं शास्त्रि प्रतिपत्तिदाढ्याय ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्येत किं तस्य 'ब्रह्म-चार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेत' इत्येतत् प्रायश्चित्तं स्या-दुत नेति । नेत्युच्यते, यदप्यधिकारलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तं

यमं कथयति । आचार्येणेति । उक्तनियमतात्पर्यमाह । एवमिति । अतद्रूपमप्रत्यवरोहं व्याकरोति । यथा चेति । अभावं शिष्टाचारा-भावं व्याचष्टे । न चेति । परोक्तमनुमानमनूद्य स्मृतिविरोधेन दूष-यति । यत्त्विति । इतश्चानुमानमयुक्तमित्याह । न्यायाच्चेति । यत्तु रागादिवशात् प्रत्यवरोहणमिति तत्राह । न चेति । ततो न पुनरि-त्यादि नियमशास्त्रं । अवशिष्टं सूत्रावयवं व्याचष्टे । जैमिनेरिति । अत्रेति प्रामाणिकप्रच्युत्यभावेऽक्तिः । उभयसम्प्रतिपत्तिफलमाह । प्रतिपत्तीति ॥

प्रत्यवरोहणमशास्त्रीयमित्युक्तं, सम्प्रति प्रमादात् प्रत्यवरोहे प्राय-श्चित्तमस्तीति वक्तुं पूर्वपक्षमाह । न चेति । ऊर्द्धरेतसो धीपूर्वच्युत-ब्रह्मचर्यं विषयस्तेषां किं नास्ति प्रायश्चित्तं उतास्तीति प्रायश्चित्ता-भावस्मृतेर्महापातकेष्वनुक्तेष्व संशयमाह । यदीति । प्रमादादित्यधी-पूर्वच्युतब्रह्मचर्याणामेवोर्द्धरेतसां प्रायश्चित्तचिन्तेयमिति द्योतयति । अवकीर्येत योनौ रेतः सिञ्चेदवकीर्णं योनौ क्षिप्तं रेतो यस्यास्तीत्यव-कीर्णी । प्रमादाच्च्युतब्रह्मचर्याणामूर्द्धरेतसां कृतप्रायश्चित्तानां कर्म वि-

अवकीर्णपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वादिति तदपि न
नैष्ठिकस्य भवितुमर्हति । किं कारणं,

‘आरूढो नैष्ठिकं धर्मे यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा’ ॥

इत्यप्रतिसमाधेयपतनस्मरणात् द्विज्जगिरस इव प्रतिक्रिया-
नुपपत्तेः । उपकुर्वाणस्य तु तादृक्पतनस्मरणाभावादुपपद्यते
तत् प्रायश्चित्तं ॥

द्याहेतुरित्युक्त्या पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्रमादिनामूर्द्धरेतसामात्य-
न्तिकादधःपातात् पुमर्थसिद्धिः, सिद्धान्ते तेषामपि प्रायश्चित्तेन
पतनसमाधानात् तत्सिद्धिरित्युपेत्य पूर्वपक्षसूत्रमवतार्य योजयति ।
उच्यत इति । तदेव षष्ठाध्याये निर्धारितं प्रायश्चित्तमुदाहरति । अव-
कीर्णीति । ब्रह्मचार्यवकीर्णीत्यत्र पशुहोमार्थमाधानं कर्तव्यं, किं वा
लौकिकेष्वेवाग्निषु तत्कर्मेति सन्देहे पूर्वाधिकरणे यदाहवनीये जुहोति
तेन सूर्योऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीत्याहवनीयस्य सर्वहोमार्थत्वादाहव-
नीये तावदुपनयनहोमा कार्या इति प्राप्य जातपुत्रोऽग्नीनादधीतेति
कृतदारस्याग्न्याधानविधानादुपनयनकाले दाराभावादाधानस्याप्राप्त-
कालत्वात् आहवनीयाभावात् लौकिकाग्निषु उपनयनहोमा इति रा-
द्धान्ति, ब्रह्मचारो यथाऽवकीर्णी सैव तस्य भार्या स्यात् ततोऽग्न्या-
धानमित्यधिकशङ्कां निराकर्तुमतिदेशाधिकरणमवकीर्णपशुश्चेति ।
यथोपनयनकाले लौकिकाग्नौ होमस्तथावकीर्णपशुश्च तत्रैव हेतव्यः ।
आधानस्य पत्नीपरिग्रहोत्तरकालतया पूर्वप्राप्त्यभावादितरस्याश्च पर-
परिग्रहभूताया भार्यात्वकल्पनयाऽऽधाने मानाभावादित्यर्थः । यद-
धिकारलक्षणे निर्णीतमधिकारिकं प्रायश्चित्तं तदपि नैष्ठिकस्य भवितुं
नार्हतीति सम्बन्धः । प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । किमित्यादिना । किंवि-
षयं तर्हि प्रायश्चित्तवचनं ब्रह्मचारित्वाविशेषादुपकुर्वाणस्यापि तद-
योगात् तत्राह । उपेति । तादृगित्यप्रतिसमाधेयत्वेति ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तं ॥ ४२ ॥

अपि त्वेके आचार्या उपपातकमेवैतदिति मन्यन्ते यन्नैष्ठिकस्य गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यं विशीर्यते न तन्महापातकं भवति गुरुतत्त्वादिषु महापातकेष्वपरिगणनात् । तस्मादुपकुर्वाणवन्नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चित्तभावमिच्छन्ति ब्रह्मचारित्वाविशेषादवकीर्णित्वाविशेषाच्च अशनवत्, यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशने व्रतलोपः पुनः संस्कारश्चैवमिति । ये हि प्रायश्चित्ताभावमिच्छन्ति न तेषां मूलमुपलभ्यते, ये तु भावमिच्छन्ति तेषां ब्रह्मचार्यवकीर्णित्वेतदविशेषश्रवणं मूलं । तस्माद्भावो युक्ततरः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे, 'समा विप्रतिपत्तिः स्यात् शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात्' इति । प्रायश्चित्ताभावस्मरणत्वेवं

सिद्धान्तयति । उपपूर्वमिति । उपपदं पूर्वं यस्य पतनस्य तदुपपूर्वमिति व्याकरोति । अपि त्विति । प्रायश्चित्ताभावं व्यावर्त्तयितुमपीति प्रत्युक्तं । एवकारार्थमाह । नेति । नैष्ठिकव्रतलोपस्योपपातकत्वेऽपि प्रायश्चित्तसत्त्वे किञ्जातमित्याशङ्क्य उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तं स्यादिति सूत्रावयवं व्याकुर्वन्नाह । तस्मादिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तमवतार्य स्पष्टयति । अशनवदिति । प्रायश्चित्तं न पश्यामीति श्रवणात् कथं तद्भावधीरित्याशङ्क्याह । ये हीति । प्रायश्चित्तं नास्तीति स्मरणाभावात् न पश्यामीति दर्शनाभावमात्रस्मरणादित्यर्थः । भाववादिनामपि तुल्या मूलानुपलब्धिरित्याशङ्क्याह । ये त्विति । ननु न पश्यामीति स्मरणस्य प्रायश्चित्तनिषेधार्थत्वमनुमाय तदर्थश्रुतिकल्पनात् तद्विरोधे सामान्यश्रुत्या प्रायश्चित्तसत्ता नाभ्युपगम्यते तत्राह । तस्मादिति । यावद्दर्शनाभावस्मरणस्य प्रायश्चित्तनिषेधार्थत्वकल्पनया तदर्थश्रुतिरनुमीयते तावदतिशेषवृत्त्या प्रायश्चित्तं श्रुतिर्गमयतीति न स्मृत्या

सति यत्नगौरवात्पादनार्थमिति व्याख्यातव्यं । एवं भिक्षुवै-
खानसयोरपि वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्चरित्वा ।

प्रायश्चित्ताभावधीरिति भावः । उक्तेऽर्थे यववराहाधिकरणसम्पत्ति-
माह । तदुक्तमिति । यवमयश्चरुर्वाराही उपानहावित्यत्र यववराह-
शब्दाभ्यां प्रियङ्गुकृष्णशकुनिग्रहो वा दीर्घशूकशूकरग्रहो वेति सन्दे-
हे पूर्वपक्षमाह । समेति । केचिदीर्घशूके यवशब्दं प्रयुज्जते, प्रियङ्गुषु
चापरे, वराहशब्दमपि शूकरे केचिदाहुः, कृष्णशकुनौ चान्ये, तेन
प्रयोगसाम्यात् समा तुल्या विकल्पेन प्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः । सिद्धा-
न्तमाह । शास्त्रस्या वेति । वाशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । या शास्त्रमूला
धीः सैव ग्राह्या शास्त्रनिमित्तत्वात् तद्धर्मादिज्ञानस्य, शास्त्रञ्च 'यदा च
अन्या व्योषधयो स्नायन्ति अथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति वराहं यावो-
ऽनुधावन्ति' इति च यववराहशब्दयोर्दीर्घशूकशूकरविषयत्वं, तस्मात्
धीसाम्याभावात् विकल्पसिद्धेर्या शास्त्रमूला प्रसिद्धिः सैव ग्राह्येति
प्रथमेऽध्याये सिद्धं, तथाचापि शास्त्रमूलत्वात् प्रायश्चित्ताभावसिद्धे-
स्तत्सत्त्वं युक्तमित्यर्थः, प्रायश्चित्तं न पश्यामि इति स्मृतेः, तर्हि का
गतिस्तत्राह । प्रायश्चित्तेति । एवं सति सामान्यश्रुत्या प्रायश्चित्तसत्त्वे
निश्चिते सतीत्यर्थः । यदि कथञ्चिन्नैष्ठिकस्य ब्रह्मचर्यं लुप्येत तदा न
प्रायश्चित्तं दृश्यते, तेन नैष्ठिकेन ब्रह्मचर्ये यत्नवता भाव्यमिति तद्वि-
षयस्य यत्नस्याप्रमादेन सदा कार्यतारूपं गौरवमुत्पादयितुं प्रायश्चित्ता-
भावस्मरणमित्यर्थः । नैष्ठिके हि दर्शितन्यायमितरयोरतिदिशति ।
एवमिति । विशेषतोऽपि प्रायश्चित्तविधेस्तयोरस्ति प्रामादिके व्रतलोपे
प्रायश्चित्तमित्याह । वानप्रस्थ इति । दीक्षाभेदे व्रतलोपे प्रमादतो
ब्रह्मचर्यभङ्गे कृच्छ्रं चरित्वा महाकृत्तं वज्रदण्डकायं देशं वर्जयेदिति
सम्बन्धः । कृच्छ्रं विशिनष्टि । द्वादशेति । दिनत्रयमेकवारभोजनं,
दिनत्रयं रात्रिभोजनं, दिनत्रयमयाचितं, दिनत्रयमुपवासकरणमित्येवं-
रूपमित्यर्थः । पारिव्राजकेऽपि प्रमादतो व्रतलोपे तुल्यं कृच्छ्रानुष्ठान-
मित्याह । भिक्षुरिति । सोमस्य यज्ञाङ्गत्वात् तदभिष्टद्धिमनादृत्य
महाकृत्तं वर्जयेदित्याह । सोमेति ।

महाकचं वर्द्धयेत्, भिक्षुर्वानप्रस्यवत् सोमवृद्धिर्वज्रं स्वशास्त्र-
संस्कारश्चेत्येवमादिप्रायश्चित्तस्मरणमनुसर्तव्यं ॥

वहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

यद्यूर्द्धरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकं, यदि वोप-
पातकमुभयथापि शिष्टैस्ते वहिः कर्तव्याः ।

‘आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शूध्येत् स आत्महा’ ॥ इति

‘सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतं ।

पुनः स पूतो भवति पङ्क्तिपावन एव च ॥

मनोवाक्कायजान् दोषान् क्षानोत्यांश्च प्रमादजान् ।

सर्वान् दहति योगाग्निस्तूलराग्निमिवानलः ॥

उपपातेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च ।

प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥

नित्यमेव तु कुर्वीत प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भूण्हनं मासात् पुनन्यहरहः कृताः’ ॥

इत्यादि परिब्राजकविषयं शास्त्रं । तेनाभिहितः संस्कारो ध्यानादिः
स च कर्तव्यो भिक्षुण्येव । स्वशास्त्रेति । ऊर्द्धरेतसां प्रमादच्युत-
ब्रह्मचर्याणां कृतप्रायश्चित्तानां अधिकारोऽस्ति विद्यायामिति भावः ॥

कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषां शिष्टायवहार्यत्वमाह । वहिस्त्विति ।
कृतप्रायश्चित्तैः सह शिष्टाचाररूपं कर्म विषयस्तत् किं विद्याङ्गं किं वा
नेति संशये प्रागुक्तप्रायश्चित्तैरेव तेषां व्यवहार्यतासिद्धेरङ्गमिति प्राप्ते
सिद्धान्तमाह । यदीति । प्रतिज्ञार्थमुक्ता हेतुद्वयं व्याकरोति । आ-
रूढ इत्यादिना । दुश्चरिताचरणकृतमेनो लोकद्वयेऽपि कर्तुरशुद्धिमा-
दधाति, तत्र प्रायश्चित्तेन लोकद्वयेऽपि कस्यचिदशुद्धिरपनीयते कस्य-
चित्तु पारलौकिकाशुद्धिरपाक्रियते ऐहिकाशुद्धिरनुवर्तते । उक्तं हि

‘आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतं ।

उद्धृष्टं कृमिदष्टञ्च स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत्’ ॥ इति

चैवमादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः श्रिष्टाचाराच्च । न हि यज्ञा-
ध्ययनविवाहादीनि तैः सहाचरन्ति श्रिष्टाः ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अङ्गेषूपसनेषु संशयः किन्तानि यजमानकर्माणि आहो-
स्विदृत्विकर्माणि, किन्तावत् प्राप्तं यजमानकर्माणीति, कुतः

‘बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवदेत्’ ॥ इति ।

तथेहाप्यारूढो नैष्ठिकमित्यादिस्मृतिलिङ्गादाचाराच्च परलोकाशुद्धे-
रपनीतत्वेऽपि अव्यवहार्यत्वावगमान्न तैर्यवहाररूपाचारस्य विद्या-
ङ्गत्वं, तदेवमुक्ताचारस्योक्तविद्यानङ्गत्वाभिधानात् प्रासङ्गिकी पादादि-
गङ्गतिः । पूर्वपक्षे बालघ्नानित्यादिस्मृतिविरोधः, सिद्धान्ते तदानुगुण्य-
मिति भावः ॥

अन्यस्मिन् पापकारिणि तेन व्यवहारादन्यस्य त्वपकारवदन्यस्मिन्
उपास्तिकर्तरि तेन व्यवहारात् फललक्षणोपकारमन्ययजमानस्य द-
र्शयन् पूर्वपक्षयति । स्वामिन इति । कर्माङ्गसङ्गान्युपासनानि वि-
षयास्तेषूभयकर्तृत्वधिया संशयमाह । अङ्गेष्विति । शास्त्रीयाङ्गाश्चि-
तोपास्तीनां स्वतन्त्रफलानाम्भित्त्विककर्तृकत्वेऽपि यजमानगामिफल-
त्वोक्तेरस्ति पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकर-
ण्यासिद्धिः, सिद्धान्ते प्रकृतस्य कर्तुरस्वातन्त्र्यात् तस्य यजमानाधीन-
त्वात्तत्कर्तृत्वमपि तदधीनमित्यैकाधिकरणस्याविरुद्धतेति सिद्धवत्-
कृत्य प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षमाह । किमिति । तत्र हेतुं प्रश्नद्वारा दर्श-

फलश्रुतेः । फलं हि श्रूयते 'वर्षति हास्मै वर्षयति ह एतदेवं-
विद्वान् दृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते' इत्यादि [छा०उ०] । तच्च
स्वामिगामि न्यायं तस्य साङ्गे प्रयोगे, अधिकृतत्वादधिकृताधि-
कारत्वाच्चैवंजातीयकस्य । फलञ्च कर्तर्युपासनानां श्रूयते 'वर्ष-
त्यस्मै य उपास्ते' इत्यादि [छा०उ०] । ननु ऋत्विजोऽपि फलं
दृष्टुं आत्मने वा यजमानाय वाऽयं कामं कामयते तमागा-
यतीति । न, तस्य वाचनिकत्वात् । तस्मात् स्वामिन एव
फलवत्सूपासनेषु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४५ ॥

नैतदस्ति स्वामिकर्माण्युपासनानीति, ऋत्विक्कर्मण्येतानि

यति । कुत इति । फलश्रुतिमेव विशदयति । फलं हीति । श्रुतमपि
फलमृत्विगतं किन्न स्यात्तत्राह । तच्चेति । तत्र हेतुः । तस्येति ।
उद्गीथाद्युपास्तिविधीनां प्राप्तेद्देशनत्वात् कृत्वधिकारिण एव प्राप्ते-
स्तस्यैवोद्देशनयोगात् तदाश्रितोपास्तीनां गोदोहनवदधिकृताधिका-
रित्वात् कृत्वधिकारिण एव गोदोहनफलवतः विद्याफलेन सङ्गति-
रित्याह । अधिकृतेति । तथापि कथं उपास्तीनां याजमानत्वं तत्राह ।
फलञ्चेति । अकर्तृत्वे फलितत्वमपि यजमानस्य न स्यात् कर्तृत्वभोक्तृ-
त्वयोरैकाधिकरण्यादित्यर्थः । यजमानगामि फलमित्यत्र व्यभिचारं
शङ्कते । नन्विति । उत्सर्गतो याजमानं फलं वचनात् क्वचिदपवादः
स्यादित्याह । न, तस्येति । वाचनिकापवादाभावे तूत्सर्गस्थितिरित्युप-
संहरति । तस्मादिति ॥

अङ्गोपास्तीनां याजमानत्वात् न स्वतन्त्रफलतेति प्राप्ते सिद्धान्त-
यति । आर्त्विज्यमिति । तत्र प्रतिज्ञां विभजते । नैतदिति । अन्य-

सुरित्यौडुलोमिराचार्या मन्यते, किं कारणं, तस्मै हि साङ्गाय
कर्मणे ऋत्विक् परिक्रीयते, तत्प्रयोगान्तःपातोनि चोद्गी-
याद्युपासनानि अधिकृताधिकारत्वात् । तस्माद्गोदोहनादि-
कर्मनियमवदेव ऋत्विग्भिर्निर्वर्तेरन् । तथा च 'तं ह वको
दाल्भ्यो विदाञ्चकार स ह नैमिषीयाणामुद्गाता बभूव' इत्यु-
द्गातकर्तृकतां विज्ञानस्य दर्शयति । यत्तूक्तं कर्त्तृश्रयं फलं
श्रूयत इति, नैष दोषः, परार्थत्वादृत्विजोऽन्यत्र वचनात्
फलसम्बन्धानुपपत्तेः ॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

'यां वै काञ्चन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासत इति यज-
मानायैव तामाशासत इति होवाचेति तस्मादु हैवंविदुद्गाता
ब्रूयात् कं ते काममागायानि' इति [छा० उ०] चर्त्विक्कर्तृकस्य

कर्तृकत्वे कथमन्यस्य फलमिति शङ्कते । किं कारणमिति । सूत्रावय-
वेनोत्तरमाह । तस्मै हीति । ऋत्विजो यजमानेन स्वगामिने फलाय
क्रीतत्वान्नानुपपत्तिरित्यर्थः । स्वाङ्गकर्मार्थं क्रीतत्वेऽपि ध्यानार्थमक्रीत-
त्वात् कथमुपास्तीनामृत्विक्कर्मत्वं तत्राह । तदिति । अङ्गोपास्तीना-
मधिकृताधिकारित्वे फलितमाह । तस्मादिति । तासामृत्विक्कर्तृत्वे
श्रौतं लिङ्गमाह । तथा चेति । तमुद्गीथाख्यं प्रणवं प्राणादिदृष्टि-
विशिष्टं वको नामतो दल्भास्यापत्यं दाल्भ्यो विदाञ्चकार विदितवान्,
विदित्वा च नैमिषीयाणां सत्रियाणामुद्गाताऽऽसीदित्यर्थः । पूर्वपक्ष-
वीजननुवदति । यत्त्विति । उत्सर्गतो याजमानत्वेऽपि फलस्य वचना-
दपवादो यत्र नैवं तत्रोत्सर्गस्थितिरित्युक्तमित्याह । नेत्यादिना ॥

इतश्चोपास्तीनां ऋत्विक्कर्तृत्वं यजमानफलगामित्वं चेत्याह । श्रुते-
श्चेति । उत्सर्गतः श्रुतिलिङ्गैश्च सिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ।

विज्ञानस्य यजमानगामि फलं दर्शयति, तस्मादङ्गोपासनाना-
मृत्तिकर्मत्वसिद्धिः ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्या-
दिवत् ॥ ४७ ॥

‘तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यञ्च
पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिरमौनञ्च मौनञ्च निर्विद्याथ ब्रा-
ह्मणः’ इति बृहदारण्यके श्रूयते, तत्र संशयः मौनं विधीयते न
वेति । न विधीयत इति तावत् प्राप्तं, बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्रैव

सिद्धे चोपास्तीनां ऋत्विक्कर्तृत्वे तन्निर्धारणानियमन्यायेन स्वतन्त्र-
फलत्वसिद्धिरिति भावः ॥

विदुरप्रभृतीनां मन्दाधिकारिणां धीसाधनोक्तिप्रसङ्गेनाङ्गोपासन-
मधमधीसाधनमेवं निर्धार्य पुनरुत्तममध्यमधीसाधनं वक्तुमारभते ।
सह कार्यन्तरेति । विषयवाक्यमुदाहरति । तस्मादिति । यस्मात् पूर्वं
ब्राह्मणा विदित्वाऽऽत्मनमेव एषणाभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति
स्म तस्मात् अधुनातनोऽपि ब्राह्मणः पाण्डित्यं पण्डाऽध्ययनजा ब्रह्मबुद्धि-
स्तद्वान् पण्डितः तस्य कृत्यं पाण्डित्यं अवगमं तन्निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा
बाल्येन ज्ञानबलभावेन युक्तितोऽसम्भावनानिरासरूपमननेन शुद्धधी-
त्वेन वा तिष्ठासेत् स्थातुमिच्छेत् । उक्तदार्ष्टान्त्यं बाल्यं चेत्यादिरनुवादः,
अवगमननानन्तरं मुनिर्मननशीलो निदिध्यासनपरः स्यान्मौनात् अन्य-
द्बाल्यं पाण्डित्यं चामौनं च निदिध्यासनं निश्चयेन लब्ध्वा उक्तहेतु-
त्रयस्य ब्रह्मधीहेतुत्वात् ब्रह्माहमित्यवगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षात्कृत-
ब्रह्म भवतीत्यर्थः । तत्र श्रुतं मौनं विषयोक्तव्यं मौनशब्दस्य सिद्धे
पारिव्राज्ये साध्ये च ज्ञानाभ्यासे प्रयोगसिद्धेः संशयमाह । तत्रेति ।
निरुपाधिविद्यान्तरङ्गसाधनमौनविधिसाधनात् पादादिसङ्गतिः । पूर्व-

विधेरवसितत्वात् । न ह्यथ मुनिरित्यत्र विधायिका विभक्तिरूप-
लभ्यते, तस्मादयमनुवादो युक्तः । कुतः प्राप्तिरिति चेत् मुनि-
पाण्डितशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्, पाण्डित्यं निर्विद्येत्येव प्राप्तं मौनं ।
अपि च अमौनञ्च मौनञ्च निर्विद्याय ब्राह्मण इत्यत्र तावद् ब्रा-
ह्मणत्वं न विधीयते, प्रागेव प्राप्तत्वात्, तस्मादथ ब्राह्मण इति
प्रशंसावादः, तथैवाथ मुनिरित्यपि भवितुमर्हति समाननिर्दे-
शत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, सहकार्यन्तरविधिरिति । विद्यासह-
कारिणो मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिरेवाश्रयितव्यः अपूर्व-

पक्षे मौनस्यानुष्ठेयत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तस्यानुष्ठेयत्वसिद्धिरिति मत्वा
तं हेत्यादिवाक्यशेषादङ्गोपासनमृत्तिकर्मेतिवत् अथ ब्राह्मण इति
विधिहीनवाक्यशेषादथ मुनिरित्येषोऽपि न विधिरिति पूर्वपक्षय-
ति । नेत्यादिना । ननु बाल्येनेत्यपक्रमे विधिश्रुतेर्मौनेऽपि विधिरस्तु
नेत्याह । बाल्येनेति । तदेवोपपादयति । न हीति । यद्यत्रापि विधे-
यत्वं तर्हि विधिः श्रूयेत बाल्यवन्न च श्रूयते अतः श्रोतव्यत्वे सत्यश्रवणा-
द्विध्यभावसिद्धिरित्यर्थः । तर्हि मौनवाक्यस्य का गतिरस्ति तत्राह ।
तस्मादिति । अनधिगतस्यानुवादायोगादन्यत्र विध्यनुपलब्धेर्विधिरे-
वायमिति शङ्कते । कुत इति । पाण्डित्यविधानादेव मौनमपि सिद्धं
तस्यैव मौनत्वादित्याह । मुनोति । मुनिशब्दस्य भिक्षुवचनत्वेऽपि तस्या-
न्यत्र विधानादत्रानुवाद एवेति मत्वा मौनस्य अविधेयत्वे हेत्वन्तरमा-
ह । अपि चेति । एकवाक्यतानुरोधात् मौनवाक्येऽपि न विधिरित्यर्थः ।
यदा पाण्डित्येन मौनस्य प्राप्तिस्तदा विधीयमानबाल्यस्येत्यं प्रशंसा, नहि
पाण्डित्यं स्वरूपेण ज्ञानं किन्तु बाल्येऽनुष्ठितेऽनन्तरं मननापरपर्यायं
पाण्डित्यं कृतं स्यात्, तस्मात् बाल्यं प्रशस्तं, यदा मौनस्योत्तमाश्रमस्य वि-
ध्यन्तरप्राप्तस्य अनुवादस्तदा बाल्यमात्रानुष्ठानवानुत्तमाश्रमित्वेन स्तूय-
त इति व्यक्ता स्तुतिरिति मत्वाह । तस्मादिति । बाल्यपाण्डित्यातिरि-
क्तस्य मौनस्याविधेयत्वात् न तत् मुमुक्षोरनुष्ठेयमिति प्राप्तं पक्षमनूय

त्वात् । ननु पाण्डित्यशब्देनैव मौनस्यावगतत्वमुक्तं, नैष दोषः,
 मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वान्ननान्मुनिरिति च व्युत्पत्ति-
 सम्भवात् 'मुनीनामप्यहं व्यासः' इति च प्रयोगदर्शनात् । ननु
 मुनिशब्द उत्तमाश्रमवचनोऽपि दृश्यते 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं
 मौनं वानप्रस्थम्' इत्यत्र । न, 'वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः' इत्यादिषु
 व्यभिचारदर्शनात्, इतराश्रमसन्निधानाच्च, पारिशेष्यात् तत्रो-
 त्तमाश्रमोपादानं, ज्ञानप्रधानत्वादुत्तमाश्रमस्य । तस्माद्वाल्म-
 पाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते ।
 यत्तु बाल्य एव विधेः पर्यवसानमिति, तथाप्यपूर्वत्वान्मुनित्वस्य
 विधेयत्वमाश्रीयते, मुनिः स्यादिति निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि
 मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधेयत्वाश्रयणं, तद्वतो विद्यावतः सत्या-

सिद्धान्तमाह । एवमिति । अपूर्वत्वमसिद्धमिति शङ्कते । नन्विति ।
 पाण्डित्यशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वात् मुनिशब्दस्य तदतिशयगामित्वात्
 अर्थभेदान्न पाण्डित्यशब्देन मुनिशब्दस्य प्राप्त्यर्थतेत्याह । न्येत्यादिना ।
 वृद्धप्रयोगाभावे कथं तदर्थत्वं तत्राह । मुनीनामिति । आश्रमेऽपि
 योगदर्शनात् अनियतज्ञानातिशयवाचित्वं, तस्य चात्राविधानादनु-
 वादत्वमेवेति शङ्कते । नन्विति । उत्तमाश्रमे मुनिशब्दोऽसाधारणः
 साधारणो वेति विकल्पाद्यं प्रत्याह । नेति । असाधारणत्वं त्वेकस्या-
 नेकार्थत्वयोगात् अयुक्तमित्यभिप्रेत्य प्रयोगस्य अन्यथासिद्धिमाह ।
 इतरेति । मौनस्यापूर्वत्वमुपपाद्य तृतीयमिति पदं व्याकुर्वन् फलित-
 माह । तस्मादिति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् एकत्रैव विधिरित्युक्तं तत्राह ।
 यत्त्विति । उपरिधारणवत् मौनं वाक्यभेदेन विधेयमित्यत्रैव हेत्व-
 न्तरमाह । निर्वेदनीये त्विति । कस्येदं मौनं विद्यासहकारितया
 विधीयते तत्राह । तद्वत इति । विशेषणप्रापकं पृच्छति । कथमिति ।

सिनः । कथं विद्यावतः सन्न्यासिन इत्यवगम्यते तदधिकारात्
 'आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्थायाथ भित्ताचर्यं चर-
 न्ति' इति । ननु सति विद्यावत्त्वे प्राप्नोत्येव तत्र विद्यातिशयः किं
 मौनविधिना इत्यत आह । पक्षेणेति । एतदुक्तं भवति यस्मिन्
 पक्षे भेददर्शनप्रावल्यान्न प्राप्नोति तस्मिन्नेष विधिरिति ।
 विध्यादिवत् यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्येवंजा-
 तीयके विध्यादौ सहकारित्वेना*ऽग्न्याधानादिकमङ्गजातं विधी-
 यते एवमविधिप्रधानेऽप्यस्मिन् विद्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः ।
 एवं बाल्यादिविशिष्टे कैवल्याश्रमे श्रुतिसिद्धे विद्यमाने कस्मा-

प्रकरणं तथेत्याह । तदिति । पक्षेणेति पदं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति ।
 नन्वित्यादिना । ब्रह्मैव प्रत्यगद्वयं वस्तु द्वैतं सर्वमविद्यामयमिति शा-
 खयुक्तिभ्यां सिद्धे तत्साक्षात्कारसाधनाभ्यासे स्वयं एव पूरुषस्यौन्मु-
 ख्यादनर्थको विधिरिति चोदिते सन्न्यासप्रकरणात् तद्धर्मस्य अवगादेः
 साक्षात्कारहेतुभावस्यापूर्वत्वादेष्टव्यस्तद्विधिरिति समाधिः । विद्या-
 वन्तमधिकारिविशेषं प्रति विधेरानर्थक्यमयुक्तमित्याशङ्क्य विद्यावत
 इति विद्यातिशययुक्तो नोच्यते किन्तु विद्योदयाय तदुपायाभ्यासे प्रवृ-
 त्तः, तेनास्य पक्षे कदाचिद्धेददर्शनं प्राप्नोत्यतो विधेरर्थवत्तेति सूत्र-
 पदार्थं विवृणोति । एतदिति । अतन्निष्ठवाक्यस्य तद्विधायकत्वे दृष्टा-
 न्तमाह । विध्यादिवदिति । तदेव व्याचष्टे । यथेति । आदिर्मुख्यं
 प्रधानं, विधेरादिर्विध्यादिदर्शपूर्णमासविधिः, समिदादिस्तु विध्यन्तस्त-
 चाश्रुतविधिकेऽपि विधिरास्थीयते इत्यर्थः । दृष्टान्तस्थमर्थं दार्यान्तिके
 योजयति । एवमिति । बाल्यादिप्रधानसन्न्यासो यद्यनुष्ठेयस्तर्हि क-
 स्मात् गार्हस्थ्येनोपसंहरति । श्रुतिरिति । अनन्तरसूत्रव्यावर्त्यमाह ।
 एवमिति । गृहिणोपसंहारेऽपि कैवल्याश्रमस्य किञ्जातमित्याशङ्क्याना-

* अग्नीम्बनेति वर्ध० का० ।

च्छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः 'अभिसमावृत्य कुटम्बे' इत्यत्र,
तेन ह्युपसंहरन् तद्विषयमादरं दर्शयतोत्यत उत्तरं पठति ॥

कृत्स्नभावात् तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः, कृत्स्नभावोऽस्य विशिष्यते, बज्जला-
यासानि हि बहून्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रति कर्तव्य-
तयोपदिष्टानि आश्रमान्तरकर्माणि च यथासम्भवमहिंसेन्द्रि-
यसंयमादीनि तस्याऽपि विद्यन्ते, तस्मात् गृहमेधिनोपसंहारो
न विरुध्यते ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

यथा मौनं गार्हस्थ्यञ्चैतावाश्रमौ श्रुतिसम्भवावेवमितरा-
वपि वानप्रस्थगुरुकुलवासौ । दर्शिता हि पुरस्तात् श्रुतिः
'तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः' इत्याद्या ।

स्थाविषयत्वं प्राप्तमित्याह । तेनेति । बज्जलायाससाध्यकर्मबाज्जल्यात्
तेनोपसंहारो न तेनैव समापनादित्याह । अत इति ॥

सूत्रं व्याचष्टे । तुशब्द इति । ननु यथा गृहिणो यज्ञादीनि कर्तव्य-
त्वेन उक्तानि तथाऽऽश्रमान्तराणामपि करणसंयमादीनि कर्मान्तराण्यु-
च्यन्ते, तथा च कोऽस्य विशेषस्तत्राह । आश्रमान्तरेति । गृहमेधि-
नि विशेषे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ॥

मौनं गार्हस्थ्यमित्याश्रमद्वयोक्तेरितराश्रमाभावशङ्का कस्यचिद्भवेत्
तन्निरासार्थमाह । मौनवदिति । कथं तयोः श्रुतिमत्त्वं तत्राह । दर्शि-
तेति । श्रुतिमत्त्वाविशेषे फलितमाह । तस्मादिति । इतरेषामिति
बह्वक्त्या गार्हस्थ्यस्यापि परामर्शा न तु सिद्धवत् उपन्यास इत्याश-
ङ्गाह । इतरेषामिति । गायत्रः, ब्राह्मः, प्राजापत्यः, ब्रह्मन् इति ब्रह्म-
चारी चतुर्विधः । गृहस्थोऽपि वार्तावृत्तिः, शालीनवृत्तिः, यायावरः,

तस्माच्चतुर्णामप्याश्रमाणामुपदेशाविशेषात् तुल्यवत् विकल्प-
समुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिः, इतरेषामिति द्वयोरश्रमयोर्बहुव-
चनं वृत्तिभेदापेक्षयानुष्ठानभेदापेक्षया वेति द्रष्टव्यम् ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

‘तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्’ इति
बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते । तत्र बालस्य भावः कर्म वा बाल्यमिति
तद्विते सति बालभावस्य वयोविशेषस्येच्छया सम्पादयितु-
मशक्यत्वात् यथोपपादमूत्रपुरीषत्वादिवालचरितमन्तर्गता वा

घोरसन्नासी इति चतुर्विधः । वानप्रस्थश्च वैखानसोदुम्बरबालखिल्य-
फेनपप्रभेदैश्चतुर्विधः । तथा परिव्राडपि कुटीचकबह्वदकहंसपरम-
हंसप्रभेदैश्चतुर्विध इति षोडश प्रभेदास्तावदाश्रमास्तत्तद्धर्मविशेषयुक्ताः
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धास्ततो ब्रह्मचारिणि वानप्रस्थे चानुष्ठातृभेदमनु-
ष्ठानभेदं वाऽपेक्ष्य बह्वृत्तिर्न गार्हस्थ्यमपेक्ष्य, तस्य प्रागेवासन्दिग्धत्वे-
नोक्तत्वादित्यर्थः ॥

बाल्यस्य विधेयत्वमुपेत्यावान्तरवाक्यभेदेन मौनमपि विधेयत्वात्
मुमुक्षुणा कार्यमित्युक्तमिदानीं किन्तत् बाल्यमिति वीक्षायामाह ।
अनाविष्कुर्वन्निति । अनुष्ठेयत्वेन श्रुतं बाल्यं विषयत्वेनोदाहरति ।
तस्मादिति । तत्र बाल्ये विषये संशय इति सम्बन्धः । संशयकारण-
माह । बाल्येति । तर्हि बालभावो वयोविशेषोऽपि कल्पतामित्या-
शङ्क्य तदग्रहे हेतुमाह । बालेति । तद्वितश्रुत्या परिशिष्टं बाल्यमा-
श्रित्य संशयमभिनयति । यथेति । बाल्यशब्दार्थविवेचनेन स्वतन्त्र-
पुमर्थहेतुविद्यान्तरगतस्यैवात्रापि निरूपणात् पादादिसङ्गतिः । पूर्व-
पक्षे तिष्ठन्मूत्रत्वाद्यपि विदुषोऽनुष्ठेयं सिध्यति, सिद्धान्ते बाल्यस्या-
प्ररूपेन्द्रियत्वादिरूपभावशुद्धेरनुष्ठेयत्वात् न विदुषो यथेष्टचेष्टा-
सिद्धिरिति मत्वा प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षमाह । किन्तावदिति । चरणं

भावविशुद्धिर्दम्भदर्पप्रखण्डेन्द्रियत्वादिरहितता वा बाल्यं स्था-
दिति संशयः, किं तावत् प्राप्तं कामचारवादभक्षता यथोप-
पादमूत्रपुरीषत्वञ्च प्रसिद्धतरं लोके बाल्यमिति तद्ग्रहणं युक्तं ।
ननु पतितत्वादिदोषप्राप्तेर्न युक्तं कामचारताद्याचरणं न
विद्यावतः सन्न्यासिनो वचनसामर्थ्याद्दोषनिवृत्तेः पशुहिंसा-
दिष्विवेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । न, वचनस्य गत्यन्तरसम्भवात् ।
अविरुद्धे ह्यन्यस्मिन् बाल्यशब्दाभिलष्ये लभ्यमाने न विध्यन्तर-
व्याघातकल्पना युक्ता । प्रधानोपकाराय चाङ्गं विधीयते ज्ञा-
नाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्ठेयं, न च सकलायां बाल-

चारो वदनं वादो भक्षणं भक्षस्ते कामतो यस्य स तथा तस्य भाव-
स्तत्ता । यथोपपादं यथासम्भवं, यत्र क्वापि मूत्रं पुरीषं चास्येति यथो-
क्तस्तस्य भावस्तत्त्वं । तत्र लोकप्रसिद्धं हेतुमाह । प्रसिद्धेति । शास्त्रा-
न्तरविरोधादयुक्तमुक्तविधबाल्यस्य विधेयत्वमिति शङ्कते । नन्विति ।
आदिशब्देन शिष्टगर्हा गृह्यते । सामान्यशास्त्रसङ्कोचो विशेषविधेः
स्यादित्याह । नेत्यादिना । समानविधेर्विशेषविधिना सङ्कोचे दृष्टान्त-
माह । पश्चिति । विदुषो यथेष्टचेष्टायामपि न दोषोऽस्तीति प्राप्त-
मनृत्य सिद्धान्तमाह । एवमिति । विदुषो यथेष्टचेष्टा न विधेया
शास्त्रान्तरविरोधादिति प्रतिजानीते । नेति । सामान्यशास्त्रस्योक्तः
सङ्कोचो बाल्येन तिष्ठासेदिति वचनादित्याशङ्क्याह । वचनस्येति ।
सामान्यप्रवृत्तविधिशास्त्राविरुद्धेऽर्थे सम्भवति तद्विरुद्धार्थकल्पनायो-
गात् न कामचारादि विधेयमित्युक्तमेव व्यनक्ति । अविरुद्धे हीति ।
इतश्च कामचारादि न विधेयमित्याह । प्रधानेति । किन्तत् प्रधानं
यदङ्गत्वेन बाल्यादि विधीयते तदाह । ज्ञानेति । उक्तप्रधानोपकारि-
त्वाभावात् न कामचारादि विधेयमित्युक्तं तद्विरोधित्वाच्च तद्विधेय-
मित्याह । न चोत । किन्तर्हि विधेयं बाल्यं तदाह । तस्मादिति ।

चर्यायामङ्गीक्रियमाणायां ज्ञानाभ्यासः सम्भाव्यते, तस्मादा-
न्तरो भावविशेषो बालस्याप्ररूढेन्द्रियत्वादिरिह बाल्यमाश्री-
यते । तदाह अनाविष्कुर्वन्निति । ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वा-
दिभिरात्मानमविख्यापयन् दम्भदर्पादिरहितो भवेत् यथा
बालोऽप्ररूढेन्द्रियतया न परेष्व्वात्मानमाविष्कर्तुमीहते तद्वत् ।
एवं ह्यस्य वाक्यस्य *प्रधानोपकार्यर्यानुगम उपपद्यते । तथा
चोक्तं सृष्टिकारैः ।

‘यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न वज्रश्रुतं ।

न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः ॥

गूढधर्माश्रितो विद्वान्, अज्ञातचरितं चरेत् ।

अन्यवत् जडवच्चाऽपि मूकवच्च महीच्चरेत्’ ॥

‘अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तचरः’ इति चैवमादि ॥

इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः । उक्तोऽर्थे सूत्रमादाय योजयति । तदाहेति ।
कथं यथोक्तोऽर्थे बाल्यशब्दः प्रयुज्यते तत्राह । यथेति । अन्वयादिति
पदं व्याकरोति । एवं हीति । अप्ररूढेन्द्रियत्वादिरूपभावशुद्धिलक्षण-
बाल्यस्य प्रधानोपकारित्वे मानमाह । तथा चेति । कुलीनत्वप्रकटनं
सत्त्वं, तद्वैपरीत्यमसत्त्वं, शास्त्रार्थज्ञानराहित्यमश्रुतत्वं, तद्वैपरीत्यं
वज्रश्रुतत्वं, सदाचारनिरतत्वं सुवृत्तत्वं, दुराचारनिष्ठत्वं दुर्वृत्तत्वं
इति भेदः । तत्किमिदानीं ब्रह्मयोग्यस्य मुमुक्षोर्नास्त्येव किञ्चित् अनु-
ष्ठेयं तत्राह । गृहेति । चक्षुरिन्द्रियपारवश्यं निरसितुं अन्यवदि-
त्युक्तं । रसनादिपारवश्यं निरस्यति । जडवदिति । ज्ञानेन्द्रियपार-
पश्यं परिहृत्य कर्मेन्द्रियपारपश्यं परिहरति । मूकवदिति । धर्मध्यजि-
त्वाप्रकटनमथक्कलिङ्गत्वं, तदेवं मुमुक्षोरपरतसर्वेन्द्रियस्य अवगादि-
परस्य मोक्षसाधनं तत्त्वज्ञानं अवश्यम्भावीति भावः ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरित्यत आरभ्याच्चावचं विद्यासाधनमवधारितं तत्फलं विद्या सिध्यन्ती किमिहैव जन्मनि सिध्यति उत कदाचिदमूत्रापीति चिन्त्यते, किं तावत् प्राप्तं इहैवेति । किं कारणं, श्रवणादिपूर्विका हि विद्या न च कश्चिदमूत्रं विद्या मे जायतामित्यभिसन्धाय श्रवणादिषु प्रवर्तते, समान एव तु जन्मनि विद्याजन्माभिसन्धाय तेषु प्रवर्तमानो दृश्यते । यज्ञादीन्यपि श्रवणादिद्वारेणैव विद्यां जनयन्ति प्रमाणजन्य-

बाल्यान्तमूत्रावचं विद्याहेतुमुक्त्वा तत्फलं विद्याजन्मकालं निरूपयति । ऐहिकमिति । उक्तहेत्वधीनधीजन्मविषये कारीर्यादिफले चित्रादिफले चोभयोपलब्धेर्वृत्तानुवादपूर्वकं संशयमाह । सर्वेति । श्रवणादिसामग्रीप्रतिबन्धशून्या विशिष्टधीप्रसवभूमिरित्युक्तेरत्र पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे श्रवणादीनां विद्योपायत्वनियमासिद्धिः, सिद्धान्ते प्रतिबन्धाभावापेक्षया तेषां तन्नियमसिद्धिरित्युपेत्य प्रश्नपूर्वकमैहिकत्वनियमं पूर्वपक्षमाह । किमिति । फलत्रैविध्योपलब्धौ तन्नियमे नास्ति हेतुरिति शङ्कते । किमिति । तत्र कारणमाह । श्रवणादीति । चित्रादिवदमूत्रापि धीहेतुत्वं श्रवणादेः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । कथं तर्हि तेषु प्रवृत्तिरित्याशङ्क्या तेषां कारीर्यादितुल्यत्वमाह । समान इति । श्रवणादीनां चक्षुरादिवत्तद्धीसाधनत्वात् कालान्तरीयकुम्भोपलम्भाय चक्षुरन्मीलनाभाववत् जन्मान्तरीयविद्यायै श्रवणादिषु प्रवृत्त्ययोगात् उपलभ्यमानसंसारदुःखनिवृत्तये च विद्यासाधनत्वात् कारीर्यादिवत्तुल्यजन्मन्येव विद्याजन्मेत्यर्थः । यज्ञादीनां जन्मान्तरीयफलानां धीहेतुत्वस्य विविदिषावाक्योक्तत्वाज्जन्मान्तरे धीजन्मेत्याशङ्क्याह । यज्ञेति । तेषां धीशुद्ध्या श्रवणादिघटकत्वात्

त्वाद्विद्यायाः । तस्मादैहिकमेव विद्याजन्मेत्येवं प्राप्ते वदामः,
 ऐहिकं विद्याजन्म भवति असति प्रसृतप्रतिबन्धे इति । एत-
 दुक्तं भवति यदा प्रक्रान्तस्य विद्यासाधनस्य कश्चित् प्रतिबन्धो
 न क्रियते उपस्थितविपाकेन कर्मन्तरेण तदेहैव विद्या
 *उपपद्यते, यदा तु खलु प्रतिबन्धः क्रियते तदाऽमूचेति । उप-
 स्थितविपाकत्वञ्च कर्मणो देशकालनिमित्तोपनिपाताद्भवति ।
 यानि चैकस्य कर्मणो विपाचकानि देशकालनिमित्तानि न
 तान्येवान्यस्यापीति नियन्तुं शक्यते यतो विरुद्धफलान्यपि
 कर्माणि भवन्ति, शास्त्रमप्यस्य कर्मण इदं फलमित्येतावति
 पर्यवसितं न देशकालनिमित्तविशेषमपि सङ्कीर्तयति । साध-

घटितेषु धियावश्यम्भायमित्यैहिकत्वनियम इत्यर्थः । अवणादीनां
 कारीर्यादितुल्यत्वे फलितमाह । तस्मादिति । अवणादिषु कृतेष्वपि न
 चेदत्र धीः स्यात् तेषामतदुपायतैवेति प्राप्तमनूद्य चित्रावदनियत-
 फलधीसाधनमिति सिद्धान्तेमाह । एवमिति । कृतेष्वपि अवणादिषु
 कदाचिद्विद्या नोत्पद्यते चेत्तर्हि तेषां तदुपायत्वमनियतं स्यादित्याश-
 ङ्ग्याह । एतदिति । कृतेष्वपि अवणादिषु अत्र विद्यानुदये कारीर्या-
 दाविव प्रतिबन्धो वा पौष्कल्याभावो वा तेषां कल्पनीयः, प्रतिबन्ध-
 होना हि सामग्री कार्ये हेतुर्न चैतावता तद्धेतुत्वहतिरित्यर्थः । उप-
 स्थितविपाकअवणादिविरोधात् कर्मण एव प्रतिबन्धमाशङ्क्याह ।
 उपस्थितेति । तैरेव देशादिभिर्विद्यार्थमेव अवणादिकर्म किमिति न
 विपच्यते तत्राह । यानीति । भोगार्थस्य कर्मणो ज्ञानार्थस्य च अव-
 णादेर्देशकालनिमित्तैकरूप्याभावे हेतुमाह । यत इति । कर्मणा अव-
 णादीनां प्रतिबन्धे तेभ्यो विद्योत्पत्तेरादिशास्त्रं व्याहन्येतेत्याशङ्क्याह ।
 शास्त्रमिति । तथापि कर्मण एव प्रतिबन्धकत्वं न अवणादीनामिति
 कुतो नियमस्तत्राह । साधनेति । यत्त्विह विद्याभावे कारीर्यादिवत्

नवीर्यविशेषात्त्वतीन्द्रिया हि कस्यचित् शक्तिराविर्भवतीति तत्-
प्रतिबद्धा परस्य तिष्ठति । न चाविशेषेण विद्यायामभिसन्धि-
नीत्यद्येत इहामूत्र वा मे विद्या जायतामित्यभिसन्धेर्निरङ्कुश-
त्वात् । अवणादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबन्धत्वापे-
क्षयैवोत्पद्यते । तथा च श्रुतिः दुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति—

‘अवणायापि बद्धभिर्यो न लभ्यः

गृण्वन्तोऽपि बहवो यन्न विदुः ।

आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा

आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः’ ॥ इति ।

गर्भस्य एव च वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावमिति वदन्ती

प्रतिबन्धादिसत्त्वकल्पनेन धिय आमुष्मिकत्वकल्पनमयुक्तमिहैव मे
विद्या स्यादित्यभिसन्धिदृष्टेरिति तत्राह । न चेति । दृश्यमानसंसार-
दुःखस्यानेकजन्मगामित्वं जानतो यदा कदाचिदनर्थनिवृत्तिः स्यादि-
त्यभिसन्धेः साधनसामर्थ्यानुसारेण सम्भावितत्वादित्याह । अभिस-
न्धेरिति । यत्तु अवणादीनां चक्षुरादिवद्दृष्टफलत्वमिति तत्राह । अव-
णादीति । तेषां विधानाददृष्टद्वारापि साधनत्वमवघातवदवगतं यच्चा-
दीनामनियतफलानां न साधनत्वविधेः विद्योत्पत्तेरनियतत्वमित्यर्थः ।
यत्तु ज्ञानादीनां घटकत्वात् घटितेषु अवणादिषु विद्याऽवश्यम्भावि-
नीति, तत्र प्रतिबन्धसत्त्वस्य औतलिङ्गसिद्धत्वान्नैवमित्याह । तथा
चेति । आत्मनः अवणमपि दुष्करं बह्वनामित्याह । अवणायेति ।
कथञ्चन अवणोऽपि तत्फलज्ञानं दुर्लभमित्याह । गृण्वन्त इति । तत्र
हेतुः । आश्चर्यं इति । यथावदस्यात्मनो वक्ताऽऽश्चर्योऽद्भूतवत् कश्चिदेव
सम्भवति सम्यगाचार्यसिद्धावपि तच्छ्रुत्वा लब्ध्वा साक्षात्कर्ताऽस्याश्चर्य-
स्तिष्ठतु साक्षात्कारः कुशलेनाचार्येणानुशिष्टोऽपि शास्त्रात् परोक्षतो
ज्ञाताऽप्याश्चर्यं एवेत्यर्थः । सम्प्रत्यामुष्मिकत्वे धियो लिङ्गमाह । गर्भस्य

जन्मान्तरसञ्चितात् साधनादपि जन्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति ।
 न हि गर्भस्थस्यैवैहिकं किञ्चित् साधनं सम्भाव्यते । स्मृतावपि
 'अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति' इत्यर्जुनेन पृष्टो
 भगवान् वासुदेवः 'न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात
 गच्छति' इत्युक्त्वा पुनस्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिं साधुकुले सम्भूति-
 ज्ञाभिधाय, अनन्तरं 'तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पूर्वदैहिकम्'
 इत्यादिना 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयाति परां गतिम्' इत्यन्ते-
 नैतदेव दर्शयति । तस्मादैहिकमामुष्मिकं वाविद्याजन्म प्रति-
 बन्धत्तयापेक्षयेति स्थितं ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदव-
 स्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

यथा मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलम्बिनः साधनवीर्यविशेषात्
 विद्यालक्षणे फले ऐहिकामुष्मिकफलत्वकृतो विशेषप्रतिनियमो
 दृष्टः, एवं मुक्तिलक्षणेऽप्युत्कर्षापकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनि-

इति । कयानुपपत्त्या श्रुतिरिममर्थं दर्शयति तत्राह । न हीति ।
 जन्मान्तरसञ्चितं साधनं जन्मान्तरेऽपि धियं साधयतीत्यत्र स्मृतिमाह ।
 स्मृताविति । श्रवणादीनां पौष्कल्येऽपि श्रुतिस्मृतिलिङ्गात् पञ्चादिफल-
 चित्रादिवदनियतकालत्वसिद्धेर्नानैकान्तिकफलत्वं तेषामित्युपसंहरति ।
 तस्मादिति ॥

विद्यारूपे फले कालोत्कर्षापकर्षकृतो विशेषनियमो दर्शितः, सम्यग्
 विद्याफलमोक्षे कस्यचिदपि विशेषनियमस्याभावं दर्शयति । एवमिति ।
 विद्याफलं मुक्तिर्विषयः, सा किं विद्यावदुत्कर्षापकर्षकृतविशेषवती

यमः स्यादित्याशङ्क्याह । एवं मुक्तिफलानियम इति । न खलु मुक्तिफले कश्चिदेवम्भूतो विशेषप्रतिनियम आशङ्कितव्यः, कुतः, तदवस्थावधृतेः । मुक्त्यवस्था हि सर्ववेदान्तेष्वेकरूपैवावधार्यते, ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था, न च ब्रह्मणोऽनेकाकारयोगोऽस्ति एकलिङ्गत्वावधारणात् 'अस्थूलमनणु' 'स एष नेति नेत्यात्मा' 'यत्र नान्यत् पश्यति ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् इदं सर्वं यदयमात्मा' 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कम्पयेत्' इत्यादि

किं वा नेति फलस्योभयथादृष्टेः संशये प्रकृतविद्याफलस्य प्रसङ्गतो निरतिशयतोक्त्या पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे मोक्षस्य कर्मसाध्यतया पुरुषार्थाधिकरणासिद्धिः, सिद्धान्ते तस्य ज्ञानैक्यसाध्यत्वात् तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह । यथेति । मुक्तिरूपचयापचयवती फलत्वात् विद्यावदित्यनुमानात् तस्याः कर्मसाध्यत्वाधिगमात् पुरुषार्थाधिकरणत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां विभजते । न खल्विति । उक्तोऽनुमाने जाग्रति कथमाशङ्क्या निरवकाशेति शङ्कते । कुत इति । मुक्तिस्वरूपब्रह्मैकरूप्यावधारणशास्त्रविरोधात् नानुमेति मत्वा सूत्रावयवमादाय व्याचष्टे । तदवस्थेति । मुक्तिर्नाम काचिदवस्था विद्यते चेत् अद्वितीयत्वविरोधादवस्थात्वात् जाग्रदवस्थावत् असावपि निवृत्तिमती स्यादित्याशङ्क्याह । ब्रह्मैवेति । कथमेतावता मुक्तेरुत्कर्षकृतविशेषराहित्यमित्याशङ्क्याह । न चेति । न स्थानतोऽपीत्यधिकरणे निर्विशेषत्वमस्थूलादिश्रुत्या ब्रह्मणो निरूपितमिति स्मारयति । एकेति । इतश्च मुक्तोर्निरतिशयत्वमित्याह । अपि चेति । काष्ठोपचयापचयाभ्यां ज्वालोपचयापचयदृष्टेरन्तरङ्गवहिरङ्गतदभ्यासादिसाधनोपचयापचयाभ्यां विद्योपचयापचयसम्भवात् तत्फले मुक्तावपि तौ स्यातामित्याशङ्क्य हेत्वन्तरं स्फोरयति । न विद्येति । विद्यैव सातिशया स्वसाध्येऽपि कथञ्चिदतिशयमादध्यादित्याशङ्क्याह । तद्धोति ।

श्रुतिभ्यः । अपि च विद्यासाधनं स्ववीर्यविशेषात् स्वफल एव
 विद्यायां कश्चिदतिशयमाशङ्कयेत् न विद्याफले मुक्तौ तद्वि-
 साध्यं नित्यसिद्धस्वभावभूतमेव विद्ययाधिगम्यत इत्यसकृद-
 वादिष्य । न च तस्यामप्युत्कर्षनिकर्षात्मकोऽतिशय उपपद्यते,
 निकृष्टाया विद्यात्वाभावात्, उत्कृष्टैव हि विद्या भवति, तस्मात्
 तस्याच्चिराचिरोत्पत्तिस्वरूपो विशेषो भवेत् न तु मुक्तौ कश्चि-
 दतिशयसम्भवोऽस्ति । विद्याभेदाभावादपि तत्फलभेदनियमा-
 भावः कर्मफलवत्, न हि मुक्तिसाधनभूताया विद्यायाः कर्म-
 णामिव भेदोऽस्ति । सगुणासु तु विद्यासु 'मनोमयः प्राणश-
 रीरः' इत्याद्यासु गुणावापोद्वापवशात् भेदोपपत्तौ सत्यामुप-
 पद्यते यथास्वं फलभेदनियमः कर्मफलवत् । तथा च लिङ्ग-
 दर्शनं 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति नैवं निर्गुणायां

तर्हि मुमुक्षूणां विद्यार्थिनां प्रवृत्त्यानर्थक्यं तत्राह । विद्ययेति ।
 तस्यामतिशयमाश्रित्य मुक्तौ नातिशयोऽस्तीत्युक्तमिदानीं विद्यापि मो-
 क्षहेतुतत्त्वसाक्षात्कारलक्षणाऽतिशयवतीत्याह । न चेति । कथं तर्हि
 पूर्वाधिकरणे विद्याया विशेषो दर्शितस्तत्राह । तस्मादिति । मुक्तावपि
 तर्हि तादृशोऽतिशयो भविष्यति तत्राह । न त्विति । विद्योत्पत्तिर्ना-
 न्तरीयदत्वेनाविद्यानिवृत्तिरूपाया मुक्तेरावश्यकत्वादित्यर्थः । मुक्ते-
 र्निर्विशेषत्वे हेत्वन्तरमाह । विद्येति । एकरूपत्वादात्मनस्तदाकारवि-
 द्यायां विशेषाभावाद्नेकरूपे फलोत्पादकत्वायोगात् तत्फले विशेषा-
 सिद्धिरित्यर्थः । विद्यायां भेदाभावं प्रपञ्चयति । न हीति । स्वगुण-
 विद्यावत् विद्यात्वादात्मविद्यायां भेदः स्यादित्याशङ्क्य विषयभेदात् तत्र
 भेदेऽपि नात्र विषयभेदोऽस्तीत्याह । सगुणास्त्विति । तत्र फलभेदे मा-
 नमाह । तथा चेति । दार्ष्टान्तिके विशेषमाह । नैवमिति । तत्त्व-
 विद्याविशेषे गुणाभावे स्मृतिमाह । तथा चेति । कस्यचित् निर्गुणवि-

विद्यायां, गुणाभावात् । तथा च स्मृतिः । 'न हि गतिरधिकास्ति कस्यचित् सति हि गुणे प्रवदन्यतुल्यताम्' इति । तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरिति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥

इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पाद-
कृतौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

तृतीयाध्यायः समाप्तः ।

द्यावतः पुरुषस्य गतिः फलमिति यावत् । तत्र नूनाधिकभावाभावे हेतुमाह । सति हीति । पुनरुक्तेरर्थवत्त्वमाह । तदवस्थेति । तदेवं मुक्तेर्निरतिशयत्वात् न कर्मसाध्यतेति युक्तं पुरुषार्थाधिकरणमिति भावः ॥

इति श्रीशुद्धानन्दशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतौ शारीरकभाष्यव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च समाप्तः ।

ॐ परमात्मने नमः ।

आवृत्तिरसकदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीयेऽध्याये परापरासु विद्यासु साधनाश्रयो विचारः प्रा-
येणात्यगात्, अथेह चतुर्थेऽध्याये फलाश्रय आगमिष्यति, प्रस-
ङ्गागतञ्चान्यदपि किञ्चित् चिन्तयिष्यते, प्रथमं तावत् कति-
भिश्चिदधिकरणैः साधनाश्रयविचारविशेषमेवानुसरामः । 'आ-
त्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' 'तमेव
धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इति
चैवमादिश्रवणेषु संशयः, किं सकृत्प्रत्ययः कर्तव्य आहोस्विदा-

ॐ रामचन्द्राय नमः ।

यज्ज्ञानाज्जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिगतिवर्जिता ।

लभ्यते तत्परं ब्रह्म रामनामास्मि निर्भयं ॥ १ ॥

ॐ । आवृत्तिरसकदुपदेशात् । साधनं निरूप्य फलं निरूप्यत इत्य-
ध्याययोर्हेतुफलभावं सङ्गतिमाह । तृतीय इति । फलप्रसङ्गेनोत्क्रान्ति-
रर्चिरादिमार्गश्च विचारार्थ इत्याह । प्रसङ्गेति । पूर्वं साक्षादेव
श्रुत्युक्तं सन्न्यासादि साधनं चिन्तितं, सम्प्रति फलार्थापत्तिगम्यमावच्या-
दिकं मघाश्लेषाधिकरणात् प्राक् चिन्त्यते, तदारभ्य जीवन्मुक्तिस्ततो हि-

वृत्त्येति, किं तावत् प्राप्तं सकृदप्रत्ययः स्यात् प्रयाजादिवत्, ता-
वता शास्त्रस्य कृतार्थत्वात्, अश्रूयमाणायां ह्यावृत्तौ क्रियमा-
णायामशास्त्रार्थः कृतो भवेत् । नन्वसकृदुपदेशा उदाहृताः
'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादयः । एवमपि याव-
च्छब्दमावर्तयेत् सकृच्छ्रवणं सकृन्मननं सकृन्निदिध्यासनञ्चेति
नार्तिरिक्तं, सकृदुपदेशेषु तु वेद उपासीतेत्यादिष्वनावृत्ति-
रित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या । कुतः, असकृदु-
पदेशात् । 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्येवंजातीयको
ह्यसकृदुपदेशः प्रत्ययावृत्तिं सूचयति । ननूक्तं यावच्छब्दमे-

तीयपादे उत्क्रान्तिस्तृतीये अर्चिरादिमार्गस्य गन्तव्यस्य च निर्णय-
श्चतुर्थे ज्ञानोपासनयोः फलनिर्णय इति पादार्थविवेकः । आद्या-
धिकरणस्य अवणादिसाधनं विषयमनूद्य हेधानुष्ठानदर्शनात् संशय-
माह । आत्मा वा इति । श्रोतात्मधीसाधनफलविचारारम्भकत्वात्
सर्वाधिकरणानां श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः उक्तास्तत्तत्पादार्थसम्बन्धात्
तत्तत्पादसङ्गतिः, मोक्षे विशेषाभाववत् अवणादावावृत्तिविशेषो ना-
स्तीति दृष्टान्तलक्षणावान्तरसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह । किं तावदिति ।
अत्र पूर्वपक्षे अवणादेः प्रयाजवददृष्टार्थत्वात् सकृदनुष्ठानफलं, सिद्धान्ते
त्ववघातवत् दृष्टार्थत्वात् यावत्फलमावृत्तिरिति भेदः । असकृदुप-
देशान्यथानुपपत्त्या साधनवृत्तौ शास्त्रस्य तात्पर्यमिति शङ्कते । नन्वस-
कृदिति । अवणादीनां समुच्चयसिद्ध्यर्थत्वेनासकृदुक्तेरन्यार्थोपपत्तेर्ना-
वृत्तौ तात्पर्यमित्याह । एवमपीति । सगुणसाक्षात्कारसाधनेष्वप्य-
नावृत्तिमाह । सकृदिति । यदप्यसकृदुपदेश आवृत्तिसमुच्चययो-
रन्यतरसूचकत्वेनान्यथासिद्धः, तथापि दृष्टे सम्भवत्यदृष्टमात्रकल्प-
नानुपपत्तेः अवणादेरावृत्तिद्वारा साक्षात्कारफलस्य घट्जादौ दृष्ट-
त्वादसकृदुक्तिरावृत्तिं सूचयति । दृष्टार्थत्वादिति । न्यायानुग्रहादि-

वावर्तयेन्नाधिकमिति । न, दर्शनपर्यवसानत्वादेशां । दर्शनपर्य-
वसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति,
यथाऽवघातादीनि तण्डुलादिनिष्पत्तिपर्यवसानानि तद्वत् अपि
चोपासनं निदिध्यासनं चेत्यन्तर्णीतावृत्तिगुणैव क्रियाऽभिधी-
यते । तथा हि लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इति च
यस्तात्पर्येण गुर्वादीननुवर्तते स एवमुच्यते । तथा ध्यायति
प्राधितनाथा पतिमिति या निरन्तरस्मरणा पतिं प्रति सोत्कण्ठा
सैवमभिधीयते । विद्युपास्त्योश्च वेदान्तेषु, व्यतिकरेण प्रयोगो
दृश्यते, क्वचिदिदिनोपक्रम्योपास्तिनोपसंहरति, यथा ‘यस्तद्वेद
यत् स वेद स मयैतदुक्तः’ इत्यत्र ‘अनुम एतां भगवो देवतां
शाधि यां देवतामुपास्ते’ इति । क्वचिच्चेोपास्तिनोपक्रम्य विदि-
नोपसंहरति ‘यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीत’ इत्यत्र ‘भाति च तपति

त्याह । न दर्शनपर्यवसानत्वादिति । ध्यानस्य त्वावृत्तेर्वेदोपासीतेति
शब्दे श्रुतत्वात् न केवलार्थिकत्वमित्याह । अपि चेति । अस्युपास्ति-
शब्दस्यावृत्तिवाचित्वं तथापि वेदेतिशब्दोक्तवेदनेष्वहंग्रहेषु कथमा-
वृत्तिसिद्धिरित्यत आह । विद्युपास्त्योश्चेति । शब्दयोरेकार्थत्वमुदा-
हरति । क्वचिदिति । स रैको यद्वेद तत् प्राणतत्त्वं रैकादन्योऽपि यः
क्वचिद्वेद तत्फले सर्वोऽन्तर्भवतीत्येतदुक्ते इत्थं मयोत्कृष्टत्वेन स रैक
उक्तः इति हंसं प्रति हंसान्तरवचनं, तच्छ्रुत्वा रैकं गत्वावाच जानश्रुतिः,
हे भगव एतां रैकविदितां देवतां मेऽनुशाधि मत्तमुपदिशेत्पर्यः । एव-
सगुणनिर्गुणसाक्षात्कारसाधनस्यावृत्तिः श्रौती चार्थसिद्धा च दृष्टा-
र्थत्वात्, श्रवणमननयोः स्वसकृदुपदेशादर्थसिद्धैवावृत्तिरिति विशेषः ।
आदित्यस्यैकस्यैवोद्गीये सम्पाद्योपासनात् मम त्वमेक एव पुत्त्रोऽसीति

च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद' इति । तस्मात् सकृदुपदेशेऽप्यवृत्तिसिद्धिः । असकृदुपदेशस्त्वावृत्तेः सूचकः ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गमपि प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथा हि उद्गीथविज्ञानं प्रस्तुत्य 'आदित्य उद्गीथः' [छा० उ०] इत्येतदेकपुत्ततादोषेणापोद्य 'रश्मींस्त्वं पर्यावर्तयात्' इति [छा० उ०] रश्मिवज्जलविज्ञानं वज्रपुत्ततायै विदधत् सिद्धवत् प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति । तस्मात् तस्मान्मान्यात् सर्वप्रत्ययेऽप्यवृत्तिसिद्धिः । अत्राह भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेऽप्यवृत्तिः तेऽप्यवृत्तिसाध्यस्यातिशयस्य सम्भवात् । यस्तु परब्रह्मविषयः प्रत्ययो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परं ब्रह्म *समर्थयति तत्र किमर्थावृत्तिरिति । सकृच्छ्रुतौ ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरावृत्त्यभ्युपगम इति चेत्, न

कौषीतकिः पुत्तमुवाच अतस्त्वं तथा माकृथाः किन्तु बह्वन् रश्मीनादित्यञ्च पर्यावर्तय तान् एतन्नावर्तयस्वत्यर्थः । तलोपश्रान्दसः ॥

अत्र पर्यावृत्तिशब्दात् सिद्धवदुद्गीथध्यानस्यावृत्तिरुक्ता ततो ध्यानत्वसामान्यात् फलपर्यन्तत्वसामान्यात् वा लिङ्गात् सर्वत्र अवगमनन्यानेऽप्यवृत्तिसिद्धिरित्याह । लिङ्गाच्चेति । एवं तावत् गुणनिर्गुणसाक्षात्कारसाधनेऽप्यवृत्तिरुक्ता तत्र सगुणध्यानादेरावृत्तिमङ्गीकृत्य निर्गुणश्रवणादिष्ववृत्तिमाक्षिपति । अत्राहेत्यादिना । वाक्यं निर्गुणसाक्षात्कारजनने शक्तं न वा, आद्ये सकृत्श्रुतवाक्यात् साक्षात्कारसिद्धेरावृत्तिर्दृष्टेत्युक्ता द्वितीयं शङ्कते । सकृदिति । अशक्तस्यावृत्तावपि फलानुपपत्तिरित्याह । नेति । तथापीति स्वतोऽशक्तस्य युक्तिसाहित्यात् शक्तावपीत्यर्थः । वाक्ययुक्तिभ्यां परोक्षज्ञाने जाते-

* समर्थयतीति वर्ध० का० ।

आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः । यदि हि 'तत्त्वमसि' इत्येवंजा-
तीयकं वाक्यं सङ्गच्छ्यमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नोत्पादयेत्
ततस्तदेव चावर्तमानमुत्पादयिष्यति इति का प्रत्याशा स्यात् ।
अथोच्येत न केवलं वाक्यं कञ्चिदर्थं साक्षात्कर्तुं शक्नोत्यतो
युक्त्यपेक्षं वाक्यमनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति, तथाप्यावृत्त्या-
नर्थक्यमेव, साऽपि हि युक्तिः सङ्गत्प्रवृत्तैव स्वमर्थमनुभाव-
यिष्यति । अथापि स्यात् युक्त्या वाक्येन च सामान्यविषयमेव
विज्ञानं क्रियते न विशेषविषयं, यथाऽस्ति मे हृदये शूल-
मित्यतो वाक्यात् गात्रकम्पादिलिङ्गाच्च शूलसङ्गावसामान्य-
मेव परः प्रतिपद्यते न विशेषमनुभवति, यथा स एव शूली
विशेषानुभवश्चाविद्याया निवर्तकः तदर्थोत्तिरिति चेत्, न,
असकृदपि तावन्मात्रे क्रियमाणे विशेषविज्ञानोत्पत्त्यसम्भवात्,
न हि सङ्गत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्तिभ्यामनवगतो विशेषः शत-
कृतोऽपि प्रयुज्यमानाभ्यामवगन्तुं शक्यते, तस्मात् यदि शास्त्र-
युक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपाद्येत यदि वा सामान्यमेवोभयथापि

ऽप्यपरोक्षज्ञानार्थमावृत्तिरिति शङ्कते । अथापि स्यादिति । तयोः परोक्ष-
ज्ञानहेतुत्वस्वाभावात् आवृत्तावपि न साक्षात्कारः स्यादिति परिहर-
ति । नासकृदपीति । यदि तयोः साक्षात्कारसामर्थ्यं यदि वा परोक्ष-
ज्ञानसामर्थ्यं उभयथा आवृत्त्यनपेक्षेत्याह । तस्मादिति । प्रमादवैचित्र-
त्वादप्यावृत्त्यनियम इत्याह । न चेति । प्रमेयस्यानंशत्वाच्च तथेत्याह ।
अपि चेति । द्विविधो ह्यधिकारी स्यात् कश्चित् जन्मान्तराभ्यासात् नि-
रस्तसमस्तसम्भावनादिप्रतिबन्धः कश्चित् प्रतिबन्धवानिति । अत्राद्यं

सकृत्प्रवृत्ते एव ते स्वकार्यं कुरुत इत्यावृत्त्यनुपयोगः । न च सकृत्प्रयुक्ते शास्त्रयुक्ती कस्यचिदप्यनुभवं नेत्यादयत इति शक्यते नियन्तुं, विचित्रप्रज्ञत्वात् प्रतिपत्तृणां । अपि चानेकां-
 शोपेते लौकिके पदार्थे सामान्यविशेषवति एकेनावधानेनै-
 कसंशमवधारयत्यपरेणापरमिति *स्यादप्यभ्यासोपयोगो यथा
 दीर्घप्रपाठकग्रहणादिषु न तु निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यर-
 हिते चैतन्यमात्रात्मके प्रमोत्यत्तावभ्यासापेक्षा युक्तेति । अत्रो-
 च्यते, भवेदावृत्त्यानर्थक्यं तं प्रति यस्तत्त्वमसि इति सकृदुक्तमेव
 ब्रह्मात्मत्वमनुभवितुं शक्नुयात् यस्तु न शक्नोति तं प्रत्युपयु-
 ज्यत एवावृत्तिः, तथा हि छान्दोग्ये 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युप-
 दिश्य 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति पुनः पुनः परि-
 चोद्यमानस्तत्तदाशङ्काकारणं निराकृत्य तत्त्वमसि इत्येवासकृ-
 दुपदिशति । तथा च 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादि
 दर्शितं । ननूक्तं सकृच्छ्रुतं चेत् तत्त्वमसिवाक्यं स्वमर्थमनु-
 भावयितुं न शक्नोति ततः आवर्त्यमानमपि नैव शक्यतीति ।

प्रत्यावृत्तेरानर्थक्यमिष्टं, द्वितीयस्य तु प्रतिबन्धनिरासाय तदपेक्षेति
 समाधत्ते । अत्रोच्यते इति । आवृत्तेः प्रतिबन्धनिरासार्थत्वे लिङ्ग-
 माह । तथा हीति । यथा षड्जादिस्वरभेदसाक्षात्कारशक्तमपि
 श्रोत्रमभ्यासमपेक्षते तथा ब्रह्मात्मसाक्षात्कारशक्तं वाक्यं तदपेक्ष-
 मित्यनुभवमाश्रित्याह । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति । तत्त्वंपद-
 लक्ष्यार्थस्य दुर्बोधत्वादज्ञानप्रयुक्तसंशयादिप्रतिबन्धसम्भवात् तद्धंसाय
 आवृत्तिरेष्टयेति वाच्यलक्ष्यविवेकपूर्वकमाह । अपि चेत्यादिना ।

* स्यादप्यावृत्त्युपयोग इति वर्ध० ।

नैष दोषः, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, दृश्यन्ते हि सकृच्छ्रुतात्
वाक्यात् मन्दप्रतीतं वाक्यार्थमावर्तयन्तस्तदाभासव्युदासेन
सम्यक् प्रतिपद्यमानाः । अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्य
तत्पदार्थभावमाचष्टे, तत्पदेन च प्रकृतं सत् ब्रह्मेच्छित्तं जगतो
जन्मादिकारणमभिधीयते, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्म' 'अदृष्टं द्रष्टुं अविज्ञातं विज्ञातं अजं अजर-
ममरमस्यूलमनखह्रस्वमदीर्घम्' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धं । तत्रा-
जादिशब्दैर्जन्यादयो भावविकाराः निवर्तिताः, अस्यूलादि-
शब्दैश्च स्यौल्यादयो द्रव्यधर्माः, विज्ञानादिशब्दैश्च चैतन्यप्र-
काशात्मकत्वमुक्तं, एष व्यावृत्तसर्वसंसारधर्मकोऽनुभवात्मको
ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदान्ताभियुक्तानां प्रसिद्धस्तया त्वंपदा-
र्थोऽपि प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता देहादारभ्य प्रत्यगात्मतया
सम्भाव्यमानश्चैतन्यपर्यन्तत्वेनावधारितः । तत्र येषामेतौ पदा-
र्यावज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिबद्धौ तेषां तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं स्वार्थं
प्रमां नोत्पादयितुं शक्नोति पदार्थज्ञानपूर्वकत्वात् वाक्यार्थ-
ज्ञानस्येत्यतस्तान् प्रत्येष्टव्यः पदार्थविवेकप्रयोजनः शास्त्रयुक्त्य-
भ्यामः । यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंशस्तथापि अर्था-

यदुक्तमनंशत्वात् प्रमेयस्यावृत्त्यनर्थक्यमिति तत्राह । यद्यपीति ।
आरोपितांशनिरासाय न मे देहो नेन्द्रियं इत्यभ्यासो युक्त इत्यर्थः ।
वाक्यार्थज्ञाने सति कथमभ्यासनियमः प्रमाणज्ञानस्याभ्यासायोगात्
ज्ञानिनः अवगादिनियमायोगाच्च इत्यत आह । तत्त्विति । ज्ञानात्
प्रागेव अवगादिव्यापारनियमनं क्रियत इत्यर्थः । अधिकं शङ्कितुमुक्त-

रोपितं तस्मिन् बह्वंशत्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादि-
लक्षणं तत्रैकेनावधानेनैकमंशमपोहति अपरेणापरमिति यु-
ज्यते तत्र क्रमवती प्रतिपत्तिः, तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः ।
येषां पुनर्निपुणमतीनां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणः पदार्थवि-
षयः प्रतिबन्धोऽस्ति ते शक्नुवन्ति सकृदुक्तमेव तत्त्वमसिवाक्यार्थ-
मनुभवितुमिति तान् प्रत्यावृत्त्यानर्थक्यमिष्टमेव, सकृदुत्पन्नैव
ह्यात्मप्रतिपत्तिरविद्यां निवर्तयति इति नात्र कश्चिदपि क्रमो-
ऽभ्युपगम्यते । सत्यमेवं युज्येत यदि कस्यचिदेवं प्रतिपत्तिर्भवेत्,
बलवती ह्यात्मनो दुःखित्वादिप्रतिपत्तिः, अतो न दुःखि-
त्वाद्यभावं कश्चित् प्रतिपद्यत इति चेत् । न, देहाद्यभिमान-
वत् दुःखित्वाद्यभिमानस्य मिथ्याभिमानत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षं
हि देहे क्विद्यमाने दह्यमाने चाऽहं क्विद्ये दह्ये इति च मिथ्या-
भिमानो दृष्टः, तथा वाद्यतरेष्वपि पुत्रमित्रादिषु सन्तप्यमा-
नेषु अहमेव सन्तप्ये इत्यध्यारोपो दृष्टः, तथा दुःखित्वाद्यभिमा-
नोऽपि स्यात् देहादिवदेव चैतन्यादहिरूपलभ्यमानत्वात् दुःखि-
त्वादीनां, सुषुप्तादिषु चाननुवृत्तेः, चैतन्यस्य तु सुषुप्तेऽप्यनुवृत्ति-

मनुवदति । येषामिति । अधिकं शङ्कते । सत्यमिति । दुःखित्वप्रत्यक्ष-
विरोधात् वाक्यादैक्यधीर्नोदेति इत्यर्थः । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वादवि-
रोध इत्याह । नेत्यादिना । दुःखादयो नात्मधर्माः दृश्यत्वात् देहादि-
वत्, नाप्यात्मस्वरूपाः आत्मानि सत्यप्यननुवृत्तित्वात् व्यतिरेकेण चैतन्य-
वदित्यर्थः । निर्दुःखचिदात्मनि दुःखादिधिरो भ्रान्तित्वात् वाक्यार्था-
नुभवो न विरुध्यत इत्याह । तस्मादिति । अनुभवे जातेऽप्यावृत्त्याद्य-
नुष्ठानं किं न स्यादित्यत आह । न चैवमिति । रतिः कामः आत्मकाम-

मामनन्ति 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति' इत्यादिना ।
तस्मात् सर्वदुःखविमुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्येष आत्मानुभवः ।
न चैवमात्मानमनुभवतः किञ्चिदन्यत् कृत्यमवशिष्यते । तथा
च श्रुतिः 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः'
इत्यात्मविदः कर्तव्याभावं दर्शयति । स्मृतिरपि—

‘यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते’ ॥ इति ।

यस्य तु नैषोऽनुभवो द्रागिव जायते तं प्रत्यनुभवार्थ एवा-
वृत्त्यभ्युपगमः । तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात् प्रच्याव्यावृत्तौ
प्रवर्तयेत्, न हि वरघाताय कन्यामुद्राहयन्ति । नियुक्तस्य
चास्मिन्नाधिकृतोऽहं कर्ता मयेदं कर्तव्यमित्यवश्यं ब्रह्मप्रत्यय-
विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते । यस्तु स्वयमेव मन्दमतिरप्रतिभा-
नात् वाक्यार्थं जिहासेत् तस्यैतस्मिन्नेव वाक्यार्थे स्थिरीकार
आवृत्त्यादिवाचो युक्त्याऽभ्युपेयते, तस्मात् परब्रह्मविषयेऽपि
प्रत्यये तदुपायोपदेशेष्वावृत्तिसिद्धिः ॥

तथा तृप्तिर्विषयः तृष्णाक्षयः तेन सन्तोषे आत्मानन्दानुभवः इति
भेदः । नन्वावृत्तौ नियोगात् प्रवृत्तिर्वाच्या तथा च नियुक्तत्वबुद्धे-
रकर्त्रात्मधीर्न स्यादित्यत आह । तत्रापीति । आवृत्त्यभ्युपगमेऽप्यकर्ता-
हमित्यनुभवात् प्रच्याव्य गुरुरन्यो वा नियोगात् न प्रवर्तयेदुक्तदोषा-
दित्यर्थः । कथं तर्हि प्रवृत्तिरित्यत आह । यस्त्विति । अप्रतिभाना-
दसम्भावनादिनेत्यर्थः । शिष्यबुद्ध्यनुसारेण श्रोतव्यादिवचोभिः प्र-
धानसिद्ध्यर्थमावृत्त्यादौ प्रवर्तयेदित्यर्थः ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा स किं अहमिति गृही-
तव्यः किं वा मदन्य इति तावद्विचारयति । कथं पुनरात्मशब्दे
प्रत्यगात्मविषये श्रूयमाणे संशय इति । उच्यते, अयमात्मशब्दे
मुख्यः शक्यतेऽभ्युपगन्तुं सति जीवेश्वरयोरभेदसम्भवे, इतरथा तु
गौणोऽयमभ्युपगन्तव्य इति मन्यते । किं तावत् प्राप्तं नाहमिति
ग्राह्यः, न ह्यपहतपाप्मत्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन शक्यते
गृहीतुं, विपरीतगुणो वाऽपहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन, अपहत-
पाप्मत्वादिगुणश्च परमेश्वरः, तद्विपरीतगुणस्तु शारीरः, ईश्व-
रस्य च संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावप्रसङ्गः, ततः शास्त्रानर्थक्यं ।
संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वेऽधिकार्यभावात् शास्त्रानर्थक्यमेव प्र-
त्यक्षादिविरोधश्च । अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं शास्त्रात् कर्तव्यं,
प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादिदर्शनमिति चेत्, काममेवं भवतु न
तु संसारिणो मुख्य *आत्मेश्वरभाव इत्येतावन्नः प्रापयितव्य-
मित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । आत्मैत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः, तथा

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । पूर्वत्र ध्यानादेरावृत्तिरुक्ता
तामुपजीय तत्त्वज्ञानार्थं ध्यानावृत्तिकाले किमहं ब्रह्मेति ध्यातव्यं
उत मत्स्वामीश्वर इत्यैक्यभेदमानाभ्यां संशयमाह । य इति । शब्दा-
देरप्रमित इत्यादावयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिरैक्यनिर्णयात् संशयमा-
क्षिपति । कथमिति । भेदश्रुत्यनुग्रहात् भेदप्रत्यक्षादिप्राधान्यमालभ्य
संशय इत्याह । उच्यते इति । अभेदश्रुतीनां गौणत्वमुख्यत्वे उभयत्र
फलं, यद्यप्ययं प्रत्यक्षादिविरोधाद्यभेदपरिहारो द्वितीयाध्यायसङ्गत-

हि परमेश्वरप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैवैनमुपगच्छन्ति 'त्वं
 वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते' इति । तथा-
 ऽन्येऽपि 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवमादय आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः ।
 ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवेश्वरं वेदान्तवाक्यानि 'एष त आत्मा सर्वा-
 न्तर एष त आत्मान्तर्याम्यमृतस्तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि'
 इत्येवमादीनि । यद्युक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन
 भविष्यति इति । तद्युक्तं, गौणत्वप्रसङ्गात् वाक्यवैरूप्याच्च ।
 यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते सकृदेव तत्र वचनं भवति
 'यथा मनो ब्रह्मेत्यादित्यो ब्रह्म' इत्यादि । इह पुनस्त्वमह-
 मस्यहञ्च त्वमसीत्याह, अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रति-
 पत्तिर्भेददृश्यपवादाच्च । तथा हि 'अथ योऽन्यां देवतामुपा-
 स्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि' इति 'न स वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति
 य इह नानेव पश्यति सर्वन्तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद'
 इत्येवमाद्या भूयसी श्रुतिर्भेददर्शनमपवदति । यत्तूक्तं न विरुद्ध-
 गुणयोरन्योन्यात्मत्वसम्भव इति । नायं दोषः, विरुद्धगुण-

स्तथाप्यैक्यश्रुतेरविरुद्धत्वनिश्चयस्य समाधावन्तरङ्गत्वादिह सङ्गतिः ।
 विरुद्धयोरैक्यदृष्टिरसिद्धेत्याह । नाहमिति । किञ्च किमेश्वरस्य
 जीवमात्रत्वमैक्यं जीवस्येश्वरमात्रत्वं वेति विकल्प्य क्रमेण दृषयति ।
 ईश्वरस्य चेत्यादिना । एकत्वश्रुतिप्रामाण्यायैक्यध्यानं कार्यमिति शङ्क-
 ते । अन्यत्वेऽपीति । एकत्वध्यानमस्मत्तदृष्टमेव । एकत्वन्तु नास्तीत्याह ।
 काममिति । अभेदश्रुतीनां फलवदपूर्वार्थतात्पर्येण गौणत्वायोगाद् भेद-
 श्रुतीनां कल्पितभेदानुवादित्वात् प्रत्यक्षादेरपि तद्विषयत्वात् विम्ब-
 प्रतिविम्बयोरिव विरुद्धधर्माणां मिथ्यात्वात् मुख्यमैक्यमिति सिद्धा-
 न्तयति । एवमित्यादिना । ईश्वरस्य जीवत्वं न प्रतिपाद्यं येनेश्वराभाव

ताया मिथ्यात्वोपपत्तेः । यत्पुनरुक्तं ईश्वराभावप्रसङ्ग इति । तदसत्, शास्त्रप्रामाण्यादनभ्युपगमाच्च । न हीश्वरस्य संसार्थात्मत्वं प्रतिपाद्यते इत्यभ्युपगच्छामः किं तर्हि संसारिणः संसारित्वापोहेनेश्वरात्मत्वं प्रतिपिपादयिषितमिति, एवं च सत्यद्वैतेश्वरस्यापहतपाप्मत्वादिगुणता, विपरीतगुणता तु ईश्वरस्य मिथ्येति व्यवतिष्ठते । यदप्युक्तमधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्चेति । तदप्यसत्, प्राक् प्रबोधात् संसारित्वाभ्युपगमात् तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्य । यत्र तस्य 'सर्वमात्मैवाभूत् तत्त्वेन कल्प्येत्' इत्यादिना हि प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावं दर्शयति, प्रत्यक्षाद्यभावे श्रुतेरप्यभावप्रसङ्ग इति चेत्, न, दृष्टत्वात्, अत्र 'पिताऽपिता भवति' इति ह्युपक्रम्य 'वेदा अवेदाः' इति वचनादिष्यत एवास्माभिः श्रुतेरप्यभावः प्रबोधे । कस्य पुनरयमप्रबोध इति चेद्यस्त्वं पृच्छसि तस्य ते इति वदामः । नन्वहमीश्वर एवेकः श्रुत्या यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि नास्ति कस्यचिदप्रबोधः । योऽपि दोषश्चोद्यते

स्यात् किन्तु जीवेश्वरत्वं । न चैवमधिकार्यभावः एकत्वप्रबोधात् प्रागधिकारिभेदाङ्गीकारादित्याह । यत्पुनरुक्तमित्यादिना । वेदसत्यत्वश्रद्धालुः शङ्कते । प्रत्यक्षाद्यभाव इति । वर्णेषु क्रमस्वरयोरभावादुपलब्ध्वनिस्थयोरवापो वाच्यस्तथा चारोपितक्रमस्वरविशिष्टवर्णात्मकवेदस्य मिथ्यात्वं दुर्वारं, वादिनां सत्यत्वाग्रहस्त्वविद्याविजृम्भित इति वेदसत्यत्वाभावो न दोष इत्याह । नेति । अविद्यामाक्षिपति । कस्येति । प्रश्लिङ्गेन त्वय्येव तस्याः सिद्धत्वादाक्षेपानुपपत्तिरित्याह । यस्त्विति । अज्ञानमूलत्वात् प्रश्नादेरिति भावः । सर्वज्ञाभिन्ने मयि कथमज्ञानमिति शङ्कते । नन्विति । अभेदज्ञानात् प्राक् चिन्मात्रस्य तवैवा-

कैश्चिदविद्यया किलात्मनः सद्वितीयत्वादद्वैतानुपपत्तिरिति
सोऽप्येतेन प्रत्युक्तस्तस्मादात्मन्येवेश्वरे मनो दधीत ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

‘मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममयाधिदैवतमाकाशो ब्रह्म’
[का०।३।१८] इति, तथा ‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः’ [का०
।३।१९] ‘स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते’ [का०।७।५] इत्येवमा-
दिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः, किन्तेष्वप्यात्मग्रहः कर्तव्यो न
वेति। किं तावत् प्राप्तं तेष्वप्यात्मग्रह एव युक्तः, कस्मात्, ब्रह्मणः
श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात्। प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात्
ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न प्रतीकेष्वात्म-
मतिं वधीयात्, न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेना-
कलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्म-

ज्ञानाश्रयत्वमनुभवसिद्धाज्ञानस्यापलापायोगात्। ज्ञाने त्वनिर्वाच्यस्य
तस्य बाधान्नाश्रयापेक्षेत्याह। यद्येवमिति। अनिर्वाच्यत्वे दोषान्तर-
मपि निरस्तमित्याह। योऽपीति ॥

न प्रतीकेन हि सः। उभयथा ज्ञानसम्भवात् संशयः, यथा ब्रह्मण्य-
भेदसत्त्वादहंग्रह उक्तः एवं प्रतीकेष्वपि ब्रह्मविकारितया जीवा-
भिन्नब्रह्माभिन्नत्वात् जीवाभेदसत्त्वेनाहंग्राहः कार्य इति दृष्टान्तेन
पूर्वपक्षः। अत्र प्रतीकोपास्तीनामहंग्रहोपास्तिभिरविशेषः। सिद्धान्ते
तु विशेषसिद्धिरिति फलं। एतदारम्भाधिकरणत्रयस्य प्रासङ्गिकी पाद-
सङ्गतिः। ब्रह्मैक्यध्यानप्रसङ्गागतत्वादिति विवेकः। किं प्रतीकेष्वात्मत्वा-
नुभवबलादहंग्रह उत वस्तुतः, जीवाभेदसत्त्वात् नाद्य इत्याह। न हि
स इति। नानुभवति इत्यर्थः। द्वितीयमप्यसिद्ध्या दूषयति। यत्पुन-
रित्यादिना। विकारस्य ब्रह्मणा स्वरूपैक्यायोगात् बाधेनैक्यं वाच्यं
प्रतीकबाधे चोपास्तिविधिर्न स्यादित्यर्थः। किञ्च कर्तृत्वाद्यबाधेनो-

त्वमिति । तदसत्, प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति, स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा, न च ब्रह्मण आत्मत्वात् ब्रह्मादृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्या, कर्तृत्वाद्यनिराकरणात्, कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशस्तदनिराकरणेन चोपासनाविधानं, अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते, न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति, सुवर्णात्मनैव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते ॥

ब्रह्मादृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

तेष्वेवोदाहरणेषु अन्यः संशयः, किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यमितव्याः किं वा ब्रह्मादृष्टिरादित्यादिष्विति । कुतः संशयः, सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् । अत्र हि ब्रह्मशब्दस्या-

पास्तिविधिप्रवृत्तिर्वाच्यबाधे तदयोगात् । तथा च बाधमूलब्रह्मैक्यज्ञानं द्वारीकृत्य प्रतीकेष्वहंग्रहोपास्तिकल्पना न युक्ता, बाधविरोधादित्याह । न च ब्रह्मण इति । अतो जीवप्रतीकयोः स्वरूपभेदादहंग्रहे विध्यश्रवणाच्च नाहंग्रह इति फलितमाह । अतश्चेति । यथा रुचकस्वस्तिकयोः सुवर्णात्मनैकोऽपि मिथोऽनैकं तथा जीवप्रतीकयोः ब्रह्मात्मनैकोऽपि भेदः समः । यदि च धर्मिव्यतिरेकेण तयोरभावनिश्चयात् वस्त्वैकं तदोपासनोच्छेद उक्त इत्यर्थः ॥

ब्रह्मादृष्टिरुत्कर्षात् । एकविषयत्वं सङ्गतिः । प्रश्नपूर्वकं संशयबीजमाह । कुत इत्यादिना । सामानाधिकरण्यं श्रुतं तत्र तावन्मुख्यं, ब्रह्मविकारयोग्याश्रयोऽस्तिवाभेदायोगात्, नापि प्रकृतिविकारभावनिब-

दित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते, 'आदित्यो ब्रह्म
 प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्म' इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात् । न चा-
 त्त्राञ्जसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते, अर्थान्तरवचनत्वात् ब्रह्मा-
 दित्यादिशब्दानां, न हि भवति गौरश्च इति सामानाधिकरण्यं ।
 ननु प्रकृतिविकारभावात् ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत्
 सामानाधिकरण्यं स्यात्, नेत्युच्यते, विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृति-
 सामानाधिकरण्यात् स्यात्, ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम,
 परमात्मवाक्यञ्चेदन्तदानो स्यात्, ततश्चोपासनाधिकारो बा-
 ध्येत, परिमितविकारोपादनञ्च व्यर्थं । तस्मात् ब्राह्मणोऽग्निर्वैश्वा-
 नर इत्यादिवदन्यतरत्रान्यतरदृश्यध्यासे सति क्व किंदृष्टिरध्यस्य-
 तामिति संशयः, तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभा-
 वादित्येवं प्राप्तं । अथवाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्या
 इत्येवं प्राप्तं । एवं हि आदित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासनञ्च फल-
 वदिति शास्त्रमर्यादा । तस्मात् न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्येवं
 प्राप्ते त्रुमः । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्मात्, उत्कर्-
 षात्, एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्त्युत्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात् ।

न्यूनं, वाक्यस्य विकारबाधेन ब्रह्मपरत्वापातात् । न चेष्टापत्तिर्नाम
 ब्रह्मेत्युपासीतेति विधिश्रुतिविरोधात्, परिमितनामग्रहणार्थैक्या-
 पाताच्च । ब्रह्मपरत्वे सर्वं ब्रह्मेति वक्तव्यत्वादतः परिशेषादध्यास
 एव सामानाधिकरण्यकारणं, अध्यासे च नियामकाभावात् संशय
 इत्यर्थः । उत्कृष्टनिर्द्वययोर्निर्द्वयमप्युपास्यं फलवत्त्वादिति न्यायो नि-
 यामक इत्युच्येराह । अथ वेति । अत्र विकारदृष्टिभिर्ब्रह्मोपास्ति-
 सिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तु विकारदृष्ट्या ब्रह्मण उपस्थित्वे निकर्षप्राप्तौ

तथा च लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति, उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टे-
 ऽध्यसितयेति लौकिको न्यायः । यथा राजदृष्टिः चत्तरि, स
 चानुगन्तव्यो विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् । न हि चत्तृदृष्टि-
 परिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात् । ननु शा-
 स्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः, न च लौकिकेन
 न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति । अत्रोच्यते, निर्द्धारिते
 शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात्, सन्दिग्धे तु तस्मिन् तन्निर्णयं प्रति
 लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते, तेन चोत्कृष्टदृष्ट्य-
 ध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्य प्रत्यवेयादिति स्मि-
 यते । प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधात् ग्रही-
 तव्यं । तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्म-
 शब्दस्य मुख्यवृत्त्या सामानाधिकरण्यासम्भवात् ब्रह्मदृष्टि-
 विधानार्थतैवावतिष्ठते । *इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यैव एवार्थो
 न्याय्यः । तथा हि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मेत्युपासीत ब्रह्मेत्युपास्त
 इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति शुद्धांस्त्वादित्यादि-
 शब्दान् । ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्ति-

सत्यां फलवत्त्वासिद्धेर्विकारा एवोत्कृष्टब्रह्मदृष्ट्योपास्या इति फलं ।
 किञ्च लौकिकन्यायाविरुद्धार्थसम्भवे विरुद्धार्थो न ग्राह्यः, प्रत्यवायप्रस-
 ङ्गात्, किञ्च प्रथमश्रुतानामादित्यादिपदानामसङ्गातविरोधितया मु-
 ख्यार्थत्वग्रही न्याय्यः, ब्रह्मशब्दे च दृष्टिलक्षणाग्रहः, तथा चादि-
 त्यादयो ब्रह्मदृष्ट्योपास्या इत्येव वाक्यार्थ इत्याह । प्राथम्याच्चेति ।
 ब्रह्मशब्दस्यैव दृष्ट्यर्थत्वे हेत्वन्तरमाह । इतिपरत्वादिति । इतिशब्द-
 शिरस्काः शब्दः समभिव्याहृतक्रियालक्षक इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः ।

वचन एव शुक्तिकाशब्दः, रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः
 प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र रजतमस्ति, एव-
 मन्नाद्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते । वाक्यशेषोऽपि
 च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमानान्
 दर्शयति 'स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते' [का०।३।१६]
 'यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते' [का०] 'यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते' [का०]
 इति । यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वायेति,
 तद्युक्तं, उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात् ।
 फलन्वतिथ्याद्युपासन इवादित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति
 सर्वाध्यक्षत्वात् । वर्णितञ्चैतत्, 'फलं अत उपपत्तेः' इत्यत्र
 [वे०सू०।३।२।३८] । ईदृशञ्चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु
 तद्व्यवधारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्णवादीनां ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

'य एवासौ तपति तमुद्गोथमुपासीत' [का०।१।२] 'लोकेषु
 पञ्चविधं सामोपासीत' [का०।२।२] 'वाचि सप्तविधं सामोपा-

द्वितीयाश्रुतेश्चादित्यादीनामेवोपास्तिकर्मत्वमित्याह । वाक्यशेषोऽपी-
 ति । उत्कृष्टमेवोपास्यमिति न्यायमुक्तमनुवदति । यत्तूक्तमिति । द्वि-
 तीयेति श्रुतिभ्यां लौकिकन्यायाच्चोक्तन्यायबाध इत्याह । तदिति ।
 ब्रह्मणोऽनुपास्यत्वे कथं फलदाढ्यं तत्राह । फलन्विति । किञ्च यत्
 दृष्ट्या विकारस्योत्कर्षः तस्य ब्रह्मणोऽप्युपासनाविशेषणत्वेऽप्युपास्यत्वं
 चास्तीत्याह । ईदृशञ्चेति ॥

आदित्यादि । पृथिव्यग्न्यन्तरीक्षादित्यदुसङ्गेषु लोकेषु हिंकारप्रस्ता-
 वोद्गोथप्रतीहारनिधनैरङ्गैः पञ्चांशं साम, तैरेवादिरिति उपद्रव

सीत' [का०।२।८] 'इयमेवर्गग्निः साम' [का०।६।१] इत्ये-
वमादिस्वङ्गावरुद्धेषूपसनेषु संशयः, किमादित्यादिषु उद्गी-
थादिदृष्टयो विधीयन्ते किं वेद्गीथादिष्वदित्यादिदृष्टय
इति, तत्रानियमः नियमकारणाभावादिति प्राप्तं । न ह्यत्र
ब्रह्मण इव कस्यचिदुत्कर्षविशेषोऽवधार्यते । ब्रह्म हि समस्त-
जगत्कारणत्वादपहतपाप्मत्वादिगुणयोगाच्चादित्यादिभ्य उत्क-
ष्टमिति शक्यतेऽवधारयितुं, न त्वादित्योद्गीथादीनां विकार-
त्वाविशेषात् किञ्चिदुत्कर्षविशेषावधारणमस्ति । अथवा निय-
मेनैवेद्गीथादिमतय आदित्यादिष्वध्यस्येरन् । कस्मात्, कर्मा-
त्मकत्वादुद्गीथादीनां, कर्मणश्च फलप्राप्तिप्रसिद्धेरुद्गीथादिम-
तिभिरूपास्यमाना आदित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलहेतवो
भविष्यन्ति । तथा च 'इयमेवर्गग्निः साम' इत्यत्र 'तदेतदतस्या-
मृच्यधूढं साम' [का०।६।१] इत्यृक्शब्देन पृथिवीं निर्दिशति,
सामशब्देनाग्निं, तच्च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामदृष्टिचिकीर्षायामवक-

इति च भक्तिद्वयाधिकैः सप्तांशं सामेति भेदः । अत्र विशेषाच्चानात्
संशयः । पूर्ववदुत्कर्षानवधारणादनियम इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्ष-
माह । तत्रेति । सिद्धरूपादित्यादिभ्यः कर्मरूपोद्गीथादीनां फल-
सन्निकर्षणोत्कर्षात् ब्रह्मवद्विशेषणत्वनियम इति दृष्टान्तेन मुख्यं
पूर्वपक्षमाह । अथ वेति । तत्तत्पक्षसिद्धिरेव पूर्वोत्तरपक्षफलं मन्तव्यं ।
किञ्चानङ्गेष्वेवाङ्गदृष्टिरित्यत्र तेष्वङ्गवाचिपदप्रयोगं लिङ्गमाह । तथा
चेयमेवेति । तदेतदग्न्याख्यं साम एतस्यां पृथिवीरूपायामृच्यधूढ-
मुपरिस्थितमित्यर्थः, ऋचि सामवत् पृथिव्यामग्निर्दृश्यते, अतः सा-
म्यात् पृथिव्येवर्गग्निः सामेति ध्यानं विहितं, तत्र यदि ऋक्सामा-
त्मकयोः कर्माङ्गयोः पृथिव्यग्निदृष्टिः स्यात्, तदा पृथिव्यग्न्यृक्सा-

ल्पते, न ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षायां । चत्तरि रा-
जदृष्टिकरणाद्राजशब्दमुपचर्यते न राजनि चत्तृशब्दः । अपि च
'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' [छा०।२।२] इत्यधिकरणनि-
र्देशाल्लोकेषु सामाध्यसितव्यं इति प्रतीयते । 'एतद्गायत्रं प्राणेषु
प्रातम्' [छा०।२।७] इति चैतद्दर्शयति । प्रथमनिर्दिष्टेषु
चादित्यादिषु चरमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यस्तं 'आदित्यो ब्रह्मेत्या-
देशः' [छा०।२।१६] इत्यादिषु । प्रथमनिर्दिष्टाश्च पृथिव्या-
दयश्चरमनिर्दिष्टा हिंकारादयः 'पृथिवी हिंकारः' [छा०
।२।२] इत्यादिश्रुतिषु । अतोऽनङ्गेष्वादित्यादिषु अङ्गमति-
क्षेप इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । आदित्यादिमतय एवाङ्गेषूद्गी-
थादिषु प्रतिचिष्येरन् । कुतः, उपपत्तेः । उपपद्यते ह्येव-
मपूर्वसन्निकर्षादादित्यादिमतिभिः संस्क्रियमाणेषूद्गीथादिषु
कर्मसमृद्धिः । 'यदेव विद्यया करोति अद्भ्योपनिषदा तदेव
वीर्यवत्तरं भवति' [छा०७०] इति च विद्यायाः कर्मसमृद्धि-

मपदप्रयोगो न स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह । चत्तरीति । अतः प्रयो-
गान्यथानुपपत्त्या पृथिव्यग्नयोः ऋक्सामदृष्टिरित्यर्थः । विषयसप्तम्या
चैवमेवेत्याह । अपि चेति । गायत्रसंज्ञं साम । किञ्च पूर्वाधिकरण-
सिद्धान्तन्यायेनाप्येवमित्याह । प्रथमेति । अनङ्गबुद्ध्याङ्गान्युपास्यानीति
सिद्धान्तयति । एवमिति । उपास्तीनां हि कर्मसमृद्धिः फलं श्रूयते,
सा च ताभिरङ्गेषु संस्क्रियमाणेषु उपपद्यते, अङ्गानां समृद्ध्यानुकूलप्रकृत-
कर्मापूर्वजनकत्वादित्यर्थः । ननु यत्रोपास्तीनां प्रकृतकर्मापूर्वसन्नि-
क्षेपाङ्गद्वारापेक्षं फलं श्रुतं, तत्र फलोपपत्तये अङ्गानामुपास्यत्वं भवतु
तदनपेक्षलोकादिफलेषु तृपासनेषु कथमुपास्यविवेक इति शङ्कते ।
भवत्विति । यथा स्वतन्त्रपशुफलस्यापि गोदोहनस्य अङ्गद्वारापेक्षयैव

हेतुतां दर्शयति । भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवं, स्वतन्त्रफलेषु तु कथं 'य एतदेवं विद्वान् लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते' [का० उ०] इत्यादिषु, तेष्वाधिकृताधिकारात् प्रकृतापूर्वसन्निकर्षेणैव फल-कल्पना युक्ता, गोदोहनादिनियमवत् फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनामुद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्य उत्कर्षोपपत्तिः । आदित्यादिप्राप्तिलक्षणं कर्मफलं शिष्यते श्रुतिषु । अपि च 'ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' [का० ११।१] इति चोद्गीथमेवोपास्यत्वेनोपक्रम्यादित्यादिमतीर्विदधाति । यत्तूक्तं उद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मभूयं भूत्वा फलं करिष्यन्तीति । तदयुक्तं, स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात् फलवत्त्वोपपत्तेः, आदित्यादिभावेनापि च दृश्यमानानामुद्गीथादीनां कर्मात्मकत्वानपायात् । 'तदेतदेतस्यामृचधूढं साम' इति तु लाक्षणिक एष पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगः । लक्षणा च यथा-

फलमिदं तद्वत् लौकिकादिफलेषूपासनेष्वपि कर्मापूर्वाङ्गद्वारैव फल-कल्पना युक्ता । कर्माधिकृतस्यैवाङ्गाश्रितोपासनेष्वधिकारादतोऽङ्गानामेवोपास्यत्वमिति समाधत्ते । तेष्वापीति । उत्कर्षानवधारणादनियम इत्युक्तं निरस्यति । फलात्मेति । उपक्रमबलाच्चाङ्गमुपास्यमित्याह । अपि चेति । रसतमत्वादिगुणाद्युपसङ्ख्यानमित्यर्थः । द्वितीयं पूर्वपक्षं दूषयति । यत्तूक्तमित्यादिना । कर्मभूयं कर्मात्मकत्वं प्राप्येत्यर्थः । सिद्धाऽऽदित्याद्यात्मना कर्मणां दृष्टौ कर्मत्वहानिः स्यादित्यत आह । आदित्यादिभावेनेति । प्रयोगानुपपत्तिमुक्त्वा निरस्यति । तदेतदिति । लक्षणाबीजं सम्बन्धमाह । लक्षणा चेति । गङ्गायां घोष इत्यत्र सन्निवृत्त्यसंयोगसम्बन्धेन तीरलक्षणा, अग्निर्माणवक इत्यत्र अग्निनिष्ठशुचित्वादिगुणवत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेन लक्षणा दृष्टा, तथा चात्र ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिपक्षेऽपि ऋक्सामपदाभ्यां स्ववाच्यार्थे द्रष्टव्यताख्यपरम्परा-

सम्भवं सन्निहृष्टेन विप्रहृष्टेन वा स्वार्थसम्बन्धेन प्रवर्तते । तत्र यद्यपि ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षा तथापि प्रसिद्धयोर्ऋक्सामयोर्भेदेनानुकीर्तनात् पृथिव्यग्न्याश्च सन्निधानात् तयोरेवैष ऋक्सामशब्दप्रयोगः ऋक्सामसम्बन्धादिति निश्चीयते । चतुष्टुशब्दोऽपि हि कुतश्चित् कारणाद्राजानमुपसर्पन्न निवारयितुं पार्यते । 'इयमेवक्' इति च यथाचरन्यामसृच एव पृथिवीत्वमवधारयति । पृथिव्या हि ऋक्तेऽवधार्यमाणे इयमृगेवेत्यचरन्यासः स्यात् । 'य एवं विद्वान् साम गायति' [का० उ०] इति चाङ्गाश्रयमेव विज्ञानमुपसंहरति न पृथिव्याद्याश्रयं । तथा 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' [का० उ०] इति यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टा लोकास्तथापि साम्येव ते अध्यस्येरन्, द्वितीया-

सम्बन्धेन पृथिव्यग्निलक्षणा युक्ता इत्यर्थः । ननु प्रतीकवाचिपदस्य ध्येये अर्थे लक्षणा न युक्ता, क्षतृपदस्य राजन्यप्रयोगादिति शङ्कते । तत्र यद्यपीति । तथापि ऋक्सामसम्बन्धात् पृथिव्यग्न्योरेवैतस्यामृचध्यूढं सामेत्येष ऋक्सामपदप्रयोग इत्यन्वयः । ननु मुख्यार्थ एव न कुतो गृह्यते तत्राह । प्रसिद्धयोरिति । तस्मादृचध्यूढं सामेति मुख्ययोः पृथगुक्तेस्तदेतस्यामित्यत्रापि तयोर्ग्रहे पुनरुक्तिः स्यात्, अतः प्रतीकाभेददृष्ट्या पृथिव्यग्न्याः प्रतीकसन्निधानात् तयोरेव प्रतीकपदप्रयोगः कुतस्तदभेददार्ढ्यायेत्यर्थः । तर्हि चतुष्टुशब्दोऽपि राजनि स्यादित्यत आह । क्षत्तिति । स्थितप्रयोगस्य निमित्तं किमपि वाच्यं न तु निमित्तमस्ति इति प्रयोग आपाद्य इति भावः । क्षत्ता सूतः, तस्य कार्यं रथचर्यादि यदा राजेव करोति तदा क्षतृशब्दो राजन्यप्यस्ति इत्यक्षरार्थः । ऋगादावैव पृथिव्यादिदृष्टिः इत्यत्र हेत्वन्तरमाह । इयमिति । सप्तम्या लोकानामुपास्यत्वमुक्तं निरस्यति । तथा लोकेष्विति । सामात्मना लोकानुपासीतिति द्वितीयासप्तम्योर्भङ्गस्त्वया कार्यस्ततो वरं लोकात्मना सामोपासीतेति सप्तमीभङ्गमात्र इत्यर्थः । एतेनेति एक-

निर्देशेन साम्न उपास्यत्वावगमात् । सामनि हि लोकेष्वध्यस्यमा-
नेषु साम लोकात्मनोपासितं भवति, अन्यथा पुनर्लोकाः सा-
मात्मनोपासिताः स्युः । एतेन 'एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्'
[छा०।२।११] इत्यादि व्याख्यातं । यत्रापि तुल्यो द्वितीया-
निर्देशः 'अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत' [छा०
।२।६] इति तत्रापि समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु,
'इति तु पञ्चविधस्य' 'अथ सप्तविधस्य' [छा०।२।७] इति च
साम्न एवोपास्यत्वोपक्रमात् तस्मिन्नेवादित्याध्यासः । एतस्मा-
देव च साम्न उपास्यत्वावगमात् 'पृथिवी हिङ्गारः' [छा०
२।७] इत्यादिनिर्देशविपर्ययेऽपि हिङ्गारादिष्वेव पृथिव्या-
दिदृष्टिः । तस्मादनङ्गाश्रया आदित्यादिमतयोऽङ्गेषूद्गीया-
दिषु चिष्येरन्निति सिद्धम् ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

कर्माङ्गसम्यग्भिषु तावदुपासनेषु कर्मतन्त्रत्वान्नामनादिचिन्ता
नापि सम्यग्दर्शने, वस्तुतन्त्रत्वात् ज्ञानस्य । इतरेषु तूपासनेषु

विभक्तिभङ्गलाघवेन प्राणात्मना गायत्रं सामोपास्यमिति व्याख्यातमि-
त्यर्थः । ननु विभक्तिसाम्ये कथं निर्णयस्तत्राह । यत्रापीति । साम्न
उपासनं साध्वित्युपक्रम्य पृथिवी हिङ्गार इत्यादिना हिङ्गारादिपञ्चा-
वयवस्य साम्न उपासनं उक्त्वा इति तु पञ्चविधस्योपासनमित्युपसं-
हृत्य, अथेति सप्तविधस्य साम्न उपासनं प्रक्रम्य प्रपञ्चितमतः साम्न
एवोपास्यत्वमित्यर्थः । यदुक्तं प्राथम्यात् पृथिव्यादेरुपास्यत्वमिति त-
त्राह । एतस्मादेवेति । यद्यपि हिङ्गारोद्देशेन पृथिवीत्वविधेरुद्देश्यस्य
प्रथमनिर्देशो वाच्यस्तथा न्यायबलात् प्रत्ययो ग्राह्य इत्यर्थः ॥

कर्मण उत्यतेनोपविष्टेन वानेकधानुष्ठानदर्शनात् संशयः, कर्माङ्गा-

किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्ततेत न नियमेनासीन
एवेति चिन्तयति । तत्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीर-
स्थितेरित्येवं प्राप्ते ब्रवीति, आसीन एवोपासीतेति । कुतः, सम्भ-
वात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणं, न च तद्गच्छतो
धावतो वा सम्भवति, गत्यादीनां चित्तविक्षेपकरत्वात् । तिष्ठतो-
ऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमम्भवति ।
शयानश्चाप्यकस्मादेव निद्रयाऽभिभूयते, आसीनस्य त्वेवंजाती-
यको भूयान्दोषः सुपरिहर इति सम्भवति तस्योपासनम् ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अपि च ध्यायत्यर्थ एष यत् समानप्रत्ययप्रवाहकरणं,
ध्यायतिश्च प्रशियिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचि-
त्तेषूपचर्यमाणो दृश्यते, ध्यायति वको ध्यायति प्रोषितबन्धुरि-
त्यासीनस्यानायासो भवति । *तस्मादर्थ्यादासीनकर्म उपासनम् ॥

अचलत्वच्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

अपि च 'ध्यायतीव पृथिवी' इत्यत्र पृथिव्यादिष्वचलत्वमेवापेक्ष्य
ध्यायतिवादेो भवति, तच्च लिङ्गमुपासनस्यासीनकर्मत्वे ॥

अतोपासनानामासननियमानपेक्षणानामनुष्ठानप्रकार उक्तस्तद्वद-
ङ्गानाञ्चितोपासनेष्वप्यनियम इति पूर्वपक्षयति । तत्रेति । अत्रासना-
भ्यासासिद्धिः, सिद्धान्ते तु मनोदेहयोर्भिन्नत्वेऽपि देहचाञ्चल्ये मनसो-
ऽनवस्थानस्य अनुभवसिद्धत्वात् मनोव्यापारेषूपासनेषु देहस्थैर्यार्थमा-
सननियमापेक्षेति फलभेदः । तिष्ठत उल्लिख्यतस्य ॥

किञ्च ध्यातार आसीना एव स्युः ध्यायतिशब्दार्हत्वात् वकादिव-
दित्याह । ध्यानाच्चेति ॥

* तस्मादप्यासीनेति मु० ।

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनाङ्गत्वेनासनं 'शुचौ देशे प्रति-
ष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः' इत्यादिना । अत एव च पद्मकादी-
नामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

दिग्देशकालेषु संशयः, किमस्ति कश्चिन्नियमो नास्ति वेति ।
प्रायेण वैदिकेष्वात्मेषु दिगादिनियमदर्शनात् स्यादिहापि
कश्चिन्नियम इति यस्य मतिस्तं प्रत्याह । दिग्देशकालेष्वर्थल-
क्षण एव नियमः, यत्रैवास्य दिशि देशे काले वा मनसः सौ-
कर्येणैकाग्रता भवति तत्रैवोपासीत, प्राचीदिक्पूर्वाङ्गप्राचीन-
प्रवणादिवत् विशेषाश्रवणादेकाग्रताया इष्टायाः सर्वत्रावि-
शेषात् । ननु विशेषमपि केचिदामनन्ति—

‘समे शुचौ शर्करावक्त्रिवालुका-

विवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।

अत्रैव श्रौतं दृष्टान्तमाह । अचलत्वञ्चेति ॥

बाह्यस्य शरीरस्य वाऽऽसनस्य स्मरणात् नियम इत्याह । स्मरन्ति
चेति ॥

यत्रैकाग्रता तत्र विशेषात् तेखेवाङ्गानाश्रितोपासनेषु प्राच्यादि-
दिशि तीर्थादिदेशे प्रदीपादिकाले नियमोऽस्ति न वेत्युभययासम्भ-
वात् संशयः, एकविषयत्वं सङ्गतिरूपास्तीनां विहितत्वात् यागादि-
वदस्ति दिगादिनियम इति पूर्वपक्षः । अत्र दिगादिख्यादरः फलं, सि-
द्धान्ते त्वनादरः । ध्येये चित्तैकाग्र्यस्य प्राधान्यात् प्रधानात्तिमदेशादिग्र-
हणस्योचितत्वादिविवेकः अर्थलक्षण एवेति ऐकाग्र्यफललिङ्गक एवे-
त्यर्थः । प्राचीनप्रवणे प्राग्देशे निम्नस्थाने वैश्वदेवं^१ कुर्यादिति वदत्र
दिगादिविशेषो न श्रूयते अतोऽनुमानमप्रयोजकमिति भावः । विशे-

मनोऽनुकूले न तु चक्षुःपीडने

*गुह्यानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्' इति ।

†सत्यमस्येवंजातीयको नियमः, सति त्वेतिस्मिंस्तद्गतेषु विशेषेषु अनियम इति सुहृद्भूत्वा आचार्य आचष्टे । 'मनोऽनुकूले' इति चैषा श्रुतिर्यत्रैकाग्रता ‡तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति ॥

आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्तव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे, तत्र यानि तावत् सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि तान्यवधातादिवत् कार्यपर्यवसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणं, न हि सम्यग्दर्शने कार्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यं, अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतीतेः शास्त्रस्याविषयत्वात्, यानि पुनरभ्युदयफलानि तेऽप्येषा चिन्ता, किं कियन्तश्चित्कालं प्रत्ययमावर्त्योपरमेदुत यावज्जीवमावर्तयेदिति । किं तावत् प्राप्तं कियन्तश्चित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत्, आवृत्तिविशिष्टस्योपासन-

घाश्रवणमसिद्धमिति शङ्कते । ननु विशेषमपीति । शर्कराः सूक्ष्मपाषाणाः । जलाश्रयवर्जनं शीतनिवृत्त्यर्थं । चक्षुःपीडनो मशकः । वाचनिकं समदेशादनियममङ्गीकृत्य चित्तैकाग्ररुद्धेषु देशादिगतेषु प्राचीनप्रवणत्वादिव्यनादर इति सुहृद्भावेन सूत्रकृदुपदिशति ॥

देशाद्याग्रहे चित्तविक्षेपात् समाधिभङ्गः स्यात् स माभूदिति आप्रायणात् व्यवहितेनास्य सम्बन्धमाह । आवृत्तिरिति । अनियोज्ये ब्रह्मण्यात्मत्वप्रतिपत्तिर्यस्य तस्य विदुष इत्यर्थः । अहंग्रहोपासनेऽनुष्ठानस्योभयथादृष्टेः संशयमाह । यानि पुनरिति । यथा दिगादिनियमस्य विधेरनादरस्तद्वदामरणमुपास्यावृत्तेः अविधानाद-

* गुह्यानिवाताश्रयणं योजयेदिति वर्ध० ।

† उच्यते सत्यमिति मु० ।

‡ तत्रैवेत्यावदेवेति वर्ध० ।

शब्दार्थस्य कृतत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । आप्रायाणादेवावर्तयेत्
 प्रत्ययं, अन्त्यप्रत्ययवशाददृष्टफलप्राप्तेः । कर्माण्यपि हि जन्मा-
 न्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनुरूपं भावनाविज्ञानं
 प्रायणकाले आक्षिपन्ति, 'सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवा-
 न्ववक्रामति यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहा-
 त्मना यथासङ्कल्पितं लोकं नयति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः,
 तणजलायूकानिदर्शनाच्च । प्रत्ययास्वेते स्वरूपावृत्तिं मुक्त्वा कि-
 मन्यत् प्रायणकाले भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्माद्ये प्रतिप-
 त्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययास्तेष्वाप्रायणादावृत्तिः । तथा
 च श्रुतिः '*स यावत्क्रतुरस्माल्लोकात् प्रैति' इति प्रायणका-
 लेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति । सृतिरपि-

‘यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः' ॥ इति

नियम इति पूर्वपक्षः । मरणपर्यन्तमावृत्तिरिति सिद्धान्तयति ।
 एवमिति । उपास्तीनां कर्मणाञ्चान्त्यकाले प्राप्तव्यफलमूर्तिद्वारा फल-
 हेतुत्वे मानमाह । सविज्ञान इति । भावनामयं विज्ञानं फलस्फुरण-
 न्तेन सहितः सविज्ञानो विज्ञानं स्फुरितफलं सविज्ञानमित्यर्थः ।
 यस्मिन् लोके चित्तं सङ्कल्पोऽस्येति यच्चित्तस्तेन सङ्कल्पितेन सह फल-
 स्फूर्त्यनन्तरं मनः प्राणे लीयते इति यावत् । तेज उपादानं, आत्मा जीवः ।
 जलौकादृष्टान्तश्रुतेश्च भाविफलस्फूर्तिरस्ति इत्यर्थः । अस्त्विदमन्त्य-
 फलविज्ञानं कर्मणामिवादृष्टद्वारोपास्तीनां ततः कुत आमरणमा-
 वृत्तिरित्यत आह । प्रत्ययास्त्विति । उपास्तिप्रत्ययानान्धारावाहिक-
 तया स्वरूपानिवृत्तिरेवान्त्यं विज्ञानं, नत्वदृष्टद्वारकमन्यदपेक्षितं
 सर्वभावानामेव स्वसमानजातीयद्वारानपेक्षतया प्रत्ययानां प्रत्यया-

‘प्रयाणकाले मनसाऽचलेन’ [भ०गी०] इति च । ‘सोऽन्तवे-
लायामेतत् त्रयं प्रतिपद्येत’ इति च मरणवेलायां कर्तव्यशेषं
श्रावयति ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ

तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

गतस्तृतीयशेषः, अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता
प्रजायते, ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते
न वा क्षीयत इति संशयः। किं तावत् प्राप्तं फलार्थत्वात् कर्मणः
फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते त्रयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या
समधिगता । यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमुपमृद्येत श्रुतिः कद-
र्थिता स्यात् । स्मरन्ति च ‘न हि कर्माणि क्षीयन्ते’ [म०भा०] इति ।
नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः,
प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकलोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत् । अपि च
प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता,
नन्वेवं ब्रह्मविद्याया विधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः
कर्मक्षये तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वाद्निर्माद्यः स्यात् । नेत्युच्यते,
देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति । तस्मात् न

न्तरापेक्षायोगात्, कर्मणान्तु दृष्टद्वाराऽन्त्यधीफलत्वानुपपत्तेः अदृष्ट-
द्वारकल्पनेति भावः । क्रतुर्ध्यानं उपासक एतत्त्रयं । अक्षितमसि, अच्यु-
तमसि, प्राणसंसितमसि, इति मन्त्रत्रयं मरणकालेऽपि स्मरेदित्यर्थः ॥

यथोपासकानां यावज्जीवं कर्तव्यमस्ति न तथात्मविदामिति कर्म-
क्षयलक्षणां जीवन्मुक्तिमाह । तदधिगम इति । ज्ञानसाधनेषु फला-
धिक्यार्थं फलाध्यायेऽपि साधनविचारः कृतः, सम्प्रति फलाध्यायस्या

ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तदधिगमे ।
 ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ भवतः, उत्तरस्या-
 श्लेषः, पूर्वस्य विनाशः । कस्मात्, तद्व्यपदेशात् । तथा हि ब्रह्म-
 विद्याप्रक्रियायां सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्यानभि-
 सम्बन्धं विदुषो व्यपदिशति 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लि-
 यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति । तथा विनाश-
 मपि पूर्वापचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति 'तद्यथेषीकातुलमग्नौ
 प्रातं प्रदूयते' इति । अयमपरः
 कर्मचयव्यपदेशो भवति ।

‘भिद्यते हृदयग्रन्थिश्चिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति ।
 यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रकदर्थनं
 स्यादिति । नैष दोषः, न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्ति-
 मवजानीमहे, विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण
 प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्तिसङ्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियेत,
 न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपि । न हि कर्म क्षीयत इत्येतदपि

फलचिन्ता क्रियत इत्याह । गत इति । कर्मणां फलान्तत्वशास्त्रात् ज्ञा-
 ननाश्वत्वं शास्त्राच्च संशयः, पूर्वपक्षे ज्ञानिनोऽपि सञ्चितपापभोगा-
 नन्तरं मुक्तिः, सिद्धान्ते तु ज्ञानसमकालं पापनाशाज्जीवन्मुक्तिरिति
 फलं । न हि स्यादित्यादिनिषेधश्रुत्या दुरितादृष्टस्य दुःखदायिनी
 शक्तिरधिगता 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' इति च स्मरन्ति । फलान्तमेव पापं
 न मध्ये नश्यतीति पूर्वपक्षः । ननु तर्हि तन्नाशार्थं प्रायश्चित्तविधिर्न
 स्यादिति चेत् । न, यथा आहिताग्नेर्गृहदाहे निमित्ते सति 'अग्नये
 क्षामयते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' इति इष्टिविधिस्तद्वद्दोषे नि-

स्मरणमौत्सर्गिकं न हि भोगादृते कर्म चीयते तदर्थत्वादिति, इष्यत
 एव प्रायश्चित्तादिना दुरितस्य क्षयः । 'सर्वं पाप्मानं तरति तरति
 ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद' इत्यादि श्रुति-
 स्थितिभ्यः । यत्तूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति
 इति । तदसत्, दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोष*निष्कृति-
 फलसम्भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । यत्पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चि-
 त्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीति । अत्र ब्रूमः । सगुणासु
 तावद्विद्यासु विद्यत एव विधानं, तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः
 पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते, तयोश्चाविवक्षाकारणं ना-
 स्तीत्यतः पापप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्ची-
 यते । निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्य-
 कर्त्तात्मत्वबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति चागामिषु

मित्तमात्रे सति प्रायश्चित्तविधेर्दोषनाशार्थत्वासिद्धेः । ननु विषम उप-
 न्यासः, युक्तं गृहदाहस्य सिद्धत्वादयोग्यत्वाच्च फलतया निमित्तमात्रत्वं
 दोषवान् प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यत्र तु मलिनः स्त्रायादितिवद्दोषप्रदस्य
 निवृत्तिद्वारा फलकारत्वसम्भवात् 'तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते'
 इति प्रायश्चित्तात् पापनिवृत्तिश्रुतेश्चायुक्तं प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्व-
 मित्याह । अपि चेति । ज्ञानस्य दोषनाशार्थतया विधानं नास्ति 'क्षीय-
 न्ते चास्य कर्माणि' इत्यादेर्ज्ञानस्तावकमात्रत्वादित्यर्थः । कर्मभोगानन्तरं
 देशकालान्तरे मोक्षो भविष्यति शास्त्रप्रामाण्यादित्याह । नेत्युच्यत
 इति । ज्ञानात् कर्मक्षयस्यापूर्वत्वान्मानान्तराविरुद्धत्वाच्च तत्परा-
 नेकवाक्यानां स्तावकत्वायोगात् तस्यास्तित्वमिति सिद्धान्तयति । एव
 मित्यादिना । पापक्रियातो पूर्वानुत्पत्तिरश्लेषः । सगुणब्रह्मविद्यायां
 व्यपदेशमुक्त्वा निर्गुणायान्तमाह । अयमपर इति । पूर्वोक्तं दूषयति ।

* दोषनिर्घातफलेति वर्ध० का० ।

कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति । अति-
क्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपेद इव तथापि
विद्यासामर्थ्यात् मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रलीयन्त इत्याह,
विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपविपरीतं हि त्रिष्व-
पि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्ता
भोक्ता वाऽहमासं नेदानीं नापि भविष्यति काले इति ब्रह्म-
विदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते, अन्यथा ह्यनादि-
कालप्रवृत्तानां कर्मणां चयाभावे मोक्षाभावः स्यात् । न च
देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवत् भवितुमर्हति, अनि-
त्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । तस्मात् ब्रह्मा-
धिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरघस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशौ

यदुक्तमित्यादिना । विधिनिषेधशास्त्रं 'नाभुक्तं क्षीयते' इत्यादि, स्मृतिश्च
कर्मणः फलशक्तौ प्रमाणतः शक्तस्याऽपि कुतश्चित् नाशाङ्गीकारेण
शास्त्रविरोध इत्यर्थः । तत्त्वज्ञानमात्मन्यशेषदुरितनाशकं तन्मूलाध्या-
सबाधकत्वात् स्वप्नदुरितमूलकर्तृत्वाध्यासबाधकजाग्रद्वोधवदित्याह ।
तथाप्यकर्त्रात्मबोधादिति । श्रुतार्थमेव युक्त्या द्रढयति । अश्लेष इति ।
मूलाध्यासानुत्पत्तेः पापस्याश्लेषः, तन्नाशात् तद्विनाश इत्यर्थः । अध्यासा-
भावे विददनुभवमाह । पूर्व्वेति । मोक्षशास्त्रबलाच्च ज्ञानात् कर्म-
क्षयसिद्धिरित्याह । एवमेवेति । ज्ञानात् कर्मक्षये सत्येवेत्यर्थः ।
मोक्षस्य कर्मफलसाम्यमुक्तं निरस्यति । न चेति ॥

इतरस्याऽपि तु । अतिदेशत्वात् न सङ्गत्याद्यपेक्षा, ज्ञानात् पुण्यं

ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ, धर्मस्य पुनः शास्त्री-
यत्वात् शास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय
पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते । इतरस्याऽपि पुण्यस्य कर्मण
एवमघवदसंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः, तस्याऽपि
स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् । ‘उभे उ हैवैष
एतेन तरति’ इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत्सु कृतस्याऽपि प्रणा-
शव्यपदेशात् अकर्त्तात्मबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृत-
दुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ इति चाविशेष-
श्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव
पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं, ज्ञानापेक्षया निरुद्धफलत्वात् ।
अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः ‘नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः’
इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त
इत्यविशेषेणैव प्रकृतेषु पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति । तुश-
ब्दोऽवधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेष-
विनाशमिद्धेरवश्यम्भाविनी विदूषः शरीरपाते मुक्तिरित्यव-
धारयति ॥

क्षीयते न वेति पूर्ववत् सन्देहे ज्ञानं न पुण्यनाशकं शास्त्रीयत्वात्
पुण्यवदित्यधिकाशङ्कामुक्तातिदेशं व्याचष्टे । धर्मस्येत्यादिना । ज्ञानं
पुण्यनाशकं तन्मूलाविद्याघातित्वादिति न्यायोपेतागमबाधितं अनु-
मानमिति भावः । ननु क्षीयन्ते चेत्यविशेषश्रुतिः पापविषया सर्व-
पाप्मानं तरति इति विशेषश्रुतेरित्यत आह । यत्रापि केवल इति ।
पापपुण्यक्षयपराधिकरणद्वयस्य फलमाह । पाते त्विति ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूव तदवधेः ॥१५॥

पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशो-
ऽवधारितः, स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भव-
त्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते । तत्र 'उभे उ हैवैष
एतेन तरति' इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय
इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह । अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्ते फले
एव पूर्वे जन्मान्तरसञ्चिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानो-
त्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयते नत्वा-
रब्धकार्ये सामिभुक्तफले याभ्यामेतत् ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म नि-
र्मितं । कुत एतत्, 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इति
शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः, इतरथा हि ज्ञानाद-
शेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव
क्षेममश्रूयते तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत । ननु वस्तु-
बलेनैवायमकर्त्तात्मबोधः कर्माणि क्षपयन् कथं कानिचित्
क्षपयेत् कानिचिच्छोपेक्षेत, न हि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषा-
ञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तु-

अनारब्धकार्ये एव तु । उक्तकर्मक्षयं विषयोक्तव्य क्षीयन्ते चेत्य-
विशेषश्रुतेस्तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेश्च संशयमाह । पूर्वयो-
रिति । जीवन्मुक्त्यसिद्धिस्तत्सिद्धिश्चेत्युभयत्र फलं, पूर्वसिद्धान्तन्या-
येन पूर्वपक्षप्राप्तौ उक्तोत्सर्गतः कर्मक्षतिः प्रारब्धान्यकर्मविषयेत्यप-
वादं सिद्धान्तयति । एवमिति । सामिशब्दोऽर्द्धवाचकः, प्रारब्धा-
द्यावन्न विमुच्यते तावानेव विलम्बः, तन्मोक्षे ब्रह्म सम्पद्यत इति श्रु-
त्यर्थः । देहपातावधिलिङ्गात् तत्त्वविदां याज्ञवल्क्यादीनां देहधारण-

मिति । उच्यते, न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानो-
त्पत्तिरूपपद्यते, आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेग-
स्याऽन्तराले प्रतिबन्धाम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनं, अक-
र्त्रात्मत्वबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माणुच्छिनत्ति,
बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रादिज्ञानवत् संस्कारवशात्
कञ्चित्कालमनुवर्तत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदः
कञ्चित्कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियत इति । कथं ह्येकस्य स्व-
हृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत ।
श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते । त-
स्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति
निर्णयः ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशयोरघन्यायोऽतिदिष्टः, सोऽतिदेशः स-
र्वपुण्यविषय इत्याशङ्क्य प्रतिवक्ति, अग्निहोत्रादि त्विति । तु-
शब्द आशङ्कामपनुदति । यन्नित्यं कर्म वैदिकमग्निहोत्रादि

श्रुतिस्मृतिलिङ्गाच्च प्रारब्धकर्मणस्तत्त्वज्ञानं प्रति हेतुत्वेनोपजीव्यत्वाच्च
प्राबल्यसिद्धेस्तत्प्रतिबद्धं तत्त्वज्ञानं तत्सिद्ध्यर्थं अविद्यांशं विक्षेपशक्त्याख्यं
विहायावरकाविद्यांशं नाशयतीत्याह । उच्यते न तावदिति । विक्षे-
पकाविद्यालेश एव तत्संस्कारः । शिष्यान् प्रति जीवन्मुक्तौ सानुभव-
माह । अपि च नैवेति ॥

अग्निहोत्रादि तु । नित्यं नैमित्तिकं कर्म ज्ञानात् नश्यति न वेति
सन्देहे उभे पुण्यपापे तरति इत्यविशेषश्रुतेर्नश्यतीत्याशङ्कोतरस्याऽ-
पीत्युक्तातिदेशस्य नित्याद्यतिरिक्तकाम्यपुण्यविषयत्वेनात्रापवादं सि-

तत्तत्कार्याथैव भवति ज्ञानस्य यत्कार्यन्तदेवास्य कार्यमित्यर्थः ।
 कुतः, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन
 दानेन' इत्यादिदर्शनात् । ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणकार्यत्वात्
 कार्यैकत्वानुपपत्तिः । नैष दोषः, ज्वरमरणकार्ययोरपि दधि-
 विषयोर्गुडमन्तसंयुक्तयोस्तृप्तिपुष्टिकार्यदर्शनात्, तद्वत् कर्मणो-
 ऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्यत्वोपपत्तेः । नन्वनारभ्यो मोक्षः
 कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते । नैष दोषः, आरादुपकारकत्वात्
 कर्मणः । ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रणाद्या मोक्षकारणमि-
 त्युपचर्यते । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत् कार्यैकत्वाभिधानं ।
 न हि ब्रह्मविद आगाम्यग्निहोत्रादि सम्भवति, अनियोज्य-
 ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । सगुणासु तु विद्यासु
 कर्तृत्वानतिवृत्तेः सम्भवत्यागाम्यग्निहोत्रादि । तस्याऽपि निर-
 भिसन्धिनः कार्यान्तराभावात् वेदविद्यासङ्गत्युपपत्तिः । किं-
 विषयं पुनरिदमश्लेषविनाशवचनं किंविषयं वा वेदविनियोग-
 वचनमेकेषां शाखिनां 'तस्य पुत्रा दायमुपचरन्ति सुहृदः साधु-
 कृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इत्यत उत्तरं पठति ॥

ज्ञान्तयति । पुण्यस्येत्यादिना । अत्र पूर्वपक्षे ज्ञानार्थं नित्याद्यनुष्ठाना-
 सिद्धिः पङ्कच्छालनन्यायात्, सिद्धान्ते तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात् तत्सि-
 द्धिरिति विवेकः । अत्र भाष्ये ज्ञानकर्मणोः साक्षादेककार्यत्वं परमते-
 नोक्त्वा साक्षात्पारम्पर्याभ्यां मोक्षहेतुत्वं स्वमतमुक्तमिति मन्तव्यम् ॥
 अत एवेति ज्ञानादूर्ध्वं कर्माभावात् पूर्वकर्मविषयमित्यर्थः । नि-
 गुणविद्यायां कर्मसाहित्यं तृप्तिं प्रति भोजनस्य लाङ्गलेनेव दर्शितं,
 सम्पत्तिं सगुणविद्यापरत्वेन सूत्रस्याङ्गस्यमाह । सगुणास्त्विति । उत्तर-
 सूत्रार्थं गृह्णाति । किमित्यादिना ॥

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात् कर्मणोऽन्यापि ह्यस्ति साधुकृत्या
या फलमभिसन्धाय क्रियते, तस्या एष विनियोग उक्त एकेषां
शाखिनां 'सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति' इति । तस्या एव चेद-
मघवदश्लेषविनाशनिरूपणम्, इतरस्याप्येवमसंश्लेषः इति । तथा
एवंजातीयकस्य काम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वे स-
म्प्रतिपत्तिरुभयोरपि जैमिनिवादरायणयोराराचार्ययोः ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

सुसमधिगतमेतदनन्तराधिकरणे नित्यमग्निहोत्रादिकं कर्म
मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वदा-
रेण सत्त्वशुद्धिकारणतां प्रतिपद्यमानं मोक्षप्रयोजनब्रह्माधि-
गमनिमित्तत्वेन ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवति इति । तत्रा-
ऽग्निहोत्रादि कर्माङ्गव्यपाश्रयविद्यासंयुक्तं केवलञ्चास्ति । 'य एवं
विद्वान् यजति य एवं विद्वान् जुहोति य एवं विद्वाञ्छंसति य
एवं विद्वानुद्गायति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत तेनोभौ
कुरुतः यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद' [छा०] इत्यादिवचनेभ्यो
विद्यासंयुक्तं केवलमप्यस्ति । तत्रेदं विचार्यते किं विद्यासंयुक्तमे-
वाग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेन तथा सहैककार्यत्वं
प्रतिपद्यते न केवलं उत विद्यासंयुक्तं केवलञ्चाविशेषेणेति ।

यत्प्रारब्धादन्यत् काम्यं पुण्यं पापञ्च तदेव विद्वत्सुहृद्दिषतोः स्वस-
मानजातीयं कर्म जनयति स्वयञ्च ज्ञानान्नश्यति इति भावः ॥

यदेव विद्ययेति हि । उक्तनित्यादिकं विषयमुपजीय सबीजं संशय-
मुक्त्वा पूर्वपक्षमाह । विद्यासंयुक्तमेवेति । अत्र पूर्वपक्षे कर्माङ्गोपास्ति-

कुतः संशयः, 'तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति' इति यज्ञा-
दीनामविशेषेणात्मवेदनाङ्गत्वेन श्रवणात्, विद्यासंयुक्तस्य चाग्नि-
होत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात् । *किं तावत् प्राप्तं, विद्यासंयुक्तमेव
कर्माग्निहोत्राद्यात्मविद्याशेषत्वं प्रतिपद्यते न विद्याविहीनं वि-
द्योपेतस्य विशिष्टत्वावगमात् विद्याविहीनात्, 'यदहरेव जुहोति
तदहः पुनर्मृत्युमपजयति एवंविद्वान्' इत्यादिश्रुतिभ्यः,

‘बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ।

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय' ॥ [भ० गी०]

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । इत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते । यदेव विद्ययेति
हि सत्यमेतत् विद्यासंयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविहीनात्
कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्विशिष्टं विद्वानिव ब्राह्मणो विद्याविहीनात्
ब्राह्मणात्, तथापि नात्यन्तमनपेक्षं विद्यारहितं कर्माऽग्नि-
होत्रादिकं, कस्मात् तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति इत्य-
त्राविशेषेणाग्निहोत्रादेर्विद्याहेतुत्वेन श्रुतत्वात् । ननु विद्यासंयु-
क्तस्याऽग्निहोत्रादेर्विद्याविहीनात् विशिष्टत्वावगमात् विद्यावि-
हीनमग्निहोत्राद्यात्मविद्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तं । नैतदेवं,
विद्यासहायस्याग्निहोत्रादेर्विद्यानिमित्तेन सामर्थ्यातिशयेन यो-
गादात्मज्ञानं प्रति कश्चित् कारणत्वातिशयो भविष्यति न तथा

हीनकर्मणो ज्ञानार्थत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । भवतु
विद्याविशिष्टस्य कर्मणो ज्ञानं प्रति शीघ्रकारित्वाख्यः कश्चिदतिशयो
विद्यासामर्थ्यात् । नैतावता केवलस्य वैयर्थ्यं विविदिषाश्रुतिविरोधात् ।

* किं तावदित्यादि विशिष्टत्वावगमादित्यन्तं मुद्रितादर्शपुस्तकयोर्धर्मपतितम् ।

विद्याविहीनस्येति युक्तं कल्पयितुं, न तु 'यज्ञेन विविदिषन्ति'
इत्यविशेषेणात्मज्ञानाङ्गत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादेरनङ्गत्वं शक्यम-
भ्युपगन्तुं । तथा हि श्रुतिः 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोप-
निषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति विद्यासंयुक्तस्य कर्मणो-
ऽग्निहोत्रादेर्वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्यं प्रति कञ्चिदतिशयं
ब्रुवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्वं
दर्शयति । कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं तत् यत् सप्रयोजनसाधन-
सहत्वं । तस्मात् विद्यासंयुक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्याविहीन-
ञ्चोभयमपि मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन इह जन्मनि जन्मा-
न्तरे च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यत् तत् यथासामर्थ्यं ब्रह्मा-
धिगमप्रतिबन्धकारणोपात्तदुरितक्षयहेतुद्वारेण ब्रह्माधिगम-
कारणत्वं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धाध्यानतात्पर्याद्यन्तरङ्ग-
कारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति स्थितं ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १८ ॥

अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय उक्तः,
इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्प-

न च तत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दानां विद्योपेतकर्मपरतया सङ्कोचो युक्तः ।
हि यतः । 'यदेव विद्यया' इति श्रुतिः केवलस्याऽपि वीर्यवत्त्वं गमयति
इति सिद्धान्तग्रन्थार्थः ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते । तत्त्वविदत्र विषयः, स किं प्रार-
ब्धक्षयानन्तरं संसरत्युत नेति निमित्तभावाभावाभ्यां संशये सिद्धान्त-
मुपक्रमते । अनारब्धेति । अनारब्धकर्मणः क्षयोक्तावारब्धस्य कथं क्षय

द्यते, 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्यक्स्ये' इति 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद्देहदर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्तेत । न, निमित्ताभावात् । उपभोगशेषचपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं, न च तादृशमत्र किञ्चिदस्ति । नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारभ्यते । न, तस्य दग्धबीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं देहपाते उपभोगान्तरमारभते, तच्च मिथ्याज्ञानं *सम्यग्ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यम्भावीति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ * ॥

इत्याकाङ्क्षायामस्योत्थानात् सङ्गतिः । पूर्वपक्षे विदेहकैवल्यसिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । देहपातोत्तरमपि तत्त्ववित् संसरति संसारयोग्यत्वात् यथा देहपातात् पूर्वमित्यनारब्धाधिकरणदृष्टान्तेन पूर्वपक्षमाह । नन्विति । भोगनिमित्तकर्माभावाद्धेतुसिद्धिः । यत्तु सञ्चितं कर्मान्तरं तत्र निमित्तं फलस्य, दग्धमूलत्वात् । अविद्यादयो हि क्लेशाः कर्मणस्तत्फलस्य च मूलं । तदुक्तं योगशास्त्रे 'क्लेशमूलः कर्माशयः सति मूले तद्विपाकः' इति तच्च, मूलं ज्ञानाग्निना दग्धमिति कुतः पुनः संसारः तस्माद्देहपाते कैवल्यमिति सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ❀ ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारयिष्यन् प्रथमं तावत् यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिक्रममाचष्टे, समाना हि विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायणविषया श्रुतिः ‘अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां’ इति । किमिह वाच एव वृत्तिमत्या मनसि सम्पत्तिरुच्यते, उत वाग्वृत्तेरिति विषयः । तत्र वागेव तावन्मनसि सम्पद्यत इति प्राप्तं, तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति, इतरथा लक्षणा स्यात्, श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा, तस्माद्वाच

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

वाङ्मनसि दर्शनात् शब्दाच्च । ज्ञानफलोक्त्यनन्तरमुपासनफलं ब्रह्मलोकस्थं वक्तव्यं तच्चार्चिरादिमार्गप्राप्यं, मार्गप्राप्तिश्चेत्क्रान्ति-साध्या, तस्मादुपास्तिफलाक्षिप्तोत्क्रान्तिपादस्यास्यध्यायसङ्गतिः । युक्तं चास्य पूर्वपादानन्तरं ज्ञानफलोक्त्यनन्तरं वक्तव्योपास्तिफलेनाक्षिप्तत्वात् इत्याह । अथेति । ज्ञानिन इवोपासकस्याप्युत्क्रान्तिर्नेत्यत आह । समानेति । विद्वानुपासकः, तस्यानुपासकवदुत्क्रान्तिरस्ति, अक्षत्वादिति वक्ष्यत इत्यर्थः । प्रयतो म्रियमाणस्येत्यर्थः । वाक्पदस्य करणभाव-

एवायं मनसि प्रविलय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, वाग्वृत्तिर्मनसि
 सम्पद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यायते, यावता वाङ्मन-
 सीत्येवमाचार्यः पठति । सत्यमेतत्, पठिष्यति तु परस्तात् 'अवि-
 भागो वचनात्' [वे०सू०।४।२।१६।] इति । तस्मादत्र वृत्त्युपशम-
 मात्रं विवक्षितमिति गम्यते । तत्त्वप्रलयविवक्षायां सर्वत्रैवावि-
 भागसाम्यात् किं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति । तस्मादत्र
 वृत्त्युपसंहारविवक्षायां वाग्वृत्तिः पूर्वमुपसंह्रियते, मनोवृत्ता-
 ववस्थितायामित्यर्थः । कस्मात् दर्शनात्, दृश्यते हि वाग्-
 वृत्तेः पूर्वमुपसंहारो मनोवृत्तौ विद्यमानायां न तु वाच
 एव वृत्तिमत्या मनस्युपसंहारः केनचिदपि द्रष्टुं शक्यते ।
 ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्यप्ययो युक्त इत्युक्तं । नेत्याह,
 अतत्प्रकृतित्वात् । यस्य हि यत उत्पत्तिस्तस्य तत्र लयो न्यायो
 मृदीव शरावस्य । न च मनसो वागुत्पद्यत इति किञ्चन
 प्रमाणमस्ति । वृत्त्युद्भवाभिभवौ त्वप्रकृतिसमाश्रयावपि दृ-
 श्येते । पार्थिवेभ्यो हीन्वनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवति अप्सु

व्युत्पत्तिभ्यां करणतद्वृत्त्योर्लयमानात् संशयः, पूर्वपक्षे करणानां स्वरूप-
 लयात् मृतमात्रस्य मुक्तिः, सिद्धान्ते तु संसारसिद्धिः । अनुपादाने
 मनसि वाचस्तत्त्वलयायोगेन व्यापारमात्रोपशमादिति विवेकः । सूत्रे-
 वृत्तिपदाध्याहारः कथमिति शङ्क्यते । कथमिति । उत्तरत्र हि सूत्रकृत्
 तत्त्वविद इन्द्रियाणां स्वरूपलयं वक्ष्यति तद्वलादिहाध्याहार उचितः
 अक्षस्याऽपि इन्द्रियलयसाम्ये वक्ष्यमाणविशेषोक्तयोगादिति समा-
 ध्यर्थः । प्रकृतावेव विकारलय इति न्यायविरुद्धार्थं श्रुतिरपि न ब्रूते
 इति सिद्धान्तयति । अतत्प्रकृतित्वादिति । न्यायस्य निरवकाशत्वा-

चोपशाम्यति । कथं तर्ह्यस्मिन् पक्षे शब्दो वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यत आह, शब्दाच्चेति । शब्दोऽप्यस्मिन् पक्षेऽवकल्पते, वृत्ति-
वृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

‘तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः’ इत्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः श्रूयते, तत्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सवृत्तिके मनस्यवस्थिते वृत्तिलोपदर्शनात् तत्त्वप्रलयासम्भवाच्छब्दोपपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणोन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहाराविशेषे सति वाचः पृथक्ग्रहणं वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

समधिगतमेतत् ‘वाङ्मनसि सम्पद्यते’ इत्यत्र वृत्तिसम्पत्तिविवक्षेति । अथ यदुत्तरं वाक्यं ‘मनः प्राणः’ इति किम-

द्वलीयस्त्वं शब्दस्य तूक्तिर्वागिति व्युत्पत्त्या लक्षणया वा सावकाशत्वमिति द्योतयितुं शब्दाच्चेत्युक्तम् ॥

वाच्युक्तं न्यायं चक्षुरादिष्वतिदिशति, अत एवेति । उपशान्तदेहौघ्णस्तस्मादुत्क्रमणादृष्टं पुनर्भवं प्रतिपद्यत इति श्रुत्यर्थः । इन्द्रियशब्दस्य श्रुतिस्थस्य वृत्तिपरतयोपपत्तेः सर्वेन्द्रियवृत्तिलयश्चेदित्युक्तं हि वाङ्मनसि इति पृथक् सूत्रं किमर्थमित्यत आह । सर्वेषां करणानामिति ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् । वाक्यक्रमादर्थक्रमाच्चाधिकरणक्रमः श्रुति-

त्रापि वृत्तिसम्पत्तिरेव विवक्षिता उत वृत्तिमत्सम्पत्तिरिति विचिकित्सायां वृत्तिमत्सम्पत्तिरेवात्रेति प्राप्तं, श्रुत्यनुग्रहात् तत्प्रकृतित्वोपपत्तेश्च । तथा हि 'अन्नमयं हि सौम्य मन आपो-मयः प्राण इत्यन्नयोनि मन आमनन्ति अब्योनिश्च प्राण-मापश्चान्नमसृजन्त' इति श्रुतिः । अतश्च यन्मनः प्राणे प्र-लीयते अन्नमेव तदप्सु प्रलीयते अन्नं हि मन आपश्च प्राणः प्रकृतिविकाराभेदादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तदप्यात्मगृहीतबा-ह्येन्द्रियवृत्ति मनो वृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्रलीयत इत्युत्तराद् वाक्यादवगन्तव्यं । तथा हि सुषुप्तोर्मुमुक्षोश्च प्राणवृत्तौ परि-स्यन्दात्मिकायामवस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते । न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे सम्भवति, अतत्प्रकृतित्वात् । ननु दर्शितं मनसः प्राणप्रकृतित्वं । नैतत् सारं, नहीदृशेन प्रणालिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे सम्पत्तुमर्हति । एवमपि ह्यन्ने मनः सम्पद्येत अप्सु चान्नं अप्सु च प्राणः । न ह्येतस्मि-न्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽङ्गो मनो जायत इति कि-ञ्चन प्रमाणमस्ति । तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः । वृ-

न्यायाभ्यां संशयपूर्वं प्रबलन्यायविरोधाद्वागिति श्रुतेर्बाधः कृतः, इह त्ववात्मकप्राणस्य अन्नात्मकमनःप्रकृतित्वेन प्रकृतौ विकारलय इति न्या-यानुग्रहात् मननश्रुतिर्बाध्येति पूर्वपक्षफलं पूर्ववत्, सिद्धान्तस्त्वब-न्नयोः प्रकृतिविकृतिभावेऽपि न तद्विकारयोः प्राणमनसोस्तद्भावो हिमघटयोरपि तद्भावप्रसङ्गादतो न्यायविरोधात् पूर्ववत् श्रुतिर्बा-ध्येति विवेकः । आत्मगृहीता बाह्येन्द्रियवृत्तयो येन तत्तथा लीनेन्द्रिय-वृत्तिकं मनोऽपि वृत्तिलयेनैव प्राणे लीयत इत्यर्थः । एवमपीति । प्रा-

त्यप्येऽपि शब्दोऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितं ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

स्थितमेतद्यस्य यतो नात्यन्तिस्तस्य तस्मिन् वृत्तिलयो न स्वरूपलय इति, इदमिदानीं प्राणस्तेजसीत्यत्र चिन्त्यते, किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युपसंहारः किं वा देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षे जीवे इति । तत्र श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात् प्राणस्य तेजस्येव सम्पत्तिः स्यात् अश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते, सोऽध्यक्ष इति । स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भवति इत्यर्थः । कुतः तदुपगमादिभ्यः । एवमेवममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वाच्छासी भवति इति हि श्रुत्यन्तरमध्यक्षोपगामिनः सर्वान् प्राणानविशेषेण दर्शयति । विशेषेण च 'तमुक्तामन्तं प्राणोऽनूक्तामति' इति पञ्च-

णस्याविविकारत्वपक्षेऽपि इत्यर्थः । तस्मादिति प्राणस्य साक्षान्मनः प्रकृतिकत्वाभावान्मनःशब्दो वृत्तिं लक्षयतीत्यर्थः ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । उक्तन्यायसिद्धं प्राणस्याऽपि वृत्तिलयमुपजीव्य 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतेरुपगमादिश्रुतेश्च संशयमुक्त्वा जीवे लयं विनापि उपगमादिसम्भव इति पूर्वपक्षयति । स्थितमित्यादिना । अत्र तेजःशब्दस्य मुख्यत्वं, सिद्धान्ते तु भूतोपहितजीवलक्षकत्वमिति मत्वा-सूत्रं योजयति । स प्रकृत इत्यादिना । ज्ञानकर्मवासनोपाधिक इत्यर्थः । तं जीवं प्रति प्राणानामुपगमनानुगमनावस्थानश्रुतिभ्य इति हेत्वर्थः । यथा यात्रेच्छावन्तं राजानं भूया उपगच्छन्त्येवमेव परलोकं जिग-

वृत्तेः प्राणस्याध्यक्षानुगामितां दर्शयति, तदनुवृत्तितां चेत-
रेषां प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति इति । 'सवि-
ज्ञानो भवति' इति चाध्यक्षस्यान्तर्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तस्मि-
न्नपीतकरणग्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति । ननु 'प्राण-
स्तेजसि' इति श्रूयते कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकावापः क्रियते ।
नैष दोषः । अध्यक्षप्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य श्रुत्यन्तर-
गतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् । कथं तर्हि प्राणस्तेजसि
इति श्रुतिरित्यत आह ॥

*भूतेष्वतः श्रुतेः ॥ ५ ॥

स प्राणसंयुक्तोऽध्यक्षः तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहबीजभूतेषु
सूक्ष्मेष्ववतिष्ठते इत्यवगन्तव्यं 'प्राणस्तेजसि' इत्यतः श्रुतेः । ननु
चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति न प्राणसंयुक्तस्या-

मिधुं जीवं सर्वे प्राणा आभिमुख्येनायान्तीत्युपगमः श्रुतः, तमुत्क्रान्तमि-
त्यनुगमनं श्रुतं । जीवे प्राणावस्थानश्रुतिमाह । सविज्ञान इति । जी-
वस्य प्राप्त्यफलावगमाय हि विज्ञानसाहित्यश्रुत्या मुख्यप्राणसहित-
करणानां जीवे स्थितिर्भातीत्यर्थः । यद्यपि प्राणस्य तेजस्यव्यवधानेन
लयः श्रुतस्तथाप्युभयश्रुत्यनुग्रहाय प्राणो जीवे लीयते, जीवद्वारा
च तदुपाधिषु तेजश्चादिभूतेषु इति श्रुत्यर्थः । स्फुटीकरणार्थसूत्रं
गृह्णाति । कथं तर्हि इति । न च लयं विनापि जीवं प्रत्युपगमादिसम्भ-
वात् तेजःश्रुतिर्मुख्याऽस्त्विति वाच्यं, जीवं प्रत्यागत्य प्राणस्य निर्व्यापार-
त्वेन स्थितेरेवात्र लयत्वादिति भावः ॥

भूतेषु । जीवस्थितिः किंबलाद्याख्यायत इत्याशङ्क्य 'सोऽध्यक्षे' [वे०
सू०४।२।४] इति सूत्रोदाहृतश्रुतिबलादित्याह । नन्वित्यादिना ।

ध्यक्षस्य । नैष दोषः । सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षस्याप्यन्तराल उपसङ्ख्या-
तत्वात् । योऽपि हि शुभ्रान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलि-
पुत्त्रं व्रजति सोऽपि शुभ्रात् पाटलिपुत्त्रं यातीति शक्यते वदितुं ।
तस्मात् प्राणस्तेजसि इति प्राणसंयुक्तस्याऽध्यक्षस्यैवैतत्तेजःसह-
चरितेषु भूतेष्ववस्थानं । कथं तेजःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते ।
यावतैकमेव तेजः श्रूयते प्राणस्तेजसि इत्यत आह ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रेक्षावेलायां जीवोऽवति-
ष्ठते कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनात् । दर्शयतश्चैतमर्थं
प्रश्नप्रतिवचने 'आपः पुरुषवचसः' इति । तद्व्याख्यातं 'आत्मक-
त्वान्तु भूयस्त्वात्' इत्यत्र [वे०सू०] । अतिस्मृती चैतमर्थं दर्शयतः ।
अतिः 'पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः'
इत्याद्या । स्मृतिरपि-

'अण्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानान्तु याः स्मृताः ।

ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः' ॥ [मनु०१।२७]

इत्याद्या । ननु चोपसंहृतेषु दागादिषु करणेषु शरीरान्तर-

प्राणस्य जीवद्वारा भूतप्राप्तौ दृष्टान्तमाह । योऽपि हीति । स्थूलदेहा-
रम्भाय पञ्चीकृतभूतान्यावश्यकानिति रंहत्यधिकरणे व्याख्यातं ॥

अथः सूक्ष्माः, मीयन्त इति मात्राः परिच्छिन्नाः, प्राङ्मोक्षादि
नाशिन्यः, दशार्धानां पञ्चानां भूतानां सूक्ष्मभागा इति यावत् ।
जीवस्य भूताश्रयत्वं कर्माश्रयत्वश्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्य कर्मनिमित्त-
त्वेनाश्रयः, भूतानि तु देहोपादानत्वेनेत्यभयमविरुद्धमित्याह । ननु
चेत्यादिना । तौ याज्ञवल्क्योक्तभागौ यज्जीवाधारमूचयुस्तत्कर्मति

प्रेक्षावेलायां 'कायन्तदा पुरुषो भवति' इत्युपक्रम्य श्रुत्यन्तरं कर्माश्रयतां निरूपयति 'तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुः अथ ह यत् प्रशंसतुः कर्म हैव तत् प्रशंसतुः' इति । तत्रोच्यते । तत्र कर्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहसंज्ञकस्येन्द्रियविषयात्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता, इह पुनर्भूतोपादानादेहान्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम् । प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्मणः प्रदर्शितं नत्वाश्रयान्तरं निवारितं तस्मादविरोधः ॥

समाना चास्यत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य ॥ ७ ॥

सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वद्विदुषोः समाना किं वा विशेषवति इति । विज्ञयानानां विशेषवति इति तावत् शाप्तं । भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा पुनर्भवाय च भूतान्याश्रीयन्ते, न च विदुषः पुनर्भवः सम्भवति, 'अमृतत्वं हि विद्वानभ्यश्रुते' इति श्रुतिः । तस्माद्विदुष एवैषोत्क्रान्तिः । ननु विद्याप्रकरणे समानानात् विदुष एवैषा भवेत् । न, स्वापादिवत् यथा-

श्रुतेर्वचनं, एवं बाह्येन्द्रियाणां मनसि प्रथमं वृत्तिलयलाभात् ततो मनोवृत्तेः प्राणो लयः प्राणवृत्तेर्भूतोपहितजीवे लयः इत्युत्क्रान्तिवस्थोक्ता ॥

सा च सर्वप्राणिषु तुल्येत्याह । समाना चानुपोष्य । पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि इत्यविशेषश्रुतेर्विद्ययाऽमृतमश्रुत इति श्रुतेः संशयमाह । सेयमिति । विज्ञयानानां सान्दहानानामित्यर्थः । पूर्वपक्षे सगुणब्रह्मविदसम्बन्धित्वमूत्क्रान्तेर्विशेषः साध्यते । ततोऽनुत्क्रान्त

प्राप्तानुकीर्तनात् । यथाहि 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम अशि-
 शिषति नाम पिपासति नाम' इति च सर्वप्राणिसाधारणा
 एव स्वापादयोऽनुकीर्त्यन्ते, विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपाद-
 यिषितवस्तुप्रतिपादनानुगुणेन, न तु विदुषो विशेषवन्तो
 विधित्सन्ते, एवमियमप्युक्तान्तिर्महाजनगतैवानुकीर्त्यते, यस्यां
 परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः सम्पद्यते स आत्मा
 तत्त्वमसि इति प्रतिपादयितुं, प्रतिषिद्धा चैषा विदुषः ।
 तस्मादविदुष एवैषेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । समाना चैषोक्तान्तिः
 वाङ्मनसि इत्याद्या विद्वदविदुषोरासृत्युपक्रमात् भवितुमर्हति,
 अविशेषश्रवणात् । अविद्वान् देहबीजभूतानि भूतसूक्ष्माणा-
 श्रित्य कर्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं संसरति, विद्वांस्तु ज्ञान-
 प्रकाशितं मोक्षं नाडीद्वारमाश्रयते तदेतदासृत्युपक्रमादित्यु-
 क्तम् । नन्वमृतत्वं विदुषा प्राप्तव्यं न च तद्देशान्तरायत्तं तत्र
 कुतो भूताश्रयत्वं सृत्युपक्रमो वेति । अत्रोच्यते, अनुपेक्ष्य चेदम्,
 अदग्ध्वाऽत्यन्तमविद्यादीन् क्लेशानऽपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिक-

उपासको मुक्तिमश्रुत इति फलं, सिद्धान्ते तूत्क्रान्तो ब्रह्मलोकभागीति
 फलभेदः । पूर्वपक्षमाक्षिप्य समाधत्ते । ननु विद्येत्यादिना । विद्यया-
 ऽमृतमिति श्रुतिर्निर्गुणविषया परा न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति प्रति-
 षेधोऽपि तद्विषयः । अतः संगुणविदोऽप्यक्षयैवोत्क्रान्तिरिति सिद्धा-
 न्तयति । एवमिति । सृतिर्मार्गस्तस्योपक्रमोऽर्चिःप्राप्तिस्ततः प्राक्तना
 उत्क्रान्तिस्तुल्या तत उपासको मूर्द्धन्यनाडीद्वाराऽर्चिरादिमार्गं प्रा-
 प्नोति नान्य इति विशेषः । यत्तु दहरोपासकस्यामृतत्वं श्रुतं 'तथोर्द्धमा-
 यन्नमृतत्वमेति' इति तदापेक्षिकमेव न मुख्यं 'यं कामं कामयते सोऽस्य'

ममृतत्वं प्रेष्यते, सम्भवति तत्र सृत्युपक्रमो भूताश्रयत्वञ्च । न हि निराश्रयाणां प्राणानां गतिरूपपद्यते । तस्माददोषः ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

‘तेजः परस्यां देवतायाम्’ इत्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्, ‘तद्यथा प्रकृतं तेजः साध्यत्वं सप्राणं सकरणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः परस्यां देवतायां सम्पद्यत’ इत्येतदुक्तं भवति । कीदृशी पुनरियं सम्पत्तिः स्यादिति चिन्त्यते । तत्रात्यन्तिक एव तावत् स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तं, तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापितं, तस्मादात्यन्तिकीयमविभागापत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तत्तेज-
आदि भूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतमापीतेरासंसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते ।

‘द्योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्याणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म तथाश्रुतं’ ॥ [भग०]

इत्यादि संसारव्यपदेशात् । अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमयादत्यन्तं ब्रह्म सम्यहेत, तत्र विधिशास्त्रं चान-

सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति’ इति भोगश्रवणादित्याह । अनुपोष्य चेदमिति । उषदाह इति धातोरिदं रूपम् ॥

तदापीतेः । पूर्वादाहृतोत्क्रान्तिवाक्यशेषं व्याख्याय लिङ्गाश्रयपञ्च-
भूतानां किमात्यन्तिको ब्रह्मणि लयः उतानात्यन्तिक इति, लयस्यो-
भयथा दर्शनात् संशयमाह । कीदृशी पुनरियमिति । पूर्वत्रापेक्षिकं
अमृतत्वमित्युक्तं तदयुक्तं इत्याक्षेपात् सङ्गतिः, पूर्वपक्षेऽमृतमात्रस्य

र्यकं स्यात्, विद्याशास्त्रञ्च । मिथ्याज्ञाननिमित्तञ्च बन्धो न
सम्यग्ज्ञानादृते विस्त्रंसितुमर्हति । तस्मात् तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषु-
प्तिप्रलयवत् बीजभावावशेषैवैषा सत्सम्पत्तिः ॥

सूक्ष्मं *प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

तच्चेतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्माच्छरीरात् प्रवसत
आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति । तथा
हि नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते । तत्र
तनुत्वात् सञ्चारोपपत्तिः स्वच्छत्वाच्चाप्रतीघातोपपत्तिः । अत
एव च देहान्निर्गच्छन् पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च सूक्ष्मत्वान्नास्य स्थूलशरीरस्योपमर्देन दाहादि-
निमित्तेनेतरत् सूक्ष्मशरीरमुपमृद्यते ॥

अस्यैव चोपपत्तेरेष उभ्या ॥ ११ ॥

अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैष उभ्या यमेतस्मिन् जीवच्छरीरे
संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानन्ति । तथाहि मृतावस्थायामवस्थि-

मुक्तिसिद्धिः, सिद्धान्ते तु कर्मविद्याशास्त्रबलात् सावशेषलयसिद्धि-
रिति विवेकः ॥

ननु लिङ्गात्मकस्य तेजसः कथं सूक्ष्मतमनाडोदारा गतिः कुतो
वा केनचिन्मूर्त्तेन प्रतिघातो नास्ति कुतो वा न दृश्यत इत्यत आह ।
सूक्ष्ममिति ।

प्रमाणसौक्ष्म्याद्गतिरनुद्भूतस्पर्शरूपवत्त्वाख्यसास्थत्वादप्रतिघातानुप-
लब्धिरित्यर्थः ॥

तेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोभोपलभ्यते
अवदवस्थायामेव तूपलभ्यते इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्य-
तिरिक्तव्यपाश्रय एवैष उभेति । तथा च श्रुतिः ‘उष्ण एव जी-
विष्यञ्छीतो मरिष्यन्’ इति ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

‘अमृतत्वञ्चानुपोष्य’ इत्यतो विशेषणादात्यन्तिकेऽमृतत्वे गत्यु-
त्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः, तच्चाऽपि केनचित्कारणेनोत्क्रान्तिमा-
शङ्क्य प्रतिषेधति ‘अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आ-
प्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्येति’ इति । अतः परविद्याविषयात् प्रतिषेधात् न पर-
ब्रह्मविदो देहात् प्राणानामुत्क्रान्तिरस्ति इति चेन्नैत्युच्यते ।
यतः शरीरादात्मन एष उत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्राणानां न
शरीरात्, कथमवगम्यते ‘न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति’
इति, शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् । सम्वन्धसामान्यविषया हि
षष्ठी शाखान्तरगतया पञ्चम्या सम्वन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते । तस्मा-

लिङ्गसद्भावे चोष्णलिङ्गकानुमानमाह । अस्यैव चेति ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् । पूर्वमनुपोष्येतिपदेन दग्धाशेष-
लेशस्य निर्गुणज्ञानिन उत्क्रान्त्याद्यभावः सूचितस्तस्यात्राक्षिप्य समा-
धानाद्यवहितेनास्य सङ्गतिरित्याह । अमृतत्वं चेति । सकामस्य संसा-
रोक्त्यनन्तरं निष्कामस्य मुक्तिप्रकरणार्थोऽयशब्दः, आत्मकामत्वात् ।
पूर्णानन्दात्मवित्त्वादाप्तकामः प्राप्तपरमानन्दः अतो निष्कामः अन-
भिव्यक्तान्तरवासनात्मककामशून्यस्तस्मादकामः व्यक्तवहिष्कामरहितः

दिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही सम्बध्यते न देहः । 'न तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जीवात् प्राणा उत्क्रामन्ति सदैव तेन भवन्ति' इत्यर्थः । सप्राणस्य च प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादित्येवं प्राप्ते प्रत्युच्यते ॥

स्पष्टो ह्येकेषां ॥ १३ ॥

नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादत्युत्क्रान्तिः प्रतिषेधस्य देहपादानत्वादिति । यतो देहापादान एवेत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समाम्नातृणां स्पष्ट उपलभ्यते । तथा ह्यार्तभागप्रश्ने 'यत्रायं पुरुषो म्रियते तदस्मात् प्राणाः उत्क्रामन्त्याहोस्त्रिनेति' इत्यत्र 'नेति होवाच याज्ञवल्क्यः' इत्युत्क्रान्तिपक्षं परिगृह्य न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु मृत इत्यस्यामाशङ्कायामत्रैव समवलीयन्त इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तस्मिन्द्वये 'स उच्छ्रयत्याभायत्याभातो मृतः शेते' इति सशब्दपरामृतस्य प्रकृतस्योत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्रयनादीनि समामनन्ति । देहस्य

ईदृशो योऽकामयमानस्तस्येत्यन्वयः । ज्ञानिन उत्क्रान्तिरस्ति न वेति पञ्चमीषष्टीश्रुतिभ्यां सन्देहे सिद्धान्तिशङ्कानिरासपूर्वकं पूर्वपक्षयति । नेत्यादिना ॥

काण्वश्रुतौ तावत् तस्येति सर्वनाम्ना प्रकृतं ज्ञानिनं परामृष्य सम्बन्धसामान्यमुक्तं तत्र माध्यन्दिनशाखायां तस्मादित्यपादानत्वरूपविशेष उक्तो ग्राह्यस्तथा च जीवात् प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधो भाति न देहात् तच्छब्देन देहस्यानुक्तेस्तस्मात् ज्ञानिनोऽप्युत्क्रान्तिरस्ति इति ज्ञानवैयर्थ्यमिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तत्सार्थक्यमाह । स्पष्टो हीति । अत्र पुरुषशब्दवाचे देह एवास्मादित्युत्क्रान्त्यवधिरुच्यते । सशब्दपरामृतस्य प्रकृतस्य पुरुषस्योच्छ्रयनादिधर्मकस्य जीवत्वायोगादि-

चैतानि स्युर्न देहिनः, तस्मान्मान्यात् 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रान्त्यत्रैव समवलीयन्ते' इत्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रमणस्य प्रतिषेधो यद्यपि प्राधान्यं देहिन इति व्याख्येयं येषां पञ्चमीपाठः । येषान्तु षष्ठीपाठस्तेषां विद्वत्सम्बन्धिन्युत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्नोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुत्क्रान्तिः प्राप्ता न देहिनः । अपि च 'चक्षुष्टो वा मूर्द्धा वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्येवमविद्वद्विषयेषु सप्रपञ्चमुत्क्रमणं संसारगमनञ्च दर्शयित्वा 'इति नु कामयमानः' इत्युपसंहृत्याऽविद्वत्कथां 'अथाकामयमानः' इति व्यपदिश्य विद्वांसं यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस एव व्यवदेशः स्यात् । तस्मादविद्वद्विषये प्राप्तयोर्गत्युत्क्रान्त्योर्विद्वद्विषये प्रति-

त्यर्थः । उच्छ्रयति बाह्यवायुपूरणाद्वर्द्धते, आध्मायति आर्द्रमेरीवच्छब्दं करोतीत्यर्थः । येषां पञ्चमीपाठस्तेषां यद्यपि देहिनः प्राधान्यं तथापि देहदेहिनोरभेदात् तस्मादिति देहं परामृश्य तदपादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध इति व्याख्येयं । तस्मान्मान्यादुक्तश्रुत्यास्य पाठस्यैकार्थत्वादिति योजना । इदानीं काण्वपाठस्यानुगुण्यमाह । येषान्तु षष्ठीपाठ इति सम्बन्धविशेषाकाङ्क्षायां भोक्ता प्राणानां भोगोपकरणत्वविशेषोऽत्रैव प्राणमयो मनोमयः इति पूर्वश्रुत्युक्तो ग्राह्यः न शाखान्तरस्य मपादानत्वं ग्राह्यं जीवादुत्क्रान्तेरप्राप्तयोः प्रतिषेधायोगादतो विद्वत्सम्बन्धिप्राणानां उत्क्रान्त्यपादानापेक्षायाश्चक्षुष्टो वा मूर्द्धा वेत्युक्तदेहप्रदेशा एव ग्राह्याः तथाचायमर्थः तस्य विदुषो भोगोपकरणात्मकाः प्राणाः देहप्रदेशेभ्यो नोत्क्रामन्ति इति, एवञ्च प्राप्नोत्क्रान्तिनिषेधार्थत्वं

षेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्त्वाय । न च ब्रह्मविदः
सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रचीणकामकर्मण उत्क्रान्तिर्गतिर्वापपद्यते
निमित्ताभावात् । ‘अत्र ब्रह्म समश्नुते’ इति चैवंजातीयकाः
श्रुतयो गत्युत्क्रान्त्योरभावं सूचयन्ति ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

स्मर्यतेऽपि च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योरभावः ।

‘सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।

देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः’ ॥ इति ।

ननु गतिरपि ब्रह्मविदः स्मर्यते ‘शुकः किल वैयासकिर्मुमु-
चुरादित्यमण्डलमभिप्रतस्ये पित्रा चानुगम्याहूतो भो इति
प्रतिशुश्राव’ इति । न, सशरीरस्यैवायं योगबलेन विशिष्टदेशप्रा-
प्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यं, सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात्,
न ह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः । तथा च तत्रै-
वोपसंहृतम् ।

‘शुकस्तु मार्ताच्छ्रीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः ।

दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवत्’ ॥ इति ।

वाक्यस्येति सर्वं चतुरस्रं । अपि चेति स्पष्टार्थं । सम्यगात्मभावेन
भूतानि पश्यतः अपदस्य प्राप्यपदरहितस्य पदैषिणो देवा अपि मार्गे
मुह्यन्ति मार्गं न जानन्ति तदभावादिति स्मृतियोजना । स्मृत्यन्तर-
विरोधं शङ्कते । ननु गतिरपीति । समुण्विद्याबलेनैषा गतिरिति
परिहरति । सशरीरस्येति । ननु तर्हि ‘तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेति’, ‘स
एवैनान् ब्रह्म गमयति’ इत्यादिश्रुतीनां का गतिस्तत्राह । गतीति ॥

तस्मादभावः परब्रह्मविदो गत्युक्त्वान्योः । गतिश्रुतीनान्तु वि-
षयमुपरिष्ठाद्वाख्यास्यामः ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

तानि पुनः प्राणशब्देदितानीन्द्रियाणि भूतानि च पर-
ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयन्ते । कस्मात्, तथा
ह्याह श्रुतिः, 'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरु-
षायणाः पुरुषं प्राप्याऽस्तं गच्छन्ति' इति । ननु 'गताः कलाः
पञ्चदश प्रतिष्ठाः' इति विद्वद्विषयैवापरा श्रुतिः परस्मादा-
त्मनोऽन्यत्राऽपि कलानां प्रलयमाह स्म । न, सा खलु व्यवहा-
रापेक्षा पार्थिवाद्याः कलाः पृथिव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपि-
यन्ति इति । इतरा तु विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा कृत्स्नं कलाजातं
परब्रह्मविदो ब्रह्मैव सम्यद्यत इति । तस्माददोषः ॥

तानि परे तथा ह्याह । पूर्वत्र गतिनिषेधेन विद्वत्कलानां
ब्राह्मदीनामत्रैव लय उक्तः तमुपजीव्य स किं तत्तत्कलाप्रकृतिषु पृथि-
व्यादिषु स्यादुत परमात्मनीति श्रुतिद्वयदर्शनात् संशयः कार्यः । तत्र
साक्षात् प्रकृतौ विकारलय इति न्यायानुगृहीतया 'गताः कालाः'
इति श्रुत्या पूर्वपक्षमग्रे वदन्नादौ सिद्धान्तमाह । तानीति । यथा
नद्यः समुद्रं प्राप्य लीयन्ते एवमेवास्य परितः सर्वत्र ब्रह्मद्रष्टुरिमाः
प्राणशब्दाद्याः पुरुषायणाः पुरुषे कल्पिताः पुरुषमेव ज्ञेयं प्राप्य लयं
गच्छन्ति इत्यर्थः । मनःप्राणयोरेकीकरणेन कलानां पञ्चदशत्वं ।
प्रतिष्ठा इति द्वितीयावज्जवचनं । स्वस्य प्रकृतीः पृथिव्याद्याः इत्यर्थः ।
वस्तुगत्या विद्वत्पृच्छ्या परमात्मनि कलालयेऽपि लोकदृष्ट्या प्रतिष्ठासु
लयोक्तिरविरुद्धा, तथा च कलास्वप्रकृतिषु विलाप्य ताभिः सह
पुरुषे लीयन्ते इति श्रुतिद्वयतात्पर्यं ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवत्याहोस्त्रिनिरवशेष इति । तत्र प्रलयसामान्याच्छ्रवण-
शेषताप्रसक्तौ ब्रवीति अविभागापत्तिरेवेति । कुतः, वचनात् ।
तथा हि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति 'भिद्येते तामां नामरूपे पुरुष
इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति' इति । अविद्या-
निमित्तानाञ्च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषतोपप-
त्तिः । तस्मादविभाग एवेति ॥

तदोक्तोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारे विद्यासामर्थ्यात्
तच्छेषगत्यनुस्रुतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः
शताधिकया ॥ १७ ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता, सम्प्रति त्वपरवि-
द्याविषयामेव चिन्तामनुवर्तयति । समाना चासृत्युपक्रमाद्वि-
द्वदविदुषोरुत्क्रान्तिरित्युक्तं तमिदानां सृत्युपक्रमं दर्शयति ।

अविभागो वचनात् । उक्तलयमुपजीव्य लयस्य द्वेधादर्शनात् संशय-
माह । स पुनरिति । मुक्त्यसिद्धिस्तत्सिद्धिश्चेत्युभयत्र फलं, अवशेषो
मूलकारणे शक्त्यात्मना स्थितिः पुनर्जन्मयोग्यतेति यावत् । विमतः कला-
लयः सावशेषः कलालयत्वान्न सुषुप्तिवदिति पूर्वपक्षः । विमतो निरव-
शेषः विद्याकृतत्वात् रज्ज्वां विद्यया सर्पलयवदिति युक्त्युपेतश्रुत्या सि-
द्धान्तयति । ब्रवीतीति । नामरूपे शक्त्यात्मके अपि भिद्येते इत्यर्थः ॥

तदोक्तोऽग्रज्वलनं । सृतेर्मार्गस्योपक्रमो नाडीप्रवेशनियमस्तं वक्तुं
सूत्रभागव्याख्याद्वारा अधिकरणविषयमाह । तस्येति । स मुमूर्षु-

‘तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिषतो विज्ञानात्मन ओक
 आयतनं हृदयं स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवा-
 न्ववक्रामति’ [कौ० उ०] इति श्रुतेः । तदग्रज्वलनं, तत्पूर्विका चक्षु-
 रादिस्थानापादाना चोत्क्रान्तिः श्रूयते ‘तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं
 प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्द्धा
 वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः’ इति । सा किमनियमेनैव विद्व-
 दविदुषोर्भवति अथास्ति कश्चिद्विदुषो विशेषनियम इति
 विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनियमप्राप्तावाचष्टे । समानेऽपि
 हि विद्वद्विदुषोर्हृदयाग्रप्रद्योतने तत्प्रकाशितद्वारत्वे च मूर्द्ध-
 स्थानादेव विद्वान् निष्क्रामति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे । कुतः
 विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवद्यतः कुतश्चिद्देहदेशा-
 दुत्क्रामेन्नैवोत्कृष्टं लोकं लभेत तत्रानर्थिकैव विद्या स्यात्,
 तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । विद्याशेषभृता च मूर्द्धन्यनाडी-
 सम्वद्धा गतिरनुशीलयितव्या विद्याविशेषेषु विहिता तामभ्य-
 संस्तयैव प्रतिष्ठते इति युक्तम् । तस्माद्भृदयालयेन ब्रह्मणा

स्तेजोमात्रा इन्द्रियाणि तस्य हृदयस्याग्रं नाडीमुखं तस्य ज्वलनं
 भाविफलस्फुरणं प्रद्योतनाख्यश्चक्षुष्टो वेत्यनियमश्रुतेस्तयोर्द्धमायन्निति
 विशेषश्रुतेश्च संशयः, किमुपासकोऽप्यनुपासकवत् येन केनचिद्द्वारेण
 निर्गच्छति उत मूर्द्धन्यनाडीवेति, अत्र पूर्वपक्षे विद्याकृतातिशया-
 सिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । वचनादविभागवदनियम
 इति प्राप्ते सिद्धान्तयति । आचष्ट इति । येन केनचिन्मार्गेण निर्ग-
 तस्याऽपि ब्रह्मलोकप्राप्तौ विद्याशेषत्वेन मार्गानुस्मृतिविधेः केवला-
 दृष्टार्थत्वं स्यादतोऽन्वहं स्मृतेनैव मार्गेण गमनं युक्तमिति भावः ।
 हादं ब्रह्म विश्वङ् नानाविधा अन्या नाड्यो अन्येवामित्यर्थः । सुषुम्ना-

समुपासितेनानुगृहीतस्तद्भावमापन्नो विद्वान् मूर्द्धन्यैव शता-
धिकया शतादतिरिक्तया एकशततमया नाड्या निष्क्रामति
इतराभिरितरे । तथा हि हार्दविद्यां प्रकृत्य समामनन्ति,
'शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्द्धमायन्नऽमृतत्वमेति विष्वङ्मुन्या उत्क्रमणे भवन्ति' ॥ इति ।

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

अस्ति * 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश' इति हार्दविद्या 'अथ यदि-
दमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म' इत्युपक्रम्य विहिता ।
तत्प्रक्रियायां 'अथ या एता हृदयस्य नाड्यः' इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं
नाडीरश्मिसम्बन्धमुक्त्वा 'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्राम-
त्यथैतैरेव रश्मिभिर्द्विमाक्रमते' इति । पुनश्चेत् 'तयोर्द्ध-
मायन्नऽमृतत्वमेति' इति । तस्मात् शताधिकया नाड्या निष्क्राम-
न् रश्म्यनुसारी निष्क्रामतीति गम्यते, तत् किमविशेषेणैवाह-
नि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वमाहोस्विदहन्येवेति

एषा नाडी हृदयात् निर्गता दक्षिणतालुकण्ठाधस्तननासिकामध्यभि-
त्तिद्वारा ब्रह्मरन्ध्रं प्राप्ता सूर्यरश्मिभिरेकीकृता ब्रह्मलोकमार्गं उपा-
सकस्येति स्थितम् ॥

रश्म्यनुसारी । प्रकरणशोधनपूर्वकमुपासकस्य रश्म्यनुसारित्वं वि-
षयमाह । अस्तीत्यादिना । अथ प्रारब्धान्ते एतदुत्क्रमणं यथा स्यादथ
तदा एतैरेव नाडीसम्बन्धैररश्मिभिर्द्विमाक्रमतीत्यर्थः । अत्र सम्बन्धस्य
कालविशेषाश्रवणाद्रात्रौ रश्म्यभावाच्च संशयमाह । तत्किमिति ॥
पूर्वाक्तनाडीसम्बद्धरश्मीनामत्रोपजीव्यत्वात् सङ्गतिः । पूर्वपक्षे रात्रौ

* दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशे इति वर्ध० नास्ति ।

संशये सत्यविशेषश्रवणादविशेषेणैव तावद्रश्मनुसारीति प्रति-
ज्ञायते ॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्
दर्शयति च ॥ १९ ॥

अस्यहनि नाडीरश्मिसम्बन्ध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्मनु-
सारित्वं रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात्, नाडीरश्मिसम्बन्धविच्छेदा-
दिति चेत्, न, नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्, याव-
द्देहभावो हि शिराकिरणसम्पर्कः । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः
'अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो
नाडीभ्यः प्रतायन्ते ता अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः' इति । निदाघ-
समये च निशाखपि किरणानुवृत्तिरूपलभ्यते, प्रतापादिकार्य-
दर्शनात् । श्लोकानुवृत्तेस्तु दुर्लभ्यत्वमृत्यन्तररजनीषु शैशिरे-
ष्विव दुर्दिनेषु । 'अहरेवैतद्रात्रौ विदधाति' इति चैतदेव
दर्शयति । यदि च रात्रौ प्रेतो विनैव रश्मनुसारेणोर्द्ध आ-

मृतस्य रश्मिप्राप्त्यर्थं सूर्योदयप्रतीक्षाऽस्ति, सिद्धान्ते नास्तीति मत्वा
सिद्धान्तं प्रतिजानीते । अविशेषेणेति ॥

पूर्वपक्षबीजमुपन्यस्य दूषयति । निशीत्यादिना । शिरा नाड्यः
प्रजायन्ते विस्तृता भवन्ति सृप्ताः सम्बद्धाः । श्रुतसम्बन्धस्य रात्रौ
सत्त्वे युक्तिमाह । निदाघेति । तर्हि हेमन्तादिरात्रिव्योष्योपलब्धिः
स्यादित्यत आह । श्लोकेति । सविता रात्रावप्यहर्दधातीति धार-
णाभिधानं श्लोकरश्मनुवृत्त्यभिप्रायमेवेत्यर्थः । किञ्च यदि रात्रौ
मृतस्य रश्मियोगं विनैवोर्द्धगतिः स्यात् तदा रश्मिश्रुतेर्दिवा मृत-
विषयतया सङ्कोचः स्यादूर्द्धगत्यभावे च विद्यायामप्रवृत्तिः स्यात् ।

क्रमेण रश्मनुसारानर्थक्यं भवेत् । न ह्येतद्विशिष्याधीयते यो दिवा प्रैति स रश्मीनपेक्ष्योर्द्ध्वमाक्रमते यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यैवेति । अथ तु विद्वानपि रात्रिप्रायणाऽपराधमात्रेण नोर्द्ध्वमाक्रमेत पाक्षिकफला विद्येति अप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात्, मृत्युकालानियमात् । अथापि रात्रावुपरतोऽहरागममुदीक्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसम्बन्धाहं शरीरं स्यात्, पावकादिसम्पर्कात् । 'स यावत् क्षिपेन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति । तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिन्दिवं रश्मनुसारित्वं ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

*अत एवोदीक्षानुपपत्तेः, अपाक्षिकफलत्वाच्च विद्याया अनियतकालत्वाच्च मृत्योर्दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान् प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेर्भीमस्य च प्रतीक्षादर्शनात् 'आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्गतिमामान्तान्' इति च श्रुतेरपेक्षितव्यमुत्तरायणमितीमामा-

न च प्रतीक्षयोर्द्ध्वगतिरिति वाच्यं, रश्म्युदयात् प्राग्देहदाहे प्रतीक्षावैयर्थ्यापातादप्रतीक्षाश्रुतिविरोधाच्च । तस्मात् यदा कदाचित् मृतस्य राश्मिप्राया भूटिति ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥

एवं दक्षिणायणे मृतो विद्वान् विद्याफलमाप्नोति न वेति विद्याया नित्यवत्फलश्रुतेरुत्तरायणप्राशस्त्यशास्त्राच्च सन्देहे पूर्वोक्तहेतूनतिदिशति । अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । पूर्वपक्षमाशङ्क्यापनुदति ।

शङ्कामनेन सूत्रेणापनुदति । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया ।
भीष्मस्य तूत्तरायणप्रतिपालनमाचारपरिपालनार्थं पितृप्रसा-
दलब्धस्वच्छन्दमृत्युताख्यापनार्थञ्च । अतेस्त्वर्थं वक्ष्यति 'आति-
वाहिकास्तस्मिन्नात्' इति । ननु च-

‘यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ’ ॥ इति-
प्राधान्येनोपक्रम्याऽहरादिकालविशेषः स्मृतावनावृत्तये निय-
तः, कथं रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनावृत्तिं याया-
दिति । अत्रोच्यते ॥

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

योगिनः प्रति चायमहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये
स्मर्यते । स्मार्ते चैते योगसाह्ये न श्रौते । अतो विषयभेदात्
प्रमादविशेषाच्च नास्य स्मार्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु वि-
ज्ञानेष्ववतारः । ननु-

उत्तरायणेत्यादिना । अज्ञानामुत्तरायणे दैवान्मरणञ्चेत् प्रशस्तमित्यभि-
क्षाभिवन्दनरूपाचारपरिपालनार्थं भीष्मस्य प्रतीक्ष्यान् षण्मासानिति
श्रुतिस्तूत्तरायणदेवतापरेति वक्ष्यते । तथा च देवतायाः सदा सत्त्वात्
विद्यया दक्षिणायनकालेऽपि तत्प्राप्तिरविरुद्धेति भावः । स्मृतिबलात्
कालप्राधान्यं शङ्कते । ननु चेति ॥

श्रौतदहराद्युपासकस्यास्माभिः कालानपेक्षोक्ता, स्मार्तयोगिनान्तु
कालापेक्षा स्मृता बुध्यत इत्यविरोधमाह । योगिन इति । योगी
दहराद्युपासक एव स्मृत्युक्तः किं न स्यादित्यत आह । स्मार्ते चेति ।
भगवदाराधनबुद्ध्याऽनुष्ठितं कर्म योगः ‘अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं
कर्म करोति यः । स सञ्ज्ञासी च योगी च’ इति स्मृतेर्धारणापूर्वकोऽकर्त-

‘अग्निर्ज्यातिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायनं ।

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनं’॥[मनु०] इति च
 औतावेव देवयानपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति ।
 उच्यते । ‘तं कालं वक्ष्यामि’ इति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानात्
 विरोधमाशङ्क्यायं परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावपि
 अग्न्याद्या देवता एवातिवाहिक्यो गृह्यन्ते तदा न कश्चिद्विरोध
 इति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्-
 पादकृतौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

त्वानुभवः साह्यं, ‘इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्’ इति स्मृतेः ।
 ननु अतिस्मृत्याभिन्नार्थत्वमयुक्तं प्रत्यभिज्ञाविरोधादिति शङ्कते ।
 नन्वग्निरिति । कालाग्रहिणं प्रति भिन्नार्थत्वमुक्तं । यदि तु औतार्थ-
 प्रत्यभिज्ञया कालशब्दो देवतापरस्त्वेत्यर्थमेवेति समाध्यर्थः । तस्मात्
 विद्यासामर्थ्यात् सर्वदैव दिष्टंगतस्य उपासकस्य फलप्राप्तिरिति
 सिद्धम् ॥ * ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दकृतौ श्रीम-
 च्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः
 पादः ॥ ० ॥

आम् परमात्मने नमः ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

आसृत्युपक्रमात् समानोत्क्रान्तिरित्युक्तं । सृतिस्तु श्रुत्यन्तरे-
ष्वनेकधा श्रूयते । नाडो रश्मिसम्बन्धेनैका 'अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वं
आक्रमते' इति । अर्चिरादिकैका * 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषो-
ऽहः' इति । 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति'
इत्यन्या । 'यदा वै पुरुषोऽसृङ्गल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति'
इत्यपरा । 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति' इति चापरा । तत्र सं-
शयः, किं परस्परं भिन्ना एताः सृतयः किंवैकैवानेकविशेषणेति ।
तत्र प्राप्तं तावद्भिन्ना एवैताः सृतय इति, भिन्नप्रकरणस्थित-

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

एवं उत्क्रान्तिं निरूप्य तत्सार्थं मार्गं गन्तव्यञ्च निरूपयितुं पाद-
मारभते । अर्चिरादिना तत्प्रथितेः । वृत्तानुवादपूर्वकमाद्याधिकरणस्य
विषयं मार्गमाह । आसृतीति । विरजा विरजसः निष्पाया इत्यर्थः ।
श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशयः । पूर्वे यदा कदाचिन्मृतस्याऽपि फलप्राप्तिरुक्ता
तद्वत् येन केनचिन्मार्गेण गतिरिति पूर्वपक्षफलं विकल्पः, सिद्धान्ते
मार्गैक्यमिति विवेकः । उपासनाभेदात् तच्छेषत्वेन ध्येयानां मार्गाणां
भेदः, एवकाराच्च । किञ्च मार्गभेदे सत्यस्मादयं मार्गस्वरया प्रापक

* तेऽर्चिरभीति वर्ध० का० ।

त्वाद्भिन्नोपासनशेषत्वाच्च । अपि च 'अथैतैरेव रश्मिभिः' इत्यवधारणमर्चिराद्यपेक्षायामुपस्थिते, त्वरावचनञ्च पीड्येत 'स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यङ्गच्छति' इति । तस्मादन्योन्यभिन्ना एवैते पन्थान इत्येवं प्राप्तेऽभिदम्भहे । अर्चिरादिनेति । सर्वा ब्रह्म प्रेक्षुरर्चिरादिनैवाध्वना रंहतीति प्रतिजानीमहे । कुतः, तत्प्रथितेः । प्रथितो ह्येष मार्गः सर्वेषां विदुषां । तथाहि पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे 'ये चामी अरण्ये अद्भुतां सत्यमुपासते' इति विद्यान्तर्शीलिनामप्यर्चिरादिका सृतिः आच्यते । स्यादेतत् यासु विद्यासु न काचिद्गतिरुच्यते तास्वेवेयमर्चिरादिकोपतिष्ठतां, यासु त्वन्यान्या आच्यते तासु किमर्चिराद्याश्रयणमिति । अत्रोच्यते, भवेदेतदेवं यद्यत्यन्तभिन्ना एवैताः सृतयः स्युः, एकैव त्वेषा सृतिरनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रतिपादनो क्वचित् केनचिद्विशेषणेनोपलक्षितेति वदामः, सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः । प्रकरणभेदेऽपि तु विद्यैकत्वे भवतीतरेतरविशेषणोपसंहारवद्गतिविशेषणानामप्युपसंहारः ।

इति युक्तं न मार्गैक्य इत्यर्थः । उपासनाभेदेऽप्युपास्यब्रह्मैक्यवत् मार्गैक्यं अविच्छिन्नमिति सिद्धान्तयति । एवमिति । तस्य मार्गस्य प्रसिद्धत्वादिति हेत्वर्थः । ये चेत्यविशेषश्रुतिरश्रुतगतिविद्याविषयेति मार्गभेदं शङ्कते । स्यादेतदिति । एकस्यैव मार्गस्यानेकान्यग्न्यादीनि विशेषणानीत्युक्ते लाघवात् न मार्गभेदः प्रत्यभिज्ञानाच्चेति समाध्यर्थः । गन्तव्यैक्यं विवृणोति । तथाहीति । परावतो दीर्घायुषो हिरण्यगर्भस्य, परा दीर्घाः समाः संवत्सरा वसन्ति कार्ये ब्रह्मणो या जितिः सर्वत्र जयः व्यष्टिर्याप्तिः तां लभत इत्यर्थः । एवं गन्तव्यैक्यवत् प्रत्यभिज्ञाया मार्गैक्य-

विद्याभेदेऽपि गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानाद्गन्तव्याभेदाच्च गत्यभेद
 एव । तथाहि 'ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तस्मिन्
 वसति शाश्वतीः समाः, सा या ब्रह्मणे जितिर्या व्यष्टिस्तां जितिं
 जयति तां व्यष्टिं व्यञ्जते, तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्द-
 ति' इति [कौ० उ०] च तत्र तत्र तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिल-
 च्छणं प्रदर्शयते । यत्त्वैतैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्याश्रयणेन स्यादिति ।
 नैष दोषः, रश्मिप्राप्तिपरत्वादस्य । न ह्येक एव शब्दो रश्मींश्च
 प्रापयितुमर्हति, अर्चिरादींश्च व्यावर्त्तयितुं । तस्माद्रश्मिसम्बन्ध
 एवायमवधार्यते इति द्रष्टव्यं । त्वरावचनं त्वर्चिराद्यपेक्षाया-
 मपि चैष्यार्थत्वान्नोपसृध्यते यथा निमिषमात्रेणात्रागम्यत इति ।
 अपिच 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च नेति मार्गद्वयभ्रष्टानां
 कष्टं तृतीयं स्थानमाचक्षाणा पिहयाणव्यतिरिक्तमेकमेव देव-
 यानमर्चिरादिपर्वणं पन्थानं प्रथयति । भूयांसि चार्चिरा-
 दिश्रुतौ मार्गपर्वणि, अल्पीयांसि त्वन्यत्र, भूयसाञ्चानुगुण्ये-
 नाल्पीयसाञ्च नयनं न्याय्यमित्यतोऽपि अर्चिरादिना तत्-
 प्रथितेरित्युक्तं ॥

निश्चयात् प्रकरणभेदेऽप्रयोजक इत्युक्तं सम्प्रत्येवकारे त्वरावचनयो-
 र्गतिमाह । यत्त्वित्यादिना । रात्रौ स्पष्टरश्म्यभावात् विदुषो रश्म्ययो-
 गप्राप्तौ तन्निरासार्थं एवकारो नान्यव्यावृत्त्यर्थः । यथा लौकिकमार्गं
 विलम्बस्तथा अर्चिरादौ नेति त्वरावचनोपपत्तिरित्यर्थः । मार्गैको
 लिङ्गमाह । अपि चेति । शुभमार्गबाहुल्ये तृतीयस्थानोक्तिर्न स्या-
 दिति भावः । उत्तरमार्गैकोऽप्यर्चिरादिनेति विशेषणे को हेतुरित्यत
 आह । भूयांसीति ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्यां ॥ २ ॥

केन पुनः सन्निवेशविशेषेण गतिविशेषाणामितरेतरविशेषणविशेष्यभाव इति तदेतत् सुहृद्भूत्वाऽऽचार्यो ग्रथयति । 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकं' इति [१।३] कौषितकिनां देवयानः पन्थाः पथ्यते । तत्रार्चिरग्नि-लोकशब्दौ तावदेकार्थौ ज्वलनवचनत्वादिति नात्र सन्निवेशक्रमः कश्चिदन्वेष्टव्यः, वायुस्त्वर्चिरादिवर्त्मन्यश्रुतः कतमस्मिन् स्थाने सन्निवेशयितव्य इति । उच्यते, 'तेऽर्चिषमभिसङ्गवन्ति अर्चिषोऽहरः आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्केति मासां-स्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्'[कौ० उ०] इत्यत्र संवत्सरात् पराञ्चमादित्यादर्वाञ्चं वायुमभिसम्भवन्ति, कस्मात् अविशेषविशेषाभ्यां । तथाहि 'स वायुलोकम्' इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्यन्तरे विशेषोपदेशो दृश्यते 'यदा वै पुरुषोऽस्माँल्लो-

उक्तं मार्गस्यैक्यमुपजीव्य पूर्वक्रममाह । वायुमब्दात् । अर्चिरादि-
व्यस्मादयमनन्तर इति क्रमेण विशेष्यभाव उच्यते इत्यधिकरणस्य
तात्पर्यमुक्त्वा विशेषणमाह । स एतमिति । अत्राग्न्यनन्तरं पठितो वायु-
र्विषयः । स किं अर्चिरात्मकाग्रेरनन्तर उत संवत्सरात् पर इति
पाठाद्वक्ष्यमाणविशेषश्रुतेः संशये सिद्धान्तमेवोपक्रमते । उच्यत इति ।
पुरुषः उपासकोऽस्माँल्लोकादेहात् प्रैति निर्गच्छति तस्मै प्राप्ताय पुरु-
षाय स वायुस्तत्र स्वात्मनि विजिहीते छिद्रं करोति, तेन वायुदत्तेन
रथचक्रच्छिद्रतुल्येन द्वारेणोर्ध्वमादित्यं गच्छति इति श्रुत्यर्थः । इदानीं

कात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथ-
चक्रस्य खण्डेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छति' इति
[कौ० उ०] । एतस्मादादित्याद्यायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषादब्दादि-
त्यनयोरन्तराले वायुर्निवेशयितव्यः । कस्मात् पुनरग्नेः परत्वदर्श-
नाद्विशेषादर्चिषोऽनन्तरं वायुर्न निवेश्यते । नैषोऽस्ति विशेष इति
वदामः । ननूदाहता श्रुतिः 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्या-
ग्निलोकमागच्छति स वायुलोकम्' इति । उच्यते, केवलोऽत्र
पाठः पौर्वापर्येणावस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति ।
पदार्थोपदर्शनमात्रं ह्यत्र क्रियते 'एतच्चैतच्च स गच्छति' इति ।
इतरत्र पुनर्वायुप्रत्तेन रथचक्रमात्रेण छिद्रेणोर्ध्वं आक्रम्यादि-
त्यमागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः । तस्मात् सूक्तमविशेषविशेषाभ्या-
मिति । वाजसनेयिनस्तु 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यं'
इति समामनन्ति, तत्रादित्यानन्तर्याय देवलोकाद्यायुमभि-
सम्भवेयुः । वायुमब्दादिति तु छान्दोग्यश्रुत्यपेक्षयोक्तं । छा-
न्दोग्यवाजसनेयकयोस्त्वेकत्र देवलोको न विद्यते परत्र संवत्सरः,

पूर्वपक्षमाह । कस्मात् पुनरिति । पाठबलादर्चिषोऽनन्तरो वायुरित्यर्थः ।
कौषीतकिनां पाठमात्रं, न क्रमविशेषवाचो कश्चिच्छब्दोऽस्ति । काण्वा-
नान्तु तेनेत्यूर्ध्वं इति च शब्दाभ्यां क्रमनिश्चयात् पाठबाध इति सिद्धा-
न्तार्थः । अस्त्वर्चिरादिमार्गे छान्दोग्यस्य संवत्सरपाठयोरब्दात् परत्वं,
वाजिश्रुतिस्थे तु संवत्सरस्याश्रुतेः कथमब्दात् परो वायुरित्यत आह ।
वाजेति । तर्हि देवलोकाद्यायुमिति सूत्रं स्यादित्यत आह । वायुम-
ब्दादिति त्विति । संवत्सरस्य मासावयवित्वात् मासानन्तर्यं संवत्सरात्
परो देवलोकस्ततः परो वायुर्वायोः पर आदित्य इति श्रुतिद्वये क्रमे-

तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभावप्युभयत्र ग्रथितव्यौ, तत्रापि माससम्बन्धात् संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यं ॥

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

‘आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं’ इत्यस्या विद्युत उपरिष्ठात् वरुणलोकमित्ययं वरुणः सम्बध्यते । अस्ति हि सम्बन्धो विद्युद्वरुणयोः । ‘यदा हि विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषाः जीमूतोदरेषु प्रनृत्यन्ति अथापः प्रपतन्ति विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा’ इति च ब्राह्मणं । अपाञ्चाधिपतिर्वरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती स्थानान्तराभावात् पाठसामर्थ्याच्चागन्तुकत्वादपि वरुणादीनामन्त एव निवेशः । वैशेषिकस्थानाभावात् विद्युच्चान्याऽर्चिरादौ वर्तन्ति ॥

निष्पन्नः । तेनेति तृतीयाश्रुत्या वायोरादित्यपूर्वत्वावगमादिति, सूत्रे तु वायुपदं देवलोकपूर्वकवायुपरमिति स्थितं ॥

एवं कौषीतकिभिरग्न्यनन्तरं पठितस्य वायोः स्थानमुक्त्वा वाय्वनन्तरं पठितस्य वरुणस्यार्चिरादिमार्गे स्थानमाह । तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् । पठितो वरुणादिमार्गपर्वत्वेन सम्बध्यते न वेति सन्देहेऽर्चिषोऽह्नित्यादि पञ्चम्याऽर्चिरादीनां क्रमेण मार्गपर्वतया विरुद्धत्वाद्वा-योरेव स्थानविशेषश्रुत्यभावादलब्धस्थानो वरुणादिर्न सम्बध्यत इति सिद्धान्तमाह । आदित्यादिति । अपां विद्युत्कार्यत्वेन सम्बन्धे मानमाह । विद्योतत इति । वरुणस्याब्द्वारा विद्युत्सम्बन्धादागन्तुकानामन्ते निवेश इति न्यायाच्च विद्युदानन्तर्यं सति यथापाठमिन्द्रप्रजापत्योः क्रम इत्यर्थः ॥

आतिवाहिकस्तलिङ्गात् ॥ ४ ॥

तेष्वेवार्चिरादिषु संशयः, किमेतानि मार्गचिह्नान्युत भोग-
भूमयोऽथवा नेतारो गन्तुणामिति । तत्र मार्गलक्षणभूता
अर्चिरादय इति तावत् प्राप्तं, तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य । यथा
हि कश्चिल्लोके ग्रामं नगरं वा प्रतिष्ठासमानोऽनुशिष्यते गच्छेत्-
स्वममुं गिरिं ततो न्ययोधं ततो नदीं ततो ग्रामं ततो नगरं
वा प्राप्स्यसि इति । एवमिहाप्यर्चिषोऽहरद्ग आपूर्यमाणपक्ष-
मित्याह । अथ वा भोगभूमय एता इति प्राप्तं । तथा हि
लोकशब्देनाग्न्यादीनुपबध्नाति 'अग्निलोकमागच्छति' इत्यादि ।
लोकशब्दस्य प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते 'मनुष्यलोकः पि-
तृलोको देवलोकः' इति च । तथा च ब्राह्मणं 'अहोरात्रेषु तेषु
लोकेषु सृज्यन्ते' इत्यादि । तस्मान्नातिवाहिका अर्चिराद-
यः । अचेतनत्वादपि एतेषामातिवाहिकत्वानुपपत्तिः । चेत-
ना हि लोके राजनियुक्ताः पुरुषाः दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्या-
नतिवाहयन्ति इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । आतिवाहिका एवैते भवि-

एवमर्चिरादीनां क्रमं निरूप्य स्वरूपं निरूपयति । आतिवाहिकस्त-
लिङ्गात् । त्रिङ्गनिर्देशसाम्यात् लोकशब्दान्नेतृत्वलिङ्गाच्च संशयः । आद्य-
पक्षद्वयं पूर्वपक्षः अर्चिरादयो विद्युदन्ताश्चेतना नेतारश्चामानवपुरुषेण
नेत्रा सह पठितत्वादिति सिद्धान्तयति । एवमित्यादिना । यथा-
श्रुत्यमानवस्यास्तु नेतृत्वं नार्चिरादीनामिति शङ्कते । तद्वचनमिति ।
पुरुषस्यामानवत्वं नेतृत्वञ्चेत्युभयपरत्वे वाक्यभेदः स्यादतोऽर्चिरादिपदै-
र्नेतार एव मानवाः प्रकृताः प्रकरणबलात् विद्युदनन्तरं मानवस्य नेतुः

तुमर्हन्ति । कुतः तस्मिन्नात् । तथा हि 'चन्द्रमसो विद्युतं तत्
पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयति' इति सिद्धवद्गमयित्वं
दर्शयति । *यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात्, तद्वचनं तद्वि-
षयमेवोपचीणमिति चेत्, न, प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिमात्रपरत्वा-
द्विशेषणस्य । यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च
मानवास्ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति ।
ननु लिङ्गमात्रमगमकं न्यायाभावात् । नैष दोषः ॥

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ५॥

ये तावदर्चिरादिमार्गगास्ते देहवियोगात् संपिण्डितक-
रणग्रामा इत्यस्वतन्त्राः आर्चिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातन्त्र्यं
इत्यतोऽर्चिराद्यभिमानिनश्चेतनादेवताविवेधा अतिआत्रायां
नियुक्ता इति गम्यते । लोकेऽपि हि मत्तमूर्च्छितादयः संपि-
ण्डितकरणग्रामाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवन्ति । अनवस्थित-
त्वादप्यर्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः । न हि रात्रौ
प्रेतस्याहःस्वरूपाभिसम्भव उपपद्यते । न च प्रतिपालनमस्ति
इत्युक्तमधस्तात् । भ्रुवत्वात् देवतात्मनां नायं दोषो भवति ।

प्राप्तौ प्रकरणप्राप्तनेष्टत्वानुवादेनामानवत्वमनेकमेव प्रतिपाद्यत इति
वक्तव्यमित्याह । नेति । नेष्टप्रकरणानङ्गीकारे मानवः पुरुषो गमय-
तीति वाक्यं भिद्येत अमानवत्वं नेष्टत्वस्याप्यप्राप्तेरिति भावः । नेष्टत्वा-
नुवादलिङ्गस्यानुग्राहकन्यायपरं सूत्रं गृह्णाति । नन्विति ॥

यद्यनेतारोऽचेतना एवार्चिरादयः तर्हि मार्गतद्वन्तेरुभयोरपि
व्यामोहादज्ञत्वादूर्द्धगत्येन स्यादतः स्वयं प्रलयशून्यश्चेतनान्तरेण नेय

* यावदित्यादि न्यायादित्यन्तं वर्ध० पु० नास्ति ।

अर्चिरादिशब्दता चैषामर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते । ‘अर्चिषोऽहः’ इत्यादिनिर्देशस्त्वातिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते । अर्चिषा हेतुनाऽहरभिसम्भवन्ति अक्ला हेतुनाऽऽपूर्यमाणपक्षमिति । तथा च लोकप्रसिद्धेष्वातिचात्रिकेस्त्वेवंजातीयक उपदेशो दृश्यते गच्छ त्वमितो बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तं इति । अपि चोपक्रमे ‘तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति’ इति सम्बन्धमात्रमुक्तं न सम्बन्धविशेषः कश्चित् । उपसंहारे तु ‘स एतान् ब्रह्म गमयति’ इति सम्बन्धविशेषोऽतिवाह्यातिवाहकलक्षण उक्तः, तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्धार्यते । संपिण्डितकरणग्रामत्वादेव च गन्तॄणां न तत्र भोगसम्भवः । लोकशब्दस्तु अनुपभुञ्जानेष्वपि गन्तॄषु गमयितुं शक्यते अन्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्वामिकं लोकं प्राप्नोऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्वामिकं लोकं प्राप्नो वायुनेति योजयितव्यं । कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे वरुणादिषु तत्सम्भवः, विद्युतो ह्यधिवरुणादय उपचिप्ताः । विद्युतश्चानन्तरमाब्रह्मप्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयितृत्वं श्रुतमित्यत उत्तरं पठति ॥

इति लौकिकन्यायानुग्रहानुसिद्धेर्नेटत्वसिद्धेरुक्तलिङ्गन्यायोपेतमिति सूत्रार्थः । पूर्वपक्षद्वयं दूषयति । अनर्वास्थितत्वादित्यादिना । अर्चिरहरादीनामस्थिरत्वाद्वाच्यादौ मृतस्य प्रतीक्षा नास्तीत्युक्तत्वाच्च न मार्गचिह्नत्वं भोग्यत्वं वा, देवतात्वे त्वस्थिरत्वदोषो नास्तीत्यर्थः । यत्तूपदेशस्त्वारस्याच्चिह्नत्वं भातीति तत्राह । अर्चिषोऽहरिति । चिह्नत्वनेटत्वसंशयाच्च वाक्यशेषान्निर्णय इत्याह । अपि चेति । यदुक्तं लोकशब्दाद्भोग्यत्वमिति तन्नेत्याह । संपिण्डितेति । सूत्रान्तरं गृह्णाति । कथं पुनरिति ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

ततो विद्युदभिसम्भवनादूर्ध्वं, विद्युदनन्तरवर्तिनैवामानवेन पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्ति इत्यवगन्तव्यं, 'तान् वैद्युतान् पुरुषोऽमानवः' 'स एतान् ब्रह्मलोकं गमयति' इति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्तु तस्यैवाप्रतिबन्धकरणेन साहाय्यानुष्ठानेन वा केनचिदनुग्राहकाः इत्यवगन्तव्यम् । तस्मात् सूक्तमातिवाहिका देवतात्मानोऽर्चिरादयः इति ॥

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

'स एतान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र विचिकित्स्यते, किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयति आहोस्वित् परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति । कुतः संशयः, ब्रह्मशब्दप्रयोगात् गतिश्रुतेश्च । तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्म नयत्येतानमानवः पुरुषः इति वादरिराचार्यो मन्यते । कुतः अस्य गत्युपपत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशत्वात्, न तु परस्मिन् ब्रह्मणि गन्तृत्वं

अमानवो विद्युल्लोकमागतो वैद्युतस्तेनेत्यर्थः । श्रुतौ तु वैद्युताल्लोकादित्यर्थः । श्रुत्या वरुणादीनां नेष्टत्वाभावेऽप्यनुग्राहकत्वेन मार्गान्तर्भाव इति भावः ॥

एवं मार्गं निरूप्य गन्तव्यं चिन्तयति । कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः । परब्रह्म गन्तव्यमिति पूर्वपक्षे मार्गस्य मुख्यार्थता कार्यब्रह्मेति सिद्धान्ते भोगार्थतेति मत्वा प्रथमं सिद्धान्तमाह । तत्र कार्यमेवेति । सर्वगत-

गन्तव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते सर्वगतत्वात् प्रत्यगात्मत्वाच्च ग-
न्तॄणां ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

‘ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो
वसन्ति’ इति श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषयैव गति-
रित्यवगम्यते । न हि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन् ब्रह्मण्यव-
कल्पते । कार्यं त्ववस्थाभेदोपपत्तेः सम्भवति बहुवचनं । लोक-
श्रुतिरपि विकारगेचरायामेव सन्निवेशविशिष्टायां भोगभू-
मावाञ्जसी, गौणी त्वन्यत्र ‘ब्रह्मैव लोक एष सम्राट्’ इत्यादिषु ।
अधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि परस्मिन् ब्रह्मणि नाञ्जसः
स्यात्, तस्मात् कार्यविषयमेवेदं नयनम् । ननु कार्यविषयेऽपि
ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते समस्तस्य हि जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति
प्रतिष्ठापितमित्यत्रोच्यते ॥

* सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

स्यापि प्रदेशान्तरविशिष्टत्वेनाकाशस्य गन्तव्यत्वं दृष्टं, ब्रह्मणस्तु प्रत्य-
क्त्वात् न कथमपि गन्तव्यतेत्यर्थः ॥

ब्रह्मलोकेष्विति बहुवचनलोकशब्दाधारसप्तमीश्रुतिभिर्गन्तव्यस्य
परस्मादावृत्तत्वाच्च न परं गन्तव्यमित्याह । विशेषितत्वाच्चेति । पर-
ब्रह्मणि भोग्यत्वोपचारादौणी लोकश्रुतिरित्यर्थः । नपुंसकब्रह्मशब्देन
कारणवाचिना कार्यं लक्ष्यते गन्तव्यत्वन्यायोपेतबहुवचनाद्यनेकश्रुत्य-
नुग्रहाय न चानावृत्तिलिङ्गात् परस्य गन्तव्यता, क्रममुक्त्या लिङ्ग-
स्यान्यथासिद्धेरिति भावः ॥

[* सामीप्यादिति, कार्यात्यय इति च सूत्रद्वयं स्पष्टत्वात् व्याख्यातं ॥]

तुशब्द आशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य ब्रह्मणस्तस्मिन्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसम्बन्धात् क्वचित् कैश्चिद्विकारधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपासनाद्योपदिश्यमानमपरमिति स्थितिः । ननु कार्यप्राप्तावनावृत्तिश्रवणं लभ्यते । न हि परस्मात् ब्रह्मणोऽन्यत्र क्वचित् नित्यता सम्भवति । दर्शयति च देवयानेन पथा प्रस्थितानामनावृत्तिं 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति । 'तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेतीति' चेति । अत्र ब्रूमः ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभि-
धानात् ॥ १० ॥

कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नमन्यग्दर्शनाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परं पदं प्रतिपद्यन्त इति । इत्थं क्रममुक्तिरनावृत्त्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या । न ह्यञ्जस्यैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः सम्भवति इत्युपपादितम् ॥

स्मृतेष्व ॥ ११ ॥

स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति—

प्रतिसञ्चरो महाप्रलयः, तस्मिन् प्राप्ते परस्य हिरण्यगर्भस्यान्ते समष्टिलिङ्गशरीररूपविकारावसाने ब्रह्मलोकनिवासिनः कृतात्मानः

‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदं’ ॥ इति ।

तस्मात् कार्यब्रह्मविषया गतिः श्रूयत इति सिद्धान्तः । कः पुनः पूर्वपक्षमाशङ्क्यायं सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः ‘कार्यं वादरिः’ इत्यादिनेति, स इदानीं सूत्रैरेवोपप्रदर्श्यते ।

परं जैमिनिमुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

जैमिनिर्ह्याचार्यः ‘स एतान् ब्रह्म गमयति’ इत्यत्र परमेव ब्रह्म प्रापयति इति मन्यते । कुतः मुख्यत्वात् । परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनं गौणमपरं । मुख्यगौणयोश्च मुख्ये संप्रत्ययो भवति ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

‘तयोर्द्धमायन्नऽमृतत्वमेति’ इति च गतिपूर्वकं अमृतत्वं दर्शयति । अमृतत्वञ्च परस्मिन् ब्रह्मण्युपपद्यते न कार्यं, विनाशित्वात् कार्यस्य । ‘अथ यत्रान्यत् पश्यति तदल्पं तन्मर्त्यम्’ इति वचनात् । परविषयैव चैषा गतिः कठवल्लीषु पद्यते, न हि

शुद्धधियस्तत्रोत्पन्नसम्यग्धियः सर्वे ब्रह्मणा मुच्यमानेन सह परं पदं प्रविशन्तीति योजना । एवं सिद्धान्तमुक्त्वा तेन निरुक्तपूर्वपक्षमाह । कः पुनरित्यादिना ॥

दहरविद्यायां कठवल्लीषु परब्रह्मप्रकरणे च तयोर्द्धमायन्निति गतिर्दर्शिता ॥

एवं ब्रह्मश्रुत्यमृतत्वलिङ्गाभ्यां प्रकरणाच्च परविषया गतिरित्युक्तं,

तत्र विद्यान्तरप्रक्रमोऽस्ति 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति परस्यैव ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वात् ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥

अपि च 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' इति, नायं कार्यविषयः प्रतिपत्त्यभिसन्धिः । 'नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्' इति च सर्वात्मत्वेनोपक्रमात् 'न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यशः' इति च परस्यैव ब्रह्मणो यशो-नामत्वप्रसिद्धेः । सा चेयं वेश्मप्रतिपत्तिर्गतिपूर्विका या हार्दविद्यायामुदिता 'तदपराजिता पूरुब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्यमयम्' इत्यत्र । पदेरपि च गत्यर्थत्वान्मार्गापेक्षताऽवसीयते । तस्मात् परब्रह्मविषया गतिश्रुतय इति पक्षान्तरं । तावेतौ द्वौ पक्षा-वाचार्येण सूत्रितौ । गत्युपपत्त्यादिभिरेकः, मुख्यत्वादिभिर-परः । तत्र गत्युपपत्त्यादयः प्रभवन्ति मुख्यत्वादीनाभासयितुं

संप्रति प्रजापतेः सभां वेश्म प्राप्नुयामिति उपासकस्य मरणकाले कार्यप्राप्तिसङ्कल्पश्रुतेर्न परं गन्तव्यमिति शङ्कां निरस्यति । न च कार्ये इति । परस्य प्रकृतत्वात् यशःपदस्य परमात्मनामत्वप्रसिद्ध्या यशःपदेनात्मोक्तिर्यश आत्मा ब्राह्मणानामहं भवामि, तथा राज्ञां यशो विशां यश इति सार्वत्र्यलिङ्गाच्च परप्राप्तिसङ्कल्प एवाय-मित्यर्थः । अस्तु वेश्मप्रतिपत्तीच्छा परब्रह्मविषया तथापि सा कथं गतिपूर्विका स्यादित्यत आह । सा चेति । तत्र ब्रह्मलोके विद्याविहीनैव पराजिता पूरुस्ति ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य तेनैव प्रभुना विमितं निर्मितं हिरण्यमयं वेश्मास्ति तत् प्रतिपद्यते ।

न तु मुख्यत्वादयो गत्युपपत्त्यादीन् इत्याद्य एव सिद्धान्तो
 व्याख्यातः, द्वितीयस्तु पूर्वः पक्षः । नह्यसत्यपि सम्भवे मुख्यस्यै-
 वार्थस्य ग्रहणमिति कश्चिदाज्ञापयिता विद्यते । परविद्याप्रक-
 रणेऽपि च तत्सुत्यर्थं विद्यान्तराश्रयगत्यनुकीर्तनमुपपद्यते 'वि-
 श्वङ्गुन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इतिवत् । 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रतिपद्ये'
 इति तु पूर्ववाक्यविच्छेदेन कार्येऽपि प्रतिपत्त्यभिसन्धिर्न विरु-
 द्ध्यते । सगुणेऽपि ब्रह्मणि च सर्वात्मत्वकीर्तनं 'सर्वकर्मा सर्वकामः'
 इत्यादिवत् कल्पते । तस्मादपरविषया एव गतिश्रुतयः ।
 केचित् पुनः पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि भवन्ति उत्तराणि सि-
 द्धान्तसूत्राणीत्येतां व्यवस्थामनुरुध्यमानाः परविषया एव गति-
 श्रुतीः प्रतिष्ठापयन्ति । तदनुपपन्नं, गन्तव्यत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणः,
 'यत् सर्वगतं सर्वान्तरं सर्वात्मकञ्च परं ब्रह्म' 'आकाशवत् सर्व-

विद्वानिति दहरविद्यायां गतिपूर्विका वेश्मप्राप्तिरुक्ता तेन पर-
 ब्रह्मण्यपि वेश्मप्रतिपत्तिशब्दसामान्यादूतिपूर्वकत्वं तस्याः सिध्यती-
 त्यर्थः । किञ्च पद गताविति धातुपाठात् वेश्म प्रपद्ये इत्यत्र मार्गा-
 पेक्षा भातीत्याह । पदेरपीति । पूर्वपक्षमुपसंहरति । तस्मादिति ।
 आद्य एव सिद्धान्तपक्ष इति द्रढीकर्तुमुपक्रमते । ताविति । ब्रह्मशब्द-
 मुख्यत्वादिहेतूनामाभासत्वं स्फुटयति । न हीति । गन्तव्यत्वस्य ब्रह्म-
 लोकेऽप्यिति ब्रह्मवचनादेः सङ्कल्पादेव गन्धादिदिव्यभोगश्रुतेश्च पर-
 ब्रह्मण्यसम्भवान्मुख्यार्थत्याग इत्यर्थः । यद्यप्येतद्वै सत्यकाम परब्रह्म-
 परञ्च ब्रह्मेत्यादिश्रुतिषु प्रयोगसाम्याद् ब्रह्मशब्द उभयत्र रूढतया
 मुख्य एव तथापि पूर्ण परस्मिन्नवयवार्थनिरतिशयमहत्त्वस्य लाभाद-
 परब्रह्मण्यमुख्य इत्यङ्गीकृतमिति मन्तव्यं । यदुक्तं कठवल्लीषु प्रकरण-
 वलादिति परविषयेति तच्चाह । परेति । यथा विद्यासंबद्धसुषुम्ना

गतश्च नित्यः' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'यन्मात्मा सर्वान्तरः'
 'आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं विश्वं वरिष्ठम्' इत्यादिश्रुतिनिर्धारित-
 विशेषं, तस्य गन्तव्यता न कदाचिदप्युपपद्यते । न हि गतमेव
 गम्येत, अन्यो ह्यन्यद्गच्छति इति प्रसिद्धं लोके । ननु लोके
 गतस्याऽपि गन्तव्यता देशान्तरविशिष्टस्य दृष्टा, यथा पृथिवीस्थ
 एव पृथिवीं देशान्तरद्वारेण गच्छति तथाऽनन्यत्वेऽपि बा-
 लस्य कालान्तरविशिष्टं वार्द्धक्यं स्वात्मभूतमेव गन्तव्यं दृष्टं,
 तद्वत् ब्रह्मणोऽपि सर्वशक्त्युपेतत्वात् कथञ्चित् गन्तव्यता स्या-
 दिति । न, प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मणः । 'निष्कलं निष्क्रियं
 शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' 'अस्यूलमनण्वह्रस्वमजमदीर्घं'
 'सं बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽ-
 मरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'स एष नेति नेति' इत्यादिश्रुतिसूति-
 न्यायेभ्यो न देशकालादिविशेषयोगः परमात्मनः कल्पयितुं
 शक्यते, येन भूप्रदेशवयोऽवस्थान्यायेनास्य गन्तव्यता स्यात् ।
 भूवयसोस्तु प्रदेशावस्थादिविशेषयोगादुपपद्यते देशकाल-

स्तुत्यर्थं तदसम्बन्धनाद्यन्तरकीर्तनं । तथा परविद्यास्तुत्यर्थं तत्प्रकर-
 णेऽप्यपरविद्याश्रय इति कीर्तनं युज्यते, गतिं विनापि हि परविद्या
 निरतिशयफला तस्यान्वपरविद्याफलगतिसाध्यमन्तर्भवति इति स्तुति-
 लाभादित्यर्थः । यदप्युक्तं प्राप्तिसङ्कल्पोऽपि प्रवृत्तपरविषय इति
 तन्नेत्याह । प्रजापतेरिति । प्रजापतिसभावेऽश्रुतिभिस्तत्सङ्घातक-
 वाक्येन च प्रकरणं बाध्यं, यशोऽहमिति सार्वत्रिकं तूपासनार्थमपर-
 ब्रह्मण्यपि युज्यत इत्यर्थः । स्वपक्षमुक्त्वा परमतं दूषयति । केचिदि-
 त्यादिना । सर्वगतस्य स्वात्मभूतस्यापि ब्रह्मणः संसारदेशात् देशा-

विशिष्टा गन्तव्यता । जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेरनेक-
शक्तित्वं ब्रह्मण इति चेत् । न, विशेषनिराकरणश्रुतीनामनन्यार्थ-
त्वात् । उत्पत्त्यादिश्रुतीनामपि समानमनन्यार्थत्वमिति चेत् । न,
तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । मृदादिदृष्टान्तैर्हि सतो ब्रह्मण
एकस्य सत्यत्वं विकारस्य चानृतत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं नोत्प-
त्त्यादिपरं भवितुमर्हति । कस्मात् पुनरुत्पत्त्यादिश्रुतीनां वि-
शेषनिराकरणश्रुतिशेषत्वं न पुनरितरशेषत्वमितरासामिति ।
उच्यते, विशेषनिराकरणश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थत्वात् । न ह्या-
त्मन एकत्वनित्यत्वशुद्धत्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः कचिदाका-
ङ्क्षोपजायते पुरुषार्थसमाप्तिबुद्ध्युत्पत्तेः । 'तत्र को मोहः कः
शोक एकत्वमनुपश्यतः' 'अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसि' 'विद्वान् न
बिभेति कुतश्च न' 'एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं

न्तरेण तत्कालात् कालान्तरेण विशिष्टतया गन्तव्यं स्यादिति पृथिवी-
वयोदृष्टान्ताभ्यां शङ्कते । नन्विति । यत्नं विनैव प्राप्तत्वमनन्यत्वं, अ-
वस्थातद्वतोरभेदात् स्वात्मभूतत्वं । ननु युक्तं भूवयसोः प्राप्तयोरपि
देशान्तरकालान्तरविशिष्टत्वेन गन्तव्यं तयोर्गन्तुभिन्नत्वात्, ब्रह्मणस्तु
गन्तुभिन्नस्य कथं गन्तव्यत्वं तत्राह । सर्वशक्ति इति । या प्राप्ता भूः
सा गन्तव्या यच्च गन्तव्यं देशान्तरं तत्त्वप्राप्तं इति कुतः प्राप्तस्य
गन्तव्यता वयसोऽपि कालान्तरेऽभिव्यक्तिमात्रं नागन्तव्यत्वमिति वस्तु-
गतिः, अङ्गीकृत्य विशिष्टभूवयसोर्गन्तव्यतां परब्रह्मणो देशकालवैशि-
ष्ट्याभावात् कथञ्चिदपि गन्तव्यतेत्याह । नेत्यादिना । अनादिमत् परं
ब्रह्म इत्याद्या स्मृतिर्दृश्यविशेषस्य दृशि कल्पितत्वाद् दृगात्मनो निर्विशे-
षितेति न्यायः । सगुणमिव ब्रह्म सूत्रात्मापेक्षया परं गन्तव्यं, निर्विशेषन्तु
नास्त्येवेति शङ्कते । जगदुत्पत्तीति । किं निर्विशेषस्यासत्त्वं माना-

किमहं पापमकरवम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथैव च विदुषां तुल्य-
 नुभवादिदर्शनात् विकारानृताभिसन्ध्यपवादाच्च 'मृत्योः स
 मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति । अतो न विशेष-
 निराकरणश्रुतीनामन्यशेषत्वमवगन्तुं शक्यं । नैवमुत्पत्त्यादिश्रु-
 तीनां निराकाङ्क्षार्थत्वप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति, प्रत्यक्षन्तु तासां
 मन्यार्थत्वं समनुगम्यते । तथा हि 'तत्रैतच्छुद्धमुत्पतितं सोम्य
 विजानीहि नेदममूलं भविष्यति' इत्युपन्यस्योदके सत एव एकस्य
 जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वं दर्शयति । 'यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्यभिसंविशन्ति तदि-
 जिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति च । एवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनामैकात्म्याव-
 गमपरत्वात् नानेकशक्तियोगो ब्रह्मणः, अतश्च गन्तव्यत्वानुप-
 पत्तिः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति'
 इति च परस्मिन् ब्रह्मणि गतिं निवारयति । तद्व्याख्यातं
 'सद्यो ह्येकेषाम्' इत्यत्र । गतिकल्पनायाञ्च गन्ता जीवो गन्त-
 व्यस्य ब्रह्मणोऽवयवो विकारोऽन्यो वा ततः स्यात् अत्यन्ततादा-
 त्म्ये गमनानुपपत्तेः । यद्येवं ततः किं स्यात् । उच्यते यद्येक-
 देशस्तेनैकदेशिनो नित्यप्राप्तत्वात् न पुनर्ब्रह्मगमनमुपपद्यते ।

भावात् सविशेषश्रुतिविरोधाद्वा नाद्य इत्याह । नेति । द्वितीयं शङ्कते ।
 उत्पत्त्यादौति । सविशेषश्रुतीनां निर्विशेषश्रुतिशेषत्वात् न विरोध
 इत्याह । नेति । निर्विशेषश्रुतीनामेव सविशेषत्वं किं न स्यादित्याह ।
 कस्मादिति । तासां स्वार्थे फलवत्त्वेन निराकाङ्क्षत्वात् शेषिता विशेष-
 श्रुतीनां त्वफलत्वात् निषेध्य विशेषसमर्पणादिद्वारेण शेषत्वं फलवत्
 सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायादित्याह । उच्यत इत्यादिना । न

एकदेशैकदेशित्वकल्पना च ब्रह्मण्यनुपपन्ना, निरवयवत्वप्रसिद्धेः । विकारपक्षेऽप्येतत्तुल्यं, विकारेणापि विकारिणो नित्यप्राप्तत्वात् । न हि घटो मृदात्मतां परित्यज्यावतिष्ठते, परित्यागेऽभावप्राप्तेः । विकारावयवपक्षयोश्च तद्वतः स्थिरत्वात् ब्रह्मणः संसारगमनमप्यनवकृत्तं । अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः सोऽणुर्यापी मध्यमपरिमाणो वा भवितुमर्हति । व्यापित्वे गमनानुपपत्तिः । मध्यमपरिमाणत्वे चानित्यत्वप्रसङ्गः । अणुत्वेऽपि ह्युक्तशरीरवेदनानुपपत्तिः । प्रतिषिद्धे चाणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विस्तरेण पुरस्तात् । परस्माच्चान्यत्वे जीवस्य 'तत्त्वमसि' इत्यादिशास्त्रबाधप्रसङ्गः । विकारावयवपक्षयोरपि समानो दोषः । विकारावयवयोस्तदतोऽनन्यत्वाददोष इति चेत् । न, मुख्यैकत्वानुपपत्तेः । सर्वेषु चैतेषु पक्षेष्वनिर्माद्यप्रसङ्गः संसार्यात्मत्वानिवृत्तेः । निवृत्तौ वा स्वरूपनाशप्रसङ्गः ब्रह्मात्मत्वानभ्युपगमात् । यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते नित्यनैमित्तिकानि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायानुत्पत्तये, काम्यानि प्रतिषिद्धानि च परिह्रियन्ते स्वर्गनरकानवाप्तये, सांप्रतदेहोपभोग्यानि च

केवलं न्यायात् शेषता किन्तु श्रुत्याऽपीत्याह । प्रत्यक्षान्विति । तत्र मूलकारणे ब्रह्मण्येतत् शुद्धं जगदात्मकं कार्यमुत्पन्नमित्युपक्रम्य तेन शुद्धेन सम्मूलमन्विच्छेत्युपसंहारे सत एव ज्ञेयत्वमुक्तं क्वान्दोग्ये तथा तैत्तिरीयकेऽपि जगज्जन्माद्यनुवादेन ब्रह्मण एव ज्ञेयत्वं दर्शितमतः स्मृतिश्रुतीनां श्रुत्यैव निर्विशेषधीशेषता भातीत्यर्थः । एवं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वात् न गन्तव्यमिति फलितमाह । एवमिति । स्पष्टनिषेधाच्च परस्य न गन्तव्यतयाह । न तस्येति । एवं गन्तव्यालोचनया गतिं निरस्य

कर्माण्युपभोगेनैव क्षयन्ते इति, अतो वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं दे-
हान्तरप्रतिसन्धानकारणाभावात् स्वरूपावस्थानलक्षणं कैवल्यं
विनापि ब्रह्मात्मतयैवंवृत्तस्य सेत्स्यति इति । तदसत्, प्रमा-
णाभावात् । न ह्येतत् शास्त्रेण केनचित् प्रतिपादितं, मोक्षार्थं
इत्थं समाचरेत् इति । स्वमनीषया त्वेतत् तर्कितं यस्मात्
कर्मनिमित्तः संसारस्तस्मात् निमित्ताभावात् न भविष्यति
इति । न चैतत् तर्कयितुं शक्यते निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञान-
त्वात् । बहूनि कर्माणि जात्यन्तरसञ्चितानि इष्टानिष्टविपा-
कान्येकैकस्य जन्तोः सम्भाव्यन्ते तेषां विरुद्धफलानां युगप-
दुपभोगासम्भवात् कानिचिन्नव्यावसराणीदं जन्म निर्मिमते
कानिचित्तु देशकालनिमित्तप्रतीक्षाण्यासत इत्यतस्तेषामव-
शिष्टानां सांप्रतेनोपभोगेन क्षणसम्भवात् न यथावर्णित-
चरितस्यापि वर्तमानदेहपाते देहान्तरनिमित्ताभावः शक्यते
निश्चेतुं कर्मशेषसङ्गावशिद्धिश्च । 'तद्य इह रमणीयचरणाः ततः
शेषेण' इत्यादिश्रुतिसृतिभ्यः । स्यादेतत् नित्यनैमित्तिकानि

गन्तालोचनयापि निरस्यति । गतिकल्पनायां चेत्यादिना । भेदाभेदेन
द्वौ कल्पावत्यन्तभेदस्तृतीयः कल्पः । नन्वत्यन्ताभेदकल्पः किमिति नेक्त-
स्तत्राह । अत्यन्तेति । कल्पत्रये किं दूषणमिति पृच्छति । यद्येवमिति ।
कल्पद्वयेऽपि दोषान्तरमाह । विकारावयवपक्षयोश्चेति । विकाराव-
यवरूपजीवविशिष्टस्य ब्रह्मणः स्थिरत्वात् जीवानां गत्यागती न स्यातां ।
न ह्यचलातिस्थूलपाषाणस्थयोर्मण्डूकपाषाणावयवयोश्चलनमस्ति इत्यर्थः ।
अस्माकन्व ज्ञानात् कल्पितोपाधिभिर्गत्यागतिविभ्रम इति भावः । त-
तीयकल्पमनूद्य विकल्प्य दूषयति । अथेत्यादिना । अथेति श्रुतिविरोध-

तेषां क्षेपकाणि भविष्यन्ति इति । तन्न, विरोधाभावात् । सति हि विरोधे क्षेपक्षेपकभावो भवति न च जन्मान्तरसञ्चि-
तानां सुकृतानां नित्यनैमित्तिकैरस्ति विरोधः, शुद्धिरूपत्वा-
विशेषात् । दुरितानां त्वशुद्धिरूपत्वात् सति हि विरोधे
भवतु क्षेपणं । न तु तावता देहान्तरनिमित्ताभावसिद्धिः ।
सुकृतनिमित्तलोपपत्तेः दुश्चरितस्याप्यशेषक्षपणानवगमात् ।
न च नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात् प्रत्यवायानुत्पत्तिमात्रं न
पुनः फलान्तरोत्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति फलान्तरस्याप्यनु-
निष्पादिनः सम्भवात् । स्मरति ह्यापस्तम्बः । तद्यथा 'आग्ने
फलार्थं निर्मिते ह्यागन्धावनुत्पद्येते एवं धर्मञ्च चर्यमाण-
मर्था अनुत्पद्यन्ते' इति । नचासति सम्यग्दर्शने सर्वात्मना काम्य-
प्रतिषिद्धवर्जनं जन्मप्रायणान्तराले केनचित् प्रतिज्ञातुं शक्यं,
सुनिपुणानामपि सूक्ष्मापराधदर्शनात् । संशयितव्यं तु भवति
तथापि निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वमेव । न चानभ्युपगम्यमाने
ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावस्यात्मनः कैवल्यमा-
काङ्क्षयितुं शक्यं अग्न्यौष्ण्यवत् स्वभावस्यापरिहार्यत्वात् । स्या-

रूपो दोषो मम नास्ति इति भेदवाद्याह । विकारावयवयोरिति । भि-
न्नयोरभेदो मुख्यो न युक्तो विरोधादिति परिहरति । नेति । किञ्च
पक्षत्रयमप्ययुक्तं संसारित्वस्य तात्त्विकजीवभावस्य नाशः जीवस्वरूप-
नाशप्रसङ्गात् । नचास्माभिरिव त्वया ब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तात्त्विकरूप-
मङ्गीकृतं यदस्य संसारनाशोऽपि न स्यादित्याह । सर्वेष्ट्विति । ननु किं
ब्रह्मत्वेन संसाराभावः किल मोक्षः स च कर्माभावमात्रेण सेत्स्यति
इति कर्मजडानां मतमुद्धाव्य निरस्यति । यत्त्वित्यादिना । तदिति

देतत्, कर्तृत्वभोक्तृत्वं कार्यमनर्थो न तच्छक्तिः तेन शक्त्यवस्थाने-
 ऽपि कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति । तच्च न शक्तिः, *तद्भावे
 कार्यप्रसवस्य दुर्निवारत्वात् । तथापि स्यात् न केवला शक्तिः
 कार्यमारभतेऽनपेक्ष्यान्यानि निमित्तान्यत एकाकिनी सा स्थि-
 तापि नापराध्यति इति । तच्च न, निमित्तानामपि शक्ति-
 लक्षणेन सम्बन्धेन नित्यसम्बद्धत्वात् । तस्मात् कर्तृत्वभोक्तृत्वस्व-
 भावे सत्यात्मन्यसत्यां विद्यागम्यायां ब्रह्मात्मतायां न कथञ्चन
 मोक्षप्रत्याशाऽस्ति । श्रुतिश्च 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति
 ज्ञानादन्यं मोक्षमार्गं वारयति । परस्मादनन्यत्वेऽपि जीवस्य
 सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः, प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रवृत्तेरिति चेत् । न,
 प्राक्प्रबोधात् स्वप्नव्यवहारवत् तदुपपत्तेः । शास्त्रञ्च 'यत्र हि
 द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यादिनाऽप्रबुद्धविषये
 प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्त्वा पुनः प्रबुद्धविषये 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
 वाभूत् तत् केन कं पश्येत्' इत्यादिना तदभावं दर्शयति । तदेवं
 परब्रह्मविदो गन्तव्यादिविज्ञानस्य बाधितत्वात् न कथञ्चन
 गतिरूपपादयितुं शक्या । किंविषयाः पुनर्गतिश्रुतय इति ।

एवं वृत्तं, मोक्षहेतुरित्यस्मिन् अर्थे मानाभावादित्यर्थः । तर्क एव
 मानमित्यत् आह । न चैतत् तर्कयितुमिति । ननु तवाप्येतत् तर्क-
 मात्रमेकस्मिन् जन्मन्यनेकविरुद्धफलानां कर्मणां भोगायोगादस्त्वव-
 श्यं कर्म जन्मान्तरस्य निमित्तमित्याशङ्क्य तन्मानमाह । कर्मशेष-
 सद्भावसिद्धिश्चेति । सन्वनारब्धफलानि पुण्यपापानि तेषां नित्या-
 दनुष्ठानेन क्षयात् न जन्मान्तरमिति शङ्कते । स्यादेतदिति । पुण्येन
 पुण्यस्य न नाशः अविरोधादन्यथाऽतिप्रसङ्गात् पापस्यापि सर्वत्मना

उच्यते । सगुणविद्याविषया भविष्यन्ति । तथा हि क्वचित् पञ्चाग्निविद्यां प्रकृत्य गतिरुच्यते क्वचित् पर्यङ्कविद्यां क्वचित् वैश्वानरविद्यां । यत्रापि ब्रह्म प्रकृत्य गतिरुच्यते 'यथा प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म' इति तत्रापि च वामनीत्वादिभिः सत्यकामादिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात् सम्भवति गतिः, न क्वचित् परब्रह्मविषया गतिः आव्यते । तद्यथा गतिप्रतिषेधः आवितः 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिषु तु सत्यप्याप्नोतेर्गत्यर्थत्वे वर्णिते न न्यायेन देशान्तरप्राप्य सम्भवात् स्वरूपप्रतिपत्तिरेवेयमविद्याध्यारोपितनामरूपप्रपञ्चप्रविलयापेक्षयाऽभिधीयते । 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्तेति' इत्यादि च द्रष्टव्यम् । अपि च परविषया गतिर्याख्यायमाना प्ररोचनाय वा स्यादनुचिन्तनाय वा, तत्र प्ररोचनं तावत् ब्रह्म-

पुण्यनाश्रयत्वे मानं नास्तीति सञ्चितपुण्यपापाभ्यां जन्मान्तरं दुर्वारमित्याह । तन्नेत्यादिना । क्रियमाणमित्यादिनापि जन्म स्यात्, कर्मणा पितृलोक इत्यविशेषश्रुतेः, स्मृतेष्वेत्याह । न च नित्येति । प्रत्यवायनिरासार्थं नित्याद्याचारे सत्यनु पश्चात् फलान्तरं निष्पद्यत इत्यत्र दृष्टान्तः । तत् यथेति निमित्ते आरोपिते सति इत्यर्थः । तथापि काम्यादिकर्मसत्तानिश्चयो नास्त्वत आह । संशयितव्यन्त्विति । ज्ञानं विना देहपाते मोक्ष एवेति निश्चयालाभात् त्वत्पक्षे क्षतिरिति भावः । ब्रह्मभिन्नस्य जीवस्य कर्तृत्वादिसंभावस्य मोक्षस्यापि न युक्त्येत्याह । न चेति । कर्तृत्वादिरूपं कार्यं न स्वभावः किन्तु तच्छक्तिरिति शङ्कते । स्यादेतदिति । कार्यगम्यायाः शक्तेः कार्यस्यासत्यतानुत्पादे सत्यमयुक्तं अतः शक्तिसत्त्वे तद्विषयस्य कार्यस्यादृष्टदेशकालादिनिमित्तानाञ्चात्मनां शक्तिद्वारा नि-

विदो न गत्युक्त्या क्रियते स्वसंवेद्येनैवाव्यवहितेन विद्यासम-
र्पितेन स्वास्थेन तत्सिद्धेः । न च नित्यसिद्धनिःश्रेयसनिवेदन-
स्यासाध्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचिन्तने काचिदप्यपेक्षोपपद्यते,
तस्मादपरविषयैव गतिः । तत्र परापरब्रह्मविवेकानवधारणे-
नापरस्मिन् ब्रह्मणि प्रवर्तमाना गतिश्रुतयः परस्मिन्नधारोप्यन्ते ।
किं द्वे ब्रह्मणी परमपरञ्चेति । वाढं द्वे । 'एतद्वै सत्यकाम पर-
ञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारः' इत्यादिदर्शनात् । किं पुनः परं ब्रह्म
किमपरं इति । उच्यते । यत्राविद्याकृतनामरूपादिविशेष-
प्रतिषेधेनासूलादिशब्दैर्ब्रह्म व्यपदिश्यते तत्परं । तदेव यत्र ना-
मरूपादिविशेषेण केनचित् विशिष्टमुपासनायोपदिश्यते 'मनो-
मयः प्राणशरीरो भारूपः' इत्यादिशब्दैस्तदपरं । नन्वेवं सत्यद्वि-
तीयश्रुतिरूपरुध्येत । न, अविद्याकृतनामरूपोपाधिकतया परि-
हृतत्वात् । तस्य त्वपरब्रह्मोपासनस्य तत्सन्निधौ श्रूयमाणं 'स
यदि पितृलोककामो भवति' इत्यादिजगदैश्वर्यलक्षणं संसार-
गोचरमेव फलं भवति, अनिवर्तितत्वादविद्यायाः । तस्य च देश-

त्यसम्बन्धत्वान्मोक्षो न स्यादिति परिहरति । तच्चेत्यादिना । मोक्षसि-
द्ध्यर्थं जीवस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकारे संसारानुपपत्तिमाशङ्क्याक्षानादुपप-
त्तिमसकृदुक्तां स्मारयति । परस्मादित्यादिना । प्रासङ्गिकं परिहृत्य
परमं प्रकृतमुपसंहरति । तदेवमिति । ननु परविद्यायामप्याप्नोति-
पदेन गतिः श्रुतेत्यत आह । ब्रह्मविदाप्नोतीति । वैफल्यञ्च गतेर्न
परविषयत्वमित्याह । अपि चेति । अनुचिन्तनपक्षं प्रत्याह । न च
नित्यसिद्धेति । कथं तर्हि कैश्चित् परविषयत्वं गतेरुक्तमित्याशङ्क्य
भ्रान्त्येत्याह । तत्र परापरेति । प्रश्नपूर्वकं *निवेदनस्यासाध्यफलस्य

* निवेदनस्येत्यादिः अनवधारणेनेत्यन्तः पाठः वर्थ० पु० नास्ति ।

विशेषावबद्धत्वात् तत्प्राप्त्यर्थं गमनमविरुद्धम् । सर्वगतत्वेऽपि चा-
त्मन आकाशस्येव घटादिगमने बुद्ध्याद्युपाधिगमने गमनप्रसि-
द्धिरित्यवादिष्य 'तद्गुणसारत्वात्' (ब्र० सू०) इत्यत्र । तस्मात् 'कार्यं
वादरिः' इत्येष एव पक्षः स्थितः । 'परं जैमिनिः' (ब्र० सू०) इति च
पक्षान्तर* प्रतिपादनमात्रप्रदर्शनं प्रज्ञाविकाशनायेति द्रष्टव्यम् ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभय-

थाऽदोषात् तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

स्थितमेतत् कार्यविषया गतिर्न परविषयेति । इदमिदानीं
सन्दिह्यते, किं सर्वान् विकारालम्बनानां विषयेष्वेवामानवः पु-
रुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत कांश्चिदेवेति । किं तावत् प्राप्तं
सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्मात् ब्रह्मणो गतिः स्यात् ।
तथा हि 'अनियमः सर्वासाम्' इत्यत्राविशेषेणैवैषा विद्यान्तरे-
ष्ववतारितेत्येवं प्राप्ते प्रत्याह । अप्रतीकालम्बनानिति । प्रती-

गत्यनुचिन्तने काचिदपेक्षोपपद्येत तस्मादपरविषया गतिः । तत्र
परापरब्रह्मविवेकानवधारणे परापरब्रह्मविभागं वदन्नपरब्रह्मणि
गतेरर्थवत्त्वमाह । किं हे इत्यादिना । व्यापिनो जीवस्य कथं गति-
स्तत्राह । सर्वगतत्वेऽपीति ॥

एवं गन्तव्यं निरूप्य गन्तुर्निर्धारयति । अप्रतीकेति ॥ 'स एवै-
नान् ब्रह्म गमयति' इत्यविशेषश्रुतेः तत्क्रतुन्यायाच्च संशय-
माह । इदमिति । अनियमाधिकरणे तत्त्वविदोऽन्यत्र सर्वापास-
कानां मार्गोपसंहार उक्तः, इदानीमप्रतीकोपासकानामेव मार्गो
न सर्वेषां विकारोपासकानामित्युभयथा भावोक्तौ पूर्वोक्तविरोधः
स्यात्, तस्मादुपासकमात्रस्योत्तरमार्गसिद्धिरिति पूर्वपक्षफलं, सि-

कालम्बनान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालम्बनान्नयति
 ब्रह्मलोकमिति वादरायणाचार्यो मन्यते । न ह्येवमुभयथा-
 भावाभ्युपगमे कश्चित् दोषोऽस्ति । अनियमन्यायस्य प्रतीकव्य-
 तिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः । तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य सम-
 र्थको हेतुर्द्रष्टव्यः । यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदे-
 दिति श्लिष्यते 'तं यथा यथोपासते तदेव भवन्ति' इति श्रुतेः ।
 न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य ।
 नन्वब्रह्मक्रतुमानपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते, यथा पञ्चाग्नि-
 विद्यायां 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति । भवतु यच्चैवमाहृत्य-
 वाद उपलभ्यते तदभावे तैत्तिरीयकेन तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्म-
 क्रतुनामेव तत्प्राप्तिर्नैतरेषामिति मन्यते ॥

विशेषञ्च दर्शयति ॥ १६ ॥

नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् फलविशेषमु-
 त्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति 'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा-

ज्ञान्ते तूभयथाभावसिद्धिः । अदोषादिति सूत्रे पदच्छेदः, अवि-
 रोधादित्यर्थः । अनियमः सर्वेषामिति सूत्रे सर्वशब्दस्य प्रतीकोपास-
 कान्यपरत्वादिति भावः । यद्यपि प्रतीकध्यायिनां पिष्टयाण्डतीय-
 स्थानयोरप्रवेशादर्चिरादिमार्गो वाच्यस्तथापि तेषां विद्युत्पर्यन्तमेव
 गमनमस्तु न ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मक्रतुत्वाभावात् । यो यत् ध्यायति स तत्प्रा-
 प्नोति इति हि तत्क्रतुन्यायः श्रुतिमूलः, प्रतीकेषु च नामादिषु
 ध्येयेषु ब्रह्मणो गुणत्वात्, न ब्रह्मध्यायित्वमस्ति । अस्य च न्यायस्य
 पञ्चाग्निविद्यायामाहृत्यवादात् प्रत्यक्षवचनाद्वाद्य इष्ट इति सूत्र-
 भाष्यार्थः ॥

कामचारो भवति वाग्वाव नाम्नो भूयसी यावद्वाचो गतं तत्रास्य
 यथाकामचारो भवति मनो वाव वाचो भूयः' इत्यादिना ।
 स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्म
 तन्त्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात् । तस्मान्न
 प्रतीकालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पा-
 दकृतौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ * ॥

किञ्च प्रतीकतारतम्येन फलतारतम्यश्रुतेर्न प्रतीकध्यायिनां ब्रह्म-
 प्राप्तिरित्याह । विशेषश्चेति । तस्मादसति वचने ब्रह्मध्यायिन एव ब्रह्म-
 गन्तार इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पाद-
 कृतौ भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ❀ ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

सम्पाद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥ १ ॥

‘एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योति-
रूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति श्रूयते । तत्र संशयः,
किं देवलोकाद्युपभोगस्थानेष्विवागन्तुकेन केनचिद्विशेषेणा-
भिनिष्पद्यते आहोस्विदात्ममात्रेणेति । किन्तावत् प्राप्तं
स्थानान्तरेष्विवागन्तुकेन केनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्,
मोक्षस्यापि फलत्वप्रसिद्धेः, अभिनिष्पद्यत इति चात्पत्तिपर्या-
यत्वात् । स्वरूपमात्रेण चेदभिनिष्पत्तिः पूर्वास्ववस्थासु स्वरू-
पानपाद्याद्विभाज्येत । तस्माद्विशेषेण केनचिदभिनिष्पद्यत
इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, केवलेनैवात्मनाविर्भवति न धर्मान्तरेणेति ।

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

पूर्वपादे ब्रह्मोपासकानां कार्यब्रह्मप्राप्तिरुक्ता, सम्पत्तिर्येवामैश्वर्यविशेषं
ब्राह्मलौकिकं पादस्योत्तरार्द्धेन प्रपञ्चयिष्यन्नादावभ्यर्चितपरविद्या-
प्राप्तं निर्विशेषब्रह्मभावमाह । सम्पाद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् । निर्गुण-
विद्याफलवाक्यमुदाहृत्य स्वशब्दस्य स्वीयागन्तुकरूपस्वात्मरूपवाचित्वा-
भ्यां संशयमाह । एवमिति । पूर्वपक्षे मोक्षस्य स्वर्गाद्विशेषः, सि-
द्धान्ते विशेष इति फलं, तत्र मोक्षं आगन्तुकः फलत्वात् स्वर्गवदिति

कुतः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति, स्वशब्दात्, अन्यथा हि स्वशब्देन विशेषणमनवकृष्टं स्यात् । नन्वात्मीयाभिप्रायः स्वशब्दो भविष्यति । न, तस्यावचनीयत्वात् । येनैव हि केनचिद्रूपेणाभिनिष्पद्यते तस्यैवात्मीयत्वापत्तेः स्वेनेति विशेषणमनर्थकं स्यात् । आत्मवचनतायान्तु अर्थवत् केवलेनैवात्मरूपेणाभिनिष्पद्यते नागन्तुकेनापररूपेणापीति । कः पुनर्विशेषः पूर्वास्ववस्थास्विह च स्वरूपानपायसाम्ये सति इत्यत आह ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

योऽत्राभिनिष्पद्यत इत्युक्तः स पूर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनाऽवतिष्ठते पूर्वबन्धो भवत्यपि रोदितोऽव विनाशमेवापीतो भवतीति च अवस्थात्रयकलुषितेनात्मना इत्ययं विशेषः, कथं पुनरवगम्यते मुक्तोऽयमिदानीं भवतीति । प्रतिज्ञानादित्याह । तथाहि 'एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्यवस्थात्रयदोषविहीनमात्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाय 'अ-

न्यायोपेतयाऽभिनिष्पत्तिश्रुत्या पूर्वपक्षमाह । किमित्यादिना । स्वशब्दश्रुतिबाधितो न्यायः अभिनिष्पत्तिश्च साक्षात्कारवृत्त्यभिप्रायो बन्धध्वंसजन्मन्यौपचारिक्येवेति मत्वा सिद्धान्तयति । एवमिति । मोक्षस्य फलत्वेन प्राप्तागन्तुकत्वनिरासार्थः सशब्द इति युक्तं स्वीयवाचित्वेऽनर्थकानुवादः स्यादित्यर्थः । सूत्रान्तरं गृह्णाति । कः पुनरिति ॥

जागरिते ह्यान्यादिदेहधर्मवान् भवति स्वप्ने तु हत इव केन चित् । अपि च मुक्तादिनाशाद्रोदितोऽव भवति, सुषुप्तौ तु विशेषाज्ञानादि-

शरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति चोपन्यस्य 'स्नेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इति चोपसंहरति । तथाऽऽख्यायिकोपक्रमेऽपि 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिमुक्तात्मविषयमेव प्रतिज्ञानं । फलत्वसिद्धिरपि मोक्षस्य बन्धन-निवृत्तिमात्रापेक्षा नापूर्वोपजनापेक्षा । यदप्यभिनिष्पद्यत इति उत्पत्तिपर्यायत्वं तदपि पूर्ववस्थापेक्षं, यथा रोगनिवृत्ताव-रोगोऽभिनिष्पद्यत इति तद्वत् । तस्माददोषः ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

कथं पुनर्मुक्त इत्युच्यते 'यावता परं ज्योतिरूपसम्पद्य' इति कार्यगोचरमेवैनं आवयति । ज्योतिःशब्दस्य भौतिकज्योति-षि रूढत्वात् । न चानतिवृत्तो विकारविषयात् कश्चिद्विमुक्तो भवितुमर्हति विकारस्यार्तत्वप्रसिद्धेरिति । नैष दोषः । यत आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देनावेद्यते प्रकरणात् । 'य आत्माऽपहत-पाप्मा विरजो विमृत्युः' इति प्रकृते परस्मिन्नात्मनि नाकस्मात् भौतिकं ज्योतिः शक्यं ग्रहीतुं, प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । ज्योतिःशब्दस्वात्मन्यपि दृश्यते 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति । प्रपञ्चितच्चैतत् 'ज्योतिर्दर्शनात्' (ब्र० सू०) इत्यत्र ॥

नष्ट इवेति, बन्धदशायां कलुषितात्मना तिष्ठति, मोक्षे तु विगलिता-खिलदुःखः परितः प्रद्योतमानपूर्णानन्दात्मनावतिष्ठत इति महान् विशेष इत्यर्थः । कार्यगोचरमिति कार्यप्राप्तमित्यर्थः ॥

कार्यं प्राप्तोऽपि मुक्तः किं न स्यादित्यत आह । न चानति-वृत्त इति ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

परं ज्योतिरूपसम्यद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः स किं परस्मादात्मनः पृथगेव भवति उताविभागेनैवावतिष्ठत इति वीक्षायां 'स तत्र पर्येति' इत्यधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशात् 'ज्योतिरूपसम्यद्य' इति च कर्तृकर्मनिर्देशाद्भेदेनैवावस्थानमिति यस्य मतिस्त्वं व्युत्पादयति । अविभक्त एव परेणात्मना मुक्तोऽवतिष्ठते । कुतः दृष्टत्वात् । तथा हि 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'यत्र नान्यत् पश्यति' 'न तु तत् द्वितीयमस्ति' 'ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत्' इत्येवमादीनि वाक्यान्यविभागेनैव परमात्मानं दर्शयन्ति । यथादर्शनमेव च फलं युक्तं तत्क्रतुन्यायात् । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासितं तादृगेव भवति' 'एवं मुनेर्विजानतः' 'आत्मा भवति गौतम' इति चैवमादीनि *मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च । भेदनिर्देशस्त्वभेदेऽप्युपचर्यते । 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः' इति 'स्वे महिम्नि' इति 'आत्मारतिरात्मक्रीडः' इति चैवमादिदर्शनात् ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् । स्वरूपस्थितमुक्तमुपजीव्य वादिविवादात् ब्रह्मभेदाभेदसंशये सत्यत्यन्तभेदं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तमाह । यस्येति ॥

* मुक्तिस्वरूपेति वर्ध० का० ।

ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासा-

दिभ्यः ॥ ५ ॥

स्थितमेतत् 'स्वेन रूपेण' इत्यत्रात्ममात्रस्वरूपेणाभिनिष्पद्यते नागन्तुकेनापररूपेणेति । अधुना तु तद्विशेषबुभुक्षायामभिधीयते । स्वमस्य रूपं ब्राह्ममपहतपाप्मत्वादि सत्यसङ्कल्पत्वावसानं तथा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वञ्च तेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति जैमिनिराचार्या मन्यते । कुतः, उपन्यासादिभ्यस्तथात्वावगमात् । तथा हि 'एष आत्मापहतपाप्मा' इत्यादिना 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इत्येवमन्तेनोपन्यासेनैवमात्मकतामात्मनो बोधयति । तथा 'स तत्र पर्येति जज्ञन् क्रीडन् रममाणः' इत्यैश्वर्यरूपमावेदयति । 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति च 'सर्वज्ञः सर्वेश्वरः' इत्यादिव्यपदेशाच्चैवमुपपन्ना भविष्यन्ति इति ॥

ब्राह्मेण जैमिनिः । उक्तं ब्रह्मस्वरूपमुपजीय स किं सत्येन सर्वज्ञत्वादिधर्मेण युक्तस्तिष्ठति उत धर्मस्य शशशृङ्गवदत्यन्तासत्त्वात् चिन्मात्रात्मना तिष्ठति किं वा वस्तुतश्चिन्मात्रोऽपि जीवान्तरव्यवहारदृष्ट्या कल्पितसर्वज्ञत्वादिमानिति मुनिविप्रतिपत्तेः संशये सत्याद्यं पूर्वपक्षमाह । अधुनेत्यादिना । तत्तत्पक्षसिद्धिरेव फलं द्रष्टव्यं । सोऽन्वेष्टव्यः इति विधिर्य उद्देशः, य आत्मेत्यादिरूपन्यासशब्दार्थः । आदिपदात् विधिव्यपदेशग्रहः । तत्राज्ञातज्ञापको विधिस्तमाह । तथा स तत्रेति । सर्वज्ञ इत्यादिस्तु व्यपदेशोऽयं हि नेद्देशः विध्यभावान्नापि विधिः सिद्धवन्निर्देशादित्यर्थः ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौ-

डुलोमिः ॥ ६ ।

यद्यप्यपहतपाप्मत्वादयो भेदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते तथापि
शब्दविकल्पजा एवैते, पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं हि तत्र गम्यते,
चैतन्यमेव तस्यात्मनः स्वरूपमिति तन्मात्रेण स्वरूपेणाभिनि-
ष्पत्तिर्युक्ता । तथा च श्रुतिः 'एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽ-
बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः' इत्येवंजातीयकानुगृहीता भविष्यति ।
सत्यकामत्वादयस्तु यद्यपि वस्तुस्वरूपेणैव धर्मा उच्यन्ते सत्याः
कामा अस्त्येति तथाप्युपाधिसम्बन्धाधीनत्वात् तेषां न चैतन्य-
वत् स्वरूपत्वसम्भवः अनेकाकारत्वप्रतिषेधात् । प्रतिषिद्धं हि
ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वं 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गम्' [ब्र० सू०]
इत्यत्र । अत एव च जलणादिसङ्कीर्तनमपि दुःखाभावमात्राभि-
प्रायं स्तुत्यर्थमात्मरतिरित्यादिवत् । न हि मुख्यान्वेव रतिक्री-
डामियुनान्यात्मनिमित्तानि शक्यन्ते वर्णयितुं, द्वितीयविषय-
त्वात् तेषां । तस्मात् निरस्ताशेषप्रपञ्चेन प्रसन्नेनाव्यपदेशेन
बोधात्मनाऽभिनिष्पद्यते इत्यौडुलोमिराचार्यौ मन्यते ॥

सत्यत्वादिधर्माणां सत्यत्वं दूषयन्नत्यन्तासत्यपक्षमाह । चिति
तन्मात्रेणेति । चितिश्चैतन्यं, शब्दज्ञानात् यो विकल्पोऽसन्प्रत्ययस्तज्जाः
अत्यन्तमसन्त इति यावत् । अस्त्वभावधर्माणामसत्त्वं भावधर्माणान्तु
सत्त्वमित्याशङ्क्य तेषामप्युपाधिकत्वात् असत्त्वमित्याह । सत्यका
मेति । चिन्मात्रे मुक्ते जलणादिश्रुतिः कथं तत्राह । अत एव चेति ।
सर्वधर्मनिषेधादेवेत्यर्थः ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं

वादरायणः ॥ ७ ॥

एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि व्यव-
हारापेक्षया पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मणस्यैश्वर्यरूप-
स्याप्रत्याख्यानादविरोधं वादरायण आचार्यो मन्यते ॥

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

हार्दविद्यायां श्रूयते 'स यदि पितृलोककामो भवति
सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादि । तत्र संशयः
किं सङ्कल्प एव केवलः पित्रादिसमुत्थानहेतुरेत निमित्ता-

धर्माणां सत्यत्वमन्यन्तासत्यत्वञ्चेति पक्षद्वयमुक्तम् । अद्वैतश्रुतीनां
सर्वज्ञत्वादिश्रुतिव्यवहारयोश्च बाधापातादतस्तृतीयपक्षः श्रेयानिति
सिद्धान्तयति । एवमपीति । अत्र केचित् मुह्यन्ति अखण्डचिन्मात्र-
ज्ञानात् मुक्तस्याज्ञानाभावात् कुत आज्ञानिकधर्मयोग इति, ते इत्थं
बोधनीयाः, ये ईश्वरधर्मास्त एव चिदात्मनि मुक्ते जीवान्तरैर्यवङ्गि-
यन्ते इति । न च मूलाविद्यैक्यात् तन्नाशे कुतो जीवान्तरमिति वाच्यं,
न वयं तन्नाशे जीवान्तरे व्यवहारं ब्रूमः किन्तु तदंशनाशेनांशारब्धा-
ध्यात्मिकशरीरद्वयाभिमानिनो मुक्तावंशान्तरोपाधिका जीवा व्यवह-
र्तार इति वदामः । तर्हि नानाविद्यापक्ष एव कुतो नाद्रीयते जीवभे-
दस्यावश्यकत्वादिति चेत्, न । प्रकृतिनानात्वं प्रतिजीवं प्रपञ्चभेद इत्या-
द्यप्रामाणिकानेकार्थगौरवादिति सर्ववृद्धसम्मत एकविद्यापक्ष एव
श्रेयान्, अंशभेदेन च बन्धमुक्तिर्यवस्थितेति सङ्क्षेपः ॥

एवं परविद्याफलमुक्तमिदानीं अपरविद्याफलं प्रपञ्चयति । सङ्क-
ल्पादेव तु तच्छ्रुतेः । एवकारस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदसाधारण्यात्

न्तरसहित इति । तत्र सत्यपि सङ्कल्पादेवेति श्रवणे लोकवत्
निमित्तान्तरापेक्षा युक्ता । यथा लोकेऽस्मदादीनां सङ्कल्पात्
गमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसम्पत्तिर्भवत्येवं मुक्तस्याऽपि
स्यात् एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति । सङ्कल्पा-
देवेति तु राज्ञ इव सङ्कल्पितार्थसिद्धिकरीं साधनान्तरसा-
मग्रीं सुलभामपेक्ष्योच्यते । न च सङ्कल्पमात्रसमुत्थानाः पि-
त्रादयो मनोरथविजृम्भितवच्चञ्चलत्वात् पुष्कलं भोगं समर्प-
यितुं पर्याप्तयुरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । सङ्कल्पादेव तु केवलात्
पित्रादिसमुत्थानमिति । कुतः, तच्छ्रुतेः । 'सङ्कल्पादेवास्य पि-
तरः सम्पत्तिष्ठन्ति' इत्यादिका हि श्रुतिर्निमित्तान्तरापेक्षायां
पीड्येत । निमित्तान्तरमपि तु यदि सङ्कल्पानुविधाय्येव स्यात्,
भवतु, न तु प्रयत्नान्तरसम्पाद्यं निमित्तान्तरमिष्यते । प्राक्
तत्सम्पत्तेर्वन्ध्यसङ्कल्पत्वप्रसङ्गात् । न च श्रुतिगम्येऽर्थे लोकवदिति
सामान्यतो दृष्टं क्रमते । सङ्कल्पवलादेव चैषां यावत् प्रयोजनं
स्यैर्योपपत्तिः प्राकृतसङ्कल्पविलक्षणत्वानुक्तसङ्कल्पस्य ॥

संशयः, ब्रह्मलोकं गतस्योपासकस्य सङ्कल्पो यत्नान्तरसापेक्षः, भोगसा-
मग्रीसङ्कल्पत्वादस्मदादिसङ्कल्पवत् । न चैवकारविरोधः सङ्कल्पेन सा-
मग्र्याद्ययोगव्यवच्छेदेन सौलभ्यार्थत्वात्, यत्नानङ्गीकारे भोगपुष्ट्य-
सिद्धिश्चेति पूर्वपक्षार्थः । अत्र लोकवृत्तानुसरणं फलं, सिद्धान्ते तु
विद्याबलेन सङ्कल्पस्यैव भोगपुष्टिकरत्वसिद्धिरिति भेदः । किञ्च यदि
भोगसङ्कल्पानन्तरमपि यत्नान्तरसाध्यनिमित्तापेक्षा स्यात् तर्हि नि-
मित्तप्राप्तेः प्राक् जातसङ्कल्पस्य बन्ध्यत्वं स्यात् भोगविलम्बात् ततः
सत्यसङ्कल्पश्रुतेर्न यत्नान्तरापेक्षेत्याह । निमित्तान्तरमपि त्विति ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अत एव चावन्यसङ्कल्पत्वादनन्याधिपतिर्विद्वान् भवति, नास्यान्योऽधिपतिर्भवति इत्यर्थः । न हि प्राकृतोऽपि सङ्कल्प-यन्नन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ सङ्कल्पयति । श्रुतिश्चै-तत् दर्शयति 'अथ य इह आत्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति ॥

अभावं वादरिराह ह्येवं ॥ १० ॥

'सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यतः श्रुतेर्मनस्ता-वत् सङ्कल्पसाधनं सिद्धं, शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्तैश्वर्यस्य विदुषः सन्ति न सन्तीति समीक्ष्यते । तत्र वादरिस्तावदाचार्यः शरीरस्येन्द्रियाणाञ्चाभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते । कस्मात्, एवं ह्याहाम्नायः 'मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ब्रह्मलोके' इति । यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत् मनसेति विशेषणं न स्यात् । तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिराचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं

नन्वीश्वराधीनस्य विदुषः कथं सङ्कल्पमात्रात् भोगसिद्धिस्तत्राह । अत एवेति । ईश्वरधर्म एव विदुषाविर्भूत इति न सङ्कल्पभङ्ग इति भावः ॥

एवकारवत् मनसेतिविशेषणेनान्ययोगव्यवच्छेदात् देहाद्यभाव इति पूर्वपक्षयति । अभावं वादरिराह ह्येवं । अत्रापि वादिविवादात्

प्रति मन्यते, यतः 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिना-
ऽनेकधाभावविकल्पमामनन्ति । न ह्यनेकविधता विना शरीरभे-
देनाञ्जसी स्यात् । यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायामयमनेकधा-
भावे विकल्पः पद्यते तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायामैश्वर्यं
भूमविद्यास्तुतये सङ्कीर्त्यत इत्यतः सगुणविद्याफलभावेनो-
पतिष्ठत इत्युच्यते ॥

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

वादरायणः पुनराचार्योऽत एवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादु-
भयविधत्वं साधु मन्यते, यदा सशरीरतां सङ्कल्पयति तदा
सशरीरो भवति यदि त्वशरीरतान्तदा अशरीरः इति । सत्य-
सङ्कल्पत्वात् सङ्कल्पवैचित्र्याच्च । द्वादशाहवत्, यथा द्वादशाहः
सत्रमहीनश्च भवति उभयलिङ्गश्रुतिदर्शनात् एवमिद-
मपीति ॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपद्यते ॥ १३ ॥

यदा तु सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा सन्ध्ये स्थाने

संशयः, तत्र देहादयो न सन्त्येव सदा सन्त्येवेति च पक्षद्वयं पूर्वपक्षः,
कालभेदेनेच्छया सन्ति न सन्ति चेति सिद्धान्तपक्षो द्रष्टव्यः, फलन्त
तत्तच्छ्रुतेर्मुख्यत्वमिति विवेकः ॥१०॥११॥

द्वादशाहवदिति । य एवंविद्वांसः एवमुपयन्ति इत्युपायिचोदनाग-
म्यत्वश्रुतेर्द्वादशाहस्य सत्रत्वं, त आसतेति चोपयन्तीति वाचोदितत्वं

शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वप्युपलब्धिमात्रा एव पित्रादि-
कामा भवन्त्येवं मोक्षेऽपि स्युः, एवं तदुपपद्यते ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्रादिका-
मा भवन्त्येवं मुक्तस्याप्युपपद्यन्ते ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

‘भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्’ [ब्र०सू०] इत्यत्र सशरीरत्वं
मुक्तस्योक्तं तत्र त्रिधाभावादिव्वनेकशरीरमर्गे किं निरात्मकानि
शरीराणि दारुयन्तवत् सृज्यन्ते किंवा सात्मकानि अस्मदादि
शरीरवदिति भवति वीक्षा । तत्रात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेण
शरीरेण योगादितराणि निरात्मकानीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते,
प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते

सत्त्वलक्षणमिति स्थितं, तथा द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति यज-
तिचोदनादर्शनात् नियतकर्तृकत्वावगमेन द्विरात्रादिवदहीनत्वञ्चे-
त्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रदीपवदावेशः । सङ्कल्पमात्रात् निर्मितदेहानुपजीव्य तेषु भयथादर्श-
नात् संशयमाह । भावमिति । अनादिलिङ्गशरीरस्यैकस्मिन्नेव शरीरे
भावात् निर्मितानेकदेहेषु भोगासिद्धिः पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तत्सि-
द्धिरिति मत्वा सूत्रं व्याचष्टे । यथेत्यादिना । स एकधा त्रिधा
पञ्चधेत्यादिश्रुत्या विदुष एवानेकधाभाव उक्तः विद्वांस्तु नादेहे नापि
चिन्मात्रः लिङ्गोपहितात्मा न च तस्य लिङ्गभेदं विनाऽनेकत्वं सम्भवति ।
अतः श्रुतिबलादेकस्यैवानादिलिङ्गस्य लोकादेहेषु प्रवेशेन भेद एष्टव्यः ।

विकारशक्तियोगात् एवमेकोऽपि सन् विद्वानैश्वर्ययोगादनेक-
भावमापद्य सर्वाणि शरीराण्याविशति । कुतः, तथाहि दर्श-
यति शास्त्रमेकस्यानेकभावं, 'स एकधा भवति त्रिधा भवति
पञ्चधा सप्तधा' इत्यादि । नैतद्दार्ढ्यन्वोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते
नापि जीवान्तरावेशे । न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः
सम्भवति । यच्चात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगाभस्यव
इति । नैष दोषः, एकमनोऽनुवृत्तीनि समनस्कान्येवापराणि
शरीराणि सत्यसङ्कल्पत्वात् सूक्ष्म्यति, सृष्टेषु च तेषूपाधिभे-
दादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते । एषैव च योगशा-
स्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया, कथं पुनर्मुक्तस्यानेकश-

यद्यपि मूलप्रदीपस्य वर्त्यन्तरेषूत्पन्नदीपानां चात्यन्तभेदोऽस्ति लि-
ङ्गस्य तु देहभेदकृतो भेदो न स्वतः, स्वतो लिङ्गभेदेन तदुपहितजीव-
भेदात् अनुसन्धानानुपपत्तेः, आगन्तुकानेकसृष्ट्यावसत्कार्यवादापाताच्च,
तथापि प्रदीपत्वजात्यैकेन व्यक्तिव्यैक्यारोपात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः
साम्यं द्रष्टव्यं तथा च यथा प्रदीपोऽनेकवर्तिषु प्रविशति एवं विद्यायो-
गबलात् विद्या तु लिङ्गस्य व्यापित्वादनेकदेहेषु युगपदावेश इति
सूत्रार्थः । विदुषोऽनेकधात्वं श्रुतमन्यथा न घटते इत्याह । नैतदिति ।
इतश्च सात्मकत्वमित्याह । न च निरात्मकानामिति । यदनादि मन
एकदेहस्थं तदनुसारिणि देहान्तरस्थानि मनांसि भवन्ति तदव-
स्थानां तन्नियम्यत्वसम्भवादित्यत्र योगशास्त्रसम्प्रतिमाह । एषैवेति ।
निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेके-
षामिति भगवत्पतञ्जलिना सूत्रितं । योगिनेऽभिमानमात्रान्निर्माण-
चित्तानि निर्माणदेहेषु भवन्ति, तेषां नियामकमनादिचित्तमित्यर्थः ।
उत्तरसूत्रव्यावर्त्यशङ्कामाह । कथं पुनरिति । सलिलवत् सलिलः,
सच्छ इत्यर्थः ॥

रीरावेशादिलक्षणमैश्वर्यमभ्युपगम्यते यावता 'तत् केन कं
विजानीयात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्
सलिल एको द्रष्टा द्वैतो भवति' इत्येवंजातीयका श्रुतिविशेष-
विज्ञानं वारयतीत्यत उत्तरं पठति ॥

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

स्वाप्ययः सुषुप्तं, 'स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याच-
क्षते' इति श्रुतेः । सम्पत्तिः कैवल्यं, 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्तेति' इति
श्रुतेः । तयोरन्यतरामवस्थामपेक्ष्यैतद्विशेषसंज्ञाभाववचनं क्वचित्
सुषुप्तावस्थामपेक्ष्योच्यते क्वचित् कैवल्यावस्थां । कथमवगम्यते,
यतस्तत्रैव तदधिकारवशादाविष्कृतं, 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्
यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति'
इत्यादि श्रुतिभ्यः । सगुणविद्याविपाकस्थानन्वेतत् स्वर्गादिवद-
वस्थान्तरं यत्रैतदैश्वर्यमुपवर्ण्यते तस्माददोषः ॥

न तु तद्वितीयमस्तीति क्वचित् सुषुप्तिमधिकृत्योक्तं 'तत् केन कम्' इत्या-
दि क्वचिन्मुक्तिं प्रकृत्योक्तं, एवं विशेषज्ञानाभाववचनं सुषुप्तिमुक्त्यन्यत-
मापेक्षं सगुणोपासकस्य भोगोक्तौ न विरुध्यते भिन्नविषयत्वादित्याह ।
स्वाप्ययेति । तत्रैव श्रुतौ, तदधिकारवशात् सुषुप्त्यादिप्रकरणबलात्,
उक्तवचनानामन्यतरापेक्षत्वमाविष्कृतं, हि यतः स्वतोऽवगम्यत इत्यर्थः ।
अत्र समुत्थानादिवाक्यं मुक्तिविषयं यत्र सुप्त इति सुप्तिविषयमिति
विभागः ॥

जगद्ध्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

ये सगुणब्रह्मोपासनात् सदैव मनसेश्वरसायुज्यं ब्रजन्ति कि-
न्तेषां निरवग्रहमैश्वर्यं भवत्याहोस्वित् सावग्रहमिति संशयः ।
किन्तावत् प्राप्तं निरङ्कुशमेवैषामैश्वर्यं भवितुमर्हति, 'आप्नोति
स्वाराज्यं' 'सर्वेऽस्मै देवा वलिमावहन्ति' 'तेषां सर्वेषु लोकेषु
कामचारो भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । इत्ये' प्राप्ते पठति ।
जगद्ध्यापारवर्जमिति । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वाऽन्यद-
णिमाद्यात्मकमैश्वर्यं मुक्तानाम्भवितुमर्हति, जगद्ध्यापारस्तु नि-
त्यसिद्धस्यैश्वरस्य । कुतः, तस्य तत्र प्रकृतत्वादसन्निहितत्वाच्चेत-
रेषां । पर एव हीश्वरो जगद्ध्यापारेऽधिष्ठितः तमेव प्रकृत्योत्-
पत्त्याद्युपदेशान्नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च । तदन्वेषणविजिज्ञासन-
पूर्वकमितरेषामादिमदैश्वर्यं श्रूयते, तेनासन्निहितास्ते जगद्ध्या-
पारे । समनस्कत्वादेव चैषामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभि-
प्रायः कस्यचित् संहाराभिप्राय इत्येवंविरोधोऽपि कदा-

जगद्ध्यापारवर्जं । सङ्कल्पादेवेत्यादिनोक्तैश्वर्यस्य जगत्सृष्ट्यादि-
व्यतिरिक्तविषयत्वेनात्रापवादात् सङ्कतिः, उभयथा दर्शनात् संशयः ।
ईश्वरनानात्वं पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तु विद्यायोगिनामीश्वरनियम्य-
त्वादेकस्य नित्यसिद्धस्यैश्वरस्यैव जगत्कर्तृत्वसिद्धिरिति विवेकः ।
प्रलयात् सर्गसमये यस्येक्षणपूर्वं कर्तृत्वं श्रुतौ प्रकृतं तस्यैव नियन्तृत्वा-
दिर्जगद्ध्यापारः । नह्युपासकानां देहं विनेक्षणं सम्भवति । किञ्चेश्वरस्य
नित्यसिद्धत्वात् शब्दकसमधिगम्यत्वाज्जगत्सृष्टृत्वं युक्तं, न तु तत्प्रसा-
दलब्धसिद्धीनां जीवानामित्याह । नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्चेति । किञ्च

चित् स्यात् । अथ कस्यचित् सङ्कल्पमन्वन्यस्य सङ्कल्प
इत्यविरोधः समर्थेत, ततः परमेश्वरादृततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति
व्यवतिष्ठते ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्ड-

लस्योक्तेः ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तं 'आप्नोति स्वाराज्यम्' इत्यादिप्रत्यक्षोपदे-
शान्निरवग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत् परिहर्त्तव्यं,
अत्रोच्यते । नायं दोषः, आधिकारिकमण्डलस्योक्तेः । आधि-
कारिको यः सविहमण्डलादिषु विशेषायतनेषु व्यवस्थितः
परमेश्वरस्तदायत्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते यत् कारणम-
नन्तरं आप्नोति मनसस्पतिमित्याह । यो हि सर्वमनसा-
स्पतिः पूर्वसिद्ध ईश्वरस्तं प्राप्नोति । एतदुक्तं भवति, तदनुसा-
रेण चानन्तरं वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपति-
श्च भवतीत्याह । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं नित्यसिद्धेश्वरा-
यत्तमेवेतरेषामैश्वर्यं योजयितव्यं ॥

विदुषां समप्राधान्ये मिथो विरोधः, एकं प्रत्यन्येषां गुणत्वे त्वेक एवेश्वर
इत्याह । समनस्कृत्वादिति ॥

अधिकारे नियोजयत्यादित्यादीनित्याधिकारिकः, स चासौ मण्ड-
लस्यश्च तस्य प्राप्यत्वेत्तेरित्यर्थः । मनसस्पतिः सूर्यमण्डलान्तःस्थः पर-
मात्मा 'तत् सवितुर्वरेण्यं धियो यो न प्रचोदयात्' इति श्रुतेः । तथा
च यदि पूर्वं निरङ्कुशं स्वाराज्यमुक्तं स्यात् तर्हि ईश्वरस्थाये प्राप्यतां
न ब्रूयादतो भोगे स्वाराज्यं न जगज्जन्मादिष्विति भावः । वाक्-
पतित्वादिकमपीश्वराधीनमित्याह । तदनुसारेणेति । उक्तन्यायं काम-
चारादिवाक्येष्वतिदिशति । एवमिति ॥

विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

विकारावर्त्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरं रूपं न केवलं विकारमात्रगोचरं सविहमण्डलाद्यधिष्ठानं । तथा ह्यस्य द्विरूपां स्थितिमाहान्नायः 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्येवमादिः । न च तन्निर्विकारं रूपमितरालम्बनाः प्राप्नुवन्तीति शक्यं वक्तुं, अतत्क्रतुत्वात्तेषां । अतश्च यथैव द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुण एवावतिष्ठते एवं सगुणेऽपि निरवयवमैश्वर्यमनवाप्य सावग्रह एवावतिष्ठत इति द्रष्टव्यं ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

दर्शयतश्च विकारावर्त्तित्वं परस्य ज्योतिषः श्रुतिस्मृतौ 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः' इति, 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः' इति च । तदेवं विकारावर्त्तित्वं परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमित्यभिप्रायः ॥

जगद्धापार उपासकप्राप्यः तदुपास्यनिरुत्वात् सङ्कल्पसिद्ध्यादिवदित्याशङ्कोपास्यस्यनिर्गुणस्वरूपे व्यभिचारमाह । विकारावर्त्ति चेति ॥ निर्गुणस्वरूपे प्रमाणमाह । दर्शयतश्चेति । यथा ज्ञानाभावान्निर्गुणं न प्राप्तं तथा ध्यानाभावाज्जगत्सृष्टत्वादि न प्राप्यते । ध्यानाभावश्च विध्यभावादिति भावः ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतश्च न निरङ्कुशं विकारालम्बनानामैश्वर्यं यस्माद्भोगमा-
त्रमेषामनादिमिद्धेनेश्वरेण समानमिति श्रूयते 'तमाहापो
वै खलु मीयन्ते लोकोऽसौ' इति, 'स यथैतां देवतां सर्वाणि
भूतान्यवन्ति एवं ह्येवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति तेनो एत-
स्यै देवतायै सायुज्यं सलोकताञ्जयति' इत्यादिभेदव्यपदेशलिङ्गे-
भ्यः । नन्वेवं सति सातिशयत्वादान्तवत्त्वमैश्वर्यस्य स्यात्तत-
श्चैषामावृत्तिः प्रसज्येतेत्यत उत्तरं भगवान् वादरायणा-
चार्यः पठति ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

नाडीरश्मिसमन्वितेनार्चिरादिपर्वणा देवयानेन पथा ये
ब्रह्मलोकं शास्त्रोक्तविशेषणं गच्छन्ति, यस्मिन्नऽरश्च ह वै एणश्चार्ण-

तमुपासकं ब्रह्मलोकगतमाह हिरण्यगर्भः 'मया खल्विमा आपो
अमृतरूपा मीयन्ते भुज्यन्ते न चाप्यसौ लोकोऽमृतोदकलक्षणः' इत्य-
र्थः । श्रुत्यन्तरमाह । स यथेति । भोगसाम्ये स दृष्टान्तो यथेत्यर्थः ।
तेनो इत्युपशब्दोऽप्यर्थः । सलोकतामपीत्यन्वयः । सायुज्यं समानदेहत्वं
क्रमेण मुक्तिर्वा । शास्त्रसमामिं सूचयन् सूत्रकारं पूजयति । भगवा-
निति । भगवत्त्वं सर्वज्ञत्वं । सूत्रद्वारा शिष्याणामाचारे स्थापनात्
आचार्यत्वं । वादरायणपदेन वदरिकाश्रमवासोक्त्या नित्यसर्वज्ञस्य
परमगुरोर्नारायणस्य प्रसादद्योतनात्तत्प्रणीतशास्त्रं निरवद्यतामु-
द्योतयति ॥

सगुणविद्यायाः सातिशयफलत्वेऽपि ततो निर्गुणविद्ययाऽनावृत्तिरि-
त्याह । अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् । ये ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ते तं

वीं ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि यस्मिन्नैरम्नदीयं सरो
 यस्मिन्नश्वत्यः सोमसवनो यस्मिन्नपराजिता पूर्वज्ञो यस्मिंश्च
 प्रभुविमितं हिरण्मयं वेक्ष्य यज्ञानेकधामन्तार्थवादादिप्रदे-
 शेषु प्रपद्यते तं ते प्राप्य न चन्द्रलोकादिवत् वियुक्तभोगा
 आवर्तन्ते । कुतः, 'तयोर्द्ध्वमायन्नऽमृतत्वं' इति, 'तेषां न पुन-
 रावृत्तिः' 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्तन्ते'
 'ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते' इत्यादिशब्देभ्यः ।
 अन्तवत्त्वेऽपि तैश्वर्यस्य यथाऽनावृत्तिस्तथा वर्णितं 'कार्यात्यये
 तदध्यक्षेण सहातः परम्' [ब० सू०] इत्यत्र । सम्यग्दर्शनविध्वस्त-
 तमसान्तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिः । त-

प्राप्य नावर्तन्ते इति सम्बन्धः । लोकं विशिनष्टि । यस्मिन्निति । इतोऽस्मात्
 पृथिवीलोकात् तृतीयस्यां दिवि यो ब्रह्मलोकस्तस्मिन्नर इति एव इति
 चार्णवतुल्यौ सुधाङ्गदावित्यर्थः । ऐरमन्नमयं, मदीयं मदकरं सरः,
 सोमसवनः अमृतवर्षी, यद्यपि तेषामिह न पुनरावृत्तिरिमं मान-
 वमिति च श्रुतिष्विहेममिति विशेषणादस्मिन् कल्पे ब्रह्मलोकगतानां
 कल्पान्तरे आवृत्तिर्भाति, तथापीश्वरोपास्तिं विना पञ्चाग्निविद्याश्वमे-
 धदृढब्रह्मचर्यादिसाधनैर्ये गतास्तेषां तत्त्वज्ञाननियमाभावादावृत्तिः
 स्यात्, ये तु दहरादीश्वरोपास्या गतास्तेषां सगुणविद्याफलक्षयेऽपि
 निरवग्रहेश्वरानुग्रहाल्लब्धात्मज्ञानान्मुक्तिरिति नियम इत्यभिप्रेत्याह ।
 अन्तवत्त्वेऽपि त्विति । नन्वत्र सूत्रकृता सगुणविदामेवानावृत्तिक्रम उक्तो
 न निर्गुणविदां तत्र को हेतुरित्याशङ्क्य तेषामावृत्तिशङ्काभावादित्याह ।
 सम्यगिति । तदाश्रयणेनेति गुणविदामावृत्तिप्राप्तौ सम्यग्दर्शनाश्रयणे-
 नैवानावृत्तिः साधिता, अतः स्वत एव सम्यग्दर्शनामावृत्तिशङ्का नेति
 किमु वाच्यमित्यर्थः । यत्राध्यायसमाप्तिस्तत्र पदमात्रस्याभ्यासो दर्शितः,
 इह सूत्रसौवाभ्यासात् शास्त्रसमाप्तिर्यावत् इत्याह । अनावृत्तिः शब्दा-
 दिति । एवं समन्वयोक्त्या ब्रह्मात्मैक्यस्य वेदान्तप्रमाणकत्वमवधारयितुं

दाश्रयणेनैव हि सगुणशरणानामप्यनावृत्तिसिद्धिरिति । अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं दर्शयति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

समाप्तमिदं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं शङ्करभाष्ययुतम् ।

वाक्यार्थज्ञाने स्मृतितर्कादिसर्वप्रकारविरोधः परिहृतः, साधनसम्पत्तिश्च दर्शिता, तस्माद्विवेकादिसाधनसम्पन्नस्य अवगाद्यावृत्तिनिरस्त-समस्तप्रतिबन्धस्याखण्डात्मसंबोधात् समूलबन्धध्वंसे सत्त्वाविर्भूतनिष्कलङ्कानन्तस्वप्रकाशचिदानन्दात्मनावस्थानमिति सिद्धं ॥

नानाविधग्रन्थजातं वीक्ष्य सम्यग्यथामति ।

शारीरकस्य भाष्यस्य कृता व्याख्या सतां मुदे ॥

अन्तर्यामी जगत्साक्षी सर्वकर्ता रघूदहः ।

अतोऽत्र दोषोऽशङ्क्यः स्यादेव ह्येवेतिशासनात् ॥

वक्षस्यह्मोश्च पार्श्वे करतलयुगले कौस्तुभाभां दयाञ्च,

सीतां क्रोदण्डदीक्षामभयवरयुतां वीक्ष्य रामाङ्गसङ्गः ।

खस्याः क्व स्याद्वितीयं हृदि कृतमनना भाष्यरत्नप्रभाऽऽर्या,

स्वात्मानन्दैकलब्धा रघुवरचरणाम्भोजयुग्मं प्रपन्ना ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमद्भोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्य श्रीभोविन्दानन्दभगवत्कृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

The following is a list of the names of the persons who have been admitted to the membership of the Society since the last meeting. The names are given in alphabetical order of their surnames. The names of the persons who have been admitted to the membership of the Society since the last meeting are as follows: [illegible text]

The following is a list of the names of the persons who have been admitted to the membership of the Society since the last meeting. The names are given in alphabetical order of their surnames. The names of the persons who have been admitted to the membership of the Society since the last meeting are as follows: [illegible text]

ॐ तत्सत् ।

व्यासाधिकरणमाला ।

भारतीतीर्थकृता ।

प्रथमाध्याये प्रथमपादः—अनुक्रमणिका ।

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणं ।

वैयासिकन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटं ॥ १ ॥

॥ ॐ ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तये, प्रचयगमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय च विशिष्टदेवतातत्त्वं गुरुमूर्त्युपाधियुक्तं नमस्कृत्य ग्रन्थं प्रतिजानीते, प्रणम्येत्यादिना । व्यासेनोक्ता वैयासिकी, वेदान्तवाक्यार्थनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः, तेषामनुक्रमेण ग्रथनं माला । यद्यप्येषा सूत्रभाष्यकारादिभिः प्रपञ्चिता तथापि सूत्रादीनामतिप्रच-विषयत्वात् सन्दबुद्ध्यनुग्रहाय श्लोकैरेषा माला स्फुटं संगृह्यते । अत्रैकमधिकरणं पञ्चावयवं, विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः ॥ १ ॥

एको विषयसन्देहपूर्वपक्षावभासकः ।

श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी, सङ्गतयः स्फुटाः ॥ २ ॥

तेषामवयवानां संग्रहप्रकारं दर्शयति, एक इति । एकस्याधिकरणस्य संग्राहकौ द्वौ श्लोकौ, तयोराद्यश्लोकस्य पूर्वार्द्धेन द्वाववयवौ संगृह्यते, उत्तरार्द्धेनैकः, द्वितीयश्लोकेन चैकः । यद्यपि सङ्गत्याख्य एकोऽवयवः शिष्यते तथापि प्रत्यधिकरणं न पृथक् संग्रहीतव्यो भवति, सङ्गद्युत्पन्नस्य पुरुषस्य स्वयमेवोद्दिष्टं शक्यत्वात् ॥ २ ॥

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्तिधा ।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरूह्यतां ॥ ३ ॥

सङ्गतिं विभज्य व्युत्पादयति, शास्त्र इति । शास्त्रप्रतिपाद्यं अध्याय-
प्रतिपाद्यं पादप्रतिपाद्यञ्चार्थमवगम्य शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पाद-
सङ्गतिश्चेति तिस्रः सङ्गतय ऊहितुं शक्यन्ते ॥ ३ ॥

शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः सुश्रुतुर्विधाः ।

समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनञ्च फलं तथा ॥ ४ ॥

शास्त्रप्रतिपाद्यं अध्यायप्रतिपाद्यञ्च दर्शयति, शास्त्रमिति । सर्वेषां
वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्येण पर्यवसानं प्रथमेनाध्यायेन प्रतिपाद्यते,
द्वितीयेन सम्भावितविरोधः परिक्रियते, तृतीयेन विद्यासाधननिर्णयः,
चतुर्थेन विद्याफलनिर्णय इत्येते अध्यायानामर्था इति ॥ ४ ॥

समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेऽप्युपास्यगं ।

ज्ञेयगं पदमात्रञ्च चिन्त्यं पादेऽप्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमाध्यायगतपादार्थान् विभजते, समन्वय इति । स्पष्टब्रह्म-
लिङ्गयुक्तं वाक्यजातं प्रथमपादे चिन्त्यं, तद्यथा 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्'
इत्यत्र सार्वज्ञ्यसार्वत्र्यसर्वपापहरत्वादिकं ब्रह्मणोऽसाधारणतया स्पष्ट-
लिङ्गं । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वे सति उपास्यविषयं वाक्यजातं द्वितीय-
पादे चिन्त्यं, तद्यथा प्रथमाधिकरणविषयशाण्डिल्योपास्तिवाक्ये मनो-
मयत्वप्राणशरीरत्वादिकं सोपाधिकं ब्रह्मणो जीवस्य च साधारणत्वा-
दस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं । तृतीयपादे तु अस्पष्टलिङ्गत्वे सति ज्ञेयब्रह्मविषयं
वाक्यजातं चिन्त्यं, तद्यथा प्रथमाधिकरणे मुण्डकगतब्रह्मात्मत्ववाक्ये
द्युष्टथियन्तरीक्षाद्योतत्वं सूत्रात्मनः परब्रह्मणश्च साधारणत्वादस्पष्टं
ब्रह्मलिङ्गं । यद्यपि द्वितीयपादे कठवल्ल्यादिगतब्रह्मतत्त्ववाक्यानि
विचारितानि, तृतीयपादे तु दहरोपासनवाक्यं विचारितं, तथा-
प्यवान्तरसङ्गतिलाभेन तद्विचारस्य प्रासङ्गिकत्वात् न पादार्थयोः
साङ्गर्थापत्तिः, इत्थं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः । चतुर्थपादे-
नाव्यक्तपदमजापदश्चेत्येवमादि सन्दिग्धं पदं चिन्त्यं ॥ ५ ॥

द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता ।

भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता ॥ ६ ॥

द्वितीयाध्यायगतपादार्थान् विभजते, द्वितीय इति । प्रथमपादे साङ्ख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः साङ्ख्यादिप्रयुक्ततर्कैश्च विरोधो वेदान्त-समन्वयस्य परिहृतः । द्वितीयपादे साङ्ख्यादिमतानां दुष्टत्वं दर्शितं । तृतीयपादे पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनां परस्परविरोधः परिहृतः, उत्तरभागेण जीवश्रुतीनां । चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोध-परिहारः ॥ ६ ॥

तृतीये विरतिस्तत्त्वम्यदार्थपरिशोधनं ।

गुणोपसंहृतिज्ञाने वह्निरङ्गादिसाधनं ॥ ७ ॥

तृतीयाध्यायगतपादार्थान् विभजते, तृतीय इति । प्रथमपादे जी-वस्य परलोकगमनागमने विचार्य वैराग्यं निरूपितं । द्वितीयपादे पूर्वभागेण त्वंपदार्थः शोधितः, उत्तरभागेण तु तत्त्वदार्थः । तृतीयपादे सगुणविद्यासु गुणोपसंहारो निरूपितः, निर्गुणे ब्रह्मणि अपुनरुक्त-पदोपसंहारश्च । चतुर्थपादे च निर्गुणज्ञानस्य वह्निरङ्गसाधनभूता-न्याश्रमयज्ञादीनि अन्तरङ्गसाधनभूतानि शमदमश्रवणमनननिदि-ध्यासनादीनि च निरूपितानि ॥ ७ ॥

चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा ।

ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकाविति पादार्थसंग्रहः ॥ ८ ॥

चतुर्थाध्यायगतपादार्थान् विभजते, चतुर्थ इति । प्रथमपादे श्रवणा-द्यावत्त्या निर्गुणं उपासनया सगुणं वा ब्रह्म सदात्कृत्य जीवतः पाप-पुण्यलेपविनाशलक्षणा मुक्तिरभिहितः । द्वितीयपादे म्रियमाणस्यो-त्क्रान्तिप्रकारो दर्शितः । तृतीयपादे सगुणब्रह्मविदो मृतस्योत्तर-मार्गोऽभिहितः । चतुर्थपादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैव-ल्यमुक्तिरुक्ता, उत्तरभागेण सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितिर्निरूपि-ता । एवं पादार्थः संगृहीतः ॥ ८ ॥

ऊहित्वा सङ्गतीस्त्रिस्तथाऽवान्तरसङ्गतिं ।

ऊहेदाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकां ॥ ६ ॥

सन्त्वेवं शास्त्राध्यायपादप्रतिपाद्या अर्थाः, किं तत इत्यत आह, ऊहित्वेति । तद्यथा ईक्षत्यधिकरणे 'तदैक्षत' इति वाक्यं प्रधानपरं ब्रह्मपरं वेति विचार्यते, तस्य विचारस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वात् ब्रह्मविचार-शास्त्रसङ्गतिः । वाक्यं ब्रह्मणि तात्पर्यवदिति निर्णयात् समन्वयाध्याय-सङ्गतिः । ईक्षणस्य चेतनब्रह्मणोऽसाधारणत्वेन स्पष्टलिङ्गत्वात् प्रथ-मपादे सङ्गतिः, एवं सर्वेष्वप्यधिकरणेषु यथायोग्यं सङ्गतिचित्तयं ऊहनीयं । अवान्तरसङ्गतिस्तु अनेकधा विभज्यते, आक्षेपसङ्गतिः दृष्टान्तसङ्गतिः प्रत्युदाहरणसङ्गतिः प्रासङ्गिकी सङ्गतिरित्येवमादिः । सेयं अवान्तरसङ्गतिः व्युत्पन्नेनोचितं शक्यते ॥ ६ ॥

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये ।

पूर्वपक्षस्य युक्तिञ्च तत्राक्षेपादि योजयेत् ॥ १० ॥

ताः व्युत्पादयति, पूर्वन्यायस्येति । तद्यथा प्रथमाधिकरणे ब्रह्मविचा-रशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः, तत्र युक्तिः ब्रह्मणः सन्दिग्धत्वा-दिति । द्वितीयाधिकरणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति पूर्व-पक्षः, तत्र युक्तिः जन्मादेर्जगन्निष्ठत्वादिति । तदुभयमवलोक्य तयोरा-क्षेपसङ्गतिं योजयेत् । सन्दिग्धत्वात् ब्रह्म विचार्यमित्युक्तं, जन्मादेरन्य-निष्ठत्वेन ब्रह्मणो लक्षणाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्तस्य सन्दिग्धत्वं विचार्यत्वञ्चेत्याक्षेपसङ्गतिः । दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती चात्र योज-यितुं शक्येते, यथा सन्दिग्धत्वेन हेतुना ब्रह्मणो विचार्यत्वं तथा जन्मा-देरन्यनिष्ठत्वेन हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति दृष्टान्तसङ्गतिः । यथा विचार्यत्वे हेतुरस्ति न तथा लक्षणसङ्गावे हेतुं पश्यामः इति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । ते एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती सर्वत्र सुलभे, पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते तदुत्तराधिकरणपूर्वपक्षहेतुमत्त्वसाम्यस्योत्त-राधिकरणसिद्धान्ते हेतुशून्यत्ववैलक्षण्यस्य च मन्दैरप्युत्प्रेक्षितं शक्य-त्वात् । आक्षेपसङ्गतिर्यथायोग्यमुन्नेया । प्रासङ्गिकी सङ्गतिरुदाहि-

यते, देवताधिकरणस्याधिकारविचारपरत्वात् समन्वयाध्याये ज्ञेय-
ब्रह्मवाक्यविषये तृतीयपादे च सङ्गत्यभावेऽपि बुद्धिस्थावान्तरसङ्गति-
रेवास्ति, तथाहि पूर्वाधिकरणे अङ्गुष्ठमात्रवाक्यस्य ब्रह्मपरवाक्यत्वात्
अङ्गुष्ठमात्रत्वं ब्रह्मणो मनुष्यहृदयापेक्षं मनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्य
इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेन देवताधिकारो बुद्धिस्थः, सेयं प्रासङ्गिकी सङ्गतिः ।
तदेवं न्यायसङ्गतिर्युत्पादिता, इदानीं प्रत्यधिकरणमवयवचतुष्टयं श्ला-
काभ्यां संगृह्यते ॥ १० ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ ब्रह्मसूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्माऽध्यासानिरूपणात् ? ।

असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तदर्हति ॥

अध्यासोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम् ।

सन्देहान्मुक्तिभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदतः ॥ १ ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

लक्षणं ब्रह्मणो नास्ति किं वास्ति ? नहि विद्यते ।

जन्मादेरन्यनिष्ठत्वात्, सत्यादेशाप्रसिद्धितः ॥

ब्रह्मनिष्ठं कारणत्वं स्यात्तद्व्यं स्रग्भुजङ्गवत् ।

लौकिकानीव सत्यादीन्यखण्डं लक्षयन्ति हि ॥ २ ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाधिकरणस्य प्रथमवर्णकमारचयति ।

न कर्तृ ब्रह्म वेदस्य किं वा कर्तृ ? न कर्तृ तत् ।
 'विरूपनित्यया वाचे'त्येवं नित्यत्वकीर्तनात् ॥
 कर्तृ, निश्चयितात् युक्तेर्नित्यत्वं पूर्वसाम्यतः ।
 सर्वावभासि वेदस्य कर्तृत्वात् सर्वविद्भवेत् ॥ ३ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
 तृतीयाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमाह ।

अस्यन्यमेयताऽप्यस्य किं वा वेदैकमेयता ? ।
 घटवत्सिद्धवस्तुत्वात् ब्रह्मान्येनापि मीयते ॥
 रूपलिङ्गादिराहित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता ।
 'तन्वौपनिषदे'त्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयता ॥ ३ ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥ सूत्रं ।
 प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
 चतुर्थाधिकरणस्य प्रथमवर्णकमाह ।

वेदान्ताः कर्तृदेवादिपरा ब्रह्मपरा उत ? ।
 अनुष्ठानोपयोगित्वात् कर्त्त्रादिप्रतिपादिकाः ॥
 भिन्नप्रकरणाल्लिङ्गषट्काच्च ब्रह्मबोधकाः ।
 सति प्रयोजनेऽनर्थहानेऽनुष्ठानतोऽत्र किं ॥ ४ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
 चतुर्थाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमाह ।

प्रतिपत्तिं विधित्सन्ति ब्रह्मण्यवसिता उत ? ।
 शास्त्रत्वात् ते विधातारो मननादेश्च कीर्तनात् ॥

नाकर्ततन्त्रेऽस्ति विधिः, शास्त्रत्वं शंसनादपि ।

मननादेः पुराबोधात् ब्रह्मण्यवसितास्ततः ॥ ४ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दं ॥ ५ ॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदे-
शात् ॥ ७ ॥ हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥ स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥ गतिसामान्यात्
॥ १० ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

‘तदैक्षतेति’ वाक्येन प्रधानं ब्रह्म वोच्यते ? ।

ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् प्रधानं सर्वकारणं ॥

ईक्षणाच्चेतनं ब्रह्म, क्रियाज्ञाने तु मायया ।

आत्मशब्दात्मतादात्म्ये प्रधानस्य विरोधिनी ॥ ५ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥
तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १५ ॥ मान्तर्वर्णिकमेव च
गीयते ॥ १६ ॥ भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥ क्रामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥
तस्मिन्नस्य च तद्द्वयोऽगं शास्ति ॥ १९ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
षष्ठाधिकरणमेकदेशिमतमारचयति ।

संसारो ब्रह्म वाऽऽनन्दमयः ? संसार्य्यं भवेत् ।

विकारार्थमयट्शब्दात्, प्रियाद्यवयवोक्तिः ॥

अभ्यासोपक्रमादिभ्यो ब्रह्माऽऽनन्दमयो भवेत् ।

प्राचुर्यार्थो मयट्शब्दः, प्रियाद्याः स्वरूपाधिगाः ॥ ६ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
स्वमतानुसारेण षष्ठाधिकरणमारचयति ।

अन्याङ्गं स्वप्रधानं वा ? 'ब्रह्मपुच्छमिति' श्रुतं ।

स्यादानन्दमयस्याङ्गं, पुच्छेऽङ्गत्वप्रसिद्धितः ॥

लाङ्गूलासम्भवादत्र पुच्छेनाधारलक्षणा ।

आनन्दमयजीवोऽस्मिन्नाश्रितोऽतः प्रधानता ॥ ६ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हिरण्यो देवतात्मा किं वाऽसौ परमेश्वरः ? ।

मर्यादाधाररूपोक्तेर्देवतात्मैव, नेश्वरः ॥

सार्वात्म्यात् सर्वदुरितराहित्याच्चेष्टरो मतः ।

मर्यादाद्या उपाख्यर्थमीशेऽपि स्युरपाधिगाः ॥ ७ ॥

आकाशस्तत्तिङ्गात् ॥ २२ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

'आकाश इति होवाचे'त्यत्र खं ब्रह्म वाऽत्र खं ।

शब्दस्य तत्र रूढत्वात्, वाय्वादेः सर्जनादपि ॥

आकाशजगदुत्पत्तिहेतुत्वात् श्रौतरूढितः ।

एवकारादिना चात्र ब्रह्मैवाकाशशब्दितं ॥ ८ ॥

अतएव प्राणः । २३ । सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
नवमाधिकरणमारचयति ।

मुखस्थो वायुरीशो वा प्राणः प्रस्तावदेवता ? ।

वायुर्भवेत्, तत्र सुप्तौ भूतगारेन्द्रियक्षयात् ॥

सङ्कोचोऽक्षपरत्वे स्यात् सर्वभूतलयश्रुतेः ।

आकाशशब्दवत् प्राणशब्दस्तेनेशवाचकः ॥ ८ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥ कृन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा
चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनं ॥ २५ ॥ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं
॥ २६ ॥ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नविरोधात् ॥ २७ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

कार्यं ज्योतिरुत ब्रह्म 'ज्योतिर्दीप्यत' इत्यदः ? ।

ब्रह्मणोऽसन्निधेः कार्यं, तेजोलिङ्गबलादपि ॥

चतुष्पात् प्रकृतं ब्रह्म यच्छब्देनानुवर्तते ।

ज्योतिः स्यात् भासकं ब्रह्म, लिङ्गन्तूपाधियोगतः ॥ १० ॥

प्राणस्तथागमात् ॥ २८ ॥ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्ब-
न्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥ जीव-
मुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥
सूत्रं ।

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः ॥ ❀ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

'प्राणोऽस्मी'त्यत्र वाय्विन्द्रजीवब्रह्मसु संशयः ।

चतुर्णां लिङ्गसङ्गावात् पूर्वपक्षस्वनिर्णयः ॥

ब्रह्मणोऽनेकलिङ्गानि तानि सिद्धान्यनन्यथा ।

अन्येषामन्यथासिद्धैर्व्युत्पाद्यं ब्रह्म, नेतरत् ॥ ११ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ❀ ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥ अनुप-
पत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥ कर्मकर्तव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥ शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥
स्मृतेश्च ॥ ६ ॥ अर्भकौकत्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्यो-
मवच्च ॥ ७ ॥ सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

मनोमयोऽयं शरीर ईशो वा ? प्राणमानसे ।
हृदयस्थित्यणीयस्त्वे जीवे स्तस्तेन जीवगाः ॥
शमवाक्यगतं ब्रह्म तद्धितादिरपेक्षते ।
प्राणादियोगश्चिन्तार्थश्चिन्त्यं ब्रह्म प्रसिद्धितः ॥ १ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ प्रकरणाच्च ॥ १० ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽग्निरीशो वाऽत्तास्याद् ? आदने जीव इक्ष्यतां ।
'खादन्तीति' श्रुतेर्वह्निर्वाग्निरनाद इत्यदः ॥
ब्रह्मचरादिजगतो भोज्यत्वात् स्यादिहेश्वरः ।
ईशप्रश्नोत्तरत्वाच्च संहारस्तस्य चात्तृता ॥ २ ॥

गुह्याम्यविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ विशेषणाच्च ॥ १२ ॥
सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

गुह्याम्यविष्टौ धीजीवौ जीवेशौ वा हृदिस्थितौ ? ।
ह्यायातपाख्यदृष्टान्तात् धीजीवौ स्तो विलक्षणौ ॥

‘पिवन्ताविति’ चैतन्यद्वयं जीवेश्वरौ ततः ।

हृत्स्थानमुपलब्धौ स्याद्वैलक्षण्यमुपाधितः ॥ ३ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ सुखविशि-
ष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥ श्रुतोपनिषत्कृत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥ अन-
वस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ।

ह्यायाजीवौ, देवतेष्टौ वा? ‘ऽसौ योऽक्षिणि दृश्यते’ ।

आधारदृश्यतोक्त्येष्टान्येषु त्रिषु कश्चन ॥

कं खं ब्रह्मा यदुक्तं प्राक् तदेवाक्षिण्युपास्यते ।

वामनीत्वादिनाऽन्येषु नामृतत्वादिसम्भवः ॥ ४ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ नच स्मार्त्तमतद्ध-
र्माभिलाषात् ॥ १९ ॥ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥
सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्रधानं जीव ईशो वा कोऽन्तर्यामी जगत् प्रति? ।

कारणत्वात् प्रधानं स्याज्जीवो वा कर्मणो मुखात् ।

जीवैकत्वामृतत्वादेरन्तर्यामी य ईश्वरः ।

द्रष्टृत्वादेर्न प्रधानं न जीवोऽपि नियम्यतः ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्माक्तेः ॥ २१ ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याच्च ने-
तरौ ॥ २२ ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

भूतयोनिः प्रधानं वा जीवो वा यदि वेश्वरः ? ।

आद्यौ पञ्चावुपादाननिमित्तत्वाभिधानतः ॥

ईश्वरो भूतयोनिः स्यात्, सर्वज्ञत्वादिकीर्तनात् ॥

दिव्याद्युक्तेर्न जीवः स्यात्, न प्रधानं भिदोक्तितः ॥ ६ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ स्मर्यमाणमनुमानं स्या-
दिति ॥ २५ ॥ शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद-
सम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥ अत एव न देवताभूतञ्च ॥ २७ ॥
साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥ अभिव्यक्तेरित्याश्रयः ॥ २९ ॥
अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥
आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ * ॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

वैश्वानरः कौचभूतदेवजीवेश्वरेषु कः ? ।

वैश्वानरात्मशब्दाभ्यामीश्वरान्येषु कश्चन ॥

मूर्द्धत्वादिश्रवात् ब्रह्मशब्दाच्चेष्टर ईक्ष्यते ।

वैश्वानरात्मशब्दौ ताविश्वरस्याऽपि वाचकौ ॥ ७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ * ॥

द्युम्बाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ मुक्तोपलब्ध्यपदेशात् ॥ २ ॥ नानु-
मानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥ प्राणभृच्च ॥ ४ ॥ भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥ प्रकरणात् ॥
॥ ६ ॥ स्थित्यदनाभ्याच्च ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सूत्रं प्रधानं भोक्तेशो द्युम्बाद्यायतनं भवेत् ।
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभ्यां भोक्तृत्वाच्चेत्यरेतरः ॥
नाद्यौ पचावात्मशब्दात् न भोक्ता मुक्तगम्यतः ।
ब्रह्मप्रकरणादीशः सर्वज्ञत्वादितस्तथा ॥ १ ॥

भूमा सम्यसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

भूमा प्राणः परेशो वा? प्रश्नप्रत्युक्तिवर्जनात् ।
अनुवर्त्यातिवादित्वं भूमोक्तेर्वायुरेव सः ॥
विच्छिद्यैष त्विति प्राणं सत्यस्योपक्रमात्तथा ।
महोपक्रम आत्मोक्तेरीशोऽयं, द्वैतवारणात् ॥ २ ॥

अक्षरमस्वरान्तधृतेः ॥ १० ॥ सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥ अन्यभाव-
व्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अक्षरं प्रणवः किं वा ब्रह्म? लोकेऽक्षराभिधा ।
वर्णे प्रसिद्धा, तेनात्र प्रणवः स्यादुपास्तये ॥

अव्याकृताधारतोक्तेः सर्वधर्मनिषेधतः ।

शासनात् द्रष्टृतादेश्च ब्रह्मैवाचरमुच्यते ॥ ३ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

त्रिमात्रप्रणवे ध्येयमपरं ब्रह्म वा परम् ? ।

ब्रह्मलोकफलाप्यादेरपरं ब्रह्म गम्यते ॥

ईक्षितव्यो जीवघनात् परस्तत्प्रत्यभिज्ञया ।

भवेत् ध्येयं परं ब्रह्म, क्रममुक्तिः फलिष्यति ॥ ४ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥
धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥ प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥ इतरपराम-
र्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

दहरः को वियज्जीवो ब्रह्म वा ?ऽऽकाशशब्दतः ।

वियत् स्यादथवाऽल्पत्वश्रुतेर्जीवो भविष्यति ॥

वाह्याकाशोपमानेन द्युभृम्यादिसमाहितेः ।

आत्माऽपहतपाप्मत्वात् सेतुत्वाच्च परेश्वरः ॥ ५ ॥

उत्तराक्षेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥ अन्यार्थश्च परापार्श्वः ॥ २० ॥ अल्प-
श्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

यः प्रजापतिविद्यायां स किं जीवोऽथवेश्वरः ? ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तोक्तेस्तद्वान् जीव इहोचितः ॥

‘आत्मापहतपाप्मेति’ प्रक्रम्यान्ते स उत्तमः ।

पुमानित्युक्त ईशोऽत्र जाग्रदाद्यवबुद्धये ॥ ६ ॥

अनुवृत्तेस्तस्य च ॥ २२ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

‘न तत्र सूर्या भातीति’ तेजोऽन्तरमुतापि चित् ? ।

तेजोऽभिभावकत्वेन तेजोऽन्तरमिदं महत् ॥

चित् स्यात्, सूर्याद्यभास्यत्वात् तादृक्तेजोऽप्रसिद्धितः ।

सर्वस्मात् पुरतोभानात् तद्भासा चान्यभासनात् ॥ ७ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

‘अङ्गुष्ठमात्रो’ जीवः स्यादीशो वा ? इत्यप्रमाणतः ।

देहमध्ये स्थितेऽथैव जीवो भवितुमर्हति ॥

भूतभक्ष्यता जीवे नाख्यतोऽसाविहेश्वरः ।

स्थितिप्रमाणे ईशेऽपि स्तो हृद्यस्योपलब्धितः ॥ ८ ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥ विरोधः कर्मणोति चेन्ना-
नेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानु-

मानाभ्यां ॥ २८ ॥ अतएव च नित्यत्वं ॥ २९ ॥ समाननामरूपत्वाच्चा-
वृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं
जैमिनिः ॥ ३१ ॥ ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥ भावस्तु वादरायणोऽस्त्विति ॥
॥ ३३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
नवमाधिकरणमारचयति ।

नाधिक्रियन्ते विद्यायां देवाः किंवाऽधिकारिणः ? ।
विदेहत्वेन सामर्थ्यहानेनैषामधिक्रिया ॥
अविरुद्धार्थवादादिमन्त्रादेर्देहसत्त्वतः ।
अर्थित्वादेश्च सौलभ्याद्देवाद्या अधिकारिणः ॥ ६ ॥

शुभस्य तदनादरश्रवणात् तदा द्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥ क्षत्रि-
यत्वगतेष्वोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥ संस्कारपरामर्शात् तद-
भावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥ श्रवणा-
ध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
दशमाधिकरणमारचयति ।

गूढोऽधिक्रियते वेदविद्यायामथवा न हि ? ।
अत्रैवर्णिकदेवाद्या इव गूढोऽधिकारवान् ॥
देवाः स्वयंभातवेदाः, गूढोऽध्ययनवर्जनात् ।
नाधिकारी श्रुतौ, स्मार्ते त्वधिकारो न वार्यते ॥ १० ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
एकादशाधिकरणमारचयति ।

जगत्कम्पनकृत् प्राणोऽग्निर्वायुरुतेश्वरः? ।
 अग्निर्भयहेतुत्वात्, वायुर्वा देहचालनात् ॥
 वेदनादमृतत्वोक्तेरीशोऽन्तर्यामिरूपतः ।
 भयहेतुश्चालनन्तु सर्वशक्तियुतत्वतः ॥ ११ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
 द्वादशाधिकरणमारचयति ।

परं ज्योतिस्तु सूर्यस्य मण्डलं ब्रह्म वा भवेत्? ।
 'समुत्थायोपसम्पद्ये'त्युक्त्या स्याद्रविमण्डलम् ॥
 समुत्थानं त्वम्पदार्थशुद्धिर्वाक्यार्थबोधनम् ।
 सम्पत्तिरुत्तमत्वोक्तेर्ब्रह्म स्यादक्षिसाक्षितः ॥ १२ ॥
 आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
 त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

वियद्वा ब्रह्म वा 'ऽऽकाशो वै नामेति' श्रुतं, वियत् ।
 अवकाशप्रधानेन सर्वनिर्वाहकत्वतः ॥
 निर्वाहकत्वं नियन्तृत्वं चैतन्यस्यैव तत् ततः ।
 ब्रह्म स्याद्वाक्यशेषे च 'ब्रह्मात्मेत्यादि'शब्दतः ॥ १३ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥ पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्द्वाधिकरणमारचयति ।

स्याद्विज्ञानमयो जीवो ब्रह्म वा? जीव इव्यते ।
आदिमध्यावसानेषु संसारप्रतिपादनात् ॥
विविच्य लोकसंसिद्धं जीवं प्राणायुपाधितः ।
ब्रह्मत्वमन्यतोऽप्राप्तं बोध्यते ब्रह्म नेतरत् ॥ १४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्श-
यति ॥ १ ॥ सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥ तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥ ज्ञेय-
त्वावचनाच्च ॥ ४ ॥ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥ त्रयाणा-
मेव चैवमुपन्यासः प्रशस्तः ॥ ६ ॥ महद्वच्च ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

‘महतः परमव्यक्तं’ प्रधानमथवा वपुः ।
प्रधानं साङ्ख्यशास्त्रोक्ततत्त्वानां प्रत्यभिज्ञया ॥
श्रुतार्थप्रत्यभिज्ञानात् परिशेषाच्च तद्वपुः ।
सूक्ष्मत्वात् कारणावस्थामव्यक्ताख्यां तदर्हति ॥ १ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥ ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके
॥ ९ ॥ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अजा हि साङ्ख्यप्रकृतिस्तेजोऽवन्नात्मिकाऽथवा ? ।
 रजन्नादौ लोहितादिलक्ष्येऽसौ साङ्ख्यशास्त्रगा ॥
 लोहितादिप्रत्यभिज्ञा तेजोऽवन्नात्मलक्षणम् ।
 प्रकृतिं गमयेत् श्रौतीमजाकृप्तिर्मधुत्ववत् ॥ २ ॥

न सङ्क्षोपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ प्राणादयो वा-
 क्यशेषात् ॥ १२ ॥ ज्योतिषैकेषामसत्यत्वे ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
 तृतीयाधिकरणमारचयति ।

पञ्च पञ्चजनाः साङ्ख्यतत्त्वान्याहो श्रुतीरिताः ।
 प्राणाद्याः ? साङ्ख्यतत्त्वानि, पञ्चविंशतिभासनात् ॥
 न पञ्चविंशतेर्भानमात्माकाशातिरेकतः ।
 संज्ञा 'पञ्चजने'त्येषा प्राणाद्याः संज्ञिनः श्रुताः ॥ ३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥ समाकर्षात्-
 ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
 चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

समन्वयो जगद्योनौ न युक्तो युज्यतेऽथवा ? ।
 न युक्तो, वेदवाक्येषु परस्परविरोधतः ॥
 सर्गक्रमविवादेऽपि नासौ स्वष्टरि विद्यते ।
 अव्याकृतमसत् प्रोक्तं युक्तोऽसौ कारणे ततः ॥ ४ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥ जीवमुखप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्याख्यातं ॥ १७ ॥
 अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रअव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
षष्ठमाधिकरणमारचयति ।

पुरुषाणान्तु कः कर्ता प्राणजीवपरात्मसु ? ।
'कर्मेति' चलने प्राणो, जीवोऽपूर्वं विवक्षिते ॥
जगद्वाची कर्मशब्दः पुंमात्रविनिवृत्तये ।
तत्कर्ता परमात्मैव न मृषावादिता ततः ॥ ५ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १६ ॥ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥ २० ॥ उत्क-
मिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः
॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

'आत्मा द्रष्टव्य' इत्युक्तः संसारी वा परेश्वरः ? ।
संसारी, पतिजायादिभोगप्रोत्याऽस्य सूचनात् ॥
अमृतत्वमुपक्रम्य तदन्तेऽप्युपसंहृतम् ।
संसारिणमनद्यातः परेशत्वं विधीयते ॥ ६ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टानुरोधात् ॥ २३ ॥ अभिधोपदेशाच्च ॥ २४ ॥
साक्षाच्चोभयाम्नात् ॥ २५ ॥ आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥ योनिश्च
हि गीयते ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

निमित्तमेव ब्रह्म स्यादुपादानञ्च वेक्षणात् ? ।
कुलालवन्निमित्तं तत्, नोपादानं मृदादिवत् ॥

‘वज्रं स्याम्’ इत्युपादानभावोऽपि श्रुत ईक्षितुः ।
 एकबुद्ध्या सर्वधीश्च तस्मात् ब्रह्मोभयात्मकं ॥ ७ ॥
 एतेन सर्वं व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ० ॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
 अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अण्वादेरपि हेतुत्वं श्रुतं ब्रह्मण एव वा ? ।
 वटधानादिदृष्टान्तादण्वादेरपि तत् श्रुतं ॥
 शून्याण्वादिव्येकबुद्ध्या सर्वबुद्धिर्न युज्यते ।
 स्युर्ब्रह्मण्यपि धानाद्यास्ततो ब्रह्मैव कारणम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ० ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥
 इतरेषाञ्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
 प्रथमाधिकरणमारचयति ।

साङ्ख्यस्रत्याऽस्ति सङ्कोचो न वा वेदसमन्वये ? ।
 धर्मे वेदः सावकाशः सङ्कोचोऽनवकाशया ॥
 प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिः ।
 अमूला कापिली बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः ॥ १ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

योगस्तथाऽस्ति सङ्कोचो न वा ? योगो हि वैदिकः ।

तत्त्वज्ञानोपयुक्तश्च ततः सङ्कुच्यते तथा ॥

प्रमाऽपि योगे तात्पर्यादतात्पर्यान्न सा प्रमा ।

अवैदिके प्रधानादावसङ्कोचस्तथाऽप्यतः ॥ २ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात् ॥ ४ ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु
विशेषानुगतिभ्यां ॥ ५ ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्र-
त्वात् ॥ ७ ॥ अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसं ॥ ८ ॥ न तु दृष्टान्तभा-
वात् ॥ ९ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति
चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

वैलक्षण्याख्यतर्केण बाध्यतेऽथ न बाध्यते ? ।

बाध्यते, साम्यनियमात् कार्यकारणवस्तुनोः ॥

मृद्घटादौ समत्वेऽपि दृष्टं वृश्चिककेशयोः ।

स्वकारणेन वैषम्यं तर्काभासो न बाधकः ॥ ३ ॥

एतेन श्रियापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ।

बाधोऽस्ति परमाण्वादिमतैर्नी वा ? यतः पटः ।

न्यूनतन्तुभिरारब्धो दृष्टोऽतो बाध्यते मतैः ॥

शिष्टेष्टाऽपि स्मृतिस्त्यक्ता शिष्टत्यक्तमतं किमु ।

नातो बाधो विवर्त्ते तु न्यूनत्वनिश्चयो नहि ॥ ४ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अद्वैतं बाध्यते नो वा? भोक्तृभोग्यविभेदतः ।

प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धो भेदोऽसावन्यबाधकः ॥

तरङ्गफेणभेदेऽपि समुद्रेऽभेद इव्यते ।

भोक्तृभोग्यविभेदेऽपि ब्रह्माद्वैतं तथाऽसु तत् ॥ ५ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥
सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्
॥ १७ ॥ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥ यथाच प्राणा-
दि ॥ २० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

भेदाभेदौ तात्त्विकौ स्तो यदि वा व्यवहारिकौ? ।

समुद्रादाविव तयोर्बाधाभावेन तात्त्विकौ ॥

बाधितौ श्रुतियुक्तिभ्यां तावेतौ व्यवहारिकौ ।

कार्यस्य कारणाभेदादद्वैतं ब्रह्म तात्त्विकं ॥ ६ ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥ अधिकन्तु भेद-
निर्देशात् ॥ २२ ॥ अग्नादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हिताक्रियादिः स्यान्ने वा? जीवाभेदं प्रपश्यतः ।

जीवाहितक्रिया स्वार्था स्यादेषा नहि युज्यते ॥

अवसुजीवसंसारस्तेन नास्ति मम क्षतिः ।

इति पश्यत ईशस्य न हिताहितभागिता ॥ ७ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥ देवादिवदपि लोके
॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपदे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

न सम्भवेत् सम्भवेद्वा सृष्टिरेका द्वितीयतः? ।

नानाजातीयकार्याणां क्रमाज्जन्म न सम्भवि ॥

अद्वैतं तत्त्वतो ब्रह्म, तच्चाविद्यासहायवत् ।

नानाकार्यकरं, कार्यक्रमोऽविद्यास्त्रशक्तिभिः ॥ ८ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्
॥ २७ ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ स्वप्नक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥
सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

न युक्तो युज्यते वास्य परिणामो? न युज्यते ।

कात्ख्याद्ब्रह्मनित्यताप्तेरंशात् सावयवं भवेत् ।

मायाभिर्वज्ररूपत्वं न कात्ख्यान्नापि भागतः ।

युक्तोऽनवयवस्यापि परिणामोऽत्र मायिकः ॥ ९ ॥

सर्वोपेता च तदर्शनात् ॥ ३० ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तं ॥ ३१ ॥
सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
दशमाधिकरणमारचयति ।

नाशरीरस्य मायाऽस्ति यदिवाऽस्ति? न विद्यते ।
ये हि मायाविनो लोके ते सर्वेऽपि शरीरिणः ॥
बाह्यहेतुमते यदन् मायया कार्यकारिता ।
ऋतेऽपि देहं मायैवं ब्रह्मण्यस्तु प्रमाणतः ॥ १० ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यं ॥ ३३ ॥ सूत्रं ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
एकादशाधिकरणमारचयति ।

तप्तेऽसृष्टाऽयवा सृष्टा? न सृष्टा, फलवाञ्छने ।
अतप्तः स्याद्, ऽवाञ्छायामुन्मत्तनरतुल्यता ॥
लीलाश्वासवृथाचेष्टा अनुद्दिश्य फलं यतः ।
अनुन्मत्तैर्विरच्यन्ते, तस्मात् तप्तस्तथा सृजेत् ॥ ११ ॥

वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥ न कर्मा-
विभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥
॥ ३६ ॥ सूत्रं ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
द्वादशाधिकरणमारचयति ।

वैषम्याद्यापतेन्नो वा? सुखदुःखे नृभेदतः ।
सृजन् विषम ईशः स्थान् निर्घृणश्चोपसंहरन् ॥
प्राणनुष्ठितधर्मादिमपेक्ष्येशः प्रवर्तते ।
नातो वैषम्यनैर्घृण्ये, संसारस्तु न चादिमान् ॥ १२ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥ सूत्रं

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः ॥ ❀ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

नास्ति प्रकृतिता यद्वा निर्गुणस्याऽस्ति? नास्ति सा ।
मृदादेः सगुणस्यैव प्रकृतिलोपलम्बनात् ॥
भ्रमाधिष्ठानताऽस्माभिः प्रकृतित्वमुपेयते ।
निर्गुणेऽप्यस्ति जात्यादौ स्याद्ब्रह्म प्रकृतिस्ततः ॥ १३ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः ॥ ❀ ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं ॥ १ ॥ प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रा-
ऽपि ॥ ३ ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्ष्यत्वात् ॥ ४ ॥ अन्यत्राभावाच्च
न तृणादिवत् ॥ ५ ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥ पुरुषाश्रयवदिति
चेत्तथापि ॥ ७ ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ अन्यथानुमितौ च अशक्ति-
वियोगात् ॥ ९ ॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसं ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

प्रधानं जगतो हेतुर्न वा? सर्वे घटादयः ।
अन्विताः सुखदुःखाद्यैर्यतो हेतुरतो भवेत् ॥
न हेतुर्, योग्यरचनाप्रवृत्त्यादेरसम्भवात् ।
सुखाद्या आन्तरा बाह्या घटाद्यास्तु, कुतोऽन्वयः ॥ १ ॥

महद्दीर्घवद्वा ऋक्षपरिमण्डलाभ्यां ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

नास्ति काणाददृष्टान्तः किं वास्यसदृशोद्भवे ? ।

नास्ति, शुक्लः पटः शुक्लात् तन्तोरेव हि जायते ॥

अणु द्यणुकमुत्पन्नमनणोः परिमण्डलात् ।

अदीर्घात् द्यणुकादीर्घं अणुकं तन्निदर्शनम् ॥ १ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च सा-
म्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥ रूपादिमत्त्वाच्च
विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥ अपरिग्रहाच्चा-
त्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

जनयन्ति जगन्नो वा संयुक्ताः परमाणवः ? ।

आद्यकर्मजसंयोगात् द्यणुकादिक्रमाज्जनिः ॥

सनिमित्तानिमित्तादिविकल्पेष्वाद्यकर्मणः ।

असम्भवादसंयोगे जनयन्ति न ते जगत् ॥ ३ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति
चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्
॥ २० ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥ प्रतिसंख्याऽप्र-
तिसंख्याननिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥
आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥ अनुस्मृतेष्व ॥ २५ ॥ नासतोऽदृष्टत्वात्
॥ २६ ॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

समुदायावुभौ युक्तावयुक्तौ वा? ऽणुहेतुकः ।

एकोऽपरः स्कन्धहेतुरित्येवं युज्यते द्वयं ॥

स्थिरचेतनराहित्यात् स्वयञ्चाचेतनत्वतः ।

न स्कन्धानामणूनां वा समुदायोऽत्र युज्यते ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥ न भा-
वोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥ क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥
सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

विज्ञानस्कन्धमात्रत्वं युज्यते वा न युज्यते ।

युज्यते, स्वप्नदृष्टान्तात्, बुद्धौव व्यवहारतः ॥

अबाधात् स्वप्नवैषम्यं बाह्यार्थस्तूपलभ्यते ।

‘बहिर्वद्’ इति तेऽप्युक्तिर्नाऽतो धीरर्थरूपभाक् ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥ एवञ्चात्माकात्मन्यं ॥ ३४ ॥ न च पर्या-
यादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥ अन्यावस्थितेश्चैभयनित्यत्वाद-
विशेषः ॥ ३६ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सिद्धिः सप्तपदार्थानां सप्तभङ्गीनयान्नवा? ।

साधकन्यायसद्भावात् तेषां सिद्धौ किमद्भुतं ॥

एकस्मिन् सदसत्त्वादिविरुद्धप्रतिपादनात् ।

अपन्यायः सप्तभङ्गी, न च जीवस्य सांशता ॥ ६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥ अधिष्ठाना-
नुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता
वा ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

तटस्थेश्वरवादो यः स युक्तोऽथ न युज्यते ? ।

युक्तः, कुलालदृष्टान्तान् नियन्तृत्वस्य सम्भवात् ॥

न युक्तो, विषमत्वादिदोषाद्वैदिक ईश्वरे ।

अभ्युपेते तटस्थत्वं त्याज्यं श्रुतिविरोधतः ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥ न च कर्तुः करणं ॥ ४३ ॥ विज्ञानादि-
भावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥ सूत्रम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ * ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

जीवोत्पत्त्यादिकं पाञ्चरात्रोक्तं युज्यते न वा ? ।

युक्तं, नारायणव्यूहतत्समाराधनादिवत् ॥

युज्यतामविरुद्धोऽंशो जीवोत्पत्तिर्न युज्यते ।

उत्पन्नस्य विनाशित्वे कृतनाशाद्विदोषतः ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ * ॥

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥ अस्ति तु ॥ २ ॥ गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥ श-
ब्दाच्च ॥ ४ ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञाहानिरव्यति-
रेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥ यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

व्योम नित्यं जायते वा? हेतुत्रयविवर्जनात् ।
जनिश्रुतेश्च गौणत्वात् नित्यं व्योम, न जायते ॥
एकज्ञानात् सर्वबुद्धेर्विभक्तत्वाज्जनिश्रुतेः ।
विवर्ते कारणैकत्वात् ब्रह्मणो व्योम जायते ॥ १ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

वायुर्नित्यो जायते वा? क्वान्दोग्येऽजन्मकीर्तनात् ।
'सैषाऽनस्तमिता देवते'त्युक्तेर्न च जायते ॥
श्रुत्यन्तरोपसंहारात् गौण्यनस्तमयश्रुतिः ।
वियद्वज्जायते वायुः, खरूपं ब्रह्म कारणम् ॥ २ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सद्रह्यं जायते नो वा? कारणत्वेन जायते ।
यत्कारणं जायते तत् वियदाख्यादयो यथा ॥
असतोऽकारणत्वेन खादीनां सत उद्भवात् ।
व्याप्तेरजादिवाक्येन बाधात् सन्नैव जायते ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्मणो जायते वक्त्रिर्वायोर्वा ब्रह्मसंयुतात् ।

‘तत्तेजोऽसृजते’त्युक्तेर्ब्रह्मणो जायतेऽनलः ॥

‘वायोरग्निर्’ इति श्रुत्या पूर्वश्रुत्येकवाक्यतः ।

ब्रह्मणो वायुरूपत्वमापन्नादग्निसम्भवः ॥ ४ ॥

आपः ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्मणोऽपां जन्म किं वा वक्त्रेर्? नाग्नेर्जलोद्भवः ।

विरुद्धत्वात्, नीरजन्म ब्रह्मणः सर्वकारणात् ॥

‘अग्नेराप’ इति श्रुत्या ब्रह्मणो वक्त्रुपाधिकात् ।

अपां जनिर्विरोधस्तु सूक्ष्मयोर्नाग्निनीरयोः ॥ ५ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

‘ता अन्नमसृजन्ते’ति श्रुतमन्नं यवादिकम् ।

पृथिवी वा? यवाद्येव, लोकेऽन्नत्वप्रसिद्धितः ॥

भूताधिकारात् कृष्णस्य रूपस्य श्रवणादपि ।

तथा‘ऽद्भ्यः पृथिवी’त्युक्तेरन्नं पृथ्व्यऽन्नहेतुतः ॥ ६ ॥

तदभिधानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

व्योमाद्याः कार्यकर्तारो ब्रह्म वा तदुपाधिकं ? ।

‘व्योम्नो वायुर्वायुतोऽग्निर्’ इत्युक्तेः खादिकर्तृता ॥

‘ईश्वरोऽन्तर्यमयतो’त्युक्तेर्व्योमाद्युपाधिकं ।

ब्रह्म वाय्वादिहेतुः स्यात् तेजश्चादीचणादपि ॥ ७ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

सृष्टिक्रमो लये ज्ञेयो विपरीतक्रमोऽयं वा ? ।

कृपं कल्याद्वरं तेन लये सृष्टिक्रमो भवेत् ॥

हेतावसति कार्यस्य न सत्त्वं युज्यते ततः ।

‘पृथिव्यप्सिति’ चेत्तत्वात् विपरीतक्रमो लये ॥ ८ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसो क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥
सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
नवमाधिकरणमारचयति ।

किमुक्तक्रमभङ्गोऽस्ति प्राणार्द्यैर्नास्ति वा ? ऽस्ति हि ।

प्राणाश्चमनसां ब्रह्मवियतोर्मध्य ईरणात् ॥

प्राणाद्या भौतिका भूतेष्वन्तर्भूताः पृथक् क्रमं ।

नेच्छन्त्यतो न भङ्गोऽस्ति, प्राणादौ न क्रमः श्रुतः ॥ ९ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥
सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
दशमाधिकरणमारचयति ।

जीवस्य जन्ममरणे वपुषो वा?ऽऽत्मनो हि ते ।
'जातो मे पुत्र' इत्युक्तेर्जातकर्मादितस्तथा ॥
मुख्ये ते वपुषो, भाक्ते जीवस्यैते अपेक्ष्य हि ।
'जातकर्म च लोकोक्तिर्जीवापेतेति' शास्त्रतः ॥ १० ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
एकादशाधिकरणमारचयति ।

कल्पादौ ब्रह्मणो जीवो वियद्वत् जायते न वा ? ।
सृष्टेः प्रागद्वयत्वे जायते विष्फुलिङ्गवत् ॥
ब्रह्माद्वयं जातबुद्धौ जीवत्वेन विशेत् स्वयं ।
त्रैपाधिकं जीवजन्म, नित्यत्वं वस्तुतः श्रुतं ॥ ११ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वादशाधिकरणमारचयति ।

अचिद्रूपोऽथ चिद्रूपो जीवो?ऽचिद्रूप इत्यते ।
चिदभावात् सुषुप्त्यादौ जाग्रच्चिन्मनसा कृता ॥
ब्रह्मत्वादेव चिद्रूपश्चित् सुषुप्तौ न लुप्यते ।
द्वैतादृष्टिर्द्वैतलोपात् 'न हि द्रष्टुर्' इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ॥ १९ ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥ नाणुर-
तच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥ स्वशब्देन्मानाभ्याच्च ॥ २२ ॥
अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्भृ-
दि हि ॥ २४ ॥ गुणादा लोकावत् ॥ २५ ॥ व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥
तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥ पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥ तद्गुणसारत्वात्
तु तद्व्यपदेशः प्राञ्जवत् ॥ २९ ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्श-
नात् ॥ ३० ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥ नित्योप-
लब्धनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽणुः सर्वगो वा स्याद्, ? 'एषोऽणुर्' इति वाक्यतः ।

उत्क्रान्तिगत्यागमनश्रवणाच्चाणुरेव सः ॥

साभासबुद्ध्यणुत्वेन तदुपाधित्वतोऽणुता ।

जीवस्य सर्वगत्वन्तु स्वतो ब्रह्मत्वतः श्रुतम् ॥ १३ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥ उपादा-
नात् ॥ ३५ ॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निदशविपर्ययः ॥ ३६ ॥ उप-
लब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥ समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥
सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽकर्ताऽयवा कर्ता ? 'धियः कर्तृत्वसम्भवात् ।

जीवकर्तृतया किं स्याद्' इत्याहुः साह्यमानिनः ॥

करणत्वान्न धीः कर्त्री, यागश्रवणलौकिकाः ।

व्यापारा न विना कर्त्तृता, तस्मात् जीवस्य कर्तृता ॥ १४ ॥

यथाच तदोभयथा ॥ ४० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

कर्तृत्वं वास्तवं किं वा कल्पितं? वास्तवं भवेत् ।

‘यजेते’त्यादिशास्त्रेण सिद्धस्याबाधितत्वतः ॥

‘असङ्गो ही’ति तद्वाधात् स्फटिके रक्ततेव तत् ।

अध्यस्तं धीचक्षुरादिकरणोपाधिसन्निधेः ॥ १५ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्या-
दिभ्यः ॥ ४२ ॥ सूत्रं ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षोडशाधिकरणमारचयति ।

प्रवर्तकोऽस्य रागादिरीशो वा? रागतः कृषौ ।

दृष्टा प्रवृत्तिर्, वैषम्यमीशस्य प्रेरणे भवेत् ॥

शस्त्रेषु वृष्टिवज्जीवेष्वीशस्याविषयत्वतः ।

रागोऽन्तर्याम्यधीनोऽत ईश्वरोऽस्य प्रवर्तकः ॥ १६ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दासकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥
मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥
स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥ अनुज्ञापारिहारौ देहसम्बन्धात् ज्योतिरादिवत्
॥ ४८ ॥ असन्ततेऽव्यतिकरः ॥ ४९ ॥ आभास एव च ॥ ५० ॥ अट्ट-
यानियमात् ॥ ५१ ॥ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवं ॥ ५२ ॥ प्रदेशादिति
चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥ सूत्रं ।

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ * ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

किं जीवेश्वरसाङ्कर्यं व्यवस्था वा? श्रुतिद्वयात् ।
अभेदभेदविषयात् साङ्कर्यं न निवार्यते ॥
'अंशोऽवच्छिन्न आभास' इत्यौपाधिककल्पनैः ।
जीवेश्वर्यवस्था स्यात् जीवानाञ्च परस्परं ॥ १७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ❀ ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥ गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥ तत्प्राक्श्रुतेऽपि ॥ ३ ॥
तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

किमिन्द्रियाण्यनादीनि सृज्यन्ते वा परात्मना? ।
सृष्टेः प्रागृषिनामैषां सद्भावोक्तेरनादिता ॥
एकबुद्ध्या सर्वबुद्धेर्भातिकत्वाज्जनिश्रुतेः ।
उत्पद्यन्ते, ऽथ सद्भावः प्रागवान्तरसृष्टितः ॥ १ ॥

सप्तमतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवं ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सप्तैकादश वाचाणि 'सप्त प्राणा' इति श्रुतेः ।
सप्त स्युर्मूढनिष्ठेषु बिन्द्रेषु च विशेषणात् ॥

अशीर्षणस्य हस्तादेरपि वेदे समीरणात् ।

ज्ञेयान्येकादशाख्यानि तत्तत्कार्यानुसारतः ॥ ९ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

व्यापीन्यणूनि वाचाणि ? साङ्ख्या व्यापित्वमूचिरे ।

वृत्तिलाभस्तत्र तत्र देहे कर्मवशाद्भवेत् ॥

देहस्यवृत्तिमङ्गागेष्वेवाक्षत्वं समाप्यतां ।

उत्क्रान्त्यादिश्रुतेस्तानि ह्यणूनि स्युरदर्शनात् ॥ ३ ॥

अणवश्च ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

मुख्यः प्राणः स्यादनादिर्जायते वा ? न जायते ।

‘आनीद्’ इति प्राणचेष्टा प्राक् सृष्टेः श्रूयते यतः ॥

आनीदिति ब्रह्मसत्त्वं प्रोक्तं वातनिषेधनात् ।

‘एतस्माज्जायते प्राण’ इत्युक्तेरेष जायते ॥ ४ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ६ ॥ चक्षुरादिवत्तु तत्सहृदिष्ट्या-
दिभ्यः ॥ १० ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥ पञ्च-
वृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वायुर्वाऽचक्रिया वाऽन्यो वा प्राणः ? श्रुतितोऽनिलः ।

सामान्येन्द्रियवृत्तिर्वा साङ्ख्यैरेवमुदीरणात् ॥

‘भाति प्राणो वायुने’ति भेदोक्तेरेकताश्रुतिः ।
वायुतत्त्वेन सामान्यवृत्तिर्वाक्षेष्यतोऽन्यता ॥ ५ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्राणोऽयं विभुरल्पो वा ? विभुः स्यात्, लुप्युपक्रमे ।
हिरण्यगर्भपर्यन्ते सर्वदेहे समोक्तितः ॥
समष्टिव्यष्टिरूपेण विभूतैवाधिदैविकी ।
आध्यात्मिकोऽल्पः प्राणः स्याददृश्यश्च यथेन्द्रियं ॥ ६ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् ॥ १४ ॥ प्राणवता शब्दात्
॥ १५ ॥ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥ सूत्रं ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

स्वतन्त्रा देवतन्त्रा वा वागाद्याः स्युः ? स्वतन्त्रता ।
नो चेद्वागादिजो भोगो देवानां स्यान्न चात्मनः ॥
श्रुतमग्न्यादितन्त्रत्वं भोगोऽग्न्यादेस्तु नोचितः ।
देवदेहेषु सिद्धत्वात् जीवो भुङ्क्ते स्वकर्मणा ॥ ७ ॥

त इन्द्रियाणि तद्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥ भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥
वैलक्षण्यात् ॥ १९ ॥ सूत्रं ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

प्राणस्य वृत्तयोऽच्चाणि प्राणात् तत्त्वान्तराणि वा ? ।

तद्रूपत्वश्रुतेः प्राणनान्नेोक्तत्वाच्च वृत्तयः ॥

अमाश्रमादिभेदोक्तेर्गौणे तद्रूपनामनी ।

आलोचकत्वेनान्यानि प्राणा नेताऽचदेहयोः ॥ ८ ॥

संक्षामूर्त्तिकृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥ मांसादि भौमं
यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥
सूत्रम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ॥ * ॥

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
नवमाधिकरणमारचयति ।

नामरूपव्याकरणे जीवः कर्ताऽथवेश्वरः ? ॥

‘अनेन जीवेन’त्युक्तेर्याकर्त्ता जीव इव्यते ॥

जीवान्वयः प्रवेशेन सन्निधेः सर्वसर्जने ।

जीवोऽशक्तः, शक्त ईश, उत्तमोक्तिस्त्ववेचितुः ॥ ९ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ॥ * ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां ॥ १ ॥
व्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ अग्न्यादिगति-
श्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्यु-
पपत्तेः ॥ ५ ॥ अंशतत्त्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ भाक्तं
वाऽनात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

अवेष्टितो वेष्टितो वा भूतसूक्ष्मैः पुमान् व्रजेत् ? ।

भूतानां सुलभत्वेन यात्यवेष्टित एव सः ॥

बीजानां दुर्लभत्वेन निराधारेन्द्रियागतेः ।

पञ्चमाङ्गतियुक्तेश्च जीवस्त्वेत्याति वेष्टितः ॥ १ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेदमनेवञ्च ॥ ८ ॥ चरणा-
दिति चेन्नेापलक्ष्यार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न
तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥ सूत्रं ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

स्वर्गावरोहो क्षीणानुशयः सानुशयोऽयवा ? ।

‘यावत्सम्पात’वचनात् क्षीणानुशय इष्यते ॥

जातमात्रस्य भोगित्वादैकभव्ये विरोधतः ।

चरणश्रुतितः सानुशयः कर्मान्तरैरयं ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतं ॥ १२ ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषा-
मारोहावरोहौ तद्वृत्तिदर्शनात् ॥ १३ ॥ स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि च
सप्त ॥ १५ ॥ तत्रापि च तद्यापारादविरोधः १६ ॥ विद्याकर्मणोरिति
तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ स्मर्यतेऽपि च
लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥
॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

चन्द्रं याति नवा पापी? ‘ते सर्व’ इति वाक्यतः ।

पञ्चमाङ्गतिलाभार्थं भोगाभावेऽपि यात्यसौ ॥

भोगार्थमेव गमनमाङ्गतिर्व्यभिचारिणी ।

सर्वश्रुतिः सुकृतिनां याम्ये पापिगतिः श्रुता ॥ ३ ॥

स्वाभावापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

वियदादिस्वरूपत्वं तत्साम्यं वा? ऽवरोहिणः ।

‘वायुर्भूत्वे’त्यादिवाक्यात्तत्तद्भावं प्रपद्यते ॥

खवत् सूक्ष्मो वायुवशो युक्तो धूमादिभिर्भवेत् ।

अन्यस्यान्यस्वरूपत्वं न मुख्यमुपपद्यते ॥ ४ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

ब्रीह्यादेः प्राग्विलम्बेन त्वरया वा? ऽवरोहति ।

तत्रानियम एव स्यात्, नियामकविवर्जनात् ॥

दुःखं ब्रीह्यादिनिर्याणमिति तत्र विशेषितं ।

विलम्बस्तेन पूर्वत्र त्वरार्थादवसीयते ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् ॥ २४ ॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्

॥ २५ ॥ रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ योनेः शरीरं ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ❀ ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

ब्रीह्यादौ जन्म तेषां स्यात् संश्लेषो वा? जनिर्भवेत् ।

‘जायन्त’ इति मुख्यत्वात् पशुहिंसादिपापतः ॥

वैधान्न पापसंश्लेषः, कर्मव्यापृत्यनुक्तिः ।

अविप्रादौ मुख्यजनौ चरणव्यापृतिः श्रुतौ ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ * ॥

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ मा-
यामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥ सूचकश्च हि श्रुतेरा-
चक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥ पराभिधानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य
बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥ देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सत्या मिथ्याऽथवा स्वप्नसृष्टिः? सत्या, श्रुतीरणात् ।

जाग्रद्देशाविशिष्टत्वादीश्वरेणैव निर्मिता ॥

देशकालाद्यनौचित्यात् बाधितत्वाच्च सा मृषा ।

अभावोक्तेर्द्वैतमात्रसाम्याज्जीवानुवादतः ॥ १ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

नाडीपुरीतद्रुक्षाणि विकल्प्यन्ते सुषुप्तये ।

समुच्चितानि *वैकार्थ्यात् विकल्प्यन्ते यवादिवत् ॥

समुच्चितानि नाडीभिरुपसृप्य पुरीतति ।

हृत्स्थब्रह्माणि यात्यैक्यं, विकल्पे त्वष्टदोषता ॥ २ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

यः कोऽप्यनियमेनात्र बुध्यते सुप्त एव वा ? ।

उदबिन्दुरिवाशक्तेर्निच्यन्तुं कोऽपि बुध्यते ॥

कर्माविद्यापरिच्छेदादुदबिन्दुविलक्षणः ।

‘स एव बुध्यते’ शास्त्रात्तदुपाधेः पुनर्भवात् ॥ ३ ॥

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ।

किंमूर्च्छैका जाग्रदादौ किं वाऽवस्थान्तरो भवेत् ? ।

अन्यावस्था न प्रसिद्धा तेनैका जाग्रदादिषु ॥

न जाग्रत्स्वप्नयोरेका, द्वैताभानान्न सुप्तता ।

मुखादिविकृतेस्तेनावस्थाऽन्या लोकसम्पत्ता ॥ ४ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ न भेदादिति

घेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥ अपि चैवमेके ॥ १३ ॥ अरूपवदेव हि

तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥ आह च तन्मात्रं

॥ १६ ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥ अत एव चोपमा सूर्य-

कादिवत् ॥ १८ ॥ अम्बुवदग्रहणात् तु न तथात्वं ॥ १९ ॥ वृद्धिक्लास-

भाक्कमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं ॥ २० ॥ दर्शनाच्च ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्म किंरूपि वाऽरूपि भवेन्निरूपमेव वा ? ।

द्विविधश्रुतिसङ्गावाद्ब्रह्म स्यादुभयात्मकं ॥

निरूपमेव वेदान्तैः प्रतिपाद्यमपूर्वतः ।

रूपं त्वनूद्यते भ्रान्तमुभयत्वं विरुध्यते ॥ ५ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥ तदव्य-
क्तमाह हि ॥ २३ ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॥ २४ ॥ प्रका-
शादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥ अतोऽनन्तेन तथा
हि लिङ्गं ॥ २६ ॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥ प्रकाशाश्र-
यवद्वा तेजस्वात् ॥ २८ ॥ पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

षष्ठमधिकरणमारचयति ।

ब्रह्माऽपि 'नेति नेती'ति निषिद्धमयवा नहि ? ।

द्विरुक्त्या ब्रह्मजगती निषिध्यते उभे अपि ॥

वीक्ष्येयमिति शब्दोक्ता सर्वदृश्यनिषिद्धये ।

अनिदं सत्यसत्यञ्च ब्रह्मैकं शिष्यतेऽवधिः ॥ ६ ॥

परमतः सेतुन्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥ सामान्यात् तु
॥ ३२ ॥ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥ स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥
उपपत्तेः ॥ ३५ ॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥ अनेन सर्वगतत्वमाया-
शब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अस्त्यन्यद्रह्मणो नो वा विद्यते? ब्रह्मणोऽधिकं ।

सेतुत्वेन्मानवत्त्वाच्च सम्बन्धाद्भेदवत्त्वतः ॥

धारणात् सेतुतोन्मानमुपास्त्यै भेदसङ्गती ।

उपाधुद्भवनाशाभ्यां नान्यदन्यनिषेधतः ॥ ७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥ धर्मं जैमिनिरत एव
॥ ४० ॥ पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ * ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

कर्मेव फलदं यदा कर्माबाधित ईश्वरः ।
अपूर्वावान्तरद्वारा कर्मणः फलदाहता ॥
अचेतनात् फलासूतेः शास्त्रीयात् पूजितेश्वरात् ।
कालान्तरे फलोत्पत्तेर्नापूर्वपरिकल्पना ॥ ८ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ * ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि
॥ २ ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सरवच्च तन्नि-
यमः ॥ ३ ॥ दर्शयति च ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सर्ववेदेष्वनेकत्वमुपास्तेरथवैकता ? ।
अनेकत्वं, कौथुमादिनामधर्मविभेदतः ॥
विधिरूपफलैकत्वादेकत्वं नाम न श्रुतं ।
शिरोव्रताख्यधर्मस्तु स्वाध्याये स्थान्न वेदने ॥ १ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिषेधवत् समाने च ॥ ५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

एकोपास्तावनाहार्या आहार्या वा गुणाः श्रुतौ ।
अनुक्तत्वादनाहार्या उपकारः श्रुतेर्गुणैः ॥
श्रुतत्वादन्यशाखायानाहार्या अग्निहोत्रवत् ।
विशिष्टविद्योपकारः स्वशाखोक्तगुणैः समः ॥ २ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥ नवा प्रकरणभेदात्
परोवरीयस्वादिवत् ॥ ७ ॥ संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

एका भिन्नाऽथवोद्गीयविद्या छन्दोग्यकाण्वयोः ? ।
एका स्थान्नामसामान्यात् संग्रामादिसमत्वतः ॥
उद्गीयावयवोङ्कार उद्गातेत्युभयोर्भिदा ।
वेद्यभेदेऽर्थवादादिसाम्यमात्राप्रयोजकं ॥ ३ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसं ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

किमध्यासोऽथवा बाध ऐक्यं वाऽथ विशिष्यता ? ।
अक्षरस्यात्र नास्त्यैक्यं नियतं हेत्वभावतः ॥
वेदेषु व्याप्त ओङ्कार उद्गीथेन विशिष्यते ।
अध्यासादौ फलं कल्प्यं सन्निकृष्टांशलक्षणा ॥ ४ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वशिष्टत्वाद्यनाहार्यमाहार्यं *वैवमित्यतः ।

उक्तस्यैव परामर्शादनाहार्यमनुक्तिः ॥

प्राणद्वारेण बुद्धिस्थं वशिष्टत्वादि नेतरत् ।

‘एवं’शब्दपरामर्शयोग्यमाहार्यमिष्यते ॥ ५ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ प्रियशिरस्त्वादप्राप्तिरुपचयापचयौ
हि भेदे ॥ १२ ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

नाऽहार्या उत वा हार्या आनन्दाद्या अनाहृतिः ।

वामनीमत्यकामादेरिवैतेषां व्यवस्थितेः ॥

विधीयमानधर्मणां व्यवस्था स्याद् यथाविधि ।

प्रतिपत्तिफलानान्तु सर्वशाखासु संहतिः ॥ ६ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ सूत्रं ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

सर्वा परम्पराऽक्षादेर्ज्ञेया पुरुष एव वा ।

ज्ञेया, सर्वाश्रुतत्वेन वाक्यानि स्युर्बहूनि हि ॥

पुमर्थः पुरुषज्ञानं तत्प्रयत्नः श्रुतौ महान् ।

तद्बोधाय श्रुतोऽक्षादिर्वैद्य एकः पुमांस्ततः ॥ ७ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ अन्वयादिति चेत् स्यादव-
धारणात् ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

* वा? + ‘एवम्’ इत्यत इति पदच्छेदः ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

‘आत्मा वा इदम्’ इत्यत्र विराट् स्यादयवेश्वरः? ।
भूतासृष्टेर्नेश्वरः स्यात्, गवाद्यानयनाद्विराट् ॥
भूतोपसंहृतेरीशः स्यादद्वैतावधारणात् ।
अर्थवादो गवाद्युक्तिर्ब्रह्मात्मत्वं विवक्षितं ॥ ८ ॥

कार्याख्यानादपूर्वं ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
नवमाधिकरणमारचयति ।

द्वयोर्वस्वन्यदेकं वा काण्वच्छान्दोग्यषष्ठयोः? ।
उभयत्र पृथग्वस्तु, सदात्मभ्यामुपक्रमात् ॥
साधारणोऽयं सच्छब्दः ‘स आत्मा तत्त्वम्’ इत्यतः ।
वाक्यशेषादात्मवाची तस्माद्वस्वेकमेतयोः ॥ ९ ॥

समान एवच्चाभेदात् ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
दशमाधिकरणमारचयति ।

अनग्नवुद्ध्याचमने विधेये बुद्धिरेव वा? ।
उभे अपि विधेयेते, द्वयोरत्र श्रुतत्वतः ॥
सृतेराचमनं प्राप्तं, प्रायत्यर्थमनूद्य तत् ।
अनग्नतामतिः प्राणविदोऽपूर्वा विधीयते ॥ १० ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥ न वा विशेषात् ॥ २१ ॥ दर्शयति च
॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
एकादशाधिकरणमारचयति ।

शाण्डिल्यविद्याकाण्वानां द्विविधैकविधाऽयवा ? ।
द्विरुक्तेरेकशाखायां द्वैविध्यमिति गम्यते ॥
एका मनोमयत्वादिप्रत्यभिज्ञानतो भवेत् ।
विद्याया विधिरेकत्र स्यादन्यत्र गुणे विधिः ॥ ११ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वादशाधिकरणमारचयति ।

संहारः स्याद्भवस्या वा नान्नोरहरहस्त्विति ? ।
विद्यैकत्वेन संहारः स्याद,ऽध्यात्माधिदैवयोः ॥
'तस्योपनिषद्' इत्येवंभिन्नस्यानत्वकीर्त्तनात् ।
स्थितासीनगुरुपास्थ्योरिव नान्नोर्व्यवस्थितिः ॥ १२ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

आचार्या वा नवा तत्र संभृत्यादिविभूतयः ? ।
आचार्या, ब्रह्मधर्मत्वात् शाण्डिल्यादाववारणात् ॥
असाधारणधर्माणां प्रत्यभिज्ञाऽत्र नास्त्यतः ।
अनाचार्या ब्रह्ममात्रसम्बन्धोऽतिप्रसञ्जकः ॥ १३ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

पुंविद्यैका विभिन्ना वा तैत्तिरीयकताण्डिनोः ? ।
मरणावभृथत्वादिसाम्यादेकेति गम्यते ॥
वज्रना रूपभेदेन किञ्चित् साम्यस्य बाधनात् ।
न विद्यैक्यं, तैत्तिरीये ब्रह्मविद्याप्रशंसनात् ॥ १४ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत् तदुक्तं
॥ २६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

वेद्यमन्त्रप्रवर्ग्यादि विद्याङ्गमथवा नतु ? ।
विद्यासन्निधिपाठेन विद्याङ्गे मन्त्रकर्मणी ॥
लिङ्गेनान्यत्र मन्त्राणां वाक्येनापि च कर्मणां ।
विनियोगात् सन्निधिस्तु बाधोऽतो नाङ्गता तयोः ॥ १५ ॥

साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥ छन्दत उभयाविरो-
धात् ॥ २८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षोडशाधिकरणमारचयति ।

उपायनमनाहार्यं हानाव् आह्वियतेऽथवा ? ।
अश्रुतत्वादनार्त्तेषाद्विद्याभेदाच्च नाह्वितिः ॥
विद्याभेदेऽप्यर्थवाद आहार्यः स्तुतिसाम्यतः ।
हानस्य प्रत्यभिज्ञानादेकविंशादिवादवत् ॥ १६ ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षोडशाधिकरणस्य द्वितीयवर्णकमाह ।

विधूननं चालनं स्याद्भानं वा चालनं भवेत् ? ।
'दोधूयन्ते ध्वजाग्राणी'त्यादौ चालनदर्शनात् ॥
हानमेव भवेद्वाक्यशेषेऽन्योपायनश्रवात् ।
कर्त्ता न ह्यपरित्यक्तमन्यं स्वीकर्त्तुमर्हति ॥ १६ ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षोडशाधिकरणस्य तृतीयवर्णकमाह ।

कर्मत्यागो मार्गमध्ये यदि वा मरणात्परा ।
उत्तीर्य विरजां त्यागस् ? तथा कौषीतकिश्रुतेः ॥
कर्मप्राप्यफलाभावात् मध्ये साधनवर्ज्जनात् ।
ताण्डिश्रुतेः पुरा त्यागो, बाध्यः कौषीतकिक्रमः ॥ १६ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २६ ॥ उपपन्नस्तुल्यक्षणा-
र्यापलब्धैर्लोकावत् ॥ ३० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

उपास्तिबोधयोर्मार्गः समो यद्वा व्यवस्थितः ? ।
सम एवोत्तरो मार्ग एतयोः कर्महानवत् ॥
देशान्तरफलप्राप्त्यै युक्तो मार्ग उपास्तिषु ।
आरोग्यवद्बोधफलं तेन मार्गो व्यवस्थितः ॥ १७ ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्यां ॥ ३१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
अष्टाविंशाधिकरणमारचयति ।

मार्गः श्रुतस्यलेखेव सर्वोपास्तिषु वा भवेत् ? ।
श्रुतेष्वेव प्रकरणात्, द्विःपाठोऽस्य वृथाऽन्यथा ॥
प्रोक्तो विद्यान्तरे मार्गो 'ये चेम' इति वाक्यतः ।
तेन बाध्यं प्रकरणं, द्विःपाठश्चिन्तनाय हि ॥ १८ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां ॥ ३२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
ऊनविंशाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्मतत्त्वविदां मुक्तिः पाक्षिकी नियताऽयवा ? ।
पाक्षिक्यऽपान्तरतमप्रभृतेर्जन्मकीर्तनात् ॥
नानादेहोपभोक्तव्यमोशोपास्तिफलं बुधाः ।
मुक्ताधिकारपुरुषा मुच्यन्ते नियता ततः ॥ १९ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम्
॥ ३३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
विंशाधिकरणमारचयति ।

निषेधानामसंहारः संहारो वा ? न संहतिः ।
आनन्दादिवदात्मत्वं नैषां सम्भाव्यते यतः ॥
श्रुतानामश्रुतानाञ्च निषेधानां समा यतः ।
आत्मलक्षणता तस्माद् दार्ढ्यायास्त्वपसंहतिः ॥ २० ॥

इयदामनन त् ॥ ३४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
एकविंशाधिकरणमारचयति ।

‘पिवन्तौ द्वा सुपर्णे’ति द्वे विद्ये अथवैकधीः ? ।
भोक्तारौ, भोक्तृभोक्ताराविति विद्ये उभे इमे ॥
पिवन्तौ भोक्तृभोक्तारावित्युक्तं हि समन्वये ।
द्वयता प्रत्यभिज्ञानात् विद्यैका मन्त्रयोर्द्वयोः ॥ २१ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति
चेन्नापदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वाविंशाधिकरणमारचयति ।

विद्याभेदोऽथ विद्यैक्यं स्यादुषस्तकहोतयोः ? ।
समानस्य द्विराम्नानाद्विद्याभेदः प्रतीयते ।
सर्वान्तरत्वमुभयोर्नास्ति विद्यैकता ततः ।
शङ्काविशेषनुत्यै द्विःपाठम् ‘तत्त्वमसौ’तिवत् ॥ २२ ॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ।

व्यतिहारे स्वात्मरव्योरेकधा धीरुत द्विधा ।
वस्त्वैक्यादेकधैक्यस्य दार्ढ्याय व्यतिहारगीः ॥
ऐक्येऽपि व्यतिहारोक्त्या धीर्द्विधेशस्य जीवता ।
युक्तोपाख्यै वाचनिकी मूर्तिवद्दार्ढ्यमार्थिकं ॥ २३ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्विंशाधिकरणमारचयति ।

द्वे सत्यविद्ये एका वा यच्चरव्यादिवाक्ययोः ? ।

फलभेदादुभे लोकजयात् पापहतेः पृथक् ॥

प्रकृताकर्षणादेका पापघातोऽङ्गधीफलं ।

अर्थवादोऽयवा मुखो युक्तोऽधिकृतिकल्पकः ॥ २४ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
पञ्चविंशाधिकरणमारचयति ।

असंहतिः संहतिर्वा व्योम्नोर्दहरहार्दयोः ? ।

उपास्तज्ञेयभेदेन तद्गुणानामसंहतिः ॥

उपास्त्यै कचिदन्यत्र स्तुतये वाऽस्तु संहतिः ।

दहराकाश आत्मैव हृदाकाशोऽपि नेतरः ॥ २५ ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षड्विंशाधिकरणमारचयति ।

न लुप्यते लुप्यते वा प्राणाज्जतिरभोजने ।

न लुप्यते,ऽतिथेः पूर्वं भुञ्जीतेत्यादरोक्तिः ॥

भुज्यर्थान्नोपजीवित्वात्तल्लोपे लोप इष्यते ।

भुक्तिपक्षे पूर्वभुक्तावादरोऽप्युपपद्यते ॥ २६ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्वृत्तेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलं ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
सप्तविंशाधिकरणमारचयति ।

नित्या अङ्गावबद्धाः स्युः कर्मस्वनियता उत ? ।
पर्णवत् क्रतुसम्बन्धो वाक्यान्नित्यास्ततो मताः ॥
पृथक्फलश्रुतेर्नैता नित्या गोदोहनादिवत् ।
'उभौ कुरुत' इत्युक्तं कर्मापास्तनुपासिनोः ॥ २७ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
अष्टाविंशाधिकरणमारचयति ।

एकीकृत्य पृथग् वा स्याद् वायुप्राणानुचिन्तनं ? ।
तत्त्वाभेदान्तयोरेकीकरणेनानुचिन्तनं ॥
अवस्थाभेदतोऽध्यात्ममधिदैवं पृथक्श्रुतेः ।
प्रयोगभेदो राजादिगुणकेन्द्रप्रदानवत् ॥ २८ ॥

लिङ्गभूयस्वात् तद्वि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्
स्यात् क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥ अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥ विद्यैव तु निर्धा-
रणात् ॥ ४७ ॥ दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥ श्रुत्यादिबलीयस्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥
अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् दृष्टञ्च तदुक्तं ॥ ५० ॥ न सामान्या-
दप्युपलब्धेर्नित्यवत् न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥ परेण च शब्दस्य ताद्विधं
भूयस्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

कर्मशेषाः स्वतन्त्रा वा मनश्चित्तमुखाग्रयः ।
कर्मशेषाः, प्रकरणात् लिङ्गन्वन्यार्थदर्शनं ॥

उन्नेयं विधिगाल्लिङ्गादेव श्रुत्या च वाक्यतः ।

बाध्यं प्रकरणं तस्मात् स्वतन्त्रं वल्लिचिन्तनं ॥ २६ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥ अतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न
तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

आत्मा देहस्तदन्यो वा? चैतन्यं मदशक्तिवत् ।

भूतमेलनजं देहे नान्यत्रात्मा वपुस्ततः ॥

भूतोपलब्धिर्भूतेभ्यो विभिन्नाविषयित्वतः ।

सैवात्मा भौतिकाद्देहादन्योऽसौ परलोकभाक् ॥ ३० ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥ मन्त्रादिवद्वाऽवि-
रोधः ॥ ५६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
एकत्रिंशाधिकरणमारचयति ।

उक्त्यादिधीः स्वशाखाङ्गेष्वेवान्यत्रापि वा भवेत्? ।

सान्निध्यात् स्वस्वशाखाङ्गेष्वेवासौ व्यवतिष्ठते ।

उक्त्याङ्गीयादिसामान्यं तत्तच्छब्दैः प्रतीयते ।

श्रुत्या च सन्निधेर्बाधस्ततोऽन्यत्रापि यात्यसौ ॥ ३१ ॥

भूम्नः क्रतुवत् न्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वात्रिंशाधिकरणमारचयति ।

ध्येयो वैश्वानरांशोऽपि ध्यातव्यः कृत्स्न एव वा ? ।
 अङ्गेषूपस्तिफलयोरुक्तेरस्थंशधीरपि ॥
 उपक्रमावसानाभ्यां समस्तस्यैव चिन्तनं ।
 अङ्गोपास्तिफले सुत्यै प्रत्येकोपास्तिनिन्दनात् ॥ ३२ ॥

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
 त्रयस्त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

न भिन्ना उत भिद्यन्ते शाण्डिल्यदहरादयः ? ।
 समस्तोपासनश्रेष्ठ्यात् ब्रह्मैक्यादप्यभिन्नता ॥
 कृत्स्नोपास्तेरशक्यत्वाद् गुणैर्ब्रह्मपृथक्त्वतः ।
 दहरादीनि भिद्यन्ते पृथक् पृथगुपक्रमात् ॥ ३३ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
 चतुस्त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

अहंशहेष्वनियमो विकल्पे नियमोऽथवा ।
 नियामकस्याभावेन यथाकाम्यं प्रतीयतां ॥
 ईशसाक्षात्कृतेश्वेकविद्ययैव प्रसिद्धितः ।
 अन्यानर्थक्यवित्तेषां विकल्पस्य नियामकौ ॥ ३४ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥ सूत्रं ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
 पञ्चत्रिंशाधिकरणमारचयति ।

प्रतीकेषु विकल्पः स्याद् याथाकाम्येन वा मितिः ? ।

अहं गृहेष्विवैतेषु साक्षात्कृत्यै विकल्पनं ॥

‘देवो भूत्वे’तिवन्नात्र काचित् साक्षात्कृतौ मितिः ।

याथाकाम्यमतोऽमीषां समुच्चयविकल्पयोः ॥ ३५ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥ शिष्टेष्व ॥ ६२ ॥ समाहारात् ॥ ६३ ॥
गुणसाधारण्यश्रुतेष्व ॥ ६४ ॥ न वा तत् सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥
दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥ सूत्रम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ❀ ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षट्त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

समुच्चयोऽङ्गबद्धेषु याथाकाम्येन वा मितिः ? ।

समुच्चितत्वादङ्गानां तद्वद्धेषु समुच्चयः ॥

‘ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रस्यारम्भ’ इत्यादिवन्नहि ।

श्रूयते सहभावोऽत्र याथाकाम्यं ततो भवेत् ॥ ३६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ❀ ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥ शेषत्वात् पुरुषार्थवा-
दो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुतेः
॥ ४ ॥ समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥ तदतो विधानात् ॥ ६ ॥ नियमाच्च
॥ ७ ॥ अधिकोपदेशात् वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ तुल्यन्तु
दर्शनं ॥ ९ ॥ असार्वत्रिकी ॥ १० ॥ विभागः शतवत् ॥ ११ ॥ अध्यय-
नमात्रवतः ॥ १२ ॥ नाविशेषात् ॥ १३ ॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥ उपमर्दश्च ॥ १६ ॥ उर्द्धरेतःसु च शब्दे हि
॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

क्रत्वर्थमात्मविज्ञानं स्वतन्त्रं वा?ऽऽत्मनो यतः ।
देहातिरेकमज्ञात्वा न कुर्यात् क्रतुगं ततः ॥
नाद्वैतधीः कर्महेतुर्हन्ति प्रत्युत कर्म सा ।
आचारो लोकसंग्राही स्वतन्त्रा ब्रह्मधीस्ततः ॥ १ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥ अनुष्ठेयं वाद-
रायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

नास्त्यूर्द्धरेताः किं वास्ति? नास्त्यसावविधानतः ।
वीरघाते विधेः कृप्तावन्धपाङ्गादिगा स्मृतिः ॥
अग्न्यपूर्वविधेः कृप्तिर्वीरहाऽनग्निको गृही ।
अन्धादेः पृथगुक्तत्वात् स्वस्थानां श्रूयते विधिः ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमारचयति ।

लोककाम्याश्रमी ब्रह्मनिष्ठामर्हति वा नवा? ।
यथावकाशं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यवारणात् ॥
अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽसौ कर्मठे कथं ।
कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतरः ॥ २ ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

स्तोत्रं रसतमत्वादि ध्येयं वा गुणवर्णनात् ? ।

‘जुहुरादित्य’ इत्यादाविव कर्माङ्गसंस्कृतिः ॥

भिन्नप्रकरणस्थत्वान्नाङ्गविधेकवाक्यता ।

‘उपासीतेति’ विध्युक्तेर्ध्येयं रसतमादिकं ॥ ३ ॥

पारिल्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥ तथा चैकवाक्यतोप-
बन्धात् ॥ २४ ॥ सूत्रं ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

पारिल्लवार्थमाख्यानं किं वा विद्यास्तुतिः ? स्तुतेः ।

ज्यायोऽनुष्ठानशेषत्वं तेन पारिल्लवार्थता ॥

‘मनुर्वैवस्वतो राजे’त्येवं तत्र विशेषणात् ।

अत्र विद्यैकवाक्यत्वभावाद्विद्यास्तुतिर्भवेत् ॥ ४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

आत्मबोधः फले कर्मापेक्षो नो वा ह्यपेक्षते ? ।

अङ्गिनोऽङ्गेष्वपेक्षायाः प्रयाजादिषु दर्शनात् ॥

अविद्यातमसोर्ध्वस्तौ दृष्टं हि ज्ञानदीपयोः ।

नैरपेक्ष्यं ततोऽत्रापि विद्या कर्मानपेक्षिणी ॥ ५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥ शमदमाद्युपेतः स्यात्त-
थापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

उत्पत्तावनपेक्षेयमुत कर्माण्यपेक्षते ? ।

फले यथाऽनपेक्षैवमुत्पत्तावनपेक्षता ॥

यज्ञशान्त्यादिसापेक्षं विद्याजन्म श्रुतिद्वयात् ।

हलेऽनपेक्षितोऽप्यश्वो रथे यद्वदपेक्ष्यते ॥ ६ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणान्यथे तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥ अत्राधाच्च ॥ २९ ॥
अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥ शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति

सर्वाशनविधिः प्राणविदोऽनुज्ञाऽथवाऽऽपदि ? ।

अपूर्वत्वेन सर्वान्नभुक्तिर्ध्यातुर्विधीयते ॥

श्वाद्यन्नभोजनाशक्तेः शास्त्राच्च भोज्यवारणं ।

आपदि प्राणरक्षार्थमेवानुज्ञायतेऽखिलं ॥ ७ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥ सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥ सर्व-
थापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥ अन्नभिभवश्च दर्शयति ॥ ३५ ॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
• अष्टमाधिकरणमारचयति

विद्यार्थमाश्रमार्थञ्च द्विःप्रयोगोऽथवा सकृत् ? ।

प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते ॥

श्राद्धान्भुक्त्या तृप्तिः स्याद्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा ।

अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां खादिरे मतः ॥ ८ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥ विष्णे-
यानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥ सूत्रं ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
नवमाधिकरणमारचयति

नास्त्यनाश्रमिणो ज्ञानमस्ति वा ? नैव विद्यते ।

धीशुद्ध्यर्थाश्रमित्वस्य ज्ञानहेतोरभावतः ॥

अस्त्येव, सर्वसम्बन्धिजपादेश्वित्तशुद्धितः ।

श्रुता हि विद्या रैक्कादेराश्रमे त्वतिशुद्धता ॥ ९ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
दशमाधिकरणमारचयति ।

अवरोहोऽस्त्याश्रमिणां नवा ? रागात्, स विद्यते ।

पूर्वधर्मश्रद्धया वा यथारोहस्तथैच्छिकः ॥

रागस्यातिनिषिद्धत्वाद्विहितस्यैव धर्मतः ।

आरोहनियमोक्त्यादेर्नावरोहोऽस्त्यशास्त्रतः ॥ १० ॥

न चाधिकारिकमपि यतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ उपपूर्वमपि
त्वेके भावमश्वनवत्तदुक्तं ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
एकादशाधिकरणमारचयति ।

भ्रष्टोर्द्धरेतसो नास्ति प्रायश्चित्तमथास्ति वा ? ।

अदर्शनोक्तेर्नास्त्येव व्रतिनो गर्हभः पशुः ॥

उपपातकमेवैतत् व्रतिनो मधुमांसवत् ।

प्रायश्चित्ताच्च संस्कारात् शुद्धिर्यत्नपरं वचः ॥ ११ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वादशाधिकरणमारचयति ।

शुद्धः श्रिष्टैरुपादेयस्याज्यो वा दोषहानितः ? ।

उपादेयोऽन्यथा शुद्धिः प्रायश्चित्तकृता वृथा ॥

आमुष्मिके च शुद्धिः स्यात्ततः श्रिष्टास्त्यजन्ति तं ।

प्रायश्चित्तादृष्टिवाक्यादशुद्धिस्त्वैहिकीयते ॥ १२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमित्स्वस्रै
हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥ श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

अङ्गध्यानं याजमानमार्त्विज्यं वा ? यतः फलं ।

ध्यातुरेव श्रुतं, तस्माद् याजमानमुपासनं ॥

‘ब्रूयादेवंविदुग्दाते’त्यार्त्विज्यत्वं स्फुष्टं श्रुतं ।

क्रीतत्वादृत्विजस्तेन कृतं स्वामिकृतं भवेत् ॥ १३ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥ क-
त्स्वभावात् तु गृह्णिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात्
॥ ४९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

अविधेयं विधेयं वा मौनं? तन्न विधीयते ।
प्राप्तं पाण्डित्यतो मौनं, ज्ञानवाच्युभयं यतः ॥
निरन्तरज्ञाननिष्ठा मौनं पाण्डित्यतः पृथक् ।
विधेयं तद्भेददृष्टिप्राबल्ये तन्निरुक्तये ॥ १४ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्यथात् ॥ ५० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

बाल्यं वयः कामचारो धीशुद्धिर्वा? प्रसिद्धितः ।
वयस्त्वस्याविधेयत्वे कामचारोऽस्तु नेतरत् ॥
मननस्योपयुक्तत्वाद्भावशुद्धिर्विवक्षिता ।
अत्यन्तानुपयोगित्वादिरुद्धत्वाच्च न द्वयं ॥ १५ ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
षोडशाधिकरणमारचयति ।

इद्वैव नियतं ज्ञानं पाक्षिकं वा? नियम्यते ।
तथाभिसन्धेर्यज्ञादिः क्षीणो विविदिषाजनौ ॥
अस्मति प्रतिबन्धेऽत्र ज्ञानं जन्मान्तरेऽन्यथा ।
'अवणाय'त्यादिशास्त्रादामदेवोद्भवादपि ॥ १६ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

मुक्तिः सातिशया नो वा? फलत्वाद्वृत्तलोकवत् ।
स्वर्गवत् फलभेदेन मुक्तिः सातिशयैव हि ॥
ब्रह्मैव मुक्तिर्न ब्रह्म क्वचित् सातिशयं श्रुतं ।
अत एकविधा मुक्तिर्विधसो मनुजस्य वा ॥ १७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ॥ * ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥ लिङ्गाच्च ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

श्रवणाद्याः सकृत्कार्या आवर्त्या वा? सकृद्, यतः ।
शास्त्रार्थस्त्वावता सिध्येत् प्रयाजादौ सकृत्कृते ॥
आवर्त्या दर्शनान्तास्ते तण्डुलान्तावघातवत् ।
दृष्टेऽत्र सम्भवत्यर्थे नादृष्टं कल्प्यते बुधैः ॥ १ ॥
आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

ज्ञात्रा स्वात्मतया ब्रह्म ग्राह्यमात्मतयाऽयवा? ।
अन्यत्वेन विजानीयाद्दुःखदुःखिविरोधतः ॥
त्रैपाधिको विरोधोऽत आत्मत्वेनैव गृह्यतां ।
गृह्यन्तेव महावाक्यैः स्वशिष्यान् ग्राहयन्ति च ॥ २ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

प्रतीकेऽहन्दृष्टिरस्ति न वा ? ब्रह्माविभेदतः ।
जीवप्रतीकयोर्ब्रह्मद्वाराहन्दृष्टिरिष्यते ॥
प्रतीकत्वोपामकत्वहानिर्ब्रह्मैक्यवीक्षणम् ।
अवीक्षणे तु भिन्नत्वान्नास्त्यहन्दृष्टियोग्यता ॥ ३ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

किमन्यधीर्ब्रह्मणि स्यादन्यस्मिन् ब्रह्मधीरुत ? ।
अन्यदृष्टोपामनीयं ब्रह्मात्र फलदत्ततः ॥
उत्कर्षेतिपरत्वाभ्यां ब्रह्मदृष्ट्याऽन्यचिन्तनम् ।
अन्योपास्त्या फलं दत्ते ब्रह्म तिथ्याद्युपास्तित्वत् ॥ ४ ॥
आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेश्च ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

आदित्यादावङ्गदृष्टिरङ्गे रथ्यादिधीरुत ? ।
नोत्कर्षो ब्रह्मजत्वेन द्वयोस्तेनैच्छिकी मतिः ॥
आदित्यादिधियाऽङ्गानां संस्कारे कर्मणः फले ।
युज्यतेऽतिशयस्तस्मादङ्गेष्वर्कादिदृष्टयः ॥ ५ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥ ध्यानाच्च ॥ ८ ॥ अचलत्वच्चापेक्षं ॥ ९ ॥
स्मरन्ति च ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

नास्त्यासनस्य नियम उपास्तावुत विद्यते ? ।
न देहस्थितिसापेक्षं मनोऽतो नियमो न हि ॥
शयनोत्थानगमनैर्विच्छेपस्यानिवारणात् ।
धीममाधानहेतुत्वात् परिशिष्यत आसनं ॥ ६ ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

दिग्देशकालनियमो विद्यते ऽयं न विद्यते ? ।
विद्यते, वैदिकत्वेन कर्मस्वेतस्य दर्शनात् ॥
एकाग्रस्याविशेषेण दिगादिर्न नियम्यते ।
'मनोऽनुकूल' इत्युक्तेर्दृष्टार्थं देशभाषणं ॥ ७ ॥

आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टं ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

उपास्तीनां यावदिच्छमावृत्तिः स्यादुताऽऽमृति ? ।
उपास्त्यर्थाभिनिष्पत्तेर्यावदिच्छं न ह्यपरि ॥
अन्यप्रत्ययतो जन्म भाव्यतस्तत्प्रसिद्धये ।
आमृत्यावर्त्तनं न्याय्यं सदा तद्भाववाक्यतः ॥ ८ ॥

तदभिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशा तद्यपदेशात् ॥ १३ ॥ सूत्रं ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
नवमाधिकरणमारचयति ।

ज्ञानिनः पापलेपोऽस्ति नास्ति वाऽनुपभोगतः ? ।
‘आनाश’ इति शास्त्रेषु घोषाश्लेषोऽस्य विद्यते ॥
अकर्त्रात्मधिया वस्तुमहिम्नैव न लिप्यते ।
अश्लेषनाशावप्युक्तावङ्गे घोषस्तु सार्थकः ॥ ६ ॥

इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
दशमाधिकरणमारचयति ।

पुण्येन लिप्यते नो वा ? लिप्यते, ऽस्य श्रुतत्वतः ।
न हि श्रौतेन पुण्येन श्रौतं ज्ञानं विरुध्यते ॥
अलेपो वस्तुसामर्थ्यात् समानः पुण्यपापयोः ।
श्रुतं पुण्यं पापतया तरणञ्च समं श्रुतं ॥ १० ॥
अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
एकादशाधिकरणमारचयति ।

आरब्धे नश्यतो नो वा ? सञ्चिते इव नश्यतः ।
उभयत्राप्यकर्तृत्वतद्वाधौ सदृशौ खलु ॥
आदेहपातं संसारश्रुतेरनुभवादपि ।
इषुचक्रादिदृष्टान्तात् नैवारब्धे विनश्यतः ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥ अतोऽन्यापि ह्येके-
षामुभयोः ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
द्वादशाधिकरणमारचयति ।

नश्येन्नोवाऽग्निहोत्रादि नित्यं कर्म ? विनश्यति ।
यतोऽयं वस्तुमहिमा न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥
अनुषक्तफलांशस्य नाशोऽप्यन्यो न नश्यति ।
विद्यायामुपयुक्तत्वाद्भाव्यश्लेषस्तु काम्यवत् ॥ १२ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

किमङ्गोपास्तिसंयुक्तमेव विद्योपयोग्यत ? ।
केवलञ्च प्रशस्तत्वात् सोपास्त्येवोपयुज्यते ॥
'केवलं वीर्यवद्विद्यासंयुक्तं वीर्यवत्तरं' ।
इति श्रुतेस्त्वारतम्यादुभयं ज्ञानसाधनं ॥ १३ ॥
भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादः ॥ * ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

वज्रजन्मप्रदारश्चयुक्तानां नास्त्युतास्ति मुक् ? ।
विद्यालोपे कृतं कर्म फलदं, तेन नास्ति मुक् ॥

आरब्धं भोजयेदेव न तु विद्यां विलोपयेत् ।

सुप्तबुद्धवदक्लेशतादवस्थ्यात् कुतो न मुक् ॥ १४ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादः ॥ ❀ ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥ अतएव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥ सूत्रं ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

वागादीनां स्वरूपेण वृत्त्या वा मानसे लयः ।

श्रुतिर्वाङ्मनसी'त्याह स्वरूपे विलयस्ततः ॥

न लीयते ऽनुपादाने कार्यं वृत्तिस्तु लीयते ।

वक्लिष्टवृत्तेर्जले शान्तेर्वाक्शब्दो वृत्तिलक्षकः ॥ १ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

मनः प्राणे स्वयं वृत्त्या वा लीयेत स्वयं ततः ? ।

कारणान्नोदकद्वारा प्राणो हेतुर्मनः प्रति ॥

मात्रात् स्वहेतौ लीयेत कार्यं प्राणादिके न तु ।

गौणः प्राणादिको हेतुस्ततो वृत्तिलयो धियः ॥ २ ॥

सोऽथ्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥ नैकस्मिन्
दर्शयतो हि ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

असोर्भूतेषु जीवे वा लयो ? भूतेषु, तच्छ्रुतेः ।

‘स प्राणस्तेजसी’त्याह न तु जीव इति क्वचित् ॥

‘एवमेवेममात्मानं प्राणा यन्ती’ति च श्रुतेः ।

जीवे लीला सदैतेन पुनर्भूतेषु लीयते ॥ ३ ॥

समाना चाख्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

ज्ञान्यज्ञोत्क्रान्तिरसमा समा वा ? नहि सा समा ।

मोक्षसंसाररूपस्य फलस्य विषमत्वतः ॥

आमृत्यूपक्रमं जन्म वर्त्तमानमतः समा ।

पञ्चात्तु फलवैषम्यादसमोत्क्रान्तिरेतयोः ॥ ४ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥ सूक्ष्मं प्रमाणञ्च तद्योपलब्धेः
॥ ९ ॥ नोपमर्देनातः ॥ १० ॥ अस्यैव चोपपत्तेरेष उष्मा ॥ ११ ॥ सूत्रं ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

स्वरूपेणाय वृत्त्या वा भूतानां विलयः परे ? ।

स्वरूपेण लयो युक्तः स्तोपादाने परात्मनि ॥

आत्मज्ञस्य तथात्वेऽपि वृत्त्यैवान्यस्य तल्लयः ।

न चेत् कस्यापि जीवस्य न स्याज्जन्मान्तरं क्वचित् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥ स्पष्टो ह्येकेषां ॥ १३ ॥ स्मर्यते
च ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

किं जीवादथवा देहात् प्राणोत्क्रान्तिर्निवार्यते ? ।

जीवान्निवारणं युक्तं, जीवेद्देहोऽन्यथा सदा ॥

तप्ताग्निजलवद्देहे प्राणानां विलयः स्मृतः ।

उच्छ्रयत्यत्र देहोऽतो देहात् सा विनिवार्यते ॥ ६ ॥

तानि परे तथाह्याह ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

ज्ञस्य वागादयः स्वस्वहेतौ लीनाः परेऽथवा ? ।

‘गताः कला’ इति श्रुत्या स्वस्वहेतुषु तल्लयः ॥

नद्यधिलयसाम्योक्तेर्विद्वद्दृष्ट्या लयः परे ।

अन्यदृष्टिपरं शास्त्रं गता इत्याद्युदाहृतं ॥ ७ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

तल्लयः शक्तिशेषेण निःशेषेणाथवाऽऽत्मनि ? ।

शक्तिशेषेण युक्तोऽसावज्ञानिव्येतदीक्षणात् ॥

नामरूपविभेदोक्तेर्निःशेषेणैव संक्षयः ।

अजे जन्मान्तरार्थन्तु शक्तिशेषत्वमिष्यते ॥ ८ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगतानुसृ-
तियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
नवमाधिकरणमारचयति ।

अविशेषो विशेषो वा स्यादुत्क्रान्तेरुपासितुः ? ।

हृत्प्रद्योतनसाम्योक्तेरविशेषोऽन्यनिर्गमात् ॥

मूर्द्धन्यैव नाद्याऽसौ व्रजेन्नाडीविचिन्तनात् ।

विद्यासामर्थ्यतश्चापि विशेषोऽस्त्यन्यदर्शनात् ॥ ६ ॥

रूपमनुसारी ॥ १८ ॥ निश्चि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्
दर्शयति च ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

अहन्येव मृतो रश्मिं याति निश्चिपिवा निश्चि ? ।

सूर्यरश्मेरभावेन मृतोऽहन्येव याति तं ॥

यावद्देहं रश्मिनाद्योर्युक्तो ग्रीष्मे क्षपास्वपि ।

देहदाहात् श्रूतत्वाच्च रश्मीन्निश्चिपि यात्यसौ ॥ १० ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥ योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मर्ते चैते
॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ * ॥

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

अयने दक्षिणे मृत्वा धोफलं नैत्यथैति वा ? ।

नैत्युत्तरायणाधोक्तेर्भीष्मस्यापि प्रतीक्षणात् ॥

आतिवाहिकदेवोक्तेर्वरख्यात्यै प्रतीक्षणात् ।

फलैकान्याच्च विद्यायाः फलं प्राप्नोत्युपासकः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ * ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नानाविधो ब्रह्मलोकमार्गो यद्वार्चिरादिकः ? ।

नानाविधः स्याद्विद्यासु वर्णनादन्यथान्यथा ॥

एक एवार्चिरादिः स्यान्नानाश्रुत्युक्तपूर्वकः ।

यतः पञ्चाग्निविद्यायां विद्यान्तरवतां श्रुतः ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्यां ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सन्निवेशयितुं वायुरत्राशक्योऽथ शक्यते ? ।

न शक्यो वायुलोकस्य श्रुतक्रमविवर्जनात् ॥

वायुश्चिद्रादिनिष्क्रम्य स आदित्यं व्रजेदिति ।

श्रुतेरवागवेवायुर्देवलोकस्ततोऽप्यधः ॥ २ ॥

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वरुणादेः सन्निवेशो नास्ति तत्राथ विद्यते ? ।

नास्ति, वायोरिवैतस्य व्यवस्थाश्रुत्यभावतः ॥

विद्युत्सम्बन्धिवृष्टिस्यनीरस्याधिपतित्वतः ।

वरुणो विद्युतस्तद्धै तत इन्द्रप्रजापती ॥ ३ ॥

आतिवाहिकस्तस्मिन्नात् ॥ ४ ॥ उभययामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

मार्गचिह्नं भोगभूर्वा नेतारो वार्चिरादयः ? ।

आद्यौ स्यातां, मार्गचिह्नसारूप्याल्लोकशब्दतः ।

‘अन्ते गमयती’त्युक्तेर्नेतारस्तेषु चेदृशः ।

निर्देशोऽस्यत्र लोकाख्या तन्निवासिजनान् प्रति ॥ ४ ॥

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥ विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥ सामी-
प्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्
॥ १० ॥ स्मृतेष्व ॥ ११ ॥ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥ दर्शनाच्च ॥ १३ ॥
न च कार्यं प्रतिप्रत्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

परं ब्रह्माथ वा कार्यमुदङ्गार्गेण गम्यते ।

मुख्यत्वादमृतत्वोक्तेर्गम्यते परमेव तत् ॥

कार्यं स्यात्, गतियोग्यत्वात् परस्मिंस्तदसम्भवात् ।

सामीप्याद्ब्रह्मशब्दोक्तिरमृतत्वं क्रमाद्भवेत् ॥ ५ ॥

अप्रतीकालम्बनावयतीति वादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च
॥ १५ ॥ विशेषश्च दर्शयति ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ❀ ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं नयति वा नवा ।

अविशेषश्रुतेरेतान् ब्रह्मोपासकवन्नयेत् ॥

ब्रह्मकृतोरभावेन प्रतीकार्हफलश्रवात् ।
 न तन्नयति पञ्चाग्निविदो नयति तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥
 इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ * ॥

सम्पाद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥ १ ॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥ आ-
 त्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
 प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नाकवन्नूतनं मुक्तिरूपं यद्वा पुरातनं ? ।
 अभिनिष्पत्तिवचनात् फलत्वादपि नूतनं ॥
 'स्वेन रूपेणेति' वाक्ये स्वशब्दात्तत् पुरातनं ।
 आविर्भावो ऽभिनिष्पत्तिः फलज्ञानहानितः ॥१॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
 द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

मुक्तरूपाद्ब्रह्म भिन्नमभिन्नं वाऽयं भिद्यते ? ।
 'सम्यद्य ज्योतिरि'त्येवं कर्मकर्तृभिदोक्तिः ॥
 अभिनिष्पन्नरूपस्य 'स उत्तमः पुमानिति' ।
 ब्रह्मत्वोक्तेरभिन्नं तद् भेदोक्तिरुपचारतः ॥ २ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ चिति तन्मात्रेण तदात्मक-
 त्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥ एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरा-
 यणः ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

क्रमेण युगपदाऽस्य सविशेषाविशेषकौ ? ।
विरुद्धत्वात् कालभेदाद्वावस्था श्रुतयोस्तयोः ॥
मुक्तामुक्तदृशोर्भेदाद्वावस्था सम्भवे सति ।
अविरुद्धं यौगपद्यमश्रुतं क्रमकल्पनं ॥ ३ ॥

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥ अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥
सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

भोग्यसृष्टावस्ति बाह्यो हेतुः संकल्प एव वा ? ।
आशामोदकवैषम्याद्धेतुर्बाह्योऽस्ति लोकवत् ॥
'संकल्पादेव पितर' इति श्रुत्यावधारणात् ।
संकल्प एव हेतुः स्याद्वैषम्याच्चानुचिन्तनात् ॥ ४ ॥

अभावं वादरिराह ह्येवं ॥ १० ॥ भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्
॥ ११ ॥ द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥ तन्वभावे स-
न्धवदुपपद्यते ॥ १३ ॥ भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

व्यवस्थितावैच्छिकौ वा भावाभावौ तनोर्यतः ? ।
विरुद्धौ तेन पुंभेदादुभौ स्यातां व्यवस्थितौ ॥
एकस्मिन्नपि पुंस्थेतावैच्छिकौ कालभेदतः ।
अविरोधात् स्वप्नजाग्रद्भोगवद् युज्यते द्विधा ॥ ५ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥ स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरा-
पेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
षष्ठाधिकरणमारघयति ।

निरात्मनोऽनेकदेहाः सात्मका वा ? निरात्मकाः ।

अभेदादात्ममनसोरेकस्मिन्नेव वर्त्तनात् ॥

एकस्मान्नमसोऽन्यानि मनांसि स्युः प्रदीपवत् ।

आत्मभिस्तदवच्छिन्नैः सात्मकाः स्युस्तिथेत्यतः ॥ ६ ॥

जगद्धापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥ प्रत्यक्षोपदेशादि-
ति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ॥ १८ ॥ विकारावर्त्ति च तथाहि
स्थितिमाह ॥ १९ ॥ दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥ भोगमात्र
साम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥
सूत्रम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादः ॥ ❀ ॥

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

जगत्स्रष्टृत्वमस्येषां योगिनामथ नास्ति वा ? ।

‘अस्ति स्वाराज्यमाप्नोती’ त्युक्तैश्वर्यानवग्रहात् ॥

स्मृष्टावप्रकृतत्वेन स्रष्टृता नास्ति योगिनां ।

स्वाराज्यमीशो भोगाय ददे मुक्तिञ्च विद्यया ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे ॥ * ॥

चतुर्थाध्यायः समाप्तः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

B   Bedareyana
132   Brahmasutram nama Veda-
V3B2   ntadarsanam
1863
v.2

~~_____~~
~~_____~~
~~_____~~

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 08 13 03 009 5